

BEELDEN VOOR
PASSIE
& Bid- en devotieprenten in de
Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw
HARTSTOCHT

BEELDEN VOOR PASSIE EN HARTSTOCHT

Bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw

een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Radboud Universiteit Nijmegen
op gezag van de Rector Magnificus prof. dr. C.W.P.M. Blom,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op woensdag 1 februari 2006
des namiddags om 15.30 uur precies

door

Evelyne Maria Fabiola Verheggen
geboren op 16 december 1960
te Buggenum (Limburg)

Promotores:

prof. dr. A.M. Koldewij
prof. dr. P.J.A. Nissen

Leden van de manuscriptcommissie:

prof. dr. M.E. Monteiro
prof. dr. J. Van der Stock (Katholieke Universiteit Leuven)
dr. C.M.A. Caspers

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van

Stichting Charema, Fonds voor Geschiedenis en Kunst
Stichting Porticus
Stichting Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Stichting Catharina Halkes Fonds
Stichting Sormani Fonds
J.E. Jurriaanse Stichting
De Gijselaar-Hintzen-fonds
Stichting Het Nuyensfonds
Paul Hazard-Stichting
Stichting mr. C.J.D.L. Waal Fonds
Fons Alkemade, Maastricht

© 2006 Evelyne M.F. Verheggen, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Redactie: Marlies Enklaar
Index: Chido Houbraken en Hanneke van Aalst
Lithografie: Hans Meeboer, Chromalith, Leiden
Ontwerp omslag en binnenwerk: André van de Waal, Remco Mulckhuysen, Coördesign, Leiden

ISBN 90.5730.389.2
NUR 680

Illustratie omslag
'*Consumatum Est*' (Het is volbracht)
Johannes van den Sande, ca. 1700, ingekleurde gravure op perkament, 11 x 8,5 cm
Breda's Museum, BT 1710.

Voor R. Philippe Bär O.S.B.

Proh dolor, quantum refert in quae tempora vel optimi cuiusque virtus incidat

‘Helaas, wat maakt het toch veel uit in welke tijdsomstandigheden
zelfs de beste mens leeft’

(Grafscript op het praalgraf van de Nederlandse paus Adrianus VI (†1523) in de Santa Maria dell’Anima in Rome)

INHOUDSOPGAVE

11 VOORWOORD

14 INLEIDING

15 Het ontstaan van een religieuze beeldcultuur in de Middeleeuwen

17 Devotieprenten 1580-1840

21 Geestelijke maagden en de beeldende kunst

22 Kunstopvattingen in de zeventiende eeuw

22 Literatuur over devotieprenten

24 John Baptist Knipping

Hoofdstuk I

26 BIDDEN MET BEELDEN

Het gebruik van prenten als hulpmiddel bij het gebed in de vroegmoderne tijd

27 1.1 Beelden en devotieprenten

27 1.2 Mediteren met behulp van prenten en boeken

30 1.3 Jezuïtische handleidingen van De Ponte, Ribadeneyra/Rosweydyus en Bourgeois

35 1.4 *Vitae*, kloppenboeken en maagdenwegwijzers

37 1.5 Het gedetailleerde gebruik van het beeld

39 1.6 Beeldvereringspraktijken in sermoenboeken

40 1.7 Passiemeditaties in geestelijke geuren en kleuren

42 1.8 Conclusie

Hoofdstuk II

43 HANDSCHRIFTEN VAN HAARLEMSE BEGIJNEN

43 2.1 Het Begijnhof te Haarlem

43 2.2 Josephus Cousebant

44 2.3 De 'regel' van de Haarlemse begijnen

45 2.4 'Van het wacker worden'

46 2.5 'Van de gedagte die men int opstaan kan onderhouden ende van de uere van opstaan'

47 2.6 'Vande kleding der maegden ende vande gedaghte inde welcke sij haar kunnen onderhouden als sij haar kleeden'

49 2.7 'Van de meditatie'

50 2.8 'Van de getijden'

51 2.9 'Van het lesen der geestelijcke boecken'

52 2.10 'Van de stilsweijgentheijt'

54 2.11 'De nootsaekelyckheyt van t hantwerck der maeghden'

56 2.12 'Vande oeffeninghe die een maeght alle weken behoort te doen'

56 2.13 'Vande ceremonie der misse'

58 2.14 'Van het H. sacrificie' en 'de misse der chatechumine'

61 2.15 De prenten ter illustratie van de mis en het misoffer van Christus

63 2.16 'Van de oefeninge van de rekolextie'

64 2.17 'Over de belofte der begijnen'

66 2.18 Over Begga, Geertruyd en Isabella

70 2.19 Conclusie

Hoofdstuk III

- 72 EMBLEMATISCHE VOORSTELLINGEN
Het werk van Antoon Wierix en Boëtius à Bolswert; herkomst, verspreiding en hergebruik
- 73 3.1 Emblematische voorstellingen
73 3.2 De prenten uit de reeks *Cor Iesu Amanti Sacrum*
76 3.3 Herman Hugo en Boëtius à Bolswert
78 3.4 De verspreiding van de *Pia desideria*
79 3.5 De beeldmeditatieboeken van Pieter Paets en de los verspreide prenten
80 3.6 Emblematische prenten in handschriften
82 3.7 De *Pia desideria* van Boëtius à Bolswert

Hoofdstuk IV

- 84 HAARLEMSE KLOPPENHANDSCHRIFTEN
- 85 4.1 Geestelijke maagden in de Noordelijke Nederlanden
87 4.2 Twee handschriften van Maria van Wieringen
90 4.3 Verwijzingen naar de handschriften in de *Vitae* van Trijn Jans Oly
92 4.4 Notities over prenten in de *Vitae*-handschriften van Oly
92 4.5 Afbeeldingen in de handschriften afkomstig uit 'Den Hoeck'
93 4.6 Het mystieke huwelijk op devotieprenten uit de handschriften uit 'Den Hoeck'
95 4.7 De betekenis en het ontstaan van het begrip 'klop'
100 4.8 Begijnen en kloppen
101 4.9 Voorstellingen van Christus
102 4.10 Het leven en lijden van Christus
103 4.11 Christus in de wijnpers
105 4.12 Voorstellingen van Maria en andere heiligen
107 4.13 Overige prenten in de handschriften uit 'Den Hoeck'

Hoofdstuk V

- 110 AMSTERDAMSE KLOPPEN- EN BEGIJNENHANDSCHRIFTEN
- 111 5.1 Handschriften met preken van Leonardus Marius
112 5.2 Een handschrift van een Amsterdams kloppje uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw
113 5.3 De 'regel'
114 5.4 De afbeeldingen van Antonius abt
115 5.5 Maagdenprenten
116 5.6 De illustraties bij de uitvaartsermoenen
117 5.7 De passieprenten
117 5.8 Overige prenten beschouwd in hun context
118 5.9 Noord-Zuid
119 5.10 Tot slot

Hoofdstuk VI

- 121 KLEURAFBEELDINGEN BIJ HOOFDSTUK VI

Hoofdstuk VI

- 153 DEVOTIEPRENTEN MET TEKSTEN
- 153 6.1 De oudste bekende doodsprentjes
153 6.2 De oudste prentjes met handgeschreven teksten uit de zeventiende eeuw
156 6.3 Oude *memento mori*-teksten op prentjes
159 6.4 Devotieprenten met wensen en gedichten
162 6.5 Bijzondere prenten met vanitassymboliek
164 6.6 Omgang met de dood
166 6.7 Communieprenten en vormselprenten
168 6.8 Enkele bijzondere prentjes met handgeschreven teksten
170 6.9 Devotieprenten met wonden en ledematen
173 6.10 Religieus knip- en snijwerk
175 6.11 Voorbeelden van religieus knip- en snijwerk met handgeschreven teksten
176 6.12 De collectie devotieprenten met handgeschreven teksten en devotieboekjes afkomstig uit Aalsmeer
180 6.13 Tot slot

Hoofdstuk VII

182 SUFFRAGIA IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN
Bidden voor een 'goede gesteltenisse van de ziel'

- 183 7.1 Deugden en zonden in de vroegmoderne tijd
- 183 7.2 Suffragia
- 184 7.3 Het gebruik van suffragia door geestelijke maagden
- 186 7.4 Willibrordus Kemp
- 189 7.5 De Kemp-suffragia nader bezien
- 190 7.6 Het gebruik van suffragia in broederschappen
- 191 7.7 De seculiere contra de reguliere broederschappen
- 194 7.8 De boekhandel als verkoper van suffragia
- 194 7.9 Het drukken van suffragia
- 195 7.10 Tot slot

Hoofdstuk VIII

197 BEELDEN TEGEN DE PEST
Karel Couvrechef en de broederschap van Carolus Borromeus

- 197 8.1 Inleiding
- 197 8.2 Couvrechefs levensverhaal
- 198 8.3 Het broederschapsboekje
- 199 8.4 De broederschap van Carolus Borromaeus
- 202 8.5 De inhoud van beide boekjes
- 203 8.6 Het *Vera Icon* uit de legende van koning Abgar en de verering van Anastasius
- 206 8.7 Couvrechefs verhaal over Heiloo en Vilvoorde
- 207 8.8 Overige aspecten van beeldverering in de broederschapsboekjes
- 208 8.9 Devotieprentjes van Abraham van Diepenbeek
- 209 8.10 Tegenstanders van beeldverering

Hoofdstuk IX

212 PRENTEN EN DEVOTIONALIA TER VERERING EN ALS DECORATIE

- 213 9.1 Gewijde devotionalia
- 213 9.2 De broederschap van de heilige maagd Maria
- 216 9.3 Voorbeelden van devotionele objecten als hulpmiddel bij het gebed
- 220 9.4 Objecten met devotionele voorstellingen
- 225 9.5 Tot slot

Hoofdstuk X

228 DEVOTIEPRENTEN UIT DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

- 229 10.1 De opdracht voor het graveren van de prenten voor Nadals *Evangelicae historiae imagines*
- 231 10.2 Noord-Nederlandse graveurs van devotieprenten
- 237 10.3 De 'beeldmeditatieboeken' met houtsneden van Christoffel van Sichem uitgegeven door Pieter Paets
- 240 10.4 Klopjes, de boekhandel en de marskramer als handelaren in devotieprenten
- 245 10.5 Jan de Lat uit Deventer
- 252 10.6 Noord-Nederlandse bedevaartprentjes
- 253 10.7 De opkomst van de Noord-Nederlandse bid- en devotieprentjes
- 257 10.8 De bijbelreeksen van Loveringh en Danckerts
- 258 10.9 Tot slot

260 BEELDEN VOOR PASSIE EN HARTSTOCHT
Samenvatting

265 IMAGES FOR PASSION AND FERVOUR
Summary

268 BILDER MIT PASSION UND LEIDENSCHAFT
Zusammenfassung

271	NOTEN
293	DE AFBEELDINGEN IN DE HANDSCHRIFTEN
328	BIJLAGE I Concilie van Trente, 25 ^{ste} sessie, 3-4 december 1563
329	BIJLAGE II Devotieprenten en boekjes afkomstig uit Aalsmeer
335	BIJLAGE III Overzicht van heiligen en deugden op de suffragia van Kemp
341	BIJLAGE IV Het aflaatbriefje uitgegeven door Jan Mommaert uit Brussel, 1607
343	BIBLIOGRAFIE
343	Overzicht van handschriften
346	Literatuur van voor 1800
350	Literatuur van na 1800
361	INDEX
361	Register op kunstenaars, boek- en prentuitgevers
362	Register van topografische namen, kerken en straten
363	Register van heiligen en bijbelse personen
365	Register op persoonsnamen
368	CURRICULUM VITAE

VOORWOORD

Op de voorzijde van een prentje is een gekruisigde Christus afgebeeld. Aan de voet van het kruis kijkt Maria Magdalena naar de Verlosser. Christus' lichaam is bedekt met rode druppels bloed ten teken van Zijn lijden. Op de achterzijde staat een handgeschreven rijmpje:

O gekruisten Bruidegom!
Geef dat ik wel vat' waerom
Gy my zoo zeer hebt bemind:
'K heb dat immers niet verdiend!
Zou ik u dan niet beminnen!
Jae, uit al myn hert en zinnen.

Het waren dergelijke prentjes en versjes die mijn fascinatie wekten, nu bijna veertien jaar geleden. Vanaf 1991 was ik aangesteld in het Museum Catharijneconvent te Utrecht om in het kader van het Deltaplan voor Cultuurbehoud 18.000 bid- en devotieprentjes te inventariseren. Ik raakte geboeid door de afwisselende afbeeldingen van aantrekkelijke doch kwetsbare Christussen, deemoedige en vrome Maria's en al de heiligen die zelfs bij de meest gruwelijke marteldood de aanschouwer wisten te ontroeren met hun devote blik. Als katholiek opgevoed meisje dat in Roermond en later in Horn bij de ursulinen haar onderwijs had genoten, begreep ik hier weinig van. Ook tijdens mijn studie kunstgeschiedenis in Leiden had ik deze beelden nooit gezien. Zoekende naar literatuur bleek dat deze devotieprenten weliswaar onderwerp zijn van diverse publicaties, maar dat over de context, de functie en de betekenis van deze prentjes weinig is geschreven. Over de handgeschreven en gedrukte teksten die ik aantrof aan de verso-zijden van de prenten en over de relatie tussen de beeld- en de tekstzijde was veel minder bekend dan ik op basis van de geïnventariseerde collecties verwachtte. Het werd mij duidelijk dat hier sprake was van een beeldcultuur met gebruikssporen in de vorm van handgeschreven teksten en versjes die veel verwantschap vertoonde met de middeleeuwse geloofscultuur en die zich – gezien de dateringen – afspeelde in de vroegmoderne tijd in de Republiek.

Aangemoedigd en gesteund door in het bijzonder Jos Koldewij, startte ik in 1994 met een promotieonderzoek naar de prentjes. Peter Nissen voegde zich als medebegeleider bij mijn onderzoek. Het onderzoek kreeg als werktitel 'Het gebruik en de verspreiding van bid- en devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden 1580-1840, een interactie tussen beeldcultuur, spiritualiteit en volksvroomheid'. In 1999 kreeg het project een nieuwe impuls door mijn aanstelling aan de Radboud Universiteit Nijmegen (voorheen Katholieke Universiteit), in het kader van het interfacultaire profileringsprogramma Christelijk Cultureel Erfgoed (CCE).

Tijdens mijn onderzoek kwam ik in aanraking met Haarlemse en Amsterdamse handschriften van kloppen en begijnen uit de zeventiende eeuw. Deze manuscripten bleken rijkelijk met devotieprenten versierd en waren mede bepalend voor het verdere verloop van het onderzoek. Allereerst vulden deze prenten een tijdperk in dat niet werd gedekt door de losse devotieprenten met handgeschreven teksten

die zijn overgeleverd vanaf ca. 1650. De manuscripten met prenten dateren uit de vroege, eerste fase, van de Republiek, waardoor de overgang van de religieuze beeldcultuur van de Middeleeuwen en Renaissance naar de vroegmoderne tijd inzichtelijk kon worden gemaakt. Daarnaast gaven deze handschriften aan hoe begijnen en kloppen de opgetekende onderwijzingen en preken van hun geestelijke vaders met devotieprenten – ter herinnering – versierden.

Het zwaartepunt van mijn onderzoek verschoof van de losse overgeleverde devotieprenten naar de prenten zoals die werden aangetroffen in de handschriften en in gebedenboekjes. De in de bibliotheek van de Radboud Universiteit bewaarde schat aan gedrukte stichtelijke boekjes bleek een verband te hebben met de verspreide beeldcultuur en vormde daarmee een belangrijke aanvulling op het onderzoek.

Ieder onderzoek kent vele vaders en moeders. Het is echter zonder twijfel te danken aan Jos Koldewij en Peter Nissen dat dit onderzoek heeft plaatsgevonden. Als promotoren deelden zij al die jaren mijn enthousiasme voor dit – nog steeds – dierbare onderwerp, en gaven ze mij waardevolle adviezen en suggesties.

De in Museum Catharijneconvent en Breda's Museum ontsloten collecties vormden in essentie de basis voor het onderzoek. Van het begin tot het einde werd ik geholpen en ondersteund door dierbare (oud-)collega's: Jeroen Grosfeld en Pierre van der Pol in Breda en Sieske Binnendijk, Ruben de Heer, Peter den Held, Anke Huisman, Prescilla van Leeuwen, Peter Odding, Caroline van Oosten de Boer, Arno van Os, Cees van Schooten en Helen Wüstefeld in Utrecht. Casper Staal en Tanja Kootte dank ik bovendien voor het kritisch lezen van het manuscript. Paul Dirkse, Marlies Caron, Tuuk Stam, Jan Verspaandonk en Paul van Moorsel, betrokkenen vanaf het eerste uur, kunnen helaas het resultaat niet meer meemaken.

Als 'mentor' fungeerde Albericus de Meijer O.S.A., die mij hielp mijn onzekerheden te overwinnen. Daarnaast vertaalde hij op voortreffelijke wijze de onderschriften van de prenten uit het Latijn. Ook hem was helaas minder levenstijd gegund dan nog voor de voltooiing van dit boek nodig was. Daarnaast mijn dank aan Susanna de Beer, die mij hielp met de vertaling van de overige Latijnse teksten.

Vanaf het begin ben ik gestimuleerd en geholpen door Gian Ackermans, Fons Alkemade, Nelke Bartelings, Theo Clemens, Peter van der Coelen, Iris Contant, Rob Dückers, Judith van Gent, Clemens Hogenstijn, Antoine Jacobs, Albert Lecocq, Filip Lemmens, Ron en Thea Meerman-Koppenaar, Eloy Koldewij, Robert-Jan te Rijdt, Gerard Rooijackers, Michiel Roscam Abbing, Jef Schaeps, Dick Schoon, Ad Stijnman, Alfons Thijs, Lau en Willy Trompenaars, Willemijn Waal, Jan van der Waals en de zusters karmelietessen uit Oirschot. Niet onvermeld mogen Matthieu Reijnders en de overige medewerkers van de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen blijven, die de vele oude en nieuwe drukken voor mij aaneen afvoerden. Veel dank aan Jacques de Coo die mij in de moeilijke jaren van onzekerheid bleef steunen en stimuleren. Justine Stoop en de familie Meyer dank ik voor het vertalen

van de samenvatting in het Engels en het Duits. Met veel geduld redigeerde oud-studiegenote kunstgeschiedenis Marlies Enklaar de tekst op kundige wijze; lithografeerden Hans en Ellen Meeboer van Chromalith de eindeloos lijkende reeks afbeeldingen en gaven André van de Waal, Remco Mulckhuysen en Sara van den Oever van Coördesign het geheel van tekst en afbeeldingen vorm in het uiteindelijke boek. De index is met grote zorg gemaakt door Chido Houbraken en Hanneke van Aalst-Houbraken.

In mijn leven vervult mgr. R.Ph. Bär de rol van 'geestelijke vader'. Vanaf mijn studententijd in Leiden leeft hij mee in goede en kwade dagen. Door middel van gesprekken en discussies en gedurende vele reizen heeft hij mijn interesse voor religiositeit gewekt. Het is aan hem te danken dat ik de motivatie vond om dit onderzoek te beginnen. Ik draag mijn boek dan ook aan hem op. Niet alleen omdat hij zoveel voor mij betekent, maar ook om al die andere dierbare vrienden om ons heen die zich met hem verbonden voelen.

Mijn vader heeft halverwege het onderzoek deze wereld verlaten maar desondanks was hij immer, ergens, voor mij aanwezig. Met mijn moeder deelde ik tijdens mijn verblijf in Nijmegen altijd mijn ontdekkingen, inzichten en vondsten. Haar huis in Boxmeer betekende, na Buggenum, een nieuwe thuisbasis.

Als laatste dank ik Cees Waal, die mij de laatste jaren van dit voorlopige levenswerk op intense en unieke wijze terzijde stond.

*Angelus Custos of de heilige engelbewaarder
Anoniem (Antwerpen), 18de eeuw, gesneden en
beschilderd perkament, 19,5 x 15,3 cm
Utrecht, MCC, ABM dp3420*

S. BERNARDVS .

Inclinavi modice aurem meam, & excepi illam. Ecclesiasti. 51.

Phit's Galle inuen. et excud. Hieron. Wirix. sculpsit.

INLEIDING

In de christelijke cultuur zijn in gebed verzonken heiligen een vertrouwd beeld. Kerkvaders, kerkleraren en vrouwen ('maagden'), afgebeeld met een gebedenboek in de hand, in devotie voor een Mariabeeld of een gekruisigde Christus, zijn wijdverspreid en algemeen bekend (afb. 0.1). Deze voorstellingen vinden hun oorsprong zowel in de verluchte handschriften van de late Middeleeuwen als in de kerken en de kloosters waar de beelden in groten getale de gebouwen (ver)sierden. Deze beelden zijn zo vanzelfsprekend in de christelijke cultuur aanwezig, dat we ons nauwelijks meer afvragen wat de makers ervan ons wilden vertellen, voor wie zij de afbeeldingen maakten, waarom zij heiligen op een bepaalde manier uitbeeldden en waarom er vanaf de late Middeleeuwen zoveel voorstellingen van Christus en heiligen werden verspreid.

Dit beeldend materiaal, de devotionele visuele cultuur, wordt dikwijls vooral met een esthetisch oog bekeken; de kunstzinnige kwaliteit van een kunstwerk staat doorgaans voorop. Maatstaven die bij de beoordeling worden gebruikt, zijn bijvoorbeeld het (technisch) vakmanschap van de kunstenaar, de expressie, de uitbeelding van de emoties, de harmonie van de compositie en de juistheid van de proporties en het perspectief. Voorts is van belang of het een vroeg werk of een op rijpere leeftijd geproduceerd werk is. Dat kan iets zeggen over de ontwikkeling van de desbetreffende artiest.

De context waarin religieuze voorstellingen tot stand kwamen en gebruikt werden, is meestal van secundair belang. Veelal wordt bij het geven van uitleg over een kunstwerk slechts de bijbehorende passage uit de bijbel of het levensverhaal van de afgebeelde heiligen genoemd. Dieper gaande informatie, bijvoorbeeld voor wie of in opdracht van wie het kunstwerk werd gemaakt, op welke plaats het zich oorspronkelijk bevond en of het werd omgeven door rituelen en gebruiken, blijft gewoonlijk achterwege.

Het onderwerp van deze studie betreft devotieprenten. Daarbij is niet primair gekozen voor een kunsthistorische, maar voor een cultuurhistorische benadering. Onderzocht is de functie, het gebruik en de verspreiding van deze prenten in de Noordelijke Nederlanden. De nadruk ligt op prenten waarvan bekend is waar, hoe en door wie ze werden gebruikt. Dat kan bijvoorbeeld naar voren komen uit de teksten en de geschreven opdrachten in de boeken en de handschriften waarin ze zijn bijgebonden of geplakt. Ook kan veel informatie over het gebruik van devotieprenten worden gedistilleerd uit de spreuken of notities waarmee ze bedrukt of beschreven zijn. Daardoor zijn ze een unieke bron voor verder onderzoek: over het gebruik van de prent is dan immers veel meer te vertellen.

0.1

St. Bernardus (moderne afdruk)
Philip Galle (ontw. en uitg.) en Hieronymus Wierix (grav.),
voor 1610, gravure, 16,1 x 12,6 cm
Nijmegen, Museum het Valkhof (recente afdruk van de originele
koperplaat die in 2000 werd gevonden in de pastorie van De Krijtberg
te Amsterdam)

In dit onderzoek is getracht de volgende vragen te beantwoorden. Door wie werden de devotieprenten gebruikt? Wat zegt de staat en de context waarin ze zich bevinden over de functie van deze grafiek? Welke invloed hadden de voorstellingen op het dagelijks leven van de beschouwer? Waarom koos men voor bepaalde afbeeldingen? Waartoe moesten de prenten de beschouwer bewegen? En: hoe en door wie werden de prenten verspreid? Al deze vragen hebben in deze studie betrekking op devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw.

Dit boek biedt dus geen overzicht van de mooiste of de best bewaarde prenten. Die zijn vaak los en maagdelijk overgeleverd en geven daarom nauwelijks informatie over de betekenis en het gebruik van de afbeeldingen.

HET ONTSTAAN VAN EEN RELIGIEUZE BEELDCULTUUR IN DE MIDDELEEUEWEN

In de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk hebben 'beelden', in de zin van voorstellingen en uitbeeldingen, altijd een belangrijke rol vervuld. Hoewel in het Oude Testament staat vermeld 'Gij zult geen beelden aanbidden' (Exodus 20:5), bleven beelden in de christelijke geloofsbeleving, ondanks veel meningsverschillen hierover, bijna net zo belangrijk als het woord. Al in de zesde eeuw rechtvaardigde paus Gregorius de Grote (ca. 590-604) het gebruik van beelden, omdat hiermee het geloof aanschouwelijk kon worden uitgelegd aan ongeletterden.¹ Hij bracht als eerste de voornaamste functie van voorstellingen onder woorden: als een geschikt hulpmiddel bij het geven van onderricht of de catechese. Behalve voor deze functie konden beelden dienen om het geheugen te ondersteunen. Uitbeeldingen van episodes uit het leven van Christus of dat van de heiligen hielpen de gelovigen om zich deze vereerde voorgangers te herinneren en hun deugdzaamheid na te volgen.

Belangrijk was ook de sierfunctie van beelden: ze dienden immers ter verfraaiing van Gods huis en gaven er een glans en schoonheid aan, die de mystieke beleving van de gelovigen konden stimuleren. Dat schilderijen, beeldhouwwerken en andersoortige beelden tevens werden vereerd omdat ze heilzaam zouden zijn en met wonderen omgeven, werd daarbij getolereerd. Het was een van de controversen die in de zestiende eeuw leidden tot de scheiding tussen de protestanten en de katholieken.²

Veel kerkelijke schrijvers in de volle Middeleeuwen erkenden dat beelden als een geschikt hulpmiddel konden dienen bij het onderwijs en het gebed. Zo beschouwde Durandes van Mende (1230/37-1296) het beeld als een meerwaarde voor de meditatie. Meer nog dan het woord zou het geschikt zijn om het gemoed te bewegen. Thomas van Aquino (1225-1274) was dezelfde mening toegedaan: volgens hem kon het beeld bij uitstek gevoelens van vroomheid opwekken.³

Man van Smarten tussen Maria en Johannes
 Anoniem, Wienhausen, tweede helft 15de eeuw, doorsnede 11 cm
 Collectie Kloster Wienhausen, inv.nr. Wien Kc24,
 Foto: W. Brandis, Lüneburger Klosterarchive

Het beeld werd pas echt belangrijk na de oprichting van nieuwe kloosterorden in de dertiende eeuw. De dominicanen en franciscanen vestigden zich in de steden. De middeleeuwse kloosters waren broedplaatsen van vernieuwing. Van hieruit werd een nieuwe, meer sociaal gerichte spiritualiteit verspreid. De kloosterlingen legden zich toe op prediking voor de leken en maakten bij deze missie onder andere gebruik van beelden.⁴ Niet alleen hun kerken versierden zij met religieuze voorstellingen, maar ook hun eigen kloostercellen. Daarmee deed het beeld zijn intrede in de privé-devotie. Het levensverhaal van Heinrich Suso (ca. 1295-1366) vertelt dat deze dominicaanse mysticus zich bij voorkeur terugtrok in zijn privé-kapel om daar – door het aanschouwen van voorstellingen – zijn godsvrucht te beleven.⁵ In navolging van de monniken in de kloosters begonnen ook de welgestelde leken zich te omgeven met religieuze voorstellingen en attributen: bij kastelen en in belangrijke huizen werden privé-kapellen gebouwd die werden gedecoreerd met religieuze kunstwerken.

Het bidden aan de hand van bid- of devotieprenten ontwikkelde zich in West-Europa sterk in de late Middeleeuwen onder invloed van de moderne devotie. In het belangrijkste boek dat deze stroming voortbracht, *De navolging van Christus* door Thomas a Kempis (ca. 1380-1471), spoorde de schrijver de lezers aan om bij alles wat ze deden het beeld van Christus voor ogen te houden.

Men moest zich zodanig met Hem vereenzelvigen, dat Hij als het ware in hun hart woonde (afb. 0.4).⁶ De gelovigen moesten in gedachten Zijn beeld vasthouden. De boeken en handschriften die onder invloed van de moderne devotie werden vervaardigd in kloosters, werden vaak ook verlicht met fraaie afbeeldingen, meestal miniaturen. Dergelijke afbeeldingen werden vanaf de vijftiende eeuw ook los verspreid in de vorm van kopergravures of houtsneden.

Van enkele laat-middeleeuwse vrouwenkloosters is bekend dat ze over een drukpers beschikten waarmee men zelf prenten kon drukken. Zo drukten de kanunnikessen van Sint Augustinus in Bethanië te Mechelen religieuze teksten en afbeeldingen met behulp van houtblokken in een 'formerye'.⁷ Deze 'beeldekens' werden onder meer uitgedeeld bij kerkelijke feesten en jubilea van medezusters.⁸ Rond 1500 bevond zich een drukpers in het moederklooster van de birgittinessen in Vadstena (Zweden) en waarschijnlijk eveneens een te Rosmalen. Aan dit laatste klooster refereren enkele prentjes met het opschrift 'Mariënwater'.⁹ Behalve te Rosmalen werden ook prentjes vervaardigd in de birgittinessenkloosters Maria Sterre in Gouda en in het Vlaamse Dendermonde, alsmede bij de karmelitesen te Vilvoorde en de grauwezusters te Brussel ('Bethlehem').¹⁰ In de benedictijnerabdij te Sint-Truiden, een mannelijke kloostergemeenschap, moeten eveneens prenten zijn vervaardigd.¹¹ Daarnaast ontstonden er in de vijftiende en zestiende eeuw speciale centra van 'beeldekensmakers'

– miniaturschilders en prentdrukkers – te Gent, Brugge, Utrecht en Antwerpen.¹²

Veel religieuze vrouwen leidden een leven volgens de grondregel zoals de heilige Benedictus van Nursia, de stichter van de benedictijnenorde, die al in de zesde eeuw voorschreef: *ora et labora* ofwel bid en werk. Aan het verrichten van handwerk werd een spirituele betekenis verbonden. Dit bood immers de mogelijkheid om tegelijkertijd te bidden en daarom werd het handwerk beschouwd als een oefening in het gebed.

In Wienhausen bij het Duitse Celle werd in 1221 een cisterciënzerklooster gesticht dat nu nog steeds functioneert als een gemeenschap van lutherse zusters. In de late Middeleeuwen was het religieuze leven van de circa 150 nonnen, novicen en lekenzusters die daar leefden, geïnspireerd op de ideeën van de moderne devotie. Officieel bleef het klooster echter onderdeel uitmaken van de cisterciënzer orde. In de herfst van 1953 werd hier een interessante ontdekking gedaan die het inzicht in de laatmiddeleeuwse devotieprenten en de beeld- en handwerkcultuur van religieuze vrouwen enorm heeft doen toenemen.¹³ Onder de houten vloer van de middeleeuwse kapel kwam een schat aan kleine middeleeuwse gebruiksvoorwerpen te voorschijn, waaronder brillen, relieken en devotionele afbeeldingen die, al dan niet met opzet, door de eeuwen heen tussen de vloerplanken door waren gevallen of geschoven. De meeste objecten zijn te dateren tussen de veertiende en de zestiende eeuw. Opmerkelijk is de grote diversiteit van de aangetroffen *Andachtsbilder* of devotionele voorstellingen. Behalve 35 schilderijen op perkament, papier en leer kwamen er twaalf tinnen, loden, houten en benen insignes of beeldjes, zeven houten gebedsbordjes, twee glasschilderingen, twintig houtsneden, negen kopergravures, twee metaalgravures en dertien papieren reliëfs naar boven.

Uit het St. Katharinaklooster in Neurenberg is een recept uit 1510 overgeleverd voor het maken van papierreliëfs.¹⁴ Devotiebeelden van papier-maché waren aan het eind van de Middeleeuwen waarschijnlijk erg populair bij de devotie en fungeerden als goedkope imitaties van de kostbare houten sculpturen. Ze werden gemaakt op metalen modellen en daarna beschilderd (afb. 0.2). Door hun fragiliteit zijn er vrijwel geen papieren reliëfs uit de Middeleeuwen overgeleverd.¹⁵ Daarbij komt dat de opgewerkte prenten door hun volume, in tegenstelling tot de papieren en perkamenten devotieprenten, niet bewaard (los, geplakt of bijgebonden) konden worden in boekjes of handschriften.

DEVOTIEPRENTEN 1580-1840

Deze studie heeft hoofdzakelijk betrekking op devotieprenten die ontstaan zijn in de periode 1580-1840. Deze prentjes zijn over het algemeen relatief klein van formaat en vervaardigd ter ondersteuning van de devotie, de catechese en het gebed. De betekenis van het woord 'devotie', in de zin van vrome toewijding tot of verering van [een afbeelding], wijst niet op de belangrijkste functie van de prenten namelijk die ter ondersteuning van het gebed. De Duitse benaming *das kleine Andachtsbild* is adequater omdat het woord *Andacht* zowel 'concentratie' betekent als 'gebed' of 'korte godsdienstoefening'. Het begrip *Andachtsbild* wordt in Engelse studies over devotieprenten vaak letterlijk gebezigd, naast de aanduiding *devotional print*.¹⁶

De Nederlandse term 'bidprent' is al oud en lijkt voor zichzelf te spreken. Aan het begin van de negentiende eeuw promoveerde de weduwe van de Amsterdamse boekdrukker Fredericus Johannes van Tetroode haar fonds door de prentjes die zij

uitgaf te voorzien van het opschrift: 'Dit en meerdere soorten van bidprentjes zijn te bekoomen bij Wed. F.J. van Tetroode, in de Kalverstraat No 37 in Amsterdam' (afb. 10.34). Daarvoor werden de prentjes, vanaf de Middeleeuwen, aangeduid met de termen 'beeldekens', 'heylichkens', 'sanctkens', 'briefkens' of 'briefges'.¹⁷ Hoewel het begrip 'bidprentjes' ouder is dan de term 'devotieprenten', wordt het tegenwoordig alleen gebruikt in populaire zin. Meestal worden met bidprentjes de hedendaagse doodsprentjes of herinneringsprentjes bedoeld, die in katholieke kringen worden uitgedeeld ter herinnering aan overledenen.¹⁸ In de Nederlandstalige vakliteratuur refereert men dan ook de term 'devotieprent' om verwarring met de hedendaagse herinneringsprentjes te voorkomen.

Grotere gravures met religieuze voorstellingen zijn, voorzover mogelijk, buiten dit onderzoek gehouden. Kunstenaars van naam experimenteerden met de weergave van traditionele, religieuze beelden om hun vakmanschap en originaliteit te tonen. Kunstgrafiek werd, in tegenstelling tot de devotieprenten, niet primair geproduceerd als hulpmiddel bij het gebed of de catechese, maar vanwege de artistieke kwaliteit ervan; kunstprenten werden verzameld door kunstliefhebbers en bewaard in kunstkabinetten.

Kleine devotieprenten, bedoeld voor privé-devotie, zijn in verband te brengen met religieuze literatuur. Ze werden meestal bewaard in stichtelijke boekjes of in handschriften geplakt. De religieuze (boek)illustraties werden verspreid door ze uit te geven als losse bladen.

Een belangrijk verschil met de 'kunstgrafiek' is dat deze over het algemeen werd gedrukt in een beperkte oplage om een optimale kwaliteit te garanderen. Bij devotieprenten werden er daarentegen geen grenzen aan de oplage gesteld; het ging immers om gebruiksgrafiek, waarbij de intentie belangrijker was dan de esthetische kwaliteit. De boodschappen op deze devotieprenten worden vaak ondersteund door het gebruik van felle kleuren, zoals de met veel bloedrood ingekleurde lijdende Christussen of, met liefdevolle blikken naar de hemel opkijkende, martelaren tijdens hun foltering: de prenten moesten het gemoed bewegen.

Veel van deze kenmerken hebben ook betrekking op religieuze volksprenten of 'centsprenten': een groot formaat prenten, veelal houtsneden, gedrukt op papier van inferieure kwaliteit. Deze functioneerden weliswaar als hulpmiddel bij het gebed en de catechese, maar worden in deze studie niet behandeld vanwege hun afwijkende formaat en vanwege het feit dat de volksprenten al gedegen in kaart zijn gebracht door De Meyer.¹⁹ Het blijft echter moeilijk een scheidslijn te trekken. Zo circuleerden er grotere gravures met volks- en devotieprentachtige afbeeldingen die in dit onderzoek wel aan de orde komen (bijvoorbeeld afb. 7.5), evenals prenten die gedrukt werden van oude, opgekochte koperplaten om te dienen als devotionele prenten om aan de muur te hangen (bijvoorbeeld afb. 10.23).²⁰

In veel collecties – zowel museale als particuliere – zijn de kleine religieuze voorstellingen uit de vroegmoderne tijd en van daarna ondergebracht in een aparte categorie. Bij de oudere voorstellingen uit de late Middeleeuwen en de Renaissance wordt deze scheiding echter meestal niet gehanteerd. Dat maakt het moeilijk om aan te geven waar de devotieprent eindigt en de kunstgrafiek begint. Als uitgangspunt voor deze studie is gekozen voor de kleine religieuze gebruiksgrafiek vanaf 1580 tot omstreeks 1840 die in grote lijnen qua vormgeving, thematiek, het gebruik en/of de herkomst min of meer onder één noemer valt.

0.3

Prenten en tekeningen
ingebonden in het
handschrift van Baertgen
Sandelin uit 1577
Gemeentebibliotheek
Rotterdam, Geestelijke
oefeningen en gebeden,
inv.nr. 96E16

1) Christus

Anoniem, ingekleurde
gravure, 13,8 x 9,3 cm
(z.p.)

2) St. Jan met kelk

Anoniem, gekleurde
tekening, 10,6 x 8,8 cm
(t.o. f. 1a)

3) Het mystieke huwelijk

Anoniem, ingekleurde
gravure, 11,9 x 9,5 cm
(t.o. f. 25a)

4) Gregorius-mis

Anoniem, ingekleurde
gravure, 11,9 x 9,5 cm
(t.o. f. 54b)

5) Het mystieke huwelijk

Anoniem, gedateerd 1574,
ingekleurde gravure,
13,3 x 9,5 cm (t.o. 72b)

6) Pinksteren

Anoniem, gekleurde
tekening, 10,8 x 7,4 cm
(f. 107b)

7) Ecce Homo
Maarten van
Heemskerck, gravure,
11,3 x 9 cm (t.o. f. 146b)

8) De geseling van
Christus
Maarten van
Heemskerck, gravure,
12,7 x 9 cm (t.o. f. 147a)

9) De kruisdraging
Maarten van
Heemskerck, gravure,
12,5 x 9 cm (t.o. 150b)

10) Christus gekruisigd
met Johannes, Maria en
Maria Magdalena
Anoniem, gekleurde
tekening, 10,8 x 7 cm
(t.o. f. 157a)

11) Christus
Anoniem, ingekleurde
gravure, 12 x 8 cm
(t.o. f. 158b)

12) Barbara en
Andreas (?)
Anoniem, ingekleurde
gravure, 10,8 x 7,5 cm
(t.o. f. 182b)

13) Clara
 Monogrammist AC
 (Alardt Claesz.
 of Claessens van
 Amsterdam), ingekleurde
 gravure, 13 x 9,5 cm
 (f. t.o. 214b)

14) Het laatste
 avondmaal
 Lucas van Leyden, 1521,
 gravure, 12,5 x 7,5 cm
 (t.o. f. 222b)

15) Christus breekt de
 poorten der hel
 Lucas van Leyden, 1521,
 gravure, 11,7 x 7,8 cm
 (t.o. f. 227b)

Deze afbakening in de tijd moet vooral gezien worden als een praktische keuze. Vanaf 1580, na de val van Antwerpen en het ontstaan van de Republiek, ontwikkelde de productie van devotionalia zich in de Scheldestad in een rap tempo; het overgrote deel van de gedrukte geestelijke lectuur werd daar uitgegeven. De monopoliepositie van Antwerpen was zelfs zo dominant dat Noord-Nederlandse uitgeverijen hun in het Noorden gedrukte religieuze publicaties doorgaans voorzagen van een vals impressum dat het deed voorkomen alsof ze gedrukt waren in Antwerpen.²¹ Omdat de devotieprenten zich parallel aan de boekillustraties ontwikkelden, concentreerde de devotieprentenproductie zich eveneens in Antwerpen. Mede daarom waren de belangrijkste trendsetters van de nieuwe vrome grafiek – de leden van de familie Wierix en van de familie Galle/De Mallery – in die stad werkzaam. Tussen 1580 en ca. 1650 bloeide de artistieke kwaliteit en bereikte de verspreiding van de devotieprenten een hoogtepunt. De Galles en Wierixen, als ook individuele kunstenaars onder wie Maarten de Vos (als ontwerper), Adriaan Collaert en de gebroeders Van Bolswert, voorzagen de devotiegrafiek van een

nieuw elan. Niet zozeer in iconografisch als wel in stilistisch opzicht zorgde hun grafiek voor een breuk met het oudere materiaal.

Dat kan goed worden geïllustreerd aan de hand van de prenten die bijgebonden zijn in een handschrift uit 1577 met geestelijke oefeningen en gebeden van Baertgen Sandelin.²² Het gaat om drie tekeningen, zeven ingekleurde gravures en vijf niet ingekleurde gravures, waaronder drie gravures van Maarten van Heemskerck en twee gravures van Lucas van Leyden (afb. 0.3 1 t/m 15). Enkele gekleurde gravures, waaronder een afbeelding van Clara door de monogrammist AC (Alardt Claesz. van Amsterdam), lijken door de randversieringen meer op geschilderde Vlaamse miniaturen dan op gegraveerde devotieprenten. Tezamen geven de prenten een goed beeld van de stichtelijke grafiek uit de late Middeleeuwen en de Renaissance die aan de Antwerpse glorieertijd voorafging. De prenten tonen tevens hoe geleidelijk de ontwikkeling van miniatuur naar bijgebonden gravure zich in de zestiende eeuw voltrok. Ze zijn, met uitzondering van de gedetailleerde prenten van Lucas van Leyden en

Maarten van Heemskerck, die getuigen van een fenomenaal vakmanschap, statisch en eenvoudig van karakter en gaan voort op de laatmiddeleeuwse houtsneden. Het feit dat alle illustraties zijn bijgebonden, duidt erop dat het oorspronkelijk autonome prenten waren die ter illustratie van het handschrift zijn bijeengezocht. Oudere prenten, zoals die van Lucas van Leyden, waren blijkbaar nog steeds gangbaar. Deze zijn in dit handschrift opvallenderwijs niet ingekleurd.

De keuze om de in dit boek onderzochte periode te laten eindigen in 1840, hangt samen met de ontwikkeling van de druktechniek. Rond die tijd werd er niet meer gedrukt met koperplaten, maar kregen modernere druktechnieken, zoals de lithografie en later de staalgravure, de overhand. Het centrum van de productie van devotieprenten verplaatste zich van Antwerpen naar Parijs.²³

De grootste collecties oude devotieprentjes in Nederland worden bewaard in drie musea, namelijk Museum Catharijneconvent te Utrecht, het Museum voor Religieuze Kunst te Uden en het Breda's Museum. Hierin zijn de prentenverzamelingen ondergebracht van de bisschoppelijke musea die vanaf het einde van de negentiende eeuw bijeengebracht zijn. Het Catharijneconvent herbergt de collecties van het Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht, het Bisschoppelijk Museum Haarlem en het Oud-Katholiek Museum. In Uden wordt de collectie van het Bisschoppelijk Museum 's-Hertogenbosch bewaard en in Breda de collectie van het Bisschoppelijk Museum Breda. Daarnaast hebben de drie musea in Utrecht, Uden en Breda ook zelf via schenkingen prentencollecties opgebouwd.

Het feit dat deze studie naar devotieprenten zich beperkt tot de Noordelijke Nederlanden is relevanter dan men wellicht op het eerste gezicht zou denken. Omdat de situatie hier afweek van die in de omringende landen, verschilt de cultuurhistorische context waarin de prenten functioneerden eveneens, wat onder andere consequenties had voor de manier waarop er werd omgegaan met de prenten.

In hoofdstuk VI zal worden ingegaan op het gegeven dat zich in de zeventiende eeuw nieuwe gebruiksculturen ontwikkelden in de Republiek. De handgeschreven teksten op de versozijden van de prenten wijzen erop dat ze werden aangewend voor een soort ondergrondse vorm van communicatie. Daar kwamen het doodsprentje, het communieprentje en andere later algemeen verspreide gebruiksgrafiek uit voort.

De rooms-katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden was, in tegenstelling tot die in de Zuidelijke Nederlanden, sterk gebonden aan beperkingen. De katholieke geloofscultuur was gericht op de ontwikkeling van het innerlijke leven: van de ingekeerde vroomheid. De tegenwerking van de overheid in de Republiek maakte dat de gelovigen daar fanatieker en uitgesprokener waren in het belijden van geloof dan hun geloofsgenoten in het Zuiden, waar de kerk een volkskerk was gebleven. Daarnaast was het aandeel van de reguliere geestelijkheid in de Noordelijke Nederlanden veel kleiner dan in het Zuiden. Daar hadden vooral de jezuïeten een bepalende invloed op het onderwijs, de kunst en de cultuur. In de Noordelijke Nederlanden bleef hun invloed echter beperkt. Behalve het belang dat in het Noorden werd gehecht aan de door jezuïeten geschreven stichtelijke lectuur, waren het vooral de seculiere geestelijken én de traditie van de devotie-cultuur uit de late Middeleeuwen die in de Noordelijke Nederlanden een bepalende invloed hadden op de praktijk van het religieuze leven.

De overvloedig gedecoreerde en macht uitstralende katholieke kerken in de overige Europese landen stonden in schril contrast met de kleinschalige schuil- en schuurkerken in de

Republiek.²⁴ In politiek opzicht was de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden buitenspel gezet – dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk, waar kardinaal Richelieu een machtig bestuurder was wiens pronkerige hofhouding in niets onderdeed voor die van de Franse koninklijke familie. In de Zuidelijke Nederlanden waren de regenten Albert en Isabella op haast slaafse wijze afhankelijk van de hen omringende kerkelijke prelaten en reguliere geestelijkheid.²⁵ De soberheid en het kuisheidsideaal die in Holland door de geestelijkheid werden nagestreefd waren ten tijde van de barok in de omliggende landen juist vaak opvallend afwezig.

GEESTELIJKE MAAGDEN EN DE BEELDENDE KUNST

Omdat vrouwen aanvankelijk minder onderlegd waren in het lezen van stichtelijke boeken, die vaak ook nog eens waren geschreven in het Latijn, lieten zij zich voor hun privé-devotie van oudsher eerder inspireren door beelden dan door teksten.²⁶ Over het algemeen waren religieus levende vrouwen ver in de meerderheid ten opzichte van hun mannelijke collega's: in de zeventiende eeuw waren in de Noordelijke Nederlanden gemiddeld meer dan 5000 geestelijke maagden werkzaam, naast slechts 400 à 500 actieve priesters.²⁷ De vraag naar prenten als hulpmiddel bij het gebed ging dan ook vooral uit van vrouwelijke religieuzen en leken. Het ligt daarom voor de hand dat de producenten van devotieprenten zich met een lichte voorkeur toelegden op bij vrouwen favoriete thema's, zoals afbeeldingen uit het leven van Maria, vrouwen uit de bijbel, martelaressen en maagden, en zalig of heilig verklaarde vrouwelijke religieuzen, vooral ordestichteressen. Deze veronderstelling lijkt te worden bevestigd door bronnenmateriaal waarvan de gebruik[st]er bekend is, zoals prenten die zijn bijgebonden in handschriften en devotieprenten met daarop handgeschreven teksten. In de volgende hoofdstukken zal hierop nader worden ingegaan.

Vrouwen nemen vaak belangrijke posities in op afbeeldingen van de passie van Christus, bijvoorbeeld in de hoedanigheid van Maria of erkende heiligen, opdat vrouwelijke gelovigen zich gemakkelijker konden verplaatsen in de voorstelling. Overigens wil dat niet zeggen dat onder vrouwen mannelijke heiligen en zaligen niet werden vereerd: afbeeldingen van de evangelisten, apostelen, kerkvaders en leraren, ordeheiligen, kluisenaars, volksheiligen, enzovoort, werden eveneens in grote oplagen gedrukt en verspreid. Met het lezen van heiligenlevens of het bekijken van heiligenafbeeldingen kon de gelovige de deugden van de heiligen oproepen en zich laten inspireren om de vereerde voorgangers na te volgen. Het beoefenen van deugden moest leiden tot een volmaakt leven op aarde en de eeuwige zaligheid in de hemel.

Ongeveer 40 procent van de overgeleverde devotieprenten betreft voorstellingen van Christus.²⁸ Hij werd behalve tijdens Zijn leven en vooral Zijn lijden ook afgebeeld als Triomfator, Minnaar en Bruidegom of als een klein te koesteren Kind (prikkelend aan het moederlijk instinct). De beeldcultuur hiervan staat nog volledig in de traditie van de late Middeleeuwen, zoals het geestelijk leven zich in woord en in beeld had ontwikkeld onder invloed van de moderne devotie. Er veranderde stilistisch dus weinig in de devotie tot de lijdende Christus. De meditatie over de passie van Christus werd zelfs nog belangrijker. Oudtestamentische voorstellingen om bij te mediteren werden steeds zeldzamer. Afbeeldingen van de lijdende en gekruisigde Christus uit de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd springen in het oog door het vele, meestal fel rood ingekleurde bloed.

Uit de bepalingen zoals die werden vastgelegd naar aanleiding van het Concilie van Trente in 1563 (bijlage I) alsmede uit de daaruit voortkomende ontwikkelingen, kan worden geconcludeerd dat de spiritualiteit van de moderne devotie een belangrijk stempel bleef drukken op de meditatie en beeldcultuur van de daaropvolgende periode.²⁹ Deze stelling zal in deze studie verder worden onderbouwd aan de hand van voorbeelden.

Al in de vijftiende eeuw waren er prenten in omloop die een spirituele boodschap uitdrukten, zoals afbeeldingen ontleend aan de teksten van Thomas a Kempis waarop te zien is hoe Christus woont en werkt in het hart van de gelovigen (afb. o.4). Deze – niet concrete – voorstellingen kunnen worden beschouwd als de voorlopers van de zogenoemde ‘*emblemata*’ of zinnebeelden – prentjes en tekeningen waarbij woord en beeld aan elkaar verbonden zijn – bijvoorbeeld de hartselembematiek.³⁰ De emblematische prenten ontwikkelden zich verder in de loop van de zestiende eeuw. Het embleem bestond vanaf de zestiende eeuw traditioneel uit een *inscriptio* – een motto of lemma –, een *pictura of imago* – een beeld – en ten slotte een *subscriptio* ofwel een gedicht, bijschrift of epigram.³¹ In de zeventiende eeuw ontwikkelden de religieuze emblemata zich tot belangrijke inspiratiebronnen voor het leiden van een religieus leven – niet alleen voor katholieken, zoals hieronder zal blijken.

KUNSTOPVATTINGEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Opvallend is dat in kunsthistorische beschouwingen over zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse religieuze kunst niet of nauwelijks wordt ingegaan op de manier waarop deze gebruikt werd.³² Stichtelijke voorstellingen uit de vroegmoderne tijd worden al te vaak beschouwd als Zuid-Nederlands, ouderwets of achterhaald. Ook de iconografie wordt zelden bestudeerd in de context van de religieuze (gebruiks)omgeving en de ontwikkeling in de uitbeelding van het betreffende onderwerp. De iconografische veranderingen die zich sedert de late Middeleeuwen hebben voorgedaan in religieuze beelden zijn over het algemeen marginaal.³³ Onderzoek naar de vragen hoe, wanneer en waarom de Noord-Nederlandse kunstenaars experimenteerden met de uitbeelding van traditionele religieuze onderwerpen kan wellicht interessante aspecten aan het licht brengen.

Alom heerst de gedachte dat de Hollandse meesters zich mede lieten inspireren door Italiaanse voorbeelden, bijvoorbeeld door het invloedrijke embleemboek *Iconologia* van Cesare Ripa uit 1593.³⁴ Ook veronderstelt men een grote invloed van contemporaine traktaten over kunstenaars, zoals die van Giorgio Vasari, Carel van Mander, Gerard de Lairese en Samuel van Hoogstraten. De autochtone, traditionele, katholieke en volkse opvattingen over de functie van religieuze voorstellingen, zoals die zich vanaf de late Middeleeuwen ontwikkeld hadden, komen over het algemeen niet aan de orde. Het is bijvoorbeeld interessant om Rembrandts devotiegrafiek te vergelijken met de in die tijd circulerende vergelijkbare devotieprenten en met de beschrijvingen van deze voorstellingen in de katholieke meditatieboeken. Het beantwoorden van de vraag in hoeverre Rembrandt met zijn etsen de (grote) afzetmarkt voor devotiegrafiek beïnvloedde en of hij zich ten doel stelde de traditionele bestaande beeldcultuur te veranderen, levert wellicht nieuwe inzichten op.

De grafische kunstenaars in de Zuidelijke Nederlanden specialiseerden zich in de zeventiende eeuw in het maken

van devotievoorstellingen op klein formaat, zoals boekillustraties en losse prentjes. Voor hun vakbroeders in de Noordelijke Nederlanden bleven deze echter overwegend een bijproduct.³⁵ Graveurs van naam die hier in de eerste helft van de zeventiende eeuw werkzaam waren, zoals Crispijn de Passe I (1564-1637) en II (ca. 1584-1670), Harmen Janz. Muller (1540-1617) Jacob de Gheyn II (1565-1629), Jan van de Velde II (1593-1641), Abraham Bloemaert (1564-1651), Hendrick Goltzius (1558-1617) en zijn stiefzoon Jacob Matham (1571-1631), produceerden slechts een handvol devotiegrafiek. In het vrije kunstenaarsklimaat in de Noordelijke Nederlanden was het vervaardigen van andere genres blijkbaar een grotere uitdaging en financieel interessanter.³⁶

Behalve de (gedeeltelijk) hierboven genoemde bronnen, bestaan er vele handgeschreven en gedrukte zeventiende-eeuwse meditatiebeschrijvingen die een licht kunnen werpen op het gebruik van devotieprenten, zoals de sermoenboeken van Joost Cats, Josephus Cousebant en Jan de Groot uit Haarlem, Jacob Oleus en Leonardus Marius uit Amsterdam, Johannes van Heumen uit Rotterdam, de Utrechtse priester Abraham van Brienen en anderen.

Ondanks het vaak omslachtige taalgebruik geven ze een goede indruk van de manier waarop devotiebeelden door de gelovigen konden worden beleefd. Helaas zijn veel van deze (geschreven) bronnen niet of slechts oppervlakkig geïnventariseerd, wat hun bekendheid en dus de toegankelijkheid ervan voor verder onderzoek niet ten goede komt.

De stichtelijke boekjes met handleidingen en vooral de devotieprenten werden zoals gezegd voornamelijk in Antwerpen geproduceerd. Dat zou een verklaring kunnen bieden voor het feit dat deze devotievoorstellingen doorgaans wordt bestempeld als ‘Zuid-Nederlands’.³⁷ Aan het gegeven dat in de Noordelijke Nederlanden ook traditionele devotievoorstellingen (vaak ongesigneerde) prenten en schilderijen werden vervaardigd, wordt vaak voorbijgegaan. Dat deze in de Republiek in grote oplagen werden verspreid, gebruikt en gelezen behoeft na het lezen van deze studie geen nader betoog.

LITERATUUR OVER DEVOTIEPRENTEN

Over devotieprenten is veel geschreven. Het zou niet zinvol zijn om hier een complete opsomming van alle boeken en artikelen op dit gebied te geven.³⁸ Deelstudies zullen bij de betreffende onderwerpen aan bod komen. Veel boeken en artikelen bieden weliswaar nieuw en interessant beeldmateriaal – er is immers ongelooflijk veel vervaardigd – maar inhoudelijk meestal weinig of geen vernieuwende interpretaties.

Er zijn echter verscheidene belangwekkende overzichtswerken geschreven die hier niet onvermeld mogen blijven. Opmerkelijk is dat twee heden ten dage nog steeds actuele studies reeds in 1930 het licht zagen. Het betreft *Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert* van Adolf Spamer en *Les images de dévotion Anversoises du XVIIe au XIXe siècle* van Emile van Heurck. Het eerste, nog steeds zeer kostbare, werk geeft een bruikbaar overzicht van devotieprenten in het algemeen. Ofschoon het is toegespitst op Duitsland, worden de erin besproken, vaak zeldzame werken in een West-Europese context geplaatst, op een wijze die nog steeds bewondering afdwingt. Het boek van Van Heurck bevat een overzicht van Antwerpse devotieprentengraveurs. Van Heurck heeft hiervoor veel archivalisch onderzoek verricht, waarmee de Antwerpse devotieprentencultuur voor het eerst in kaart werd gebracht. Zijn werk werd in 1993 herzien en

0.4

Het Christuskind in het Heilig Hart, de Wonden van Christus, en Arma Christi Anoniem (Mariënwater), 15de eeuw, ingekleurde houtsnede, 10,5 x 7,5 cm Londen, British Museum, inv.nr. 1856-2-9-84

aangevuld door de huidige Vlaamse devotieprentenexpert Alfons Thijs in *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de-18de eeuw*. Samen met Filip Lemmens breidde hij zijn onderzoek uit met juwelen van deelstudies, die voor dit boek veelvuldig zijn geraadpleegd. In 1990 verscheen te Brussel een tentoonstellingcatalogus over devotieprenten van de hand van Louis Lejeune en André Neuberg onder de titel, *Imagiers de paradis: images de piété populaire du XVe au XXe siècle*.

Jan Verspaandonk was in Nederland de eerste die een boek aan het onderwerp wijdde: *Het Hemels Prentenboek* uit 1975. Vooral door de vele afbeeldingen is dit werk nog steeds erg gewild. Het Breda's Museum kwam in 1992 met een fraai uitgegeven catalogus, getiteld *Kunst voor de ziel*. Het boekje, geschreven door J. Sprangers en L. Goossens OFM, bevat foto's en teksten van een aantal prenten uit de collectie van het museum.

In 1990 werd door het P.J. Meertens Instituut in Amsterdam een congres gehouden over devotieprenten, waarbij deze voor het eerst in een wetenschappelijk kader werden geplaatst. Vooral het ontbreken van relevant onderzoek kwam hierbij aan het licht. De bevindingen van dit congres werden onder redactie van Paul Post gepubliceerd in *Verbeelding van vroomheid, de devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron*.

Een wetenschappelijke studie die de spiritualiteit van de zeventiende eeuw vanuit een andere invalshoek belicht, is de in 2001 verschenen dissertatie *Hemelse voorbeelden: de heiligenliederen van Joannes Stalpart van der Wiele, 1579-1630*. Hierin beschrijft Charles van Leeuwen de liederen van

de Delftse priester Stalpart van der Wiele – de geestelijke vader van de Delftse begijnen – en het daaraan ten grondslag liggende gedachtegoed dat hem moet hebben geïnspireerd. Dat er daarbij veel raakvlakken zijn te vinden met devotionele voorstellingen, die de liederen immers konden onderbouwen en illustreren, wordt aan de hand van veel afbeeldingen duidelijk.

De teksten op de achterzijden van devotieprenten uit de ons omringende landen zijn onderwerp van diverse studies. Karel van den Bergh deed als eerste onderzoek naar de oorsprong van het gebruik van deze prenten in zijn *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden* uit 1975. Zijn werk werd gevolgd door omvangrijke studies van Jean Pirotte, *Images des vivants et des morts: la vision du monde propagée par l'imagerie de dévotion dans le Namurois, 1840-1965* uit 1987 en Christine Aka, *Tot und vergessen? Sterbebilder als Zeugnis katholischen Totengedenkens* uit 1993.

Fraaie en kostbare knipselprenten staan centraal in een belangrijke studie van S. Metken, *Geschnittenes Papier: Eine Geschichte des Ausschneidens in Europa von 1500 bis heute* uit 1978, en in het vanuit een bredere optiek beschouwde *Schaarkunst* van J. en P. Verhave uit 1983. Niet alleen belangrijk voor het kunsthistorisch onderzoek, maar ook voor onderzoek naar de devotiegeschiedenis – in het bijzonder de spiritualiteit – zijn oevrecatalogi. In 1975 werd het complete oeuvre van de Vlaamse graveur Lodewijk Joseph Fruytiers (1713-1782) uitgegeven door J. Bauwens en K. Peeters.

Tussen 1978 en 1983 verscheen er een overzicht van het complete werk van de gebroeders Wierix van de hand van

M. Mauquoy-Hendrickx. Tevens verscheen er in de Hollsteinreeks, in 2003 en 2004, een herzien overzicht van hun oeuvre door Zsuzsanna van Ruyven-Zeman. De Hollstein-uitgaven hebben als doel het complete grafische werk van Noord- en Zuid-Nederlandse graveurs van vóór 1700 te inventariseren. Bij devotieprentenuitgevers en -graveurs stuit men daarbij echter op het probleem dat hun grafiek erg veelomvattend is en meestal niet wordt bewaard in traditionele museale collecties, maar in musea voor religieuze kunst. Beroemde Nederlandse prentencollecties, zoals het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, het Leidse Prentenkabinet en het prentenkabinet van Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, bezitten vrijwel geen kleine devotieprenten. Ondanks deze beperkingen zijn in de Hollstein-reeks van een aantal (devotieprenten)graveurs inmiddels interessante delen en overzichten verschenen, bijvoorbeeld over de families Muller en De Gheyn, Maarten van Heemskerck, (1498-1574), Philip Galle (1537-1612), Maarten de Vos (1532-1603) en Alexander Voet (1584-1642).

De beeldende kunst en het religieuze beeldmateriaal uit middeleeuwse vrouwenkloosters en de devotiebetekenis daarvan staan de laatste jaren in een toenemende belangstelling. In 1994 publiceerde Paul Vandenbroeck het vernieuwende boek bij de gelijknamige Brusselse tentoonstelling *Hooglied. De Beeldwereld van Religieuze Vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*. De recente tentoonstellingcatalogus *Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern* (Bonn/Essen 2005) geeft een indrukwekkend en veelzijdig overzicht van de religieuze kunst en cultuur in vooral Duitse vrouwenkloosters. Het onderzoek naar devotiebetekenis in de late Middeleeuwen kreeg belangrijke impulsen dankzij met name Jeffrey Hamburger (Harvard University, Boston) en Jan Van der Stock (Katholieke Universiteit van Leuven). Een recente en bescheiden Nederlandse publicatie waarin aandacht wordt gegeven aan de materiële erfenis van een groep laatmiddeleeuwse vrouwenkloosters in relatie tot de devotiebetekenis is het in 2005 verschenen *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeeck* van Hans Kienhorst en anderen.

JOHN BAPTIST KNIPPING

In 1939 schreef pater Bonfilius Knipping O.F.M. (later onder de naam John Baptist Knipping) zijn uit twee delen bestaande proefschrift *De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*. Het boek was en bleef zo belangrijk dat het in 1974 opnieuw werd uitgegeven in een bewerkte Engelse vertaling. Nog steeds geldt het als een standaardwerk op het gebied van de religieuze kunst in de Nederlanden. In Knippings onderzoek komen devotieprenten veelvuldig aan bod. Zijn kennis van kerkvaders en bronnen is fenomenaal.

Het boek geeft een breed en representatief overzicht van religieuze voorstellingen die in de vroegmoderne tijd in de Nederlanden gangbaar waren. Toch dient het werk op sommige onderdelen en aspecten te worden herzien. Zo worden kunstwerken hoogst zelden in hun cultuurhistorische context geplaatst. Devotieprenten die deel hebben uitgemaakt van een specifieke gebruikscultuur worden vergeleken met schilderijen die vaak in een heel andere omgeving fungeerden of slechts tot doel hadden het oog te behagen.

Hoewel men kan stellen dat de Italiaanse schilder- en beeldhouwkunst invloed heeft gehad op de kunst uit de Nederlanden, zoals Knipping ook schrijft,³⁹ was de invloed vanuit Italië op de devotiegrafiek gering. De afbeeldingen op

de noordelijke devotieprenten borduren voornamelijk voort op thema's uit de laatmiddeleeuwse voorstellingswereld van de moderne devotie. De contemplatieve geest mocht niet worden afgeleid door een onbekende of onduidelijke iconografie.

Ook de invloed van de jezuïeten op de beeldende kunst wordt in Knippings boek overschat. Zeker in de Republiek was deze van geringe betekenis. Het was vooral de beeldcultuur zoals die getoonzet werd door bekende Vlaamse graveurs, als de Wierixen, de Galles (inclusief Karel de Mallery), de gebroeders Van Bolswert en Maarten de Vos, die daar veel navolging vond. Deze kunstenaars werkten over het algemeen autonoom. Hun grafiek werd door de seculiere én reguliere geestelijkheid in de Republiek aanvaard en verspreid.

Voorstellingen van de aanbidding van het Christuskind, dat in de vroegmoderne tijd *Amor Divinus* werd genoemd, staan in een lange doorlopende traditie. Het thema ontstond in de late Middeleeuwen onder invloed van de moderne devotie en werd in de zeventiende eeuw ongekend populair met de opkomst van de religieuze emblemata – niet alleen onder vrouwen, maar ook onder leden van de opkomende nieuwe piëtistische stromingen.⁴⁰ Knipping, die een afkeer had van deze hernieuwde devotie, weet niet zo goed raad met dit soort van voorstellingen. Hij gaat weliswaar uitgebreid in op de beeldcultuur waarin ze opgang vonden, maar beschrijft ze overwegend negatief als te zoet, te kinderlijk of te vrouwelijk.⁴¹

Vanwege Knippings onverbloemde afkeer van de religieuze vrouwencultuur laat hij de invloed die vrouwen in die tijd hadden op de beeldende kunst onbesproken. Zo wordt de bruidsmystiek telkens eenzijdig uitgelegd als verwijzend naar het huwelijk tussen Christus en Zijn kerk of Christus en de ziel, terwijl de hieraan door vrouwen toegekende betekenis, namelijk die van het huwelijk tussen de maagd en haar Bruidegom, onvermeld blijft.⁴² Knipping meent zelfs dat religieuze vrouwen er debet aan waren dat de artistieke kwaliteit van de devotiegrafiek teleoorging. Naar aanleiding van de tendens tot verzoetelijking van de verbeelde vroomheid schrijft hij:

Droegen wellicht de verschillende, ook in Zuid-Nederland opkomende vrouwencongregaties mede schuld aan deze uiterste vertederung [...] Engelgestalten krijgen vrouwelijke trekken en vormen, gebaren van liefde en welbehagen verliezen hun diepte van uitdrukking en worden hoogstens teder en bevallig, smartvertoon wordt kwijnend en bloedarm [...] Met de hegemonie der vrouwelijke sentimenten gaat een zekere kinderlijkheid gepaard, waarbij maar al te vaak de kinderachtigheid de innigheid overschaduwet.⁴³

In dit onderzoek zal duidelijk worden gemaakt dat de kwalitatieve achteruitgang van de religieuze kunst in de loop van de zeventiende eeuw niet zozeer te wijten is aan de invloed van de religieuze vrouwenbeweging, maar aan die van de volksvroomheid, welke gestuurd werd door de leden van de reguliere orden. De religieuze vrouwen waren over het algemeen voldoende geletterd om de vaak ingewikkelde devotiegrafiek te begrijpen (afb. 0.5 en 10.2, twee voorbeelden van Jacob Matham).⁴⁴ Het gewone volk daarentegen had behoefte aan eenvoudige en begrijpelijke beelden, zodat het de afgebeelde heiligen kon aanroepen bij voor- en tegenspoed. Stracke verwoordde dezelfde conclusie op orthodoxe wijze:

Het volk (het mindere vooral) uit zijn religieus evenwicht gerukt, en voortdurend met aardsche kwellingen beproefd, vraagt gewone, licht te verteren kost, om zich staande te houden in zijn Geloof en toewijding aan de Moederkerk.⁴⁵

0.5

'IESUS CHRISTUS'

Jacob Matham, vóór 1631, gravure, 15,2 x 33 cm

Utrecht, MCC, RMCC g977

ALTAER-
GEHEIMENISSEN.

BIDDEN MET BEELDEN

Het gebruik van prenten als hulpmiddel bij het gebed in de vroegmoderne tijd

1.1 BEELDEN EN DEVOTIEPRENTEN

Vanaf 1580 ontwikkelde Antwerpen zich tot het internationale productiecentrum van devotieprenten, de opvolgers van de middeleeuwse miniaturen.¹ In grote oplagen werden hier vrome afbeeldingen geschilderd en, vooral, gedrukt op papier of perkament. Antwerpen bezat aan het eind van de zestiende eeuw zelfs bijna een monopolie op de productie en verspreiding van religieuze boeken en prenten in West-Europa. Dat was te danken aan een samenspel van factoren. Om te beginnen bestond hier al een rijke traditie op dit gebied waarin alle voorwaarden voor een bloeiende grafische industrie waren gegarandeerd.² Een andere belangrijke factor was de aanwezigheid van veel reguliere geestelijken, onder wie de jezuiteten, die vanuit Antwerpen in Europa en de Nieuwe Wereld missioneerden.

Het einde van de zestiende eeuw was de periode waarin de kerkelijke hervormingen van het Concilie van Trente (1545-1563) werden doorgevoerd.³ Tijdens deze vergadering was de didactische functie van afbeeldingen ter sprake gekomen. In de akten wordt onder andere vermeld dat men wel Christus mag aanbidden, maar niet zijn afbeelding als zodanig (Bijlage I). Samengevat komen de belangrijkste decreten die van toepassing zijn op religieuze voorstellingen (*imagines*) op het volgende neer:

- Beelden mogen niet vereerd worden omdat zij goddelijk zouden zijn, krachten bezitten of omdat men er wonderen van verwacht. Men moet beelden op gepaste wijze vereren vanwege de eer die men wil laten zien aan het origineel en het oorspronkelijke dat zij representeren.
- Religieuze afbeeldingen moeten overeenkomen met de verhalen en mysteriën van onze verlossing. De gelovigen moeten door de beelden worden herinnerd aan de weldaden van Christus en de heiligen, opdat deze nagevolgd kunnen worden. De gelovigen moeten, samen met de heiligen, God lief hebben, Hem aanbidden en zich oefenen in vroomheid. Vervloekt zijn diegenen die dingen onderwijzen die tegengesteld zijn.
- Voorstellingen die onjuist zijn weergegeven zijn gevaarlijk voor ongeletterden. Aan hen moet worden onderwezen dat niet het goddelijke is verbeeld. Alle bijgeloof moet worden uitgebannen. Voorstellingen mogen geen erotische gevoelens opwekken. Heiligenfeesten mogen niet worden misbruikt om te kunnen feesten met wellust, weelde en overvloed.
- Alle religieuze afbeeldingen, wonderen en relieken moeten worden beoordeeld en goedgekeurd door de bisschop.⁴

1.1

*De aanbidding van het H. Sacrament door de vijf zintuigen
gepersonifieerd door vrouwen*

*Anoniem, gravure, 16,5 x 12,3 cm, titelpagina van J. van Vondel,
Altaergeheimenissen (Keulen 1645)*

Particuliere collectie

Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw verschenen er vele boeken en prenten die deze decreten als uitgangspunt hadden om de contrareformatische hervormingen te ondersteunen. Prenten dienden vooral functioneel te zijn en de verering van de uitgebeelde heiligen werd gebonden aan beperkingen. In overeenstemming met de bepalingen werden de boekjes, en aanvankelijk ook de prenten, vóór publicatie gekeurd door de plaatselijke bisschop of de daartoe gevlmachtigde geestelijke.

In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de, door diverse kerkelijke schrijvers aanbevolen, manieren waarop gelovigen konden bidden met behulp van beelden en teksten. Hierbij is uitgegaan van de handleidingen die in de Noordelijke Nederlanden werden gelezen en/of geschreven.

1.2 MEDITEREN MET BEHULP VAN PRENTEN EN BOEKEN

Ten behoeve van het gebed of de meditatie werden er speciale handleidingen geschreven en gedrukt.⁵ Het bekendste en meest verspreide zeventiende-eeuwse boek over meditatie en spiritualiteit is *Aen-leydinghe oft onderwys tot een devoot Godvruchtigh leven* (de Nederlandse vertaling verscheen in 1616), waarvan de eerste editie verscheen in 1608.⁶ Het werd geschreven door Franciscus van Sales (1576-1622), de bisschop van Genève.⁷ In dit handboek behandelt Van Sales de drie stadia die voorafgaan aan 'het inwendigh gebed':

1. Het aanroepen van God en zich in zijn tegenwoordigheid stellen.
2. Het aanroepen van Gods hulp. Dit was een oefening in nederigheid, waardoor men ontvankelijk werd voor de meditatie.
3. Zich een voorstelling maken van het geheim dat men ging overwegen.

Voor het laatste, 'de inwendighe verbeelding', waren hulpmiddelen voorhanden, zoals stichtelijke boeken en devotieprenten. Door zich te verdiepen in het onderwerp van de meditatie, bijvoorbeeld door erover te lezen of er afbeeldingen van te bekijken, kon de gelovige zich inbeelden fysiek bij een gebeurtenis – zoals het lijden van Christus – aanwezig te zijn. Deze meditatietechniek waarbij de verbeelding werd ingezet, werd aangeduid met de term 'imaginatie'.⁸ Het zich inbeelden met behulp van tekst en beeld bevorderde tevens de concentratie van de gelovige.

Behalve over religieuze mysteries en bijbelse frasen kon men mediteren over een deugd of zonde. Dit kon onder andere inhouden dat de gelovige zich rekenschap gaf van de consequenties van die deugd of die zonde.

De door Franciscus van Sales beschreven methode borduurde voort op geheugentechnieken die in de loop van de zestiende eeuw waren ontwikkeld. Het belangrijkste boek daarover, de *Exercitia spiritualia*, werd in 1522 geschreven door de stichter van de jezuitenorde Ignatius van Loyola (ca. 1493-1556). Diens methode was gebaseerd op drie menselijke vermogens: het geheugen ofwel de memorie, het verstand en de wil.

ADORATIO MAGORVM.

Matth. ij. Anno i.

7
ix

A. Bethlehem, quo iter habent Magi.
 B. Stella os tendit vbi IESVS erat.
 C. Magi Bethlehem ingresi: extra vrbem enim illos oportuit describere, quemadmodum reliqua, vt essent conspicua.
 D. Maria sola cum Puerο ad os speluncae.
 E. Bos & asinus ad Præsepe.
 F. Primus Rex IESVM adorat, & offert tria munera.

G. Alter se comparat ad adorationem, & munera totidem in promptu habet.
 H. Tertius sua parans dona venerabilundus expectat.
 I. Aulici omnes similiter enim adorant.
 K. Magi alia via domum reuertuntur.
 L. Christi baptisimus ad Bethabaram.
 M. Nuptiæ in Cana Galilææ.

Handschriften en boeken met religieuze voorstellingen die dienden ter lering en herinnering werden in de late Middeleeuwen in grote hoeveelheden vervaardigd. Getijdenboeken werden over het algemeen verlucht met fraaie miniaturen die de herinnering en concentratie tijdens het 'brevieren' moesten ondersteunen. Al aan het einde van de vijftiende eeuw werden er mnemotechnische prentbijbels gemaakt. De afbeeldingen hierin geven meestal geen concrete gebeurtenis of handeling weer, maar vatten (bijbel)teksten samen met behulp van verwijzingen, symbolen en trefwoorden. De vroegst bekende zijn waarschijnlijk ontstaan in het zuiden van Duitsland. Uit dezelfde tijd zijn gedeeltelijk in kopergravure gedrukte prentbijbels bekend.¹⁵

Op memorietafels uit de late Middeleeuwen en de Renaissance zijn de stichters meestal in geknielde houding (op de zijpanelen) weergegeven, in gebed en met hun blik gericht op het tafereel op het middenpaneel. Dat de opdrachtgever werd afgebeeld op de belangrijkste plaats, te weten aan Christus' rechterzijde (voor de beschouwer links), werd daarbij als vanzelfsprekend beschouwd.¹⁶ De centrale voorstelling, over het algemeen een passievoorstelling of een memorievoorstelling van Maria met het Kind, wijst op de imaginaire functie die het beeld vervulde voor de beschouwer: net als de stichters werd de beschouwer betrokken bij de handeling.¹⁷

Rond 1500 waren Albrecht Dürer en Lucas van Leyden de belangrijkste kunstenaars van de verbeelding van het religieuze gedachtegoed. In de zestiende eeuw verschenen er veel prentbijbels in grote Europese drukkerscentra, zoals Frankfurt, Bazel, Parijs, Lyon, Antwerpen en Amsterdam.¹⁸ Bij Luthers bijbelvertaling, het *Betbüchlein*, verscheen in 1529 een appendix met vijftig bijbelse prenten, het *Passional*. Deze wordt beschouwd als het 'prototype' van de door Luther gewenste lekenbijbel; het was tevens de eerste protestantse prentbijbel. Luther verwierp weliswaar de beeldverering, maar stimuleerde het gebruik van bijbelse prenten om de kennis over de Schrift te vergroten.¹⁹

Het laat-zestiende-eeuwse prentenboek van Nadal kreeg in de zeventiende eeuw een volksdevotioneel vervolg in de vorm van een plaatjescatechismus 'voor kinders, als groote die niet kunnen lesen' geschreven door de jezuïet Johannes Steegius (afb. 1.3).²⁰ Vergelijken we deze catechismus met zeventiende-eeuwse prentbijbels, dan wordt duidelijk dat ze een ander doel dienden. De prentbijbels waren in de eerste plaats gericht op het onderrichten van het Oude en het Nieuwe Testament. Steegius daarentegen verbeeldde in zijn catechismus onderwerpen waarover men kon mediteren, zoals de werken van barmhartigheid, de passie van Christus, de zeven sacramenten, de tien geboden, de hoofdzonden en -deugden. Grosso modo kan men stellen dat de katholieken zich bij de meditatie steeds meer gingen richten op het Nieuwe Testament en de deugden.

De meditatiemethode waarin het beeld in de imaginatie werd getoetst aan het geheugen, het verstand en de wil staat centraal in een drietal inhoudelijk identieke handschriften uit 1627 en 1628 die zijn overgeleverd van de maagden uit de statie 'Den Hoeck' te Haarlem.²¹ Deze gemeenschap vervult een spilfunctie in deze studie; de prenten en handschriften die door deze religieuze vrouwen werden gebruikt, zullen uitgebreid worden besproken. Hun geestelijke vader Joost Cats (1581-1641) doceerde de maagden met behulp van sermoenen of preken over hoe zij dienden te bidden. Deze preken illustreren op treffende wijze de dagelijkse praktijk van de meditatie, vooral met betrekking tot de imaginatie.

Bij de meditatie werd onderscheid gemaakt tussen het 'uitwendige gebed', zoals het bidden van de getijden en in de mis, en het 'geestelijcke verstandelijcke ghebedt', waarbij de gelovige zich oefende in de 'opghanck des gheest'. Om tot een vereniging met God te komen, introduceerde Cats een ezelsbruggetje: hiertoe kon men gebruikmaken van drie handen, twee voeten en vijf vingers. De drie handen symboliseerden de memorie, het verstand en de wil, en de twee voeten de 'lust ofte begheerlicke cracht' en de imaginatie: 'Aldus clautert den mensch op handen en voeten door het ghebedt op den berch des volmaecktheijts.'²² De eerste vinger symboliseerde het geheugen, de tweede vinger bracht het beeld van de imaginatie of hetgeen men in gedachten had genomen 'inde winckel des ghebedts',²³ de derde vinger stond voor het verstand en de vierde vinger diende om het verstand door middel van emoties in beroering te brengen en de gelovige in liefde te doen ontsteken voor God 'De gheuoelicke lust ofte begheerlicke cracht wesende de vijffde vingher',²⁴ waarbij de wil de zinnen bewoog om de geest te verheffen.

Cats doorspekte zijn meditatiehandleiding met vele citaten van kerkvaders en kerkelijke schrijvers die bekwaam deze weg voor de maagden geëffend hadden. Hij baseerde zich voornamelijk op de geschriften van Bernardus, Augustinus, Thomas van Aquino, Bonaventura en Hugo en Richard van St. Victor. Pas bij de teksten die de maagden konden gebruiken voor de imaginatie betrok hij de jezuïeten erbij. Daartoe beval hij het lezen van de stichtelijke boeken van Franciscus Costerus, Carolus Scribani en Ludovicus de Ponte aan. Aan het eind van zijn lessen roemt Cats *De navolging van Christus* van Thomas a Kempis, dat hij als een goede leidraad bij de meditatie beschouwt.

Opmerkelijk is dat Cats nergens Ignatius aanhaalt. Zijn methode stond duidelijk nog geheel in de traditie van de middeleeuwse kerkelijke schrijvers en werd klaarblijkelijk niet beïnvloed door de methoden van Ignatius en andere post-tridentijnse schrijvers.

De (later zo genoemde) 'ignatiaanse methode' werd door verscheidene auteurs, onder wie tevens geestelijken van andere orden en wereldheren – onder wie Franciscus van Sales – in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw verder ontwikkeld, aansluitend op de hervormingen die plaatsvonden als gevolg van het Concilie van Trente (1545-1563). Het inzetten van beeldmateriaal als didactisch middel bleek een vruchtbare methode te zijn om de meditatie te ondersteunen. Vanaf het einde van de zestiende eeuw zien we dan ook dat men zich bij de meditatie niet meer alleen laat inspireren door teksten, maar tevens door voorstellingen.

1.3 JEZUÏTISCHE HANDLEIDINGEN VAN DE PONTE, RIBADENEYRA/ROSWEYDUS EN BOURGEOIS

In de zeventiende eeuw was veel katholieke lectuur erop gericht om het in Trente geïnitieerde herstel van de ware kerk vast te leggen en te beschrijven. Vanuit Antwerpen, maar ook vanuit de Republiek zelf, werden nieuwe stichtelijke werken door tientallen boek- en prentuitgevers in de Noordelijke Nederlanden verspreid. Een voorbeeld van zo'n herzien standaardwerk waarin heiligenlevens opnieuw werden beschreven, is *Generale Legende der Heylighen met het leven Iesu Christi ende Marie: vergadert wt de H. Schrifture, Oude Vaders ende Registers der H. Kercke* uit 1619. Dit indrukwekkende boek in folioformaat is een bewerking van het middeleeuwse boek over heiligenlevens *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine²⁵ en geeft een overzicht van de heiligen

APRILIS.

1.4
 'Aprilis', afbeeldingen
 van heiligen die werden
 vereerd in april, uit:
 P. Ribadineira S.J. en
 H. Rosweyde S.J.,
 Generale Legende der
 Heylighen
 Anoniem, 1619, gravure,
 30 x 19 cm
 Nijmegen, Universiteits-
 bibliotheek

voor alle dagen van het jaar. Dat er veel belang werd gehecht aan het beeld, wordt onder meer duidelijk uit de bijgebonden bladen met voorstellingen van alle heiligen per maand (afb. 1.4).

In de voorrede, die in de latere drukken van het boek werd bijgevoegd, gaan de schrijvers Petrus Ribadeneira (1527-1611) en de uit Utrecht afkomstige Heribertus Rosweydy (1569-1629), beiden jezuïeten, in op de functie van afbeeldingen. Deze dienden volgens hen ten eerste ter educatie 'om dat de ongeleerde geleert souden worden'. Daarom zou Gregorius ook geschreven hebben:

wort de schilderije inde Kercke geset, op dat de gene die ongeleert zijn, siende in de schilderijen, ten minsten souden lesen 't gene datse in de boecken niet en konnen lesen: want 't gene dat de schrifture geeft de lesenden, dat geeft de schilderije den ongeleerden aensiender.²⁶

Ten tweede dienden beelden om het geheugen op te frissen:

Om dat door het Beeldt ter gedachtenissen souden gebracht worden de dinghen, die niet tegenwoordigh, maer eertijds geschiet sijn. Want 't blijkt dat de memorie ververscht wort door 't aensien der schilderijen.²⁷

Dat beelden inmiddels algemeen werden erkend als een hulpmiddel bij het gebed werd hier als derde reden opgegeven: 'Om datse 't gemoet souden beweghen ende verwecken.' Tot slot fungeerde het beeld als element van verering, 'Om dat Christus ende sijne Heylighen in de Beelden ghe-eert souden worden.' Dat dit laatste punt in de loop van de vroegmoderne tijd tot controversen zou leiden, zal in het vervolg van deze studie nader worden belicht.

De functie van beelden als hulpmiddel bij het gebed staat helder omschreven in de inleiding van *Meditatiën*, een omvangrijk werk van de jezuïet Ludovicus de Ponte (1554-1624). Oorspronkelijk verscheen het boek in 1605 in het Spaans, maar al spoedig werd het zo populair dat het vertaald werd in het Nederlands. In 1628 verscheen hiervan de eerste Nederlandse druk bij Jan Cnobbaert in Antwerpen onder de titel *Meditatiën van p. Lvdov. De Ponte*, in 1632 gevolgd door een herziene tweede druk.²⁸ In 1629 publiceerde de uitgever P.I. Paets te Amsterdam een bewerking van de *Meditatiën* onder de titel *Der zielen lust-hof*. Deze versie was uitbundig

geïllustreerd door Christoffel Van Sichem, die zich daartoe voornamelijk had laten inspireren door de prenten die Hieronymus en Antoon Wierix hadden gegraveerd voor het reeds vermelde *Evangelicae historiae imagines* van de jezuïet Gerónimo Nadal.²⁹

Zoals de *Generale Legende* de heiligenlevens opnieuw beschreef, gold de *Meditatiën* als een nieuw standaardwerk op het gebied van de meditatie. Hierin waren onder andere oefeningen opgenomen om te mediteren op de deugden en op het leven en lijden van Christus. In vrijwel alle reguliere en seculiere geestelijke literatuur van Noord- en Zuid-Nederlandse schrijvers wordt dit boek geroemd en aanbevolen.³⁰ De beschrijvingen van de verbeelde plaatsen komen in *Meditatiën* vaak letterlijk overeen met de iconografie van de afbeeldingen op devotieprenten (bijvoorbeeld afb. K2). Het boek is daarom een uiterst waardevol en bruikbaar instrument bij het doen van kunsthistorisch onderzoek naar de interpretatie van de zeventiende-eeuwse religieuze voorstellingen.

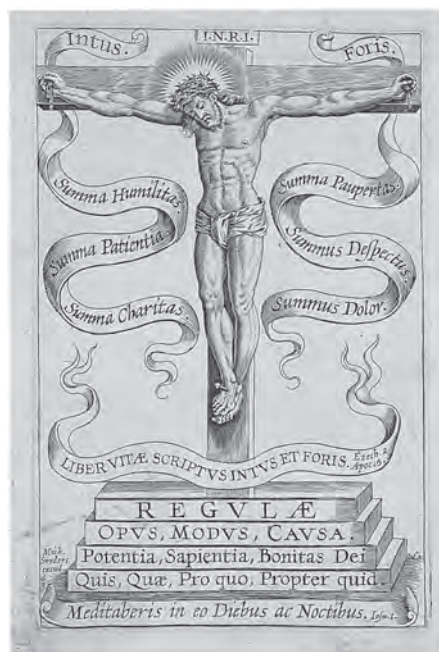
In het hoofdstuk 'Van eenighe uyerlijcke hulpe', beschrijft De Ponte helder en beknopt hoe de verbeelding (de 'imaginatie'), de stem (de 'tonghe') en de zintuigen (de 'sinnen') behulpzaam kunnen zijn bij het gebed. Verder maakt hij duidelijk hoe er gebruikgemaakt kan worden van afbeeldingen om 'de inwendighe verbeelding' te versterken. Hij waarschuwt er echter nadrukkelijk voor om het beeld zelf tot onderwerp van verering te maken, iets wat hij een 'versiersel van de imaginatie' noemt. Opmerkelijk is dat De Ponte bepaalde houdingen en lichaambewegingen eveneens als een middel ziet om de concentratie te bevorderen:

Al is het sake dat de Meditatie een werck is des verstants / soo wordt het nochtans veel geholpen van d'imaginatie / tonghe ende sinnen.

I Alhoewel de Imaginatie uyt haer selven ongestadigh zijnde / andersins soude beletten: soo is nochtans haer kracht hier seer behulpsaem / overmidts sy de saken van binnen soo levendigh door beelden verthoont / ghelijck ofmen die teghenwoordich sach. Oversulcx salmen die ghebruycken in het beginsel van de Meditatie / ende dat na de gheghentheyt van de materie / diemen wil mediteren. By exempel: Soo men wil mediteren van de Helle / moetmen sich selve verbeelden een plaetse als een ghevangnisse / duyster / benaut / diep / schrickelijck / vyerspouwende / in welke de Verdoemde ghekent zijn. Soo van de Gheboorte Christi / een vervallen huys / daer de winden aen alle kanten doorblasen. Doch die seer moeyelijck haer sulcke lichaemelijcke beelden kunnen maken / datse die liever laten varen / op dat sy hen het hoofd niet te seer en breken; maer die lichtelijck hun sulcke saken kunnen verbeelden / moeten haer wachten van haer hoofd te breeken / ende oock van de bedriegherije des Duyvels: waer door het gebeurt / dat de verbeelde sake voor de sake selver wort ghenomen / ende dat men meynt dat het een goddelijcke verthooringhe is / 'twelck een versiersel is van de imaginatie.

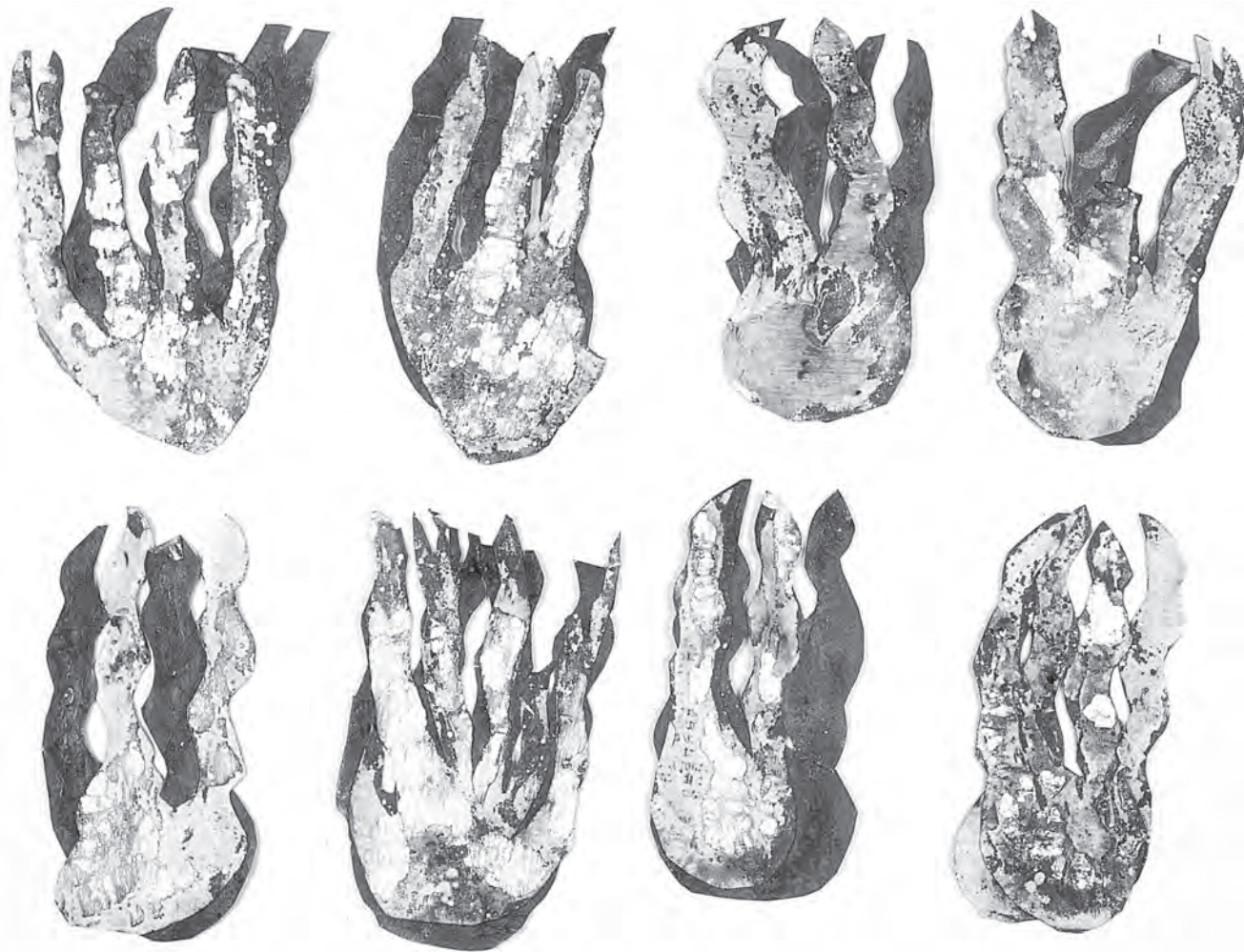
II De tonghe / ofte het stemmigh ghebedt helpt de Meditatie / voornamelijck in verstroyinghe ende droochte / want den gheest wort verweckt tot aendachtigheyt / ende om te verdrijven slaperigheyt en de luyheydt. 'Twelck gheschiet op tweederley manieren; of wanneer het hert uytberst tot sprecken onvoordachtelijck / ende sonder voorbereydinge; of wanneer men spreekt een ghebedeken om sich selven te verwecken / 't welck bequaemelijck van een ander tot dien eynde is ghemaect.

III Soo veel d'uytwendige sinnen aengaet / de sommighe zijn hier in meer rekoleckt of vergadert als d'andere / mijdende de voorvalende af-leydende dingen / en wel sluytende de deuren der sinnen. Eenighe worden beweeght door het aensien van den Hemel / of van eenigh devoot beeldt / of door eenighe godtvruchtige t'samen-

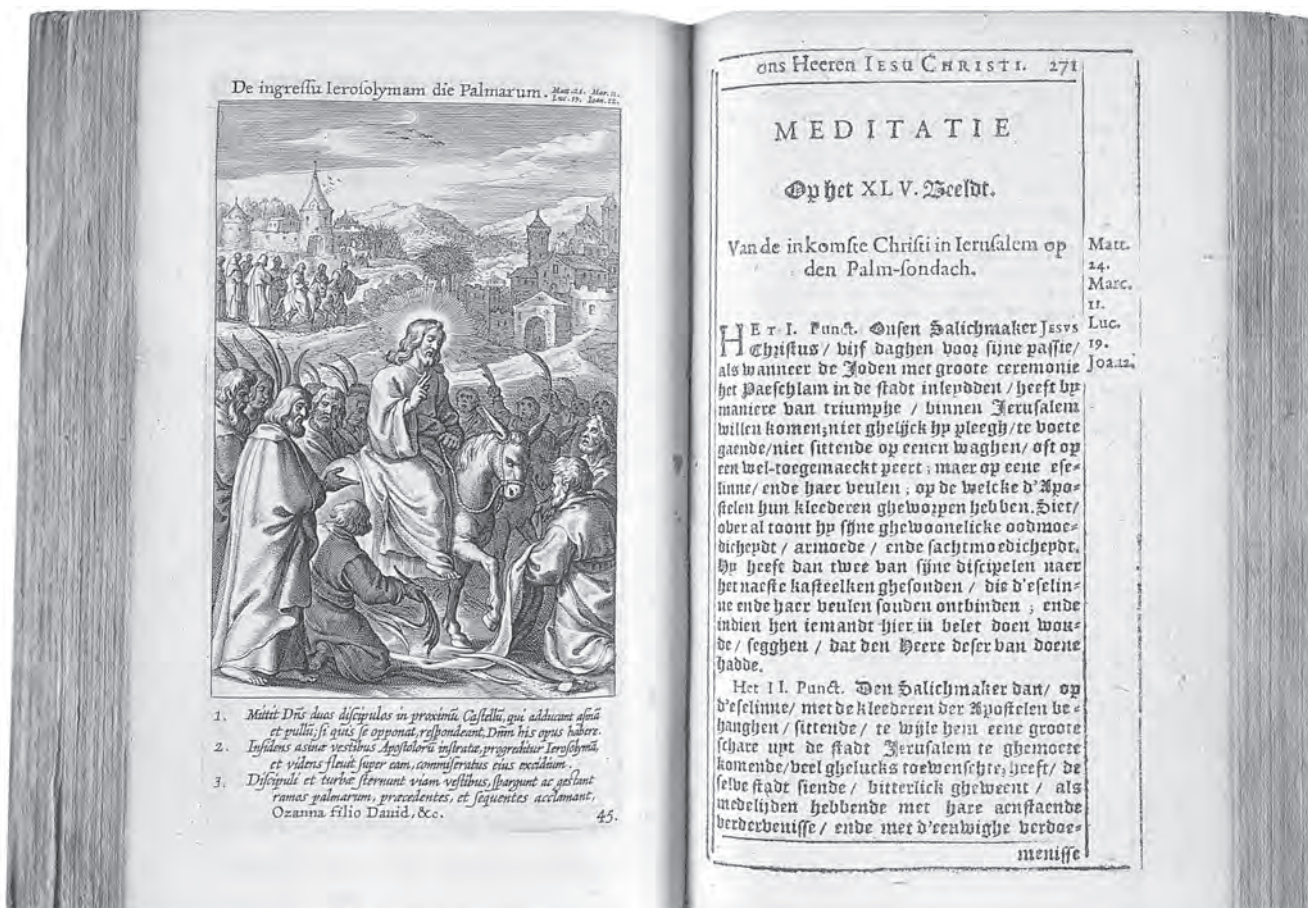

1.5
Gekruisigde Christus op een getrappt podium met deugden, gevonden in: L. de Ponte, *Meditatiën* Michiel Snijders, ca. 1640, gravure, 11,8 x 8,2 cm Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, in: inv.nr. 22C100

1.6
Bladwijzers in de vorm van vlammen, gevonden in: L. de Ponte, Meditatiën Anoniem, 17de eeuw, gesteven papier in rood en wit, ca. 11,5 x 7 cm Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, in inv.nr. 22C100

1.7
Christus' intocht in Jeruzalem, uit: J. Bourgeois, Vitae passionis et mortis (...) Boëtius à Bolswert (grav.), 1623, gravure, 13,2 x 7,5 cm Nijmegen, Universiteitsbibliotheek

komste. De andere worden gheraecht door eenighe goede manieren / als door het slaen op de borste / of door het dickwils knielen / door het neder vallen op het aensicht / of door het uytstrecken der armen / of door het staen; andere worden op andere manieren beweeght: maer onghewoonlijcke dinghen moetmen mijden in 't openbaer te doen.³¹

De tekst hierboven is ontleend aan een in bruin leer ingebonden en met koperen klampen versierd exemplaar van *Meditatiën* in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen. Middenin het boek bleek zich een devotieprent van Michiel Sniijders uit circa 1640 te bevinden met een voorstelling van een gekruisigde Christus op een podium (afb. 1.5); de opschriften op de banderollen in de lucht verwijzen naar de deugden, terwijl de teksten op de trap treden van het podium oproepen tot regelmaat en gebed. De schuin gedrukte zin op de onderste trede van de trap vestigt de aandacht op het belang van het boek: 'Gij zult/moet hieruit dag en nacht mediteren.'³²

Behalve deze devotieprent bevonden zich in het boek acht bladwijzers van gesteven papier in de vorm van vlammen die de heilige Geest, het vagevuur of de hel moeten verbeelden (afb. 1.6). Elke vlam bestaat uit twee op elkaar geplakte knipsels die rood geverfd zijn en gedeeltelijk wit gekalkt. Deze suggestieve bladwijzers dateren waarschijnlijk, net als de aangetroffen devotieprent, uit de zeventiende eeuw en vormen zeldzame en stille getuigen van het stichtelijke gebruik van dit exemplaar van de *Meditatiën*.

Op vergelijkbare wijze als De Ponte bespreekt de jezuit Joannes Bourgeois (1574-1653), in zijn *Vitae passionis et mortis Jesu Christi* uit 1622, de imaginatie. Een jaar later verscheen dit boek in een vertaling van Rosweydeus te Antwerpen onder de titel *Leven lyden ende doot ons Heeren Iesu Christi in virige meditatiën* (afb. 1.7). Het werk is verlucht met fraaie gravures van Boëtius à Bolswert.

De passage over de imaginatie luidt als volgt:

Het eerste voor-bereytsel is ghelegen / in de plaetse met den verstande te beworpen ende te imagineren / daer de sake die men mediteren moet gheschiedt is. In dien 't ghene men mediteert lichamelijck is / oft eenighe historie / als is by exempel; de gheboorte / besnijdenisse / passie / verrijzenisse ons Salich-makers; soo moetmen in den gheest door d'imaginatie eene plaetse begrijpen daer dese dinghen gheschiedt zijn; als de stadt van Bethlehem /

de vierschare van Pilatus / ende den bergh van Calvarien: in dier voeghen / dat wy ons laten voorstaen / dat wy in de selve plaetse teghenwoordich zijn / ja op den selven tijdt soo wanneer dese dinghen ghebeurden / ende dat wy niet soo seer de voor-ledene met de memorie en ghedencken / als de teghenwoordighe met ons ooghen aenschouwen. Maer in dien de materie van de Meditatie gheestelijck is / ende niet lichamelijck / soo datmense qualijck met de imaginatie verbeelden kan / soo salmen by sy selven eenighe ghelijckenisse / die met de nature der materie seer na by over een komt (ghemerckt wy gheene gheestelijke saken dan op de maniere ende wijze der lichamelijcker en konnen begrijpen) versieren / oft sich met eenighe andere heel ghemeyne imaginatie behelpen: ghelijck is / dat wy ons laten duncken dat wy zijn in de teghenwoordicheyt van onsen Salichmaker / soo hy op der aerden wandelde ende predicte / oft in de kercke voor het H. Sacrament des Aetaers / oft in den oppersten hemel in de teghenwoordicheyt van alle Godts heylighen / oft op 't opperste van eenen seer hoogen berch / oft in eene woeste wildernisse / van waer wy alle dinghen die in de werelt ghebeuren / konnen aenschouwen. Dese verkiesinghe ende beworpinghe van plaetse is bij-sonderlijck bequaem om alle de verstroytheden der gepeysen te beletten / oock om den gheest aendachtich te houden / op dat onse phantasie als een on-ghedurich ende on-ghetemt peerd niet hier ende daer verre buyten haer propoost en swerme; maer soo haest als sy buyten hare palen loopt / terstont met soetichyde wederom t'huys gehaelt worde / ende aen hare eerste voor-beeldinghe en beworp / als aen-gheloven blijve. Maer om dat men deze verkiesinghe van plaetse syselven gheene groote moeyte en soude aendoen / (midts dien sommighe niet seer wel imagineren oft voor-beelden en konnen) soo hebben wy dese beelden van de H. Mysteryen hier by ghevoeght / op dat men in die eenighe plaetse na sijn goet-duncken soude verkiesen.

In het tweede voor-bereytsel begheert men van Godt de deughdt oft beweginghe / die men in de meditatie voor hem genomen heeft te verwercken. In dien men van de verrijzenisse onses heeren mediteert / sal men blijdschap begheeren, in dien van sijne passie / droefheydt; in dien van onse sonden / beschaemtheyt / tranen / leedt-wesen / kastijdinghe; in dien men van veel deughden t'samen mediteert / eene krachtighe ende brandende begheerte van die naer te volghen. Want de meditatie en moet niet hier ende daer / sonder erghens aen vast te blijven / swermen; maer al-tijdt een seker eynde voor ooghen hebben: ende ghelijckerwijs in alle konsten / die tot eenich uyt-wendich werck komt / den werck-man voor al het eynde daer hy 't om doet / voor ooghen ende in sijn intentie heeft; soo moet daer in de meditatie oock een seker eynde wesen / tot het welck allen ons over-peysen ende discoureren ghestiert worde / ende hoe wel men in 't beginsel van 't ghebedt soo eyghentlijck ende seker lijck niet voor mercken en kan / waer elck punct van de meditatie henen wilt / soo kan / ende moetmen dat nochtans te voren in 't grosse ende in 't generael sien. Want naer de verscheydentheydt der puncten / zijnder oock verscheyden eynden ende beweginghen / van de welcke wy naer-der handt sullen spreken.³³

Bourgeois zet hier uiteen hoe men kan mediteren. Een methode is bijvoorbeeld om zich bij bepaalde bijbelverhalen voor te stellen dat men er zelf bij is, en wel zo dat het is alsof men de gebeurtenis met eigen ogen aanschouwt. Als de gelovige zich in de geestelijke materie wil verdiepen, kan hij zich inbeelden dat hij zich lijfelijck in de buurt van Christus bevindt, bijvoorbeeld wanneer deze aan het prediken is. Of hij verbeeldt zich dat hij in de kerk aanwezig is voor het heilig Sacrament of dat hij zich in de hemel bevindt omringd door heiligen. Deze methoden zijn volgens Bourgeois heel effectief om tijdens de meditatie de concentratie te blijven vasthouden. Om de verbeelding van de gelovige nog meer te prikkelen, heeft hij afbeeldingen ('beelden') toegevoegd.

1.8
'S. Lyduwina, Virgo',
uit: H. Rosweydeus,
Het leven der H.H.
maeghden (...)
Petrus de Jode (ontw.) en
Johannes van Mechelen
(uitg.), 1626, gravure,
11,5 x 8 cm
Nijmegen, Universiteits-
bibliotheek

1.9 a en b
 Personificaties van
 Poenitentia (nr. 17)
 en Ratio (nr. 25), een
 origineel en een gekuist
 exemplaar
 Philip Galle, ca. 1585-
 1590, gravures, resp.
 15,1 x 9,1 cm en
 15,2 x 8,9 cm
 Utrecht, MCC,
 ABM g327j en ABM
 g327n

Een ander doel van meditatie kan zijn om in een bepaalde, passende stemming te geraken. Wanneer de gelovige mediteert op de verrijzenis van Christus, moet hij proberen blijdschap te voelen, en wanneer hij dat doet op de passie, droefheid. Als hij zijn zonden overdenkt, dient hij zich beschaamd te voelen of zichzelf te willen kastijden, terwijl hij bij de overdenking van de deugden een vurige wil in zich moet voelen opkomen om deze na te volgen. Bij het mediteren moet de gelovige zich altijd van tevoren een duidelijk doel voor ogen stellen.

1.4 VITAE, KLOPPENBOEKEN EN MAAGDENWEGWIJZERS

Het cliché dat protestanten zich op het 'woord' richtten en de katholieken daarnaast het 'beeld' als hulpmiddel propageerden, is algemeen bekend en gecultiveerd. Hoewel de protestanten ook gebruikmaakten van prentbijbels bleef het beeld een erkend domein van de oude katholieke geloofscultuur. Bijna de helft van de Nederlanders was de moederkerk trouw gebleven. Zij maakten voor de catechisatie en meditatie veelvuldig gebruik van beelden. Met name

vrouwelijke religieuzen, de geestelijke maagden, lieten zich van oudsher voor de privé-devotie eerder inspireren door beelden dan door teksten.³⁴

In tegenstelling tot het geschoolde mannelijke deel van de bevolking, dat vanaf zijn jeugd op Latijnse scholen werd onderwezen in het Latijn, waren vrouwen minder onderlegd in de officiële kerktaal. Het was vooral voor de maagden en overige leken dat veel van de, oorspronkelijk in het Latijn geschreven meditatieboeken werden vertaald.

Om het religieuze leven van de maagden zo goed mogelijk te begeleiden, waren er zogeheten 'kloppenboeken' voorhanden, waarin adviezen werden gegeven over het ideale religieuze leven.³⁵ Vaak waren deze geschreven door geestelijke leidsmannen op basis van de geschriften van kerkelijke schrijvers en uitgaande van de traditionele monastieke cultuur, zoals die zich ontwikkeld had in de late Middeleeuwen. Dat ze daarbij inspiratie putten uit hun dagelijkse praktijk als geestelijke vader ligt voor de hand.

In 1626 publiceerde Heribertus Rosweyde S.J. een fraai geïllustreerd maagden- of kloppenboek: *Het leven der H.H. Maeghden die van Christus tyden tot dese eeuw in den salighen*

AEN-MERCKINGHE
OP HET EERSTE BEELDT.

Let/ o mensch/ op u eynde
ende uwe weghen.

[A] **B**emerck in de tegenwoordicheyt Godts, het eynde waer toe ghy [B] gheschapen zijt, want daer zijn twee eeuwich-durende nytersten, als de [C] salige inden hemel, ende [D] d'onsalighe inde helle: tot d'onsalige rolle wy met de [E] werelt; die met al haer ijdelheydt in roock verdwijnt; ende ghelijck een [F] zee vol steen-rotsen, veel schipbraken onder-worpen alijt onstelt is. Tot den hemel leyden ons dry [G] wegen, die beteecken drijderhade maniere van levē; het Kloosterlijck, den rechtsten; het Geestelijck, die so recht niet en is; ende het Weerlijck, den seer om-gaenden wech: sy beteecken oock den beginnenden, den voort-gaenden, ende den vol-maecten wech. Daerenboven in elcke maniere van leven worden dese dry wegen gevonden: besiet oft gy in alle uwe wercken den rechtste volght; [H] Godt gedurichlijck voor ooghen hebbende; waerghy bidt, stelt u in 't aenschijn Godts, gelijk eenen [I] misdadighen over uwe sonden weenende; oft gelijk eenen armen mensch, van deuchden bloodt; oft ghelijck eene Bruydt, met liefde ontsteken: ende aldus voor Godt komende wilt seggen: Laet mijn ghebet komen voor u aenschijn, o Heere, ende naer uwe belofte vervult my met kennisse.

Psal. 118.

1.10
De wegen van de mens
naar de hemel en de hel,
uit: A. Sucquet, Den
wech des eeuwich levens
(p. 2)
Boëtius à Bolswert (grav.),
1620, gravure, 13,7 x
9,3 cm
Nijmegen, Universiteits-
bibliotheek

staet der Suyverheyt in de Werelt gheleest hebben. Met een cort tractaet vanden Maegdelijken Staet. Hierin zijn gravures met vrouwelijke heiligen van de hand van Petrus de Jode bijgebonden, uitgegeven door Johannes van Mechelen (afb. 1.8). De levens van de vrouwelijke zaligen en heiligen dienden de maagden te inspireren tot het leiden van een zuiver en stichtelijk leven. De levensbeschrijvingen bevatten vele deugdzame handelingen die hen tot voorbeeld konden dienen. De diverse *Vitae* van heiligen, zaligen en maagden vormden een belangrijke bron van informatie voor dit onderzoek. In het tweede deel van zijn boek gaat Rosweyde nader in op de maagdelijke staat. Hij schrijft dat gelovigen de religieuze vrouwen dienen na te volgen, vooral in hun deugdzaamheid:

My dunckt dat ick u-lieden, na dat ghy dese leves der maeghden gelesen hebt, hoor seggen, dat ghy wel soudt willen weten eenen maniere, om dese maeghde na te volghen. Ick soude mogen antwoorden, dat dese levens selfs modellen zijn om u-lieden hier na te regulere.³⁶

Met behulp van 'uytgelesene sententien der HH. Vaderen, die van desen staet gheschreven hebben', beschrijft Rosweyde hoe in zijn optiek de maagden moeten leven. Hoewel hij slechts zijdelings ingaat op de imaginatie, is vooral zijn traktaat 'bewinghe van de vijf sinnen' interessant wanneer we een beeld willen krijgen van de praktijk van de meditatie. De zintuigen vormen volgens hem de poorten waardoor alle

indrukken naar de ziel gaan, zij beroeren het verstand, de gedachten en emoties ('affectien'):

De uytwendighe sinnen vanden mensch zijn de poorten door welcke alle de tentatien naer de ziele gaen / op soo verre als de selve niet wel bewaert ende gade-gheslaghen en worden. Want door dese passeren de verbeeldighen van alle uyt-wendinghe dinghen tot de ziele / ende worden daer in vast ghedruckt; ende als sy nu inghedruckt zijn / soo is 't nootsakelijck dat sij het verstandt beroeren / ende soo de ghedachten / ende affectien oock trecken.³⁷

Als belangrijkste zintuig gold voor hem het gezicht:

Ende al is 't dat wy alle dese vensteren ende deuren van ons vijf sinnen met alle neerstcheyt moeten bewaren; soo is nochtans de principaelste ende noodsakelijckste deure die vande ooghen / die wij moeten gade-slaen.³⁸

De ogen zouden de ziel kunnen bewaren voor zondige verleidingen ('tentatien'), zoals onkuise naaktheid en onzuiverheid. De maagd moest een verbond sluiten met de ogen om 'niet te sien dat onbehoorlijck is te begheeren'. Een prachtige en uitzonderlijke illustratie daarvan biedt de versie van Philip Galles *Prosopographia* uit 1585-1590 die zich in het Catharijneconvent te Utrecht bevindt. De daarin afgebeelde halfnaakte vrouwen die de deugden personifiëren, zijn gecensureerd met behulp van arceringen (afb. 1.9a en 1.9b).³⁹

Om diezelfde reden werden wellicht afbeeldingen van listige vrouwen, een thema dat in de late Middeleeuwen erg populair was, in de loop van de zeventiende eeuw steeds zeldzamer. Bleyerveld onderscheidt in haar studie over het thema van de vrouwenlisten in de beeldende kunst twee ontwikkelingen in de zeventiende eeuw: enerzijds verdwijnen de prentreeksen waarin vrouwenlisten worden uitgebeeld, anderzijds blijft de vrouwenlist als zelfstandig thema bestaan. Daarnaast doet zich de tendens voor dat de negatieve voorbeelden plaatsmaken voor positieve, zoals deugdvolle vrouwen die de beschouwer kan navolgen.⁴⁰ Het is in de geest van de vroegmoderne tijd ook niet meer voor te stellen hoe fatale vrouwen als (negatief) voorbeeld voor de gelovigen konden dienen die deze devoot en puritijns ter inspiratie van het gebed aanwendden.

Rosweyden entte zijn maagdenwegwijzer onder meer op een ander, veelomvattend boek van zijn ordegenoot Valentinus Bisschop (1586-1636). Deze jezuïet was vanaf 1621 werkzaam in Groningen, Rotterdam en Nijmegen. In 1630 werd hij teruggeroepen uit de Hollandse Zending.⁴¹ In 1625, toen hij te Rotterdam verbleef en daar leiding gaf aan een groep geestelijke maagden, verscheen van zijn hand *Den Lof der Suyverheydt. Het derde Boeck, Inhoudende de Gheestelijcke Oeffeningen ende Regel der Maechden*. Over het 'imagineren' is hij kort:

Dit gebedt ghesproken zijnde / op dat het herte inde Meditatie also van alle andere dinghen afghetrocken mach zijn / soo sal de Maeght imagineren / ende haer voorbeelden de plaetse ende de personen die na het uytwijzen van de teghenwoordighe materie der Meditatie / moeten voorgesteld worden.⁴²

Als houdingen tijdens de meditatie kan men 'knielen / staen / sitten / wandelen / oft andersins'; de voorkeur gaat echter uit naar het knielen.⁴³ Als het ideale moment voor de meditatie adviseert hij de morgenstond, 'eerst om sijn stillicheydts wille / ende voorts / om dat alden het hoofd / of 't herte noch niet belemmert ende ontstelt en is met eenighe becommeringhe / affairen / oft sorgen van den dag'.⁴⁴

In zijn diepgravende bespreking van de meditatie gaat Bisschop nader in op de diverse onderdelen van de illustraties, die hij aanduidt met 'punten' of 'poincten'. Ze dienen één voor één te worden overdacht:

Sal voorts de Meditatie intreden / ende gaen overdincken en overleggen het eerste punct: op het welck sy soo langhe blijven sal alsse daer in eenighe kennisse / beweginge oft smaeck vinden can / alwaert oock dat sy den gheheelen tijt vande Meditatie daer in alleen overbrochte / sonder ander poincten te raken. Het eerste poinct overleydt zijnde / salmen naer het tweede / ende soo voort tot d'andere alle gaen. Waert nu dat alle de punten uyt waren eer den tijdt der meditatie verlopen ware / sal wederom van het eerste punct beginnen / oft van het gene daer meest smaeck in ghevonden was.⁴⁵

Deze 'punten' worden vaak op de prenten aangegeven met letters. Onder of naast de afbeeldingen worden deze dan verklaard. Bisschops aanpak is een goed voorbeeld van hoe het woord en het beeld elkaar konden aanvullen. Dergelijke expliciete verwijzingen op afbeeldingen komen vaker voor, bijvoorbeeld op de prenten die de *Evangelicae historiae imagines* van Gerónimo Nadal (afb. 1.2) uit 1593 illustreren,⁴⁶ en op de illustraties die Boëtius à Bolswert graveerde voor *Den wech des eeuwich levens* met teksten van de jezuïet Antonius Sucquet (afb. 1.10).

1.11
Het hart op het kruis, uit:
Hamburger 1997, pl. 10
Anoniem, St. Walburg,
Eichstätt, ca. 1500,
tekening

Het benadrukken van specifieke onderdelen op voorstellingen komt voort uit een oudere traditie. Zo dienden opschriften en banderollen met teksten op tekeningen en prenten uit de late Middeleeuwen (bijvoorbeeld deugdennladders, afb. 1.11), eenzelfde doel. Ook zijn uit de late Middeleeuwen schilderijen bekend waarin puntsgewijs – door middel van letters – de onderdelen ter overdenking worden aangeduid.⁴⁷ In de zeventiende eeuw werd, naast de traditionele onderschriften en banderollen met teksten bij, of in afbeeldingen, het gebruik om prenten te voorzien van puntsgewijze noteringen in de vorm van letters ter ondersteuning van de meditatie op vele prenten overgenomen. Een aantal van deze voor de meditatie bestemde prenten zal in dit boek nader worden behandeld.

1.5 HET GEDETAILLEERDE GEBRUIK VAN HET BEELD

Geschreven voor een breder publiek dan enkel maagden is *Het gulden wieroock-vat* van de apostolisch vicaris Philippus van Rouveen of Rovenius (1574-1651) uit 1636. Dit was in de Noordelijke Nederlanden een bekend kerkboek onder clerus en leken. Het bevat, behalve gebeden, een heldere en uitvoerige handleiding voor het praktiseren van een religieus leven alsmede instructies voor de meditatie.⁴⁸ Rovenius beveelt er boeken in aan van 'verscheide devote Schryvers / als van Lodovicus Granatenzis / Bartholomeus Saluthius / Ludovicus de Ponte / en andere: maer sonderlingen clær en schoon van den geleerden Godvruchtigen Fr. Petrus de Alcantara in zijn boeckken ghenoeemt *De meditatione & oratione*'.⁴⁹

Hoewel Rovenius niet rechtstreeks spreekt over het gebruik van beelden als hulpmiddel bij de meditatie, zijn ze wel bruikbaar en herkenbaar in zijn teksten over de meditatie. Hij geeft de lezer een keur aan goede onderwerpen ('punten') waarop hij kan mediteren.

Rovenius raadt de gelovige aan om alvast de avond voor de meditatie te bedenken over welke onderwerpen ('punten') hij wil mediteren, en doet daarvoor enige suggesties. De meditatie kan het beste plaatsvinden in een rustige ruimte en in een geknielde houding. Daarna dient de gelovige zich ootmoedig open te stellen voor God en alle voorgenomen onderwerpen in gedachten door te nemen, opdat hij zichzelf in de juiste stemming brengt om met God verenigd te worden:

Die materie van meditatie wort bequamelijck des avonts te vooren vercoosen, ende in puncten verdeelt, ende des morghens wederom overlesen.

Men mach mediteren of van die Passie des Heeren, ofte van eenighe deel van die selve: Oft van die ydelheit des werelts, Miserien ende ellendigheden der menschen. Van die Doot, Oordeel, Glorie des Hemels, Pyne der Hellen: Van de beneficien Godts, van het leven van onser L. Vrouwe, ofte van eenighen Sanct, sonderlinghe wiens feest men is houdende: Van eenighe deughde, of van die sonden: Van eenigh misterie onses geloofs, Van eenighe sententien der Schriftueren, oft van die miraculen Christi: ofte dierghelijcken. [...].

Verkiest eerst een stille en bequame plaets tot devotie. Buyght u knien / ende stelt u inde presentie Gods met ootmoedigheyt [...]. Overleest dan kostelijck die puncten daer ghy van wilt mediteeren. Bevint ghy u in verduystertheit / oft verstroytheit gaet evenwel voort / hout u in ruste. Offert Godt den Vader uwen memorie / om die te verstercken / ende te bevrijen van distractien. Offert Godt den Sone u verstant / om dat te verlichten / dat ghy wel mooght begrijpen het ghene dat tot Godts glorie vorderlijck is. Offert den heylighen Gheest uwen wille / om die te ontsteken / ende alsulcke affectien te verwecken die Godt behagen / ende u tot eenen gheestelijcken voortganck dienlijck sijn. Offert die heylighe Dryvuldigheyt alle uwe crachten / dat sy moghen tot Godt verheven / ende in Godt vereenicht worden.⁵⁰

Rovenius geeft als voorbeeld van een onderwerp ter meditatie Christus op de vooravond van Zijn lijden in de Hof van Olijven – een episode uit het passieverhaal. Hij geeft daarbij suggesties van vragen die de gelovige hierover aan zichzelf kan stellen, alsook mogelijke antwoorden daarop:⁵¹

Denct daer na of ghy met Christus waert in 't Hoofken / in 't geselschap van sijn Discipulen / aensiede sijn benautheyt / aenhoorende sijn ghebedt / ende die geresigneerde overghevinghe sijns selfs inden wille sijns Vaders. Aensiet het bloedige sweet druppen op die aerde van sijn ghebenedijde aensicht.

1. Denckt in alle puncten van die Passie / wie datter lijdt? te weten Christus den Soone Godts / die noyt sonde ghedaen heeft / noch bedrogh bevonden gheweest is in sijnen mont. Aenmerckt sijn edele ende tedere complexie / verweckt u tot compassie ende dancksegginghe.

2. Denckt voor wie dat hy lijdt? voor uwe sonden / ende aller weert, verweckt u tot leetwesen ende penitentie.

3. Denckt wat hy al lydt? benautheydt / beschaemtheit / bespotinghe / gheesselen / slaghen / ende eyndelijck de doot des Cruys. Laet u niet verdrieten u cleyn Cruys te draghen / ende gehoorsaem te sijn tot der doot / so in cleyne / soo in groote saken. Verweckt in u patientie.

4. Denckt van wie dat hy lydt? van vrienden / van vyanden / van die ghene die hy meest wel hadde ghedaen. Verweckt een leetwesen dat ghy door uwe sonden oorsaek syt geweest van soodanighe tormente.

5. Denckt hoe dat hy lijdt? met hoedanighe ootmoedigheyt: liefde / ghehoorsaemheyt / resignatie / volherdigheyt: etc. Volght sijn voetstapen.

6. Ten lesten wat vruchten dat sijn lijden ons vercreghen heeft / ende hoe grooten glorie hy daer door ghewonnen heeft? die saligheyt des wereltds / verhevinghe van sijnen naem. Leert oock lijden tot voldoeninghe voor uwe sonden / door die cracht van 't lijden Christi: ende om alsoo te comen tot die glorie / ende dat uwen naem mach bevonden worden gheschreven te staen in 't boeck des levens.⁵²

Bij de afronding wordt de meditatie in een groter en algemeen kader geplaatst. Wat hebben de gelovige en de wereld te danken aan Zijn lijden? De zaligheid van de wereld en de glorie en verheffing van Zijn naam. De navolging van Zijn lijden dient mede ter vergeving van de zonden en geeft de gelovige kracht.

De uiterst beeldende, bijna poëtische tekst van Rovenius moet sterk tot de verbeelding hebben gesproken. Ze is dan ook met hetzelfde taalgebruik vaak terug te vinden in de handschriften met preken die in de volgende hoofdstukken besproken zullen worden.

Een andere algemeen verspreide handleiding voor het doen van geestelijke oefeningen werd geschreven door de jezuïet Lodewijk Makeblijde (1565-1630). Deze was van 1611 tot zijn dood zielzorger en geestelijk vader van een kloppengemeenschap in Delft. Daarnaast trok hij rond om de inwoners van omliggende dorpen en gehuchten bij te staan in het geloof.⁵³ Makeblijdes boeken werden in de Noordelijke Nederlanden veelvuldig gelezen door leken onder wie de maagden.⁵⁴ In zijn *Lusthof der Gheestelicke Oefeningen* (1607) gaat hij, op een andere wijze dan Rovenius, gedetailleerd in op de vragen die men kan stellen en de oefeningen die men kan praktiseren tijdens de meditatie. Voor de *imaginatie* is vooral de passage van belang waarin hij beschrijft 'Hoe dat men op eenighe historien profijtelick kan mediteren'. Het mediteren over de deugden, de zinnen, et cetera, behandelt hij in aparte hoofdstukken:

Als wij voor de materie onser meditatie nemen eenighe historie / oft immers iet dat eenighe historie mede brengt / als sijn de vier uysterste / den val der Engelen / van Adam ende Eva / &c. Soo konnen wy de onder soekinghe des verstandts / in een van dese dry navolgende manieren aen-leggen.

De eerste is, dat wy in elck punt van de meditatie bemercken. 1. De persoonen die daer inkomen / ende die soo met den verstande beschrijven / gelijk sy in der waerheit sijn / beginnende van de weerdichste: ende soo daer uyt / tot onse salicheydt iet goets nemen. 2. Bemerkken hunne woorden / die sy gesproken hebben / spreken / oft oock souden hebben moghen spreken: ende namentlick in-sien hunne maniere van spreekken / ende meyninge die sy hebben / ende redenen waerom dat sy soo spreken. 3. Letten op hunne wercken die sy doen / ghedaen hebben / ende hadden moghen oft oock moeten doen / nae den eysch van de materie / redenen ende tijdt. 4. Ondersoecken hunne ghepeysen / bewegelichheden tot der deucht / beroeringe tot het quat; ende sien wat dat sy ons leeren. Wy moghen oock in de meditatie / by-voeghen eenighe persoonen / die daer onsienlick mochten by gheweest hebben / als de historie ghebeurde: als sijn / Godt / sijn Enghelen / eenighe heylighen / de boose gheesten / &c. ende met den verstande begrijpen wat sy daer ghepeyst / gheseyt / oft ghedaen hebben.

De tweede maniere om eenighe historie te mediteren is / dat wy bemerkken de seven omstanden van de historie / die wy genomen hebben om te mediteren / te weten 1. Wie datter in komt. 2. Wat datter geschiet. 3. Waer dat het geschiet. 4. Met wat hulpe oft middel. 5. Waerom dat het gheschiet. 6. Hoe dat het gheschiet. 7. Wanneer oft op wat tijdt. Ende uyt elke van dese omstanden eenighe goede leeringhe trecken tot onse salicheydt.

De derde maniere om eenighe historie te mediteren is, dat wy soecken eenigen geestelicken sin uyt de historie / die wy mediteren: Als / hoe dat Christus geestelick in ons geboren wort: Hoe dat Herodes / dat is / onse eygen liefde / Christum verjaeght: Hoe dat wy den sone Godts / door onse sonden wederom cruyen: Hoe dat wy geestelic met hem moeten verrijzen ende ten hemel varen: Hoe mildt dat Godt moet wesen in den hemel / als hy ons soo mildt

geweest is op der aerden. Ende door dese aenmerckingen / ons bewegen ende ontsteken tot liefde van eenige deucht / oft haet der sonden.

Bemerckt, hoe dat dese derde ende laetste maniere / van eenighe historie te mediteren seer ghemeyn is: want sy alleen oft bysonderlick ghebruyckt kan worden; ende dient oock tot elck point van de twee voor-gaende manieren / om uyt die / al mediterende / eenighe gheestelicke vermaningen oft berispingen te trecken / ende om alle salighe bewegelicheden in ons te verwecken ende ons in te drucken.⁵⁵

Makeblijde beschrijft zijn methode niet aan de hand van een concreet voorbeeld, zoals Rovenius, maar formuleert vragen die men zichzelf bij de imaginatie kan stellen over een devote gebeurtenis of handeling. Door het stellen van deze vragen kan als het ware de gehele gebeurtenis worden ontleed in details die als 'punt' kunnen worden opgevat. Wat zeggen de hoofdfiguren en waarom? Waar zijn ze mee bezig? Enzovoort. De mediterende lezer moest wel over een groot gevoel voor fantasie beschikken om bij al deze vragen een antwoord te formuleren en om bijvoorbeeld zelf de personen te bedenken die onzichtbaar bij de gebeurtenis aanwezig waren, zoals God, engelen, heiligen en zelfs boze geesten. Wat zouden die hierover gedacht en gezegd hebben? Voor de auteur en/of de kunstenaar die de gebeurtenis moest vastleggen, waren dit soort vragen ongetwijfeld inspirerend.

1.6 BEELDVERERINGS PRAKTIJEN IN SERMOENBOEKEN

Sermoenen vervulden van oudsher een didactische functie in het religieuze leven. De invloed van die preken wordt vaak onderschat. Al vanaf de Middeleeuwen gebruikten priesters dit medium om hun visie op diverse onderwerpen te proclameren en bereikten daarmee een groot publiek. Aanvankelijk ging het om met de hand geschreven teksten, later werden ze verspreid in gedrukte vorm. Deze hadden een grote invloed op de zeventiende-eeuwse spiritualiteit. Bekende kerkelijke schrijvers die hun gedachtegoed via sermoenen verspreidden, zijn bijvoorbeeld Bernardus van Clairvaux (1090-1153) en Thomas a Kempis (ca. 1380-1471). Van recentere datum zijn de sermoenen van de dominicaan of predikheer Luis de Granada (1504-1588), die in heel Europa gelezen werden en in veel zeventiende-eeuwse stichtelijke boekjes werden aanbevolen.⁵⁶

Ook van Noord-Nederlandse priesters uit de zeventiende eeuw zijn preken overgeleverd.⁵⁷ Een aantal daarvan zijn gedrukt, bijvoorbeeld die van de Utrechtse priester Abraham van Brienen (onder het pseudoniem Abraham van der Matt), de Rotterdamse pastoor Joannes van Heumen en de Haarlemse pastoor Jan de Groot.⁵⁸ Daarnaast is er een groot aantal, relatief onbekende, handgeschreven preken overgeleverd, onder meer van Joost Cats, Josephus Cousebant, Jacob Oleus en Leonardus Marius. Deze handschriften zullen in de loop van dit boek nader worden belicht, mede vanwege de vele devotieprenten waarmee ze zijn verlicht.

De preken zijn gewijd aan heiligen, allerhande deugden, kerkelijke feestdagen, de passie van Christus en de tien geboden. Bij de behandeling van het eerste gebod komt standaard de beeldverering aan de orde, wat bijvoorbeeld het geval is in een sermoeen van de priester Jan de Groot. Hij vindt het 'beeld' even belangrijk als het 'woord' en heeft er geen bezwaar tegen als hiermee gebouwen worden versierd. Ook beschouwt hij afbeeldingen als een geschikt didactisch hulpmiddel voor ongeletterden:

Anderzints, Beelden of Schilderyen te maken om daar iets mee te beteikenen, om de Huizen en Gebouwen daar mede te vercierren, het oog van de beschouwers daar mede te vermaken, en die het waardig zijn met haar Beelden te vereeren, daar is de minste Afgoderye niet in gelegen: Behalven dat het verstrecken de Beelden en Schilderyen voor Letters en Boeken aan de geene die niet kunnen lezen. Is 't dan geoorloft iets te beschryven, zoo is 't ook geoorloft iets te verbeelden, en is het niet verboden iemand met een Lof-digt te vereeren, is het ook niet verboden dat zijn Beeld te doen.⁵⁹

Zeldzaam zijn preken die de 'afgodery' of beeldverering tot hoofdonderwerp hebben. Rond 1660 predikte Johannes van Heumen over 'het devoot Beeldt, 't Welck beteekent het gebruyck des selfs'. Deze preek is opgenomen in zijn bundel *Het Clooster van Sion* uit 1662-1668 en werd speciaal geschreven voor geestelijke maagden.⁶⁰ De titel van Van Heumens boek refereert aan een imaginaire gemeenschap van religieuzen. De bewoners van dit klooster zijn allen in het bezit van een devoot beeld: 'Aldus ist dan niet alleen geoorlooft maer oock seer profijtelyck dat men heeft Beelden vande Engelen / oft vande Apostelen / oft andere heylighen ende Goddelijcke mysterien ende geschiedenissen.'⁶¹ Van Heumen waarschuwt echter voor 'onkuysche' of 'vuyle beelden', omdat die aanzetten tot 'oneerbaerheyt' en 'verwoestingen ende vederffenissen' veroorzaken. Zelfs de makers hiervan worden in zijn preek veroordeeld:

Hierom heeft het Concilie van Constans op pene van den ban verboden alle onkuysche Schilderijen te maecken. Datter sommighe glorieren dat sy soodaenighe naeckte ende vleeschelijcke gedaenten kunnen aensien / sonder dat sy daer eenighe quade ontroeringhe in haer hert van gevoelen: seecker daer hebben sy weynigh eer van / want dat geschiet om dat sy over-gegheven sondigh sijn. alsoo die de sonde van vleeschelijckheydt niet gewent en is / ende sijn Ziele bewaeren wilt / wanneer hij soodaenighe Schilderijen aen-siet dan wort hij ontroert / ende hy moet met alle geweld arbeyden om de vuyle inbeeldingen die hy daer door krijght uyt sijn Ziele te verdrijven [...] Alsoo moeten wy mede bestraffen al die aen ons haere onkuysche Beelden vertoonen / ende daer door tot oneerbaerheyt verwecken.

Aldus segghe ick mede dat sommighe afgrijselijcke onkuysche Beelden die in veel huysen hanghen / de oorsaecke sijn van al haere verwoestingen ende vederffenissen [sic]: want siet uwe Ziele wordt sondigh / uw lichaem wordt kranck uw goet wordt vermindert / uwe kinderen sterven / ende alles wordt verwoest: ghy klaeght / ghy schreydt / ende ghy en weet niet waer het u van daen komt. Seecker het sijn die vuyle Beelden die ghy in uw huys hebt hanghen / die beroepen de gramschap Godts / de welcke het alles doet verwoesten / ende bederven tot een rechtveerdighe straffe van uw sonden.⁶²

Van Heumen preekt dat er vijf redenen zijn waarom het nuttig is een devote afbeelding te bezitten. Allereerst kan het beeld de gelovigen helpen hun aandacht te blijven richten op God of de 'heylighe personen' die aanbeden worden, in plaats van afgeleid te worden door andere zaken. Hij illustreert dit aan de hand van een voorstelling van Willibrordus:

Wederom yemandt siet het Beeldt van S. Willibrordus geschildert met den Utrechtsche Dom op de handt / hij vraeght wat dit beteekent / ende dan wordt hy onder-wesen: dat desen goeden Monick van den Abt Egbertus uyt Engelandt gesonden / dat desen goeden Bisschop van den paus Sergius te Roomen gewijdt / het Christelijcke Geloof in Nederlandt heeft koomen verkondighen / ende den Aerts-bisschoppelijcken Stoel binnen Utrecht heeft gestelt

/ ende den eersten Aerts-bisschop aldaer is geweest. Een lesten wordt ons verstandt door de Beelden in 't Ghebedt aendachtigh gehouden / wanneer men een gelijckenisse van Godt oft van sijn heylighen voor oogen heeft. Aldus moghen wij mede Godt oft eenighe Goddelijcke wercken / oft heylighe personen ons selven voor oogen stellen / om ons in 't Gebedt soo aendachtigh te houden / dat wy ons door geen voor-komende saecken laeten verspoeyen.⁶³

Ten tweede dienen devote beelden om het geheugen ('memorie') op te frissen en om zich de goede werken van God beter voor de geest te kunnen halen. Alleen luisteren naar voorgedragen preken is niet voldoende; de gelovige moet ook de bijbel lezen:

Dese Beelden sullen ons dienen om onse memorie te vernieuwen van 't geene wy eertijds gesien oft gehoord hebben: want het is een gemeyn ende waerachtigh spreek-woordt: Aensien doet gedenc-ken. [Act. 14]. [...]
Aldus worden wy door voorstellingh van andere Schilderijen in-dachtigh op andere wercken Godts / die wy anders geheel vergeten souden hebben. By aldien nu hier yemandt wilt teghen strijden / ende segghen dat onse memorie tot dese heylighe saecken moet vernieuwt worden / niet door eenighe doode saecken / maer door de levendighe stemme vande Predicatie / die dwaelt al te plomp / want hier door soude hy verbannen het lesen vande H. Schriftuer die ons veel heylighe saecken beschrijft. Daer-en-boven hebben wy klaerlijck gehoord dat Godt de memorie van sijne Geboden heeft willen vernieuwt hebben.⁶⁴

Verder vindt Van Heumen beelden belangrijk omdat zij kunnen aanzetten tot deugdzaamheid. Zo roepen voorstellingen van engelen op tot zuiverheid en gehoorzaamheid, die van apostelen tot liefde voor God en onze medemens, en leren voorstellingen van martelaars ons om onze pijn en verdriet lijdzaam te dragen:

Dese beelden sullen in onse wille ontsteecken een goede begeerte tot de oeffenighe der deughden [...].
Laet ons verweckt worden door de Beelden der Engelen tot suyverheyte ende gehoorsaemheyte: door de Beelden der Apostelen tot de liefde van Godt / ende van onse naesten: door de Beelden der Martelaars tot verduldigheyte in alle pijnende arbeyt: door de Beelden der Monicken tot eensaemigheyde ende penitentie / ende soo voorts in alle andere Beelden kunnen wy ons tot andere deughden verwecken.
Alsoo moeten wy devote Schilderijen met aendacht aensien ende maecken onse deugden in sulcke manieren ghelijck ons de Beelden der heylighen vertoonen.⁶⁵

Devote afbeeldingen beschermen ons bovendien tegen verzoekingen ('tentatien'). Wanneer wij worden blootgesteld aan zondige verleidingen, helpt het om de hulp in te roepen van heiligen en hun beeltenis in ons op te nemen:

Dese Beelden sullen ons verstercken in alle over-vallende tentatien alsoo wanneer wy in onse aenhechtighen des Duyvels aensien de Beelden der heylighen / dan moeten wy op haer leven dencken-de haere hulpe aenroepen / ende wy sullen den helschen vyant over-winnen.⁶⁶

De laatste reden waarom Van Heumen het belang van devote beelden aanprijst, is en blijft discutabel: 'Dese devote Beelden verkrijghen ons dickmaels miraculeuse weldaden van Godt', ofwel: via deze beelden vallen ons soms wonderen van God ten deel.⁶⁷ Hoewel Van Heumen wordt gerekend tot de strenge

seculiere geestelijkheid die de beeldverering als zodanig verwerpt, besluit hij toch met dit controversiële argument. Hij beschrijft zelfs de, over het algemeen in katholieke kringen als verwerpelijk beschouwde, 'mirakelen' om het belang van de beeldverering te onderbouwen. Zijn uitspraak geeft blijk van de vaak tweeslachtige opvattingen die hieromtrent in de zeventiende eeuw gangbaar waren.

Van Heumen besluit zijn preek met de intentie dat, door bij het gebed gebruik te maken van devote beelden, zoals afbeeldingen van heiligen, de gelovige zal worden opgenomen in de hemel en daar een plaats zal krijgen te midden van de heiligen:

Alsoo hebben onse Voor-ouders altoos groote liefde ende eere aen de devote Beelden gedaen. Op aldien dese devotie by sommighe verflaewt ende vergaen is / laet ons de selve verheffen ende op een nieuw des te yverigher beginnen / op dat wy hier aldus gebruycken de Beelden der heylighen / dat wy daer door verkrijghen gratie die ons tot het geselschap der heylighen magh brengen in Godts eeuwighen Glorie.⁶⁸

Veel van de zaken die in de sermoenen van Jan de Groot en Joannes van Heumen aan de orde komen, zijn ook te vinden in de *Romeinse catechismus* zoals die werd opgesteld na het Concilie van Trente. Een voorloper hiervan werd geschreven door de eerste Nederlandse jezuïet Petrus Canisius (1521-1597).⁶⁹ Wat betreft de beeldverering beperken de opvattingen hierover in de post-tridentijnse catechismussen zich tot enige uitspraken in het gedeelte over het verbod om God uit te beelden als onderdeel van het eerste gebod.

Volgens de tekst in de Nederlandse bewerking van W. Foppens uit 1668 wordt met dit verbod niet bedoeld dat het verboden is om bijbelse of heilige zaken uit te beelden; in de bijbel is immers ook sprake van dergelijke 'ghelijcknissen', zoals de cherubijnen waarmee de tempel werd versierd (1 Koningen 6:23) en de koperen slang die door Mozes werd opgericht (Numeri 21:9). Wel is het verboden om deze voorstellingen te aanbidden, omdat je daarmee afbreuk doet aan de eer die God toekomt:

Niemandt en moet dencken / dat door dit Ghebodt / de konst van Schilderen / van Beelden te gieten / of te gieten / of te snijden ganschelijck verboden wordt: want wy lesen in de heylighe Schriftuer datter selver door 't Gebodt Gods Beelden en ghelijcknissen zijn gemaect / te weten van de Cherubinen / en van het kopere Serpent. Soo blijfter dan over dat wij uytleggen / dat de Beelden om die reden / verboden zijn: om dat door het eeren der Beelden / als Goden / niets van den waeren dienst / die Godt toe komt / ontrocken sou worden.⁷⁰

1.7 PASSIEMEDITATIES IN GEESTELIJKE GEUREN EN KLEUREN

De meeste hier besproken boeken over de meditatiepraktijk uit de vroegmoderne tijd zijn geschreven door seculiere geestelijken en jezuïeten. De seculiere geestelijkheid stelde zich kritisch op ten opzichte van het gebruik van objecten ter ondersteuning van de geloofsbeleving, dit gold in mindere mate voor afbeeldingen die ter ondersteuning van de meditatie dienden. Pas als prenten of andere hulpmiddelen werden bewaard en vereerd om hun vermeende beschermende krachten, en dus de functie van amulet kregen, was er sprake van tegengestelde opvattingen.⁷¹ De hier aangehaalde selectie van teksten is illustratief voor de praktijk en de beleving van de meditatie. Niet dat schrijvers afkomstig uit

andere orden onbekend waren met de door de jezuiten toegepaste imaginatietechnieken, maar kwantitatief zijn er minder geschriften van hen overgeleverd. In de zeventiende eeuw schreven jezuiten en wereldheren – ofwel seculiere geestelijken – nu eenmaal de meeste stichtelijke rooms-katholieke werken.

In 1626 verscheen te Antwerpen van de hand van de predikheer of dominicaan Vincent of Vincentius Hensbergh (†1634) een boekje *Den Gheestelycken Dormter* met passiemeditaties en geïllustreerd met prenten. Het werd geschreven voor zusters van de orde van Dominicus en opgedragen aan de priorin van het klooster Hertoginmedal te Auderghem, waar de schrijver werkzaam was als geestelijke vader. Iedere meditatie kreeg de aanduiding van een ‘celleke’; in totaal worden er 46 meditaties in beschreven, ‘dienende tot rustplaetsen op elcken dach van den Vasten’.

Hensbergh schikte de ‘cellekens’ zodanig ‘dat in elck een besunder punct vande Passie Christi soude worden verthoont, en tot een gemeyn profijt van alle lief-hebbers der devotien, de selve in druck soudent worden ghestelt, ende in ’t licht ghebrocht’. Bij zestien meditaties zijn gravures ter imaginatie bijgevoegd.⁷² Ze vormen een selectie uit de illustraties die Boëtius à Bolswert graveerde voor Joannes Bourgeois’ *Leven lyden ende doot ons Heeren Iesu Christi in virige meditatiën* uit 1622 (afb. 1.7). Het werk van Hensbergh werd vier jaar later uitgegeven door dezelfde uitgever Hendrik Aertsens. In tegenstelling tot de editie van Bourgeois zijn de gravures tevens bedrukt aan de achterzijde. Blijkbaar bezat Aertsens nog een voorraadje prenten dat hij voor dit meditatieboekje kon (her)gebruiken. Onderaan de voorstellingen wordt steeds in het Latijn in drie punten het mysterie belicht, erboven staat aangegeven waar de uitgebeelde handeling plaatsvond en op welke plek in de bijbel de gebeurtenis wordt beschreven.

De meditatie-techniek die Hensbergh in de inleiding beschrijft, wijkt in weinig of niets af van de hierboven beschreven technieken zoals die van Franciscus van Sales.⁷³ Ook hij komt met de passie van Christus als voorbeeld van een onderwerp waarop de gelovige kon mediteren.

Op de plaats van het gebed, die voorzien was van een teken van het heilig Kruis, richtte de gelovige zich tot God en stelde hij zich in Zijn tegenwoordigheid. Na een gebed van

nederigheid en de schuldbelijdenis las hij een meditatie en verbeeldde hij zich aanwezig te zijn bij de handeling. Hensbergh legde de lezer daarbij als voorbeeld dezelfde vragen voor als Rovenius. ‘Wie dattet is die daer lijdt / wat hij lijdt / voor wien dat hy lijdt / hoe dat hy lijdt / ende om wat oorsake dat hy lijdt.’⁷⁴

Het boekje van Hensbergh gaat, na een eerste algemene behandeling, dieper in op de passiemeditaties met *Den gheestelycken wijsen Van XXIII. uren. Aenwijsende tot elcke ure soo van den nacht, als van den dach, sekere punten te mediteren op de Passie ons Heeren*. Volgens de inleiding kon men aan de hand hiervan op ieder gewenst uur van de dag of nacht mediteren over de passie van Christus:

Ghy hebt hier (devoten Leser) Eenen Gheestelijcken Wijsen van XXIV uren, dienende / om den ghenen die hem daghelijcks inde Passie ons Heeren begheert te oeffenen / ende hem niet wel en kan resolveren tot eenighe besunderen punten aendencken / aen te wijzen op elcke ure / soo vanden nacht / als van den dach / sekere punten die op sulcken ure in den tijdt der Passien Christi zijn ghepasseert. Alsoo dat den devoten aendencker maer alleen en heeft t’ ondersoecken wat ure datter dan is als hy begeert te mediteren / ende dan te sien in den Wijsen wat punten hem op sulcken ure worden aenghewesen.⁷⁵

Over deze praktijk schreef pater Desiderius A. Stracke S.J. in 1944 het gedegen artikel ‘De XXIV uren der passie ons Heeren’.⁷⁶ Stracke was één van degenen die meegelopen heeft met het opbouwen van de devotieprentencollectie van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen.⁷⁷ In zijn onderzoek legde hij de prenten naast de teksten en onderzocht van de Middeleeuwen tot de nieuwe tijd de ontwikkeling van deze specifieke passiemeditatie. Hoewel hij hoopte dat zijn initiatief veel navolging zou krijgen met vergelijkbare thema’s, zoals de wonddevotie of de rozenkransmeditatie, is zijn waardevolle onderzoek na zestig jaar nog steeds niet voortgezet.

Ook hier kunnen de diverse vormen van meditatie slechts zijdelings worden belicht, al is het maar vanwege de afbakeningen in tijd en plaats waardoor dit onderzoek begrensd wordt.

1.12 a en b
Urenwijzers met het lijden van Christus en Maria
Michel Cabbaeij en A.J. Heydreix, ca. 1700, gravures, 9,5 x 6,9 cm
Utrecht, MCC, BMH dp346 en BMH dp992

De oudste bron waarin de passie wordt gekoppeld aan de zeven getijden is geschreven door Pseudo-Bonaventura en dateert uit de dertiende eeuw. De vroegste bron over de verdeling in 24 uur die Stracke wist te traceren, werd omstreeks 1360 geschreven door de Brabantse mysticus Johannes van Ruusbroec (1293-1382).⁷⁸ Hoewel Stracke ervan uitgaat dat het gebruik om op deze wijze te mediteren rond 1500 was ingeburgerd onder religieuzen, heeft hij geen vijftiende-eeuwse afschriften kunnen vinden die dit bevestigen. Uit die tijd zijn twee beschrijvingen van de passie bekend: een inmiddels verloren gegaan handschrift afkomstig uit Leuven en een handschrift dat wordt bewaard in Museum Plantijn-Moretus in Antwerpen.

Via de *Evangelische Peerle* uit de zestiende eeuw belandt Stracke bij diverse beschrijvingen uit de zeventiende eeuw. De auteurs zijn van allerlei pluimage: de cisterciënzer A. 't Soggaert, de minderbroeder-recollect Fulgentius Bottens, de augustijner koorheer Petrus Nabben, de jezuiten Jan David, Lodewijk Makebljide en Valentinus Bisschop en de hierboven genoemde dominicaan Vincentius Hensbergh.⁷⁹ Hoewel ze allen hun eigen monastieke draai geven aan de meditatie, of zoals Stracke het uitdrukt 'het persoonlijke [...] bijbrengen in de ontwikkeling onzer devotie', was hun uitgangspunt steeds hetzelfde.⁸⁰

Tot slot behandelt Stracke devotieprenten – waaronder een mnemotechnische 'urenwijzer' over het lijden van Christus –, die op basis van deze devotie werden uitgegeven.⁸¹ Vanaf circa 1700 verschenen er vergelijkbare urenwijzers over het lijden van Maria (afb. 1.12a en b).

Stracke onderschrijft in zijn artikel de stelling dat veel zeventiende-eeuwse meditatietechnieken reeds in de late Middeleeuwen ingeburgerd waren. De zeventiende-eeuwse ordegeestelijken drukten weliswaar hun stempel op de inhoud van de meditaties, maar in wezen bleef die hetzelfde als in de drie eeuwen daarvoor. De ondersteunende devotieprenten stonden over het algemeen los van een geestelijke kleur of habijt.

1.8 CONCLUSIE

Het Concilie van Trente gaf een impuls aan een hernieuwde spiritualiteit aan einde van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw. De Contrareformatie kende een opleving van de kunsten; het was een bloeitijd van kerkelijke schrijvers en kunstenaars die elkaar in hun creativiteit inspireerden en aanvulden. Deze schrijvers en beeldend kunstenaars vonden een voedingsbodem in een groot aantal gelovigen die voor een religieus leven kozen. De meeste traktaten werden geschreven in het Latijn, maar deze werden spoedig vertaald opdat ook de leken, onder wie veel (semi-)religieuze vrouwen, ze konden lezen. In de zeventiende eeuw overheerste de volkstaal in de katholieke geloofscultuur.

In het gebed werd de zinnelijke beleving van het lijden van Christus centraal gesteld. Daarnaast valt op hoe intensief de deugden werden beleefd die aan de hand van de levens van heiligen werden uitgelegd en tot voorbeeld gesteld; behalve Christus en Maria moesten ook andere heiligen worden nagevolgd. De gelovigen konden met behulp van bijbelcitataten mediteren over andere onderwerpen. Ook het kwade, in de vorm van de zonden en de vier uitersten (de dood, het oordeel, de hemel en het vagevuur), kon tot thema worden verkozen. Onderwerpen ontleend aan het Oude Testament verdwenen steeds meer naar de achtergrond.

De thema's werden verhelderd met beelden die de gelovige tijdens het gebed ter inspiratie voor ogen kon houden. De gedrukte voorstellingen werden (aanvankelijk) zorgvuldig gecontroleerd door geestelijken conform de regels die waren opgesteld in Trente: de figuren moesten bijbelgetrouw en niet te verleidelijk worden weergegeven. De in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw werkzame graveurs vervaardigden kwalitatief hoogwaardige prenten met gedetailleerde en levendige voorstellingen, die een diepe indruk achtergelaten moeten hebben.

In de Noordelijke Nederlanden, waar de katholieke kerk gebonden was aan beperkingen, blijken religieuze boeken en prenten belangrijke en goed hanteerbare bronnen van inspiratie te zijn geweest voor de gelovigen. Deze vonden vanuit de Zuidelijke Nederlanden, en dan vooral vanuit Antwerpen, gemakkelijk hun weg naar het deel van de bevolking dat de oude godsdienst trouw was gebleven.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw ging de kwaliteit van de religieuze literatuur en de beeldende kunsten achteruit. Er ontwikkelde zich een controverse tussen de strenge en de meer gematigde geestelijkheid. Een van de geschilpunten daarbij was de rol die het beeld diende te spelen. Hoewel afbeeldingen conform de richtlijnen van Trente niet als zodanig mochten worden vereerd, kwam de in de Middeleeuwen gangbare praktijk van de beeldverering langzamerhand weer bovendrijven.

HANDSCHRIFTEN VAN HAARLEMSE BEGIJNEN

Het gebouw van de Archiefdienst voor Kennemerland

2.1 HET BEGIJNHOF TE HAARLEM

Tussen het station en de Oude Bavo van Haarlem loopt de Jansstraat. Iets verder dan halverwege, ter hoogte van het gebouw van de Archiefdienst voor Kennemerland, ligt aan de linkerhand de oude kathedraal gewijd aan de heilige Jozef. In de steegjes hierachter bevond zich vroeger het Haarlemse begijnhof. Het gebied is gedurende de laatste eeuwen zodanig veranderd dat bijna niets, behalve enkele straatnamen, herinnert aan een stil gebied waar vrome maagden de dagen sleten met bidden en werken. Slechts de middeleeuwse begijnenkerk, sinds 1590 in gebruik als Waalse Kerk, rest fier middenin het gebied tussen de Jansstraat en de Bakenessergracht.

De oudste bronnen van het begijnhof van Haarlem gaan terug tot het einde van de dertiende eeuw. In 1272 liet de eerste pastoor van het hof, Arend van Sassenheim, bij testament zijn huis met erf na aan de begijnen. Vermoedelijk stichtte hij ook de kerk waarin hij 1272 werd begraven.¹ In 1581 werd het openbaar uitoefenen van de katholieke godsdienst verboden en werden alle bezittingen door de stad geconfisqueerd. Langzamerhand wisten de begijnen met behulp van vooraanstaande katholieke families de huisjes echter terug te kopen, zodat er in de loop van de zeventiende eeuw op vrijwel dezelfde plaats opnieuw een begijnhof ontstond, zij het kleiner dan het oude hof.

De geschiedenis van het Haarlemse begijnhof vanaf de Middeleeuwen werd al in de negentiende eeuw uitvoerig op schrift gesteld door C.J. Gonnert, en diens gegevens werden later aangevuld door verscheidene deelstudies.² Dit hoofdstuk beperkt zich tot vier handschriften die uit het zeventiende-eeuwse begijnhof zijn overgeleverd en van groot belang zijn voor het onderzoek naar de gebruikscontext van devotieprenten;³ ze werden geschreven door vier begijnen. Drie handschriften bevinden zich in Museum Catharijneconvent te Utrecht en één bij de Archiefdienst voor Kennemerland.

Slechts twee van de vier handschriften zijn gedateerd. Het te Haarlem bewaarde handschrift (A), gedateerd 1668, is het oudste;⁴ het is tevens het minst volledige handschrift. Bij een onderlinge vergelijking van de vier blijkt dat in de loop der jaren één en ander is toegevoegd. Eén handschrift in Utrecht (B) bevat een indicatie voor een datering. Het eerste hoofdstuk van dit handschrift handelt namelijk over de 'Predicatie van mijn dagh op onse Lieve Vrouwe Visitatie, op donderdag A 1676'. Zeer waarschijnlijk heeft deze annotatie betrekking op de professiedag van de eigenaresse en is zij na haar intrede begonnen met schrijven. Het is tevens het omvangrijkste en nauwkeurigste handschrift. Het derde handschrift (C) zal ongeveer gelijktijdig als (B) zijn geschreven aangezien de indeling en de teksten min of meer overeenkomen. Handschrift (D) tenslotte is mogelijk geschreven tussen het eerste en het tweede handschrift in. Enkele hoofdstukken die wel in (B) en (C) voorkomen, ontbreken hierin, maar het is wel uitgebreider dan (A).⁵

Drie van de vier handschriften zijn voorzien van devotieprenten.⁶ Respectievelijk (A) 14, (B) 21 en (C) 17

illustraties zijn door de vrouwen aan de manuscripten toegevoegd, door ze in te plakken of bij te binden.⁷

Het tweede handschrift bevat bovendien drie nog herkenbare tegendrukken van prenten die zich in het handschrift bevonden hebben, maar daar later uit zijn weggesneden.⁸

De prentjes zullen hier nader worden onderzocht en besproken omdat ze bewaard zijn gebleven in een context. Uit de nauwkeurige bestudering van de bijbehorende teksten is gebleken dat de beeldcultuur van de devotieprenten nauw aansluit bij de spiritualiteit, de dagelijkse rituelen en de meditatie van de begijnen. De handschriften geven een representatief beeld van het leven van de vrouwen en hun omgang met hun hemelse Bruidegom Christus.

In dit hoofdstuk worden de begijnen uit Haarlem onder de loep genomen en in de volgende de kloppen uit Haarlem en Amsterdam.⁹ Binnen de context van deze studie worden deze vrouwen beschouwd als exemplarisch voor de grote groep van (semi-)religieuze vrouwen in de zeventiende-eeuwse Republiek, die in hun dagelijkse rituelen en voor hun geestelijke oefeningen veelvuldig gebruikmaakten van bid- en devotieprenten.

2.2 JOSEPHUS COUSEBANT

Op 27 september 1662 werd de jonge Josephus Cousebant benoemd tot pastoor van het Haarlemse begijnhof. De in 1633 geboren Haarlemmer volgde daarmee pastoor Cornelis Cats op die het begijnhof na zeventien en een half jaar vaarwel zegde om zich te kunnen wijden aan de andere grote gemeenschap van semi-religieuzen in Haarlem, de maagden 'in den Hoeck'.

Josephus had zijn opleiding genoten in Frankrijk. Reeds op elfjarige leeftijd was hij met zijn broer Gerardus gestuurd naar het college der berulliaansche oratorianen te Juilly, een dorp in het bisdom van Meaux. In 1651 vervolgde hij zijn opleiding in Parijs, waar hij na een studie theologie en wijsbegeerte op 13 juni 1662 doctoreerde aan de Sorbonne. Vier maanden en negen dagen voor zijn promotie werd hij in de Franse hoofdstad gewijd tot priester.¹⁰ Zijn benoeming aan het begijnhof zou een verdere roemvolle carrière echter niet in de weg staan. In 1663 werd hij namelijk gekozen tot kanunnik, gevolgd door zijn benoeming tot aartspriester en deken van het kapittel in 1671. Tot zijn dood in 1694 bleef Cousebant zijn functie als overste van het begijnhof combineren met vele bestuurlijke taken voor het Haarlemse kapittel en de Hollandse Zending.

Ondanks zijn overige drukke werkzaamheden bloeide het Haarlemse begijnhof onder zijn bediening als nimmer tevoren. Waren er in 1634 veertien begijnen aan het hof verbonden, in de tijd van Cousebant, tussen 1663 en 1692, deden 67 maagden er professie.¹¹ Hoewel het katholieken verboden was openbare bijeenkomsten te houden die werden voorgestaan door een priester, kon het Haarlemse begijnhof zich relatief rustig (her)ontwikkelen tot een enclave van religieuze maagden in het hart van de stad.¹²

Omstreeks of voor 1668 stelde Cousebant een nieuw reglement of 'regel' voor het begijnhof op dat door de vier schrijfsters van de handschriften werd opgetekend onder de titel: 'Dese regel gegeven van onse seer eerwaardige heer pastoor'. Het reglement dat daarvoor van toepassing was, dateerde uit 1631 en was opgesteld door Jan Albert Ban, de geestelijke vader van de begijnen van 1630 tot 1644. Daarmee had Ban op zijn beurt de 'Privilegiën, Ordonnantiën en Regelen' uit 1356 bijgesteld.¹³

C.J. Gonnet, die zoals gezegd in 1877 de geschiedenis van het begijnhof uitvoerig beschreef, beperkt zich bij het behandelen van deze nieuwe 'regel' tot een bondige formulering. Het betrof volgens hem 'Een compendium van bepalingen, waaronder wij in onze dagen een huishoudelijk reglement zouden verstaan, in tegenstelling met de vroeger besproken "Regulen ende Handvesten" van Mr. Jan Albert Ban, die voor ons de kracht van eene grondwet zouden hebben.'¹⁴

De nieuwe 'regel' werd vastgelegd in een uitvoerig document, waarvan heden ten dage nog vier kopieën bestaan in de vorm van de genoemde zeventiende-eeuwse handschriften (A-D). Het betreft hier echter meer dan enkel een huishoudelijk reglement, zoals Gonnet meende, want er wordt uitvoerig ingegaan op de door de begijnen te volgen spirituele leefwijze. De 'regel' diende de begijnen dus niet alleen als leidraad voor het dagelijkse leven, maar vooral als geestelijk leerboek. Een van de handschriften refereert hier zelfs direct aan in de titel: 'Regel ende onderrehtinghe der Maaghden'.¹⁵ Terzijde wordt de uitgesproken paternalistische verhouding tussen Cousebant en de vrouwen duidelijk, die weliswaar door Cousebant met de beste bedoelingen wordt geciteerd. De vrouwen kozen de gemeenschap zelf uit en daarbij zal hun waardering voor de geestelijke vader ervan zeker een rol hebben gespeeld.¹⁶

De inhoud van de vier geschriften geeft een goede indruk van het spirituele leven en de religieuze identiteit van de Haarlemse begijnengemeenschap. De manuscripten verschillen onderling enigszins. Aangenomen mag worden dat iedere begijn de regel en de verwante hoofdstukken zelf kopieerde en deze aanvulde met persoonlijke aspecten, meestal in de vorm van belangrijk geachte preken of sermoenen.¹⁷ Alle teksten moeten zijn gedictieerd door Josephus Cousebant of zijn overgenomen van zijn geschriften. De vier handschriften wijken qua spelling en opbouw zozeer van elkaar af, dat we kunnen aannemen dat ze niet rechtstreeks van elkaar zijn overgeschreven.

Van Cousebant zijn veel preken bewaard gebleven. In het Catharijneconvent te Utrecht bevinden zich 39 bundeltjes of schriftjes met een perkamenten omslag waarin hij eigenhandig zijn sermoenen heeft opgetekend.¹⁸ De schriftjes zijn genummerd, waaruit valt op te maken dat er oorspronkelijk zelfs 63 van dergelijke schriftjes hebben bestaan. Rechtsboven bij iedere preek tekende Cousebant het jaartal aan waarin hij het betreffende sermoen had voorgedragen. Vaak schreef hij er ook het jaartal bij waarin hij een preek had herhaald of zich wellicht opnieuw door de tekst had laten inspireren. In de marges zijn vaak minuscule notities geschreven. De sermoenen zijn voor het merendeel geschreven in het Nederlands; enkele zijn echter opgetekend in het Latijn en in het Frans. In Cousebants sermoenen komen soms teksten voor die ook zijn opgenomen in de handschriften van de begijnen. Het is dus heel goed mogelijk dat zij de sermoenen rechtstreeks uit deze schriftjes kopieerden of aan elkaar dicteerden bij wijze van onderricht.

2.3 DE 'REGEL' VAN DE HAARLEMSE BEGIJNEN

De handschriften zijn verdeeld in hoofdstukken ('capittels') die zijn aangevuld met enkele preken; deze zijn opgetekend onder de vermelding van 'sermoen'. In de hoofdstukken wordt de 'regel' veelal uitgebreid toegelicht en zodoende bieden deze een indringend beeld van de dag- en weekorde van de begijnen.

De handschriften (B) en (D) beginnen met een sermoen – (B) met de reeds genoemde preek op het feest van de visitatie en (D) op de feestdag van de presentatie van de Moeder Gods. Na deze inleidende sermoenen – en in (A) en (C) aan het begin – is de 'Regel Gegeven van onse Seer Eerwaardige Heer Pastoor' opgetekend. In acht korte paragrafen wordt hierin de dagorde beschreven. Na de regel volgt in de handschriften (B) en (C) een samenvatting van de dagindeling als apart hoofdstuk; het zijn samenvattingen van de erop volgende kapitels die, voorzover ze afwijken, zijn verwerkt in de bijbehorende tekst. Hierin wordt de dagorde, in combinatie met de weekindeling, nader uitgelegd.

De dagelijkse gewoonten van de begijnen werden voorzien van zingeving en diepgang aan de hand van citaten van oude maar ook zeventiende-eeuwse kerkelijke schrijvers en citaten uit de bijbel. Zo kreeg ieder moment van de dag en de week een spirituele lading in dienst van God, Zijn kerk, maar vooral in dienst van de Bruidegom aller religieuze vrouwen: Christus. Ter memorie en verbeelding dienden de gravures die de teksten illustreerden. De meeste gravures zijn geknipt uit het standaard formaat van éénvierde folio waarop ze werden aangeleverd, en wel langs de rand van de afbeelding. De schrijfster van handschrift (B) heeft zelfs van het merendeel van de prenten die het werk illustreren de signatuur én de onderschriften eraf geknipt. Blijkbaar leidden die haar te veel af van het onderwerp.

Omdat de handschriften zeer uitgebreid zijn, geen algemene spellingwijze hanteren en niet zijn voorzien van interpunctie, is ervoor gekozen er een samenvatting in hedendaags Nederlands van te geven.¹⁹

De 'regel':

- I. Een Haarlemse begijn moet 's morgens om vijf uur opstaan en zich om zes uur naar het gemeenschappelijk gebed in de kerk begeven.²⁰ Na dit morgengebed volgt de meditatie. Hierna leest zij de drie eerste getijden: de metten, de lauden en de prime (als het bidden hiervan niet mogelijk is tijdens het verrichten van handwerk).
- II. Zij dient tot na de mis te zwijgen en na te denken over de meditatie die zij wil gaan houden.
- III. De begijn moet ten minste eenmaal per dag de mis bijwonen. Na de dienst, omstreeks acht uur, leest zij de terts.²¹
- IV. Na de mis dient de begijn tot het middaguur handwerk te doen. Om elf uur leest zij de sext.
- V. Voor het middagmaal leest zij het gebed 'Komt H. Geest' en verricht zij een kort gewetensonderzoek. Daarnaast moet zij een hoofdstuk ('puntje') lezen uit Thomas a Kempis. Tijdens de eerste helft van de maaltijd moet zij zwijgen en over het gelezen hoofdstuk nadenken. Na de maaltijd mag zij één uur recreatie houden.
- VI. Om half twee leest zij samen met de andere begijnen in het convent het gebed 'Komt H. Geest', daarna de noon, de legende der heiligen of 'Vaders in de woestijn'.²² Van twee tot drie uur 's middags dient zij te zwijgen en na te denken over hetgeen zij in de legende heeft gelezen.
- VII. Na het lezen van de legende der heiligen ('het legent')

moet de Haarlemse begijn wederom handwerk doen. Om vier of vijf uur in de middag worden de vespers gelezen en de rozenkrans gebeden. Om zeven uur leest zij de complete.

VIII. Om half acht of om acht uur vindt het avondmaal plaats. Om half negen of negen uur volgt het avondgebed, hetwelk op de volgende wijze moet worden uitgevoerd:²³ eerst leest de begijn het gebed 'Komt H. Geest', daarna stelt zij zich in de tegenwoordigheid van God om Hem te danken voor alle weldaden van die dag. Vervolgens leest zij de schuldbelijdenis en overdenkt zij alle zonden en slechte dingen die de afgelopen dag zijn voorgevallen (het tweede gewetensonderzoek). Zij moet hierover berouwen tonen en zich voornemen God nog trouwer te dienen dan zij tot dan toe heeft gedaan. Daarna stelt zij zichzelf voor hoe het zal zijn als zij zal sterven. Aansluitend bidt zij de rest van de schuldbelijdenis. Zij dient God te bidden om de genade die nacht zonder zonden te mogen rusten, leest het Onze Vader, het 'Wees gegroet', de twaalf artikelen van het geloof en de gebeden die zij na het morgengebed in de kerk ook heeft gelezen, de litanie van Maria, enzovoort. Tot slot moet de begijn de meditatie van de volgende dag voorbereiden. Na het avondgebed wordt zij geacht niet meer te spreken en om tien uur te gaan rusten.²⁴

Cousebant beëindigde de 'regel' met 'En terwijl dat ons lichaam slaap dat ons herte tot hem mag waken.'²⁵

De begijn van handschrift (A) illustreerde de regel met een pinksterafbeelding (afb. A1): een gravure van Theodoor Galle met daarop de gemeenschap van Maria in gezelschap van de apostelen. Het onderschrift is ontleend aan Handelingen (2:4) waarin het pinksterverhaal is opgetekend [in vertaling]: 'En zij werden allen vervuld van de heilige Geest en begonnen in vreemde talen te spreken, naar gelang de geest hun te vertolken gaf.'²⁶ De begijn koos deze illustratie van, wat zij zelf noemt, 'de eerste vergadering' uit, omdat zij zich hieraan kon spiegelen. Ze bad, hoopte en verbeeldde dat zij en haar gemeenschap de heilige Geest zou ontvangen en dat Christus tot haar zou spreken.

Het gebed 'Komt H. Geest' stond centraal in de dagorde zoals die was opgetekend in de regel. Het werd enkele malen per dag opgelezen: voorafgaand aan het gewetensonderzoek, de noon en de heiligenlevens en 's avonds voor het avondgebed. De tekst van dit gebed staat aan het eind van de handschriften (B) en (C) opgetekend en luidde: 'Komt H. Geest vervult de Herte van u gelovige, ontsteekt in ons het vier van uwer liefden die door de verscheidenheit van alle tongen de volcken in de eensaamheit des gheloofts hebt vergadert, Amen.' De prent kan worden beschouwd als een illustratie van het gebed.

In handschrift (B) is, voorafgaand aan de regel, een tegendruk zichtbaar van een verwijderde prent. Het betrof hier een kruisigingsscène met daaromheen deugden. Omdat deze prent identiek is aan afb. C10 zal deze in paragraaf 2.15 nader worden besproken.

2.4 'VAN HET WACKER WORDEN'

De eerste gedachten van het begijntje bij het wakker worden, moesten toegewijd zijn aan God, net als alle daaropvolgende gedachten en alle genegenheden, maar in het bijzonder de eerste. Met die eerste gedachte diende men God te eren en te beminnen. Het werd zelfs als een doodzonde beschouwd als dit werd nagelaten, want God was immers de oorsprong en

het einde van de mensheid. Cousebant haalde als voorbeeld de mening van Thomas van Aquino over de eerste gedachten aan: 'Soo behoort den mensch in sijn eerste redelycke kennis sijn tot Hem te keeren ende Hem te beminnen, den H. Thomas wort van veel gheleerde mannen in dit ghevoelen ghevolgt.'²⁷

Na die eerste gedachten kon het begijntje bijvoorbeeld nadenken over de meditatie die ze de avond tevoren had voorbereid of aan de manier waarop ze op deze nieuwe dag God kon dienen en haar zaligheid kon bevorderen. Ze kon zich voorstellen hoe Christus haar wakker maakte om inwendig met haar te spreken en te handelen, en haar liefde op te wekken. Ook kon ze zich om voorspraak wenden tot haar engelbewaarder of de dagheilige, tot haar patroon, Maria, de patronen van de stad of tot andere heiligen. Verder kon ze zich inbeelden dat ze samen met de herders 's nachts naar de stal in Bethlehem ging om het Christuskind te aanbidden. Al deze gedachten hadden tot doel om opnieuw in Zijn tegenwoordigheid te geraken. Alle gedachten om aan God te denken als ze opstond kon ze ook gebruiken als ze wakker werd.

Drie van de vier de handschriften zijn aan het begin van dit hoofdstuk over het ontwaken voorzien van een illustratie. (A) bevat een bekende voorstelling van Maria bij haar slapende Kind van Hieronymus Wierix (afb. A2). Dit onderwerp werd door Wierix vele malen in prent gebracht.²⁸ De begijn van handschrift (B) koos voor een Geboorte van Christus in de stal, eveneens van de hand van Wierix, maar afgesneden tot aan de randen van de voorstelling (afb. B3).²⁹ Deze gravure sluit aan bij Cousebants suggestie om zich te 'imagineren' ofwel in te beelden dat zij met de herders naar de stal gingen om Hem te aanbidden. Op deze afbeeldingen zijn daarom, behalve herders, koningen en engelen, vaak ook vrouwen uitgebeeld.³⁰ Iedereen, dus ook vrouwen, moest zich betrokken voelen bij afbeeldingen van de geboorte van Christus. Handschrift (C) is op die plek geïllustreerd met een prent met hetzelfde onderwerp, nu van de hand van Karel de Mallery (afb. C1). Hierop is ook Jozef te zien, conform het verhaal uit de bijbel, maar aangezien hij niet van belang was voor de oefening, is hij slapend in een donkere hoek op de achtergrond afgebeeld. Op de voorgrond rust het Jezuskind op een verhoogde piëdestal.

De Mallerys prent is expressiever dan die van Wierix en roept het in de Middeleeuwen ontstane gebruik van het 'Kindje-wiegen' in de herinnering.³¹ Deze populaire meditatieoefening hield in dat men imaginair het Christuskind koesterde, iets wat in de Middeleeuwen soms letterlijk werd uitgebeeld. In de zestiende eeuw, na Trente, zal deze beeldcultuur zijn gecensureerd of aangepast. Toen werd Maria in alles het voorbeeld dat moest worden nagevolgd. In handschrift (B) vangt het kapittel over de meditatie aan met een citaat van de kerkvader Ambrosius hierover, waarin het belang om Maria na te volgen wordt benadrukt: de Moeder Gods Maria is immers de spiegel van de maagden en dient in alles nagevolgd te worden.³²

De gewoonte om de Maagd zelf tot het middelpunt van de imaginatie te maken, verdween geleidelijk, zoals we verder in dit hoofdstuk zullen zien. De meditatieoefening van het 'Kindje-wiegen' werd echter nog steeds gepraktiseerd. Met betrekking hiertoe is een opmerkelijk voorval opgetekend dat zich afspeelde in de kerstnacht van 1653 op het begijnhof van 's-Hertogenbosch. Hoewel het verboden was de katholieke eredienst te vieren, had zich in die nacht een aantal katholieken op het begijnhof verenigd om de nachtmis te vieren. De toezichhouder die door de Staten-Generaal was aangesteld om de wet te doen handhaven, repte zich hiernaartoe maar kwam te laat om de aanwezigen

te arresteren. Om twee uur 's nachts verscheen hij met zijn hellebaardiers voor de poort van het begijnhof, die werd opengedaan door verschrikte begijnen. De mis was reeds voorbij en er werd geen priester meer aangetroffen. Volgens het relaas van de toezichthouder trof hij er het volgende aan:

des nachts ten twee uren op den kersnacht [de begijnen] niet in haer gewoonlijck dagelijcx morgengebedt, maer in een notoire verbodene paepsche exercitie, namentlijck in het wiegen van het kindeken, twelck als iedereen notoir is, op den selven kersnacht by die van de paepsche religie gepleecht wordt. Gelijck als aen het kribbeken met het inleggende wassche kindeken, by staende osse, eessel, schapen, engelen, herders, mandeken met luieren, Joseph met sijn gereetschap, als andere paepsche afgoderyen, noch ter tijds duidelijck is te sien.³³

De Bossche begijnen werden beschuldigd van het houden van een verboden vergadering en liepen een fikse boete op.

Het gebruik van het 'Kindje-wiegen' wordt ook aangesneden in de *Pia desideria* (zie hierover verder hoofdstuk 3). *Amor divinus*, het Christuskind, wordt hierin afgebeeld als een klein kindje dat door Anima uit zijn wieg wordt genomen, met daaronder een tekst uit het Hooglied (afb. 3.12).³⁴ Bij de karmelietessen en andere vrouwelijke kloosterorden, met name in de Duitse barok, zien we eveneens dat deze oude traditie van het wiegen en aankleden van poppen nog tot in de twintigste eeuw standhield.³⁵

Onder de prent van De Mallery (afb. C1) staat een onderschrift dat aansluit bij deze spiritualiteit en waarin vrouwelijke beschouwers worden aangesproken op hun moederlijke gevoelens. Onder de titel van 'De nacht van het Christelijk werk', luidt het onderschrift in vertaling: 'Uw Kind slaapt zorgeloos in zijn opgezette bed, maar als moeder waakt u en leeft u in angst. U bent natuurlijk bang dat het heimelijk door de hebzuchtige sterren wordt opgeëist. Als u waakt, heeft uw kind zijn sterren al.'³⁶ De prent van De Mallery kan in deze context worden beschouwd als een fraaie intermediair tussen de middeleeuwse spiritualiteit van het 'Kindje-wiegen' en de aangepaste vorm daarvan in de vroegmoderne tijd.

Wierix koos als onderschrift voor zijn prent een citaat uit het bijbelse Hooglied, waarin de beschouwer naar de hemelse Bruidegom, het Christuskind, wordt geleid [in vertaling]: 'Zie wat ben je mooi, mijn geliefde, en zo zoet; ons rustbed is het frisse groen' (afb. A2).³⁷

In Handschrift (C) is bij de laatste bladzijde van dit hoofdstuk een prent van Hieronymus Wierix toegevoegd met de geboorte van Maria (afb. C2), afkomstig uit een reeks over haar leven.³⁸ Deze prent fungeerde indirect tevens als een slaapprentje voor Maria. De engelen koesteren het kind en zingen haar in slaap met de tekst [in vertaling]: 'Slaap, zoet meisje, slaap mooi meisje. Slaap, lieveling van de hemel. Slaap maar, slaap maar, liefje. Ze slaapt met haar ogen, ze slaapt met haar mond, maar ze waakt in de liefde. Mijn oogappeltje, zo vol van God.'³⁹

2.5 'VAN DE GEDAGTE DIE MEN INT OPSTAAN KAN ONDERHOUDEN ENDE VAN DE UERE VAN OPSTAAN'

Cousebant greep het hoofdstuk over het wakker worden aan om zijn afkeer te uiten over te lang slapende maagden.⁴⁰ In het reglement van de begijnen was vastgelegd dat ze om vijf uur moesten opstaan en om zes uur naar het gemeenschappelijk gebed dienden te gaan. 'Het scheynt wat vroegh te sijn voor de gene die een afgodt van haar lichaam maken ende sien op het exempel van slaperighe ende traghe maechden', voegde

Cousebant hieraan toe en ook de rest van het hoofdstuk staat vol uitingen van zijn afkeer van luie maagden: ze verloren hiermee kostbare tijd die ze hadden kunnen benutten met het doen van de geestelijke oefeningen en liepen zo het risico vervuld te worden van ijdele en onzuivere gedachten.

Als de klok vijf uren slaedt soo kenne wij dencken op het gheklanck vande trompet die ons uyt den grave sal roepen op den jonhsten dagh om te verschijnen voor het schrickelyck oordeel godts wij kenne dencke dat de klok die slaedt daer een voorbeeldt of is terweyl sij ons doet opstaen uyt de slaep, voorbeelt van de doot, ende uyt het bedt voorbeelt van het graft.⁴¹

Behalve aan de eerste gedachte bij het wakker worden, wijdde Cousebant aan iedere dag een particuliere gebedsintentie die er eveneens toe diende de maagd te overtuigen van de noodzaak om tijdig op te staan. Deze intenties zijn vaak letterlijk terug te vinden in de devotieele grafiek. Duidelijk wordt hier hoe de beeldcultuur van de imaginatie niet slechts diende om de meditatie te kunnen verdiepen, maar ook ter herinnering aan de regel. De wijze waarop Cousebant de thema's introduceert, is zeer gericht op de verbeelding en op het streven om in de geest bij de betreffende gebeurtenis aanwezig te zijn. Bij ieder moment paste wel een beeld. Deze dagintenties zijn terug te voeren tot de Middeleeuwen. Reeds van oudsher werden vergelijkbare thema's in de kloosters overwogen.⁴²

Op zondag kon het begijntje zich inbeelden dat ze verkeerde in het gezelschap van engelen en heiligen die de heilige Drieëenheid in de hemel aanbaden en haar uitnodigden om hetzelfde te doen. Daarnaast kon ze denken aan de Zaligmaker die 's morgensvroeg, voor zonsopgang, uit Zijn graf was opgestaan. Ze kon denken aan de vrouwen die zich heel vroeg, terwijl het nog donker was, naar het graf hadden begeven om Christus' lichaam te zalven en Hem eerbied te bewijzen: 'staedt dan oock vlijtigh op, in die gheest om hem aen te bidden' spoorde Cousebant hen aan, of verenigt u met de ongelovige Thomas om met 'een H. Eerbiedigheyt in sijn wonde te gaen ende ooverfloedt van gratie [genade] te verkrijgen, op diergelycke maniere kanmen sigh verenige met al de gheene die hem nae sijn verrysenis ghesien hebben, ende eenige weldaden van hem ontfange hebbe'.⁴³ Zondag was de sabbat, het voorbeeld van eeuwige rust, een dag van vrede en van de deugden die de heiligen in de hemel bezaten. Het begijntje kon zich dan voornemen om alle middelen in te zetten om de deugden te beoefenen en om zo de genade te verdienen.

Maandag stond in het teken van de godvruchtige zielen in het vagevuur. Met gebeden en goede werken en door te vasten kon het begijntje de zielen uit het vagevuur redden, voor Cousebant wederom een reden om zijn begijnen aan te sporen op tijd op te staan:

Wie weedt hoe veel sielen in de vlam van het vaghevier bittere smerte lijden, om dat sij te langh hedt bedt ghehouden hebben, ende haer kostelijcke teyt verlooren hebben. Denck dan ick wil opstaen om dit voor te koomen.⁴⁴

Dinsdag konden de maagden denken aan de heilige Geest die haar liefdevol maande om op te staan en naar Hem te luisteren. Hij wilde haar hart sieren met Zijn genade en gaven, het heiligen en er Zijn tempel van maken:

staedt dan naerstigh op om syn nodinghe te ghehoorsame: seght hem H. gheest ick gheef u mijn hardt, mijn siel en mijn lighaem, verheijlighse het maecker u tempel af, maer dat sy u eeuwighse

woonplaetse moogen blijven, gheeft mijn door uw gratie dat ick u noeyt magh bedroeven, ende u nooyt eenigh oorsaeck magh gheve mijn te verlaeten.⁴⁵

Op dinsdag konden ze ook bidden tot een engelbewaarder – zoals de engel die Elias had geboden om op te staan of Rafaël die de jonge Tobias de weg wees – opdat deze hen op hun weg zou leiden of hun zaligheid zou bevorderen.

De woensdagen waren gewijd aan de devotie van de apostelen en de patronen van het vaderland, alsmede aan de herdenking van de vergadering die de joden op die dag belegden en waarop ze besloten de Zaligmaker ter dood te laten veroordelen. Daarom vastten de oude christenen vaak op woensdag, aldus Cousebant. De eerste verkondigers van het christelijke geloof hadden volgens hem vele nachten opgeofferd om onze voorouders het geloof bij te brengen. Het was dan ook onredelijk als de begijntjes 's ochtends zouden blijven luieren. Christus zei toch immers ook tot zijn apostelen: 'hoe slaept ghy, staet op opdat ghy niet valt in bekoringhe'.⁴⁶ Ook de heilige patronen van het vaderland waakten en baden voor de begijnen, omdat zij wilden dat deze zouden opstaan om samen met hen te bidden. En aangezien de joden op woensdag hadden besloten Christus uit te leveren, moesten de begijnen er van hun kant alles aan doen om Hem te eren, te loven, Zijn glorie te bejveren en 'in die gheest opstaen'.⁴⁷

De donderdag werd gewijd aan de maagden zelf en aan de devotie van het heilig Sacrament. Ze konden zich bijvoorbeeld indenken dat ze door Christus werden uitgenodigd om het heilig Sacrament van Hem te ontvangen en dat hij daarbij zei (volgens Apocalyps 3:20): 'siet Ick stae aen de duere ende kloppe, indien imant Mijn stemme ghehoort sal hebbe, Ick sal tot hem ingaen, ende Ick sal met hem eeten ende hij met Mijn'.⁴⁸ Het begijntje mocht zo'n vriendelijke uitnodiging van haar Bruidegom natuurlijk niet afslaan, maar juist vol dankbaarheid en liefde naar Hem toegaan; niets ter wereld zou haar zwaarder moeten vallen dan deze goddelijke spijs te moeten ontberen.

Als voorbeeld daartoe werden door Cousebant twee parabels opgevoerd: de parabel van de onwillige bruiloftgasten en die van de vijf wijze en de vijf dwaze maagden. Significant is dat in dit laatste verhaal, dat ook op symbolische wijze wordt verteld in Apocalyps (3:20), Christus de deur sluit voor de vijf dwaze maagden. Op die manier werd aan de vrome vrouwen duidelijk gemaakt dat domme en zondige maagden niet konden toetreden tot het hart van de Bruidegom.⁴⁹

De maagd kon zich inbeelden dat ze het bruiloftskleed al droeg in de vorm van geloof, hoop en liefde, en haar nederigheid en andere deugden, die noodzakelijk waren om het heilig Sacrament (met de bijbehorende vruchten) te mogen ontvangen. Cousebant citeert daarbij Matteüs (22:11-14). Toen de koning binnenkwam om de aanliggenden te bezoeken, merkte hij daar iemand op die niet voor een bruiloft gekleed was. En hij sprak tot hem: vriend, hoe zijt gij hier binnengekomen zonder bruiloftskleed? Maar de man bleef het antwoord schuldig. Toen sprak de koning tot de bedienden: 'bindt hem aan handen en voeten en werpt hem buiten in de duisternis. Daar zal gewezen zijn en tandengeknars. Velen zijn geroepen maar weinigen zijn uitverkoren'.

Het voorbeeld van de vijf wijze en vijf dwaze maagden was voor de begijnen uiterst geschikt om zich aan te spiegelen. De dwaze maagden die de lampen te laat met olie hadden gevuld, vonden de deur gesloten, 'en als sij geklopt hebben, soo heeft haer den bruydegom geantwoord Mattheus 25 ick segh u inder waarheyt ick ken u niet'.⁵⁰ Tot slot kon de begijn op donderdag

denken aan de engelen die vol eerbied het heilig Sacrament aanbaden en de maagden aanmoedigden hetzelfde te doen, zoals David in psalm 138 voor het aangezicht der engelen deed.

De vrijdag was gewijd aan het overdenken van de passie van Christus. 's Nachts werd Hij uit het huis van de ene rechter gehaald en naar het huis van de andere gesleept: eerst naar Annas, daarna naar Caiaphas, toen naar de gevangenis en naar Herodes en tot slot weer terug naar de gevangenis: 'wie sal noch booven haer teyt int bedt wille blijven legge terweyl sy sal dencken dat haer beminde Jesus aldus gesleept wort, gelastert ende geslagen wort', vraagt Cousebant zich af.⁵¹ Hij vervolgt met het aanhalen van de meditatievragen van Rovenius (zie paragraaf 1.5): van wie lijdt Hij? (joden en heidenen), waaronder lijdt Hij? (doornenkroon, geseling, etcetera) en voor wie lijdt Hij?: voor u.⁵²

Tot slot werd de zaterdag toegewijd aan Maria. Er waren vele manieren om aan haar te denken en via haar aan God. Zij was de morgenster die door het voorbeeld van haar ijver maande om vroeg op te staan om God te eren en te dienen.⁵³ De Maagd sliep niet voor haar eigen genoegen maar alleen uit noodzaak.

De eigenaresse van handschrift (A) knipte ter illustratie van dit 'capittel' een maagd uit een devotieprentje met aan haar zijde Christus (afb. A3). De maagd draagt een fakkel en een kruis en wordt door haar Bruidegom geleid. Op een banderol staat geschreven [in vertaling]: 'Ik zal haar in de eenzaamheid voeren en tot haar hart spreken'.⁵⁴ Dit soort van afbeeldingen, waarop een ongeïdentificeerde maagd de hoofdrol vervult, verdwenen in de loop van de zeventiende eeuw en werden vervangen door voorstellingen van Maria en erkende vrouwelijke heiligen en zaligen.

2.6 'VANDE KLEDING DER MAEGDEN ENDE VANDE GEDAGHTE INDE WELCKE SIJ HAAR KUNNEN ONDERHOUDEN ALS SIJ HAAR KLEEDEN'

Tussen het wakker worden, het opstaan en het naar het gemeenschappelijke morgengebed gaan, volgde iedere ochtend het ritueel van het aankleden. Bij haar intrede of professie had de maagd op symbolische wijze haar wereldse kleed afgelegd en haar geestelijke kleed aangenomen. Het habijt werd beschouwd als sacraal en gaf haar een nieuwe identiteit. Niet alleen uiterlijk maar vooral innerlijk deed zij afstand van de (ijdele) wereld. De sobere geestelijke kleding diende tevens ter memorie aan een van de belangrijkste deugden, de 'ootmoedigheid' of nederigheid. Iedere ochtend onderging het begijntje opnieuw het ritueel van het 'geestelijke' aankleden, een handeling die op zichzelf al stof bood tot meditatie.

Cousebant waarschuwde de begijnen, op dezelfde belerende wijze als hij zich had uitgelaten over het luieren in bed, om niet te vervallen tot ijdelheid. Hij putte wijsheid, die hij soms aanduidde met 'wijsman', voorzover vermeld, voornamelijk uit de kerkvaders en de Heilige Schrift.⁵⁵

In het paradijs, aldus Cousebant, waren Adam en Eva nog naakt, maar na de zondeval begonnen ze zich uit schaamte, maar ook tegen de kou, te hullen in vijgenbladeren. Nadat deze voorouders hun schuld hadden beleden en God hun had vergeven, had Hij hun de gunst verleend zich warmer te kleden met dierenhuiden. Cousebant gaf drie redenen op waarom de mens kleren diende aan te hebben. Allereerst was het door de erfzonde noodzakelijk het lichaam te verhullen, ten tweede was kleding nodig om de mens te beschermen tegen koude en hitte, en ten derde diende kleding om eenieder te kunnen herkennen. Zo huldten edelen en kooplieden zich bij voorkeur in zachte en kostbare (purperen) stoffen, bijvoorbeeld

zijde en 'lijnwaad' (linnen). Heel anders was de kleding van priesters en geestelijke dochters: die was gemaakt van schapen- of geitenwol.

Volgens Cousebant hield God niet van pracht en zinnelijkheid. Hij adviseerde de maagden om zich voor te stellen dat zij zich in de stal van Bethlehem, de timmermanswerkplaats van Jozef of op de Calvarieberg bevonden, waar de soldaten om Christus' kleed dobbelden; het waren voorbeelden van ootmoedigheid en armoede in kleding.

Christus had de heerlijkheid van de hemel verlaten om Zijn liefde te bewijzen aan de mensen op aarde en deze geestelijk te verrijken. De maagden moesten niet uit het oog verliezen dat Christus op een dag over hen zou oordelen op basis van Zijn eigen voorbeeld. Daarom behoorden ze een nederig leven te leiden en zich te onderscheiden door hun sobere kleding. Als zij dan de wereld en het 'vlees' overwonnen hadden door zich met lichaam en ziel over te geven aan Christus, mochten ze zich niet laten verleiden door kleine zinnelijkheden, meent Cousebant.

De maagden die te veel hingen aan zinnelijkheid, sieraden en aan pracht en praal golden als onzuiver. De ervaring leerde het gezegde: 'sij schickt haer soo op sij sal gheen klopje blijven', aldus Cousebant, want, waartoe doffen wij ons anders op dan om indruk op anderen te maken of iets van hen gedaan te krijgen, zoals kruideniers, wijnkopers en andere kooplieden dat doen.⁵⁶ Als de begijn een 'nieu Rocktje' aan zou trekken, zou zij haar omgeving meer behagen 'ende altemedts oock om beeter aen de man te raecken'.⁵⁷ In deze context werd wereldse kleding gelijkgesteld aan 'wulpse' kledij die was voorbehouden aan zondaars.

'Geestelijke maagd' was niet enkel een titel; de begijn behoorde ook als maagd herkenbaar te zijn. Zo mocht niemand die een maagd zag eraan twifelen dat zij maagd was. Als iemand het oog op haar zou laten vallen of, erger nog, haar zou begeren, zou ze behaagziek en ijdel kunnen worden en de boze geest in haar kunnen varen. Daarom moest zij zich zo ingetogen en onopvallend mogelijk kleden, opdat niemand haar zou durven aanspreken. Jezus zou worden behaagd door de innerlijke schoonheid van de deugdzaamheid. Was het immers niet vanwege de ijdelheid der ijdelheden dat een maagd glorieerde in de kleding die haar tot straffe van de erfzonde gegeven was? Daarom was haar kleding gemaakt van wol of de vacht van dode dieren opdat zij de dood voor ogen zou houden. Het moest haar grootste eer zijn om tezamen met Christus arm en nederig te zijn. Zij mocht zich niet spiegelen aan de rijkdommen noch aan het aanzien van haar vleselijke ouders, maar in de armoede en ootmoedigheid van haar geestelijke vader en haar Bruidegom Jezus die haar tot voorbeeld was. Zo was het rijke maagden en begijnen van aanzienlijke komaf niet toegestaan zich boven anderen te stellen, bijvoorbeeld door mooier gekleed te gaan: 'weest ghemeen met de andere maeghden, ghelijcke moneken gelijcke kappen'.⁵⁸ De maagden behoorden zich echter evenmin slordig te kleden, want dat zou een teken van gierigheid of luiheid zijn. Slordig gekleed gaan was volgens Cousebant geen teken van ootmoedigheid.

Tot slot komt in dit hoofdstuk over de kleding van maagden het meditatieve aspect van het aankleden ter sprake.⁵⁹ Tijdens deze handeling kon de maagd zich overgeven aan de meditatie die zij de avond tevoren had voorbereid of nadenken over de symbolische connotaties van het wakker worden en het opstaan. Ze kon denken aan Adam en Eva die door de erfzonde uit het paradijs waren verdreven en zich in dierenvelen moesten hullen of aan de genade die zijzelf bij het doopsel had ontvangen door het witte kleed dat haar daarbij was gegeven. De specifieke kleding maande de begijn tot het

vervullen van de plicht van haar geestelijke staat: het streven naar zuiverheid, nederigheid en gehoorzaamheid. Deze was gemaakt van de resten van (dode) dieren, wat symbool stond voor haar eigen vergankelijkheid. Zij moest zich dan ook voornemen altijd bereid te zijn om met het bruiloftskleed gevonden te worden. Deze frase heeft waarschijnlijk tot doel de maagd erop te wijzen dat Christus haar bij haar dood en verrijzenis aan haar kleed dient te herkennen als zijn bruid. Het opstaan en de kleding symboliseerden in zekere zin de toekomstige verrijzenis. Cousebant leerde de begijntjes dat zij hun kamer pas mochten verlaten als zij geheel gekleed waren, in overeenstemming met de waardigheid van hun geestelijke staat, waarna hij een vergelijking trok met 'den H. Carolus Borromaeus' die gewoon was 'noyt te voorscheijn te koome sonder sijn Cardinaels Rock aan te hebbe'.⁶⁰

De afbeeldingen waarmee dit hoofdstuk in drie van de vier handschriften worden geïllustreerd, zijn alle verschillend. Handschrift (A) bevat de meest toepasselijke illustratie: een fraaie gravure van Abraham van Merlen met het mystieke huwelijk van Catharina van Siena (afb. A4). In een oudere staat van de prent staat haar naam, 'S.C. Senen', nog in de tegels gegraveerd, maar in dit exemplaar is haar naam op de koperplaat weggepoetst.⁶¹ In tegenstelling tot de eraan voorafgaande prent in hetzelfde handschrift (afb. A3), waarop Christus is te zien die een maagd leidt, vormt de heilige maagd Catharina (1347-1380) een duidelijk voorbeeld voor religieuze vrouwen, aan wie zij zich konden spiegelen. Waarom Catharina's naam is weggepoetst, is niet bekend. Misschien was het voor iedereen zo duidelijk dat het hier Catharina betrof, dat het niet nodig was om ook haar naam te vermelden; de associatie met heiligenbeelden was immers groot. Ook is het mogelijk dat de begijn zichzelf beter kon inleven in de afgebeelde maagd wanneer daar geen specifieke naam aan was verbonden.

Bij het mystieke huwelijk van Catharina van Siena met Christus waren getuigen aanwezig. Naast haar zijn afgebeeld de heiligen Dominicus (Catharina was lid van de derde orde van St. Dominicus), David als psalmenvoordrager alsmede de apostelen Paulus en Johannes. Maria leidt Catharina's hand naar die van haar Bruidegom, welke zegt in een banderol [in vertaling]: 'Wees voor mij een eeuwighe bruid'.

De prent bevat veel elementen van de bruidsmystiek. Linksboven neemt Christus het hart van Catharina in ontvangst. In de banderol staat [in vertaling]: 'De Heer zal mij een nieuw hart teruggeven'.⁶² Deze zin heeft betrekking op het levensverhaal van Catharina volgens welke de hartenruil tussen haar en Christus letterlijk zou hebben plaatsgevonden. Het uitwisselen van harten stond symbool voor wederzijdse liefde en werd een geliefd motief in de religieuze beeldcultuur.⁶³ Rechtsboven zien we hoe Catharina de doornenkroon ontvangt, iets wat eveneens in haar *Vita* beschreven staat. Midden boven zingen drie engelen [in vertaling]: 'Hoe groot is de veelheid van uw bekoorlijkheid, Heer op het altaar voor zoetigheden, die gij verborgen hebt voor hen die u kregen'. Het onderschrift refereert eveneens aan de minnemystiek [in vertaling]: 'Dit is voor je dochter de weg naar de hemel, Jij bent wat je (nog) niet bent. Ik ben degene die is, Denk aan mij en Ik zal aan jou denken'.⁶⁴

De illustraties die dit hoofdstuk in de andere handschriften sieren, lijken niet direct verband te houden met de tekst. In (B) is een ingekleurde gravure (de enige) geplakt met Bernardus van Clairvaux, die direct rond de voorstelling is afgesneden (afb. B5), waarschijnlijk eveneens van de hand van Karel de Mallery. Eronder is met een lichtere inkt een tekst geschreven,

waaruit duidelijk wordt dat de schrijfster de voorstelling wél associeerde met de tekst, aangezien ze hierin wijst op de armoedigheid van Bernardus' kleding: 'den H. Bernardis was soo verstorven dat hij nergens geen werck van en maecte en verkoos de sleghste klederen. Ende sijn geest was soo versaemt in sijn inwendig dat hij wiert als een suyvere spiegel om t ontfanghe de stralen der goddelijcke wijsheijt.'

In handschrift (C) staat aan het begin van dit hoofdstuk een prent met een afbeelding van de Thomas a Kempis (afb. C3). Het is de enige Noord-Nederlandse gravure in de Haarlemse begijnenhandschriften die gemaakt werd door Jacob Matham. In de banderol staat als motto de tekst [in vertaling]: 'Nergens beveiligde rust tenzij in de klooster cel met een boek'. Thomas is afgebeeld op de Agnietenberg te Zwolle waar hij in de congregatie van Windesheim leefde. Onder de prent staat [in vertaling]: 'Afbeelding van Thomas van Kempen regulier Kanunnik van St. Augustinus naar het leven'. Zijn gebedenboek ligt opengeslagen op de voorgrond en bevat de tekst [in vertaling]: 'Overall zocht ik rust en ik vond die nergens', behalve 'In een hoecxken met een boecxken'.⁶⁵ Door de begijnen, maar ook bij talrijke andere orden, werd het werk van Thomas a Kempis iedere dag gelezen.⁶⁶ Aan de traditie en spiritualiteit van de Windesheimer Congregatie hechtte men in de zeventiende eeuw veel waarde.⁶⁷

Het hoofdstuk 'Van de kleding der maegden' geeft wellicht een antwoord op de vraag waarom geestelijke maagden zelden zijn uitgebeeld op Hollandse genretaferefen. Zoals gezegd moesten zij zich zo nederig mogelijk kleden om geen aandacht te trekken want ijdelheid was uit den boze. Wellicht was het uit respect voor deze vrouwen dat kunstenaars hen niet tot onderwerp verkozen. Een uitzondering hierop vormt de katholieke schilder Jan Steen, wiens zuster Catharina een geestelijke maagd was. Volgens Houbraken gaf de laatste hem wijze lessen over de wijze waarop hij zijn tweede echtgenote, Maria Dircksdr. van Egmond, moest verleiden. Steen zette, volgens Houbraken, zelden een voet in de kerk.⁶⁸ Wel werd een aantal van zijn kinderen tussen 1660 en 1670, toen hij woonachtig was in Haarlem, gedoopt in de schuilkerk op het Haarlemse begijnhof.⁶⁹ Op Steens schilderij 'In weelde siet toe' uit 1663, worden de zonden van de wereld uitgebeeld door een dronken wulps dame en heer te midden van ontspoorde kinderen en allegorisch te interpreteren voorwerpen.⁷⁰ Een gesluisde vrouw in het zwart met aan haar gordel een rozenkrans, die te identificeren is als een geestelijke maagd, wijst vermanend met haar vinger. Ze is in deze context tevens te beschouwen als de personificatie van de deugdzaamheid. Tegen de achtergrond van de hier door Cousebant beschreven cultuur kunnen we aannemen dat dit schilderij een stichtelijker betekenis heeft gehad dan gewoonlijk wordt aangenomen.

2.7 'VAN DE MEDITATIE'

*'Mijn Godt hoe heb ick u net bemindt: den geheelen dagh is Gij mijn meditatie. Psalm 1.18.'*⁷¹

In een gedetailleerde uiteenzetting verschaft Josephus Cousebant in dit kapittel een handleiding voor de meditatie. Hij baseerde zich hierbij vooral op het handboek van Franciscus van Sales (zie hierover paragraaf 1.2). De door hem ontwikkelde meditatiemethode kan, zoals we hebben gezien, algemeen en illustratief worden genoemd voor de zeventiende eeuw. Hierbij speelde het gebruik van de imaginatie of inbeelding een sleutelrol, iets wat na het Concilie van Trente

steeds verder werd geperfectioneerd. Dat Cousebant zijn op Van Sales geënte methode in de loop der jaren waarschijnlijk enigszins aanpaste, wordt duidelijk wanneer we de kapitels over de meditatie in de vier handschriften met elkaar vergelijken: dat in het oudste handschrift (A) is veel minder uitvoerig dan dat in de overige drie.

Cousebant citeert feitelijk Van Sales wanneer hij de meditatie in drie onderdelen splitst: ten eerste de 'bereydinghe', ten tweede 'het lichaem' en ten derde 'het besluit'. De 'bereydinghe', ofwel de voorbereiding op de meditatie, hield in dat de maagd zich in Gods tegenwoordigheid stelde. Om God aan te roepen gaf Van Sales vier mogelijkheden.⁷²

Wanneer de maagd zich had gesteld in Gods tegenwoordigheid, diende zij in haar diepste nederigheid te zeggen: 'H. Apostel Paulus Heer wij wete niet hoe wij wel sulle bidde.' Daarna moest zij zich voorbereiden op de meditatie. Dit kon zij doen door een devotieboek te lezen dat haar ter beschikking was gesteld door een overste, maar beter was het, volgens Cousebant, om 'ineens, wanneer men Eenige teyt daer in geoeffent sal sijn', zich de materie waarop men wilde gaan mediteren voor ogen te stellen:

Per exempel sullende mediteren van de geboorte Christi kan men hem voorstelle Christus onsen salighmaker in de stal van Bethlehem, van de Hemelvaart Christi onsen Salighmaker gevende de benedictie aan sijn apostelen, van de komste van de H. Geest, Christi onsen Salighmaker aen de reghterhandt van sijn Hemelschen vader om ons te senden den H. Geest; vande sonde inde persoon van Maria Magdalena aan de voete Christi om aldaer te vragen vergiffenisse, ende so voort van alle andere materien, desen sullen niet [alleen] dienen tot verbeeldingh voor de meditatie, maer oock indien men quam te verswacken onder de meditatie om wederom op te wackeren. Denckende ick ben hier aen de voete des Heere, ofte iets diergelijckx.⁷³

Met 'het lichaem' bedoelde Cousebant het 'corpus' van de meditatie, de intense fase van het 'inwendigh ghebeth'. Hij verdeelde deze fase in '1 bemerckingh; 2 bewegingh; 3 voornemen'. Wat betreft de 'bemerckingh', ofwel opmerkzaamheid, merkte hij op dat men zich moest concentreren op hetgeen er uitgebeeld was, 'ende dit moet bepaeldt weesen, niet van het een op het ander lopen'. Men moest zich concentreren op één zaak en ten hoogste op drie punten:

besonder de eerste beginnende wandt anders soo sou het gheen meditatie sijn maer enckele gedaghte gepijnse ende gelijk den apostel Paulus seijt maer staen in de toght sonder voordeel.⁷⁴

De grote liefde waarmee Christus zichzelf voor de mensheid had opgeofferd aan het kruis, moest de gelovige aanzetten tot het liefhebben van God en zijn of haar medemens:

Per exempel hebbende bemerckt de overgrootte liefde met de welcke Christus onsen Salighmaker sterft aen het kruys voort menschelijke geslaght, sal ick beweeght werden om Godt wederom te beminnen en oock liefde te bewijsen aen mijn evenaeste en soo voort.⁷⁵

Tot slot moest het gebed ertoe leiden dat de voorgenomen deugden en voornemens zo spoedig mogelijk gepraktiseerd werden. Wederom verwees Cousebant in dit verband naar Franciscus van Sales.

De meditatie werd afgerond met de onderdelen '1 dankseggingh; 2 opofferingh; 3 gebedt ofte samensprake'.⁷⁶

De dankzegging spreekt voor zich; deze diende om God te danken voor alle van Hem ontvangen genade. Daarna moest de gelovige zichzelf met grote nederigheid aan Hem opofferen in navolging van Christus, zoals de priester dat telkens deed in het misoffer, 'soo moetmen niet dencken dat onse offerhande aangenaem sal sijn maer hoe wij daer minder vant onse in hebbe, hoe de selve aengenamer sal wesen aan Godt'.⁷⁷

Tot slot vroeg men God om genade en steun om de goede voornemens te volbrengen. Daartoe kon men ook de heiligen aanroepen, die immers hadden uitgemunt in deze deugden. Maar, zei Cousebant, 'op een saeck moedt wel geleedt worde in de Meditatie, dat wij altoos blijve in een diepe ootmoedigheid, wandt daer niet schadelijcker is ent sijn als peste in de H. Kerck persooene die niet ootmoedigh mediteren'.⁷⁸ Daarom moest men niet mediteren over een mysterie alsof men er het middelpunt van was, maar wel alsof men er zelf bij aanwezig was.⁷⁹ Bij de passie van Christus bijvoorbeeld mocht de mediterende zich niet identificeren met de afgebeelde Christus, maar moest deze zich voorstellen aanwezig te zijn bij Zijn lijden.

Na de meditatie 'moet men maecken een tuylcken vergaderende eenighe vande prinsipaalste beweginge de welcke wij ghehadt hebben om den gehele dagh voor ooghen te hebben',⁸⁰ gelijk aan de methode van het kransje van beelden, zoals dat wordt beschreven door Franciscus van Sales. Tot slot deed men 'onse examé' of het gewetensonderzoek, zich afvragend of de meditatie juist was verlopen en of men berouw had getoond over de begane fouten.

Cousebant vergeleek de besproken methode zijdelings met de exercities van Ignatius.⁸¹ Deze vond volgens Cousebant dat de meditatie bestond uit drie krachten van de ziel: de memorie, het verstand en de wil. Door de memorie geschiedde de bevrijding, door het verstand werd het mysterie opgemerkt en door de wil het besluit genomen. In handschrift (C) is ter illustratie hiervan de mediterende Ignatius afgebeeld, gegraveerd door Hieronymus Wierix (afb. C4). Net als de begijnen bidt hij voor een kruisbeeld, waarbij hij tot Christus spreekt [in vertaling]: 'Heer, wat wil ik buiten U?'.⁸² Onder de prent staat de tekst 'Heilige Vader Ignatius bid voor ons.' Ondanks het gegeven dat het hier om een mannelijke (orde)heilige gaat, was dat kennelijk geen reden om zich niet door hem te laten inspireren en hem in zijn deugden na te volgen, zoals hier in het gebed.

In handschrift (B) zijn bij het hoofdstuk 'Van de meditatie' de resten zichtbaar van een tegendruk van een verwijderde prent, vervaardigd door Hieronymus Wierix (afb. B6).⁸³ Desondanks is de prent duidelijk te identificeren als een rozenkransprent. Dat duidt erop dat de begijn hem voor haar handschrift had bestemd en hem er direct na aankoop ingeplakt heeft; de inkt was immers nog niet volledig droog.

De rozenkrans is een gebed dat bestaat uit vijftien 'tientjes', groepen van tien kralen of tien Weesgegroeten, ieder voorafgegaan door een Onzevader; het aantal Weesgegroeten komt overeen met het aantal psalmen in de bijbel. Het bidden van de rozenkrans was onderdeel van de 'regel'. De begijn bad dagelijks een rozenhoedje in de namiddag. Bij het bidden ervan – een traditie die afkomstig is van de dominicanen – diende men geloofsgeheimen te overwegen. De vijftien geheimen waren verdeeld in vijf blijde, vijf droeve en vijf glorierijke geheimen: de rozenhoedjes. In het volgende hoofdstuk zullen we vergelijkbare prenten bespreken die ter imaginering en ondersteuning van deze geheimen dienden.

Op de prent van Wierix is echter niet de nu nog bekende traditionele rozenkransmeditatie verbeeld maar een andere, onbekende meditatie. Zij maakt deel uit van een prentreeks

bestaande uit zeven gravures en een titelprent.⁸⁴ De opschriften vormen tezamen het *Salve Regina*, een Mariagebed dat traditioneel aan het einde van de dag werd gezongen of gebeden.⁸⁵ Tussen de voorstellingen zitten niet consequent tien kralen, maar links en rechts twaalf en boven en onder zes; boven- en onderaan is een kralenkruisje afgebeeld, waarschijnlijk ter ondersteuning van het bidden van het credo.⁸⁶

De gravure draagt de titel [in vertaling] 'En toon ons na deze ballingschap Jezus de gezegende vrucht van uw lichaam', waarbij is afgebeeld 'de vruchtbare aankondiging' (de annunciatie), 'een gelukkig bezoek' (de visitatie), 'de zalige geboorte' en 'de heilbrengende besnijdenis'.⁸⁷ Onderaan in een cartouche zijn gelovigen verbeeld die opkijken naar de hemel; de auteur van handschrift (B) tekende op de pagina met de afgebeelde tegendruk aan: 'hoe een Maegt haar sal oeffenen in de Meditatie'.

2.8 'VAN DE GETIJDEN'

*'Mijn tonge sal u rechtvaardigheyt bedencken ende u dagelycx prysen. Psalm 31.'*⁸⁸

Cousebant gaf in dit kapittel eerst een samenvatting van de geschiedenis van het lezen der getijden en wees op de noodzaak om, behalve de reguliere getijden, ook die van Maria te bidden. Net als de handelingen bij het opstaan, was iedere getijde verbonden aan een frase uit de Heilige Schrift.⁸⁹ Deze intenties op de dagen van de week waren dezelfde als die aangehaald werden in het hoofdstuk over het opstaan (zie paragraaf 2.5). Voordat men de getijden uit het brevier begon te lezen, moest men zich hierop voorbereiden, 'want het is niet genoeg dat men se uyt brabbelt'.⁹⁰ Conform de meditatie stelde men zich in Gods tegenwoordigheid en zette men alle wereldse beslommingen uit zijn hoofd.

In katholieke landen was het volgens Cousebant gebruikelijk de metten en de lauden te bidden om twaalf uur 's nachts en ze op te dragen aan de geboorte van Christus. De begijn moest ze met dezelfde intentie lezen, 's ochtends na het morgengebed en voor de heilige mis, evenals de prime waarbij ze met haar gedachten bij de glorieuze verrijzenis van Christus was. De terts (om ca. negen uur 's ochtends) werd na de mis gelezen en opgedragen aan de zending van de heilige Geest. Om elf uur werd dan de sext gelezen die opgedragen was aan de Hemelvaart van Christus. Na het middagmaal en de recreatie diende de maagd de dood van Christus te overdenken en de noon te bidden mede om zich voor te bereiden op het lezen van de heiligenlevens (de 'legent'). Om vier of vijf uur 's middags was het tijd voor de vespers die gewijd waren aan het laatste avondmaal en het heilig Sacrament. Om zes of zeven uur las de begijn vervolgens de laatste getijden, de complete, waarbij zij het laatste oordeel, het einde van de wereld en de begrafenis van haar Zaligmaker overdacht.⁹¹

Elke (week)dag werden de gebeden bij het opstaan gewijd aan een stichtelijk onderwerp, want het was volgens Cousebant belangrijk dat de begijnen zich een mening vormden over de reden waarom zij baden; als ze dat niet wisten was het bidden zinloos. De zondag was de dag van de verrijzenis van Christus. Met Hem hield de begijn in gedachten sabbat in de hemel, omdat men diende uit te rusten van zijn arbeid. Die dag werd er gebeden voor de zondaars, opdat ook zij mochten verrijzen uit hun graven. Op maandag vroeg de maagd om verkoeling voor enige zielen in het vagevuur, hetzij van bevriende medezusters of van weldoeners van het begijnhof. Op dinsdag

las ze de getijden voor de heilige Geest en bad ze voor Zijn inspiratie. Woensdag stond in het teken van de vaderlandse heiligen en de patronen van de kerk. De begijn moest dan bidden voor de oversten van de kerk, opdat zij erin zouden slagen om dat wat door ketterij vernietigd was weer op te bouwen. Donderdag bad de begijn voor de voorbereiding van de communie: de terts als samenspraak met de Bruidegom, de sext uit dankbaarheid. Vrijdag stonden de getijden in het teken van de vruchten van de passie van Christus. Op zaterdag, tot slot, werden de getijden opgedragen aan Maria. Er werd dan gebeden om te kunnen blijven volharden in het streven naar zuiverheid en om de deugden te verkrijgen die daarvoor nodig waren. Men vroeg daarbij om Maria's hulp in het uur van de dood.

Wanneer alle getijden waren gelezen, kon het begijntje overdenken welke woorden haar het meeste hadden ontroerd. Net als bij de meditatie maakte zij daar 'een kransje' van beelden van, dat zij de hele dag voor ogen bleef houden. Met deze voorbereiding diende zij ook de rozenkrans te bidden. Voor meer informatie hierover verwees Cousebant naar de *Meditatiën* van Ludovicus de Ponte (zie paragraaf 1.3).

Ter illustratie van het hoofdstuk over de getijden of het brevieren koos de begijn van handschrift (C) voor een afbeelding van, wederom, Hieronymus Wierix (afb. C5).⁹² In een stralenkrans in de hemel, met in zijn ene hand een boekje bloemen en in zijn andere de martelarenkroon, zweeft het Christuskind. Onder Hem op twee wolken staan, links, gekroonde martelaren en, rechts, maagden met bloemen in hun handen als symbool van reinheid, zoals de tekst eronder duidelijk maakt [in vertaling]: 'Jezus kroon der martelaren, lelie van het reine hart, beloning voor de strijdende, en eeuwige bloem der maagden. Verhoor de gebeden van hen die smeken [en] van hen die niets buiten U zoeken.'⁹³

De breviergebeden werden gewoonlijk zesmaal per dag gebeden, ook door de begijnen, conform het reguliere kloosterleven. Omdat er echter ook nog gewerkt moest worden, werden de uren waarop de getijden gebeden werden in de regel aangepast aan de dagorde van de maagden.

2.9 'VAN HET LESEN DER GEESTELIJKE BOECKEN'

Het was in de katholieke kerk gebruik dat de heilige kerkvaders de maagden geestelijke boeken te lezen gaven.⁹⁴ Met deze mededeling opende Cousebant het kapittel over het belang van het lezen van stichtelijke boeken. Volgens Cousebant lazende maagden te weinig en beperkten ze zich vaak tot mondelinge gebeden en de getijden. Dat was niet genoeg want als er geen feestdagen waren waarop men predikatie ontving, dan kreeg de arme ziel niet genoeg voedsel om zich te ontwikkelen. De geestelijke boeken en de predikatie waren immers de basis geweest voor de bekering van alle grote heiligen. Om vruchten te kunnen plukken van de geestelijke boeken was het volgens Cousebant 'niet genoeg dat men veel boecken heeft, datmen alle niuwe boecken koopt', want niet alle boeken hadden evenveel waarde en bovendien was het onmogelijk alwetend te zijn.

De maagd diende de boeken te lezen die haar voorgedragen werden en wel met het vertrouwen dat God er een bijzondere zegening over zou geven. Nieuwkomers adviseerde Cousebant te beginnen met het lezen van het handboek van Franciscus van Sales,

't welck een boeck is soo outentick in de H. Kerck, dat het ghebruyck woort in alle provinsie, dat gedruckt wort in alderlij taalen.

Het is een boeck hetwelck sigh vernedert tot ons begrijp en igelijck is bequaem omt selfde te lesen'.⁹⁵

Een ander boek dat hij aanbeval, was de *Meditatiën* van Ludovicus de Ponte:

dit boeck is seer leereelijck ende wert gebruyckt van meest alle priesters selver, het is nochtans soo wel geproporsioneert, dat men seer bot en onverstandigh moet sijn, indien ment niet kan verstaan.⁹⁶

In de 'regel' van de maagden was voorgeschreven dat zij Thomas a Kempis moesten bestuderen, alsook de legende der heiligen en de 'outvaders in de woestijn': 'het eerste is soo kostelijck, datter na de H. Schriftuer geen waardiger is.'⁹⁷

De 'E.W. overste' (de 'meesteresse' van het begijnhof, vergelijkbaar met een overste van een klooster) had bovendien bepaald dat de maagden daarnaast iedere dag uit de Heilige Schrift moesten lezen.

Het lezen van de boeken diende – het klinkt inmiddels afgezaagd – op dezelfde manier te gebeuren als het mediteren. De maagd stelde zich in Gods tegenwoordigheid door het gebed 'compt H. Geest' uit te spreken en daarna te bidden om nederigheid, begrip en concentratie:

Heer Jesus ghij sijt alleen, die mijn dit boeck kunt oopenen, oopent dit boeck endt oopent oock mijn hart, in het leesen ofte hooren lesen van de geestelijcke boecken, sijn gedaghte niet herwaers ende derwaers late gaen, maar altoos voor oogen hebben dat Godt tot ons spreeckt.⁹⁸

Volgens Cousebant kon het gebeuren dat de maagd bij het lezen van de heiligenlevens niet alles begreep, maar daarover mocht ze zich geen mening vormen. Zij moest zichzelf maar inprenten dat God ondoorgrondelijk was en dat veel dingen niet direct te verklaren waren. Net als bij de getijden en de meditatie moest de begijn nadenken over dat wat zij gelezen had en wat haar het meest opgevallen was. Dat moest ze toetsen aan haar eigen leven, ze moest ervan leren en er goede voornemens over maken. In die zin hadden vooral boeken over heiligen en over de deugden een voorbeeldfunctie voor haar.

Bij dit hoofdstuk is voor het eerst in twee verschillende handschriften (A en C) voor dezelfde illustratie gekozen: een gravure met zes biddende en lezende kerkelijke schrijvers van Hieronymus Wierix (afb. A10 en C6). Weinig voorstellingen sluiten zo goed aan bij het behandelde onderwerp, in dit geval het lezen van vrome boeken. Op de prent is het Christuskind te zien, gezeten op een wolk, die zijn wijsheden dicteert aan een paus, een kardinaal, een bisschop, een theoloog en twee jezuïeten aan de hand van Zijn aantekeningen die op Zijn schoot liggen; drie geleerden zijn aan het lezen, drie andere aan het schrijven.⁹⁹ Het onderschrift luidt [in vertaling]: 'Jezus die de geheimste, Wolken van onwetendheid van de geleerden, Verdrijft door de kracht van de genade. U zon, die door het grootste licht, Alles verlicht, Verdrijf de duisternis, Gij licht, sla de nacht uiteen.'¹⁰⁰

Dezelfde prent werd in 1648 uitgegeven door de Amsterdamse uitgever Pieter Paets, met een kopie van deze voorstelling gemaakt door Christoffel van Sichem, nu met als onderschrift 'O Iesus eeuwigh schijnend licht, Der wijsen innerlijck ghesicht, O Son! Verdrijft haer duyster nacht Door uwe Goddelijcke kracht.'¹⁰¹ Monteiro beeldt in haar boek over geestelijke maagden een andere staat van deze prent af, met een onderschrift in het Nederlands: 'Wilt gij geluckigh sijn, en hebben rust en ure? Gehoorsaem sijt, den die hier sitten in Godts stede?' Deze staat dateert waarschijnlijk van na 1665.¹⁰²

De (oorspronkelijke) Latijnse onderschriften op de devotieprenten zullen voor de geestelijke maagden niet altijd even gemakkelijk te lezen zijn geweest. De meesten van hen beheersten namelijk geen Latijn.¹⁰³ Natuurlijk kon de geestelijke vader hen helpen de onderschriften nader te duiden want priesters hadden doorgaans een uitstekende kennis van het Latijn: het was niet alleen de voertaal op de Latijnse scholen, maar ook bij alle priesteropleidingen. Deze algemeen erkende en verbreide kerktaal was echter een uitkomst voor graveurs en uitgevers van devotieprenten, want hierdoor konden de prenten over de hele wereld worden geëxporteerd, zonder dat ze eerst allerlei bewerkingen moesten ondergaan.

Het feit dat Paets vertaalde versies van de bijschriften bij de oorspronkelijke afbeeldingen in zijn beeldmeditatieboeken opnam – zoals in *'t Schat der zielen* en *Het leven van de Heylighen Maghet ende Moeder Godts Maria, prinsesse der maeghden* – lijkt erop te duiden dat veel van de door hem uitgegeven boeken met prenten vooral bestemd waren voor geestelijke maagden en leken. Tezamen vormden deze boeken een grote afzetmarkt in de Republiek en het overige Nederlandse taalgebied.

Omgekeerd is het interessant om het fonds van Paets te vergelijken met de gangbare lectuur van geestelijke maagden. Iedere dag lazen de vrouwen bijvoorbeeld legenden van heiligen of 'Vaders in de woestijn'. Ook hierin kon Paets voorzien. In 1644 verscheen bij hem een herdruk van *'t Bosch der eremyten ende eremytinnen, van Aegypten ende Palestinen, met figuren van Abraham Blommaert*. De teksten in het boek worden toegeschreven aan Jan van Gorcum (†1619) priester in Den Bosch.¹⁰⁴ De prenten kopieerde Van Sichem van de prenten uit het in 1619 door Hieronymus Verdussen uitgegeven gelijknamige boek. De prenten voor dit monumentale werk werden gegraveerd door Boëtius à Bolswert naar voorbeelden van diens leermeester Abraham Bloemaert (afb. 10.8).¹⁰⁵

De begijn van handschrift (B) plakte tussen het hoofdstuk over de getijden en het hier beschreven hoofdstuk een afbeelding van de martelares Anastasia (afb. B8). De heilige is aandachtig aan het lezen in een boek dat zij in haar linkerhand houdt en draagt in de rechterhand de martelaarspalm. Deze ode aan Anastasia heeft als onderschrift [in vertaling]: 'Zoals de vogel Phoenix als enige uit de as oprees, zo is Anastasia opnieuw opgestaan voor God.'¹⁰⁶ Onderschriften konden eveneens dienen ter ondersteuning van de meditatie. Bij de Haarlemse handschriften lijken de onderschriften echter geen rol te hebben gespeeld bij de keuze van de prenten; de begijnen lieten zich hierbij eerder leiden door de 'plaatjes'.

2.10 'VAN DE STILSWEIJGENTHEIJT'

Op uitvoerige wijze besprak Cousebant in een apart hoofdstuk het belang van het stilzwijgen van de maagden. Zowel de voordelen van het zwijgen als de nadelen van het spreken werden met behulp van bijbelcitaties en passages uit de geschriften van kerkleraren en ordestichters onderbouwd. Cousebant lardeerde zijn visie verder met fraaie metaforen. In het verlengde van het stilzwijgen behandelde hij de eenzaamheid ('eenigheid'), daarbij verwijzend naar kluizenaarslevens. Het stilzwijgen, of het *silentium*, werd beschouwd als een deugd die sinds het begin van het monastieke leven veel aandacht had gekregen.

De oefening in het zwijgen diende om tot inkeer te geraken, voor zichzelf en de omgeving. Door te zwijgen werd er een stemming gecreëerd die bevorderlijk was voor de meditatie en

voor het onderhouden van de deugden.

De momenten waarop de begijnen dienden te zwijgen, werden expliciet vermeld in de regel: 's morgens vanaf het opstaan tot na de heilige mis, tijdens het middagmaal, van twee tot drie uur in de middag en de gehele avond na het avondgebed. Dat zij gedurende de rest van de dag ook zo veel mogelijk dienden te zwijgen, werd door Cousebant op de inmiddels bekende autoritaire wijze onderwezen.

Om zich in het stilzwijgen te oefenen, moesten de maagden deze in acht nemen tot na de mis. Ze mochten alleen praten als de noodzakelijkheid en de liefde dit vereisten. Cousebant voegt daaraan toe:

op dat ghij te gewilliger sult sijn de stilsweygentheyt te onderhoude soo wil ick u verklare van hoe grooter gewicht sij is voor een maeght om te traghten tot de volmaecktheyt van haer staet.¹⁰⁷

Voor alle ambten, ambachten en kunsten was het, volgens Cousebant, belangrijk om te kunnen zwijgen, niet alleen om het werk goed te kunnen doen, maar ook om de aanwijzingen van de baas of bazin juist op te volgen. Kuipers, timmerlieden, naaisters, speldenwerkers en andere ambachtlieden hadden veel werk te doen, en als er te veel gepraat werd, kwam dat niet af en waren er ook geen inkomsten. Wanneer je aan het praten bent, kun je je niet genoeg op je werk concentreren. Bij de wetenschappen en de kunsten was het stilzwijgen eveneens een voorwaarde om te kunnen scheppen, zo meende Cousebant. In de wetenschap der wetenschappen – die van de heiligen en de geestelijke staat en volmaaktheid waartoe de maagden geroepen waren – hadden kerkelijke schrijvers over de geestelijke staat het zwijgen geprezen. Ook voor het ontwikkelen van de deugdzaamheid was het nuttig om te zwijgen, want dat verhoogde de concentratie, zorgde ervoor dat de genade en de geest van God niet verloren gingen en zette aan tot een grotere inzet bij het werk.

Volgens Cousebant waren de belangrijke heiligen uit het Oude en Nieuwe Testament allen meesters in het zwijgen geweest en hij geeft van hen een uitgebreide opsomming. Mozes werd na veertig dagen van afzondering ('eenigheid') en stilzwijgen hiervoor beloond door met God te mogen spreken en de wetten te ontvangen. 'Johannes Baptista' had de heiligheid die hij in zijn moeders lichaam ontvangen had, vermeerderd. Jezus zou, als voorbeeld voor ons, de eerste dertig jaar van zijn leven doorgebracht hebben in stilzwijgen. Na deze dertig jaar werd Hij door de heilige Geest naar de woestijn geleid om daar veertig dagen te vasten en te zwijgen en zo het kwaad te overwinnen. De Moeder Gods, Maria, sprak eveneens maar zelden, ook niet toen de herders en de drie koningen Jezus na zijn geboorte kwamen aanbidden. Wel luisterde zij naar hun woorden en overwoog die in haar hart. De apostelen kregen na de Hemelvaart van Christus het bevel om tien dagen lang het *silentium* te onderhouden. Johannes de Evangelist had op het eiland Patmos de geheimen van de hemel gezien door het stilzwijgen te onderhouden en door te leven als een kluizenaar. Thomas van Aquino had zijn grote geleerdheid verkregen doordat hij al zijn aandacht had gericht op de studie en het gebed. Vanwege zijn zwijgzaamheid werd hij door zijn medestudenten 'den stomme osse' genoemd.¹⁰⁸ Toen Thomas' leermeester Albertus de Grote dat op een dag hoorde, zei hij dat 'die osse' zulke leerstellingen zou voortbrengen dat de hele wereld hem zou horen.

Cousebant vroeg de maagden te onderzoeken waarin de grootste heiligheid van heilige maagden schulde; zij zouden er dan achterkomen dat het kluizenaarschap en het stilzwijgen hiervoor bepalend waren. De maagden hadden zich in de

vergadering begeben om zich vol ijver te oefenen in de deugdzaamheid om zo de volmaaktheid te bereiken. De deugd van het stilzwijgen was daartoe het beste middel.

Jezus was zwijgend op aarde gekomen en evenzo was de heilige Geest in stilte neergedaald over de apostelen en had hun harten ontstoken door het vuur van de goddelijke liefde. Zo moesten ook Jezus en de heilige Geest in ons hart komen om dit te verlichten, maar dat kon pas gebeuren als wij het zouden openen door te zwijgen en ons af te sluiten voor oppervlakkige uiterlijke zaken. Het ontwikkelen van de deugden en de volmaaktheid kreeg geen kans als men te veel hardop sprak of zijn aandacht zou richten op wereldse in plaats van goddelijke zaken. Maagden dienden slechts te spreken als hun hart vol was van God en de deugden. Het vuur van de goddelijke liefde zou op zo'n moment opvlammen, de gemoederen ontsteken en laten branden door dezelfde liefde.

Toch was het ook weer niet de bedoeling dat maagden alle goeds dat hen, of anderen, was overkomen, in de openbaarheid zouden bespreken. Als zij bijvoorbeeld het licht had ontvangen tijdens het gebed of het stilzwijgen, hoefde ze dat niet aan iedereen rond te vertellen. Zij mocht zich er evenmin op laten voorstaan. Christus was hierin zelfs zo ver gegaan dat hij weigerde te proberen zijn onschuld tegenover koning Herodes te bewijzen, die hem daarom voor gek versleet.

Op tijden dat de maagden wel mochten spreken, bijvoorbeeld als zij les gaven, behoorden zij dat slechts met mate te doen. Basilius schreef in zijn boek over de waarachtige maagdelijke zuiverheid dat de natuur ons een regel van proportie had gegeven. Zo had de mens twee oren gekregen om te horen maar slechts één tong om te spreken. Maagden moesten er bij gesprekken dus op letten dat zij tweemaal zoveel luisterden als praatten, bijvoorbeeld door met korte formuleringen te antwoorden.

Behalve dat zwijgzaamheid een deugd was, ging het tegenovergestelde ervan – spraakzaamheid – gepaard met veel nadelen, aldus Cousebant. Door veel te spreken onthult men namelijk zijn zwakheden en passies, wat ook tot uitdrukking komt in het spreekwoord 'die veel kalt die veel ontvalt'. In Spreuken 17:28 valt te lezen dat indien een dwaze zwijgt men hem voor wijs houdt. Met mate spreken is een teken dat men voorzichtig en verstandig te werk gaat. Het ontwikkelen van een deugdzaam aard wordt tegengegaan door veel te praten, want daardoor verslapt de aandacht voor de devotie en wordt men ijdel en lui.

Het was volgens Cousebant een misverstand te denken dat veel praten de zaligheid van naasten kon bevorderen. Door veel te praten wordt de aandacht namelijk afgeleid van God en van goddelijke zaken, vergelijkbaar met een vogel die steeds weer van zijn nest wordt verjaagd: ook al keert hij daar telkens naar terug, toch zullen zijn eieren zo nooit uitgedroogd worden. Precies zo vergaat het de geest als die te vaak wordt afgeleid van God en van goddelijke zaken: al keert men er met zijn aandacht steeds weer bij terug, toch is dat niet voldoende om werkelijk vroom en deugdzaam te worden.

De geestelijke maagden die juist trachten meer te leren over Christus en het spreken schuwen, hebben zelf ook geen behoefte om veel te praten. In Matteüs 6:7 staat: 'Als gij bidt, gebruikt dan geen omhaal van woorden, zoals de heidenen; want deze menen dat zij door hun veelheid van woorden verhoring zullen vinden.' De maagden dienden zich niet op te houden met heidenen, want de hemelse Vader weet wel wat hen bezighoudt, nog voordat zij het Hem gevraagd hebben.

Door veel te praten, begaf de begijn zich op glad ijs want dan liep zij het gevaar te vervallen tot zondig gedrag waardoor haar ziel verdoemd kon worden. Zij zou zich dan bang en

bezwaard gaan voelen, onzeker worden over haar gedrag en overspoeld raken door allerlei verontrustende vragen: was het de eer van die persoon te na geweest of had zij die persoon gelegenheid gegeven om te roddelen? Had zij die persoon daarin aangemoedigd. Had zij haar passie getoond of ontevreden gemompeld? Als de begijn slechts met mate zou hebben gepraat, zou zij geen benauwdheid en wroeging hebben gevoeld.

De tong is als een vuur dat niet gemakkelijk onder bedwang gehouden kan worden. Alles in de natuur, van wilde beesten tot vogels en slangen, kan getemd worden door de mens, maar niemand kan de menselijke tong temmen. De tong is een rusteloos kwaad vol dodelijk venijn en moeilijk te beheersen als men haar te zeer de vrije teugel geeft. Dit is veroorzaakt door de erfzonde.

De tong zou tot de eeuwige dood kunnen leiden indien men niet leerde haar in bedwang te houden. Vanwege dit alles moest het begijntje zich bewust worden van alle overbodige woorden die zij uitsprak. Christus zei immers (Matteüs 12:36-37): 'Ik zeg u: Van ieder onnut woord dat de mensen spreken, zullen zij rekenschap moeten afleggen op de dag van het oordeel, want naar uw woorden zult gij gerecht bevonden en naar uw woorden zult gij veroordeeld worden.'

Door veel te spreken, bracht men dikwijls ook schade toe aan anderen, bijvoorbeeld door achterklap en valse beschuldigingen: dit leidde weer tot ruzies, jaloezie en wantrouwen. Omdat het voordelig was te zwijgen of slechts met mate te spreken én er zoveel nadelen verbonden waren aan het spreken, twijfelde Cousebant er niet aan dat de begijntjes bereid waren om op gezette tijden het stilzwijgen te onderhouden en voor de rest met mate te spreken. Hij had echter bemerkt dat er enige onder hen waren die er moeite mee hadden hun tong onder bedwang te houden. Aan hen gaf hij de volgende raad:

- Zij moest te drukke omgang met mensen ontlopen, in het bijzonder met diegenen die graag praatten.

- De begijn moest haar woorden goed overdenken voordat zij ze uitsprak. De apostel Paulus legde ons door middel van een gelijkenis uit hoe wij op een verstandige manier met onze woorden kunnen omgaan (Kolossenzen 4:6): 'Uw spreken zij steeds innemend, met een vleugje zout erbij, zodat gij iedereen het juiste antwoord weet te geven.' De maagd moest de spijs niet rauw of ongezoeten opdienen, maar deze bereiden en zouten om hem smakelijk te maken. Daarvandaan kwam het spreekwoord: 'Hij heeft het hem soo ongezoeten gheseyt'.¹⁰⁹

- Wanneer men overbodige dingen had gezegd in de tijd die gereserveerd was voor het stilzwijgen of men daarbuiten te veel woorden had verspild, bijvoorbeeld door te veel of te uitgelaten te praten, dan kon de begijn zichzelf een vorm van penitentie opleggen: 'Kastijdt dan u selven, als ghij de stilswijgentheijt ofte matigheijt int spreecken overtreden sult hebben door zonighe tijdt swijgens, of door eenige andre verstervinghe'.¹¹⁰

- En ten vierde kon men tot God bidden om de gawe van het stilzwijgen en de matigheid in het spreken te verwerven, bijvoorbeeld zoals in Psalm 141:3-4: 'Stel, Heer, een wacht voor mijn mond, bewaak de deur mijner lippen en hoed mijn hart voor de verleiding om het kwade spel méé te spelen.'

Hoewel bij het kapittel over het zwijgen een prentje van een kluizenaar – bijvoorbeeld van Antonius abt, Johannes de Doper en de Evangelist of Mozes – zeker op zijn plaats zouden zijn geweest, kozen de begijnen voor andere illustraties. De fraai schrijvende begijn van handschrift (B) gaf de voorkeur aan een annunciatie (afb. B9) en kalligrafeerde daarboven de zin: 'hoe de Maegden de stilswijgentheijt sullen onderhouden'.

Zij interpreteerde de afbeelding als volgt. De engel Gabriël kwam het hart van Maria vervullen van vuur:

soo oock willen Jesus ende H. Geest koomen in onse herten sij wille daer minnelijck met ons handelen, sij willen die grootelijckx verlichten ende ont[s]teecken.¹¹¹

In navolging van Maria, die bij de annunciatie werd bevrucht, konden de begijnen door te mediteren en te zwijgen Christus in hun hart sluiten.

De annunciatie is wederom afgesneden tot aan de voorstelling (afb. B9).¹¹² Daarmee kwamen de signatuur van de kunstenaar – waarschijnlijk Antoon Wierix – en het onderschrift te vervallen. Blijkbaar voegde het onderschrift voor deze begijn niets wezenlijks toe.

Hieronymus Wierix was de maker van de illustratie in handschrift (C), waarin Christus aan Maria verschijnt, met als onderschrift [in vertaling]: ‘de wens van haar hart hebt ge voor haar vervuld’ (afb. C7).¹¹³ De afbeelding is gebaseerd op het leven van Maria. In dit apocriefe verhaal krijgt Maria tijdens de meditatie een visioen waarin Christus na Zijn dood als verlosser aan haar verschijnt. Dat maagden zich goed aan de heilige maagd konden spiegelen, behoeft geen nader betoog.

Een gravure uit een reeks van devotieprenten door Theodoor Galle is geplakt in handschrift (A) (afb. A6). Uitgebeeld is Maria die, omringd door zingende en musicerende engelen, gebogen staat over het Christuskind in de kribbe. De beschouwer ziet haar nadat zij het Kind heeft geliefkoosd. Cousebant beschrijft Maria’s zwijgzaamheid als volgt:

Als de herders ende de driekoninghen hem koomen aenbidde, sij spreekt niet maer sij onthout de woorden die sij spreken ende overleijdt die in haer harte.¹¹⁴

De voorstelling lijkt in veel opzichten op die van de gravure van Karel de Mallery ‘bij het wakker worden’ (afb. C1). Behalve de sprekende liefde voor het Kind is er een overeenkomst in de onopvallende plaats – in de schaduw op de achtergrond – die Jozef is toebedeeld. Voor de meditatie was hij blijkbaar niet van belang. Omdat tijdens het Concilie van Trente echter bepaald was dat religieuze voorstellingen bijbelgetrouw moesten zijn, is hij desondanks afgebeeld. Tegelijkertijd nemen Maria en andere vrouwen een prominente plaats in. Dat zou erop kunnen wijzen dat zulke prenten toch voornamelijk werden verzameld door religieuze vrouwen. Hoe dan ook valt de grote nadruk die er op beide prenten op vrouwen valt niet te ontkennen.

De reeks van prenten van Theodoor Galle, waar afb. A6 deel van uitmaakte, was zeer populair in de kringen van geestelijke maagden, zoals nog zal blijken.¹¹⁵ De serie waaruit hij afkomstig is, heeft een afwijkende vormgeving waarbij steeds een circelvormige afbeelding is geplaatst in een vierkant met daaronder apart een bijschrift gegraveerd. Bij Galle’s prent uit handschrift (A) luidt dat [in vertaling]: ‘En zij bracht haar eerstgeboren zoon ter wereld en wikkelde hem in doeken en zij legde hem neer in de kribbe, want er was voor hen geen plaats in de herberg.’¹¹⁶

2.11 ‘DE NOOTSAECKELYCKHEYT VAN T HANTWERCK DER MAEGHDEN’

Maagden dienden handwerk te verrichten in navolging van Christus, aldus Cousebant. Het doen van handwerk bood de gelegenheid om onder het werken ook te bidden en te

mediteren. Cousebant ging daarbij uitgebreid in op het nut, de waarde en de meditatieve aspecten van het werken. Als voorbeeld haalde hij de kerkvader Augustinus aan, die had geschreven dat hij het aardse paradijs had bewerkt met zijn handen en daarmee zijn verstand had gescherpt. Met het verstand was het net als met de aarde: wanneer je deze maar goed onderhield, wierp hij meer vruchten af in de vorm van gehoorzaamheid en andere deugden. Door de waarheid en de deugdzaamheid na te streven, zou het verstand tot volmaaktheid kunnen komen.

Uit de twee omvangrijke hoofdstukken die Cousebant aan dit thema wijdt, blijkt dat hij er opmerkelijke opvattingen op nahield. Zo schrijft hij onder andere dat:

het vrouwelyck gheslaght natuerlyck voghtiger, ydelder, ende swacker van hersene sijnde als het mannelijck. Soo sijn de vrouwen oock natuerlyck veranderlycker ende genegender tot ydelheyt als de manne.¹¹⁷

Het waren de vrouwen die de plaats van Eva hadden overgenomen. Aangezien zij de eerste was die had gezondigd, droeg zij ook de zwaarste straf van de erfzonde.¹¹⁸ Daarom waren vrouwen, volgens Cousebant, meer dan mannen onderhevig aan lichamelijke en geestelijke ziekten. Mede om deze reden was het verrichten van handwerk door vrouwen noodzakelijker dan voor mannen. Het hielp hen om hun aandacht bij God te houden. Door de zondeval was de mens gedwongen om te werken, in het zweet zijns aanschijns.

De combinatie van het gelijktijdig bidden en werken (*ora et labora*) was door Christus ten voorbeeld gegeven, want hij had het beschouwende leven van de hemel verlaten om op aarde te bidden en te werken. Tot zijn dertigste was hij timmerman geweest in de werkplaats van Jozef. Daar verrichtte ook zijn moeder handwerk. Gedrieën vormden zij het meest volmaakte gezin dat er ooit bestaan heeft. Ook de apostelen hadden in hun preken de gelovigen gemaand om, in navolging van de heilige Familie, handwerk te verrichten.

Cousebant gebruikte om zijn visie te onderbouwen vele, vaak beeldende metaforen van handwerk uit de bijbel. Zo wees hij op de apostelen die er, voor en na de verrijzenis van Christus, met hun scheepjes op uittrokken om te gaan vissen.¹¹⁹ De oude kerkleraren en ordetichters hadden het verrichten van handarbeid opgenomen in de ‘regels’ van hun religieuze orden. Monniken en religieuzen moesten met hun handen werken, opdat de geest niet zou worden afgeleid van God en de duivel geen kans kreeg de geest te verleiden tot het kwade. Verder werkten religieuzen om aan de kost te komen en om armen en behoeftigen te kunnen ondersteunen. Het was beter een kleine aalmoes te geven die verdiend was met hard werken, dan een grote te schenken van geërfd vermogen.

Het overdenken van de deugden, de meditatie, de predikatie, de heiligenlegendes of andere stichtelijke gedachten werd gestimuleerd door het werken. Men kwam er dichter mee in contact te staan met God en het hielp de geest om niet te vervallen tot zondigheid en ledigheid. Door te werken oefende men het lichaam en hield men de geest wakker; arbeid diende goed en nuttig te zijn en met een goede instelling te worden verricht.

Het werken kon dus de deugdzaamheid bevorderen. Zo kon iemand uit liefde voor zijn medemens werken omdat hij daarmee de armen kon helpen of werken ‘tot dienst van de H. Kerck, als het Altaar opschicke de kerck schoonmaacke, kante maacke, spinne tot de nootsakelijckheijt van de kerck etc.’¹²⁰ De maagden konden ook bij de deur van de kerk staan om die te bewaken of om mensen te attenderen op de kerk en te vertellen wanneer de mis begon.¹²¹

Het doen van handwerk kon verder de godsdienstigheid bevorderen door voorwerpen te maken of te bewerken die konden worden uitgedeeld als beloning bij de catechismusles: 'Imant maackt prijzen tot de catechismus'.¹²² Daarvoor werden onder meer devotieprenten ingekleurd of geschilderd, zoals onder andere in hoofdstuk 6 uitgebreid aan de orde zal komen. Al het werk moest worden verricht in naam van de Heer en ter vereniging met Christus, want zoals Christus zich had geofferd aan het kruis, zo gaven de religieuzen een offer aan God door te werken.

Het werk kon dienen als vorm van penitentie; de maagden behoorden het altijd af te maken en er niet over te klagen. Het verrichten van handwerk moest beschouwd worden als een oefening ter ere van God, ter vergeving van de zonden en voor het verkrijgen van genade en zaligheid.

Helaas wordt er in dit kapittel nauwelijks ingegaan op wat het handwerk van de begijntjes eigenlijk inhield. Het doen ervan werd door Cousebant gestimuleerd en onderbouwd aan de hand van kerkelijke schrijvers. Hij baseerde zich op Tertullianus wanneer hij schrijft dat maagden zich bezig dienen te houden met het bewerken van wol. Hieronymus zou aan Leta hebben geschreven dat haar dochter wol moest spinnen en aan zijn geestelijke dochter Demetrias gaf hij een paar voorbeelden van handwerk dat zij kon verrichten.

Het werk dat door religieuze vrouwen vanaf de Middeleeuwen werd verricht, kon bestaan uit spinnen, kantklossen, borduren, het vervaardigen van miniaturen en reliekenapplicaties ('draadwerken') en het kopiëren van boeken. In het Duitse taalgebied wordt dit handwerk aangeduid met *Klosterarbeit* of *Klosterfrauenarbeit*, omdat dit hoofdzakelijk in vrouwenkloosters werd gepraktiseerd. Helaas bestaat hier geen goed Nederlandstalig equivalent voor.¹²³ Maagden in de Republiek moesten meestal in hun eigen levensonderhoud voorzien, zodat ze minder toekwamen aan de meer traditionele *Klosterarbeit*.¹²⁴ Van geestelijke maagden uit Haarlem en Amsterdam is bekend dat ze zich, zoals Cousebant zijdelings memoreert, bezighielden met het spinnen, naaien, 'speldewerken' (kantklossen) en het borduren van, vooral, paramenten (bijvoorbeeld afb. 4.5).¹²⁵

In 1631 publiceerde Joseph Geldorph van Rijckel in Leuven de *Vita* van Begga met daarbij verhalen over andere begijnen uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Het boek verscheen in 1712 (gedeeltelijk) in een Nederlandse vertaling.¹²⁶ Over twee begijnen in Roermond is daarin een legende opgetekend waarbij het bidden met behulp van 'Schilderykens' tijdens het 'handtwerken' ter sprake wordt gebracht. Mogelijk werden hiermee devotieprenten bedoeld, die vaak gebruikt werden tijdens het spinnen om de aandacht te houden bij het gebed:

Men sag in huys maer Setelkens, Wielkens en Roosterkens.
Wasser iet prysbarig 't waeren de Schilderykens, niet om de konst
oft verscheyde coleuren, maer om datse hun tot godvruchtigheyt
beweeghden, soo dat sy tusschen het handt-werken ook niet en
conden ophouden van bidden.¹²⁷

Tussen de twee spinnenwielen hadden de beide maagden een kussentje neergelegd voor het Kindje Jezus om op te zitten 'want sij leefden daer naer soo, als oft sij gedurighlijk het Kindeken Jesus voor hun oogen hadden'. Als zij erover verhaalden hoe het Christuskind hen bij het handwerk gezelschap hield, werden ze uitgelachen. Als bij een wonder zagen de ongelovigen toen door het raam echter inderdaad het Christuskind op het kussentje zitten. Volgens Van Rijckel wendde het kindje zijn hoofdje met een boze blik naar de

nieuwsgierige toeschouwers ten teken dat zij niet mochten spotten met de vrome arbeid en met het verhaal dat de maagden hierover vertelden.

In de context van het hoofdstuk over het handwerk zijn vijf afbeeldingen bijgeplakt: drie van de hand van Hieronymus Wierix (afb. A7, B11, C8), één van Karel de Mallery en één van een onbekende kunstenaar (afgeknipte prent) (afb. C9 en B10).¹²⁸ De prenten van Wierix zijn afkomstig uit een reeks van twaalf afbeeldingen die worden ingeleid door een titelprent met de tekst [in vertaling]: 'De kindheid van onze verlosser Jezus Christus'.¹²⁹

In deze reeks over de opgroeiende Christus verrichtten Hij en zijn moeder Maria allerlei vormen van handwerk. Christus wordt opgeleid tot timmerman en zijn moeder houdt zich bezig met borduren, naaien, het meten en knippen van stof, het winden van draad op een klos of spoel, het spinnen met een klos en een spinnewiel, hekelen, het vlechten van een bloemenkrans, koken en het breien van kousen, kortom allerlei bezigheden die in het bijzonder door religieuzen werden verricht. Op de ingeplakte prenten is Maria bezig met het breien van kousen en spinnen met een tol, terwijl Jozef en Jezus respectievelijk een bootje timmeren en een kruis zagen (afb. B11). Onder het bootje staat [in vertaling]: 'De vader zal tevergeefs een sloopje geven en de moeder voor haar zoon kousen breien. Maar wanneer hij wil gaan varen, zal hij over de zee wandelen zonder hulp van wie dan ook'.¹³⁰

De begin in (B) heeft ook zelf nog een onderschrift onder het prentje gekalligrafeerd: 'en in het hantwerck van de Moeder Godts weeck noyt haer hart van Jesus'. Onder het andere prentje staat gegraveerd (afb. C8) [in vertaling]: 'Het Kind wil met ijzer een balk doorzagen, Dat aarde, hemel en zee in Zijn vuistje houdt, De Moeder draait de draden om het spintol, Zij die als koningin der engelen boven alle hemelen verheven is'.¹³¹

Soortgelijke voorstellingen zijn gegraveerd door Karel de Mallery en Theodoor Galle. Op de eerste prent, afb. C9 zien we Jozef in zijn timmermanswerkplaats waar hij bezig is met het vervaardigen van een kruis. Maria is prominent op de voorgrond geplaatst terwijl zij borduurt, met naast haar het Christuskind. De erboven geschreven titel luidt [in vertaling]: 'De avond van het christelijk werk'.¹³² In het onderschrift wordt de voorstelling nader verklaard [in vertaling]: 'Waarom veegt U stukken versmaad hout bijeen, die zo bewerkt kunnen worden? Dat zijn geen stukken van Uw kruis, Christus, want van die stam zullen edeler stukken afvallen, Die zal niemand bijeen willen veegen, die zal men willen dragen'.¹³³

Op de tweede prent B10, afkomstig uit een reeks over het leven van de heilige Jozef, is de eerste droom van Jozef of zijn twijfel uitgebeeld. De hele reeks, bestaande uit dertig prenten, is ingebonden in het handschrift van Maria van Heel, een zuster uit een onbekend klooster.¹³⁴ De uitgever, Theodoor Galle, droeg de serie uit ca. 1610 op aan de infante Isabella van Spanje onder de titel *Vita S. Joseph B[eatiss]imae Virgines Sponsi Patriarcharum Maximi*. Het begijntje verwijderde het bovenschrijf en de signatuur van Theodoor Galle onder de prent. Voor haar was waarschijnlijk vooral de aanwezigheid van een handwerkende Maria bepalend voor de keuze van het prentje, niet de bijbehorende teksten.

In handschrift (A) is een bekende prent van Hieronymus Wierix over de navolging van de passie van Christus bijgebonden bij het hoofdstuk over het handwerk. Onder de titel [in vertaling] 'in moeite sinds mijn jeugd' draagt Christus de lijdenswerktuigen met zich mee (afb. A7).¹³⁵ In zijn linkerhand draagt Hij een mandje met gereedschap, zoals een nijptang en een hamer. Het is vanwege deze

attributen dat het hoofdstuk over het handwerk in handschrift (A) met deze prent is geïllustreerd.¹³⁶

2.12 'VANDE OEFFENINGHE DIE EEN MAEGHT ALLE WEKEN BEHOORT TE DOEN'

Wierix' prent met de passiewerktuigen uit handschrift (A) is ook bijgeplakt in handschrift (C), maar dan in het hoofdstuk over de vasten of versterving en de penitentie of boetedoening (afb. C15). Niet alleen roept de titel van dit prentje associaties op met deze traditionele monastieke gebruiken, maar ook met de wijze waarop Christus gebukt gaat onder de ladder, het kruis en de twee speren. Dat de identieke prenten gevoegd zijn bij hoofdstukken met verschillende thema's, illustreert dat de voorstelling op verschillende manieren geïnterpreteerd kon worden en uiteenlopende associaties kon oproepen. Het ligt daarnaast voor de hand dat de beschouwer door het prentje herinnerd werd aan het lijden van Christus en dat hij het als een voorbeeld zag voor zijn eigen lijden en zijn individuele navolging daarvan.

Christus is afgebeeld als pelgrim. Op de achtergrond is het doel van zijn reis, het hemelse Jeruzalem, te zien. Hij loopt met zijn zware last op blote voeten over een rotslandschap. Het thema van de mens als pelgrim op zijn levensweg had een lange traditie; de marskramer of landloper van Hieronymus Bosch in museum Boijmans-van Beuningen in Rotterdam is daar een voorbeeld van.¹³⁷ Wellicht werd dit thema na Trente vervangen door deze, op Christus toegespitste, voorstelling, waardoor de noodzaak voor de beschouwer om Hem hierin na te volgen nog duidelijker tot uitdrukking werd gebracht. Zoals voorstellingen van anonieme maagden in de tijd van de Contrareformatie langzamerhand werden vervangen door die van Maria en bekende vrouwelijke heiligen of zaligen, werd hier de anonieme pelgrim veranderd in een boetedoende Christus.

Als illustratie bij dit hoofdstuk koos de begin van handschrift (B) voor een afbeelding van Aloysius van Gonzaga, gebogen over de passiewerktuigen (afb. B19). In de banderol staat geschreven [in vertaling]: 'Want ik ben bereid om my te geselen.'¹³⁸ Het Latijnse onderschrift werd er, zoals gebruikelijk, afgeknipt en vervangen door een Nederlandse vertaling: 'Ick moet met een doopsel gedoopt werden ende so wordt Ick benaut tot dat het volbraght werde'.¹³⁹

Het hoofdstuk begint met een citaat uit het Hooglied: 'Wat hebt gij ghezien inde dochters van Sanamita anders als Coren van Heyrlegeren.'¹⁴⁰ De maagd, aldus Cousebant, moest deel uit maken van dit 'leger' om haar hele leven te strijden tegen tegen ondeugden en kwade verleidingen. Men moest niet denken dat de geestelijke staat, waarin men ontslagen was van de lasten van het huwelijk, zou leiden tot een gemakkelijker leven, want het leven was een langdurige strijd, zoals de apostel Paulus al had geschreven. Daarom behoorde de maagd ten minste iedere week enige werken van versterving te onderhouden, zodat de geest kon heersen over het lichaam. Dit kon het beste plaatsvinden op vrijdagen of zaterdagen. Vrijdag was een geschikte dag omdat Christus op die dag de allergrootste versterving had ondergaan door te sterven ter vergeving van de zonden van de mensheid. In die gedachte moest de maagd het offer van het vasten brengen ter vergeving van de zonden welke zij de voorafgaande week had begaan.

Met een interessante passage die refereerde aan de meditatie van het 'Kindje-wiegen', en die goed illustreert hoezeer de vrouwen zich vereenzelvigden met Maria, waarschuwde Cousebant voor zwakheid:

Daar sijn eenighe maaghe die vrijdaghs wil vaste maar sij doen het met groote traagheyt sij soecke veel uytweegjes, indien het Kersmis geweest is soo seyt men Onse Lieve Vrouw leyt inde kraam men behoef nu niet te vaste ofte heeft men een vastendagh ghehadt in de weeck het sey gheboode ofte Moeder godts. Avont soo meent men oock datmen voldaan heeft, dit vindt ick nergens in onse regels, daar en booven soo heeftmen die aande Moeder Godts niet ghegeven, om die aan onze Lieven Heer te ontrecken.¹⁴¹

Speciale toestemming moesten de maagden vragen als zij bijvoorbeeld, behalve door te vasten voor de zonden, hiervoor ook wilden boeten door een haren kleeft aan te trekken. Daarbij was grote voorzichtigheid geboden en een goede gezondheid noodzakelijk:

Maar dit behoortmen niet te doen sonder oorlof, op dat men sigh selve niet krenckt door onvoorsichtighe penitentie en gheen oorsaack gheeft tot veel opspraack, maar mijn begeerte soude wel sijn datmen daar de saturday daarbeij voeghde.¹⁴²

De oude christenen vastten en boetten, volgens Cousebant, op woensdag, vrijdag en zaterdag – woensdag ter ere van de gevangenneming van Christus, vrijdag ter ere van Zijn lijden en dood en zaterdag omdat Christus op die dag begraven werd, maar

nu isser die bij ghekoomen die devotie van de H. Moeder te eere ende haar te vergeselschappe in haar aldergrootste droefheyt, de welcke sij op die dagh heeft ghelede.¹⁴³

Bij deze laatste intentie kan de lezer zich een piëta-scène inbeelden. Verder wenste Cousebant dat zijn maagden op vrijdagavond een beperkt avondmaal nuttigden ('colatie') en slechts een kwartier in plaats van een half uur aan tafel plaatsnamen. Zij konden het resterende kwartier besteden aan het lezen van een hoofdstuk uit het vierde deel van de *Meditatiën* van De Ponte om

alsoo delaghtigh te weese de kelck van onsen Salighmaker door medelijde, dit gebied ick niet, ick stelle het maar voor als een raat want ick begeer kindere van liefde ende niet van dwanck.¹⁴⁴

De tweede penitentie die een maagd wekelijks moest doen, was de biecht, iets waarop Cousebant aan het eind van dit hoofdstuk ingaat. Zijn uitspraken hierover zijn wederom zo markant, dat ze het verdienen hier te worden geciteerd:

Daar sijn eenighe persoeone die meerder soecke een praatje dan haar sonde te belijde, den hoogwaarde Rovenius, seijt dat men hier wel op moet lette dat de biechtstoel niet is een praatstoel ofte een preekstoel, want als men daar veel praatjes maakt ofte langhe vermaninghe soeckt so belet men de andere, men is dickwils oorsaack van veel sonden, van strijde en murmuratie die biechtstoel is dan een plaas daarmen met ootmoedighheyt sijn sonde belijt met korte worde, ende dan wederom plaatse geeft aan een ander.¹⁴⁵

2.13 'VANDE CEREMONIE DER MISSE'

In de katholieke cultuur waarin alles een betekenis had en bij alles parallellen getrokken werden met gebeurtenissen uit het Oude en Nieuwe Testament en verwezen werd naar de deugden, was het niet verwonderlijk dat de priesters zich, net als de maagden, ritueel aankleedden. Zij deden

dat vooral wanneer zij ter eucharistie gingen. Net als bij het rituele aankleden van de maagden, waren hieraan bepaalde gebeden, intenties en gedachten verbonden. Wanneer of hoe de hier verwoorde verwijzingen naar de bijbel ontstaan waren, beschreef Cousebant niet. Het ging om algemeen aanvaarde denkbepelden die zich vanaf de Middeleeuwen hadden ontwikkeld.¹⁴⁶

In verheven bewoordingen schreef Cousebant dat de ceremonie van de heilige mis als sieraad en heerlijkheid diende voor het heilig misoffer, tot devotie van en eerbied aan God en Christus en om de herinnering aan de passie op te wekken. Volgens onze gids maakten engelen geen gebruik van dit soort ceremonies omdat zij geen lichaam bezaten, en dus ook niet over de zintuigen beschikten, die zo'n belangrijke rol spelen bij het ceremonieel van de mis.

Voorafgaand las de priester een reeks psalmen (getijden) en gebeden op waarin hij God verzocht om hem zijn eigen zonden en die van zijn ouders te vergeven, en daarop waste hij zijn handen. Vervolgens trok de priester de zes onderdelen aan waaruit zijn misgewaad bestond (uitgezonderd het koorkleed dat de priester al aanhad), wat telkens gepaard ging met één of twee voorbereidingen.¹⁴⁷ Deze representeerden enkele mysteriën van de passie van Christus en enkele deugden die de priester zelf moest onderhouden.

Het kruisteken dat hij op zijn eigen voorhoofd maakte, refereerde aan de doornenkroon en de amict, of schouderdoek, aan de doek waarmee de soldaten Christus' ogen hadden afgebonden toen ze hem bespogen en beschimpten in het huis van Caiaphas.¹⁴⁸ De amict duidde daarnaast op de zedigheid die de priester behoorde te betrachten in zijn wezen en woorden. Voordat hij de amict rond zijn schouders drapeerde, legde hij hem eerst op zijn hoofd en bad daarbij de woorden: 'heer wapent mijn hoofd met den helm der saligheijt, om alle aanveghinghe des duijvels te ooverwinnen.'¹⁴⁹

Als de priester de albe aantrok, een wit linnen onderkleed dat tot op de voeten reikte, bad hij: 'Heer maackt mijn wit en suyvert mijn hart, op dat ick door het bloet des lams gesuyvert sijnde de eeuwighre vreught magh gheniten'.¹⁵⁰ De albe symboliseerde het witte kleed dat Herodes Christus liet aantrekken terwijl hij Hem hoonde en bespote.¹⁵¹ Het verbeeldde voor de priester de zuiverheid van het hart en de rechtvaardigheid waarover hij behoorde te beschikken.

Om de albe ging de gordel of 'cingel'. Deze stond voor de geseling die Christus op last van Pilatus onderging.¹⁵² Verder refereerde de gordel aan de banden waarmee Hij werd gebonden in de Hof van Olijven en aan de geselkolom. De gordel symboliseerde tevens de deugden van de zuiverheid en de beteugeling van de begeerte naar aardse zaken. Het gebed dat hierbij hoorde, luidde: 'Heer omgort mijn met de gordel der suyverheijt ende blust in mijn lenden uyt de onkuysheijt, opdat in mijn de deught der onthoudingh ende suyverheijt magh blijven'.¹⁵³

De manipel was een strook stof in dezelfde kleur als het kazuifel die als insigne om de linkerarm werd gedragen. Deze verwees naar de band waarmee Christus werd vastgebonden bij zijn gevangenneming.¹⁵⁴ De manipel stond daarnaast voor de deugd van de penitentie en het doen van goede werken. De priester kuste het kruis op de manipel alvorens die om te doen en bad: 'Dat ik waardigh worde het busseltie van trane en droefheijt te dragen op dat ick den loon des arbeijds met vrughten mach ontfange'.¹⁵⁵

Om de hals droeg de priester een stola, een lange band van stof die eveneens de kleur van de kazuifel had. Deze refereerde aan de band waarmee Christus was vastgebonden aan de geselzuil en aan de onderwerping aan God om, in navolging

van Christus, het kruis te dragen. De priester kuste het kruis op de stola om de eeuwige glorie en onsterfelijkheid te mogen ontvangen. Terwijl hij de stola omhing, bad hij: 'Heere gheeft mijn het kleet der onsterffelijchijt dat ik doort oovertrede van onsen eerste vader verlooren heb, en hoe wel ick onwardigh kome tot uw hoogwaardige Misterie dat ick noghtans de eeuwighre blijtschap magh verdiene'.¹⁵⁶

Het kazuifel, het opperkleed, hield een verwijzing in naar het juk van de Heer dat iedereen moest dragen en de liefde waarmee de priester bekleed was: 'mij jock is zoet ende mijn last is light gheeft dat ick het selfde soo magh dragen dat ik U gratie magh verkrijge'.¹⁵⁷ In die context verwees het kazuifel tevens naar de purperen mantel die Christus werd omgehangen na zijn veroordeling door Pilatus,¹⁵⁸ alsmede naar het zware kruis dat Hij moest dragen op weg naar Calvarië.¹⁵⁹ Om de deugd van de liefde te tonen, kuste de priester het kazuifel alvorens hij het aantrok.

Ook de inrichting van de kerk en de liturgische gebruiksvoorwerpen illustreerden verhalen uit de passie van Christus. Het altaar werd vergeleken met de berg van Calvarië of het kruis waaraan Christus werd geofferd. Daarnaast symboliseerde dit het altaar in de hemel waarop alle gebeden en de mis werd opgeofferd. De corporale, een gewijde linnen doek waarop het brood en de wijn voor de heilige mis werden geplaatst, verwees naar de doeken waarin Christus' dode lichaam gewikkeld werd. Palla ('pallium' is bedekking) noemde men het vierkante dubbelgeslagen stuk gesteven linnen waarmee de kelk tijdens de heilige mis werd afgedekt. Het verwees naar de zweetdoek waarmee het gezicht van Christus in het graf bedekt was.¹⁶⁰ De pateen was een verguld schoteltje dat op de kelk werd gelegd en waarop het heilige brood werd geconsacreerd. Het refereerde aan de ronde steen die voor het graf van Christus was gewenteld. Het velum was een zijden doek waarmee liturgische voorwerpen werden omhuld. Het kelkvelum had dezelfde kleur als het kazuifel. Cousebant noemt het toepasselijk het 'voorhanghsel', daarbij refererend aan het voorhangsel van de tempel dat scheurde toen Christus aan het kruis stierf. Die gebeurtenis symboliseerde de duisternis voorafgaand aan het licht van de verkondiging van het evangelie. De wassen kaarsen op het altaar stonden ten slotte voor Christus als het licht aller zielen.¹⁶¹

Aan het eind van dit hoofdstuk schreef Cousebant aan zijn maagden dat alle priesterlijke gewaden en alle attributen die tot de uitrusting van het altaar behoorden met de grootst mogelijke zorg onderhouden moesten worden:

het is een onverdragelijcke stoffigheijt, ende een teecken van kleynre liefde tot Godt ende Sijn dienst, datmen selver kostelijck ghekleet gaat, kostelycke huyseraat heeft, silver en vergulde schale en bekerds oovertafelt besight ende daar entusschen stoffigh is oover den altaar, ende het cieraat der kercke, vuyl, out, ende gheschuerd lijnwaat daar toe besight, datmen op tafel niet soude begere ofte aant lijf wille dragen. Copere ofte quade tinne kelcke te hebben quaat stof tot casuyffels, ofte andere priesterlijcke klederen te schicke (...) dater eenighe sijn die segge dat men altijd sleghter ornamente behoort te ghebruycke tot de dienst des Heere, om de arme soo veel te meer te geeve maar soodanige worde dickwils met de gheest van iudas ghedreven die seyde als Maria de costelijcke salve op het hoofd Christi storte, waar toe dese verguistingh, men hadde deese salve moogen verkoope ende aan den arme gheve.¹⁶²

Met de laatste opmerking verwees hij naar Johannes 12:1-8 waarin Maria Magdalena Christus' voeten balsemt in het huis van Lazarus. Judas, die Hem later zou verraden, zei tegen haar dat zij het geld van de zalf beter had kunnen geven aan de

Christus bidt in 't Hofken.
De Priester begint de Misse.

Aenmerckinge.

Let met aendachtighepdt hoe uwe Zalighmaker zich tot het gebedt begeeft: Oock zijn lieffte Discipelen een steen-worp achterlatende. Leert hier oock alle tijdelijcke bekommeringe ten tijde des Heyligen Dienst ter zyde te stellen.

't Gebedt.

Christe Jesu: die my / hoe wel ontwaerdigh in uwe tegenwoordighepdt ge-waerdicht hebt te ontfangen: Verleent my dat ick alle wereltlijcke zorghvuldigheden/en berstropheden kupten sluytende met uwe Majesteit alleen / gelijk ghy met uwen Hemelschen Vader in 't Hofken der Olyven dede / van mijn Zalighepdt met aendaght magh handelen? Amen.

Christus

SACERDOS INCHOAT SACRUM.

3

2.1
Priester voor het
altaar met daarboven
een afbeelding van
Christus in de Hof van
Olijven, uit: A. van der
Kruyssen, Misse, Haare
korte Uytlegginge, en
Godvrugtige oeffeningen
Anoniem, 1651, gravure,
11,7 x 6 cm
Nijmegen, Universiteits-
bibliotheek

armen, waarop Jezus tussenbeide kwam en sprak: 'Laat haar begaan. Zij heeft dit gebruik onderhouden vooruitlopend op de dag van Mijn begrafenis. Want de armen houdt gij altijd bij u, Mij echter niet altijd.'

2.14 'VAN HET H. SACRIFICIE' EN 'DE MISSE DER CHATECHUMINE'

Na het Concilie van Trente werd het lijden van Christus als rode draad door de hele mis en in diverse gebedenboeken uitgewerkt, niet alleen in de wijze waarop priesters gekleed gingen, maar eveneens in de verschillende onderdelen van de heilige mis. Deze werd verdeeld in staties, analoog aan het lijden van Christus. Dit gebruik komt voort uit de zogenaamde 'allegorische misverklaring', ontwikkeld door Amalarius van Metz (negende eeuw), en werd tot in de twintigste eeuw gepraktiseerd.¹⁶³ In de zeventiende eeuw verschenen stichtelijke boekjes, om het verband tussen het lijden van Christus en de rituelen van de mis, te beschrijven en te illustreren.

In 1651 verscheen zo'n handleiding van de hand van de Amsterdamse pastoor Andreas van der Kruyssen (†1663).¹⁶⁴ Volgens Clemens, die hieraan een studie wijdde, was dit boek aanvankelijk bestemd voor een klein elitepubliek in de Hollandse Zending.¹⁶⁵ Het was immers duur uitgegeven en voorzien van fraaie gravures met Latijnse onderschriften. Het boek en de gepresenteerde methode verwierven grote invloed in de Hollandse Zending; het werd vele malen herdrukt

tot ver in de achttiende eeuw (afb. 2.1).¹⁶⁶ In de Zuidelijke Nederlanden werd het gekopieerd door de jezuiten Cornelius Hazart en Adriaan Poiters en later door de priester Ambrosius vanden Bosch.¹⁶⁷ Daar kende het werk uiteindelijk een nog grotere verspreiding.¹⁶⁸

Ook Cousebant refereert aan de methodiek van Van der Kruyssen in zijn hoofdstuk over de voormis of 'catechuminemis':

De priester gaande uyt de sacristie tot den altaar, betekent Christus onsen Salighmaker, gaande naa het hofken om daar Zijn passie te beginne, ofte den selfde Christus gaande naa den bergh van Chalvarien met Zijn chruys op de schouderen, seijt Gabriel Biel.¹⁶⁹

In dit lange hoofdstuk wordt de betekenis van iedere schrede van de priester tijdens de mis door Cousebant uitgelegd en verbonden aan de passie-elementen, zoals dat in de geïllustreerde boekjes uiteen werd gezet. Voor het evangelie loopt de priester naar de linkerzijde van het altaar, zoals Jezus voor Herodes werd geleid. De Heilige Schrift wordt gebracht naar de linkerzijde van het altaar, waar het evangelie wordt voorgelezen. Na afloop loopt de priester weer naar het midden van het altaar voor de geloofsbelijdenis, zoals Christus van Herodus naar Pilatus werd geleid, enzovoort.

In een daaropvolgend hoofdstuk bespreekt Cousebant een aspect dat een ander licht werpt op de behandelde multifunctionele interpretatie met betrekking tot zeventiende-eeuwse minnemystiek. De maagden beschouwden Christus als hun Bruidegom en zichzelf als Zijn bruid, zoals in

het Hooglied wordt beschreven. Conform die veelzijdige benadering werd de bruid in dit hoofdstuk, gewijd aan het heilig Sacrament van het altaar, voorgesteld als zowel de Kerk als de individuele gelovige:

Daarom seijt den H. apostel Paulus door de sonde van een mensch, hebbe wij allegader ghesondicht. Het was seer nederigh onder de slaverneij van den boosen vijant te sijn, inde menswor dingh gheschiet het gheene soude geschide als tegen malkander soude oorlooghe twe koninghrijcke. Wat doetmen men siet een huwelijck te maaken. Men vint in het een koninghrijck de bruijdegom en ja het ander de bruijt. En deze twe vereenicht men met malkander, om alsoo door dit huwelijck de vrede te maacken. Het menselijcke geslagt was vijant van den hemel door de sonde daar was als een oorlogh tusschen den hemel ende de aarde. Wat doet Godt hij siet in zijn boesem een soon die bequaam was tot bruijdegom. Hij siet inde mens een nederighe natuer die bequaam was tot de bruyt ende dese twe vereenicht Hij. Om door dit huwelijck de vrede te geven. Den H. Augustinus seijt dat in dit huwelijck Godt den Vader oock heeft wille weese want Hij heeft den mensch weder het leeve geveve. Als den soone Godts voor ons stervende aan het kruis. Hij heeft ons daar voort ghebragt den H. Augustinus seijt datter ghelijckheijt is tusschen het huwelijck van den soone Godts en het huwelijck van Adam. Want terwijl Adam slaapt soo komt Eva van hem voort van een ribbe uijt sijn seijde. Ende terwijl de soone godts slaapt de doot aan kruys soo brengt Hij voort de H. Kerk of de ghelovige. Niet uijt sijn seijde maar uyt het binnenste van sijn hart. Daar water en bloet uyt vloeiden. [...]

Door het H. Sacrament des Altaars zo trout ons Christus onsen Salighmaker. Want het is een lighamelijcke vereeningh. Theodoretus seijt dat alsser staat in het boeck der lofsange dat sij mijn kusse met de kus sijns monds dat dat gheschiet in het H. Sacrament des altaars. Want mijn mondt raackt de mondt van Jezus, mijn tongh en mijn gheheel lighaam raackt Hem. Hij is daar als onsen bruijdegom. Den H. Gregorius Nisenus seijt dat de altaare in onse kercke sijn als de bruijlofts bedde daar de H. ghehijmenisse op geschiedt.¹⁷⁰

Cousebant besteedde, voorafgaand aan zijn behandeling van de voormis, drie hoofdstukken in de vorm van sermoenen aan het misoffer, dat hij aanduidde als 'het meest verheven en waardigste mysterie van God'.¹⁷¹ De zielen in de hemel hadden daar een groter gevoel bij dan de priesters, vervolgte hij, want hoe zou men anders aan sterfelijken kunnen uitleggen hoe onbegrijpelijk het mysterie van het heilig sacrament was. Paulus zei hierover (1 Korintiërs 2:9): 'Dit zijn de dingen waarvan de schrift zegt: Geen oog heeft ze gezien, geen oor heeft ze gehoord, geen mens kan het zich voorstellen, al wat God bereid heeft voor die Hem liefhebben.' In het misoffer gaf de gelovige God een offer dat niet minder was dan Hijzelf. Hij offerde Hem een God, terwijl het onmogelijk was voor een mens, en zelfs voor een engel, om te begrijpen wat God is. Zo was het dus onmogelijk het mysterie van de geofferde God uit te leggen. Men mocht dan ook geen volmaakt begrip verwachten van dit oneindigende mysterie, zo stelde Cousebant, maar moest genoeg nemen met enige kennis bij de gelovige die door de kerkleraren was overgebracht.

De lange hoofdstukken die gewijd zijn aan de vorm en betekenis van het misoffer – door Cousebant 'sacrificie' genoemd – beschrijven wat de hoofdzaak is in de praktijk van het religieuze leven. Alle andere hoofdstukken in de handschriften, zoals die over het belijden van zonden, het beoefenen van de deugden en het gethematiseerde gebed, vonden een climax in het heilig misoffer. Alle investeringen in goede werken werden gedaan om het hoogtepunt van de

eucharistie ten volle te kunnen beleven. Cousebant laat niet na het belang hiervan zo veel mogelijk te benadrukken. Bij zijn beschrijvingen van de eindeloze heerschappij van God en diens grote gift om Zijn Zoon te laten kruisigen als offer voor de mensheid valt hij telkens in herhalingen.

Wat hield het misoffer in en welke soorten bestonden ervan? Het was een offerande die men aan God bracht om Hem te erkennen als de opperste heerser over alle schepselen. Cousebant onderscheidde hierbij het inwendige en het uitwendige offer. Het inwendige behelsde alle goede werken die de mens in staat van genade aan God offerde op het altaar van zijn hart. Op deze manier mochten alle gelovigen het misoffer opdragen door zichzelf te offeren, zonder de tussenkomst van een priester. Daartoe citeerde Cousebant enkele bijbelcitaten, waaronder 1 Petrus 2:9-10: 'Maar gij zijt een uitverkoren geslacht, een koninklijke priesterschap, een heilige natie, Gods eigen volk, bestemd om de roemruchte daden te verkondigen van Hem die U uit de duisternis heeft geroepen tot zijn wonderbaar licht: gij, vroeger van genade verstoken, nu begenadigd.'

Het uitwendige misoffer werd onderverdeeld in de misoffers van het Oude Testament en die van het Nieuwe Testament. In het Oude Testament werden vier soorten van offers beschreven: het aanbiddingsoffer ('brantoffer'), het zoenoffer ('sontoffer'), het dankoffer en het smeekoffer ('bidoffer' of 'beweeghoffer'). In de rituelen werd het 'brandoffer' helemaal verbrand om de opperste macht en heerschappij van God over de schepselen te erkennen en om te tonen dat Hij heerser over alle wezens was. Het 'sontoffer' had tot doel de zonden uit te wisselen en werd ten dele verbrand. Het resterende deel werd aan de priesters te eten gegeven, opdat zij zouden delen in de zonden van het volk. Niet dat zij daar dan vergiffenis van zouden krijgen, vervolgte Cousebant, maar de priester moest mede bidden dat God de zonden zou vergeven. Het dankoffer werd gebracht voor de weldaden die men van God had ontvangen. Voor een deel werd het verbrand, een ander deel werd gegeven aan de priesters en een derde deel kwam toe aan degene die offerde. Dan was er nog het 'bidoffer'. Dit was bedoeld om weldaden van God te verkrijgen en werd, net als het derde offer, in stukken gedeeld.

In het Nieuwe Testament was eveneens sprake van een offer. Dat was een gevoelige zaak want God had, volgens Cousebant, immers gezegd dat Hem de offers van het Oude Testament mishaagden. Daarom had hij Christus naar voren geschoven om de plaats in te nemen van alle soorten van offeranden uit het Oude Testament, om zich te laten offeren door te sterven aan het kruis. Dit offer werd dagelijks tijdens de heilige mis opnieuw gebracht zonder dat daar bloed bij vloeide. Als wij dit offer begeerden, zouden wij onze zonden moeten offeren en zijn passie indachtig zijn, stelde Cousebant.

In de nacht dat Christus werd overgeleverd aan de joden, had Hij het brood in zijn handen genomen, Zijn dank uitgesproken en het doormidden gebroken onder het uitspreken van de woorden: 'Dit is mijn Lichaam dat voor U wordt overgeleverd. Doet dit tot Mijn gedachtenis.' Ook nam Hij de kelk nadat Hij het avondmaal tot zich had genomen en zei: 'Deze kelk is het Nieuwe Verbond in Mijn bloed. U zult dit drinken om Mij te gedenken.'¹⁷² Zo dikwijls als gij eet en drinkt ter Mijner gedachtenis, zult gij de dood des Heren verkondigen totdat Hij komt.

Het 'sacrificie' was een 'onbloedig misoffer' waarin het lichaam en bloed van Christus in de gedaante van brood en wijn aan God werden geofferd – dit ter herinnering aan het bloedige offer waarin de Zaligmaker was gestorven aan het kruis.

Om profijt van het misoffer te hebben, betoogde Cousebant, moest men dit niet zelf uitvoeren. Het ging immers om een werk van God dat zo immens was dat het alle andere werken verre te boven ging. Daarom moest men zich er goed op voorbereiden. Het misoffer was een mysterie dat je met je eigen zintuigen moest ervaren. Het was geen menselijk werk, al werden er wel mensen voor ingezet. De offerande die opgedragen werd, was van een oneindige verhevenheid, omdat het in feite de Zoon van God zelf was. In Zijn grote liefde voor ons wachtte Hij niet tot de zaal van Pilatus om zich te offeren, maar deed Hij dat al eerder, tijdens het laatste avondmaal. Hij gaf zijn lichaam en bloed om zijn liefde te bewijzen.

De offerande werd toegewijd aan God die oneindig is in zijn volmaaktheid. Men droeg het misoffer nooit op aan heiligen of engelen. De priester die het uitvoerde, had geen mindere waardigheid dan God zelf. De heilige sacrificie kon opgedragen worden door Christus zelf als opperpriester, de priesters als dienaars, middelaars en vertegenwoordigers van de kerk en de gelovigen. De laatsten offerden echter niet zelf, maar lieten dit doen door de priester.

Christus die zichzelf op bloedige wijze aan het kruis had laten offeren uit naam van Zijn hemelse Vader, was dagelijks de opperste priester die zichzelf zonder bloedvergieten offerde voor het misoffer. Christus was, naar het woord van Melchizedek (Genesis 14:18-20), een priester tot in de eeuwigheid; net als Melchizedek offerde Hij zijn lichaam en bloed tijdens de mis in de gedaante van brood en wijn. Volgens Cousebant mochten de maagden dus niet afgaan op wat ze met hun zintuigen waarnamen – een sterfelijke priester –, maar moesten zij de ogen van het geloof openen en in hem een onsterfelijke priester, ofwel Jezus, zien, die zelf als opperste priester het misoffer opdroeg. Gaf dat niet een geweldig gevoel? ‘Het leert ons oock’, zo vervolgde Cousebant ‘dat het quaet leven vande priesters het effect van het sacrificie niet belet.’¹⁷³

Christus koos de personen uit die het priesterschap waardig waren; Hij gaf hen door de wijding genade en vervulde hen met Zijn geest. Niet iedereen was hiertoe geroepen. De priester moest zaken offeren voor de zonden en medelijden hebben met degenen die onwetend waren. Hij droeg het misoffer niet in z'n eentje op, maar tezamen met de aanwezige; hiervoor leende hij slechts zijn mond om te spreken en handen om te offeren. Hij moest gezien worden als een afgevaardigde van God. Als de priester zich in het gebed tot de gelovigen keerde, moesten zij zich met hem verenigen. Alle gelovigen deelden in het priesterschap en elk van hen bracht het misoffer. Wie dit alles wilde begrijpen, kon er zonder vrees bij aanwezig zijn, in tegenstelling tot degenen die aan dit wonder twijfelden en zich afvroegen: wat een heiligheid. Hoe kunnen deze mensen dan van hun zonden worden verlost? De gelovige diende vol eerbied en respect te zijn als hij bevrijd werd van zijn zonden.

Om het misoffer te kunnen brengen was het noodzakelijk zich hierop gedegen voor te bereiden. Om die reden gebood de diaken na het voorlezen van het evangelie, volgens Cousebant, de ongedoopten en grote zondaars de kerk te verlaten. Men moest netjes en zedig gekleed zijn. Daarnaast stelde Cousebant de voorwaarde dat men een zuiver geweten moest hebben, devoot en oprecht moest zijn in zijn intenties. Om een zuiver geweten te krijgen, dienden de maagden eerst hun geweten te zuiveren van alle doodzonden door oprecht berouw te tonen over hun zonden of te biechten. Het was dus niet alleen de priester die tijdens het misoffer belijdenis deed en om vergiffenis van de zonden bad, maar ook de gemeenschap uit wier naam hij sprak.

In het derde sermoeen dat hij aan het misoffer wijdde, stelde

Cousebant de vraag waartoe het diende. God liet ons zijn liefde blijken door zoveel schepselen voor het gerief van de mensen te scheppen als er in de wereld waren. Er bestond echter geen verhevener persoon dan Christus die zichzelf had geofferd in de offerande aan God. Daar begon Hij al mee vanaf het moment dat Hij op aarde kwam. Dat Hij zichzelf offerde voor het misoffer in het laatste avondmaal of op de berg van Calvarië was zelfs niet genoeg voor Hem: Hij wilde zichzelf namelijk dagelijks voor de mensheid offeren, en dat niet op een bijzondere plaats, maar overal ter wereld, in alle steden en landen. Veel gelovigen waren echter te beklagen omdat zij geen profijt trokken uit deze grote gunst. Zij beschikten eenvoudigweg over te weinig kennis over het misoffer.

De apostel Paulus verklaarde in Hebreëen 10 waarom onze Zaligmaker zichzelf had geofferd.¹⁷⁴ De dierenoffers uit het Oude Testament hadden God niet kunnen behagen; zij golden als de voorbodes van het offer dat onze Zaligmaker op een dag zelf zou geven met Zijn eigen vlees en bloed. In het Oude Testament worden de vier offers beschreven. Thomas van Aquino meende dat het belangrijkste van alle offers van de oude wet het brandoffer was; dat diende om de opperste macht en de oneindige majesteit van God te eren. Want het gehele offer werd verbrand, uitgezonderd de huid die toekwam aan de priester. God had niet alleen de dieren geschapen, maar ook de mens. Hij had ons de zintuigen gegeven, het verstand, de wil, het leven – ons gehele wezen. Daarom behoorde men Zijn macht te erkennen. De mens was nietig vergeleken bij Zijn oneindige macht. Daardoor was het niet mogelijk Hem volmaakt te eren.

Waardoor kon deze oneindige macht en heerschappij van God dan wel volmaakt erkend worden? Door het offer van Jezus – zijn enige Zoon – aan het kruis en door het sacrificie van de mis. Aan Hem werd een oneindige offerande geofferd van een oneindig persoon en door oneindige liefde. Het misoffer werd volbracht door de consecratie en door het nuttigen van het brood en de wijn. De hostie stond in het misoffer zowel voor de ziel als voor het lichaam van Christus. Het werd vernietigd door het te nuttigen en te verteren. Christus beminde ons door middel van het misoffer. Het getuigde van de volmaakte macht van God en werd vereerd door de offerande. Daarmee werd erkend dat door Zijn macht alles geschapen was en dat alles wat vernietigd was door Zijn macht wederom tot leven kon worden gebracht.

Dit was ook het gevoel dat de aartsvader Abraham bewoog om zijn zoon Isaac op last van God te offeren en waardoor Johannes de Evangelist Christus in de hemel zag als het Lam Gods, in aansluiting bij het paaslam der joden (Johannes 1: 29, 36). Hij had het lam gezien om gedood te worden, zoals Jezus gestorven was aan het kruis en weer verrezen was. Bij de verbeelding van Christus als het Lam Gods werden de brandoffers van het Oude en het Nieuwe Testament met elkaar verbonden.

Christus die in de heilige mis werd geofferd, was een zuiver en volmaakt brandoffer dat meteen werd vernietigd door het vuur van de heilige Geest. Het zou, volgens Cousebant, echter niet redelijk zijn als Jezus alleen als brandoffer zou dienen. Aangezien Jezus het brandoffer wilde zijn in de heilige mis, behoorde de gelovige zich met Hem te verenigen en samen met Hem brandoffer te worden. Allen waren brood en lichaam, allen die in het brood meedeelden. De gelovige kon dit bereiken door God te eren met de deugden die Hem het meest behaagden en door geduldig het onrecht te dragen dat hem door anderen werd aangedaan. De dieren die geofferd werden, waren niet mismaakt. Daarom, zegt Cousebant, moesten de gelovigen zich zo goed mogelijk voorbereiden

door het kwade te overwinnen en de aardse verleidingen te weerstaan, ook als dat moeite kostte en versterving betekende. Het was niet redelijk als men één brood met Christus was geworden en een brandoffer maakte dat Hem door de zonden zou besmetten. Het voeden door het gebed en de meditatie was het hout dat gestookt werd onder het brandoffer.

Maagden, vervolgd Cousebant, hadden er door hun geestelijke staat voor gekozen om levenslang, samen met Christus, als brandoffer te dienen. Zij behoorden dag en nacht te branden door het vuur van de goddelijke liefde en zichzelf in alles te vernietigen. De begijnen hadden hiertoe een goed voorbeeld in de glorieuze moeder Begga, een abdis die in de zevende eeuw na Christus een aantal begijnhoven stichtte, eerst te Andenne aan de Maas, daarna in het graafschap Namen. Hieraan hebben de begijnen hun naam te danken. Zij verliet de wereld volgens Cousebant met een diepe ootmoedigheid. Zij deed afstand van al haar bezittingen en offerde haar verstand en haar wil door de gelofte van de gehoorzaamheid. Zij offerde haar zinnen en haar lichaam en alles wat zij had door de gelofte van zuiverheid, zodat de liefde in haar bloeide en haar tot een goed brandoffer maakte in de ogen van God. Zij verleide duizenden maagden tot dezelfde liefde, schrijft Cousebant, onder wie gij: Haarlemse begijnen. Volg dus haar voorbeeld met al uw geloften.¹⁷⁵

In het Oude Testament offerde de mens dieren om zich te verzoenen met God en vergiffenis van Hem te krijgen voor de zonden, wat met bloedvergieten gebeurde. Hoe zeer te meer zou het bloed van Christus die door de heilige Geest zichzelf aan God had opgeofferd het geweten zuiveren. Daardoor was Christus de verbinding tussen het Oude en het Nieuwe Testament. De priester die ons het brood en de wijn wilde geven, legde zijn handen erop voor de consecratie, zoals dat ook in het Oude Testament werd gedaan bij de offerande van de verzoening. Hij wilde zich daarmee verzoenen met Jezus die nooit gezondigd had. Voor rechtvaardigheid offerde men zich met Hem in de mis. Door het misoffer kon de straf worden kwijtgescholden die men door de zonden had verdiend.

Hoe kon men zich met God verzoenen door het misoffer? Cousebant droeg verschillende manieren aan waardoor deze verzoening kon worden bevorderd, waaronder het geven van aalmoezen en door te bidden en te vasten. Het was fout te redeneren dat men de vergiffenis van de zonden niet kon verkrijgen door het misoffer maar wel door penitentie en aflaat. Als men wezenlijk berouw had, zou men met genade het misoffer ontvangen. Door de aflaat werd de gelovige wel de straf voor zijn zonden kwijtgescholden, maar in het misoffer werd het kostbare bloed van Christus zélf geofferd, waardoor men vergiffenis kreeg van de zonden en van de straffen.

Het bloed dat men in de kerk kreeg, gaf aflaat aan de gelovigen.¹⁷⁶ Als men één brood met Hem was geworden, behoorde men ook één verzoenoffer met Hem te zijn. Het herdenken van de passie zou de mensen verlossen van hun zonden, behalve degenen die misdaden begingen en in weelde leefden zonder penitentie te doen en zonder zich met Hem te versterven. Het was raadzaam om zich met behulp van enige penitentie voor te bereiden op de mis of tijdens de dienst een haren kleed te dragen. Men diende hier hoe dan ook nuchter te verschijnen en neer te knielen voor Christus.

In het Oude Testament was er sprake van nog twee soorten van offeranden, die men met een algemene naam het 'beweegoffer' of 'bidoffer' en het 'dankoffer' noemde. Het beweegoffer had van zichzelf te weinig kracht gehad om God ertoe aan te zetten zijn gunsten aan zijn volk te bewijzen. Bij dit offer werden er immers slechts dieren geofferd.

In het Nieuwe Testament werd daarentegen Christus zelf geofferd. Diezelfde Christus die op een bloedige wijze aan het kruis was geofferd om allerlei weldaden van de hemelse Vader te verkrijgen, die offerden de gelovigen dagelijks zonder bloedvergieten in de mis om God te bewegen de mensen te begunstigen met alle lichamelijke en geestelijke weldaden. Men bad om barmhartigheid en genade te verkrijgen.

Maagden, schreef Cousebant, neem in al uw strijd uw toevlucht tot het misoffer. Daar zult gij uw Bruidegom altijd bereid vinden u te helpen. Bent gij ziek of hebt gij moeilijkheden, bent gij benauwd voor de oorlog, voor de pest, enzovoort, neem dan het misoffer.

Om die reden stond in het missaal van de kerk: bijzondere diensten voor bijzondere zaken. Het was in het Oude Testament gebruikelijk dat, als men een beweegoffer bracht, een gedeelte van de offerande door de gelovige werd genuttigd, een ander gedeelte aan de priester werd gegeven en een laatste gedeelte werd verbrand. Door een deel van de offerande te geven aan degene die het offerde, gaf men hem ook een deel van Zijn gunsten en weldaden. De offers in het Nieuwe Testament waren krachtiger en daardoor was de gunst van God ook groter. Nu zult gij misschien zeggen, betoogde Cousebant: Ik heb dikwijls mijn toevlucht genomen tot het misoffer en dagelijks de mis bezocht, maar toch heb ik niet gekregen wat ik zocht. In dat geval hebt U niet gezocht op de juiste wijze.

In het Oude Testament was de offerande ingesteld om God te danken voor de ontvangen weldaden. Deze offerande had met het beweegoffer gemeen dat er een gedeelte ter ere van God werd verbrand, een gedeelte aan de priester werd gegeven en een laatste gedeelte aan degenen die offerden – met dit onderscheid dat een deel van het beweegoffer dat de offeraars en de priester kregen om op te eten twee dagen lang bewaard mocht worden. Een deel van het dankoffer moest echter nog dezelfde dag worden opgegeten. Daarmee gaf men zijn dankbaarheid jegens God aan.

De dieren van het Oude Testament waren niet in staat om God te danken voor zijn vele weldaden. Het waren de zielen van de mensen die Hem het meest bekoorden. God wilde dat alle weldaden die de mensen van Hem ontvingen, zouden worden bereikt door Zijn enige en welbeminde Zoon te offeren. Daarom werd Christus dagelijks dankoffer in de mis in de gedaante van brood en wijn – ook wel 'eucharistie' genoemd. Aangezien men dagelijks veel lichamelijke en geestelijke weldaden van God ontving, behoorde men ook dagelijks naar de mis te komen om Hem hiervoor te bedanken. Maar als men heel grote weldaden van God had ontvangen, moest men daarnaast het misoffer gebruiken om God te danken.

2.15 DE PRENTEN TER ILLUSTRATIE VAN DE MIS EN HET MISOFFER VAN CHRISTUS

Niet alleen uit de grote hoeveelheid tekst die eraan gewijd wordt, maar ook uit de prenten waarmee de begijnen de handschriften illustreerden, blijkt het belang dat zij hechtten aan het misoffer. Dat het voornamelijk afbeeldingen betreft die betrekking hebben op de passie van Christus hoeft nauwelijks verwondering te wekken: de climax van het religieuze theater komt duidelijk tot uitdrukking in de droeve, meelijwekkende gezichten van de hierbij uitgebeelde figuren. Zo blij als de omstanders meeleeften met de geboorte van Christus, zo droevig maar ook betrokken zijn de personages die aanwezig zijn bij de lijdensweg, de kruisiging en het sterven van Christus, waaronder engelen, apostelen, profeten en andere

bijbelse figuren uit het lijdensverhaal. Opvallend is dat ook bij deze passievoorstellungen vrouwen, in de personen van Maria en Maria Magdalena, (vaak) zeer nadrukkelijk bij het gebeuren betrokken zijn (vooral op afb. A8, afb. B14 en afb. B17). Ze zijn weergegeven op de voorgrond of met het gezicht naar de beschouwer toe. Berust dit op toeval of kozen de begijnen bewust afbeeldingen waarop vrouwen een prominente plaats innemen en speelde de graveur en/of uitgever hier handig op in, wetende dat de prenten voor het merendeel verzameld werden door vrouwen?

Het is moeilijk precies aan te geven hoeveel prenten er in de handschriften betrekking hebben op het mysterie van het misoffer. Handschrift (B) en (C) bevatten aanvullende sermoenen of hoofdstukken met als titel 'de misse der catechumine', 'Van 't H. Sacrament' en 'Uytlegginghe van de Ceremonie der Misse'. De thematiek van deze hoofdstukken overlapt de delen uit het 'Sacrificie' zodanig dat al de prenten die dit gedeelte illustreren in deze context kunnen worden behandeld.

In totaal gaat het dan om veertien prenten (waaronder opnieuw een tegendruk van een verwijderde prent): respectievelijk in (A) twee prenten (afb. A8 en A9), in (B) zeven prenten (afb. B12 tot en met B18) en in (C) vijf prenten (afb. C10 tot en met C14). Van de veertien prenten zijn er elf gegraveerd door Hieronymus Wierix, twee door Boëtius à Bolswert – afkomstig uit de *Pia desideria* (zie paragraaf 3.6) – en één prentje naar een voorbeeld van Philip Galle (afb. B12). Deze bekende en veel gekopieerde voorstelling van het laatste avondmaal werd door de begijn (B) uit een missaal geknipt en vervolgens ingeplakt; op de achterzijde staat nog een deel van een tekst gedrukt. Het handschrift was voor haar blijkbaar belangrijker dan andere (gedrukte) boeken. (B) versierde de prent – die ook staat afgebeeld in de grote missalen van Plantijn – met de gekalligrafeerde tekst: 'Als Jesus desijne bemint heeft soo heeft hijse Bemindt tot den Eynde toe.'

Het gebruik om uitgeknipte prenten te hanteren als hulpmiddel bij het gebed moet zeer algemeen zijn geweest. Zo knipte (A) een afbeelding van een maagd met haar Bruidegom zorgvuldig uit en plakte deze voorin haar handschrift (afb. A3). Dat ze daarbij ook de bijschriften verwijderde, kan erop wijzen dat ze zich zodanig concentreerde op de hoofdpersonen, dat zij alles eromheen van minder belang achtte voor de meditatie. Zoals gezegd verwijderde ook (B) enkele malen de onderschriften. Het uitknippen en inplakken van prenten sloot daarnaast aan bij de geritualiseerde beoefening van 'hantwerck'. Dat het uitknippen van prenten voor het gebed niet slechts incidenteel voorkwam maar normaal was, zal verder aan de orde komen in hoofdstuk 6.

De enige ingebonden prent die in de Haarlemse handschriften is aangetroffen, bevindt zich in handschrift (C) en is van de hand van Hieronymus Wierix (afb. C10).¹⁷⁷ Hij is veel groter dan de gangbare devotieprenten. De gegraveerde titel luidt [in vertaling]: 'Beeld van de edelste deugden'.¹⁷⁸ Om zich zo goed mogelijk voor te bereiden op het misoffer (en het brandoffer) moesten de vrouwen, schreef Cousebant, de deugden beoefenen. Op die context sluit deze prent prachtig aan. Onderaan is de geboorte van Christus afgebeeld (*paupertas*, armoede). Bovenaan het laatste avondmaal (*caritas*, liefde), in het midden is het bloedige offer, de gekruisigde Christus, weergegeven met daaronder de deugd gehoorzaamheid (*obedientia*). Als voorafbeeldingen van Christus' lijden zijn verder afgebeeld de annunciatie (*humilitas*, nederigheid), de besnijdenis (*castitas*, zuiverheid), de vlucht naar Egypte (*patientia*, geduld), de geseling (*mortificatio*, versterving), de bespottung (*mansuetudo*,

zachtmoedigheid), de verrijzenis (*glorificatio*, verheerlijking), Christus in de Hof van Olijven (*oratio*, gebed) en de droefenis van Maria (*constantia*, standvastigheid). Waarom juist deze bijbelse episodes werden verbonden aan de betreffende deugden is een interessante vraag, die vooralsnog niet beantwoord kan worden. Het spreekt voor zich dat deze prent 'multifunctioneel' kon worden benut voor het gebed.

In handschrift (B) is een tegendruk zichtbaar van een identieke prent die echter verwijderd is (afb. B2).¹⁷⁹ De prent verbeeldde in deze context de gedachte dat het religieuze leven beheerst wordt door het streven naar de afgebeelde deugden. Met behulp daarvan kon de begijn de deugden niet alleen voor zichzelf herhalen of zich 'herinneren' voordat zij deelnam aan het misoffer, maar kon zij ook individueel mediteren over de afgebeelde voorstellingen. Bovendien kon ze de deugden hierdoor associëren met bepaalde episoden uit de Heilige Schrift. De bidprent die in (C) werd gebruikt ter inleiding van het grootste mysterie van het geloof kon dus op verschillende manieren geïnterpreteerd worden.

Eveneens een fraai bij het thema aansluitende prent, die deel uitmaakt van een reeks, is de afbeelding die (A) en (C) beiden plaatsten bij het tweede sermoe van het 'Sacrificie' (afb. B13 en C11). De overleden en 'geofferde' Christus is gezeten aan de voet van het kruis met naast zich een engel die zijn arm vasthoudt. Diens fakkel is zojuist uitgeblazen, wat nog zichtbaar is aan de walmende rook. Tussen het kruis en Christus ligt een geofferd lam dat verwijst naar het brandoffer in het Oude Testament en naar Christus als offerlam. De tekst uit het onderschrift dat wederom werd afgeknipt door (B) is vrijwel identiek terug te vinden in zowel het Oude (Jesaja) als het Nieuwe Testament en luidt [in vertaling]: 'Als een schaap werd Hij naar de slachtbank geleid; en evenals een lam stom tegen zijn scheerder opende Hij zijn mond niet.'¹⁸⁰ De voorstelling is niet specifiek gebaseerd op het lijdensverhaal; het is een geregisseerde scène. Hij lijkt nadrukkelijk te zijn bedoeld als een uitbeelding van het misoffer uit het Oude én het Nieuwe Testament en een vervulling van de profetie van Jesaja.

Zes afbeeldingen hebben direct betrekking op de passie of het lijden van Christus. Dit onderwerp is in talrijke prentenreeksen verbeeld, maar de begijnen kozen unaniem voor de prenten die Hieronymus Wierix eraan wijdde.¹⁸¹ De onderschriften zijn divers. Nog tweemaal wordt bij de nieuwtestamentische afbeelding van Christus' offer gekozen voor een oudtestamentische verwijzing naar Christus' lijden. Het onderschrift bij de afbeelding van de bespottung van Christus afb. C12, interpreteert wat Jezus gezegd zou kunnen hebben, met een oudtestamentische verwijzing naar psalm 34 [in vertaling]: 'Zij lachten mij uit met hun bespottung en knarsten tegen mij op hun tanden.'¹⁸² Bij afb. A9, waarop Christus aan het kruis wordt genageld, is gekozen voor een profetische voorspelling uit psalm 21 [in vertaling]: 'Zij hebben mijn handen en voeten doorboord, zij hebben al mijn beenderen geteld.'¹⁸³ Bij de afbeeldingen van de gekruisigde Christus met omstanders is bij afb. A8 gekozen voor een frase uit het evangelie van Lucas [in vertaling]: 'Daar sloegen zij Hem aan het kruis en twee moordenaars, een aan zijn rechterhand en de andere aan zijn linker. En het volk stond toe te kijken.'¹⁸⁴ De tekst bij afb. C13, de gekruisigde Christus, verwijst naar Petrus [in vertaling]: 'In zijn eigen lichaam heeft Hij onze zonden op het kruishout gedragen, Opdat wij aan de zonden zouden afsterven en gaan leven voor gerechtigheid.'¹⁸⁵ Onder afb. B17, een kruisafname, staat een frase uit de Handelingen [in vertaling]: 'Zij haalden Hem af van het kruishout en legden Hem in het graf, Handelingen 13:29.'¹⁸⁶

Opvallend is het onderschrift onder afb. B14, een bewening van Christus, dat ontleend is aan het *Stabat Mater*, een hymne ter ere van de O.L.V. van Smarten [in vertaling]: 'Welaan Moeder, bron van liefde. Doe mij de kracht van uw lijden voelen Opdat ik met U kan treuren. Geef dat mijn hart brandt In het beminnen van Christus, God opdat ik Hem behaag.'¹⁸⁷

Eveneens heel concreet is de afbeelding in (C), afb. C14 die een scène weergeeft uit het leven van Clara. Zij zit biddend in een draagstoel. Een priester spreekt een gebed uit en haar volgelingen knielen rondom een tafel waarop het heilig Sacrament is uitgestald. Rechtsboven is het moment van Clara's sterven uitgebeeld, waarbij Christus en Maria haar tegemoettreden en haar ziel komen halen. Het kost weinig moeite om zich voor te stellen dat de begijn van dit handschrift met deze afbeelding haar eigen gemeenschap voor ogen haalde. Het prentje, dat is ingeplakt onder de titel 'de religieuze maagd', is afkomstig uit een reeks van (voorbeeld)maagdenprenten, waartoe ook afb. C16 hoort.¹⁸⁸ Het onderschrift is afgeleid uit het boek der Wijsheid (4:1) en luidt [in vertaling]: 'O hoe schoon is een kuis geslacht met helderheid [dit slaat op Clara] de gedachte aan haar is immers onsterfelijk, omdat zij bij God en bij de mensen bekend is.'¹⁸⁹

Tot slot is een tegendruk zichtbaar van de laatste afbeelding uit de reeks van het rozenkransgebed (afb. B15), zoals die eerder werd aangetroffen in (B) (afb. B6). De titel van de laatste regel van het *Salve Regina* slaat hier op het thema [in vertaling]: 'O goedertieren, o vrome, o zoete maagd Maria.'¹⁹⁰

2.16 'VAN DE OEFENINGE VAN DE REKOLEXTIE'

Aan het einde van handschriften (A), (B), en (C) is een kort hoofdstuk opgenomen over de jaarlijkse 'rekolextie' of 'recolectie' – de retraite. Deze traditionele monastieke oefening van geestelijke afzondering werd ook gepraktiseerd door de Haarlemse begijnen. De oefening werd gehouden op het begijnhof en duurde ruim één week, van zondag tot zondag.

In het hoofdstuk waarin Cousebant de recolectie behandelt, komen een dag- en weekregel aan de orde die gedeeltelijk afwijken van de normale discipline, in zoverre dat voor elke dag bepaalde gebeden – waaronder verschillende litanieën en boetepsalmen – expliciet werden voorgeschreven, naast hoofdstukken die men moest lezen uit de schrift. De thema's van de litanieën kwamen overeen met de traditionele thema's van de week zoals beschreven bij het opstaan.¹⁹¹ Tijdens de week van afzondering werd niet éénmaal maar tweemaal per dag gemediteerd, zowel 's ochtends als 's avonds. Iedere ochtend om zeven uur gaf Cousebant tijdens de predikatie een geestelijke opdracht ('vermaning'), die aan het einde van de dag werd besproken. Die diende de begijn dan op schrift te stellen als zij na de ochtendmis thuiskwam. Behalve de hier besproken 'oefeninghe vande jaerlijkse recolectie...' staat in handschrift (A) aan het einde van het hoofdstuk over de versterving ook een verwijzing naar een maandelijks recolectie: 'alle saterdaghe voor de 1 sondagh vande maent salmen rekenschap geven van sijn oeffeninghen'.¹⁹²

Eveneens toegevoegd werden de dagelijkse overdenkingen ('opmerking doen') op de voorgeschreven regel of dagorde.

2.2

Lijst ten behoeve van de recolectie
Anoniem, gravure,
16,3 x 26 cm
Nijmegen, Museum
het Valkhof (recente
afdruk van de originele
koperplaat die in 2000
werd gevonden in de
pastorie van De Krijtberg
te Amsterdam)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	Fauten	Belet
Opstaen																																	
Morghen ghebedt																																	
Meditatie																																	
Gheestelycke Lesse																																	
Handwerck																																	
Ghetiden																																	
Misse																																	
L. V. Hoeytien																																	
Kleyne ghetiden																																	
Examen																																	
Noenmael																																	
Thomas à Kempis																																	
Vespers . completen																																	
Handwerck																																	
Historie boeck																																	
Groote litaniën																																	
Metten en laudes																																	
Avontmael																																	
Bereyd: der Med.																																	
Examen																																	
Avondt ghebedt																																	
Ruste																																	
Recoll. alle uren																																	
Gheest: communie																																	
Bichte																																	
Communie																																	
Abstinencie																																	
Penitentie																																	
Her lof																																	
Lesen vanden Regel																																	
Bysonder Examen																																	
Maendelycke Recoll.																																	

*De maagd volgt haar
Bruidegom Christus
naar een tuin met
lijdenswerktuigen,
J. David, Paradisus
sponsi et sponsae (...)
Theodoor Galle (grav.
en uitg.), 1618, gravure,
18,6 x 11,7 cm
Utrecht, MCC, BMH
od3768(1)*

Cousebant dicteerde aan (B) dat zij op zondag moest nadenken over de deugdenbeoefening, over het onderhoud van de doopbeloften, over de goede voornemens en de belofte die zij aan God had gedaan in het aannemen van de geestelijke staat, over de voorafgaande (maandelijke) recollectie, het gebruik van verkregen genade en de goede inspraak van God. Op maandag om half twaalf moest worden nagedacht over het wakker worden, het opstaan, de kleding, het morgengebed, de meditatie, het stilzwijgen en het handwerk vóór de dienst. Dinsdag op dezelfde tijd moest zij nadenken over het misoffer, het handwerk ná de dienst, *De navolging van Christus* van Thomas a Kempis en 'het exame van Consientie' – het gewetensonderzoek vóór het middagmaal –, het stilzwijgen gedurende de helft van het maal, het eten en drinken, de conversatie aan tafel en over de recreatie. Op woensdag om half 12 overdacht de begijn dan de teksten uit de legenden der heiligen, het stilzwijgen van twee tot drie, het getijdengebed en over het rozenhoedje. Op donderdag werd nagedacht over het werk na de middag, de conversatie die men had gehad en met wie, het avondmaal, en over de meditatie en de biecht. Op vrijdag wederom de biecht, de communie, het aanhoren van de predikatie en de vasten en de versterving. Tot slot was er op zaterdag het ontvangen en onderhouden van de maandpatroon en het betonen van gehoorzaamheid en de liefde voor de haar naasten.¹⁹³

Het kan niet gemakkelijk zijn geweest om al deze intenties voor de maandelijke en jaarlijkse recollectie te onthouden en vervolgens te overdenken. Onlangs dook daartoe een interessant hulpmiddel op (afb. 2.2),¹⁹⁴ een gegraveerde koperplaat met een schema van een dagorde, die door Paul Begheyn in verband werd gebracht met het noviciaat van de jezuïtenorde.¹⁹⁵ De koperplaat werd in het jaar 2000 – met 75 andere koperplaten met devotieafbeeldingen – aangetroffen in de pastorie van De Krijtberg, de kerk van de Amsterdamse jezuïeten. Bij het vergelijken van dit schema met de hier beschreven dagorde van de Haarlemse begijnen tijdens de

recollectie lijkt deze echter eerder betrekking te hebben gehad op het leven van de religieuze vrouwen.¹⁹⁶ Er is helaas geen ingevuld formulier bewaard gebleven aan de hand waarvan dit bevestigd kan worden.

Het schema is verdeeld over de 31 dagen van de maand met aan het einde 'fouten' en 'belet'. De volgende opdrachten worden erin onderscheiden: 'Opstaen, Morghen ghebedt, Meditatie, Gheestelycke Lesse, Handtwerck, Ghetyden, Misse, L. V. Hoeytien [Lieve Vrouwe Hoedje of rozenhoedje], Kleyne ghetyden, Examen, Noenmael, Thomas à Kempis, Vespers · completen, Hantwerck, Historie boeck, Groote litanien, Metten en laudes, Avontmael, Bereyd[ing]. der Med[itatie]., Examen, Avondt ghebedt, Ruste, Recoll. alle uren, Gheest. Communie, Bichte, Communie, Abstinentie, Penitentie, Het lof, Lesen vanden Regel, Bysonder Examen, Maendelycke Recoll.' De laatste opdracht refereert er eveneens aan dat de begijnen een dergelijk schema als hulpmiddel bij de retraite konden gebruiken. Per dag moest de gebruikster aantekenen hoe zij de betreffende taak had volbracht. Of ze dat met een kruisje of met een cijfer deed, is niet bekend.

De overeenkomsten met de Haarlemse teksten over de recollectie zijn opvallend. Zo kon de 'geestelyke lesse' bijvoorbeeld betrekking hebben op de opdracht die Cousebant om zeven uur 's ochtends of tijdens de heilige mis aan zijn begijnen gaf. De opmerkelijke overdenkingen van het eten en drinken tijdens de maaltijden werden eveneens op de lijst aangetekend en behandeld in de maandelijks recollectie op dinsdag om half twaalf. In die overdenkingen werd op maandag het handwerk vóór de dienst behandeld en op dinsdag het handwerk na de dienst, en hetzelfde gold voor het 'examen'. Aansluitend werd op de lijst ook dit onderscheid gemaakt: 'Handtwerck [...] Misse [...] Hantwerck'. Het woord 'Examen' stemt overeen met het beschreven 'exame van Consientie'. Met de term 'Abstinentie' wordt bedoeld de onthouding, die omschreven wordt als vasten en versterving.

Afgezien van de communie, die in de zeventiende eeuw niet standaard tijdens iedere mis werd gepraktiseerd, deden de maagden wel iedere dag een 'geestelijke communie' die eveneens kon worden aangetekend op de lijst. Niet alle te overdenken werken staan voorgedrukt op de lijst; wellicht werden ze er met de hand bijgeschreven.

Bij het vergelijken van het schema met de ingeplakte prenten in de handschriften blijkt tevens dat deze geritualiseerde gebruiken bij wijze van geheugensteun konden worden geïllustreerd met een devotieprent. Het gegeven dat deze gegraveerde dagordelijst qua inhoud zo duidelijk overeenkomt met de 'regel' van het Haarlemse begijnhof, meer in het bijzonder met de thema's zoals verwoord in het hoofdstuk over de recollectie, maakt deze lijst tot een sleutelprent met betrekking tot de herkomst van de in de Krijtberg gevonden koperplaten. Het is dan ook waarschijnlijker dat de aangetroffen koperplaten al eerder – in de zeventiende eeuw – zijn overgebracht naar de Noordelijke Nederlanden (zie hierover verder paragraaf 10.4).

2.17 'OVER DE BELOFTE DER BEGIJNEN'

Vrijwel achterin alle vier de boeken staan sermoenen opgetekend over de religieuze geloften van de begijnen. Bij haar intrede legde de maagd in de Haarlemse gemeenschap drie geloften af: die van de 'ootmoedigheid' of nederigheid, de zuiverheid en de gehoorzaamheid.

Alle die tot Mijn wil koome, versaackt sijn selve ende neeme sijn kruys op, en volght Mijn naar, wie versaackt volmaackter sijn selve als de geene die sijn selve aan Godt verbint. Door de belofte van een besondere ootmoedighijt wie draeghter volmaackter sijn Kruys als die belooft sijn vlees met sijn gebreecke en genegenthede te kruysse om de kroon van de maaghe te verkrijghe door de belofte van suyerhey, wie volghter volmaackter onsen Salighmaker, als die belofte doet van gehoorsamhey.¹⁹⁷

Op een schilderij met de beeltenis van de Begga, afkomstig uit het Haarlemse begijnhof, staan deze geloften geschreven op een boek dat zij in haar linkerhand houdt.¹⁹⁸

De belofte van nederigheid verving die van de armoede, zodat het aantal van drie geloften overeenstemde met de traditionele reguliere kloostergeloften. De maagden moesten met deze gelofte afstand doen van de tijdelijke aardse bezittingen, zoals kleding en huisraad. De deugd van de 'ootmoedigheyt' stond haaks op de zonde van de 'hovaardy' of hoogmoed die de mens verwijderde van God. Daar waar nederigheid heerste, bestond geen ijdelheid. De maagden dienden vriendschappen met gewone burgers te vermijden, omdat deze hen zouden meesleuren in het verdriet en het lijden van anderen en ze daardoor ijdel konden worden.

Cousebant was heel duidelijk over de potentiële gevaren van vriendschappen:

dat dese versakinghe de intentie is van de belofte diemen doet blijktt uyt onse regelen ende hantveste die aande begijntjes verbiede, sonder oorelof van de ooverste te gaan bij haar vrienden, ende haar ten eeten noode, haar te herberghe [...] wert den hof ontseyt met boetinghe aan die haar sulle weerse tegende ooverste, met de maght van vrinden, wie door krijgelheijt tegen de ooverste misdoet ofte tegen hunne meninghe maniere verset ofte oopenbaareljck lastert ofte dreijght ende tegen de ooverste haar verweert met de maght van haar vrienden ofte haar maaghschap, ofte aan werreltlijcke regte sal datelijck inde verschreve regte straffe en boete vervalle, die dan te menighvuldigh omgaan met haar wereltse vrienden, ende haar vrienden bemoeien met de saecke van den hof die misdoen teghen de geest van den hof ende teghen de intentie van haar beloften.¹⁹⁹

'Versaect sijn selven' Cousebant verwees bij zijn betoog over de negatieve consequenties van vriendschappen en over de afgelegde geloften veelvuldig naar het boek *De weg van volmaaktheid*, dat geschreven was door Theresia van Avila.²⁰⁰ Hij erkende dat de penitentie van het verbreken van een vriendschap de maagd zwaar zou vallen, maar als zij daar een deugd tegenover zou stellen, zou dat haar verlichting brengen.

Cousebant citeerde Paulus uit zijn brief aan de Christenen van Kolosse over het nieuwe (religieuze) leven waartoe de maagd geroepen was (3:1-17). Zij moest, in navolging van Christus, het kruis dragen in zuiverheid en versterving. Nooit mocht het beeld van de gekruisigde Bruidegom uit haar hart en gedachten zijn. De maagd was op bijzondere wijze een bruid van de gekruisigde Christus. Om dat uit te drukken moest zij bij haar intrede het kruis omhelzen. Verder moest zij in alles gehoorzamen.

Bij de plechtige inwijding

wert het begijntje een langh swart kleet gheweyt, dat haar gheheel lighaan bedeckt, als om te kenne te gheven dat sij gheheel onder de ghehoorsamheijt is, dat sij haar verstant ende wil versaackt, om de kennis ende de wil van haar ooverste, inde welcke sij Godt aanschout in alles te volgen.²⁰¹

Als de maagd al haar geloften zou onderhouden, zou een verheven kroon haar deel worden.

In handschrift (A) zijn bij dit hoofdstuk over de geloften toepasselijke afbeeldingen geplakt. De graveur van de uitgever Michel Sniijders inspireerde zich op een gravure van Theodoor Galle uit *Paradisus sponsi et sponsae* met teksten van de jezuïet Joannes David (afb. 2.3 en A14).²⁰² Hierop is een maagd te zien die haar Bruidegom volgt. Hij loopt naar de ingang van een besloten hof waarin alle lijdenswerktuigen zijn gegroepeerd tot een soort bloemenborders. De hof verwijst naar de tuin die ter sprake komt in het Hooglied. Op de prent is zowel in het Latijn als in het Nederlands de zin gegraveerd die Christus op dat moment uitspreekt en die eveneens is ontleend aan het Hooglied: 'Comt in mijne hof mijne suster my bruyt' / *Veni in hortum meum soror mea sponsa*. Eronder is het antwoord van de maagd in het Frans gegraveerd [in vertaling]: 'Kom lieve Bruidegom, pluk de vruchten uit uw perk, maar moge U ook de zoetzure in Uw hart sluiten'.²⁰³ Haar hart houdt zij zorgvuldig in haar rechterhand en op haar hoofd draagt zij de maagdenkroon. Die kroon kreeg de begijn aangereikt bij haar professie.

In het Haarlems archief wordt een handschriftje bewaard dat deze plechtigheid tot in de details beschrijft.²⁰⁴ Na een reeks van gebeden werd de maagd de 'faly' of sluier omgehangen; daarna werd 'oock de kroon op 't hooft gezet [wordende] singende veni sponsa etc. peysen u die kroon op gestelt als t hooft van een beloofde bruyt'. Na de 'faly'en de kroon ontving de begijn een kaars als symbool van een levendig geloof en van haar brandende liefde voor Christus. Tot slot 'kussen uyt eebieding u gegeven wort het cruys met uwen bruydegom Jesus die omhelsende gaen wedre op u plaets'.

Deze belangrijke ceremonie vond meestal plaats op een feestdag van Maria en werd, tot aan de dood van de begijn, ieder jaar opnieuw herdacht als een soort verjaardag.²⁰⁵ In handschrift (B) is de preek opgenomen die op de feestdag van Onze Lieve Vrouw visitatie, op donderdag 2 juli 1676, werd uitgesproken ter gelegenheid van de inwijding van de betreffende begijn.

Handschrift (D) begint het hoofdstuk over de belofte van de begijnen met een sermoen over 'de feestdag van de presentatie van de Moeder Gods' in de tempel. Deze feestdag refereerde aan de opdracht van Maria in haar prille jeugd door haar ouders in de tempel. Deze gebeurtenis, waarover verhaald wordt in *De Nativitate Mariae* – een apocrief evangelie – werd gevierd op 21 november. De preken die Cousebant ter gelegenheid van deze feestdag schreef, zijn in de handschriften (B) en (D) opgenomen als eerste hoofdstuk. De symboliek van de verhalen sluit goed aan bij de beleving van de begijnen, die Maria navolgden. Maria begaf zich na de annunciatie – dus toen ze van de engel de boodschap ontving dat zij Christus in haar schoot zou ontvangen – naar haar nicht Elisabeth om haar dit wonder te vertellen. Toen ze elkaar ontmoetten, werd Johannes in de schoot van Elisabeth geheiligd en begreep Elisabeth het wonder dat Maria overkomen was. Maria sprak vervolgens het *Magnificat* uit (Lucas 1:26-56). Analooq aan dit verhaal verliep de inwijding, waarna de maagd haar medezusters tegemoetrad.

In handschrift (B) is bij dit sermoen een prent van Hieronymus Wierix met de visitatie opgenomen (afb. B1). Maria en Elisabeth worden vergezeld van twee engelen. Onopvallend op de achtergrond staan hun echtgenoten Jozef en Zacharias. Ze zijn moeilijk te onderscheiden en lijken niet van belang te zijn voor het hoofdthema van de prent: de ontmoeting van de twee heilige zwangere vrouwen. Het onderschrift luidt [in vertaling]: 'De dageraad het Licht

dragend, gaat zonder dralen het bergland in; verheug U onvruchtbare moeder. Gelukkig Gij die hebt geloofd. Oh maagd, gelijk God ontvangen. Verheug U vruchtbare maagd.²⁰⁶

In handschrift (A) is eveneens een afbeelding van de visitatie opgenomen (afb. A11), een gravure van Theodoor Galle, en wel op een tamelijk willekeurige plaats onderaan het hoofdstuk over de geestelijke boeken en vóór het hoofdstuk over de penitentie ('van de oeffeninghe vande week die een maecht alle weecken behoort te doen'). Hoewel Jozef en Zacharias hierop iets duidelijker zijn weergegeven, spelen de vrouwen wederom de hoofdrol. Het onderschrift van de prent luidt [in vertaling]: 'En het geschiede toen Elisabeth de groet van Maria hoorde, dat het kind opsprong in haar schoot en Elisabeth werd vervuld met de heilige Geest.'²⁰⁷

In handschrift (B) staat ter illustratie bij het hoofdstuk over 'De beloften der Begijnen' een voorstelling van Maria bij haar eerste bezoek aan de tempel, waaraan het andere hier besproken Mariafeest gewijd was (afb. B20). We zien hierop het kind Maria dat door de priester in de tempel wordt ontvangen. Hier luidt het onderschrift [in vertaling]: 'De maagd aan God opgedragen, Roos van de wereld, dierbaar aan God, Lelie van reinheid. Edelsteen van Salomons Tempel, zal later haar zoon opdragen in de armen van Simeon.'²⁰⁸

De andere afbeelding bij het hoofdstuk over de belofte van de begijnen in handschrift (B) (afb. B21) is identiek aan de laatste afbeelding bij het analoge hoofdstuk in handschrift (C) (afb. C17). Deze prent beeldt de parabel van de vijf wijze en vijf dwaze maagden uit, waarin de bruidsmystiek een sleutelrol speelt. Volgens dit verhaal vulden de wijze maagden hun lamp op tijd met olie en kregen ze daardoor toegang tot de hemel en tot het hart van Christus. Afbeeldingen hiervan komen vaak voor in de context van de maagdeniconografie (zie paragraaf 4.7). Een vrouw met een brandende lamp verwijst dan naar een wijze maagd.²⁰⁹ Onder de prent staat geschreven [in vertaling]: 'De vijf verstandige meisjes namen olie in hun kruiken mee en gingen met hun lampen de Bruidegom en bruid tegemoet.'²¹⁰

Monteiro heeft deze prent eveneens afgebeeld in haar studie over kloppjes, maar dan uit een bijgebonden exemplaar uit het kloppenboekje *Den Spiegel van Philotea* van Aegidius Gerardi uit 1646 met het Nederlandse onderschrift: 'Als wyse maeght u lampe draeght. Gaet te gemoet u Bruygom soet. Want naer de deught Soo komt de vreught.'²¹¹

In handschrift (C) is het hoofdstuk verlucht met de titelprent uit de maagdenreeks *Speculum Virginitatis* van Hieronymus Wierix. Op deze afbeelding tronen Maria en engelen in de hemel in aanbidding voor het kruis, dat geplaatst is in een vaas; onder hen bevinden zich maagden en religieuzen (afb. C16).

Handschrift (A) eindigt met het hoofdstuk over de geloften van de begijnen. De tekst stopt abrupt, waarom is niet bekend. Aan het begin van dit laatste hoofdstuk plakte de schrijfster een prent van Theodoor Galle met de hemelvaart van Christus (afb. A12), waaronder de tekst te lezen valt [in vertaling]: 'En terwijl Hij hen zegende, verwijderde Hij zich van hen en werd ten hemel opgenomen. Zij aanbaden Hem en keerden met grote blijdschap naar Jeruzalem terug.'²¹²

Achterin de handschriften (B), (C) en (D) zijn de gebruikelijke dagelijkse gebeden opgenomen, zoals het morgengebed, het avondgebed en het gebed 'Comt H. Geest'. Alleen in (B) is, tegenover het avondgebed, een afbeelding geplakt die als titel draagt: *Sancta Ioseph Dormitio* (Het heilige inslapen van Jozef) (afb. B23). Het begijntje knipte ook hier de signatuur eraf. De prent, waarschijnlijk uitgegeven door Theodoor Galle, maakt deel uit van een reeks over het leven van Jozef (zie paragraaf 2.11). Maria zit hierop in gebed verzonken naast haar bed.

Een jonge Christus staat achter het bed en wijst naar zijn vader. Het onderschrift luidt [in vertaling]: 'Boven allen zijt gij zeker, Verheug U Vader die met de hoogste hulp gaat sterven. Die gij hebt gediend, zal U behouden; Wat gij gegeven hebt zal Hij met de grootste rente terugbetalen.'²¹³

Handschrift (B) eindigt met een korte handleiding over de manier waarop de maagd behoorde te gaan rusten, iets wat eveneens was opgenomen in de 'regel'. Net als bij het aankleden 's ochtends moest zij bij het uittrekken van haar zwarte kledij vrome beelden voor ogen hebben, zoals Jezus die ontkleed wordt voor Pilatus of op de berg van Calvarië of de ontkleding op de jongste dag. Hierbij moest zij de grond kussen ten teken dat zij geloofde op een dag in de aarde begraven te worden en tot stof te veranderen. Zij imagineerde dan haar bed als doodskist, omdat zij daar op een dag dood zou worden opgebaard. Het bed was de plaats waar het begijntje voor God zou verschijnen voor het laatste oordeel.

2.18 OVER BEGGA, GEERTRUYD EN ISABELLA

In het reglement van het Haarlemse begijnhof dat in 1631 werd opgesteld door pastoor Jan Albert Ban is het zevende hoofdstuk getiteld 'Van den Godsdienst, feestdaghen, gebruyck der Heilige Sacramenten ende den Kerckelijcke zangh'. Hierin zijn de belangrijkste feestdagen opgenomen die in de zeventiende eeuw in het begijnhof werden gevierd.²¹⁴ Tevens wordt erin vermeld dat de zusters in de kerk beschikten over een miraculeus beeld van de Maria 'welcke op dese Hove van den Jaere vijftthien hondert en vijft geweest is, van Sebastiaen biscop tot Sebasten ende Wybisscop van Utrecht gewijdt, ende met grote mirakeulen alhier bewaert is'.²¹⁵ Dit Mariabeeld werd niet alleen dagelijks vereerd door de begijnen, maar ook door pelgrims, die van heinde en verre kwamen om voor het beeld de litanie van Loreto te bidden.²¹⁶ In een officieel schrijven uit 1639 verleende de apostolisch vicaris Phillipus Rovenius aan eenieder die dit deed vijftig dagen aflat.²¹⁷

Behalve de kerkelijke hoogtijdagen en Mariafeesten (waaronder Maria ter sneeuw op 5 augustus) werden er nog drie opmerkelijke feestdagen gevierd, namelijk die van de heilige moeder Begga op 17 december, de Delftse begijn Geertruyd van Oosten op 7 januari en de relatief onbekende begijn Isabella van Hoey op de maandag na sacramentsdag (afb. 2.4).²¹⁸ De drie begijnen staan afgebeeld op een zeldzaam prentje van Michel Sniijders dat is ingeplakt bij het hoofdstuk 'Over de belofte der begijnen' in handschrift (A) (afb. A13). Begga, de patrones en hier geduid als stichtster van de orde (*Fundatrix Begginæum*), is hierop relatief groot weergegeven met – klein aan haar voeten – Geertruyd van Oosten en Isabella van Hoey. Begga draagt haar vaste attributen: in haar linkerhand het klooster van Andenne en in haar rechterhand een boek waarop twee kronen liggen. Tezamen met de kroon op haar hoofd symboliseren deze kronen de drie fasen van haar leven: van maagd, gehuwde vrouw en weduwe. De wapens zijn die van Brabant en Lotharingen.²¹⁹

Isabella is afgebeeld met een monstrans en Geertruyd (1300-1358) met gespreide handen ten teken dat zij daarin de stigmata ontving.²²⁰ Opvallend is dat voor hun beider namen, die boven hun hoofd geschreven staan, de 'S' van 'Sint' staat, alhoewel zij niet gecanoniseerd waren. Dezelfde voorstelling is gegraveerd in een zilveren plaquette, afkomstig uit het begijnhof van Breda, die heeft gediend als boekbeslag (afb. 2.5).

De 'regel' van Ban schreef voor dat men Isabella op de maandag na Sacramentsdag (de tweede donderdag na

VI. *Men sal oock feestelycke Memorie houden van de heylige Maget Geertruydt van Oostey beggijne die de vijf wonden ons Heeres heeft gesont, op des sevendes Januarij daeghs naer de openbaringe ons Heeres, mit een singende misse van de openbaringe ons Heeres, daer by voegende de Collecta van de Passie ons Heeres, Ende een predicatie Ende avondt loff*

VII. *Des maendaeghs nae H. Sacraments dach, ^{off} onder het Octaeve op des anderens dach, sal men memorie houden van de salige Maget Isabella van Hoije beggijne mit een singende misse van het heyligh Sacrament des Altaers, predicatie, en loff. Want Godt aen haer de Instellinge vander feestdags des H. Sacraments openbaert heeft.*

pinksteren) diende te eren met een gezongen mis met predikatie en een lof (afb. 2.4):

Des maendaeghs nae H. Sacraments dach, off onder het octaeve op een anderen dach, sal men memorie houden van de salige maget Isabella van Hoije beggijne met een singende misse van het heyligh Sacrament des Altaers predicatie en lof. Want Godt aen haer de instellinge van den feestdagh des H. Sacraments openbaert heeft.²²¹

Ze werd dus vereerd omdat men meende dat God aan haar de feestdag van het heilig Sacrament had geopenbaard.

In de handschriften waarin de regels van Cousebant geciteerd worden, komt Isabella ook tweemaal ter sprake – dit overigens in tegenstelling tot Geertruyd van Oosten die in geen van de handschriften wordt gememoreerd. In handschrift (B) lezen we over Isabella:

Het was door de kraght van het H. Sacrament des Altaers dat de H. Isabella van Hoije soo stichtigh en ontstoocke was in haar woerde sij hadt in haar die brant van het H. Sacrament des Altaers en de daarom diende sij met sulcken liefde de siecke int gasthuys, sijn wij soo verandert nae dat wij ontfangen hebbe het H. Sacrament des Altaers dat Christus sijn selver aan ons tegenwoordigh stelt als een vrindt in het H. Sacrament des Altaers.²²²

Verder wordt deze begijn gememoreerd in verband met het misoffer (zie paragraaf 2.14, noot 175): 'in de gedaghtenisse van Isabella van Hoy' en wijdde Cousebant een preek aan haar.²²³

De devotie voor deze begijn was ten tijde van Cousebant dus nog zeer levend. Het is echter vreemd dat Isabella van Hoey met deze openbaring in verband werd gebracht in plaats van de veel bekendere Juliana van Mont-Cornillon of van Luik (1193-1258), die hierom officieel door de kerk was erkend.²²⁴ Daarbij komt dat de weinige gegevens die in de Haarlemse handschriften over Isabella worden vermeld verdacht veel

lijken op die in de *Vita* van Juliana. Opvallend is bovendien dat door het toedoen van de laatstgenoemde Isabella's naamfeest eveneens werd ingesteld op 5 april.

In het Delftse begijnhof werd op 5 april Juliana herdacht en niet Isabella. De geestelijk vader van de Delftse begijnengemeenschap, Stalpaert van der Wiele (1579-1630), componeerde zelfs een lied ter ere van 'Juliana van Luyck', dat op haar naamdag werd gezongen. Ook Ribadineira en Rosweyden namen haar levensverhaal op in hun standaardwerk over heiligenlevens (zie hierover paragraaf 1.3). Daarbij is een illustratie van de heilige opgenomen, in gebed verzonken en geknield voor een altaar waarop zich een monstrans bevindt (afb. 1.4).²²⁵

2.4

Fragment uit het reglement uit 1631 van pastoor Ban voor het Haarlemse begijnhof met de vermelding van de feestdagen van Geertruyd van Oosten en Isabella van Hoey
Haarlem, Archiefsdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 341.

2.5

Zilveren boekbeslag met de afbeelding van St. Begga, Geertruyd van Oosten en Isabella van Hoey mogelijk M. Snijders (ontw.), 17de eeuw, gravure op zilver, 10 x 8 cm
Breda's Museum, B 736

De traditie om Begga te vereren als stichteres van de begijnen is minder oud dan men wellicht zou verwachten. Stefaan Grieten zet uiteen dat deze verering zich pas in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw ontwikkelde.²²⁶ De van oorsprong nomadisch ingestelde begijnenbeweging werd in de dertiende en veertiende eeuw door middel van repressiemaatregelen ondergeschikt gemaakt aan de kerkelijke hiërarchie. Deze harde maatregelen hadden tot gevolg dat de beweging in Duitsland, Italië, Frankrijk en elders van de kaart werd geveegd; slechts in de Nederlanden bleven de begijnen bestaan. Zo ontwikkelde zich in de loop van de zestiende eeuw een gecontroleerde beweging met alle kenmerken van een religieuze orde met een eigen identiteit.²²⁷ Dat riep tevens de noodzaak op tot het aanwijzen van een 'stichteres'.

Begga leek hiertoe de ideale kandidaat te zijn. Zij was een dochter van de hertog van Brabant, Pepijn I van Landen, en trouwde met Ansegysus, hertog van Austrasië. Na diens geweldadige dood bekeerde zij zich tot het religieuze leven en stichtte het klooster van Andenne, waar zij in 693 overleed. De zoon van Begga en Ansegysus, Pepijn van Herstal, was volgens de legende de vader van Karel Martel, de grootvader van Pepijn de Korte en zodoende de overgrootvader van Karel de Grote. Begga gold dus als een stammoeder van de Habsburgse dynastie. Toch werd er nog tot in de zeventiende eeuw over gedebatteerd of zij wel de juiste was om de rol van patrones van de begijnen te bekleden.

De erkenning van Begga als officiële stichteres werd min of meer definitief door twee publicaties over haar leven die aan het begin van de zeventiende eeuw het licht zagen, namelijk *Het gheestelyck palays der beggyn-hoven* van Johannes Wils uit 1628 en de *Vita S. Beggae* van de abt van de Leuvense Sint-Gertrudisabdij Geldolphus van Rijckel uit 1631.²²⁸ Deze erkenning werd tevens beschouwd als een eerbetoon aan het aartshertogelijk paar Albrecht en Isabella van Spanje, want hiermee werd de band tussen Begga en het Habsburgse hof

bevestigd. De overgrootvader van Isabella, keizer Maximiliaan I, presenteerde zich namelijk als Habsburgse vorst en nazaat van Karel de Grote.²²⁹ Dat het aartshertogelijk paar de begijnen een warm hart toedroeg, blijkt uit hun aanwezigheid bij de eerste viering ter ere van Begga als patrones op 20 december 1626 in het Brusselse begijnhof.²³⁰

Het bovengenoemde boek van Van Rijckel bevat, behalve het levensverhaal van Begga, allerlei andere verhalen over belangrijke begijnen in de Nederlanden, onder wie Geertruyd van Oosten en Isabella van Hoey. Het boek was geschreven in het Latijn en bedoeld als standaardwerk voor de geletterde geestelijkheid. Een eerste druk ervan uit 1631, die zich in de bibliotheek van het Museum Catharijneconvent bevindt, bevat een handgeschreven inscriptie waaruit blijkt dat de geestelijk vader van de Haarlemse begijnen, Jan Albert Ban, de eigenaar van het boek was en dat hij het in 1631 persoonlijk van Van Rijckel ten geschenke had gekregen.²³¹

In hetzelfde jaar als waarin Van Rijckels *Vita S. Beggae* verscheen – 1631 – stelde Ban, zoals vermeld, een nieuw reglement op voor het Haarlemse begijnhof.²³² Het is heel goed mogelijk dat Ban en Van Rijckel gezamenlijk de nieuwe 'regel' voor het begijnhof hebben opgesteld.

In het Catharijneconvent bevindt zich bovendien een handschriftje van Ban met 'Statuten en ordonantiën van drie begijnhoven te Leuven'.²³³ Hij had dus kennis van de regel in Leuven, waarop hij dan zeer waarschijnlijk zijn eigen statuten baseerde.

Dat Ban in zijn 'regel' de feestdagen van zowel Isabella als Geertruyd opnam, zal hem zijn ingegeven door Van Rijckel. Dat lijkt althans te worden bevestigd door een monumentaal schilderij van een onbekende kunstenaar dat afkomstig is uit het begijnhof van Leuven (afb. 2.6). Grieten dateert dit doek omstreeks 1625.²³⁴ Erop afgebeeld is de Begga als schutmantelheilige van de begijnen, met links onder haar mantel drie wereldlijke heersers: Karel de Grote, een Franse koning – waarschijnlijk Lodewijk IX – en Ansegysus, Begga's echtgenoot. Rechts onder haar mantel knielen drie begijnen. Grieten weet slechts de begijn met het kruis uiterst rechts met zekerheid te identificeren als Lidwina van Schiedam (1380-1433). Voor de maagd met de gespreide handen (met stigmata!) oppert hij een mogelijke identificatie van Catharina van Siena (1347-1380) of Ida van Leuven (ca. 1088-1117). De middelste maagd, met monstrans en rozenkrans, zou volgens Grieten dan Clara of Juliana van Cornillon kunnen zijn.

Grieten zat er met Juliana dichtbij; de afgebeelde begijnen zijn namelijk identiek aan de twee met naam genoemde begijnen op het prentje van Michel Sniijders in handschrift A (afb. A13): Geertruyd en Isabella. Ook de stigmata op de handen van een van de begijnen wijst erop dat zij geïdentificeerd zou kunnen worden als Geertruyd. Ban moet aldus de van het gangbare afwijkende devotie voor deze maagden in Haarlem hebben overgenomen uit Leuven, waar zijn vriend Van Rijckel, zoals gezegd, abt was van de Gertrudisabdij.

In het Haarlemse archief wordt een inventaris uit 1771 bewaard van de inboedel van de pastorie van het begijnhof. Daarin worden twee schilderijen van begijnen vermeld.²³⁵ Zouden het hier de beeltenissen van Geertruyd en Isabella betreffen? Dat ligt, gezien het voorgaande, voor de hand. Aangezien ijdelheid bij de begijnen uit den boze was, is het hoe dan ook erg onwaarschijnlijk dat een van hen zich zou hebben laten portretteren; dat het om de beeltenissen van oudere – middeleeuwse – heiligen gaat, bijvoorbeeld Geertruyd of Isabella, is het meest aannemelijk.

P. T. G.
A
1835

Aan de vooravond van Isabella's feestdag, op 4 april 1869, werd op de vliering van de kosterwoning van de St.-Jozefkerk in Haarlem – de latere kerk van het begijnhof – een portret gevonden van een onbekende religieuze vrouw, gedateerd 1635, door de Haarlemse kunstenaar Pieter de Grebber (afb. 2.7); tegenwoordig bevindt het zich in Museum Catharijneconvent te Utrecht.²³⁶ Dat het hier een begijn betreft, daarover was vrijwel ieder het op grond van de kledij wel eens, maar welke? De vrouw zit geknield voor een klein altaar met daarop een tabernakel en een kruisbeeld.

Enkele jaren geleden publiceerde Paul Dirkse een artikel over dit intrigerende schilderij en legde daarbij terecht een verband tussen de kunstenaar en pastoor Ban, die ten tijde van de vervaardiging van het paneel nog geestelijke vader van de begijnen was. De Grebber woonde vanaf 1634 in een huisje op het begijnhof.²³⁷ Dat de maagd de Delftse begijn Geertruyd van Oosten moest voorstellen, sloot Dirkse uit: haar handen vertonen namelijk geen tekenen van stigmata. Op grond van een (andere) levensbeschrijving uit Van Rijckel en een prent uit hetzelfde boek van Alexander Voet II, kwam Dirkse uit op Matteken van Gent, een begijn die in de vijftiende eeuw aldaar woonachtig was op het Groot begijnhof.²³⁸ Deze Matteken vertoont echter geen enkele gelijkenis met de vrouw op het schilderij van De Grebber. Merkwaardig genoeg oppert Dirkse nergens de mogelijkheid dat het hier om die andere te Haarlem vereerde begijn kan gaan: Isabella van Hoey. Hij was wellicht niet op de hoogte van de in Haarlem bewaarde archivalia over het begijnhof.²³⁹

Het kruisbeeld op het schilderij is, zoals gezegd, geplaatst op een tabernakel: dé plaats waar het heilig Sacrament in de vorm van de hostie werd opgeborgen – hetzelfde sacrament dat, volgens Ban en de teksten uit de handschriften met de 'regel' van Cousebant, aan Isabella was geopenbaard. De begijn kijkt naar haar Bruidegom die in dat heilig Sacrament wordt gesymboliseerd; Zijn kruisoffer wordt in het sacrament herdacht. Op andere afbeeldingen van mediterende maagden is over het algemeen slechts een kruisbeeld op een privé-altaar afgebeeld. De aanwezigheid van het tabernakel is veelbetekenend en verwijst stellig naar het daarin bewaarde heilig Sacrament.

Hoewel de aanwezigheid van alleen het tabernakel nog geen overtuigend bewijs vormt dat we hier te maken hebben met Isabella van Hoey, is de combinatie met een rozenkrans – een attribuut dat de religieuze op het schilderij uit Leuven in haar andere hand houdt – dat wel. De identificatie als de Haarlem volstrekt onbekende Matteken van Gent over wie niets in de handschriften en andere bronnen is terug te vinden, moet worden gewijzigd: het betreft Isabella van Hoey.

Blijft echter de vraag open waarom nu juist de relatief onbekende Isabella zowel in Haarlem als in Leuven werd vereerd. Wellicht is het antwoord hierop eveneens te vinden in haar verering te Leuven. Van Rijckel had immers in zijn *Vita S. Beggae* proberen aan te tonen dat aartshertogin Isabella afstamde van Begga. Door nu Isabella van Hoey naar voren te schuiven als dé begijn die het visioen over het heilig Sacrament had gehad, werd de aartshertogin in één beweging ook nog voorzien van een begijn als patroonheilige. Daarmee werd de orde indirect voorzien van extra glans. Van Ban weten we dat hij contacten onderhield met de katholieke aartshertogin Isabella. Zo wordt bij de Archiefdienst voor Kennemerland een brief van de infante aan Ban uit 1626 bewaard betreffende de wijze waarop de begijnen werden aangenomen en hun professie dienden uit te oefenen.²⁴⁰

Het is maar de vraag of Isabella wel ooit heeft bestaan. In ieder geval werd zij in 1712 niet meer vereerd. In dat jaar

verscheen een bewerkte herdruk van het boek van Van Rijckel in het Nederlands, waarschijnlijk van de hand van A.J. Charles. Alhoewel de oorspronkelijke tekst daarin vrij getrouw werd nagevolgd, verdween de paragraaf over Isabella van Hoey. Ook op de jaarkalender met de officiële feestdagen voor begijnen is 5 april – de feestdag van zowel Isabella als Juliana – blanco gelaten. In de index komt haar naam nog wel voor, maar dan als 'Elisabeth van Hoey Nyvel'. Om de verwarring nog groter te maken verwijst de paginanotitie echter naar een verhaal over het leven van Juliana van Mont-Cornillon (die in de index 'Juliaen. Nyvel' wordt genoemd).

In dit verhaal over 'Elisabeth' overlijdt deze vóór Juliana, die toevalligerwijs in hetzelfde (onbenoemde) klooster verbleef.²⁴¹ Toen haar lijk werd gewassen, begon Juliana 'bitterlijk te krijten'. De abdisse 'in wiens Clooster sy alsdan waren', vroeg haar waarover zij schreide en toen antwoordde zij 'dat sy niet en weende over haer gestorven Suster, maer over haer selven'. De schrijver gaf hiermee een fraaie draai aan de devotie van Juliana en Elisabeth/Isabella. Het lijkt erop dat hij een verhaaltje verzong waarmee de persoonsverwisseling zou kunnen worden verklaard: 'En soo de selve Abdisse daer naer bemerkte dat Juliaen niet en badt voor Elisabeth, [...] en haer vraagde hoe sy dit soo dede, seyde sy met een minnelijkheit: datmen de Heylige ongelijk doet, alsmen Godt voor dese bidt.'²⁴²

2.19 CONCLUSIE

Het leven van de Haarlemse begijnen was van 's ochtends tot 's avonds gevuld met gedachten, gebeden en gebruiken rondom het leven van de Bruidegom Christus en zijn moeder Maria. De heiligen en zaligen fungeerden als voorbeelden, voorsprekers, middelaars, beschermheiligen en exempels in de deugdenbeoefening. De manier waarop de geestelijk vader van de begijnen Cousebant deze leidraad formuleerde, getuigt van inzicht in – en kennis van – het wel en wee van zijn begijnengemeenschap. Uit de wijze waarop hij de spiritualiteit verwoordde, valt meermalen af te leiden hoe lichamelijk en concreet de minnemystiek of bruidsmystiek door de begijntjes werd beleefd. Hoewel de interpretatie van de bruid als kerk, gemeenschap en gelovige bekend en erkend werd, beschouwden de religieuze vrouwen zich in de vroegmoderne tijd als elitaire bruiden en partners van Christus, met wie zij mochten spelen als het het Christuskind betrof of die zij mochten beminnen. Op de devotieprenten is hun Bruidegom – Christus – expliciet afgebeeld als een klein te koesteren Kind (prikkelend voor het moederlijk instinct) of als aantrekkelijke jonge Man.

Meer nadruk werd in de vroegmoderne tijd gelegd op Maria als voorbeeld ter navolging. Zij stond, naast Christus, model voor het spirituele leven van de vrouwen. Na het Concilie van Trente nam de verering van Maria een grote vlucht en werd deze niet meer alleen beleden met woorden, maar vooral ook met beelden. Opmerkelijk is dat afbeeldingen die gebaseerd waren op de apocriefe boeken, zoals die van de maagschap van Anna, tijdens de beeldhervormingen na Trente langzamerhand verdwenen, terwijl het (apocriefe) levensverhaal van Maria juist meer dan ooit werd gepropageerd en verspreid door middel van beelden. Behalve Maria werden vooral de vrouwelijke zaligen en heiligen populair als voorbeeld voor de mystieke beleving van religieuze vrouwen. De maagd nam niet meer andere, anonieme maagden tot voorbeeld, maar door de kerk erkende mystieke vrouwen, zoals zaligen of heiligen, ordetichteressen en martelaressen. Afbeeldingen daarvan genoten in de vroegmoderne tijd een groeiende populariteit.

Evenals in de late Middeleeuwen werden prenten aangewend ter lering, verering, herinnering en als hulpmiddel bij het gebed. Gezien de grote hoeveelheid van het gebruikte devotionele beeldmateriaal, ondersteunden de prenten het strakke dagritme van de begijnen, niet alleen bij de meditatie, maar vooral ook bij het onderhouden van de 'regel'. Vooral de deugden en de thema's van de dag, de weekdays en de getijden konden worden herinnerd door middel van de afbeeldingen.

De prenten werden op verschillende manieren aangewend. Het belangrijkste thema, de passie van Christus, kon ter inspiratie en herinnering aan handelingen en rituelen worden gebruikt. De onderschriften van de prenten, waaronder veel psalmen en fragmenten uit het Hooglied, waren ontleend aan het Oude Testament of aan het Nieuwe Testament: vooral de evangeliën, Paulus en de Handelingen. Daarnaast bevatten de prentjes anonieme gedichtjes waarvan de herkomst onbekend is. Het ligt voor de hand dat de psalmteksten daarnaast vooral bekend waren door het getijdengebed, en hetzelfde geldt voor fragmenten uit de *Stabat Mater*, zoals de passage die gegraveerd staat onder afb. B14. De onderschriften van de prentjes speelden voor de begijnen echter een ondergeschikte rol aan de afbeeldingen. Het ging hen voornamelijk om het 'plaatje'.

Cousebant, die als priester werd gevormd in Frankrijk, citeerde in de begijnenhandschriften de gangbare spiritualiteit van de zeventiende eeuw en vulde die aan met plaatselijke devoties en gebruiken die geënt waren op de traditie van het Haarlemse begijnhof. Hij baseerde zich verder op de middeleeuwse monastieke traditie, zoals die zich in West-Europa, mede onder invloed van de moderne devotie, had ontwikkeld. Vooral de teksten uit het Hooglied, die onder meer werden uitgewerkt door Bernardus van Clairvaux, stonden in de zeventiende eeuw (nog steeds) in de volle belangstelling. De spiritualiteit was echter niet gestopt met de Reformatie; ook zestiende- en zelfs contemporaine zeventiende-eeuwse bronnen, zoals de verhandelingen van Theresia van Avila, Franciscus van Sales en Ludovicus de Ponte, werden veelvuldig door hem aangehaald.

Opmerkelijk zijn de steeds terugkerende verwijzingen naar de zogenoemde 'hartenruil'. In de mystiek werd het hart in woord en beeld het centrum van de menselijke geloofsbeleving. De gelovige imagineerde en beleefde Christus' leven in zijn hart, analoog aan zijn ziel. De afbeeldingen die deze 'hartenspiritualiteit' weergeven, werden in de vroeg-moderne tijd zeer populair.

In hoeverre is nu de hier besproken zeventiende-eeuwse 'regel' van de begijnhof in Haarlem illustratief voor andere (semi-)religieuze gemeenschappen in de Republiek? De dagorde en levenswijze van kloppen in de Republiek, die Marit Monteiro beschrijft aan de hand van kloppenboeken in haar boek *Geestelijke Maagden* uit 1996, blijken nauw overeen te komen met die van de begijnen.²⁴³ De eerder verschenen studies over kloppen van Theissing en Schulte van Kessel uit respectievelijk 1935 en 1980 wijken, voorzover de regels worden beschreven, eveneens nauwelijks af van die van de Haarlemse begijnen.

Vooral de spirituele invulling geeft aan hoezeer de begijnen de hele dag door de beelden van hun beminden in hun geest projecteerden en de passages uit de bijbel in verband brachten met hun bezigheden en gedrag. In die context moet beeldmateriaal – en dan voornamelijk in de vorm van prenten – een prominente rol hebben vervuld. De wijze waarop bijvoorbeeld bepaalde episodes uit de bijbel waren uitgebeeld, werd overgenomen in de geest van het begijntje en haar beleving van het mystieke. Die werden aldus veel concreter en lichamelijker ervaren dan wij ons nu kunnen voorstellen.

De veelvuldig aangehaalde werken van Franciscus van Sales en Ludovicus de Ponte (zie respectievelijk paragraaf 1.2 en 1.3) beschrijven mystieke religieuze belevingen en plaatsen deze in de gebedscultuur. Prenten waarvan de voorstellingen overeenkwamen met die beschrijvingen vormden niet alleen een samenvatting van het geschrevene, maar dienden vooral als hulpmiddel voor de verbeelding in de geest. Ze vormden een belangrijk element bij de ervaringsmystiek. In het geheugen worden niet zozeer verhalen opgeslagen, maar veeleer beelden zoals die door de zintuigen worden waargenomen en verwerkt. De mystiek werd via deze zintuigen opgeroepen en gestimuleerd, bijvoorbeeld bij het horen van religieuze muziek of vrome teksten, maar vooral door het niet-horen (stiltzwijgen). De tastzin of het gevoel werden geprikkeld door te vasten of de penitentie of in de koestering van het 'Kindje-wiegen', het zogen en aan- en uitkleden, niet alleen van zichzelf maar ook van (heiligen)beelden.²⁴⁴ Deze prikkels werden ondersteund door rituelen waaraan religieuze metaforen werden gekoppeld. Door de geest op deze wijze te bespelen realiseerde men voor zichzelf de ideale (geestes)toestand van wat men beschouwde als het juiste en ware religieuze leven. Die levensprojectie bestond dan niet meer uit de dagelijkse wereld en cultuur van de gewone mensen, maar uit een verheven religieuze beschaving, waarin de maagd zich in een voorportaal van de hemel achtte waar Christus en Maria zich rechtstreeks aan haar openbaarden. Hoe het leven in die *hortus conclusus* werd verbeeld, zal in de komende hoofdstukken verder duidelijk worden gemaakt.

EMBLEMATISCHE VOORSTELLINGEN

Het werk van Antoon Wierix en Boëtius à Bolswert; herkomst, verspreiding en hergebruik

3.1 EMBLEMATISCHE VOORSTELLINGEN

In de handschriften van de Haarlemse begijnen zijn een aantal emblematische voorstellingen opgenomen.¹ Emblemata of zinnebeelden zijn afbeeldingen met een symbolische betekenis waarbij het beeld en het woord als het ware met elkaar zijn verbonden. In die definitie zouden vrijwel alle devotieprenten met op- en onderschriften tot deze categorie gerekend kunnen worden, maar hier verstaan we er moraliserende prenten onder met niet aan de werkelijkheid te relateren voorstellingen. Een speciale categorie die hieronder aan de orde zal komen, zijn de devotieprenten met hartensymboliek.² Een embleem bestaat traditioneel uit een *pictura*, een beeld of imago, een *inscriptio*, een motto of lemma, en een *subscriptio*, een kort gedicht of epigram.³ Bij de religieuze emblemata die los werden verspreid en werden gebruikt als devotieprenten, verviel de *subscriptio*: de gelovige kon dan een eigen tekst, al of niet in de vorm van een gebed, bij de prenten bedenken.

In handschrift (A) is, bij het hoofdstuk over de meditatie, de titelprint afgebeeld uit een beroemde reeks van devotieprenten of emblemata, de *Cor Iesu Amanti Sacrum* (afb. A5). Deze toont een brandend hart dat omhoog wordt gehouden door zes personen, onder wie een edelman, een pater en een gesluierde vrouw (een religieuze). De reeks werd uitgegeven door Michael Sniijders (1588-na 1635) en is geïnspireerd op een beroemde prentenreeks van Antoon Wierix (ca. 1555-1604), die deze als een autonoom kunstwerk ontwierp.⁴ De prenten uit de reeks hebben het karakter van een stripverhaal en werden later in boekvorm uitgegeven (zie paragraaf 3.2).

In handschrift (B) zijn emblematische prentjes van Boëtius à Bolswert opgenomen die afkomstig zijn uit de *Pia desideria* ('Vroom verlangen' of 'Goddelijke wensen') (afb. B4, B7, B16, B18 en B22). De oorspronkelijke teksten bij deze afbeeldingen werden geschreven door Herman Hugo. Dat dit soort prentjes zijn gebruikt als illustratiemateriaal voor een stichtelijk handschrift is niet vreemd: zinnebeelden waren erg populair en deze reeks verwierf grote bekendheid.

Aan het begin van de zeventiende eeuw werden erotische emblemataboeken waarin Cupido een hoofdrol vervult populair.⁵ De oorsprong van deze avontuurlijke erotische putti lag in de hellenistische tijd, in de legende van Eros en Psyche. In de Romeinse tijd transformeerde men Eros tot Amor. Met de herleving van het platonisme in de Renaissance begonnen de twee putti een hernieuwd leven, onder andere in emblemata.⁶

De van oorsprong Leidse kunstenaar Otto van Veen (1556-1629), die onder meer werkzaam was aan het hof van de infante Isabella van Spanje, publiceerde in 1608 een boek met zinnebeelden getiteld *Amorum Emblemata*.⁷

3.1

De Goddelijke liefde overwint de aardse liefde en een recente afdruk daarvan

Hieronymus Wierix, gravure, 11,2 x 7,3 cm

Nijmegen, Museum het Valkhof (originele koperplaat die in 2000 werd gevonden in de pastorie van De Krijtberg te Amsterdam)

Op advies van de zeer katholieke Isabella veranderde hij in zijn boek de menselijke (lichamelijke) liefde in de Goddelijke Liefde, waarbij het Christuskind de rol van Cupido ging spelen. Die beeldbetekenis was echter niet nieuw want Hieronymus Wierix had al eerder, Christus als zodanig uitgebeeld (afb. 3.1).⁸ Van Veen gaf in 1615 een herziene versie van zijn *Amorum Emblemata* uit onder de titel *Amoris Divini Emblemata*.⁹ Het meisje en het jongetje zijn op deze prenten getooid met vleugels.

Boëtius à Bolswert inspireerde zich voor zijn *Pia desideria* op de prenten uit Van Veens laatstgenoemde embleemboek. Op zijn prenten is alleen het jongetje – ofwel Christus (*Amor Divinus*) – als een engeltje met vleugels uitgebeeld, terwijl de menselijke ziel wordt gepersonifieerd door een klein meisje (Anima).

3.2 DE PRENTEN UIT DE REEKS *COR IESU AMANTI SACRUM*

In 1626 werden Wierix' prenten uit de reeks *Cor Iesu Amanti Sacrum* gebundeld in het boekje *Heylighe Ionsten van den lieffelijcken Iesus tot een herte het welck Hy bemint, ende dat Hem bemint* – uitgegeven in Antwerpen en voorzien van teksten door Etienne Binet S.J. In de inleiding schreef Binet:

Ick kloppe aen de deure des herten, ende belove, is 't dat men my open doet, daer in eene heerelijcke maeltijt te houden. Gheluckich is hy wiens herte sulcx is, dat hy hopen mach te sien IESUM, daer in logeren, als in sijnen waerachtighen Tempel, ende het Paleys van sijne gewenschte wellusten.

Met dezelfde ongesignde prenten als in de Nederlandse bewerking van Binet, verscheen in 1627 een bewerking van Etienne Luzvic S.J.; oorspronkelijk waren zijn teksten geschreven in het Frans.¹⁰ Daarna verschenen er nog tal van andere bewerkingen, waaronder een Antwerpse uitgave in 1660 van de jezuïet Adriaan Poirters: *Het heylig herte*.¹¹

De prenten van Wierix dateren waarschijnlijk uit het eind van de zestiende eeuw.¹² Tussen het moment van ontstaan en de publicatie in boekvorm, waarin de prenten zijn voorzien van een *subscriptio*, zit ten minste 25 jaar. Daaruit kan geconcludeerd worden dat het ontstaan van de afbeeldingen niet in verband kan worden gebracht met de veel later toegevoegde teksten.

Timmers omschrijft de reeks prenten als 'de ontwikkeling van het geestelijk leven',¹³ Knipping herleidt de reeks tot 'de vorderingen der ziel in het geestelijk leven'.¹⁴ Met deze plechtige taal willen zij aanduiden dat hier het ideale religieuze leven is verbeeld. De prenten zouden de ordediscipline ondersteunen. Hoewel ook hier een brede toeëigening en interpretatie mogelijk is, sluiten de afbeeldingen aan bij de levenswijze van bijvoorbeeld de begijnen, maar ook van andere geestelijke maagden en van paters en leken die het hart hoog houden en het religieuze kloosterideaal nastreefden. De reeks drukte de spiritualiteit uit van alle reguliere orden en leken uit die tijd en zijn niet toe te schrijven aan één specifieke orde zoals de jezuïeten.

3.2, 1 t/m 18

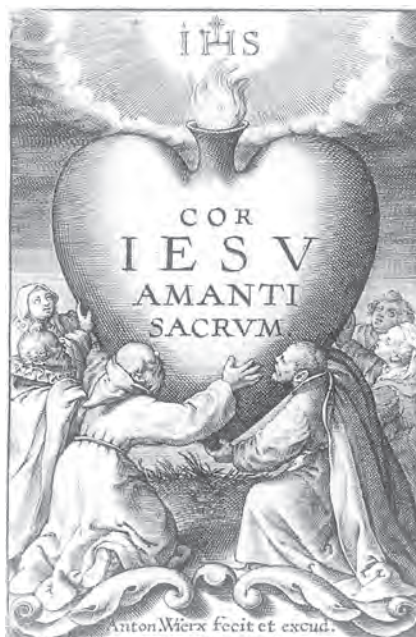
Cor Iesu Amanti Sacrum

Antoon Wierix (grav. en uitg.), ca. 1600, gravures, gemiddelde afmeting 9,5 x 5,7 cm

nr. 19 en 20, Karel de Mallery (grav.), Theodoor Galle (uitg.), 8,3 x 5,7 cm, uit: E. Luzvic, Cor Deo devotum Iesu (...), 1628

Nijmegen, Universiteitsbibliotheek

1

2

3

4

5

6

7

8

Het 'stripverhaal' is als volgt te lezen (afb. 3.2, 1 t/m 20). Het hart verbeeldt het hart (of de ziel) van de beschouwer. Zó moest Christus in zijn of haar hart bidden, werken en wonen. Christus gaf het voorbeeld en de gelovige diende Hem daarin na te volgen. Op de eerste prent wordt het hart door engelen beschermd tegen de wereld – voorgesteld als een ijdele vrouw – en het kwaad dat is weergegeven als een duivel. Vervolgens klopt Christus op de deur van het hart (zie Openbaring 3:20, Hooglied 5:2 en Johannes 10:9).¹⁵ Nadat is opgedaan, gaat Hij wonen in het hart van de gelovige (intrede of professie),¹⁶ en ontsteekt Hij daarin het vuur van de liefde en verdrijft Hij de bekoringen en de zonden, die zijn uitgebeeld als ongedierte. De gelovige kan hem hierin navolgen door gewetensonderzoek te doen en te biechten.

Christus geeft Zijn lichaam en bloed in de eucharistie als een levende fontein en stoft het stof van de zonden af. Daarna gaat Hij zitten als een koning op Zijn troon. Hij bidt en leest in geestelijke boeken conform de (klooster)regel, schildert (als vorm van meditatie) de vier uitersten (dood, oordeel, hemel en hel), draagt Zijn lijdenswerktuigen, in navolging van Zijn passie en Hij brengt een bloemenhulde aan het hart. Hij zingt en speelt harp, net als David, om God te loven in de psalmen of de getijden en Hij rust in het hart, zoals in het Hooglied wordt beschreven.¹⁷ Christus als Cupido blijft meer pijlen van goddelijke liefde op het hart schieten, zoals door Augustinus is beschreven;¹⁸ Hij brandt er vuur en kaarsen en Hij kroont het hart met een (bruids)kroon, terwijl engelen het hart versieren met palmtakken. Hij woont als Verlosser in het hart en bij de dood voert Hij het hart (of de ziel) van de vrome beschouwer naar de hemel.¹⁹

De titelpagina van deze beroemde reeks is, zoals gezegd, door de begin van handschrift (A) gebruikt ter illustratie van het hoofdstuk over de meditatie. Deze kan beschouwd worden als illustratief voor de betekenis van de hele reeks.

In het Museum Catharijneconvent worden veel losse gravures uit *Cor Iesu Amanti Sacrum* bewaard, sommige gedrukt op perkament, andere op papier. Deze prenten van Antoon Wierix werden onder ander gekopieerd door Martin Baes, Johannes Boel, Cornelis Galle, G. den Hollander, Nicolaas Lauwers, Karel de Mallery, Johannes van den Sande en Michiel Snijders.²⁰ De kopieën in de uitgave van Poirters zijn gegraveerd door Peter Clouwet, volgens de signaturen vreemd genoeg naar

inventie van Lodewijk Fruytiers.²¹ Een complete reeks tot en met nr. 20, dus inclusief de aanvullende prenten gegraveerd door Karel de Mallery die werden uitgegeven door Theodoor Galle, is ingeplakt in een handschrift dat wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen. De tekst uit het boekje van Binet uit 1626 werd hierin letterlijk overgeschreven (afb. 3.3).²²

3.3 HERMAN HUGO EN BOËTIUS À BOLSWERT

De schrijver van de *Pia desideria*, Herman Hugo (Brussel 1588 - Rheinberg 1629), was een intellectueel die bedreven was in veel verschillende disciplines. In 1602 verhuisde hij op 14-jarige leeftijd van Brussel naar Leuven, waar hij filosofie en theologie ging studeren. Drie jaar later trad hij in als novice in de jezuïetenorde en in 1607 werd hij naar Antwerpen geroepen om daar grammatica, poëzie en retorica te doceren. Van 1611 tot 1617 studeerde hij verder te Leuven, waar hij in 1613 tot priester werd gewijd. Na 1617 verbleef Hugo korte tijd in Lier en Breda, waar hij zich onder meer oefende in het preken, waarna hij als studieprefect terugkeerde naar Brussel.

Van 1621 tot zijn dood in 1629 diende Hugo in het leger van de Spanjaarden onder Philips III (†1621) en Philips IV. In die periode reisde hij met de hertog van Aerschot, wiens biechtvader hij was, naar Spanje. Volgens Gabriele Rödter deed hij daar zijn eerste inspiratie op voor het schrijven van de *Pia desideria*. In Spanje ontmoette Hugo de krijgshoofd Ambrogio Spinola (1569-1630), die hij tijdens de belegering van Breda in 1625 als aalmoezenier vergezelde.²³ Tussen 1626 en 1629 verbleef Hugo afwisselend in Vlaanderen en Spanje.²⁴ In 1629 voegde hij zich als kapelaan bij de Spaanse troepen die door de Nederlandse krijgsmacht werden gedwongen zich terug te trekken tot in Westfalen. Daar stierf hij op 11 september 1629 in Rheinberg aan de pest.²⁵

Hugo inspireerde zich voor de tekst van de *Pia desideria* vooral op de *Via Vitae Aeternae* van Antonius Sucquet uit 1620, een boek dat eveneens is verlucht met afbeeldingen van Boëtius (afb. 1.10).²⁶ In de *Via Vitae Aeternae* wordt de mystieke heilsweg verdeeld in de *via purgativa*, 'de weg van zuivering', de *via illuminativa*, 'de weg geestelijke verlichting' en de *via unitiva*, 'de weg van vereniging'. Hugo, op zijn beurt, verdeelde zijn boek in drie delen, te weten 'Het zuchten

van de boetende ziel' (*Gemitus animae poenitentis*), 'De verlangens van de heilige ziel' (*Desideria animae sanctae*) en 'Het smartelijk zuchten van de liefhebbende ziel' (*Suspiria animae amantis*). Het gebruik van harten als symbool voor de uitwisseling van de liefde wordt ook hier weer opgevoerd.²⁷ Zo is de tekst op de titelpagina gedrukt in een brandend, gevleugeld hart, omgeven door David, Petrus, Mozes en Jeremia en door bijbelcitatën.

In totaal bevat de *Pia desideria* 46 emblematische voorstellingen met bijbehorende bijbelteksten. Daarvan zijn er drieëntwintig afkomstig uit de Psalmen, dertien uit het Hooglied, vijf uit het boek Job en vijf uit andere bijbelse geschriften.²⁸ Ieder boekdeel bevat vijftien emblemata; bij elk van die prentjes hoort een bijbeltekst als *inscriptio*, enige verzen van Hugo en citaten uit kerkvaders,²⁹ alle gebaseerd op het behandelde thema.

De populariteit van de religieuze emblemata is verklaarbaar omdat de sensuele plaatjes en de mystieke verbeelding aansloten bij de geest van de tijd. De erotische oorsprong werd geaccepteerd omdat de hoofdpersonen waren gepersonifieerd door kleine kinderen. De prentjes kenden een grote populariteit, wat ongetwijfeld samenhangt met hun speelse en licht erotische karakter. Bovendien sloot de combinatie van sensualiteit en mystieke verbeelding naadloos aan bij de geest van die tijd.³⁰

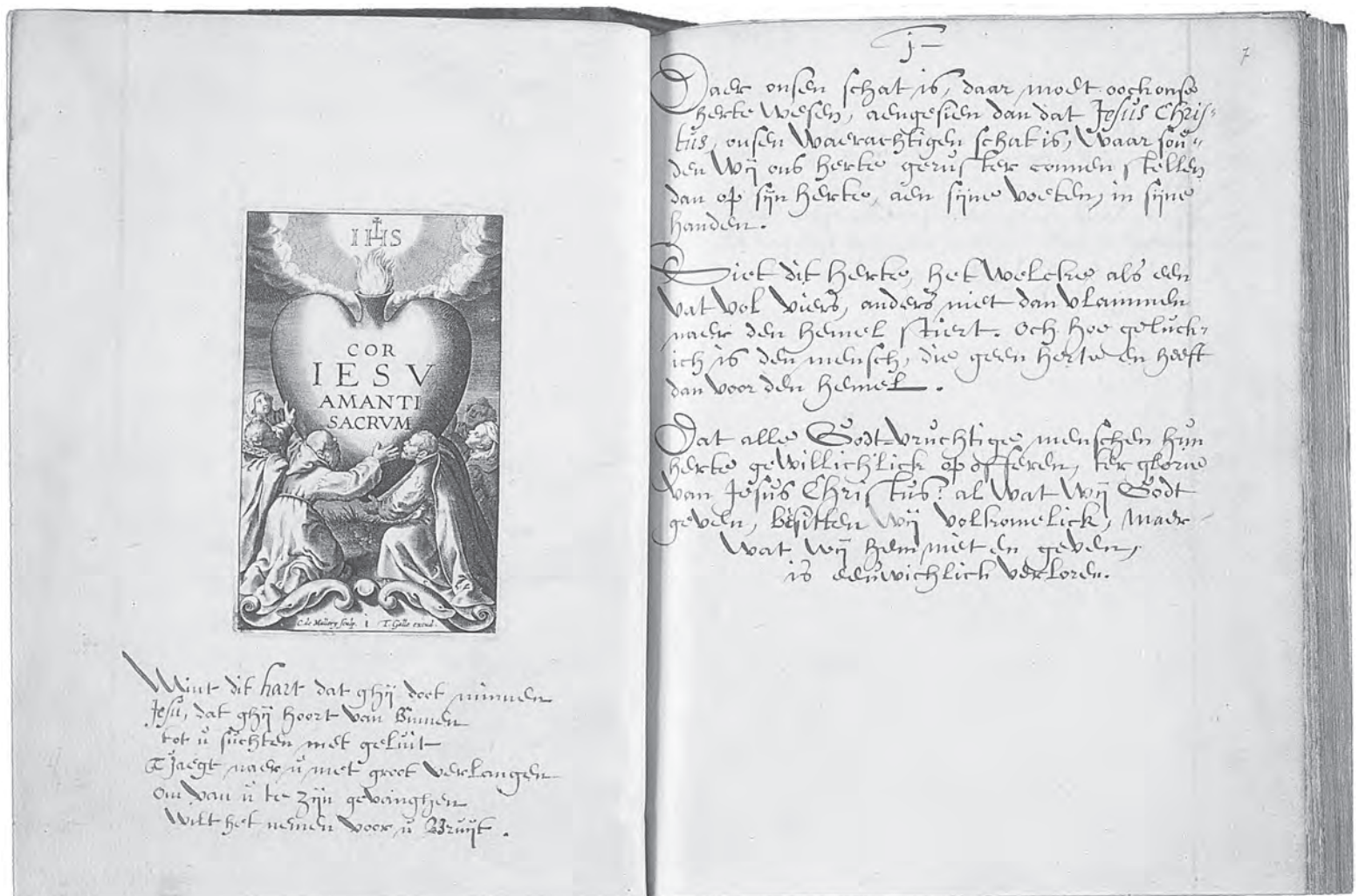
De maker ervan, Boëtius à Bolswert (Bolsward ca. 1580- Antwerpen 1633) werd net als zijn jongere broer Schelte (ca. 1585 - Antwerpen 1659) geboren in Bolsward in de Noordelijke Nederlanden. Hij was in zijn jonge jaren in de leer geweest bij de katholieke schilder en graveur Abraham Bloemaert.

De broers waren tussen 1609 en 1617 enige tijd werkzaam in Amsterdam, waarna zij naar Antwerpen vertrokken om zich daar te vestigen als graveurs en uitgevers van prenten. Schelte graveerde behalve devotieprenten (zie hoofdstuk 4 en 5) veel werk in opdracht van Rubens; Boëtius illustreerde onder meer zeven religieuze bestsellers.³¹ Opmerkelijk is dat bij al deze boeken zijn naam telkens prominent op de titelpagina staat vermeld.³²

Dat is ook het geval bij de in 1624 verschenen eerste editie van Hugo's *Pia desideria*, die werd uitgegeven door Hendrik Aertssens: zowel de naam van de schrijver (Hugo) als die van de illustrator (Boëtius) komen daarop voor. Dat zegt niet alleen iets over het grote aanzien dat de kunstenaar genoot, maar ook over het belang dat men aan de emblemata hechtte, want die werden hiermee als gelijkwaardig aan de teksten gepresenteerd.

Boëtius à Bolswert hergebruikte veel elementen uit het, eveneens door hem geïllustreerde, boek *Via Vitae Aeternae*. In de periode 1622-1623, toen Boëtius aan de prenten voor de *Pia desideria* werkte, zat Hugo veelvuldig in Spanje en mogelijk ook in Rome. Op basis hiervan kan worden verondersteld dat de uitvoering van de prenten geheel in handen lag van de kunstenaar en dat hij daartoe geen rechtstreekse aanwijzingen kreeg van de auteur.³³ Deze had op zijn beurt – volgens Gabriele Rödter, die een omvangrijke studie over de *Pia desideria* schreef – evenmin kennis van de prenten toen hij zijn boek schreef.³⁴ Boëtius baseerde zich bij het maken op de teksten, zoals die werden aangeleverd door Hugo, en op citaten uit de bijbel, die als een *inscriptio* onder de afbeeldingen werden gegraveerd.³⁵

3.3
Handschrift met
titelpagina van Cor Iesu
Amanti Sacrum
Karel de Mallery (grav.),
Theodoor Galle (uitg.),
gravure, 1630,
21,5 x 16 cm
Nijmegen, Universiteits-
bibliotheek, hs 183

3.4

'Cordis Flores', uit:
B. van Haefst, Schola
Cordis siue aversi à
Deo cordis ad eumdem
reductio, et instructio
(p. 368)
Boëtius à Bolswert,
ca. 1629, gravure,
9,8 x 6,2 cm
Amsterdam,
Universiteitsbibliotheek
van de UvA

Vergelijkbare thema's hanteerde Boëtius later in de emblemata die hij vervaardigde ter illustratie van de *Schola Cordis* van de benedictijn Benedictus van Haefst, die in 1629 werd uitgegeven door Hieronymus Verdussen (afb. 3.4).³⁶ Op iedere prent figureert Amor (Christus) en Anima (de menselijke ziel) wederom als kindertjes en is steeds een hart te zien. Van dit boek is nooit een Nederlandse editie verschenen.

Ondanks zijn vestiging in Antwerpen was Boëtius zijn vaderland – de Republiek – niet vergeten, zo bewijst de reeks die hij graveerde over het Mirakel van Amsterdam. In 1639, zes jaar na zijn dood,³⁷ verscheen van de hand van Leonardus Marius – de pastoor van het Amsterdamse begijnhof (die in tegenstelling tot de illustrator niet werd vermeld op de titelpagina!) – *Amstelredams eer ende opcomen, door de denckwaardighe miraklen aldaer geschied, aen ende door het H. Sacrament des Altaers. Anno 1345*. Het boekje was geïllustreerd met zestien prenten door Boëtius en, net als de *Pia desideria*, uitgegeven door Hendrik Aertssens (afb. 3.5).³⁸

Over het algemeen werden stichtelijke boekjes opgedragen aan kerkelijke prelaten. Het boekje over het Amsterdamse Mirakel werd echter opgedragen aan een kunstenaar: Peter Paul Rubens. Het voorwoord werd waarschijnlijk nog door Boëtius zelf geschreven, omdat hij Rubens – die hij als een leermeester beschouwde – daarin aanduidt als zijn voorgd, peter en beschermheer en hem bestempelt als de grootste schilder van de eeuw:

't Is oock wel reden, mijn Heer, dat deze schilderlijcke vertooninge van dit wonderlijck Miraekel U.E. toegeschickt en eygen soude zijn, die ons Nederlandt door U wonder werckende pinceel met schilderingen, als miraeckelen van U.E. conste vereert hebt, in welke ghij een miraekel zijt, en Prince der Schilderen van onsen eeu.³⁹

3.4 DE VERSPREIDING VAN DE *PIA DESIDERIA*

Volgens het biografisch lexicon van De Backer-Sommervogel zijn er tussen 1624 en 1757 ruim veertig edities van de *Pia desideria* in Europa verschenen.⁴⁰ Wat in deze inventarisatie echter niet wordt vermeld, is dat het lang niet altijd gaat om uitgaven met de teksten van Herman Hugo, maar om edities waarbij prenten van, of naar, Boëtius voorzien zijn van gedichten van ook andere auteurs of van zeer vrije vertalingen naar Hugo. In 1657 werd bijvoorbeeld in Frankfurt en Dantzig zo'n herziene oplage van de *Pia desideria* gedrukt voor protestants (piëtistisch) gebruik.⁴¹ Onder de vertalingen verscheen in 1717 een Franse editie van de hand van de piëtiste Madame Guyon, tezamen met de *Amoris Divini Emblemata* van Otto van Veen. Zij verving daarin de *subscriptiones* door teksten van haarzelf.

Het boek, of beter gezegd Boëtius' prenten, werden al in 1635 in Engeland verspreid door Francis Quarles, eveneens voorzien van diens eigen gedichten.⁴² Dat de prenten uit deze emblemataboeken zo'n waardering vonden onder allerlei protestante stromingen is opmerkelijk maar wel verklaarbaar: heiligen(afbeeldingen) kwamen er immers niet in voor; de verbeelde spiritualiteit was nadrukkelijk gericht op het hart. Voorop stond de band tussen de gelovige en Christus.

Net als in het buitenland werd de *Pia desideria* in de Republiek snel opgemerkt door aanhangers van diverse geestelijke stromingen. In 1653 publiceerde de collegiant en spiritualist Petrus Serrarius een vrije Nederlandse bewerking ervan onder de titel *Goddelycke aandachten ofte vlammeende begeerten eens boetvaardige geheijligd en lief-rijcke ziele*. In dit boekje, dat hier erg populair werd in piëtistische kringen, zijn

3.5

Titelpagina van:
Amstelredams eer
ende opcomen, door
de denckwaardighe
miraklen aldaer
geschied, aen ende door
het H. Sacrament des
Altaers. Anno 1345
Boëtius à Bolswert,
ca. 1633, gravure,
14,9 x 9,2 cm
Particuliere collectie

de teksten van Hugo vrijwel volledig vervangen door korte gedichtjes van Serrarius. Daarin schetst hij met smachtende, zoetelijke toon de drievoudige gang van boete, levensheiliging en mystieke eenwording met God. De gravures van Boëtius à Bolswert werden exact nagestoken maar dan op kleiner formaat (afb. 3.6).⁴³ Dit werk zou later Jan Luyken inspireren voor zijn boek *Goddelycke liefde-vlammen* (afb. 3.7).⁴⁴

In 1749 verscheen te Utrecht *De Godlievende ziel vertoont in zinnebeelden door Herman Hugo en Otto van Veen met dichtkunstige verklaringen van Jan Suderman*, een devotieboek met verzen van de doopsgezinde Jan Suderman, geïllustreerd met gravures van I. Smit naar zowel de prenten van Boëtius als die van Van Veen.⁴⁵ In de inleiding schreef Suderman dat hij zich slechts door de prenten had laten inspireren. Hij handhaafde echter wel de *inscriptio*, het lemma in de vorm van het bijbelcitaat: 'De Latynsche vaerzen van H. Hugo op zyn Zinnebeelden, als mede de Nederduitsche, en eindelyk de Fransche zoo wel daarop als op die van Otto van Veen gemaakt, hebbe ik gemydt te lezen om de vryheit van myne eigene gedachten niet te belemmeren, nochte pronken met vederen die de myne niet waren; hoewel wy altyt wel het een of het ander van de Aelouden ontleenen.'⁴⁶

3.5 DE BEELDMEDITATIEBOEKEN VAN PIETER PAETS EN DE LOS VERSPREIDE PRENTEN

Al in 1628, nog tijdens het leven van Boëtius à Bolswert, kopieerde de doopsgezinde Christoffel van Sichem II (Bazel 1577 - Amsterdam 1659) diens gravures uit de *Pia desideria* in houtsneden voor de katholieke Amsterdamse boekverkoper Pieter Jacobsz. Paets. In het impressum van het boek wordt vermeld *sculpsit Christophorus a Sichem pro P.I.P.*⁴⁷ Paets gaf het (Latijnse) werk uit samen met Hendrik Aertssens.⁴⁸ In 1645 verscheen in Amsterdam een vertaalde en ingekorte herdruk met dezelfde houtsneden onder de titel *Goddelycke wenschen verlicht met sinnebeelden en vierige uytspaken der out-vaders*. De hierin gehanteerde vertaling door Justus van Harduyn – pastoor van Oudegem – was ook reeds gebruikt in 1629 voor een uitgave van de *Pia desideria* door Hendrik Aertssens met de oorspronkelijke gravures van Boëtius à Bolswert.

Paets was gespecialiseerd in het uitgeven van kostbare, rijk geïllustreerde boeken die voor het merendeel zijn te bestempelen als beeldmeditatieboeken. Hij hergebruikte de houtblokken van Van Sichem naar Boëtius' *Pia desideria* in een aantal andere boeken uit zijn fonds. Zo verscheen bij hem in 1628, in samenwerking met Jan Maes uit Leuven, een vertaling van Thomas a Kempis' *Soliloquium – Die alleen-spraecke der zielen met Godt* – die geïllustreerd werd met zeventien houtsneden uit de *Pia desideria*. Deze werden vrij willekeurig ingevoegd. Als er bijvoorbeeld in de marge een verwijzing stond naar een bijbeltekst werd de bijbehorende prent daar afgedrukt.

Opmerkelijk is dat Maes en Paets voor de titelpagina van deze uitgave dezelfde houtsnede van Van Sichem gebruikte als voor die in de *Pia desideria*-uitgave van Aertssens/Paets uit hetzelfde jaar; alleen de erop gedrukte teksten zijn uiteraard verschillend, conform de verschillende boektitels.

In 1646 werden alle houtsneden van Van Sichem afgedrukt in *Bibels Tresoor ofte der zielen lusthof*, hier ter illustratie van de gebruikte bijbelcitaten uit de Psalmen, Job, het Hooglied en de overige bijbelboeken in de bijschriften.⁴⁹ In 1648 werden in 't *Schat der zielen* in tekstueel verkorte vorm de *Goddelycke wenschen* [...] met de zinnebeelden opgenomen naast andere

3.6
Titelpagina van: Petrus Serrarius, *Goddelycke aandachten ofte Vlamme de begeerten eens boetvaerdige geheijligd en Lief-Rijcke Ziele* Anoniem, ca.1659, ingekleurde gravure, 8 x 4,8 (afb.) en 11 x 7,8 cm (pag.) Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van de UvA

stichtelijke boeken met prenten van Van Sichem (afb. 3.8). Het *opus magnum* van Paets, de *Biblia Sacra. Dat is de geheele Heylighe Schrifture bedeylt in 't Out en Nieu testament* – een prentbijbel gebaseerd op de katholieke bijbelvertaling van Jan van Moerentorf – werd geïllustreerd met platen uit alle eerdere werken van het duo Van Sichem/Paets, waaronder enkele prenten uit de *Pia desideria*. In 1645, nog vóór het verschijnen van de *Biblia Sacra*, had Paets een paar afbeeldingen uit de *Pia desideria* overgenomen in een uitgave met onder meer teksten van St. Augustinus en Bernardus van Clairvaux.⁵⁰

Van Paets is bekend dat hij nogal vrij omging met illustraties en Van der Coelen stelt dan ook terecht dat hij bepaalde prenten oneigenlijk gebruikte. Zo transformeerde Paets bijvoorbeeld in de *Bibels Tresoor* christelijke kluizenaars tot bijbelse profeten.⁵¹ Met de prenten van Boëtius à Bolswert hield hij zich redelijk aan de oorspronkelijke verbanden, al kan men zich natuurlijk afvragen in hoeverre ze aansloten bij de teksten in de hierboven besproken werken van Augustinus en Thomas a Kempis. Waarschijnlijk riepen de populaire prenten

3.7
'Ick sliep; maer mijn herte waecte', uit: Jan Luyken, *Goddelycke liefde-vlammen* (p. 65) Jan Luyken, ca. 1678, gravure, 9,3 x 7,2 cm Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van de UvA

de gewenste devotie associaties op met betrekking tot de context waarin ze waren afgebeeld en werd dat voldoende geacht.

Over de prenten naar Boëtius à Bolswert in uitgaven van Pieter Paets kan over het algemeen worden gezegd dat ze, behalve als pure illustraties, ook een didactische functie hadden en als hulpmiddel bij de meditatie fungeerden. Bovendien zal de populariteit van de prentjes het voor Paets commercieel aantrekkelijk hebben gemaakt om ze zo veel mogelijk te gebruiken.

De prenten van Boëtius à Bolswert uit de *Pia desideria* werden ook los verkocht en kenden in die vorm een enorme verspreiding over heel Europa als bid- en devotieprenten. Ze waren zelfs zo gewild dat ze door talloze graveurs werden gekopieerd, nog tot ver in de negentiende eeuw. In de collectie van het Museum Catharijneconvent zijn hiervan voorbeelden aangetroffen, op papier en perkament, van Theodoor van Merlen (afb. 3.9), Cornelis Galle, Michiel Cabbaeij, Suzanna Verbruggen, Gerard Donck en Lodewijk Fruytiers, alsmede negentiende-eeuwse lithografiën ernaar van Hocquart (Parijs) en vele anonieme gravures. Verder zijn prenten met religieuze emblemata bekend van Michiel Sniijders,⁵² en een fraaie reeks van Jacobus de Man waaraan voorstellingen van de deugden zijn toegevoegd (afb. 3.10).⁵³

Opmerkelijk is dat in vrijwel geen enkel overzicht(swerk) van graveurs van devotieprenten de naam van Boëtius à Bolswert is opgenomen. De roem van zijn losse devotieprenten verspreidde zich kennelijk slechts met de namen van de kopiisten en uitgevers ervan.⁵⁴ In de Republiek werden de kopieën van Boëtius' prenten uitgegeven met een blanco versozijde, soms als basis voor een doodsprentje. Bij de laatste categorie valt op dat de gememoreerde personen niet alleen

uit leken bestaan maar ook uit (semi-)religieuzen van allerlei richtingen: seculiere priesters, kloppen en begijnen, als ook ordegeestelijken zoals franciscanen.

Naast de losse devotieprenten naar Boëtius à Bolswert werden ook devotieprenten verspreid naar Otto van Veens *Amoris Divini Emblemata* en – zij het in mindere mate – naar de emblemata die Cornelis Galle de Oude (1576-1650) graveerde voor de *Regia Via Crucis* (1635).⁵⁵ Hetzelfde geldt voor de door, of naar Boëtius graveerde prenten voor de *Schola Cordis* van Benedictus van Haeften. Van een afbeelding uit de *Regia Via Crucis* is de voorstelling van het mystieke schuitje afkomstig (afb. 3.11 en 6.2).⁵⁶

3.6 EMBLEMATISCHE PRENTEN IN HANDSCHRIFTEN

We keren terug naar de prenten in de handschriften met de 'regel' van Cousebant. In handschrift (B) zijn vijf gravures geplakt die wellicht gesneden zijn uit een oorspronkelijke druk van Herman Hugo's *Pia desideria*. Het is dus niet uitgesloten dat de beginn van het handschrift hiertoe een boekje verknipte, zoals zij dat ook deed met een voorstelling van het laatste avondmaal (afb. B12) elders in haar handschrift, dat afkomstig is uit een missaal.⁵⁷ Het ligt echter meer voor de hand dat de prenten ook los werden verkocht. Door ze in het handschrift te plakken, werden zij hoe dan ook uit hun oorspronkelijke context gehaald en naar een nieuwe overgeheveld, wat hier nader zal worden besproken.

Bij het hoofdstuk 'Van de gedachten die de beginn moet hebben bij het opstaan' is Boëtius prent, met het oorspronkelijke nummer 26, opgenomen, waarop te zien is dat Anima (de menselijke ziel) het bed verlaat om Amor (Christus) te

3.8

Amor en Anima uit: Hugo/Bolswert, Goddelycke wenschen verlicht met sinnebeelden en vierige uytspraken der out-vaders (bewerking van de Pia Desideria), gepubliceerd in 't Schat der zielen (pp. 794-795) Boëtius à Bolswert (ontw.), Christoffel van Sichem (grav.), 1628, houtsnede, 16,7 x 21,5 cm Particuliere collectie

3.9
 Amor beschermt Anima voor het kijken naar de 'ijdelheid'
 Boëtius à Bolswert (ontw.), Theodoor van Merlen, gravure op
 perkament, 7,1 x 10 cm
 Utrecht, MCC, OKM dp7290

3.10
 'Castitas. Suyverheyt.'
 Jacobus de Man, ca.
 1700, ingekleurde gravure
 op perkament, 9 x 6 cm
 Utrecht, MCC, BMH
 dp1221

volgen (afb. B4). De goddelijke liefde begluurt vanachter het bedgordijn de ziel die op zoek is naar haar beminde.⁵⁸ Anima volgt daarbij een niet nader aangeduide (half)figuur met vuurfakkelt en loopt als het ware vanuit het duister om het licht te volgen. De oorspronkelijke (Latijnse) tekst is weggesneden en in plaats daarvan werd door het begijntje rondom het prentje ter versiering gekalligrafeerd:

Ik sal opstaen. Langs de wijken ende straten sal ick soecken die mijne Ziele bemint. Canticum 3:2.⁵⁹

De begijn lijkt het prentje mede te hebben verkozen vanwege het 'plaatje', want hoewel de *inscriptio* eronder ook een zekere rol zal hebben gespeeld, was de begijn uiteraard van plan die dag haar beminde wel te vinden. In de oorspronkelijke reeks uit de *Pia desideria* van Herman Hugo herenigt Anima zich in de daaropvolgende voorstelling met haar geliefde.

De tweede prent, nummer 30, treffen we aan bij het hoofdstuk over de getijden (afb. B7).⁶⁰ Ditmaal luidt de gekalligrafeerde *inscriptio*: 'Hoe kunnen wij zingen het lied van Jahwe op vreemde grond?', ontleend aan psalm 137.⁶¹

De psalmen zijn gelijkmatig over het breviergebed verdeeld en de keuze van deze afbeelding ligt hier voor de hand: Amor leert Anima de getijden te bidden.

De volgende twee prenten illustreren de sermoenen over het heilig misoffer: het sacrificie en het heilig Sacrament (respectievelijk de nummers 42 en 41, afb. B16 en B18). Ditmaal heeft het begijntje de Latijnse onderschriften er niet afgeknipt; onder beide is een citaat uit psalm 41 gegraveerd. Bij afb. B16 staat de ziel tegen een gordijn te praten waarachter Amor zich heeft verscholen. Het meisje slaat vertwijfeld haar handen ineen; ze kan Amor immers noch zien noch horen (hij houdt zijn vinger voor zijn lippen). Eronder staat in de vertaalde versie van het boek: 'Wanneer sal ick kommen ende verschynen voor het aenschijn Godts?'⁶²

Op afb. B18 rijdt de ziel gezeten op een hert naar de fontein van Amor, die hierop als beeld fungeert. Het onderschrift luidt in de oorspronkelijke Nederlandse vertaling: 'Gelijck den hert

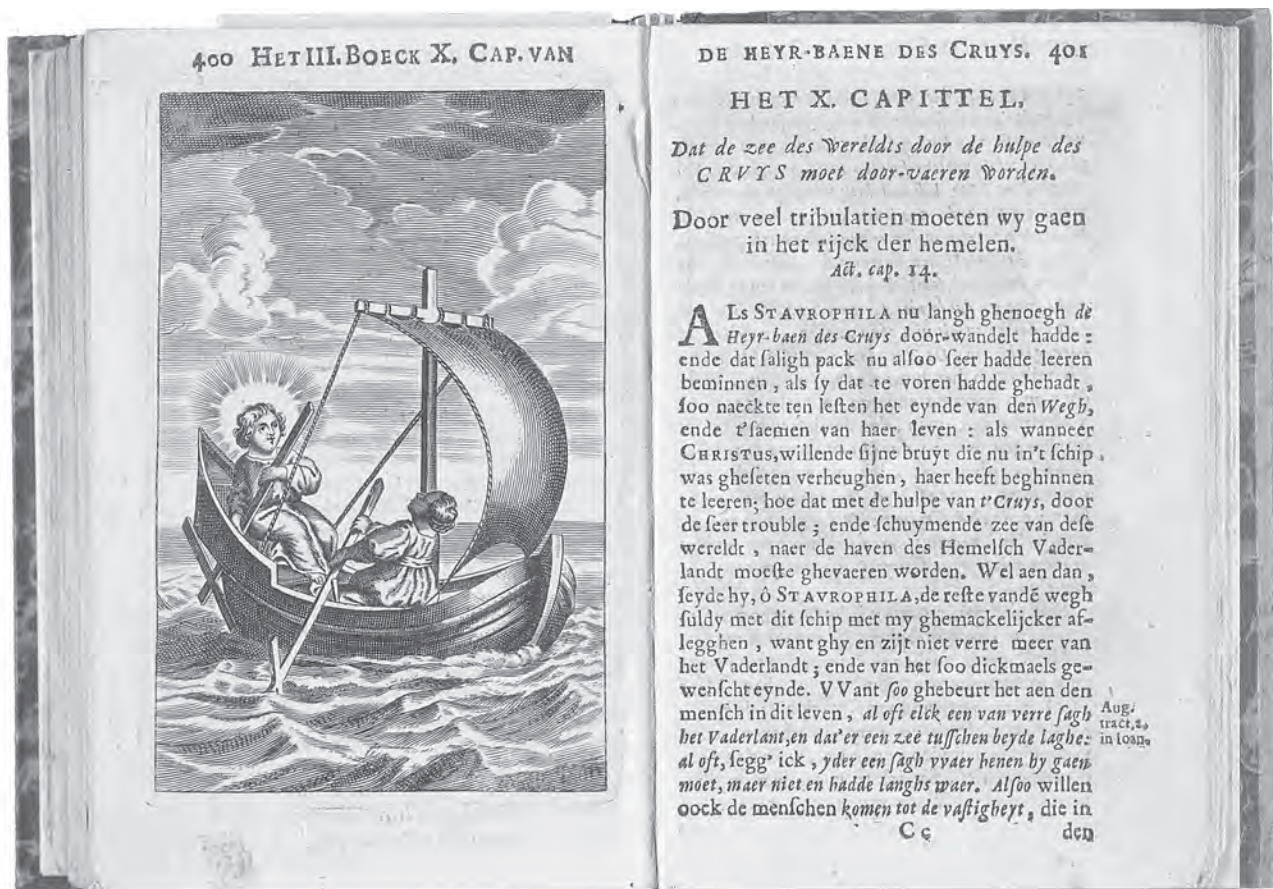
wenscht naer de fonteyne der watern, also O Godt wenscht mijne siele naer U.'

Beide voorstellingen zijn zonder veel moeite in verband te brengen met het heilig misoffer. Het gordijn waarachter Amor zich verschuilt, is te associëren met het 'velum' of voorhangsel waarachter het heilig Sacrament schuilgaat. Het hert op de andere prent verwijst naar het verlangen van de menselijke ziel naar God. Christus is hierop afgebeeld als de levensbron (*fons vitae*) en het misoffer: het water vloeit vanuit zijn wonden in de fontein.⁶³ Het op deze wijze afbeelden van Christus was populair in de vroegmoderne tijd.

Het laatste embleem in het handschrift van begijn (B) dient ter illustratie van het hoofdstuk over de 'recollectie' of de retraite. Hoewel het moeilijk lijkt deze oefening met een prentje te illustreren, is (B) daarin opmerkelijk goed in geslaagd. De begijn koos voor een afbeelding uit de *Pia desideria* waarbij Amor zaken over Anima noteert, analoog aan de lijst die daartoe in gebruik moet zijn geweest (afb. B22, zie paragraaf 2.16 met afb. 2.2). Gezien de blik en de houding Amor – hij steekt vermanend zijn vinger op – somt hij hier waarschijnlijk de zonden op die Anima heeft begaan. Achter hem hangt een schild met de tien geboden. Anima staat in een nederige en schuldbewuste houding voor zijn tafel. Achter haar bevindt zich de geblinddoekte vrouw Justitia met haar vaste attributen: de weegschaal en het zwaard. Onder het prentje is een vers uit psalm 142 gegraveerd, in de oorspronkelijke Nederlandse vertaling: 'En komt met uwen dienaar niet in 't recht: want voor u aenschijn en sal alle levende niet worden gerechtveerdicht.'⁶⁴

Net als in de latere drukken van de *Pia desideria* zijn de emblematische prentjes die geplakt zijn in een van de vier Haarlemse begijnenhandschriften vrij geïnterpreteerd, los van hun oorspronkelijke context. Ze zijn gekoppeld aan de dagorde en spiritualiteit van de begijnengemeenschap en onderbouwen en ondersteunen het ideale leven van religieuzen. De vrouwen konden zich identificeren met de afgebeelde minnemystiek tussen Amor en Anima, waarbij zij zichzelf uiteraard verbeeldden in de rol van Anima (als bruid).

Amor speelde in dit mystieke schouwspel dan de Bruidgom Christus. De sensuele voorstellingen verbeelden de christelijke bruidsmystiek. Deze bruidsmystiek, zoals die door Bernardus van Clairvaux in de twaalfde eeuw in zijn Hoogliedsermoenen werd beschreven, leefde in de vroegmoderne tijd nog sterk, vooral onder vrouwelijke (semi-)religieuzen. Uitgaande van de vaste structuur van de emblemata beschouwde het begijntje de regel van Cousebant als de *subscriptions* van de emblemata. Het ligt voor de hand dat zij ook haar eigen gedicht of gebed bij het prentje kon componeren.

Dat laatste is het geval bij een handschriftje dat zich bevindt in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen.⁶⁵ In een convoluut met een reeks devotieprenten én een gedrukt boekje over het leven van Jozef bevindt zich de reeks originele prenten uit de *Pia desideria* van Boëtius à Bolswert waarbij met de hand teksten zijn geschreven (afb. 3.12). Het handschrift bevat een eigendomsnotitie van zuster Maria van Heel, waaruit blijkt dat zij het had gekregen van haar medezuster Catharina Simons. Maria vermeldt tevens dat zij op 29 augustus 1666 haar intrede deed in een (onbekend) klooster en daar op 30 augustus werd geprofest.⁶⁶ Het boekje bevat, behalve de titelpagina en de prent met het nummer 0, de gehele prentreeks van Boëtius, afgewisseld met witte bladzijden die Maria kon beschrijven. Sommige prenten worden vergezeld van meerdere pagina's tekst, soms is er slechts één regel bijgeschreven. De bijschriften zijn niet overgenomen van Hugo, maar betreffen meditaties die de schrijfster zelf bij de prenten componeerde.

Hoewel de begijnen van de bovengenoemde handschriften zich eveneens de 'Jezus-minne'-mystiek toeëigenden in hun spiritualiteit, moet men er voorzichtig mee zijn deze mystiek te interpreteren als typisch vrouwelijk. De *Pia desideria* werd immers geschreven door een jezuïet en tevens gebruikt door de leden van de orde en door leken en religieuzen door heel

HET X. CAPITTEL.

Dat de zee des Werelds door de hulpe des
CRUYTS moet door-vaeren worden.

Door veel tribulatiën moeten wy gaen
in het rijk der hemelen.

Ad. cap. 14.

ALS STAVROPHILA nu langh ghenoech de
Heyr-baen des Cruys door-wandelt hadde:
ende dat saligh pack nu alsoo seer hadde leeren
beminnen, als sy dat te voren hadde ghehad,
soo naecte ten lesten het eynde van den Wegh,
ende t'saemen van haer leven: als wanneer
CHRISTUS, willende sijne bruyt die nu in't schip
was gheseten verheughen, haer heeft beghinnen
te leeren; hoe dat met de hulpe van t' Cruys, door
de seer trouble; ende schuymende zee van dese
wereldt, naer de haven des Hemelsch Vader-
lande moeste ghevaeren worden. Wel aen dan,
seyde hy, O STAVROPHILA, de reste vandē wegh
suldy met dit schip met my ghemackelijcker af-
legghen, want ghy en zijt niet verre meer van
het Vaderlandt; ende van het soo dickmaels ge-
wenscht eynde. V Van't soo ghebeurt het aen den
mensch in dit leven, al oft elek een van verre sagh
het Vaderlant, en dat'er een zee tusschen beyde laghe:
al oft, segg' ick, yder een sagh vvaer henen hy gaen
moet, maer niet en hadde langhs waer. Alsoo willen
oock de menschen komen tot de vastigheyt, die in

C e

Aug.
tract. 4.
in Ioan.

Europa. Hoewel in dit boek de betekenis van het kleine meisje (Anima) op de prenten als bruid van Christus en als symbool van de menselijke liefde voor Jezus centraal staat, wordt zij in de religieuze beeldcultuur ook vaak geïnterpreteerd als een personificatie van de Kerk.⁶⁷ De vele interpretatiemogelijkheden van devotieprenten in de handschriften van religieuze maagden die zich de bruidsmystiek toeëigenden en de bredere interpretatie van dit materiaal bij het gebruik door leken en (mannelijke) religieuzen, is een aspect dat in dit boek telkens zal blijven terugkeren.

3.7 DE PIA DESIDERIA VAN BOËTIUS À BOLSWERT

De prentreeks *Pia desideria* van de Fries Boëtius à Bolswert kende een enorme verspreiding over heel Europa in allerlei versies en oplagen, en hetzelfde kan gezegd worden van de vergelijkbare prenten uit het *Amorum Emblemata* van Otto van Veen. Ze behoren tot de populairste devotieprenten die ooit zijn gemaakt. Blijft de vraag open waarom de *Pia desideria* altijd wordt gekoppeld aan de oorspronkelijke tekst van Herman Hugo en niet de geschiedenis is ingegaan als een creatie van Boëtius à Bolswert, zoals (terecht) wel is gebeurd met de prenten van Van Veen. Van der Coelen bijvoorbeeld doet Boëtius weinig eer aan door diens illustraties in de *Bibels Tresoor* te omschrijven als 'composities [...] die afkomstig zijn uit te Antwerpen gepubliceerde devotie werken van jezuitische auteurs'.⁶⁸ Porteman vermeldt in zijn *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur* de naam van Boëtius à Bolswert evenmin maar schrijft: 'Na Alciato mag Hugo wellicht de meest invloedrijke emblematicus worden genoemd'.⁶⁹ In het lemma over het Mirakel van Amsterdam in het *Bedeveartlexicon* wordt de reeks die Boëtius hieraan wijdde niet opgenomen en Boëtius à Bolswert niet vermeld als 'co-auteur' (zijn naam staat immers, in tegenstelling tot

die van Marius, wel op de titelpagina van het oorspronkelijke boekje!), en de kunstenaar wordt ook verder in het lemma nergens vermeld.⁷⁰ Frijhoff en Spies verzaken eveneens bij de behandeling van de *Pia desideria* de illustrator te vermelden en de naam van Boëtius komt ook in hun standaardwerk verder niet voor. Het boek wordt ondergebracht in de categorie van 'jezuïtische emblematiek'.⁷¹ Overigens waren deze associaties niet nieuw.⁷² Zoals hierboven reeds is opgemerkt, verwees ook Suderman al in 1749 naar de zinnebeelden van de Vlaamse jezuïet Hugo ('De Latynsche vaerzen van H. Hugo op zyn Zinnebeelden').

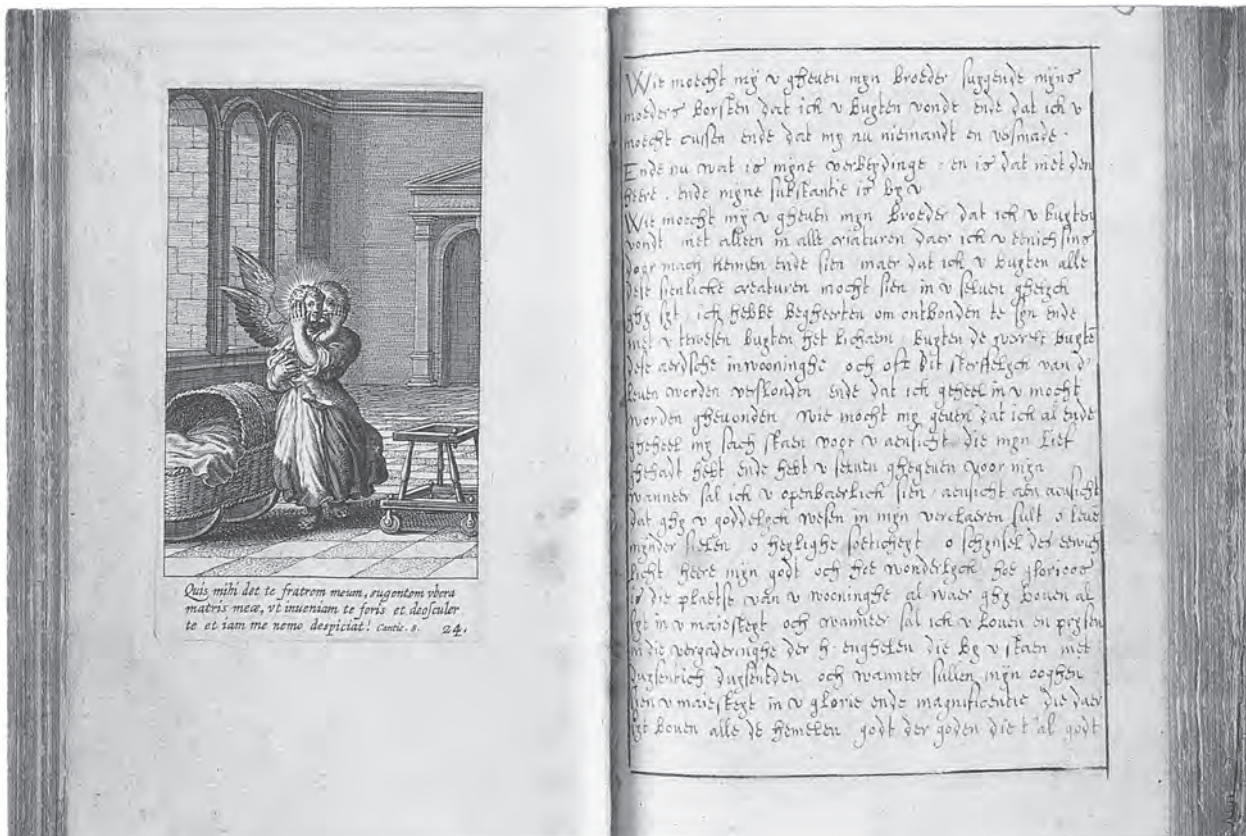
Aan het einde van haar studie over de *Pia desideria* concludeert Gabriele Rödter dat, ondanks de rijkdom aan vormen en betekenissen die zich in de emblemataliteratuur van de zestiende eeuw had ontwikkeld, in die beeldcultuur altijd weer werd teruggrepen naar de traditionele elementen uit de christelijke symboliek en iconografie.⁷³ De kracht van de prenten als devotioneel beeldmateriaal lag niet alleen in hun compositie, maar ook in de herkenbare elementen waaruit de voorstellingen waren opgebouwd.

Het vaak gelegde verband tussen de jezuïeten en de emblemata blijkt niet altijd juist te zijn. Hoewel Boëtius de helft van zijn boekillustraties vervaardigd heeft voor jezuïtische auteurs heeft hij deze voor het merendeel als autonome kunstenaar uitgevoerd. Bovendien hebben de in karakter nauw verwante zinnebeelden van Van Veen en van Boëtius in de *Schola Cordis* van de benedictijn Benedictus van Haeften geen van beide een duidelijke jezuïtische link. Alfons Thijs spreekt eveneens zijn twijfels uit over de mate waarin de jezuïeten invloed gehad zouden hebben op de ontwikkeling van devotieprenten in het algemeen: 'Dat de jezuïeten een grote activiteit inzake de uitgave van devotieprenten zouden ontplooid hebben, ware fout. Terecht heeft Hans Dünninger er al op gewezen dat de overschatting van de rol van de *Societas Jesu* ter zake op een overhaaste interpretatie van een uittaling van Adolf Spamer berust. De jezuïeten hebben vooral met hun moreel gezegd de productie gesteund.'⁷⁴

Door de aangehaalde Hans Dünninger wordt de invloed van de jezuïeten beschreven als representatief voor de samenwerking tussen Herman Hugo en Boëtius à Bolswert: 'in den meisten Fällen wird es sich zeigen, daß die Gesellschaft Jesu nur "dahintersteht" den Anstoß gibt, das Vorbild liefert.'⁷⁵ Als schrijvers op het gebied van emblematische literatuur zijn de jezuïeten in West-Europa wél belangrijk geweest.

Men kan verder concluderen dat de emblematische prenten in de zeventiende eeuw niet alleen werden gebruikt voor hun oorspronkelijke doel, te weten ter versiering alsmede ter herinnering en onderricht van de gelovigen, maar vooral populair waren als hulpmiddel bij het gebed of de imaginatie. Daarnaast functioneerden de emblemata als exemplaar voor het ideale religieuze leven. Ze dienden in de zeventiende en achttiende eeuw als inspiratiebron voor de meditatie en het onderhouden van de 'regel' voor alle (semi-religieuze) orden, zowel regulier als seculier. In het verlengde daarvan werden de prenten ook gebruikt door leken en burgers, die zich vaak via derde-orden of broederschappen aan een religieus leven verbonden. Uit het soort van gebruik blijkt dat er meestal geen enkel verband meer werd gelegd met de jezuïtische teksten die bij de oorspronkelijke prenten waren gepubliceerd. Opvallend is verder dat uit niets blijkt dat in de Republiek, waar zich aan het einde van de zeventiende eeuw een anti-jezuïtische sfeer ontwikkelde, de prenten van Boëtius à Bolswert in een verdachte hoek werden geplaatst.

Boëtius à Bolswert moet in zijn tijd in de Noordelijke Nederlanden een erkend, geliefd en bewonderd kunstenaar zijn geweest.⁷⁶ Zijn prenten werden als even belangrijk beschouwd en hadden zelfs een veel grotere bekendheid dan de teksten die ze illustreerden. Daarbij zal voor de afnemers van Boëtius prenten in de Republiek de eigenheid ervan zeker een rol hebben gespeeld bij hun ongekennde populariteit. Boëtius was wellicht niet de grootste grafische kunstenaar van zijn tijd, zoals Spamer opmerkte, maar wel een van de belangrijkste.

3.12
Anima met Amor als
kind in haar armen,
uit: het handschrift van
Maria van Heel (1666)
Boëtius à Bolswert, 1624,
gravure, 18,3 x 16 cm
Nijmegen, Universiteits-
bibliotheek, hs325

*o' jesus soet mynen Beminden.
laet myn Ziel u' altijdt vinden.*

HAARLEMSE KLOPPENHANDSCHRIFTEN

4.1 GEESTELIJKE MAAGDEN IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

Haarlem kende in de zeventiende eeuw een bloeiend katholiek leven. Vlakbij het begijnhof, aan de andere zijde van de Bakenessergracht, lag een concentratie van huisjes die werden bewoond door geestelijke maagden of kloppen.¹ Ze kerkten in een schuilkerk die gewijd was aan St.-Bernardus. Boven de schuilkerk vergaderde het kapittel van Haarlem in de kapittelzaal. Vanaf 1628 zat Joost Cats het kapittel als deken voor. Ook fungeerde Cats als overste van 'Den Hoeck', de grootste en belangrijkste kloppengemeenschap in de Hollandse Zending.

Aan de statie waren gemiddeld zo'n 200 vrouwen verbonden, verdeeld in kleinere gemeenschappen van 5 à 15 leden, die 'peticuliere vergaderinghe' werden genoemd.² Lang niet al deze vrouwen woonden in 'Den Hoeck': er waren vele maagden die door werk of familiale verplichtingen elders, tot ver buiten Haarlem, woonachtig waren, de zogenoemde 'buitenmaagden.' Deze laatsten kwamen dan regelmatig enige tijd over om aan de gemeenschap deel te nemen.

De kloppen zullen een enorme afzetmarkt voor de devotieprenten en de stichtelijke boekjes hebben betekend. Hoewel ook leken in het bezit waren van deze zogenoemde catholica, zullen veel van de uit het Latijn vertaalde meditatieboeken toch vooral door religieuze vrouwen zijn verworven. De devotieprentjes en -boekjes werden door hen uitgedeeld aan leken, onder andere aan kinderen bij de catechismusles, maar ook ontvangen als cadeau bijvoorbeeld bij intrede of professie. Het waren dus niet alleen boeken en prenthandelaren die verantwoordelijk waren voor de verspreiding van devotionalia, maar vooral ook religieuze vrouwen, die hierin een sleutelrol vervulden. In verband hiermee is het van belang te weten hoeveel van deze vrouwen in de Republiek actief waren.

Dat het er veel waren, staat vast, alhoewel het aantal van twintigduizend, zoals vermeld in een betoog uit 1651, weer wat overdreven is.³ Hoeveel zielzorgers er werkzaam waren, is goed gedocumenteerd. Volgens de opgaven van de apostolisch vicarissen en nuntii bedroeg het aantal priesters in 1645 ca. 440; in 1668 was dit gestegen tot 508 en in 1701 was het aantal weer gedaald tot 466.⁴

In 1691 en 1695 werden in opdracht van Petrus Codde visitatierapporten opgemaakt van 94 katholieke staties in de Republiek.⁵ Behalve gegevens over de zielzorgers is hierin opgenomen hoeveel communicanten er waren én hoeveel geestelijke maagden. Onduidelijk is of de buitenmaagden daarbij zijn meegeteld.⁶ De visitatierapporten bevatten hoofdzakelijk gegevens over Friesland, West-Friesland,

Holland en Utrecht. Op basis van deze gegevens maakte Monteiro een betrouwbaar aandoende schatting van het aantal kloppen: zij komt op een gemiddelde van 19 kloppen per statie. De Hollandse Zending telde in 1694 ca. 250 staties. Het totale aantal geestelijke maagden in de Republiek kan dan ongeveer 4800 hebben bedragen. Dit is exclusief Zeeuws-Vlaanderen, Brabant en Limburg, want deze provincies vielen kerkrechtelijk onder de Zuid-Nederlandse bisdommen Brugge, Gent, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Roermond en Luik. Inclusief de grensgebieden van deze provincies zullen de Noordelijke Nederlanden zijn bevolkt door zeker meer dan 5000 geestelijke maagden.⁷ Smit spreekt zich voorzichtig uit als hij daarover opmerkt dat het hier 'een emancipatiebeweging van de vrouw in de 17de eeuw' betreft.⁸ Na 1700 nam het aantal kloppen af en na 1800 waren ze vrijwel uitgestorven. De verhouding tussen priesters en kloppen kwam in de zeventiende eeuw ongeveer overeen met 1:10 à 12.⁹ De vrouwen maakten dus ca. 90% uit van de 'professionals' werkzaam in de Hollandse Zending. Het totale aantal katholieken in de Republiek bedroeg in de tweede helft van de zeventiende eeuw zeker meer dan 500.000, ongeveer 40% van de bevolking.¹⁰

Doorgaans waren er zo'n tweehonderd kloppen verbonden aan de statie van 'Den Hoeck' in Haarlem.¹¹ Verder waren veel kloppen te vinden in Amsterdam, Delft, Gouda en Rotterdam. Opmerkelijk groot is het aantal te Utrecht: ca. 500.¹² Het is daarom des te opvallender dat er uit deze stad vooralsnog zo weinig bronnen voor dit onderzoek zijn gevonden.

De vrouwen hadden zich 'uit de wereld' teruggetrokken en leidden een devoot en vooral deugdzaam leven in de gemeenschappen. IJdelheid werd beschouwd als een doodzonde en daarom liet men zich vrijwel nooit portretteren. Afbeeldingen van kloppen en begijnen zijn om die reden zeldzaam. In het Museum Catharijneconvent te Utrecht zijn desondanks enkele zeldzame voorbeelden te vinden van afbeeldingen van anonieme kloppen op devotieprentjes (bijvoorbeeld afb. 4.1). De vrouwen zijn hierop gekleed in het zwart met een witte bef of kraag en een zwarte hoofddoek.

Beggina Amsteddaneensis.

4.1

Geestelijke maagd die zich, geknield voor een (huis)altaar, in gebed tot haar Bruidegom wendt
Anoniem, 18de eeuw, tekening in kleur op perkament, 11,5 x 8,4 cm
Utrecht, MCC, OKM dp9018

4.2

Amsterdamse begijn,
uit: Adriaan Schoonebeek,
Nette afbeeldingen (...)
(p. 39)
Adriaan Schoonebeek,
1691, gravure,
13,9 x 8,5 cm
Nijmegen, Universiteits-
bibliotheek

4.3
Conversatie tussen twee
kwezels, een ruiter en
een boer
J.H. Prins, 1771, tekening
in kleur, 20 x 19 cm
Particuliere collectie

In 1691 verscheen te Amsterdam een boekje van de hand van Adriaan Schoonebeek met daarin afbeeldingen en beschrijvingen van de kleding die gedragen werd bij alle, bij hem bekende, religieuze mannen- en vrouwenorden.¹³ In de inleiding schrijft hij dat dit boekje tot voorbeeld moest dienen voor kunstenaars, omdat zij de kleding van geestelijken vaak onzorgvuldig en foutief weergeven. In het boekje is ook een Amsterdamse begijn afgebeeld (afb. 4.2). In de begeleidende tekst schrijft Schoonebeek dat deze vrouwen buiten het hof gekleed gingen op een hedendaagse manier, zedig en in het zwart, en in het hof in de afgebeelde religieuze dracht. Wanneer men naar de kerk ging, werd daarbij het 'zwarte wiel' aangedaan: een sluier om het gelaat te verhullen.

Onlangs werd een tekening uit 1771 ontdekt waarop onder andere twee klopjes en hun huishoudster zijn afgebeeld in een interieur (afb. 4.3). Bij de deur staan twee mannen te converseren, onder wie een soldaat. De maagden worden door

hen gestoord tijdens het 'bidden en werken': de maagd rechts leest een (stichtelijk) boekje terwijl de maagd links handwerk verricht. Vanachter een deur slaat een huishoudster het tafereel nieuwsgierig gade. Dankzij een opschrift op de achterzijde van de tekening wordt duidelijk dat het hier een illustratie betreft van het verhaal 'De misleide poesjes. De Ruyter, de Boer, de Quezel' – ofwel klopje – uit een boek met politieke fabelen dat voor het eerst werd gepubliceerd in 1701/1702.¹⁴ Op de achterwand van het interieur hangen drie ingelijste devotionele schilderijen of gekleurde prenten: een annunciatie, een afbeelding van een heilige (Franciscus?) en – boven de deur – een gekruisigde Christus.

was van maria van zije objit 1672.' Het boekje bevat vrome spreuken voor maagden op rijm, die voor het merendeel uit twee regels bestaan. Alle reeds besproken geloften en deugden komen hierin aan de orde, zoals de deugd van het stilzwijgen en het vermijden van oogcontact:

Weest veel indt doen en weijnich indt spreucken.
En wacker indt uijtroeijen van u ghebreecken

Ghaet altijd met suiijvere neder gheslaeghen ooghen, want dat u heel wel ztaedt.

Want dit is eigentlijck der maechdekens zieraedt²⁵

Het handschrift heeft een wit perkamenten kaft en een opvallend liggend formaat van negen en een halve centimeter hoog en dertien en een halve centimeter breed. Maria noteerde aan het begin precies wanneer ze eraan schreef (afb. E1):

eenighe soete tijtkortinge dienende tot vermaeck in de tijt van recreatie. Geschreven tot Godts hoogste glori en eer, en Zijn alderheylichste moeder, en den H. Joseph Anno Domini 1665. Den 10 augustus. Bidt voor de schrijfster M.V.W.

en aan het einde (afb E18):

Ende ick segh u dit voor het slodt; Ick wouw dat alle menschen waren vereenicht met Godt anno domini 1665, den 9 october.²⁶

Het schrijven kostte haar dus ongeveer twee maanden.

Bijzonder aan dit handschrift is dat het (waarschijnlijk) alleen verzen van Maria bevat, dus geen teksten van anderen, zoals preken van geestelijke vaders. De inhoud is niet minder dogmatisch of belerend dan die van de overige handschriften. De gedichtjes zijn voor dit onderzoek vooral interessant omdat ze vaak direct betrekking hebben op de spiritualiteit van de maagden, zoals ook afgebeeld op voorstellingen.

De spreuken in het handschrift, dat uit 371 pagina's bestaat, zijn aan de boven- en onderzijde versierd met eenvoudige randillustraties. In totaal zijn er in dit werkje achttien prentjes met bijbelse voorstellingen ingeplakt; de verzen hiertegenover hebben meestal betrekking op de afbeeldingen. Dertien prentjes zijn afkomstig uit de prentbijbel van Pieter Hendricksz. Schut (1619-1660) die rond 1650 werd uitgegeven door de Amsterdamse uitgever Claes Jansz. Visscher.²⁷ Het betreft de compleet verbeelde geschiedenis van Job (nrs. 145 t/m 150) (afb. E2, E3, E5, E6, E8, E10), twee voorstellingen ontleend aan het boek der Rechters (Iudicum 65-67) (afb. E11, E12) en vier aan het boek Ruth (69 t/m 72) (afb. E13, E14, E15, E17). Het laatste prentje, waarop Melchisedek aan Abraham brood en wijn aanbiedt (Gen. 15:18), is afkomstig uit een andere reeks (afb. E18);²⁸ hieromheen schreef Maria van Zije haar eigendomsnotitie. De achterzijde van de prentjes is onbedrukt. Het is aannemelijk dat Maria de prenten heeft gekocht in de vorm van zogenoemde 'Heele Bladen Snylingh': prentbladen met acht afbeeldingen op één vel. In dit geval waren ze gedrukt door Claes Jansz. Visscher uit Amsterdam.²⁹

De heilige Familie, aan wie het boekje is opgedragen, wordt voorin geëerd door middel van een uitgeknipte prent waarvan de signatuur niet meer zichtbaar is (afb. E1). Hetzelfde geldt

4.5

*Kazuifel met geborduurde voorstellingen uit het leven van Maria Haarlem, 'Den Hoeck', eerste helft 17de eeuw, borduursel op zijde, 134 x 77 cm
Utrecht, MCC, BMH t127A*

4.6

*Aderlating van Anima door Amor, uit: Amoris divini et humani (...)
(nr. 8)
Gillis van Schoor (grav.),
Michiel Sniijders (uitg.),
1626, gravure,
9,7 x 6,3 cm
Amsterdam, Universiteits-
bibliotheek van de UvA*

voor een afbeelding van Veronica die met een doek Christus' Vera Icon ontvangt (afb. E7). Van Johannes Galle zijn twee prenten opgenomen, een Christus bij de geselkolom die Zijn mantel opneemt (afb. E4) en een voorstelling van de overleden Bruidegom (afb. E16). Maria van Wieringen dichtte daarbij:

Wilt ghij met uwen Hemelschen Bruijdeghom U eeuwich verblijden daer Hij is verreesen.

Soo moet Ghij hier opter werelt eerst met Hem verstorven, ende geheel verniet weesen.³⁰

Zeldzaam, en in die zin belangrijk, is het prentje uit het emblemataboek *Amoris divini et humani (...)* van de uitgever-auteur Michiel Sniijders (afb. E9).³¹ Hierop is te zien hoe Amor met een naald in de armholte van Anima prikt; het bloed wordt door een engel opgevangen in een schaal.³² De hier gebruikte staat is echter een andere dan die is afgebeeld in het oorspronkelijke boekje want daarop verbergt zich een engeltje achter de stoel van Anima (afb. 4.6). Dat duidt erop dat ook de kopieën naar deze emblemata los verkrijgbaar waren in de Noordelijke Nederlanden.

Uit 'Den Hoeck' zijn tientallen handschriften overgeleverd, vaak in verscheidene afschriften en de meeste gedateerd tussen 1620 en 1637.³³ Vele hiervan bevatten ingeplakte of bijgebonden devotieprenten, in totaal 106.³⁴ Net als de gravures in de vier hiervoor behandelde Haarlemse begijnenhandschriften, zijn deze interessant omdat de context waarin ze werden bewaard – zoals de gebruiksters, de omgeving en de periode waarin ze werden verwerkt – immers bekend is. De periode waarin ze ontstaan zijn, gaat vooraf aan die van de begijnenhandschriften en beslaat de tijdspanne van 1600 tot en met 1665 – het ontstaansjaar van het hierboven besproken intredeboekje dat Maria van Wieringen maakte voor Maria van Zije. In 'Den Hoeck' werd, net als op het begijnhof, een 'concrete' wereld gecreëerd aan de hand van voorstellingen, welke in het hiernavolgende hoofdstuk nader zullen worden beschouwd.

4.7
 Portret van Cornelis
 Arentsz. Lighthart
 Pieter de Grebber, ca.
 1630, gravure,
 19,5 x 13,5 cm
 Utrecht, MCC,
 BMH g1855

4.8
 Portret van Joost Cats,
 vervaardigd na zijn
 overlijden
 Pieter Soutman (ontw.),
 1641, gravure,
 40,5 x 27 cm
 Utrecht, MCC,
 BMH g1560

4.3 VERWIJZINGEN NAAR DE HANDSCHRIFTEN IN DE VITAE VAN TRIJN JANS OLY

Maria van Wieringen schreef in 1651 als laatste de *Vita* van de deugdzame Trijn Jans Oly, ter afsluiting van de drie beroemde handschriften met de 251 *Vitae* van de maagden uit 'Den Hoeck'. De voorafgaande 250 *Levens* waren geschreven door Trijn Jans Oly zelf. Zij was geboren in 1585 en in 1602 lid van de gemeenschap geworden. Vanaf 1625 tot haar dood in 1651 was zij overste van een van de particuliere vergaderingen in 'Den Hoeck'.³⁵

De meeste handschriften uit 'Den Hoeck' zijn echter geschreven door één (andere) hand. Ze zijn over het algemeen ingebonden in identieke banden, voorzien van koperen sloten en hoeken en vaak met fraai gekalligrafeerde titelpagina's in zwart, rood en goud.³⁶ De koperen sloten waren voorgeschreven in de 'regel' van de maagden:³⁷ 'men sal geen silvere ketenties oft silvere slotiens aen de boeckiens hebben, maer copere slotiens en swarte linties van fiesel'.

Op één van deze boeken is op het schutblad geschreven 'Dit boeck is gheschreven uut de mont van onsen E. Vader J[oost] C[at]s S[acrae] T[heologiae] L[icentiat] door M.V.G. sijnde correct, waer teghen men corrigeeren moet alle Boecken die hier nae gheschreven worden' (afb. T1).³⁸ 'M.V.G.' staat zeer waarschijnlijk voor het uit Den Haag afkomstige klopje Mayken de Graef.³⁹ Uit haar *Vita* is bekend dat zij zeer productief was in het uitschrijven van de sermoenen van de geestelijke vaders van de statie: Cornelis Arentsz. Lighthart (1552-1613) (afb. 4.7)⁴⁰ en zijn opvolger Joost Cats (1581-1641) (afb. 4.8).⁴¹ Mayken, die was begiftigd met een scherp verstand en een goed geheugen, praktiseerde deze vorm van handwerk dagelijks tot diep in de nachtelijke uren. Wanneer een boek voltooid was, werd het minimaal één keer gekopieerd voor de andere maagden, soms zelfs vier tot vijf keer. Uit de hierboven vermelde opdracht blijkt dat we met een origineel handschrift te maken hebben waarnaar andere handschriften werden gekopieerd.

Mayken beoefende het opschrijven van kopieerde preken tot op hoge leeftijd. Dat leverde zoveel handschriften op dat Trijn Jans Oly in haar *Vita* schreef: 'Ick weet niet of 't een paert soude kunnen voort trekken alle de boecken die sij beschreven heeft.'⁴² Lang niet alle daarvan zijn bewaard

gebleven. J.J. Graaf, die rond het begin van de twintigste eeuw de zeventiende-eeuwse handschriften uit 'Den Hoeck' bestudeerde en deze (gedeeltelijk) heeft gepubliceerd, spreekt over zestien delen in kwartoformaat. Sindsdien zijn er echter ook afschriften van haar via andere omwegen in het Museum Catharijneconvent terechtgekomen. In totaal zijn er nu ongeveer twintig manuscripten bekend die geheel van de hand van Mayken zijn of door haar, in samenwerking met andere kopiisten, zijn geschreven.⁴³

De hierboven aangehaalde opdracht schreef Mayken bij een prent van Hieronymus van Schelte à Bolswert (afb. T1). De heilige is aan het schrijven in zijn vulgaat; achter hem hangt zijn kardinaalshoed aan de muur. Mayken zal met deze afbeelding echter eerder naar haar geestelijk vader Joost Cats hebben willen verwijzen, bezig met het schrijven van zijn preken, dan naar Hieronymus. Het verklarende onderschrift van de prent is er afgesneden. De afbeelding van de heilige is hier dus vrij geïnterpreteerd en heeft een geheel andere betekenis gekregen.

Een ander handschrift dat geschreven is door Mayken de Graef bevat een eigendomsafschrift en een *memento mori* ('Bidt voor haer siel') van Trijn Jans Oly (afb. 6.10). Na Trijns dood is het overgegaan in de handen van Maria Jans Ban (†1661) en daarna vererfd aan Maria van Wieringen (zie paragraaf 6.2).⁴⁴

Zeker ten tijde van de priesters Arentz en Cats vervulden de opgetekende sermoenen een belangrijke functie in de gemeenschap. Door de precaire positie waarin deze herders verkeerden, gebeurde het soms dat zij twee tot drie maanden lang niet in staat waren de mis in 'Den Hoeck' te lezen. Als zij dan, soms onverwacht, wel konden komen, preekten ze maar voor enkele maagden, zodat de overigen gespeend bleven van hun wijze woorden. De opgetekende sermoenen konden worden voorgelezen als de priesters elders verbleven of moesten onderduiken voor vervolgingen. Daarnaast vormden ze een uitkomst voor de maagden die door omstandigheden of ziekte niet aanwezig konden zijn bij de mis.⁴⁵ Vooral voor de buitenmaagden moeten de afschriften zeer nuttig zijn geweest. Men was Mayken dan ook dankbaar, want 'Alhoewel wij veel costelicke ghedruete boeken hebben (...) sijn dese [de geschreven preken] bovenal dienstich voer de vergaderinge, wantet sijn leringe van ons eigen Meester, Herder ende

geestelicke vader', aldus Oly.⁴⁶ Als de geestelijke vaders overleden, leefde hun geest voort in hun opgetekende preken.

In de meeste handschriften uit 'Den Hoeck' wordt op de titelpagina, naast de titel, de spreuk 'Schrijft wysheyt in der tyt der ledichheyt' vermeld, een vrije vertaling naar Ecclesiasticus (Jezus Sirach) 28:25. Verder staat erop aangegeven wie de preken heeft opgedragen, bijvoorbeeld: 'ghepreeckt sijnde bij onse E. Overste I.C.S.T.L.' Soms zijn die letters niet ingevuld, soms wel maar dan op een later tijdstip. Dat kan te maken hebben gehad met de precaire positie waarin de katholieke kerk verkeerde; de vermelding van de naam kon de betreffende geestelijke immers in gevaar brengen.⁴⁷

Dat de handschriften met preken van een geestelijke vader na diens overlijden nog daadwerkelijk werden gebruikt, zagen we bijvoorbeeld al aan het intredeboekje van Johanna Cousebant (zie paragraaf 4.1). Na 33 jaar kopieerde Maria van Wieringen ter gelegenheid van Johanna's professie een sermoeen van haar oudoom, en de oprichter van 'Den Hoeck', Nicolaas Wiggersz. Cousebant (†1628). Deze preek is wellicht afkomstig uit een handschrift met zijn sermoenen en 'Puntgens' geschreven door zuster Geertgen Gijsbers in 1629.⁴⁸ Deze Geertgen was ingetreden in het door Nicolaas Wiggersz. Cousebant in Keulen gestichte klooster van arme clarissen, genaamd 'Marien Tempel'. Via allerlei omzwervingen kwam dit handschrift uiteindelijk terecht bij de kloppers in Haarlem.

Mayken de Graef en Maria van Wieringen waren niet de enigen die bedreven waren in het optekenen van oefeningen en sermoenen. Grietgen Grauerts (†1630) bijvoorbeeld verhaalde alle zon- en feestdagen, wanneer de maagden tussen vijf en zes bijeenkwamen, het sermoeen dat 's morgens gepreekt was naast andere sermoenen die waren opgeschreven.⁴⁹ Een andere schrijfster en verzamelaarster van boeken was, volgens de *Vitae*, Jacopgen Pieters (†1626). Zij:

wist in alle cloosters ende geestelicke plaetsen te soecken ofte doorvraegen oft zij geen treffelicke innighe boecken en hadden, en spaerde geen gelt om diezelfde te krijghen ofte te laten schrijven met haer eygen hant, soodat se haer eeten ende slapen voor een deel daer oock om liet. [...] in de lege tijt dien se also steelsgewijs hadt, schreef verscheide boecken en geestelicke leeringhe; jae, haer meeste schrijfboecken heeft se also ghekreeghen.⁵⁰

Ze vond medeverzamelaarsters in Maria van Craenhals (†1640) en Aeltgen Thomas (†1638). Maria klopte aan bij oudere kloosterzusters voor oude boeken en handschriften.⁵¹ Die deed zij dan weer over aan medezusters 'soodat die geestelicke H. boecken dien in een vergaeringhe waeren wederom in 't openbaer quamen, en veel vruchten door geschieden'.⁵² Aeltgen Thomas kocht niet alleen veel boeken, maar schreef zelf ook ijverig 'veel H. leringe'.⁵³ Het feit dat zij gebruikmaakten van laatmiddeleeuwse handschriften illustreert dat er, net als bij de beeldcultuur, ook bij teksten sprake was van een zekere continuïteit in de wijze waarin de spiritualiteit werd beleefd.

Naast sermoenen werden ook liedboeken overgeschreven omdat die, zoals blijkt uit de notities, niet, of althans moeilijk, gedrukt te verkrijgen waren. Anna Garbrants Clomp (†1628) 'schreef ook verscheide boecken de note met de kerkelike sanck, also men doen geen gedruckte boeken met noten en hadt, ende als daer eyt aen ontbrack dat te remediëren, ofte te schrijven'.⁵⁴ Behalve Anna wordt ook Reinou Gerrets (†1624) in deze context vermeld. Zij 'song mede op 't choor de Goddelicken dienst, waertoe sij grote devocie hadt, schreef veel sangboecken met nooten (want doen ter tijt soo geen ghedruckte waeren te becoomen) [en] oock veel andere

geestelicke leeringhe'.⁵⁵

De handschriften dienden dus niet alleen tot onderwijs, maar vervulden ook een functie in de periode waarin de priesters alleen heimelijk hun taak als geestelijk vader konden uitoefenen. Om toch te alle tijde te kunnen beschikken over hun wijsheid, werden hun voordrachten opgeschreven en (voor)gelezen. Dit voorlezen gebeurde niet alleen privé, maar ook tijdens de gemeenschappelijke maaltijden aan tafel.⁵⁶

Cornelis Arentz. inspireerde zich voor zijn sermoenen op Gregorius, Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, Bonaventura, Bernardus en Thomas van Aquino. In een daarover opgetekende verklaring zegt hij: '[...] ick en preecke niet [...] uut een Thaulerus, daer uut een peerl, ofte oock niet uut eenen Ruisbroeck, waervan nochtans de Carthuisers veel van houden'.⁵⁷

Joost Cats was in zijn studietijd sterk beïnvloed door de theologische opvattingen van Jacobus Jansonius (ca. 1547-1625). Diens leerling Cornelius Jansenius (1585-1638) was een iets jongere studiegenoot van Cats. Tot op latere leeftijd correspondeerden deze geestverwanten met elkaar. Cornelius schreef het meest controversiële theologische werk van zijn eeuw, *Augustinus*, dat in 1640 postuum werd gepubliceerd. Dit werk stond aan de basis van een strijd in de katholieke kerk tussen de strenge seculiere geestelijkheid en de meer gematigde ordegeestelijken onder aanvoering van de jezuïeten. Het boek werd in 1643 door paus Urbanus VIII verboden. Aan de basis van het conflict stonden de opvattingen over de goddelijke genade en de vrije wil. Hoewel de maagden uit 'Den Hoeck' in de eerste helft van de zeventiende eeuw nog betrekkelijk onwetend waren van de woelige tijden die zouden komen, hadden zij in Cats zeker een geestelijke vader, die een strenge ascetische leer voorstond.⁵⁸

4-9
'Consumatum Est'
(Het is volbracht)
Johannes van den Sande,
ca. 1700, ingekleurde
gravure op perkament,
11 x 8,5 cm
Breda's Museum,
BT 1710.

4.4 NOTITIES OVER PRENTEN IN DE *VITAE*-HANDSCHRIFTEN VAN OLY

De handschriften van Trijn Jans Oly vormen een omvangrijke bron van informatie voor interdisciplinair onderzoek naar de spirituele en historische cultuur van de zeventiende-eeuwse Hollandse maagden. In die context zijn ze dan ook veelvuldig bestudeerd en becommentarieerd. De vooralsnog meest gedetailleerde bewerking werd aan het begin van de twintigste eeuw opgetekend door J.J. Graaf. Zijn notities werden overgenomen in de eerste dissertatie over geestelijke maagden van Eugenie Theissing (1935). In 1986 volgde een prosopografische verkenning van de hand van Ineke Pey.⁵⁹ Haar artikel bevat onder andere een helder en compact overzicht van de geschiedenis van 'Den Hoeck'. Veel historisch onderzoek is gebaseerd op Oly's *Vitae*, waardoor het is uitgegroeid tot een belangrijk historisch traktaat uit de zeventiende eeuw. Onderbelicht bleef het feit dat Trijn Jans Oly's oeuvre een vroeg literair werk betreft dat geschreven is door een vrouw. Momenteel bereidt Jo Spaans de uitgave van dit gehele oeuvre voor voorzien van annotaties.⁶⁰ De in Oly's *Vitae* en in de andere overgeleverde handschriften uit 'Den Hoeck' verwerkte afbeeldingen zijn echter nimmer onderworpen aan een onderzoek. Deze bijdrage beperkt zich tot het geven van enkele notities over de handschriften en de prenten en tot het aangeven van de relatie tussen het spirituele leven van de maagden en de afgebeelde voorstellingen.

In de *Vitae* komen diverse passages voor waarin sprake is van het gebruik van devotieprenten.⁶¹ Zo schrijft Oly onder andere hoe Aechtjen Cornelis van Veen, zuster van de bekende schilders Otto en Pieter en de graveur Gijsbert van Veen, 'oock seer devoot was in beeldekens ende briefkens af te setten, deelende dien mede aen den armen om dien tot devocie te verwecken; verporden tot dese exercitie oock andere maechdekens om 't selfde ter eeren Gods te doen'.⁶² Claertgen Heydricksdochter was opgegroeid in een weeshuis te Dordrecht waar zij 'beeldekens en andere gifte' kreeg.⁶³

De oude maagd Maria Jans verkocht 'beeldekens' en Jannetgen Dirks had grote devotie voor een prentje van de gekruisigde Christus:

Daer was een maechdeken dien familiaer met haer was, welk be-
gaeft waer met de cunst van freye briefges af te setten. Soo hadt se
voor dese een frey briefgen afgeset van de berch van Calvarie met
de Joden en krijgsvolck, daer onsen Salichmaker van leet. Haer dat
schenckende meinde, dat se haer een aengenaem beeldeken gaf;
maer sij toonde weinich danckbarheit. Sij dat merckende, vraechden,
oft haer niet aengenaem was? Antwoorde: daer is soo veel volks,
te kennen gevende, dat sij liever hadt een beeldeken dat simpel
en eenvuldig was. Soo practiseerde dese maecht een beelt daer
Christus alleen hangt aen 't cruys, verciert oft omset met wapenen
van sijn lijn; onder leit de Bruit, in 't hertge. Hierin hadt se grote
devotie om de eenvuldicheit ende het ruste vande Bruit int hertge
van haer Beminde.⁶⁴

Hier wordt ongetwijfeld een Antwerpse gravure beschreven. Zo'n prentje met de lijdende Zaligmaker (Christus), omringd door lijdenswerktuigen en eronder in een hart Zijn bruid, bevindt zich onder meer in de collectie van het Breda's Museum met als titel *Consumatum Est* (Het is volbracht; vgl. Johannes 19:30). Dit exemplaar is gegraveerd door Johannes van den Sande (afb. 4.9). Deze voorstelling was zo populair dat hij tot in de negentiende eeuw werd gekopieerd en afgedrukt.

Maria Bastiaens van Craenhals deelde 'afgesette beeldekens' uit als iemand van buiten de statie haar bezocht en 'alsser een maecht de geestelike kleren hadde aengetrocken'.⁶⁵ Trijn Jans Oly doelde hiermee op het gebruik om kloppen bij hun toetreding in de religieuze staat een devotieprentje te schenken, iets wat in hoofdstuk 6 nader zal worden belicht.

Het kloppje Maritges Isbrants had haar kamertje versierd met prenten:

Sij was in een cleyn camerken of celleken, dat was soo claer, perfect verciert met beeldekens, outaertgen, schilderijtjes, dat men tot devotie beweeght werden als men daerin quam, alsof men in een capelletgen ghecomen hadt. Dit was haer recreatie met sodanige devotie van vercierceltjes haer te vermaken, also sij daer van jongs aen daerin een goede ghenegentheyte toe ghehadt hadde.⁶⁶

Oly maakte een onderscheid tussen 'schilderijtjes' en 'beeldekens'. Zo maakte Maritgen Adriaens 'uut devotie veel vercierte kaskens en tabernakeltgens ter eeren de H. Moeder Gods daer haer beeldekens in staen zoude'.⁶⁷

Lijsbeth Pauwels Houwaert beschikte over een oude schuur waarin zij, met behulp van boeken en prentjes, een kruisweg en een omgang van de vijftien mysteriën van Maria praktiseerde met andere maagden:

die ook heeft ingebracht in de vergaderinge de Cruisgank, soo dien te Gent [waar zij was opgegroeid] doen in gebruik was, latende de boeckkens drucken, beeldekens schilderen. Dit dede se in een ouwe schuer daer 't nat en de windich was, maer om de ruimte daertoe bequaem. Daer veel maechden met devotie haer bij voechden, veel lichten ontstoken worden. Als ook ommegang dede van de vijftien misterien van 't rosenkransgen daer se alsmede gebeden ende beeldekens toe hadde.⁶⁸

Resumerend kan men stellen dat in 'Den Hoeck' op diverse wijzen werd gebeden met behulp van prentjes: door middel van persoonlijke 'imaginatie', maar ook bij een kruisweg en een rozenkransprocessie. Een van de maagden had haar kamertje versierd met prentjes en een ander maakte altaartjes waarop ze prentjes zette: zij praktiseerde deze devotie als een combinatie van bidden en handwerk. Voor het onderhouden van deze laatste deugd werden prentjes ingekleurd of geschilderd die, zoals gezegd, konden worden uitgedeeld, bijvoorbeeld aan medemaagden of aan bezoekers en (wees)kinderen. Ook konden ze worden verkocht voor het levensonderhoud. Of het in dat geval ook de wat kostbaardere exemplaren betrof, zoals de prenten gedrukt op perkament, wordt verder niet beschreven.

4.5 AFBEELDINGEN IN DE HANDSCHRIFTEN AFKOMSTIG UIT 'DEN HOECK'

Hoeveel handschriften er precies zijn overgeleverd van de maagden uit 'Den Hoeck' is moeilijk vast te stellen. In het Museum Catharijneconvent te Utrecht zijn uit de periode vanaf 1583 ruim tachtig handschriften bewaard.⁶⁹ Van een tental is niet duidelijk of ze wel uit 'Den Hoeck' stammen omdat daartoe onvoldoende aanwijzingen bestaan. In de meeste handschriften wordt echter vermeld van wie de preken afkomstig zijn (Cousebant, Arentz, of Cats) en is op het schutblad een eigendomsnotitie geschreven, bijvoorbeeld 'Dit boeck hoort den Hoeck'. Het merendeel van de handschriften uit 'Den Hoeck' is via het Grootseminarie Warmond terechtgekomen in Museum Catharijneconvent, terwijl een

aantal via het Bisschoppelijk Museum Haarlem een plaats heeft verworven. Soms zijn handschriften – zo blijkt uit opdrachten – eerst gaan ‘zwerfen’ en daarna, via schenkingen of aankopen, wederom in de collectie opgenomen. Het gegeven dat sommige handschriften via Warmond of Haarlem in het museum te Utrecht zijn beland, maakt het aannemelijk dat zij oorspronkelijk afkomstig waren uit de Haarlemse vergadering.

Over het algemeen zijn de handschriften, zoals gezegd, rijk ingebonden in donker leer en versierd met gouden, of opgedrukte, devotionele voorstellingen van een kruisiging of van Maria. Alle hebben, conform de ‘regel’, koperen klampen. Zoals vermeld werden vele handschriften meermalen gekopieerd. Mogelijk zijn sommige handschriften pas later in het bezit van ‘Den Hoeck’ gekomen. Ook zijn er oudere, zestiende-eeuwse, handschriften afkomstig uit de gemeenschap (bijvoorbeeld handschriften uit het bezit van Maria van Craenhals), maar deze zullen hier buiten beschouwing worden gelaten.

De meeste handschriften meten ongeveer 20 bij 16 cm of – de wat kleinere – 15 bij 10 cm. Over het algemeen zijn ze omvangrijk: meer dan 300 folio’s is eerder regel dan uitzondering. Daarnaast bestaan de meeste handschriften uit een aantal delen die in verschillende convoluten zijn bijeengebonden. De samenstelling hiervan verschilt nogal eens. Echte doubletten zijn zeldzaam. Dat maakt het ingewikkeld om hiervan een complete inventarisatie te maken, en in het kader van dit onderzoek te complex.⁷⁰ Behalve de al bekende *Vitae* en sermoenen over het lijden van Christus en over de heiligen, bevatten de handschriften veel gegevens over de dagelijkse praktijk van de gemeenschap en geven ze inzicht in de geleefde zeventiende-eeuwse spiritualiteit van deze Haarlemse vergadering. De omvang van de teksten is echter zo groot dat deze studie zich moet beperken tot het vermelden van enkele gegevens die een licht werpen op de interpretatie van het religieuze beeldmateriaal, al of niet in samenhang met de context.

De twintig hier behandelde handschriften (inclusief die van Maria van Wieringen) bevatten zoals gezegd in totaal 106 ingeplakte of ingebonden prenten. Uit sommige handschriften zijn de prenten verwijderd; daaraan zal hier geen aandacht worden besteed. De besproken verzenbundel en de drie (*Vitae*-) handschriften van Trijn Jans Oly bevatten de meeste gravures, namelijk achttien. Zes handschriften bevatten één of twee prenten, die zich meestal tegenover de titelpagina bevinden. Over het algemeen zijn de prenten geplaatst tegenover het begin van een nieuw deel of hoofdstuk. Getekende of geschilderde miniaturen zijn niet aangetroffen.

Elf kunstenaar en/of uitgevers zijn met de prenten vertegenwoordigd; bij zeventien prenten ontbreekt een signatuur, soms omdat deze ervan is verwijderd. Zoals reeds eerder is opgemerkt, zijn in de handschriften uit ‘Den Hoeck’ geen gravures opgenomen uit het atelier van de kunstenaarsfamilie Wierix. Wel vertegenwoordigd zijn Johannes Boel (1), Schelte à Bolswert (7), Theodoor Galle (23), Johannes Galle (2), Jasper Isaac (3), Michel van Lochom (1), Adriaen Matham (2), Karel de Mallery (9), Abraham van Merlen (19), Chrispijn de Passe (1), Pieter H. Schut (13), Michiel Sniijders (8) en onbekend of anoniem (17). De kunstenaars komen min of meer overeen met die van de prenten uit de Haarlemse begijnenhandschriften en met de hierna besproken Amsterdamse handschriften met preken van Jacob Oleus en Leonardus Marius. Het lijkt er dus op dat deze Antwerpse kunstenaars en/of uitgevers hun gravures rechtstreeks in de Noordelijke Nederlanden afzetten via prenthandelaren.⁷¹

De prenten zullen hierna worden besproken per thema.

De reeds genoemde prentjes uit de handschriften van Maria van Wieringen worden daarbij buiten beschouwing gelaten, omdat Maria’s boekwerken van later datum zijn en de prentjes erin stilistisch enigszins buiten het kader van de eenvormige devotieprenten in de sermoenboeken vallen.

4.6 HET MYSTIEKE HUWELIJK OP DEVOTIEPRENTEN UIT DE HANDSCHRIFTEN UIT ‘DEN HOECK’

Een thema dat in de handschriften meermalen wordt uitgebeeld is dat van het mystieke huwelijk.⁷² Het oudste, ongesigioneerde prentje met dit onderwerp is ingeplakt in een ongedateerd preken- en oefeningenboek dat is toegespitst op het heilig Sacrament (afb. R2).⁷³ Mede op grond van de drie andere prenten die aan dit manuscript zijn toegevoegd, is het handschrift te dateren in het begin van de zeventiende eeuw. Twee min of meer identieke prenten met deze afbeelding komen voor in het handschrift met geestelijke oefeningen van Baertgen Sandelin uit 1577.⁷⁴ De afbeeldingen hierin zijn zorgvuldig ingekleurd en één ervan is gedateerd 1574 (afb. 0.3, nrs. 3 en 5). In het Museum Catharijneconvent bevindt zich een losse prent (afb. 6.48) waarop te zien is hoe een maagd aan de hemelpoort wordt begroet door haar Bruidegom Christus.⁷⁵ Deze prent is stilistisch nauw verwant aan de ingekleurde gravures uit het Rotterdamse handschrift en de in Haarlem aangetroffen voorstelling (afb. R2). Dat wijst erop, dat ze alle afkomstig zijn uit een reeks van ‘maagdenprenten’. Gezien de beperkte overlevering van prenten is het mogelijk dat deze reeks bestaan heeft uit meer, vooralsnog onbekende, voorstellingen.

De vroege prent met het mystieke huwelijk (afb. R2) is toepasselijk ingevoegd aan het begin van een sermoen over ‘Zes lessen tot vooruitgang en liefde en vereniging met God’, een hoofdstuk waarin de maagdenstaat centraal staat. Afgebeeld is een maagd die door Christus wordt gekroond met een doornenkroon. Als zij die kroon van het lijden zal dragen, zal zij hiervoor in de hemel worden beloond met een mooie, met edelstenen versierde kroon, zoals Christus die reeds in zijn linkerhand vasthoudt. De laatste is gezeten voor een kruis met de *Arma Christi*.

De prent kan worden beschouwd als een voorloper van het hedendaagse stripverhaal omdat de scène wordt toegelicht met verklarende teksten in banderollen. Zo zegt Christus: ‘Tis u hebby deese Croon ghedraegen’, waarop de maagd antwoordt: ‘U Crensie [krans] heer staet in mij behagen.’ Als beloning voor het aardse leven vol penitentie en lijden wordt zij in de hemel verwelkomd met de tekst: ‘Ontfangt te loone der Maechden Croone’. De maagd schenkt in ruil een kelk, symbool van haar (aardse) lijden. Rondom de prent is een tekst gegraveerd uit de Apocalyps (2:10) – ‘De croone des levens sal ick u gheven blijfdij [als je blijft] totter doot toe ghetrouwe sonder sneven Apocalypsis int tweede Capittel’ – en een tekst uit het Hooglied (2:2): ‘Weest als een lelie onder die doornen Cant 2 Cap’. In een van de vergelijkbare afbeeldingen uit het Rotterdamse handschrift lijkt het alsof de maagd in de hemel haar brandende hart aan God geeft (afb. 0.3 nr. 3).

Op de bovengenoemde voorstellingen van het mystieke huwelijk is de erop afgebeelde religieuze vrouw nog anoniem, maar daar komt in de loop van de zeventiende eeuw langzamerhand verandering in. Men achtte het niet langer wenselijk dat vrouwen zich spiegelde aan anonieme maagden: beter was het een erkende heilig of zalig verklaarde maagd weer te geven. Een vroeg voorbeeld daarvan is de prent van

Catharina van Siena die is opgenomen in het oudste hier behandelde handschrift van de begijnen te Haarlem (afb. A4).⁷⁶ Twee ingeplakte prenten uit de handschriften van de kloppen in Haarlem, beide voorstellend Joanna van Valois, zijn hiervan eveneens goede voorbeelden (afb. K1 en N11).

Joanna (1464-1505) werd geboren als tweede dochter van Lodewijk XI – koning van Frankrijk – en koningin Charlotte. In 1476 huwde zij met Lodewijk, de hertog van Orléans – de latere Lodewijk XII koning van Frankrijk – aan wie zij reeds een maand na haar geboorte was uitgehuwelijkt.⁷⁷ In 1498 sprak een pauselijke commissie op verzoek van Lodewijk, en op grond van Joanna's onvruchtbaarheid, de nietigverklaring van het huwelijk uit. In feite was Joanna lichamelijk gehandicapt door scheefgegroeide ruggenwervels; zij was klein van stuk, had een gebogen gestalte en liep enigszins mank. Lodewijk hertrouwde met Anna van Bretagne, de weduwe van zijn zwager en de vorige koning Karel VIII. Joanna trok zich terug op het kasteel van Bourges, waar zij een vroom en religieus leven leidde. Met behulp van haar geestelijke vader Gilbert Nicolas, een franciscaan, stichtte zij omstreeks 1500 de orde van de annunciaten. Joanna zelf trad nooit tot de orde toe, maar legde wel de drie geloften van zuiverheid, armoede en gehoorzaamheid af. Haar volgelingen stelde zij als derde ordelingen onder de hoede van de franciscanen. De orde was opgedragen aan Maria: door haar te volgen in haar deugden en met haar mee te lijden in de passie, zou men nader tot Christus komen.

Dat de maagden uit 'Den Hoeck' een bijzonder verering van de Joanna van Valois koesterden, is niet verwonderlijk. Zij was immers een betrekkelijk recent voorbeeld van een vrouw die op onconventionele wijze had gekozen voor een religieus leven. Ook de franciscaanse invloed op de annunciaten moet tot de verbeelding van de kloppes hebben gesproken. De eerste geestelijke vader en stichter van 'Den Hoeck', Nicolaas Wiggersz. Cousebant (†1628), was namelijk zeer toegewijd aan de franciscaanse orde. In 1603 verliet hij in gezelschap van acht maagden Haarlem om in Keulen toe te treden tot een klooster van de minderbroeders. De meegekomen zusters werden daar uiteindelijk clarissen. Cousebants geest en opvattingen werkten nog lang na in 'Den Hoeck', onder andere via zijn opgetekende sermoenen.⁷⁸

Op een door Abraham van Merlen gegraveerde prent is de (toen nog) zalige B.[eata] Joanna afgebeeld in het habijt van de annunciaten (afb. N11). Zij ontvangt symbolisch een franciscaner koord en een ring. In het onderschrift wordt hieraan gerefereerd: 'Salighe maghet Ioanna vol deuchden, Onfanckt desen Rinck, en Coorde met vreuchden' en de Latijnse tekst [in vertaling]: 'Omgord, O Maagd, met dit koord als onderpand uw kuise lenden en met deze [ring] uw vinger, lieve Joanna.'⁷⁹ Joanna, met koninginnekroon en een lelie als symbool van haar zuiverheid, ontvangt de bruidsbescheiden uit handen van het Christuskind dat gezeten is op schoot van Maria op een wolk. De verering van het mystieke huwelijk van Joanna en Christus wordt gesymboliseerd door een rijke bloemenkrans in twee vazen met een Christus- en Maria-monogram. De prent is als illustratie ingeplakt in een van de handschriften met de *Vitae* opgetekend door Trijn Jans Oly.

Op een andere prent, eveneens van de hand van Van Merlen, is het mystieke huwelijk van de Joanna verbeeld (afb. K1). Net als op de eerste afbeelding draagt zij het habijt van haar orde. Met aan weerszijden als getuigen Maria en Franciscus ontvangt zij de maagdenkroon en de ring van haar Bruidegom. In ruil daarvoor schenkt zij Hem haar hart. De onderschriften zijn enkel in het Latijn en luiden [in vertaling]: 'De Bruidegom: Houd niet op, bruid, Mij je

smekend hart aan te bieden want dan zul je de hemelse kroon ontvangen [of zal je de kroon gegeven worden.]' De Bruid: 'Zoete Verlosser Jezus, mijn gemoed [ziel] verlangt daarnaar: en U, Bruidegom, zal ik volgen, die gewond ben door Uw liefde.'⁸⁰ In de banderol onder de engelen en de heilige Geest is geschreven [in vertaling]: 'Aan haar die overwint zal de kroon worden gegeven'.⁸¹ De prent is geplakt in een handschrift met sermoenen uit 1633 met als titel: *Corte beschrijvinghe vande Weghen des Eewicheijt*.⁸²

De twee fraaiste prenten die de minnemystiek verbeelden, zijn beide ingeplakt in het handschrift *Sermoenen en gheestelijcke puntjes* (afb. G2 en G3); de omslag draagt de datering 1610.⁸³ Ze zijn te beschouwen als overgangsprenten in de verbeelding van de bruidsmystiek omdat de afgebeelde maagden nog geen identiteit hebben. Daardoor zijn deze figuren op verschillende manieren te interpreteren: hoewel het kloppes deze prenten ongetwijfeld in het handschrift plakte omdat zij zichzelf kon associëren met de afgebeelde vrouwen, duiden de teksten tevens op de andere, 'officiële', betekenis van de maagd als de kerk of de gelovige in het algemeen. De prenten zijn gegraveerd door Karel de Mallery en zijn mogelijk, gezien de overeenkomsten in opzet, afkomstig uit één reeks (waarbij misschien ook afb. G1 hoorde). De afbeeldingen bevatten minutieus gegraveerde teksten waardoor men zich kon laten inspireren bij het gebed of de meditatie. Deze Latijnse teksten bieden interessante informatie over de religieuze associaties die voorstellingen van de bruidsmystiek rond 1600 konden oproepen. Of de maagden de Latijnse teksten konden lezen, is niet bekend; zo niet dan onderwees hun geestelijke vader hen daar wellicht in.⁸⁴

Op de eerste prent, met als titel *Sacrum Verbi et animae matrimonium* (Het heilig huwelijk van het Woord en de ziel), is het mystieke huwelijk tussen Christus en een maagd uitgebeeld (afb. G3). De vrouw schenkt hierop haar hart aan Christus die haar op zijn beurt kroont met de bruidskroon. God de Vader en engelen zijn getuigen van de verbintenis. Het onderschrift is ontleend aan Jesaja (61:10) [in vertaling]: 'Ik verheug mij uitbundig om de Heer en mijn ziel juicht om God, want Hij heeft mij bekleed met gewaden van redding en mij gehuld in een mantel van heil, zoals de Bruidegom een kroon opzet en de bruid zich met haar opschik tooit'.⁸⁵

De bijna macaber te noemen voorstelling op de tweede prent is, beschouwd vanuit onze tijd, moeilijk te begrijpen. De prent draagt als titel *Typus Animae poenitentis* (Het beeld van de boetvaardige ziel).⁸⁶ Met grote nederigheid belijdt de maagd haar zonden voor haar Bruidegom, die haar dwingt tot boetedoening. Bij Zijn hart staat gegraveerd *Peccatum mortale* (De doodzonde), wat verbeeld wordt door een dolk met vijf messen die Zijn hart doorboren. Christus spreekt tot de maagd met de woorden [in vertaling]: 'Ik ben om jou doorwond en jij hebt kwaadgedaan en je hebt het kunnen [vermijden]', 'Dit heb je mij aangedaan en Ik heb gezwegen en Ik heb het geduldig verdragen'.⁸⁷ Zij antwoordt: 'Ach, ach mijn Heer, waarom heb ik gezondigd? Zeg tot mijn ziel: Ik ben je heil!'⁸⁸ Op de grond, tussen de doornen, slingert haar bruidsring en -kroon, die zij blijkens de gegraveerde Latijnse tekst niet (meer) verdient te dragen [in vertaling]: 'De kroon is van je hoofd gevallen. Wee jou'.⁸⁹ Ook alle overige teksten dienden de beschouw(st)er te motiveren tot boetedoening.⁹⁰

Het mystieke huwelijk werd in de zeventiende eeuw intens beleefd en veelvuldig uitgebeeld, alhoewel de verbeelding ervan verschoof van het mystieke huwelijk van Christus met een anonieme maagd naar dat met een erkende zalige of heilige maagd. Toch worden in deze context ook later nog anonieme maagden uitgebeeld (bijvoorbeeld afb. 6.89).

De spiritualiteit waarmee het mystieke huwelijk met Christus in de zeventiende eeuw door de klopjes werd beleefd, bood hun niet louter vreugde. Aan de ene kant werd de memorabele en vreugdevolle kant van het mystieke huwelijk door hen gevierd en herdacht, maar daar stond een leven vol nederigheid, versterving en boetedoening tegenover. Beide kanten komen tot uiting in de besproken prenten en de bijbehorende handgeschreven of gedrukte teksten. Uit de prenten valt een spiritualiteit te distilleren met betrekking tot de beleving van de religieuze staat, die voor alle maagden – zowel religieuze als semi-religieuze – dezelfde was, wat niet verwonderlijk is want de prenten waren immers algemeen beschikbaar.

Hiermee in overeenstemming dichtte Maria van Wieringen enkele verzen over de aanvaarding van de geestelijke staat, zoals die verbeeld wordt in de prenten:

Wilt ghy dat u Hemelsche Bruydeghom alleen in u ziel sal leeven.
Soo moet ghy de gelijkheijt uws natuers, en alle creatueren een
scheij brieff geeven.

In den Hemel sal van u gehouden worden groote feest.
Ist dat ghy Godt gediend hebt nae lichaem, en nae Gheest

Op menschen affecti en wilt niet ztaen.
Want heeden sullen zij u beminnen, en morgen ist weer ghedaen

Hierom soo oopent altijt u hertie met een groot verlangen.
Tot die gheene die sijnen geheelen hemel ontsluit, om u daer in te
ontfangen.⁹¹

4.7 DE BETEKENIS EN HET ONTSTAAN VAN HET BEGRIP 'KLOP'

In de eerste omvangrijke studie over Noord-Nederlandse kloppen, verschenen in 1935, verklaart Eugenie Theissing het begrip 'klop' aan de hand van het etymologisch woordenboek van Kiliaen uit 1623.⁹² Daarin wordt het woord in verband gebracht met 'kloppen-castrare'. Het werkwoord kloppen zou dan mogelijk verband houden met besnijden en castreren. Bij deze uitleg werd verwezen naar Matteüs 19:12 waarin de 'besnedenen, die zichzelf besneden hebben, ter wille van het koninkrijk der hemelen' waren uitverkoren. Deze betekenis

4.10
Christus klopt op de deur
van het hart
Anoniem, ca. 1500,
tekening in kleur,
voorheen Kremer
collectie, München
Afgebeeld in: Spamer
1930, p. 16

4.11
Het hart als een huis
Anoniem, St. Walburg,
Eichstätt, ca. 1500,
tekening in kleur,
13,6 x 10,4 cm
Staatsbibliotheek Berlijn-
Pruisisch cultuurbezit,
handschriftenafdeling
417, overgenomen uit:
Hamburger 1997, p. 141

werd overgenomen door Schulte van Kessel en Monteiro die, respectievelijk in 1980 en in 1996, opnieuw uitgebreide studies over kloppen publiceerden. Schulte van Kessel kon zich wel vinden in de Kiliaen-verklaring, hoewel zij moest erkennen dat deze over het algemeen als onbevredigend werd ervaren.⁹³ Monteiro verduidelijkte de uitleg van Kiliaen als volgt: 'vrouwen die uit godsdienstige overtuiging kuis leefden, "besneden" zich omwille van het rijk der hemelen en zouden daarom kloppen genoemd worden'.⁹⁴ De algemeen heersende opvatting dat kloppen vrouwen waren die langs de deuren gingen en aanklopten om de mensen erop te attenderen dat de mis begon, werd door haar verworpen omdat de term immers al gebruikt werd vóór de Reformatie, toen er in de Noordelijke Nederlanden nog geen sprake was van het verbod op het openlijk belijden van de katholieke eredienst.

Reeds in het *Middelnederlands Woordenboek* uit 1894 wordt de castrare-theorie aangehaald, maar wordt deze beschouwd als zeer onwaarschijnlijk.⁹⁵ In het *Woordenboek der Nederlandsche taal* (ed. 1993) is de uitleg van Theissing opgenomen, maar ook dit weet geen waterdichte en bevredigende verklaring te geven van de oorsprong van de term.⁹⁶ Behalve de door Kiliaen gegeven verklaring geeft Theissing aan dat het woord 'klop' in de zeventiende eeuw nog meer betekenissen kon hebben. In geschriften van De la Torre en Rovenius wordt daarnaast gesuggereerd dat het begrip een verwijzing kan zijn naar het aankloppen op de hemelpoort.⁹⁷ Theissing verwerpt deze uitleg omdat 'het aankloppen van de klopjes aan de hemel doet denken aan een vriendelijke aardigheid, maar niet aan een werkelijke betekenisverklaring'.⁹⁸

Precies deze betekenis wordt echter in 1930, vijf jaar vóór het verschijnen van Theissings dissertatie over kloppen, voor het eerst serieus overwogen door Spamer in zijn boek over de beeldcultuur van devotieprenten. Aan de hand van een tekening van rond 1550 uit de toenmalige Von Kremer-collectie in München (huidige verblijfplaats onbekend) introduceerde Spamer het begrip *Klopfan-motiv* (afb. 4.10).⁹⁹ Hierop beklimt het Christuskind een trapje naar de deur van het hart waar een religieuze Hem verwelkomt.¹⁰⁰ Dit *Klopfan-motiv*, waarbij wordt verwezen naar Apocalyps 3:20 ('Zie, Ik sta aan de deur en Ik klop. Indien iemand naar mijn stem hoort en de deur opent, zal Ik bij hem binnenkomen en maaltijd met hem houden en hij met Mij.'), ontwikkelde zich in de veertiende en

vijftiende eeuw volgens Spamer tot een populaire beeldspraak. Deze interpretatie werd in 1997 opnieuw aan de orde gesteld door Hamburger in zijn studie *Nuns as Artists* over de visuele cultuur in middeleeuwse kloosters. Hiervoor bestudeerde hij een collectie tekeningen die van oorsprong afkomstig was uit St. Walburg, een Benedictijns vrouwenklooster te Eichstätt in Beieren, en andere tekeningen afkomstig uit laatmiddeleeuwse vrouwenkloosters. Aan de hand van de hierboven besproken afbeelding uit Spamer interpreteerde hij een vergelijkbare voorstelling uit het einde van de vijftiende eeuw uit St. Walburg, Eichstätt. Ook hierin is het hart van een religieuze weergegeven als een huis (afb. 4.11).¹⁰¹ Het hart kan in deze beeldtraditie worden beschouwd als metafoor van de menselijke ziel.¹⁰²

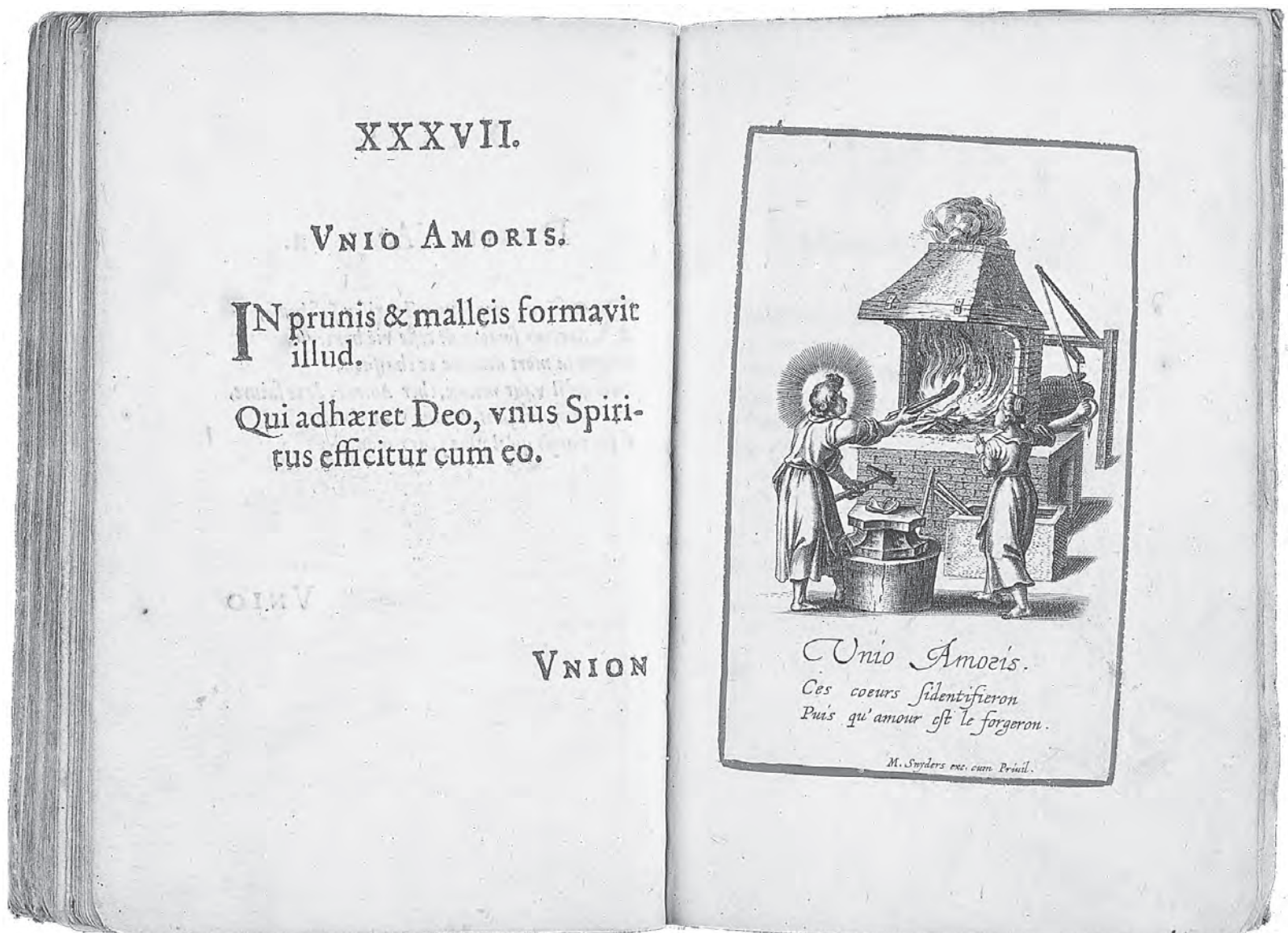
Hamburgers studie naar middeleeuwse bronnen en afbeeldingen is omvangrijk, overtuigend en fascinerend, vooral gezien het latere beeldmateriaal. Vrijwel alle tekeningen met de hartensymboliek uit St. Walburg zijn namelijk te beschouwen als voorlopers van vergelijkbare afbeeldingen uit de vroegmoderne tijd.¹⁰³ Met behulp hiervan is de spiritualiteit te volgen volgens welke Christus handelde en woonde in het hart van de religieuze (vrouw). Verder is Hamburgers boek van belang omdat hij hierin, voorzover mogelijk, de middeleeuwse literaire bronnen weergeeft die deze beeldcultuur onderbouwen, waaronder de geschriften van veel kerkelijke schrijvers.

De belangrijkste middeleeuwse bron die dit gedachtegoed verwoordt, is *De navolging van Christus* van Thomas a Kempis. Behalve de algemene strekking van het boek betreft het hier meer specifiek het dertiende hoofdstuk uit het vierde deel: 'Dat eene devote siele met gheheel der herten begheeren moet door het H. Sacrament met Christo vereenight te worden'.¹⁰⁴

Dat deze tekst in de zeventiende eeuw niet aan belang had ingeboet, blijkt uit een vertaling ervan die is opgenomen in het Noord-Nederlandse gebedenboek *Het Gulden Wieroockvat* van Philippus Rovenius uit 1636. Daarmee duidde de schrijver niet alleen op het belang van deze tekst, maar onderstreepte hij ook de sleutelfunctie die dit hoofdstuk vervulde in de spiritualiteit van de moderne devotie én in de geloofscultuur van de vroegmoderne tijd.

Wie sal my verlenen o Heere / dat ick u alleene mach vinden / en u openen mijn herte / ende u genieten gelijk als mijn siele begeert: ende dat my nu voorts aen niemant en versmaet / noch eenige Creature my beweegt ofte aen siet: maer dat ghy alleene my aenspreect / ende ick u / ghelijck als den eenen beminden tot den anderen placht te spreken / ende een vrient met sijnen vriendt gast-mael te houden? Daer bidde ick om o Heere / dat begeer ick / dat ick gheheel met u mach vereenigt sijn / ende mijn hert van alle creaturen mach aftrecken / ende mach meer leeren door die heylige Communie Hemelsche ende eeuwighe dinghen smaken. Och mijn

4.12
Amor vormt het hart van Anima, uit: *Amoris divini et humani (...)* (nr. 37)
 Gillis van Schoor (grav.), Michiel Sijnders (uitg.), 1626, gravure, 9,8 x 6,2 cm
 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van de UvA

Godt wanneer sal ick gheheel in u verslonden sijn / ende mijn selfs heel vergeten? Dat ghy in my / ende ick in u / ende wy soo te samen in een moghen sijn? Doorwaer ghy sijt mijnen beminden / uytvercoren / uyt duysenden / daer mijn herte behagen heeft in te woonen alle die daghen mijns levens [...] wat Creature onder den Hemel is soo bemint / als een devote ziele / tot welcke Godt is in-gaende om haer te voeden met zijn glorieus vleesch [...] Ick en weet niet aengenamer te gheven / dan dat ick mijn herte geheelijck mijnen Godt schencke / ende innighlijcken by hem voeghe: dan alleen alle mijne inghewanden hun verheughen / als mijn ziele perfectelijck met Godt sal vereenight wesen. Dan sal hy my segghen / wilt ghy met my sijn / ick wil met u wesen? Ende ic sal antwoorden: Heer gheweerdicht u met my te blijven / ick wil geerne by u wesen: want dat is mijn begeerte / dat mijn herte met u mach vereenight sijn.¹⁰⁵

Hoe deze interpretaties van laatmiddeleeuws beeldmateriaal ononderbroken doorlopen in de beeldcultuur van de vroegmoderne tijd is reeds aan de orde geweest. Het bekendste voorbeeld hiervan vormt de reeds ter sprake gekomen prentenreeks *Cor Iesu Amanti Sacrum* van Antoon Wierix uit ca. 1600 (zie tevens paragraaf 3.2). Op de derde afbeelding uit deze reeks klopt het Christuskind, met behulp van de klink, op de deur van het hart (afb. 3.2).

Het hierboven besproken en in de Republiek zeer populaire prentje *Consumatum Est* (afb. 4.9) is eveneens in de besproken context van het hart als huis onder te brengen. Op een banderol onder aan de voeten van Christus staat de tekst: 'Ghy hebt myn hert gewont myn Suster myn bruydt.' Rondom de religieuze die is weergegeven in het hart staat gedrukt: 'Dit is myn ruste in de eeuw der eeuw. Hier sal ick woonen want dese heb ick vercoren.' Als onderschrift is gekozen voor een tekst uit het Hooglied: 'Comt uit ende siet dochteren van Sion den Coninck Salomon met een konincklike Croone met dewelcke hem ghecroont heeft syne moeder inden dach synder bruyloft en inden dagh der blyschap synder herten.' Rondom Christus zijn de martelwerktuigen of *Arma Christi* afgebeeld. Daarmee werd aangegeven dat de maagd Christus in alles diende na te volgen, in het bijzonder in zijn lijden.

Het motief van de hartenruil, waarbij de religieuze haar hart schenkt aan haar hemelse Bruidegom, is reeds aan de orde geweest in paragraaf 4.6 over de mystieke huwelijken van anonieme maagden (afb. A14, G3 en R2) en van Catharina van Siena (afb. A4) en Johanna van Valois (afb. K1). Bij de diverse prenten verwijzen ook de onderschriften ondubbelzinnig naar de hartenruil. Uit alles blijkt dat het motief in de zeventiende eeuw, net als in de late Middeleeuwen, nog steeds actueel en erg geliefd was.¹⁰⁶ Vooral in de emblemataliteratuur beleefde de hartdevotie in de vroegmoderne tijd een enorme verspreiding, onder meer in piëtistische kringen.¹⁰⁷

Ook in de 'regel' van Cousebant, de geestelijk vader van de Haarlemse begijnen, komt de 'hartenspiritualiteit' op vergelijkbare wijze aan de orde:

Donderdags kanmen dencken, dat Christus ons noodt tot het H. Sacrament te komen, ende dat hij ons seyde siet ick staa aan de duere, ende kloppe. Indien iemand mijn stemme gehoord, ende mijn geopent sal hebben: ick sal tot hem ingaan en mijn woonplaats in haar maken. Men can dencken dat een Bruyt Christi sulcken minnelijcke nodig van haer Bruydegom Jesus, niet behoorde te vederstaan, maar dat sij met een diep gevoelen van danckbaerheit end van liefde tot hem behoorde te loopen. Ende dat haar inde werelt niet swaarder behoorde te vallen als dese Goddelycke spysse te derven.¹⁰⁸

4.13
Het eucharistisch banket
in het hart
Anoniem, St. Walburg,
Eichstätt, tekening in
kleur, ca. 1500
Afgebeeld in: Hamburger
1997, p. 140

Cousebant verwees hierbij naar Apocalyps 3:20. Even verderop in het manuscript wordt deze frase opnieuw vermeld: 'Siet ick stae aen de duere ende kloppe, indien imant mijn stemme ghehoort sal hebbe, ick sal tot hem ingaen, ende ick sal met hem eeten ende hij met mijn'.¹⁰⁹

Een prekenbundel van Joost Cats, toepasselijk getiteld 'De Goddelijcke visitatiën', behandelt de wijze waarop de maagden Christus kunnen toelaten tot hun hart. In de inleiding refereert Cats aan het al of niet aankloppen van de Bruidegom:

Hoe compt het datter soo weijnich inden Gheest met Godt den Bruydeghom haerder zielen vereenicht worden, ende hem in minnelijcke affectie aenkleven. Sonder twijffel om datse haer niet ghenoech innerwaerts en keeren, en inwaer neeme de Goddelijcke visitatiën ofte om datse vandien niet en hebben het recht op onderscheyt waer door sij bij wijlen den kloppenden Godt latende buyten staen: en den kloppenden Sathan inlaetende bedrooghen worden.¹¹⁰

Het kloppe Maria van Wieringen dichtte over het thema:

Als Godt voor de deur van u hert komt cloppen door sijn heilijghe inspiratie.
Soo laet Hem met vreuchden in, en verwacht meerder gratie.¹¹¹

en, geïnspireerd op een embleem uit de bundel van Michiel Sniijders (afb. 4.12):

Gheeft u als kout ijzer gedurich in Godts handen.
Op dat Hij u hier mach suiijveren, smeden ende branden.
En ghij sult daer door sulcken grooten gratie van Godt ontfaen.
Dat Hij u hert sal oopenen, om daer gedurich in te gaen.¹¹²

Volgens de beeldcultuur vond de hartenruil plaats via de zijdwond van Christus, die zich immers dichtbij het hart bevond. Zo vulde Cousebant de meditatie van de zondag aan met de vermaning:

verenigt u met de ongelovige Thomas om met een H. Eerbiedigheit in sijn wonde te gaen ende ooverfloedt van gratie te verkrijgen, op diegelycke maniere kanmen sigh verenige met al de gheene die hem nae sijn verryssen ghesien hebben, ende eenige weldaden van hem ontfange hebbe.¹¹³

Deze interpretatie moet in de vroegmoderne tijd algemeen bekend en aanvaard zijn geweest, gezien de vele verwijzingen naar de wonddevotie (zie bijvoorbeeld afb. G2 en 4.9). Maria van Wieringen dichtte over de wonddevotie:

Gaet alijt diep indt open doorwonde Hert van uwen wel Beminde.
Ende hoe seer dat ghij vanden duyvel vervolcht wort, hij en sal u
daer niet conne vinde.¹¹⁴

Op basis van de studies van Spamer en Hamburger en de hier besproken voorbeelden kan worden geconcludeerd dat de betekenis en oorsprong van het begrip 'klop' wel degelijk samenhangt met het *Klopfan-motiv*: het symbolische aankloppen op het hart. Voor de late Middeleeuwen toonde Hamburger eveneens op overtuigende wijze aan dat er een verband kan worden gelegd tussen het *Klopfan-motiv* en het aankloppen op de hemelpoort. Hij deed dat met behulp van een citaat uit Johannes (10:9), waarin het binnengaan door de deur gekoppeld wordt aan het eeuwige leven:¹¹⁵ 'Ik ben de deur; als iemand door Mij binnenkomt, zal hij behouden worden.' Maria van Wieringen verwoordde dit in de volgende dichtregels:

Wilt u met Iohannes diep indt open hertge van u hemelsche
Bruiddeghom keeren.
Op dat ghij daer moocht de verborgentheijden van sijn Godtheit
leeren.¹¹⁶

Het is echter vooral de parabel van de wijze en de dwaze maagden (Matteüs 25:1-12) waarin wordt verwezen naar het kloppen op de hemeldeur. Dit laatste was een geliefd thema in

kloppenkringen en werd meermalen door Noord-Nederlandse kunstenaars uitgebeeld.¹¹⁷

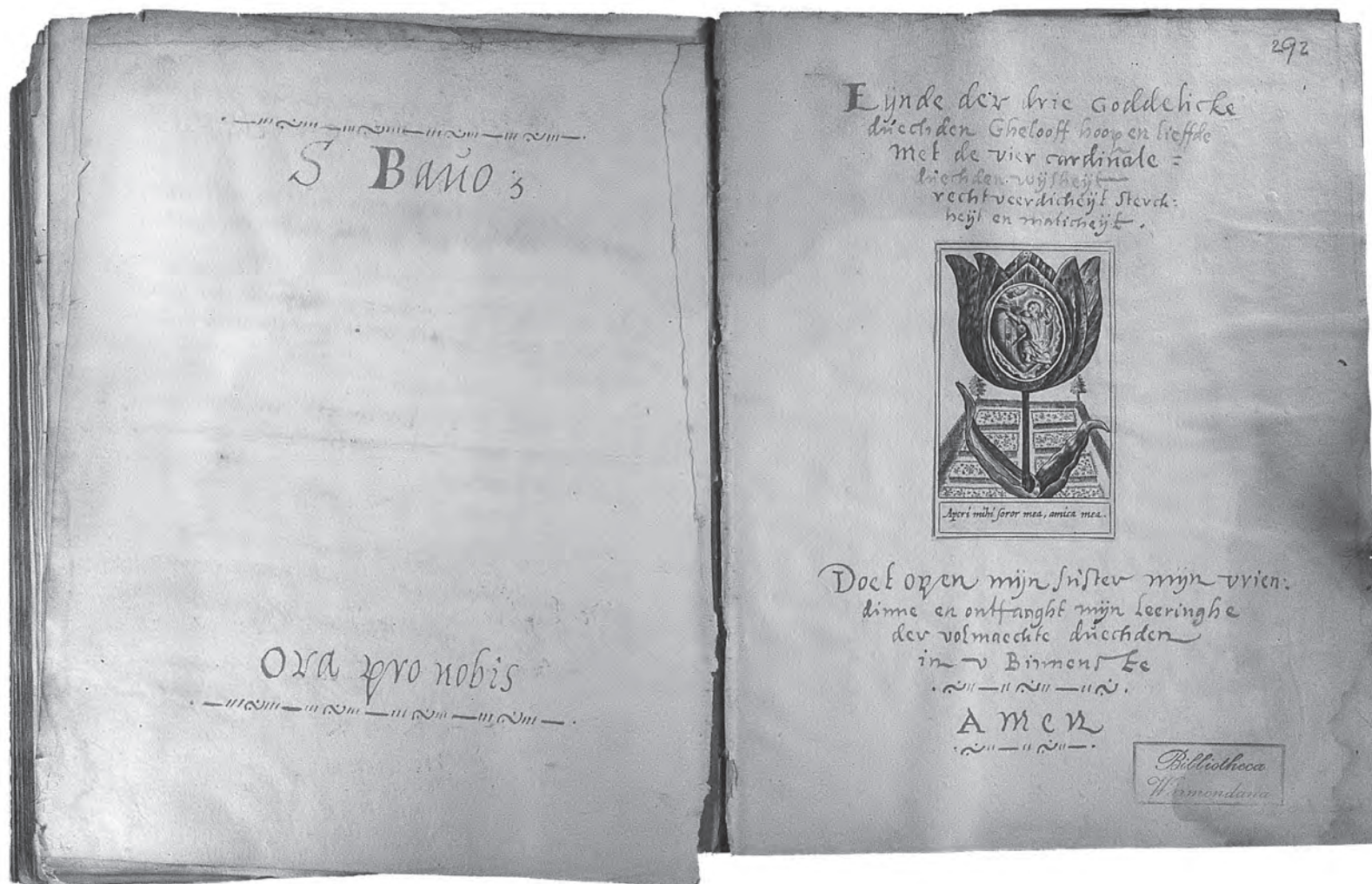
Cousebant haalt de parabel aan naar aanleiding van de donderdagdevotie voor het heilig Sacrament. De dwaze maagden vonden de deur gesloten en, in Cousebants woorden, 'als sij geklopt hebben, soo heeft haer den bruydegom geantwoord Matteüs 25 ick segh u inder waerheyt ick ken u niet'.¹¹⁸

Hamburger zet uiteen wat het verband is tussen de eucharistie en het thema van het hart dat als huis dient, en doet dat aan de hand van een andere tekening uit St. Walburg in Eichstätt (afb. 4.13). waarop het eucharistisch banket plaats vindt na het binnentreden van het hart. Dergelijke voorstellingen moeten Antoon Wierix geïnspireerd hebben voor zijn reeks *Cor Iesu Amanti Sacrum*, waarin wordt uitgebeeld hoe Christus woont en leeft in het hart van de religieuzen.¹¹⁹ Etienne Binet, die later teksten bij de reeks schreef, refereerde hieraan in zijn 'voor-reden', en tevens aan Apocalyps 3:20 (zie paragraaf 3.2). Analoog aan de toenemende populariteit van de hartdevotie werd de term 'kloppen' steeds vaker gebruikt als aanduiding van geestelijke maagden.

In de handschriften van de maagden uit de statie 'Den Hoeck' in Haarlem zijn eveneens prenten en teksten te vinden die op overtuigende wijze aansluiten bij het motief van het hart of de ziel als het huis van Christus. In sommige gevallen bieden de voorstellingen zelfs meer informatie dan de teksten.

Een fraai voorbeeld van een voorstelling die – in combinatie met de context – meer informatie biedt over de betekenis van 'kloppen' is een ongesigneerd prentje in een handschrift uit 1627 van het kloppje Mayken de Graef (afb. 4.14 en J3).¹²⁰

4.14
Handschrift uit 'Den
Hoeck' in Haarlem, met
verwijderde afbeelding van
Bavo en een prentje met een
tulp waarop Christus klopt
op de deur van een hart,
ca. 1627
Utrecht, MCC, BMH
Warm h92C7, f. 291v en
292r

4.15
 Christus klopt op de deur van het hart
 Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), ca. 1600, gravure, 9,5 x 5,8 cm Nijmegen, Museum het Valkhof (originele koperplaat die in 2000 werd gevonden in de pastorie van De Krijtberg te Amsterdam en een recente ardruck daarvan)

Dit manuscript bevat beschrijvingen van de deugden, overgenomen uit preken van Joost Cats. Op folio 291 verso, dus op de linkerzijde, heeft ooit een afbeelding gezeten van Bavo, de patroonheilige van Haarlem. Erboven is geschreven 'S. Bavo's' en eronder 'Bid voor ons' (*Ora pro nobis*). Op de rechterzijde is een prent geplakt van een tulp met daarin een kleine afbeelding van Christus die op de deur van een hart klopt.¹²¹ De bloem groeit naar de hemel vanuit een *hortus conclusus* ofwel besloten hof. Boven de tulp staat een verwijzing naar het einde van het handschrift gekalligrafeerd: 'Eijnde der drie Goddelicke deughden Ghelooff hoop en liefdde met de vier cardinale deughden wijsheyt rechtveerdicheijt

sterckheijt en maticheijt'. Onder de prent staat gegraveerd *Aperi mihi soror mea, amica mea*. Onder het prentje is het citaat uit het Hooglied verwerkt, waarin wordt verwezen naar de deur waarop 'geklopt' wordt (5:2): 'Doet open mijn suster mijn vriendinne en ontfanght mijn leeringhe der volmaeckte duechden in u binnenste. Amen.'

De tulp was ten tijde van de vervaardiging van het handschrift een uiterst kostbare bloem; tussen 1620 en 1637 was de Republiek zelfs in de ban van een speculatieve tulpenhandel. Christus klopt hier op de deur van het hart van – in de opinie van de geestelijkheid – Hollands kostbaarste vrouwen: de geestelijke maagden. De combinatie van een voorstelling

4.16
 Vrouw die opklimt naar het hart van haar beminde
 Karel de Mallery, ca. 1600, gravure, 9,5 x 6,5 cm Utrecht, MCC, BMH od4431, begin tweede boek (z.p.)

4.17
 Vrouw die opklimt naar het hart van haar beminde, uit: het handschriftje van Maria van Heel (1666)
 Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), vóór 1619, gravure, 9 x 6,2 cm Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 325

van de Haarlemse heilige Bavo (links) en een prent waarop het *Klopfan-motiv* in Hollands kostbaarste bloem is te zien (rechts), laat er geen twijfel over bestaan wat men hiermee heeft willen uitdrukken: tezamen verwijzen ze naar de Haarlemse kloppen.

De aanduiding 'klop' voor een geestelijke maagd is typisch Noord-Nederlands. In Vlaanderen werden de geestelijke maagden veelal aangeduid met 'kwezel'. Deze term werd in de zeventiende eeuw nog met eerbied uitgesproken, maar in de loop van de achttiende eeuw kreeg hij een negatieve bijklank en veranderde de betekenis ervan in die van een overdreven vrome of een onnozele vrouw.¹²²

De scène in de tulp van Christus die op de deur van een hart klopt, is overgenomen van een prent van Hieronymus Wierix (afb. 4.15).¹²³ In de derde prent uit de reeks *Cor Iesu Amanti Sacrum* klopt Christus met een klink op de deur (afb. 3.2); hier tikt Hij er echter op met zijn staf in de vorm van een kruis. Deze prent is spiegelbeeldig gegraveerd aan die uit de reeks en maakt er geen deel van uit. Wierix heeft hem mogelijk speciaal vervaardigd met het oog op de Noord-Nederlandse markt.

De koperplaat voor deze prent werd in de zomer van 2000 aangetroffen in de pastorie van De Krijtberg te Amsterdam.¹²⁴

Terug naar de prenten in de handschriften van de Haarlemse kloppes. Met de kennis van de hartenspiritualiteit is het mogelijk de iconografie van dit soort prenten beter te begrijpen. In een handschrift zonder titelpagina met preken en geestelijke oefeningen zijn vier prenten ingeplakt.¹²⁵ Het handschrift is niet gedateerd, maar op grond van de illustraties moet het geschreven zijn aan het begin van de zeventiende eeuw. Hoewel het niet zeker is of het handschrift afkomstig is uit 'Den Hoeck' lijkt dit wel aannemelijk, mede gezien het feit dat het afkomstig is uit de Warmondse collectie. Het gaat om een voorstelling van Christus *Salvator Mundi* van Schelte à Bolswert (afb. R1), de hierboven reeds besproken anonieme prent van een maagd die gekroond wordt door haar Bruidegom (afb. R2), een gravure van Karel de Mallery van Christus met het kruis met rondom engelen die zijn martelwerktuigen vasthouden (afb. R3) en een anonieme prent waarop het Christuskind is gezeten in een hart, wederom omgeven door martelwerktuigen (afb. R4).

De voorstelling op deze laatste prent heeft een aantal dezelfde elementen als de reeds besproken afbeelding *Consumatum Est* (afb. 4.9). Deze prent is niet specifiek bestemd voor vrouwen; het hart hierop kan immers afkomstig zijn van iedere ziel. Christus troont op een kussen met kwasten in het hart van de gelovige. Het hart is geprojecteerd op het kruis met de lijdenswerktuigen van Christus. Een identieke afbeelding is bekend van de hand van Abraham Bloemaert (afb. 10.10). Het onderschrift luidt [in vertaling]: 'Waarom kijk je naar deze martelwerktuigen? Word je door de wereld [wereldse dingen] bezwaard, mijn lieve zieltje? Deze kruisbalk is voor een volwassene, en de kroon niet voor een kind, groei dus nog eerst maar wat kindje.'¹²⁶ Beide voorstellingen zijn gebaseerd op oudere laatmiddeleeuwse voorbeelden (afb. 0.4).¹²⁷

In een oude druk in het Catharijneconvent zijn dertien afbeeldingen bij het inbinden toegevoegd.¹²⁸ Een van de prenten van de hand van Karel de Mallery betreft een voorstelling waarop een maagd via een ladder opklimt naar het hart van haar beminde ter hoogte van de zijde wond (afb. 4.16). Het Latijnse onderschrift hierbij luidt [in vertaling]: 'Welke kwade dingen je ook benauwen, neem direct bezit van deze zijde waar de vroomheid je zal voeden met zijn binnenste' en – in het Frans – *Lors que batu des flôs d'une roide tempeste, Tu veus chercher repos, prens icy ta retraite*. In de banderol van de maagd staat een tekst uit Jeremia (48:28) [in de hedendaagse

vertaling]: 'Wees als een duif die haar nest zal maken op de rand van de opening.'¹²⁹ Knipping interpreteerde de maagd op deze voorstelling als personificatie van de menselijke ziel. Deze verenigde zich dan via de zijde wond met het goddelijke hart.¹³⁰

Nog fraaier is een prentje van Hieronymus Wierix met een verwante voorstelling,¹³¹ dat is ingebonden in het handschriftje van Maria van Heel (afb. 4.17).¹³² Hierop beklimt een maagd met haar hart een ladder. Het onderschrift is ontleend aan hetzelfde vers uit de eerste regel van Jeremia (48:28).¹³³ Maria van Heel heeft de tekst er in vertaling onder geschreven: 'Verlaet de steden ende woont in de steenrootse / ghij bewoonders van Moab ende weest als de duyve nestelende inde oppersten mont vanden gate.' Ook in deze prenten wordt een oudere beeldtraditie voortgezet. Uit Eichstätt, St. Walburg, is een tekening uit ca. 1500 bewaard met een vergelijkbare voorstelling van een maagd die zich heeft verenigd met haar Bruidegom door via een ladder in zijn hart te klimmen (afb. 1.11).¹³⁴

Het thema van de besnijdenis van Christus – de voorstelling die in verband kan worden gebracht met het werkwoord 'kloppen' in de betekenis van besnijden en castreren – komt minder vaak voor in de handschriften van de maagden.¹³⁵ In een convoluut afkomstig uit het begijnhof te Amsterdam met sermoenen van Leonardus Marius en met een gedrukt werk van Rovenius is dit onderwerp tweemaal uitgebeeld, eenmaal in een prent door een anonieme kunstenaar en eenmaal in een gravure afkomstig uit een prentenreeks van Theodoor Galle (afb. X12 en X13). Dit handschrift zal in het volgende hoofdstuk ter sprake komen.

4.8 BEGIJNEN EN KLOPPEN

Tegen de achtergrond van de hiervoor gegeven verklaring van de naam 'kloppen', is het zinvol het verschil tussen begijnen en kloppen nader te duiden. Kloppen zijn in de omschreven betekenis alle vrouwen die Christus toegang verleenden tot hun hart – een verzamelnaam dus voor tertiariissen, begijnen, maar waarschijnlijk ook buitenmaagden en geestelijke weduwen, kortom alle vrouwen die in de wereld woonden en een geestelijk leven leidden. Begijnen zijn dan wel kloppen, maar kloppen zijn niet altijd begijnen. Begijnen legden immers de op het monastieke leven geënte geloften af van ootmoedigheid, zuiverheid en gehoorzaamheid. Veel misverstanden over het verschil tussen kloppen en begijnen kunnen aan de hand van deze verklaring worden opgelost.

Reeds in oude geschriften wordt duidelijk dat de interpretatie van het begrip 'klop' als verzamelnaam voor religieus levende vrouwen ook in de zeventiende eeuw als zodanig werd geïnterpreteerd. In de *Beschryvinge der Stadt Delft* uit 1667 noteerde Dirck van Bleyswijck over de begijnen aan het begijnhof 'dewelcke anders Religieusen / Nonnen / Kloppen / Klopzusters oock met Quesels werden genaemt'.¹³⁶ In Amsterdam is een sermoenenboek uit het begijnhof bewaard met preken van Leonardus Marius, waarin de begijnen eveneens worden aangeduid met 'clopjen'.¹³⁷ Zoals we reeds lazen noemde ook Cousebant de begijnen een enkele maal 'klopje'.¹³⁸

In Haarlem is een zeventiende-eeuws handschriftje uit het begijnhof overgeleverd dat deze interpretatie nader onderbouwt. Het behandelt de ceremonie bij de intrede van de begijnen. Hieruit valt op te maken dat de novicen in het Haarlemse begijnhof werden betiteld als 'klopje'.¹³⁹ Zij hadden

immers gekozen voor een geestelijk leven, maar nog niet de geloften van de begijnenstaat afgelegd. Pas bij het afleggen daarvan verlieten zij als begijn de wereld. De begijn werd bij haar intrede 'de faly opgezet, peijse gij door dit beggijne kleet wort afgescheijde van de werelt, en gemeijne klopjes'.¹⁴⁰ Om de geloften te mogen afleggen moesten de begijnen bepaalde boeken en regels bestuderen. Hierbij staat in de marge vermeld: 'de klopjes [...] mede dese boecke doen lese om so verder kennis en liefde te krijge tot begijstaet'.

Achter in het handschriftje is een tekst geschreven die speciaal voor de klopjes is bedoeld. Hier wordt beschreven hoe zij zich kunnen voorbereiden op het afleggen van de beloften door tijdens de ceremonie te imagineren dat zij (ooit) op dezelfde manier zouden worden gewijd:

De beggijntjes daer alle present met de faly op voorraen [...] de klopjes achterraen. [...]
 De klopjes welcke t'geluck hebben om daer tegenwoordig te sijn, [...] komen daer
 1) met een groot estime des selfs om verzoect te worden haer in die staet, tzij uytwendig of inwendig naer te volge
 2) met geest van ootmoedigheid sig onwaardig en onbequaem achte tot so hoger saeck en staet,
 3) met een simpele ijver en voornemen van ten minste inwendig te betragte de volmaecktheit van die staet en daerom met consent van
 4) doen inwendig met den geest tgeene N. doet uytwendig
 Of ist dat ur toegelaten wort belofte te doen, maecke pro-pooste en voornemens, en trachte so die staat, beloften en regule t'onderhoude en te beleven dat gij beschaemp die welcke uytwendig die staet bekleden ja dat men siet gij meer gehouden sijt door liefde van Godt en de volmaecktheit als andere door den band der belofte: sig in beelde het ur en is een oprecht klopje van klinck [sic] die ur en betracht de selve deugd maer dat de staet de belofte etc. zeer helpe om 't geene men behoort te betrachte t'oeffenen.¹⁴¹

4.9 VOORSTELLINGEN VAN CHRISTUS

Christus als Bruidegom in verschillende gedaanten vormde een geliefd motief in de barokke grafiek. De sensualiteit van Christus als Triomfator, Minnaar of klein te koesteren kind werd in de vroegmoderne tijd (nog steeds) op veel verschillende wijzen uitgebeeld. Christus werd daarbij zonder uitzondering mooi, gespierd, aantrekkelijk – maar ook kwetsbaar – weergegeven. De populariteit van deze afbeeldingen bij de Haarlemse maagden valt onder meer af te lezen uit de vele verschillende devotieprenten met dit onderwerp die in de handschriften zijn terug te vinden. Niet alleen afbeeldingen van Christus' leven en lijden zijn hierin ter illustratie opgenomen, maar vooral ook veel 'portretten' van hem.

De Noord-Nederlandse graveur Crispijn de Passe wijdde een prent aan dit onderwerp (afb. F3). Deze is, gezien de ovale compositie, wellicht geïnspireerd op de Christus *Salvator Mundi* van de Antwerpse graveurs Hieronymus en Antoon Wierix.¹⁴² Net als bij de Vlaamse meesters draagt Christus in zijn linkerhand de rijksappel, terwijl Hij met Zijn rechterhand de beschouwer zegent en maant naar Hem te luisteren. Deze afbeelding staat nog geheel in de traditie van de opvattingen van de moderne devotie, waarbij Christus wordt uitgebeeld als Verlosser van de wereld; ook in de late Middeleeuwen werd Christus veelvuldig op deze wijze weergegeven.¹⁴³

In de Haarlemse handschriften uit 'Den Hoeck' is driemaal dezelfde beeltenis van Christus door Schelte à Bolswert

opgenomen, telkens ter illustratie van een titelpagina (afb. I1, J1 en R1). Op soortgelijke wijze als op de prent van De Passe steekt Christus Zijn zegenende rechterhand omhoog; Hij kijkt de beschouwer direct en enigszins weemoedig aan. Bolswert zal de gravures van de Wierix zeker gekend hebben,¹⁴⁴ want hij beeldde de Verlosser in dezelfde houding en eveneens omringd door cherubijnen uit. De versie van Bolswert is echter sensueler en minder afstandelijk. Als verbeelding van de hemelse Bruidegom was deze voorstelling ongetwijfeld favoriet bij de Hollandse maagden.

Andersoortige voorstellingen van Christus zijn die van de, reeds in de Middeleeuwen zeer populaire, *Vera Icon* of *Vera Effigies*: het ware gezicht van Christus. Deze zouden het gelaat van Christus tonen zoals dat was afgedrukt op het Veronica-doek en de vele kopieën daarvan, waaronder de Mandylion van Edessa (of het doek van Abgar). Men meende dat deze Christus' gelaat toonden zoals het er in het echt had uitgezien. De *Vera Icon* werd echter niet zozeer beschouwd als een portret van Christus, maar meer nog als een afbeelding van het beroemdste reliek, wat er magische krachten aan verleende. Alleen al het zien van het gezicht zou genezing en verlichting bieden.¹⁴⁵

In tegenstelling tot de afbeeldingen van Christus als Triomfator en Koning verwijzen dit soort voorstellingen van een met doornen gekroond gezicht tevens naar Christus' lijden. In de handschriften van 'Den Hoeck' komen drie *Vera Icon*-afbeeldingen voor: twee identieke prenten van Abraham van Merlen in – respectievelijk – de *Vitae* van Oly en in een fraai bewaarde sermoenenbundel van Cats uit 1627, geschreven door Mayken de Graef (afb. N12 en F5)¹⁴⁶ en één van Adriaen Matham naar ontwerp van Goltzius in hetzelfde handschrift uit 1627 (afb. F8).¹⁴⁷

Het *Vera Icon* van Van Merlen is omgeven door de *Arma Christi* van Christus, inclusief Zijn wonden. Deze wonden moeten niet alleen gezien worden als de 'logo's' van Zijn lijden, maar vooral ook als de plekken waardoor de beschouwer kon doordringen tot Zijn hart. Die functie werd door Maria van Wieringen fraai verwoord in twee verzen:

Leght u mondt aen u Bruydegoms oopen Wonden.
 Ende suycht daer uyt ghenaeede en verghiffenis van alle uwe zonden.
 Ende gaet daer met al u gebreckelijckheit soo diep in van binne.
 dat Ghij daer moocht verdwijnen, en versmelten, en rusten in sijn
 Goddelijcke minne.

En wilt ghij noch eenige ongelijckheijden die u sijn aenghedaen
 ghedincken.
 Keert U tot Christus vijff oopen Wonden, en laetse daer
 versincken.¹⁴⁸

Onder Van Merlens prent is een tekst gegraveerd met dezelfde strekking [in vertaling]: 'Zie naar mij, sluit mij in je geest, bewaar mij in je hart'.¹⁴⁹ Op Mathams versie (afb. F8) wordt de indringende blik van Christus slechts onderschreven met de woorden *Ecce Homo*: zie de mens.

In het handschrift uit 1627 (F) met preken over de meditatie bevinden zich – behalve twee Maria-voorstellingen – totaal zeven voorstellingen van Christus (F3 tot en met 9). Behalve de reeds besproken afbeeldingen met Christus *Salvator Mundi* van Crispijn de Passe (afb. F3) en de *Vera Icon*-voorstellingen van Matham (af. F8) en Van Merlen (afb. F5) – is Christus in de Hof van Olijven aan de vooravond van Zijn lijden (afb. F4 en F9) – eveneens een veelvoorkomend thema. Hierop biedt een engel uit de hemel Christus een kelk aan.

Op de primitieve prent achterin het handschrift is Hij, die Zijn komende lijden voorziet, geknield voor zijn martelwerktuigen weergegeven (afb. F9). Eronder is in het Nederlands de tekst uit Matteüs 26 gegraveerd: 'Mijn vader, en mach dese kelck niet overgaen ten sij dat ick dien drinck, uwe wille moet geschieden.'

Op een illustratie van Theodoor Galle in een handschrift met sermoenen van Cornelius Arentsz. Arnoldi uit ca. 1630 is het thema van Christus in de Hof van Olijven fraai weergegeven (afb. S2). Het Nederlandse onderschrift heeft een belerende ondertoon: 'Den Engel in den nootd, vertroost niet sijnen Heere. Schept moedt o sondaer groot, want t'is tot uwer leere.' Hoewel de prenten qua stijl verschillen, hadden beide ongetwijfeld tot doel de emoties van de zeventiende-eeuwse beschouwer te beroeren; bij het zien van deze intense voorstellingen konden ze haast niet onverschillig blijven.

Het meditatiehandschrift (F) uit 1627 bevat nog een andere prent van Abraham van Merlen met een voorstelling van Christus *Salvator Mundi*, met aan diens rechterhand Zijn moeder Maria (afb. F7). Het onderschrift luidt [in vertaling]: 'Zie de heilige Geest daalt neder vanaf de hoogste hemel terwijl de Moeder tot haar Zoon bidt voor de wereld.'¹⁵⁰

De laatste hier besproken afbeelding van Christus in dit manuscript is uitgegeven door Michiel Sniijders (afb. F6). Christus troont er – wederom als *Salvator Mundi* – boven de heiligen en het vagevuur, wat wordt toegelicht met een tekst uit psalm 28 [in vertaling]: 'Aanbidt de Heer in zijn heiligdom.'¹⁵¹ Dezelfde prent is opgenomen in de *Vitae* van Oly (afb. N7) en is naar compositie enigszins, maar inhoudelijk niet vergelijkbaar met een andere prent van Abraham van Merlen in dit handschrift (afb. N5). Op deze afbeelding van het laatste oordeel staat Hij centraal in de hemel met zijn voeten op een (aard)bol. Aan Zijn linkerkant knielt Maria. Het onderschrift komt uit Matteüs en luidt [in vertaling]: 'Zij zullen de Mensenzoon met grote macht en majesteit zien aankomen op de wolken des hemels. En Hij zal zijn engelen uitzenden met bazuin en luide stem en zij zullen zijn uitverkorenen verzamelen uit de vier windstreken, van het ene uiteinde van de hemel tot aan het andere.'¹⁵²

Een andere populaire voorstelling die zich heeft ontwikkeld in de late Middeleeuwen en waarin Christus als centraal personage figureert, is de zogenoemde Gregoriusmis.¹⁵³ Tijdens het opdragen van de heilige mis zou paus Gregorius de Grote (ca. 540-604) in een visioen een lijdende Christus hebben aanschouwd, staande in of oprijzend uit Zijn graf en omringd door de *Arma Christi*. Het thema van de Gregoriusmis werd in de vroegmoderne tijd vrijwel niet meer uitgebeeld, wat waarschijnlijk te maken heeft met de invloed van het Concilie van Trente. Wellicht vond men dat het verbeelden van mensen rondom het altaar te veel afleidde van waar de voorstelling eigenlijk over ging, namelijk het lijden van Christus.

In de *Vitae* van Trijn Jans Oly bevindt zich een prent van Michiel Sniijders die qua iconografie lijkt te zijn afgeleid van de Gregoriusmis en als titel draagt [in vertaling]: 'De triomf van het lijden van Jezus Christus' (afb. N2).¹⁵⁴ Hierop zit Christus met vastgebonden handen, doornenkroon en rietstaf op de rand van Zijn graf. Achter Hem zijn de *Arma Christi* afgebeeld, tezamen met de beeltenissen van de personen die Hij tijdens zijn lijdensweg tegenkwam, zoals de hogepriester Pontius Pilatus, Veronica en Judas.¹⁵⁵ Onder de afbeelding wordt een regel geciteerd uit de klaagliederen van Jeremia (3:19), een bijbelboek dat meestal wordt gelezen in de goede week [in vertaling]: 'Gedenk toch mijn nood en mijn angst, mijn alsum en gal'.¹⁵⁶ Deze voorstelling is vanwege de vergelijkbare elementen duidelijk te plaatsen in de middeleeuwse traditie

van de Gregoriusmis en biedt daarom een goed voorbeeld van een afbeelding die na Trente transformeerde. Het gaat echter om uitzonderingen, die vaak, zoals hier, wel terug te voeren zijn op oudere voorbeelden.

Als een Kind dat triomfeert over het kwaad is Christus tweemaal afgebeeld in de *Vitae* van Oly: zowel bijna naakt, op een prent van Theodoor Galle, als aangekleed – maar in dezelfde pose – op een versie van Abraham van Merlen (afb. N10 en N18). Hij staat als een overwinnaar van het kwaad op de slang en houdt in Zijn hand de vaandel van de verlossing waarmee Hij de duivel, in de vorm van een monstreuze slang, heeft doorboord. In beide prenten is de verering van het Christuskind tot uitdrukking gebracht met bloemen. Bij Galle zijn de bloemen geplaatst in vazen (links rozen en rechts lelies), bij Van Merlen hebben zij de vorm van een krans die de voorstelling omringt. Onderschriften lichten de voorstellingen toe [in vertaling]: 'Hij zal uw kop vertrappen. Gen. 3; Zoals in Adam allen sterven, zo ook zullen allen in Christus herleven. 1 Cor. 15' (afb. N10) en 'Door de dood heeft Hij degene die de macht had over de dood, de duivel, vernietigd. Hebr. 2[:14]' (afb. N18).¹⁵⁷

Een andere prent waarop Christus triomfeert, is die van Karel de Mallery waarop een volwassen Christus wordt omringd door engelen die Zijn lijdenswerktuigen vasthouden (afb. G6 en R3). Het onderschrift bij de prent is ontleend aan Hebr. 12:1-2 [in vertaling]: 'Laten wij vastberaden de wedstrijd lopen waarvoor wij ons hebben ingeschreven. Kijk naar Jezus, de aanvoerder en voltooiër van ons geloof. In plaats van de vreugde die Hem toekomt, heeft Hij het kruis op zich genomen.'¹⁵⁸

Een laatste voorbeeld van een bekende Christusvoorstelling is die van Michel van Lochom naar Hieronymus Wierix, waarop Christus is weergegeven als een Goede Herder (afb. O2).¹⁵⁹ Hij is hierop voorzien van de wondentekenen en de doornenkroon en draagt het lam op Zijn schouders. Naast Hem staan Zijn moeder Maria en Petrus. Christus spreekt tot de geknielde Ignatius van Loyola. De prent is opgenomen in een handschrift met preken naar Ludovicus de Ponte.¹⁶⁰ De tekst van het onderschrift is afkomstig uit de sermoenen van Bernardus [in vertaling]: 'Weid mijn schapen, weid ze met je geest, weid ze met je mond, weid ze voor je werk, weid ze met het gebed van je ziel, met de aansporing van je woord, om het goede voorbeeld te geven.'¹⁶¹

4.10 HET LEVEN EN LIJDEN VAN CHRISTUS

In de zeventiende eeuw was het belangrijkste thema in de meditatie (nog steeds) de navolging van het lijden van Christus. Niet alleen in de dagorde komt dit tot uitdrukking, maar ook in de sermoenen die het lijden van Christus tot thema hebben. In 'Den Hoeck' werd hierover veelvuldig gepreikt. Pastoor Cats nam voor deze preken de *Meditatiën* van Ludovicus de Ponte als uitgangspunt. Uit de jaren 1630-1633 zijn zes handschriften met Cats' preken over het lijden van Christus overgeleverd, waaronder drie min of meer identieke onder de titel *Beschrijvinghe vande natuer des affectijffe ghebedt, ende voortbrenginghe der affectien op de meditatie van pr. Ludovicus de Ponte. Aengaen de droefheijt Christi int hofke*.¹⁶² Deze handschriften bestaan elk uit twee delen, een inleiding tot het mediteren en een deel dat overeenkomt met het vierde deel uit De Pontes 'de XX meditatie'. In de drie resterende handschriften wordt het vervolg hierop gegeven: *Het derde boeck van de meditatie en voortbrenginghe der affectien op de meditatie van pr Ludovicus de Ponte tracteren voort vant*

lijden Christi, beginnen van t gheene hij Geleden heeft: uit huys van Caijaphas. Tot dat hij van Pilatus aen Joden is wederom Overgelevert om ghecruijst te worden en tot slot Het vierde boeck (...) beghinnende van daer Christus ut gheleijt is om ghecruijst te worden tot dat hij ghecruyst sijnde alle bespottinghe aenden cruyce geleden heeft soo vande Ioden als oock van moordenaers die met hem gecruyst waren.

De eerste vier manuscripten zijn geschreven door Mayken de Graef, terwijl de laatste twee van een niet nader te identificeren hand zijn. Het zesde handschrift (met dateringen uit 1633 én 1644) werd gekopieerd door Maria van Wieringen, met als eerste deel de lijdenssermoenen van Cornelis Arentz. en als tweede deel *Het vierde boeck*.¹⁶³ Arentz. (†1613) was echter, toen zijn sermoenen werden overgeschreven, allang overleden.

Vier van deze handschriften bevatten prenten die hoofdzakelijk gewijd zijn aan Christus (afb. O1, O2, U1, W1, L1 t/m 5). Hoewel de teksten gedeeltelijk identiek zijn, zijn de afbeeldingen door elkaar heen gebruikt. *Het vierde boeck* bevat vijf prenten uit een reeks van Theodoor Galle, die opvalt doordat de voorstellingen geplaatst zijn in een cirkel die weer gevat is in een gestippelde vierkante lijst. Voorbeelden hiervan kwamen we al tegen in het oudste Haarlemse begijnenhandschrift uit 1668, maar zijn tevens opgenomen in andere handschriften uit 1613 (of later), 1627, 1632, 1633, 1637 en 1668.¹⁶⁴

Uit 'Den Hoec' is een handschrift afkomstig met sermoenen van Arentz. op het lijden van Christus, dat geïllustreerd is met acht gravures uit dezelfde reeks van Galle (S). Het is niet duidelijk of de sermoenen, net als *Het vierde boeck*, voor of na het overlijden van Arentz. zijn gekopieerd. De prenten zijn dan mogelijk later toegevoegd.

In totaal zijn er twintig verschillende prenten uit deze reeks aangetroffen en vijf doubletten. Van de prenten waarvan twee identieke voorstellingen zijn overgeleverd, zijn er verschillende gedrukt van een andere koperplaat (bijvoorbeeld afb. L1 met X6 en L5 met X5). Uit hoeveel prenten de reeks oorspronkelijk heeft bestaan, is vooralsnog onduidelijk. Het betreft hier ook geen traditionele passiereeks, omdat daarin bijvoorbeeld geen afbeeldingen van Hemelvaart en Pinksteren zouden zijn opgenomen. Christus in de wijnpers, waarmee het eucharistisch offer wordt verbeeld, is eveneens een specifiek katholiek en uit de Middeleeuwen stammend thema. Het betreft hier dus een katholieke prentserie waarbij het zwaartepunt ligt op Nieuwtestamentische voorstellingen. De prenten zijn alle voorzien van een bijbehorende bijbeltekst, voor het merendeel afkomstig uit het Nieuwe Testament; een enkele maal wordt daarop een uitzondering gemaakt en is de inscriptie ontleend aan het Oude Testament, zoals het geval is bij de tekst onder de afbeelding van Christus in de wijnpers.

De prenten zijn uitgevoerd in een heldere en eenvoudige wat boerse stijl. Over het algemeen zijn het vereenvoudigde weergaven van grotere gravures, vooral van de passiereeksen naar ontwerp van Maarten de Vos.¹⁶⁵ Bovendien zijn de figuren in deze reeks karikaturaal en soms zelfs onnozel weergegeven. Zo zijn de 'slechterikken', waaronder de soldaten, klein en onaantrekkelijk en met spottende gelaatsuitdrukkingen weergegeven. Vrouwen, in de personen van Maria en Maria Magdalena, zijn daarentegen vaak op de voorgrond geplaatst en aantrekkelijk, betrokken en devoot uitgebeeld. Al met al vormde deze reeks een ideale imaginatiebron voor religieuze maagden, bij wie de reeks zeer populair moet zijn geweest.

Hoewel Theodoor Galle had bewezen in staat te zijn kwalitatief hoogwaardige grafiek te vervaardigen, koos hij bij deze reeks over het lijden van Christus voor een relatief

simpele stijl. Bij dit soort devotiegrafiek telde het vermogen om associaties en emoties op te roepen kennelijk zwaarder dan de artistieke verfijning.

Galles (oudere) zwager Karel de Mallery vervaardigde een prent van Christus die aan het kruis wordt genageld; een afdruk daarvan bevindt zich in een handschrift met sermoenen van Cornelis Arentz. uit 1610 (afb. G5). In de schaduw zonderen groepjes rouwenden zich af. Het Oudtestamentische onderschrift (Jesaja 53:5) verwijst naar Christus' lijden in het Nieuwe Testament en luidt [in vertaling]: 'Hij werd gewond om onze boosheid, Hij is vermorzeld om onze misdaden.'¹⁶⁶ Vergelijken we deze afbeelding met dezelfde scène uit de reeks van Galle (afb. L4), dan is duidelijk dat de versie van Karel de Mallery realistischer en esthetischer is.

In hetzelfde handschrift uit 1610 bevindt zich verder als eerste prent een Calvarie- of kruisigingsscène (afb. G1). Afgebeeld is de gekruisigde Christus te midden van Johannes en Maria en onder de heilige Geest en God de Vader. Boven het kruis houden engelen de maagdenkroon en een gebedsnoer vast. Aan de voeten van Johannes knielen kinderen die symbool staan voor de christenen.¹⁶⁷ De titel van de prent – 'De eerste stichting van de sodaliteit van de maagd' – geeft aan dat deze waarschijnlijk, samen met de reeks van mystieke huwelijksprenten van De Mallery in hetzelfde handschrift (afb. G2 en G3), onderdeel uitmaakte van een maagdenserie. Onder het kruis staat gedrukt [in vertaling]: 'Vanaf dat uur nam de leerling haar op in zijn huis.' Christus spreekt tot de beschouwer: 'Zie hier uw moeder, zie hier uw zoon.' Onder de prent is een tekst uit psalm 74:2 gegraveerd: 'Gedenk uw congregatie, die gij van het begin af hebt bewaard.'¹⁶⁸ Deze Calvarieafbeelding diende de beschouwer te associëren met de eerste gemeenschap (of de eerste kerk) na Christus.

Een andere prent met een vergelijkbare kruisigingsscène van de hand van Abraham van Merlen dient waarschijnlijk op dezelfde wijze geïnterpreteerd worden (afb. M1). Hierop stelt Christus zijn eerste gemeenschap voor aan de beschouwer [in vertaling]: 'Zie naar mij, gij die voor mij aan het kruishout hangt en dat bloed van U zal voor mij heilzaam zijn.'¹⁶⁹

Een allegorische prent van Theodoor Galle waarop de zeven laatste woorden (of zinnen) van Christus centraal staan, is te beschouwen als 'bidprent' (afb. Q1).¹⁷⁰ Links, onder het kruis, speelt David op zijn harp en houdt een engel de *menora*-kandelaar vast van het joodse volk. De zeven afbeeldingen die Christus' laatste woorden begeleiden, zijn met elkaar verbonden door een banderol met daarop een tekst uit I Samuel 23:1 [in vertaling]: 'Dit zijn de laatste woorden die David, de verheven dichter van Israël gezegd heeft.'¹⁷¹

Van de Noord-Nederlandse, in Parijs werkzame graveur Jasper Isaac (+1654) is een afbeelding opgenomen van het laatste avondmaal (afb. Q3). Deze klassieke traditionele voorstelling is spiegelbeeldig aan die op een prent uit een van de manuscripten van de Haarlemse begijnen (afb. B12).

4.11 CHRISTUS IN DE WIJNPERS

De voorstelling van Christus in de wijnpers was al bekend in de hoge Middeleeuwen.¹⁷² Deze verbeeldt in feite het heilige misoffer, waarin brood en wijn synoniem zijn voor het lichaam en bloed van Christus. Het plaatsen van Christus in een pers symboliseert daarbij de transsubstantiatie. De populariteit van deze voorstelling in de zeventiende eeuw is te verklaren uit de herwaardering van de verering van het heilig Sacrament, zoals die zich na het Concilie van Trente voordeed.

4.18

De wijnkelder, uit:
Abraham van St.
Clara, De welvoorzien
wijnkelder
naar Casper Luyken,
1737, gravure,
14 x 8,5 cm
Nijmegen, Universiteits-
bibliotheek, de eerste
editie van deze prent
verscheen in 1710

De voorstelling komt in de handschriften van 'Den Hoec' driemaal voor: tweemaal met prenten van Abraham van Merlen (afb. U1 en O1) en eenmaal met een prent van Theodoor Galle (afb. L3).¹⁷³ Alledrie de prenten zijn ingeplakt in de handschriften met (lijdens)preken van Cats geïnspireerd op Ludovicus de Ponte. De twee prenten van Abraham van Merlen zijn eveneens opgenomen in identieke handschriften geschreven door Mayken de Graef, terwijl de prent van Theodoor Galle tevens is ingevoegd in *Het vierde boeck* naar Ludovicus de Ponte. De voorstellingen van Van Merlen zijn geïnspireerd op – en gegraveerd naar – voorbeelden van Hieronymus Wierix en dragen identieke onderschriften die afkomstig zijn uit Jesaja 63:3 [in vertaling]: 'Ik heb de wijnpers alleen getreden en niemand van de volken is met mij'.¹⁷⁴ Galle koos voor zijn prent met dit thema voor hetzelfde citaat, maar dan met de daaraan voorafgaande frase [in vertaling]: 'Waarom is uw kleed rood en uw kleren als van iemand die de wijnpers treedt? Ik heb de wijnpers alleen getreden en niemand van de volken is met mij'.¹⁷⁵ Dat de tekst van Jesaja betrekking heeft op deze voorstelling is algemeen aanvaard: alle standaardwerken op het gebied van de iconografie refereren aan deze bijbeltekst ter verklaring van deze weergave van het eucharistisch offer van Christus.

4.19

De mystieke wijnkelder
Vlaamse School, ca. 1525,
olieverf op eiken paneel,
158 x 495 cm
Aarschot, Onze-Lieve-
Vrouwekerk

Uit preken van Cats blijkt echter dat de beschouwer bij deze scène ook andere associaties kon hebben. De preken uit ca. 1627 zijn vastgelegd door Mayken de Graef in een handschrift dat uit twee delen bestaat: het eerste deel draagt de titel *Beschrijvinge der goddelijke visitatiën* en het tweede deel *De wijnkelderen*.¹⁷⁶ Hoe de Bruidegom zijn maagd kon bezoeken of hoe Hij zich aan haar kon openbaren, staat centraal in het eerste deel. Het tweede deel beschrijft hoe de maagd in 'Zijn wijnkelder' kon geraken. 'Dese wijnkelderen sijn nu alle middelen die Christus ons (om tot de zalicheijt te gheraecken) in sijn heilige kerck achterghelaten heeft', doceerde Cats.¹⁷⁷ Het belangrijkste middel om daar te mogen vertoeven, was het onderhouden van de sacramenten, maar ook het nastreven van de volmaakte deugdzaamheid en het 'imagineren' van Zijn lijden, verrijzenis en hemelvaart konden de bruid binnenvoeren in dit paradijs.

De wijnkelder was voor Cats synoniem aan het paradijs of de luthof, het hart (de ziel) of de slaapkamer van God, ofwel daar waar Zijn liefde heerste. Deze symboliek was geïnspireerd op het Hooglied, waarin de wijngaard het decor vormt van de minnemystiek:

De contemplatie aldus duister wesende wordt oock ghenoomt een slaepcamer want daer wij lesen den kooninck heeft mijn binnen gheleijdt in sijn wijnkelder. Dese slaepcamer is de plaets daer geschiet de contemplatie [...] waer beslooten sijn alle Goddelijcke dinghen die van niemant en worden bekend dan vanden soon inden schoot des vaders is.¹⁷⁸

Cats was niet uniek met zijn verhandeling over deze mystiek. Te Antwerpen verscheen in 1621 van de predikheer Vincentius Hensbergh¹⁷⁹ *Des conincks wiin-kelder. Dat is: Een seker tractaet, leerende hoe een bruydt Christi sal moghen ingheleydt worden in den wijn-kelder van de oppersten coninck*. Dit boek werd, net als Hensberghs passiemeditaties, opgedragen aan de dominicanessen in Auderghem. Hensbergh schreef in het voorwoord: 'Dit tractaet heb ick ghenoomt, Des conincks wijnkelder, om dat daer in gheleert wort hoe yemant sal moghen ingeleyt worden inden Wijnkelder des oppersten Coninck, ende van hem beschoncken worden met den edelen wijn der Liefden.' Evenals Cats verwees hij daarbij naar het Hooglied waarin de bruid wordt geleid naar het huis van de wijn: 'Can 2. Den coninck heeft my ingheleydt inden wijn-kelder, hij heeft de liefde in mij gheschickt.' De in *Des conincks wiin-kelder* beschreven meditatieoefeningen vormen de trappen naar deze kelder.

In 1670 beschreef Joannes Lindeborn deze interpretatie in zijn kloppenboek *De leeder Jacobs* in het hoofdstuk ‘Waer onder de Meditatie op dient gelet te werden’. Hij wijst erop dat men de aanwezigheid in de wijnkelder moet beschouwen in geestelijke, mystieke zin. De vaten zijn dan metaforen voor de oefeningen en de wijn de hartstochten en voornemens die daaruit getapt kunnen worden. Een ziel die dronken is van zaligheid, doet de mens alle aardse wellusten vergeten en motiveert hem tot een deugzaam leven:

De Bruit segt dat sy van haer Beminde ingeleid is in den Wijn-kelder / en dat sy aldaer in haer de liefde geschikt heeft: [citaat Cant. 2:4] Hy heeft my ingeleid in den Wijn-kelder, hy heeft de liefde in mijn geschikt. Wilt men dit naer de letter opnemen / soo sal het vreemd schijnen te wesen dat in een Wijnkelder en by den drank alwaer men hem meestendeels verliest / die dingen verhandelt zijn de welke een wijs en jegenwoordig gemoed bereischen: dieshalven sal men dit niet verstaen naer den letter / maer op een geestelijken sin / en dese is de Meditatie wiens Vaten zijn de Punten der Betrachtung / de Wijn zijn de hertstochten en voornemen die daer van getapt worden / warelijk wijn welke de Ziel dronken makende doet een mensch alle aerdsche wellustigheden vergeeten / en bevochtigt het binnenste van de dorre en schrale consienty / en geeft een kloekheit tot het uitvoeren van een yder deugdelyke daed / waerachtig [Ps 103.15] een deftige dronken makende Kelk / gewiselyk wijn / welk verheugen doet het herte van den mensch. Doch een ygelijke Maegd / die in desen wijn-kelder ingeleid word / moet weten dat in haer de liefde / daer mee gy u van de sonden fouten moogt los maken / en tot deugden aenmennen / behoort te zijn geschikt.¹⁸⁰

Ruim honderd jaar later, in 1737, verscheen te Amsterdam een ander werk over de ‘geestelyken wynkelder’ geschreven door de augustijnse biechtvader van de Habsburgse keizerin Maria Theresia, pater Abraham van St. Clara: *De welvoorziene wynkelder, In welchen meenige dorstige Ziel zich Geestelyker wyze laven en verquikken kan, en Waar in zoete en zuure Wyn naar ieders smaak te vinden is.*¹⁸¹ Casper Luyken ontwierp waarschijnlijk de titelprent voor dit werk. Hierop leidt Christus zijn bruid plechtig binnen in een ruimte met vaten wijn en rondvliegende engelen waarvan enkelen de *Arma Christi* dragen (afb. 4.18).

De oudste bekende afbeeldingen van de mystieke wijnpers stammen uit de twaalfde en dertiende eeuw.¹⁸² Meertens brengt de symboliek in verband met veertiende-eeuwse teksten uit de pseudo-brigittaanse oraties, de *Revelationes Sanctae Brigittae*.¹⁸³ Door wie en wanneer de daarmee verband houdende ‘wijnkeldermystiek’ voor het eerst werd beschreven, is vooralsnog niet bekend. Knipping verwoordt in zijn standaardwerk slechts de algemeen aanvaarde betekenis van de voorstelling als verbeelding van eucharistie volgend op de passie van Christus. Hij legt daarbij een verband met het middeleeuwse thema van de fontein des levens, zoals die wordt verbeeld in de voorstellingen van de *fons vitae*, die in de zeventiende eeuw nog steeds erg populair waren.¹⁸⁴ Afbeeldingen van Christus als levensbron werden ook door de kloppen ingeplakt in de handschriften, te weten twee identieke prenten van Karel de Mallery (afb. G6 en R3).

Een schilderij waarin de samenhang tussen de wijnpers, de wijnkelder en de zeven sacramenten wordt verbeeld, hangt in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Aarschot (afb. 4.19).¹⁸⁵ Het betreft een anoniem werk uit ca. 1525. Hierop is links de wijngaard afgebeeld waarin de apostelen de wijnranken verbouwen en oogsten die geplant waren door de patriarchen en rechters uit het Oude Testament, in afwachting van de

4.20
Maagd die de mystieke wijnpers aanschouwt
Michiel Sniijders (uitg.),
ca. 1625, gravure
Afbeelding uit: Gessler
1942, plaat 8

komst van de Verlosser. In het midden lijdt Christus onder de wijnpers. Zijn bloed wordt opgevangen door twee monniken en opgeslagen in wijntonnen. Rechts op de voorstelling worden de wijntonnen opgeborgen in de wijnkelder. Voor de kelder staan de kerkprelaten om de wijn in ontvangst te nemen. Daarom veronderstelde Gessler dat de kerk hier is afgebeeld als wijnkelder¹⁸⁶ – een verklaring die niet geheel bevredigend is. In een tweede strook onder de voorstelling van de wijngaard zijn de zeven sacramenten uitgebeeld.

Uit de werken van Cats, Hensberch, Lindeborn en Abraham van St. Clara blijkt wederom dat voorstellingen van Christus in de wijnpers polyinterpretabel zijn. Hoewel de associaties met de passie en de eucharistie bekend waren, zal de religieuze beschouwster uit de vroegmoderne tijd bij haar meditatie over Christus in de wijnpers, vooral beelden voor ogen hebben gehad van het wereldse paradijs of de *hortus conclusus* waarin zij haar Bruidegom kon ontmoeten. De maagden eigenden zich wellicht (weer) een uitzonderingspositie toe, zoals onder meer lijkt te kunnen worden opgemaakt uit een devotieprent van Michiel Sniijders. Hierop kijkt een bruid toe hoe haar Bruidegom wordt uitgeknepen in een pers (afb. 4.20). Het onderschrift van deze prent luidt: ‘O myn bruyt ick heb de pers alleen getrede, om u by mynen Vader te maken vrede.’¹⁸⁷ Of, zoals Maria van Wieringen het in een gedichtje verwoordde:

Ist dat U ootmoedighe dinghen wel zmaecken.
Soo sult ghij in Godts wijnkelder wel raecken.¹⁸⁸

4.12 VOORSTELLINGEN VAN MARIA EN ANDERE HEILIGEN

De nadruk die in de vroegmoderne tijd werd gelegd op het navolgen van Christus verschoof steeds meer naar het navolgen van Christus én Maria. Bij de kloppes kwam dat enerzijds omdat zij zich beter konden identificeren met Maria en anderzijds omdat Maria zich na Trente steeds meer ontwikkelde tot het ideale voorbeeld. De Mariaverering had echter ook politieke en contrareformatorische redenen: door de grote Mariapropaganda hoopte men dat vele ‘afvalligen’ zich zouden laten verleiden om terug te keren naar de moederkerk.

In de Haarlemse handschriften zijn talrijke voorstellingen te vinden waarop Maria een belangrijke plaats inneemt,

veelal als een figuur uit het leven van Christus, bijvoorbeeld als Zijn moeder of als getuige van Zijn lijden. Zelfs op voorstellingen van Christus in de wijnpers staat zij als Mater Dolorosa naast haar zoon onder de hefboom van de pers. Ook bij de weergave van heiligen speelt zij menigmaal een rol, bijvoorbeeld bij afbeeldingen van Joanna van Valois en van Bernardus. Populair was het thema van de Madonna met het Kind op schoot (afb. F1, F2, T3 en V1). Van de hand van Abraham van Merlen is de fraaie Madonna die zich bevindt tegenover de titelpagina van de *Beschrijvinghe der Meditatie* (afb. F1).¹⁸⁹ Maria geeft hierop haar Kind een appel uit een schaal met vruchten, waarmee het geloof en de vruchten die de mens daarvan kan plukken, gesymboliseerd worden. Eromheen is in het Nederlands een tekst uit het Hooglied door Mayken de Graef gekalligrafeerd, die dezelfde strekking heeft als het Latijnse onderschrift: 'Mijn beminde is myn ende ick ben sijn. Tusschen mijn borsten sal Hij woonen Cantic 1 en 2.'¹⁹⁰ In hetzelfde boekwerk is een gravure van Schelte à Bolswert opgenomen van Maria met gevouwen handen (afb. F2). Net als Bolswerts prent van Christus met een rijksappel (afb. I1, J1 en R1) wordt zij omringd door cherubijnen. 'Moeder Gods, Maria koningin van de hemel' luidt het Latijnse onderschrift in vertaling.¹⁹¹ De graveerstijl van de gebroeders à Bolswert was uniek en het feit dat hun grafiek veelvuldig wordt aangetroffen in Noord-Nederlandse geschriften, duidt op hun grote populariteit in de Republiek.

De twee overige Madonna's (afb. T3 en V1) zijn eenvoudige gravures die omkaderd zijn door typische Antwerpse achthoeken. De signaturen zijn afgesneden. Maria omhelst haar Kind en geeft het een appel, een motief dat ook te zien was op de Van Merlen-Madonna (afb. F1). De keuze van de afbeeldingen zal mede zijn ingegeven door de inbeelding van de maagden, die zichzelf zullen hebben verplaatst in de rol van de koesterende moeder.

In prenten die (Maria)gebeden illustreren, zoals de rozenkransprenten (afb. G4 en K3) en de verbeelding van de litanie van Loreto (afb. H5), speelt de maagd Maria eveneens de hoofdrol. Tot slot zijn er devotieprenten met Maria in de handschriften geplakt die refereren aan gebeurtenissen uit haar leven, zoals haar kroning in de hemel (afb. K8) en de visitatie (afb. I2).

De bovenstaande onderwerpen waarin Maria figureert, waren zeer geliefd in de wereld waarin de geestelijke maagden verkeerden. Het verhaal van de visitatie gaat over de ontmoeting tussen Maria – die zojuist de boodschap had ontvangen dat zij zwanger was, en haar nicht Elisabeth. Toen de laatste Maria zag, begreep ze terstond welk wonder Maria was overkomen. De klopjes beschouwden het thema van de visitatie als een metafoor van hun roeping en hun opname in de (vrouwen)gemeenschap. Op de fraaie prent die Schelte à Bolswert aan dit onderwerp wijdde (afb. I2), is te zien hoe de robuuste en zwangere Maria de oude getekende Elisabeth de hand geeft. De laatste spreekt tot de heilige maagd: 'Van waer comt my dit dat de Moeder des Heeren tot my comt? Luc. 1[:43]'.¹⁹²

Het mystieke huwelijk van Maria werd bezegeld met haar kroning in de hemel. De maagden 'imagineerden' bij prenten met deze voorstelling dat zij bij hun dood op dezelfde wijze door hun Bruidegom zouden worden opgenomen in de hemel en gekroond. Het is bekend dat overleden maagden werden opgebaard met een bruidskroon.¹⁹²

Afbeeldingen van heiligen dienden te inspireren tot navolging van hun deugden. Net als in overige aangetroffen handschriften zijn de vrouwelijke heiligen in de Haarlemse handschriften goed vertegenwoordigd. De meeste heiligen-

afbeeldingen, waaronder een (nog) ongekuiste versie van Agatha van Abraham van Merlen (afb. N3), zijn te vinden in de *Vitae*-handschriften.¹⁹³ Voorstellingen waarop vrouwenborsten zo lichamelijk en realistisch zijn uitgebeeld, verdwijnen in de loop van de zeventiende eeuw. Hetzelfde kan gezegd worden van de hierbij behorende teksten die op beeldende wijze naar Agatha's lijden verwijzen [in vertaling]: 'Zie je hoe afwisselend de folteraars en beulen tekeergaan op de borsten? Zal de hand die de tepel afsnijdt deze weten te temmen? Er komt geen vocht uit. Nog twijfelt de natuur. Purperen melk verdienen deze borsten, geen (ander) vocht.'¹⁹⁴ De melk uit de borsten van Maria en heilige vrouwen werd over het algemeen beschouwd als 'geestelijk voedsel'.

Eveneens gegraveerd door Van Merlen is een gekroonde Cecilia met in haar handen een orgel – haar vaste attribuut – en een maagdenpalm (afb. N4): 'Verheug je in de Heer en Hij zal je geven wat je hart verlangt', luidt het uit het Latijn vertaalde onderschrift.¹⁹⁵

Een gravure die werd uitgegeven door Michiel Sniijders en ter illustratie diende van de *Vita* van Trijntje (Catharina) Dirks Wij verbeeldt de met doornen gekroonde en wenende Catharina van Siena. Deze keer is de heilige Catharina niet weergegeven in de context van het mystieke huwelijk (zie bijvoorbeeld afb. A4), maar draagt zij devoot in de ene hand een rozenkrans en in de andere hand het kruis van haar Bruidegom (afb. N6). In het onderschrift zegt zij tot Hem [in vertaling]: 'Degene die mijn ziel bemint, zal ik vasthouden en niet meer laten gaan.'¹⁹⁶ Catharina's gebedenboek is opengeslagen bij het Hooglied, waaraan in het onderschrift wordt gerefereerd [in vertaling]: 'Mijn lief is blank en blozend, onder tienduizend anderen is Hij te herkennen.'¹⁹⁷

In de *Vita* van Trijn Dirks' naamgenote Trijn (Catharina) Jans Oly (†1651) is eveneens een afbeelding van Catharina opgenomen (afb. N17). De prent is afkomstig uit dezelfde reeks als de voorstelling van Cecilia (afb. N4) en uitgegeven door Abraham van Merlen.¹⁹⁸ De prent van Cecilia is afgebeeld bij de beschrijving van het leven van het kloppje Machtelt Gewets (†1618). Die van Catharina werd wellicht pas (ruim) dertig jaar later, in 1651, aan het handschrift toegevoegd. Net als Cecilia is zij afgebeeld met kroon, zwaard en martelaarspalm, staande in een landschap met op de achtergrond eenzelfde klooster. De heilige is aan het lezen in haar gebedenboek. Aan haar voeten ligt haar vaste attribuut, een gebroken rad. Ze wordt omlijst door een krans van olijftakken.

De Margarita van Abraham van Merlen is omkransd door bloemen (afb. N13). Devoot communiceert zij met haar Bruidegom aan het kruis [in vertaling]: 'Uit de onderwereld grijpt mij de vreeswekkende draak met zijn wilde bek, maar O goede Christus, uw kruis haalt mij weg uit die wilde bek'.¹⁹⁹ Deze afbeelding heeft betrekking op de *Vita* van Machteld Dirks Dochter (†1647). Bij de keuze van een illustratie werd vaak bewust gekozen voor een afbeelding van de naamheilige van de overleden medezuster.

Een ongesigneerde, nogal primitieve prent van Barbara komt voor in de *Vita* van Machteltge Jacobs Bontenos (†1638) (afb. N16).²⁰⁰ Met maagdenkroon, zwaard en maagdenpalm staat zij voor het haar kenmerkende attribuut, de toren. Behalve vrouwelijke heiligen zijn er ook afbeeldingen van mannelijke heiligen ingeplakt. Opmerkelijk is dat het hierbij enkel ordegeestelijken betreft. In de *Vitae* zitten slechts twee van zulke prenten, namelijk een van Dominicus, de stichter van de orde der predikheren (afb. N14), en een van de heilige franciscaan Antonius van Padua (afb. N15).²⁰¹ Net als de prent met Barbara is die van Dominicus uitgevoerd door een onbekende kunstenaar in een volkse stijl.

De prent met Antonius is uitgegeven door Theodoor Galle. De heilige, geplaatst in een landschap met op de achtergrond een kerkje, draagt in zijn rechterhand het kruis en in zijn linkerhand een gebedenboek met daarop het Christuskind. Het onderschrift verwijst naar deze attributen [in vertaling]: ‘De heilige geheimen laten zien dat jij, heilige van Padua, in uw rechterhand het kruisbeeld houdt en met de linker het Christuskind draagt.’²⁰²

Een prekenbundel van Joost Cats uit 1628 bevat een voorstelling van Johannes de Evangelist van de Haarlemse graveur Adriaen Matham (afb. I4). Ten teken van gebed kruist hij zijn handen op zijn borst.²⁰³ Eromheen staat geschreven [in vertaling]: ‘Deze is de leerling van wie Jezus hield, degene ook die bij het laatste avondmaal tegen zijn borst aanleunde. Op het kruis beval Christus zijn maagdelijke moeder aan de maagdelijke apostel aan.’²⁰⁴

De kerkleer en predikheer Thomas van Aquino staat niet bepaald bekend om zijn vrouwvriendelijke opvattingen. De bestaanszin van de vrouw baseerde hij uitsluitend op de existentie van de man. Als *mas occasionatus* – gemankeerde man – zou de vrouw van nature ondergeschikt zijn aan de man.²⁰⁵ Desondanks werd Thomas van Aquino door priesters algemeen beschouwd als één van de belangrijkste scribenten en zijn gedachtegoed werd dan ook veelvuldig in zeventiende-eeuwse preken verwoord. In tegenstelling tot Bernardus van Clairvaux zijn er van hem vrijwel geen devotieprenten met zijn portret overgeleverd. Een zeldzaam voorbeeld daarvan is ingeplakt in een handschrift met ascetische verhandelingen en preken van Joost Cats (afb. P1); het werd gegraveerd door de in Parijs werkzame Jasper Isaac. Deze van oorsprong Nederlandse kunstenaar, die al ter sprake is gekomen in paragraaf 4.10, was gespecialiseerd in het vervaardigen van devotionele grafiek. Uit het feit dat zijn prenten vertegenwoordigd zijn in de handschriften kan opgemaakt worden dat zijn werk verspreid werd tot in de Republiek (zie ook afb. Q3 en P2). Op zijn prent van Thomas van Aquino zit de laatste geknielde voor het altaar waarop Christus in een visioen tot hem spreekt [in vertaling]: ‘Thomas, je hebt goed geschreven en alles wat voor de mens onderkend kan worden, houd je goed vast.’²⁰⁶ Op het altaar staat geschreven *Parissii*: Parijs. Rechtsboven is een vergelijkbaar tafereel afgebeeld te *Neapoli*, Napels, de daar door Christus gesproken tekst is echter te klein om te lezen.

Op twee prachtige gravures van Abraham van Merlen is de populaire heilige Bernardus van Clairvaux afgebeeld (afb. T2 en M2). Met name diens Hoogliedsermoenen stonden in de zeventiende eeuw nog volop in de aandacht van de geestelijk maagden. Op beide voorstellingen drukt Maria op haar borst waaruit een straal melk spuit; de geknielde en biddende Bernardus vangt deze op met zijn mond. Dergelijke afbeeldingen waarop Bernardus de melk van Maria als geestelijk voedsel tot zich neemt (*de lactatio*), waren in de late Middeleeuwen zeer gangbaar, maar maakten in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer plaats voor neutralere voorstellingen omdat ze beschouwd werden als onkuis en te lijfelijk (zie bijvoorbeeld afb. B5). De eenvoudigste van de twee Bernardus-prenten (afb. M2) is opgenomen in het manuscript over de wijnkelder met het onderschrift [in vertaling]: ‘Toon dat jij een moeder zijt; dat wat nu een bundeltje mirre is, zal voor mij een geweldige opeenhoping van glorie zijn.’²⁰⁷

Op de andere prent van Van Merlen, ingeplakt in een handschrift met preken en leringen over de volmaakte staat, is Bernardus omringd door scènes uit zijn leven (afb. T2).²⁰⁸ De onderschriften hebben, net als de afbeeldingen, betrekking op zijn liefde voor Maria.²⁰⁹ Links en rechts is een bloemenvaas afgebeeld – een motief dat ook te zien was op de prenten van

Joanna van Valois en Margarita (afb. N11 en N13). Deze vazen duiden op een verering van de heilige.

Ter illustratie van de preek bij de begrafenis van Joost Cats, zoals die is opgenomen in de *Vitae* van Trijn Jans Oly, diende een prent van Karel de Mallery van het christelijk geloof in de gedaante van een vrouwelijke engel (afb. N8).²¹⁰ De iconografie wordt hier verklaard door het onderschrift, en is in die zin een bijzondere en treffend gekozen voorstelling:

Lichtglans zeg eens waar sta je voor? De enige zoon van de hoogste Vader.

Welke naam? Ik heet het christelijke geloof.

Waarom die ordinaire kleding? Ik minacht vergankelijke rijkdom.

Wat is dat voor een boek past een vriendin die eerlijk (oprecht) is.

Waarom leun je tegen een kruis? Het geeft mij een aangename rust.

Waarom heb je vleugels? Ik leer de mensen boven de sterren te vliegen.

Waarom die stralenkrans? Ik jaag de duisternis van de geest uiteen.

Waarom wijst dit op de teugel? De hartstocht beteugelen.

Waarom ben je bang voor de dood? De dood, omdat ik van de dood ben.²¹¹

4.13 OVERIGE PRENTEN IN DE HANDSCHRIFTEN UIT ‘DEN HOECK’

Vijf fraaie prenten van Theodoor Galle zijn geplakt in een manuscript dat gedeeltelijk geschreven is door Maria van Wieringen. Voorin staat bovendien: ‘Dit boeck hoort toe Maria van Wieringhen. In Godt is rust Anno 1638 den 2 Ianwarius.’²¹² Het handschrift bevat 26 preken van Joost Cats uit 1637 die voorgedragen werden op kerkelijke feestdagen van belangrijke heiligen – Martinus, Thomas van Aquino, Stephanus en Johannes de Evangelist – en op katholieke hoogtijdagen, zoals kerstmis (‘gheboorte ons Heeren Jesu Christi’), driekoningen (acht preken) en Mariafeesten. De laatste drie ingeplakte prenten vormen illustraties van deze sermoenen (afb. H3, H4 en H5).

Op afbeelding H3 is de aanbidding der herders uitgebeeld. Deze voorstelling, waarbij Maria speciaal voor een herderin het deken tjes optilt, zijn we al eerder tegengekomen in het intredeboekje van Johanna Cousebant (afb. D3, paragraaf 4.2). Hier luidt het onderschrift [in vertaling]: ‘Zij legde hem neer in de kribbe.’²¹³ Een gravure waarbij de voorstelling in dezelfde ovale vorm is gevat, is die van de aanbidding der wijzen (afb. H4). Het onderschrift bij de prent doelt op de drie koningen die, net als de gelovigen, op zoek zijn gegaan naar de Verlosser [in vertaling]: ‘Het hart van hen die de Heer zoeken, zal zich verheugen’ (afb. H4).²¹⁴

De laatste gravure in dit handschrift is een fraai voorbeeld van een ‘bidprent’: hij diende namelijk als hulpmiddel bij het bidden van de litanie van Loreto (afb. H5). Met als onderschrift [in vertaling] ‘Gegroet allerblankste lelie van de schitterende en steeds rustige Triniteit’²¹⁵ staat Maria op de maansikkel. Onder de afdalende wolk is de draak als het kwaad van de aarde afgebeeld, zoals dat wordt beschreven in Openbaring, hoofdstuk 12. Boven het hoofd van de Maagd is de genadestoel van de heilige Drie-eenheid gegraveerd. Om haar heen zijn thema’s uit de *litanie van Loreto* opgenomen, zoals de ivoren toren en het besloten hof. De prent diende om de beschouwer te herinneren aan dit, in de zeventiende eeuw, zeer populaire gebed.²¹⁶

Voorin het handschrift van Maria van Wieringen zijn twee fraaie allegorische prenten van Theodoor Galle opgenomen (afb. H1 en H2). Op één daarvan (afb. H2), met de titel ‘Beeld [Spiegel] van de zwakke menselijke natuur’,²¹⁷

balanceert *Natura* in een stoel boven de kuil van de hel, afgedekt met een teer spinnenweb (afb. H1). Zij houdt zich vast aan drie touwen uit de hemel die haar band met de Drie-eenheid symboliseren en betiteld zijn met [in vertaling] 'De liefde van Christus', 'De troost van de H. Geest' en 'De voorzienigheid van de Vader'.²¹⁸ Links houdt de engelbewaarder van de ziel (*Angelus Custos animae*) met een ketting de zetel vast waarop *Natura* is gezeten. Rechts proberen de duivel ('de zonden'), een skelet ('de Dood') en een naakte vrouw ('het Vlees') de menselijke natuur naar een gat met duivelse gedachten ('de kuil van de zonden') te trekken. Het onderschrift heeft betrekking op de voorstelling en waarschuwt de beschouwer.²¹⁹ De gravure is waarschijnlijk gegraveerd naar een voorbeeld van Adriaen Huybrechts uit het laatste kwart van de zestiende eeuw.²²⁰ Van deze prent zijn vereenvoudigde versies bekend van de hand van Hieronymus Wierix en Boëtius à Bolswert.²²¹

De andere prent van Theodoor Galle (afb. H1) beeldt het eren van de naam 'Jezus' uit. Hierop tonen Petrus ('herder der schapen') en Paulus ('leraar van de heidenen') de doornenkroon van Christus' lijden waarin diens monogram IHS is afgebeeld. Eromheen is een tekst uit psalm 44:6 gegraveerd [in vertaling]: 'Wij hebben in Uw naam onze voet gezet op hen die ons tartten'.²²² Het eren van de naam van Jezus Christus is een thema dat vaker is uitgebeeld op devotieprenten en ook wordt beschreven in meditatieboeken.²²³ De naam Jezus, die aan Hem gegeven werd bij de besnijdenis, staat voor Zaligmaker, wat wil zeggen dat Hij de mensen verlost van het kwaad en hun toegang geeft tot het goede. In het eren van Zijn naam openbaart Hij Zijn liefde. Op de prent zijn de mensen op aarde uitgebeeld, hetgeen blijkt uit het Latijnse gebed dat onder de prent is afgedrukt [in vertaling]: 'God, U die de glorieijke naam van Jezus Christus – Uw zoon, onze Heer – voor Uw gelovigen tot een aangename en zeer zoete heeft gemaakt en tot een vreeswekkende voor de boze geesten, verleen goedgunstig dat allen die deze naam Jezus vroom eren op aarde in het tegenwoordige de zoetheid van de heilige troost zullen ondervinden en in de toekomst de vreugde van blijdschap [het gejuich] en dat zij de oneindige gelukzaligheid in de hemel zullen ontvangen door Christus onze Heer, Amen.'²²⁴

De afbeelding is nauw verwant aan een prent van Michiel Sniijders die zowel voorkomt in een van de *Vitae*-handschriften (afb. N7) als in het handschrift met de vele voorstellingen van Christus (afb. F6). Hier zijn echter de beelden van Petrus en Paulus vervangen door een voorstelling van Christus *Salvator Mundi* met daarboven zijn monogram. Behalve door de mensen op aarde wordt zijn naam ook geëerd door de zielen in het vagevuur. Het onderschrift is ontleend aan psalm 28 [in vertaling]: 'Aanbidt de Heer in zijn heiligdom.'²²⁵

Aan het eind van het handschrift met preken over de deugden waarin ook de Haarlemse kloppenprent is opgenomen (afb. J2), bevindt zich zo'n devotieprent waarop – ter verering – de monogrammen van Christus en Maria zijn afgebeeld. Onder het IHS-monogram staat gedrukt 'Moge de naam van onze Heer Jezus Christus in U verheerlijkt worden' en onder die van Maria: 'Uw naam heeft Hij zo zeer verheven dat Uw lofprijzing niet verdwijnt uit het koor der mensen', beide in vertaling.²²⁶

Er zijn veel varianten bekend van de allegorische voorstelling waarop de menselijke natuur heen en weer wordt getrokken tussen het goede en het kwade. De meest voorkomende daarvan is de allegorie van de brede en de smalle weg waartussen de ziel, of de menselijke natuur, moet kiezen:

de brede weg staat dan voor het zondige leven dat wegvoert van God, terwijl de smalle weg een vroom en godvruchtig leven symboliseert waarin Christus' lijden wordt nagevolgd. Het boek *Den wech des eeuwich levens* van de Vlaamse jezuit Antonie Sucquet S.J. (1574-1627) met illustraties van Boëtius à Bolswert staat vol met voorstellingen van dit thema (bijvoorbeeld afb. I.10).²²⁷

Ook in 'Den Hoeck' bleef het niet onbesproken. Uit 1633 dateert een overgeleverde prekenbundel van Cats met de titel *Corte beschrijvinghe vande wegghen des Eewicheijts*.²²⁸ Dit handschrift van een onbekende hand is voorzien van acht devotieprenten. Het thema wordt verbeeld op een anonieme prent waarop Christus een monnik de weg wijst naar de hemel (afb. K5). In zijn hand draagt de religieus – hier een franciscaanse monnik – een brandend hart. Op zijn weg wordt hij verleid door het kwaad en de zonden: links in het (vage)vuur staan rijk uitgedoste mensen – symbool voor ijdele, wereldse zaken – die hem met handgebaren van het juiste pad proberen af te brengen. Rechts kronkelt de duivel in de gedaante van een slang rondom een boom en zijn monsters afgebeeld om hem te verzoeken. Het onderschrift [in vertaling], 'Leid mij langs het pad van uw geboden, want daarheen gaat mijn verlangen', komt uit psalm 119:35.²²⁹

In het handschrift met preken van Cats zit tevens een prent van Abraham van Merlen met als onderwerp de verzoeking van Christus in de woestijn (afb. K7). Op de achtergrond zijn de twee daaropvolgende verzoeken afgebeeld: Christus en de duivel op het dak van de tempel van Jeruzalem en Christus en de duivel op een hoge berg (Matteüs 4:1-11). Net als de vorige prent refereert deze direct aan de thematiek van de preken. Het onderschrift is ontleend aan het bijbehorende verhaal in Matteüs 4:3 [in vertaling]: 'De bekoorder kwam naar Hem toe en zei: als Gij de Zoon van God bent, zeg dan dat die stenen brood worden.'²³⁰ Daarnaast komen er nog vier andere prenten van Abraham van Merlen in voor, uitbeeldend de vijftien mysteriën van de rozenkrans (afb. K3), de bruiloft van Kana (afb. K6), de kroning van Maria (afb. K8) en de aanbidding der herders (afb. K2). De voorstelling op de laatste prent sluit in alle opzichten aan bij de aanwijzingen die De Ponte gaf over de wijze waarop de gelovige zich de geboorte van Christus moest 'imagineren' (zie paragraaf 1.3). Verder bevat dit handschrift de reeds besproken prent van het mystieke huwelijk van Johanna van Valois (afb. K1) en een pinksterafbeelding (afb. K4).

In de handschriften komen twee nagenoeg identieke prenten voor met het thema van de levensweg (afb. I3 en N1). De eerste is gesigineerd door de uitgever Michiel Sniijders (afb. I3), de tweede in een van de *Vitae*-handschriften is anoniem. Onder de titel 'De poort en de sleutels van de hemel' of 'De sleutel van berouw en liefde' loopt de ziel, hier gepersonifieerd door een man, over het kwaad heen naar de gekruisigde Christus toe aan het kruis, aan wie hij zijn brandende hart aanbiedt. Onder en boven hem is het eindige leven uitgebeeld in de vorm van een slang die in zijn staart bijt, aanwezig in het vagevuur (met zwaard en roede) én in de hemel (met palmtak en kroon). De sleutels van berouw en liefde slaan op de hemelpoort; hierop zijn de tien geboden weergegeven alsmede de tekst [in vertaling]: 'Als je het leven wilt binnengaan, onderhoud dan de geboden.'²³¹ De onderschriften – op één prent in het Latijn en Frans, op de ander in het Latijn en Nederlands – zijn inhoudelijk gelijk: 'O mynen Godt ende alle goet! Och hoe leet ist my door uwe liefde dat ick u vergramt hebbe [de liefde], ende ick beminne u oprechtelyck uit geheel myne siele.'

Als een parafrase op hetzelfde thema gelden allegorische voorstellingen van het laatste oordeel of de vier uitersten

(de dood, het oordeel, de hemel en de hel). Johannes Boel beeldde dit uit op in een prent die onder andere als illustratie is opgenomen in een handschrift met preken van Cats uit 1625 (afb. Q2). De oude mens, in de gedaante van een grijsaard, is hierop gezeten op een heuvel en peinst over zijn leven. Boven hem spreekt God het laatste oordeel uit. Aan de rechterzijde van de man vallen de zielen in een fantasievol uitgebeelde hel, onderaan de heuvel, terwijl er aan zijn linkerzijde zielen opstijgen naar de hemel. Links ligt dezelfde grijsaard op zijn sterfbed met naast hem een zak met geld. Aan zijn voeteneinde wacht een duivel op zijn dood. Het onderschrift luidt [in vertaling]: 'Gedenk uw uitersten en in eeuwigheid zult gij niet zondigen.'²³²

Een prent met het laatste oordeel naar een ontwerp van Maarten de Vos en uitgegeven door Abraham van Merlen die een van de *Vitae*-handschriften illustreert, heeft een andere strekking (afb. N5): hierop staat de persoon van Christus als Verlosser van de zielen centraal. Rondom verzamelen engelen de verzezen zielen, maar rechts gaan toch velen naar de hel. De Latijnse tekst die de prent begeleidt, is ontleend aan Matteüs 24:30-31 [in vertaling]: 'Zij zullen de mensenzoon zien komen in de wolken des hemels met grote kracht en majesteit. En Hij zal zijn engelen zenden met bazuin en harde stem en zij zullen zijn uitverkorenen verzamelen uit de vier windstreken, van het ene uiteinde van de hemel tot aan het andere.'²³³

In de hemel wordt Christus bejubeld en vereerd. In de vorm van een monstrans met het heilig Sacrament is Hij tweemaal afgebeeld in de handschriften: eenmaal in de *Vitae* en eenmaal, zeer toepasselijk, in een handschrift over 't *Heijlich sacraficie des misse* van de hand van Mayken de Graef.²³⁴ Hoewel de prenten zijn uitgegeven door verschillende personen, te weten Michiel Sniijders (afb. N9) en Jasper Isaac (afb. P2), vertonen ze opvallend veel gelijkenis. Bij beide wordt de monstrans verheerlijkt en bewierookt door engelen en cherubijnen. De voorstelling laat zien hoezeer de verbeelding van de hemel en de werkelijkheid in de kerk (de monstrans met het heilig Sacrament) konden worden gecombineerd.

Crysol VII
Crysol VIII
Crysol VIII

Atlas 1660

Eximio viro
D. Leonardo
mano STD
Amsterdam

Z. 14. 1670

AMSTERDAMSE KLOPPEN- EN BEGIJNENHANDSCHRIFTEN

5.1 HANDSCHRIFTEN MET PREKEN VAN LEONARDUS MARIUS

Niet alleen uit Haarlem maar ook uit Amsterdam zijn handschriften van geestelijke maagden bewaard gebleven. Enkele hiervan zijn geïllustreerd met devotieprenten. Het betreft hier manuscripten afkomstig uit het begijnhof van Amsterdam met preken van Leonardus Marius en een handschrift met preken van Jacob Oleus (Oly), die als priester verbonden was aan de statie 'De Lely' aan de Nieuwezijds Voorburgwal. Hieronder zullen de prenten die zijn opgenomen in deze handschriften worden vergeleken met die in de Haarlemse handschriften.

In het Museum Catharijneconvent wordt een convoluut bewaard waarin drie boeken en enkele handgeschreven preken zijn ingebonden. Tussen de gedrukte en handgeschreven teksten zijn vijftien devotieprenten gevoegd. De gedrukte werken zijn een uitgave van *Het gulden wierooock-vat* van Rovenius en twee volksboekjes, namelijk *Bly Sangh-Ghedicht. Ter eeren van Jesus Christus, wt vreucht over syn menschelijcke Geboorte* en *Een nieuw Roosen-krans ter eeren van onsen gheboren Zalichmaker Christus Jesus*, alledrie uit 1636.¹ Daarachter bevindt zich een afschrift van twee preken van Leonardus Marius, pastoor van het Amsterdamse begijnhof van 1631 tot zijn dood op 18 oktober 1652 (afb. 5.1).² Het is niet het enige manuscript met sermoenen dat is overgeleverd uit het Amsterdamse begijnhof ten tijde van Marius, want in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam bevinden zich nog drie manuscripten met zijn preken, volgens een aantekening geschreven door 'iemand die ze uit zijn mond heeft opgevangen en opgeteekend'.³

De reeks passieprenten van Theodoor Galle, die door het hele convoluut voorkomen, zijn reeds ter sprake gekomen (afb. X3-4-5-6-10-13-15).⁴ Het lijkt erop dat de begijn die de preken heeft opgeschreven haar favoriete prenten betrekkelijk willekeurig heeft ingevoegd.

Zowel de afbeelding uit Galles reeks met de besnijdenis van Christus (afb. X12) als een andere prent met deze voorstelling (afb. X13) is in het handschrift opgenomen. De eerste prent is ingeplakt na het laatste boekje, de tweede bij de eerste preek, getiteld 'Op den eersten dach van Nieuwe iaer 1637'. Het onderschrift luidt [in vertaling] 'Na acht dagen werd Christus besneden' en ook het onderschrift van de prent van Galle verwijst hiernaar [in vertaling]: 'Nadat er acht dagen voorbij waren dat het kind zou besneden worden, kreeg het de naam Jezus'.⁵ Het lijkt erop dat deze afbeelding betrekking heeft op het nieuwe jaar, dat acht dagen na Jezus' geboorte begon.

Eveneens tweemaal ingebonden is de Calvariescène uit dezelfde reeks (afb. X5 en X9). Eénmaal opgenomen is een *Ecce Homo*-prent van de hand van Maarten de Vos, uitgegeven

door Johannes Baptist Vrints (afb. X8). Onder de prent staat de Latijnse tekst [in vertaling]: 'Jesus ging naar buiten met een doornenkroon en een purperen mantel, en Pilatus zei tot hen: zie hier de mens'.⁶

Opmerkelijk is dat voor de eerste illustratie gekozen is voor een prent van Adriaan Collaert (1560-1618) met de beeltenis van Nicolaus de Agreda, een augustijn die in 1543 te Mexico werd vermoord (afb. X1).⁷ Van deze relatief onbekende missionaris zijn slechts weinig afbeeldingen bekend. Eveneens bijzonder is een tot nu toe onbekende afbeelding van Bonifacius van dezelfde kunstenaar (afb. X7), met als onderschrift [in vertaling]: 'De H. Bonifacius, bisschop van Mainz en daarna van Utrecht, apostel van Duitsland en van de Friezen, die gekroond werd door zijn martelaarschap bij de Dokkumers in Friesland'.⁸ Bonifacius is afgebeeld met de wonderbron die verschenen zou zijn op de plek waar hij vermoord werd en die vanaf de achttiende eeuw werd vereerd.⁹ Op de achtergrond is links het wapen van Friesland afgebeeld en rechts dat van Dokkum. De kerk is waarschijnlijk die van Fulda waar Bonifacius begraven is.

De door de Amsterdamse begijn uitgekozen prenten wijken in vrijwel niets af van die in de handschriften uit Haarlem werd aangetroffen. Zo is ook Abraham van Merlen vertegenwoordigd met een lieflijke Madonna (afb. X11). Een voorstelling van een biddende man met zijn engelbewaarder tussen hemel en hel is als tweede prent ingebonden (afb. X2); in het Latijnse onderschrift staat [in vertaling]: 'De eeuwigheid hangt af van het moment. Waakt dus want gij kent noch dag noch uur'.¹⁰ Uniek is een ingekleurde gravure van een onbekende kunstenaar in het handschriftgedeelte, voorstellende het Christuskind met een rijksappel. De voorstelling is versierd met een ovale krans van bloemen (afb. X14). De zilververf waarmee dit naïeve volksprentje werd versierd, is inmiddels geoxideerd.

Een groter en omvangrijker manuscript met preken van Marius, met daarin acht devotieprenten, wordt bewaard in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.¹¹ De prenten zijn ditmaal niet ingeplakt maar bijgebonden; ze zijn dan ook van een groter formaat, gemiddeld 19,5 x 15 cm, dan de meeste hier behandelde devotieprenten. Twee sermoenen zijn gedateerd in 1632 en 1636; dat maakt het aannemelijk dat het geheel na 1636 is ingebonden. Het manuscript is geschreven door het begijntje Aeltge Jans van de Poel in een mooi regelmatig handschrift. In tegenstelling tot de andere behandelde voorbeelden, tekende ze grote en fraai gekalligrafeerde hoofdletters aan het begin van iedere preek, daarmee voortbouwend op de middeleeuwse traditie. Achterin het handschrift staan handgeschreven notities over de huwelijks-, geboorte- en sterfdata van een aantal personen. Het handschrift van Aeltge vertegenwoordigt waarschijnlijk een zekere sacraliteit: voor de gebruikers en de erin vermelde personen kon om voorspoed en zegening worden gebeden.

Het boek opent met een gravure van de gekruisigde Christus; aan zijn voeten wenen de vrouwen Maria, Maria van Klopas en Maria Magdalena (Johannes 19:25) (afb. Y1).¹²

5.1

Portret van Leonardus Marius

Claes Cornelisz. Moyaert, 1647, olieverf op paneel, 122,5 x 89 cm

Utrecht, MCC, StCC s24

Portret van Jacob Oleus, kopie naar een gegraveerd portret van Theodoor Matham naar een eigentijds, niet bewaard gebleven, portret door de schilder Claes Moyaert
Anoniem, 19de eeuw, olieverf op doek, 80 x 66,5 cm
Utrecht, MCC, BMH s6315

Deze is gemaakt door Michael Foute en uitgegeven door Peter Overadt. Foute was omstreeks 1620 als graveur werkzaam te Keulen, waar ook Overadts uitgeverij was gevestigd.¹³ Vijf andere prenten in het handschrift werden uitgegeven door de prenthandelaar Thomas de Leu. Deze waarschijnlijk uit Vlaanderen afkomstige graveur en uitgever was van 1576 tot 1614 werkzaam in Parijs. Het betreft twee voorstellingen van Bernardus (afb. Y2 en Y3), één van Marta (afb. Y6) en twee prenten die gewijd zijn aan Spaanse bedevaartsoorden (afb. Y5 en Y8).¹⁴

Op de eerste bedevaartsvoorstelling vereren pelgrims een Madonna op een zuil. Het betreft hier de verering van Maria in de Zaragoza, in het Latijn genoemd *Caesaraugusta* zoals boven op de prent is aangegeven. Volgens de legende verscheen Maria nog tijdens haar leven, op 2 januari (óf op 12 oktober) 40 na Christus, bovenop een zuil aan de oever van de Ebro aan Jacobus. Ze verzocht de apostel om op die plaats een kapel te bouwen. Na haar verschijning was de pilaar nog aanwezig. Hieromheen werd later de *Basílica de Nuestra Señora del Pilar* gebouwd. De marmeren zuil wordt nog steeds vereerd.¹⁵

Bijzonder is ook de tweede prent waarop het hostiewonder, dat in 1238 of 1239 plaatsvond in de Spaanse stad Daroca ten zuiden van Zaragoza, is uitgebeeld (afb. Y8).¹⁶ *Los sanctísimos Corporales de la ciudad de Daroca* staat erboven. Tijdens het vieren van de mis werden kruisvaarders onverwacht aangevallen door de moren. Om de hosties te redden, werden deze in corporalen gewikkeld en onder een steen verborgen, waar ze na afloop van de slag als afdrukken in het doek werden teruggevonden. De miraculeuze corporalen werden naar de plaatselijke Mariakerk gebracht en daar als relieken vereerd. De stad ontwikkelde zich tot een bekend Spaans bedevaartsoord. Het is opmerkelijk dat een Amsterdams begijntje nog tijdens de Opstand tegen Spanje voor deze afbeeldingen van Spaanse bedevaartsoorden koos. Wellicht werd de als tweede genoemde prent in verband gebracht met het Amsterdams hostiewonder – een mirakel waarover in 1639 een boekje verscheen van de hand van Aeltgens geestelijke vader Marius.¹⁷

De zevende prent (afb. Y7), die halverwege het handschrift is ingebonden, is gegraveerd door Harmen Jansz. Muller (ca. 1538/39-1617), graveur uit de fameuze Amsterdams kunstenaarsfamilie Muller. De prent beeldt Agnes uit, met vooraan haar attriboot: het lam.¹⁸ Na de twee voorstellingen

van Bernardus is een anonieme prent ingebonden van Maria in de tempel, geïnspireerd op laatmiddeleeuwse voorbeelden uit de omgeving van Jan van Eyck (afb. Y4).¹⁹

Aeltge Jans van de Poel koos dus, ter illustratie van haar handschrift, uiteenlopende prenten uit die – voor de verandering – niet afkomstig zijn uit Antwerpen, maar uit Keulen, Parijs en Amsterdam. Hieruit blijkt dat Duitse en Franse grafiek, net als de Zuid-Nederlandse grafiek, gewoon verkrijgbaar was in de Republiek.

5.2 EEN HANDSCHRIFT VAN EEN AMSTERDAMS KLOPJE UIT HET TWEDE KWART VAN DE ZEVENTIENDE EEUW

Uit de Amsterdams handschriften blijkt dat de bij de begijnen in Amsterdam geleefde spiritualiteit en verbeelding overeenkomt met die van Haarlem. Nog duidelijker wordt dit onderbouwd door een tot nu toe vrijwel onbekend handschrift, afkomstig van een Amsterdams klopje, dat bewaard wordt in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.²⁰ Het werd in 1891 door de archivaris Flament beschreven in diens catalogus van de boeken en handschriften van het begijnhof als *Preeken in de Nederlandsche taal van de jaren 1636-1647 en daaromtrent*. Flament baseerde de jaartallen op opgetekende sermoenen van de uitvaarten van enkele geestelijke maagden en van hun geestelijke vader en zielzorger Jacob Oleus, overleden op 15 januari 1647.²¹

Jacob Oleus was een jongere broer van Trijn Jans Oly (1585-1651), de overste van de Haarlemse statie 'Den Hoeck'. De appel viel in dit geval dus niet ver van de Roomse boom. Jacob werd geboren op 3 oktober 1593. Na het afronden van zijn theologiestudie in Leuven was hij eerst twaalf jaar pastoor in Monnikendam. Daarna werd hij zielzorger van de statie 'De Lely', bij het Spui aan de Nieuwezijds Voorburgwal te Amsterdam, vlak achter het begijnhof waar Leonardus Marius van 1631 tot 1652 zielzorger was.²² Een portret van Oleus werd waarschijnlijk pas na zijn dood in 1647 gegraveerd door Theodoor Matham naar een eigentijds portret van de schilder Claes Moyaert. In de negentiende eeuw werd er opnieuw een portret van hem geschilderd op basis van Mathams gravure (afb. 5.2).²³

Dat er meer relaties hebben bestaan tussen de staties 'Den Hoeck' en 'De Lely' valt op te maken uit enkele verwijzingen die in het bovenvermelde klopjeshandschrift worden gemaakt naar de clarissenorde, zoals een sermoen waarin de wens om clarisse te worden, wordt uitgesproken en een sermoen die werd gepreikt op de feestdag van Franciscus.²⁴ Dit zou erop kunnen wijzen dat deze Amsterdams gemeenschap, net als die in Haarlem, wat betreft hun gedachtegoed dicht bij de franciscaanse spiritualiteit stond.

Het handschrift is ingebonden in een prachtige leren band, versierd met de inmiddels bekende koperen klampen en het IHS-monogram. Op het horizontale streepje van de H is een lijdende Christus afgebeeld – inclusief bloeddruppels – onder een hart met drie pijlen. De zijkanten van de band zijn zorgvuldig versierd met uit puntjes bestaande bloemmotieven.

Het manuscript is door één hand geschreven. Voorin het boek is een tekst opgenomen van de eigenaresse, waarin zij de wens uit dat het boek niet in onvrome handen terecht komt en aangeeft dat het hier één deel uit een reeks van vijf betreft: 'Datter ymant al waert vande aldernaeste vrienden niet catolyck sijnde sal aen dese vyf boeck niet te pas komen geteekent met dese mercken O.M.P.N.B.'²⁵ Het begijntje noemde het hier behandelde handschrift: 'O'.

Alhoewel interpunctie ontbreekt, is het handschrift duidelijk en begrijpelijk geschreven. Het is per bladzijde genummerd tot 723 en onder te verdelen in vier delen. Het eerste deel bevat preken waarbij soms een thema is aangegeven; de data waarop deze plaatsvonden, ontbreken. Het handschrift vervolgt met een reeks van teksten over de maagdenstaat die ontleend zijn aan de geschriften van de kerkvaders Bernardus van Clairvaux, Cyprianus en Ambrosius.²⁶ Daarna volgen samenvattingen van de preken die gehouden werden bij de uitvaarten van zeven medezusters en die van de geestelijke vader Jacob Oleus. Tot slot bevat het handschrift dertien sermoenen over de passie van Christus geprekeerd in de vastentijd.

Net als de eerder besproken handschriften bouwt het Amsterdamse werk voort op de traditie van laatmiddeleeuwse handschriften. Het klokje versierde het handschrift met miniaturen in de vorm van gegraveerde en soms ingekleurde devotieprenten. Onder de zeventiende-eeuwse handschriften met devotieprenten die voor dit onderzoek bestudeerd zijn, geldt dit exemplaar als het fraaiste tot nu toe: het bevat maar liefst 52 prenten. Tien prenten zijn helaas niet meer aanwezig; alleen de plakrand daarvan is nog zichtbaar.²⁷

Het is opmerkelijk hoe de schrijfster met de prenten omging: ze schroomde niet ze te verknippen of in een nieuwe context te plaatsen, zoals het gebedskransje op folio 16 dat is samengesteld uit drie verknipte prenten. Zij beschouwde de prenten kennelijk als gebruiksgoed dat naar eigen smaak en inzicht kon worden aangewend. Opvallend is dat het handschrift een aantal doublures bevat: maar liefst driemaal is een identieke prent van Hieronymus Wierix naar Maarten de Vos van Christus in Hof van Olijven met voor hem de drie slapende apostelen ingeplakt. Tweemaal illustreerde de geestelijk maagd de tekst met een identieke prent van dezelfde kunstenaars over het verraad van Judas. De afbeelding van Pilatus die zijn handen in onschuld wast, komt tweemaal voor, maar deze prenten zijn niet identiek.

Het klokje verknipte randillustraties om daarmee een prent van Maria te versieren (afb. Z36); wat ze over had, plakte ze als een apart plaatje op de volgende bladzijde (afb. Z37). Die versieringen kunnen worden beschouwd als een vorm van verering of als een huldeblijk aan de heilige. Net als bij Bernardus (afb. T2) en Johanna van Valois (afb. N11) in de Haarlemse handschriften is de verering in de vorm van bloemenkransen als het ware geïncorporeerd (zie ook afb. Z10).

De prenten die het handschrift illustreren, zijn van de hand van Schelte à Bolswert (2), Theodoor Galle (12), Joannes Galle (8), Anna van Bouckel (uitgegeven door Jean Messenger) (1), Abraham van Diepenbeeck (uitgegeven door Frans van den Ende) (3), Joannes Huberti (1), Frederik Bouttats (5), Jasper Isaac (1) en anonieme of onbekende kunstenaars (10).²⁸ Tien prenten werden gegraveerd naar ontwerp van Maarten de Vos, acht zijn afkomstig uit een passiereeks gegraveerd door Hieronymus Wierix en uitgegeven door Hans van Lyck.²⁹ Twee illustraties komen uit een passiereeks gegraveerd door Antoon Wierix en uitgegeven door Gerard de Jode.³⁰

Het merendeel van de prenten is afkomstig uit het atelier van de Galles; voor de rest is deze verzameling zeer gevarieerd: rijp en groen, kunstzinnig en volks. Net als bij de klojeshandschriften uit Haarlem blijkt dat de artistieke waarde van de prenten hier geen maatstaf is geweest bij de keuze ervan, maar dat het veel belangrijker werd geacht of de prent inzetbaar was ter memorie of voor de meditatie.

Tot en met afbeelding Z32 zijn veel prenten ingekleurd, daarna niet meer. Van de acht prenten uit één reeks naar

Maarten de Vos is alleen de graflegging ingekleurd. Dat kan erop duiden dat het klokje de prenten ongekleurd aankocht en deze, bij wijze van handwerk, zelf inkleurde en tevens dat ze aan het bewerken van de overige niet toegekomen is. Wanneer we de wijze van inkleuren met die van andere devotieprenten vergelijken, dan valt op dat dat op traditionele wijze is gedaan. Zo zijn bijvoorbeeld de plooiën in de kleding van de apostelen (afb. Z7) of op de prent van Theresia van Avila (afb. Z17) gearceerd met donkere lijnen.

Opvallend is het grote aantal ingeplakte maagdenprenten: in dit handschrift kon het klokje zich – behalve aan Maria – spiegelen aan wel vijftien maagden, tegenover slechts acht heiligen van het mannelijke geslacht. Verder stond ook hier de navolging van Christus, met name in zijn lijden, centraal.

5.3 DE 'REGEL'

De reeks teksten of preken met odes aan het maagdenom wordt voorafgegaan door een hoofdstuk waarin kort de 'regel' van de statie wordt besproken.³¹ Deze 'regel' is geen zorgvuldig opgetekende dagorde, zoals die van de begijnen uit de statie van Cousebant of van de kloppen uit Haarlem, maar geeft wel inzicht in het leven van de Amsterdamse maagden.³² De dagorde lijkt – voorzover beschreven – minder streng en monastiek te zijn dan die van de Haarlemse gemeenschappen. Het klokje van het Amsterdamse handschrift bespreekt het geestelijke leven met de vermelding: 'Een regel ende manier van leven uit gemeen de geestelijcke maechden in gestelt moogen worden, princepael in de geunieerde provincie daer die in verspreijt op haer selfs leven, tot vermeerderinge der deuchden en gerustige bewaernisse des suyverheijt ende stichtinge des gemeene eenicheijts en godlijcke devotie.'³³

Maagden die werden aangenomen, moesten 'in de vergaderinge resideere ende wonen'. Daarnaast werden buitenmaagden toegelaten, 'die welcke sullen genoemt werden bijgevoechde'. Deze werden echter niet in het getal van de gemeenschap opgenomen. Ze 'mogen dickmael op gesette dagen bij malkander koomen, en handelen met malcanderen van de geestelijcke voortganck en andere nootlijcke saecken ende mogen oock alle jaeren eens dien een geestelijcke oefeninge of te recolectie inde selfde vergaderinge voor eenige daegen, en ontfangen van die voor d andere tijt een beleijsinghe nochtans gewillige. De andere dingen die dese bijgevoechde aengaet mach door haer raet voorgesteld werden, en met believeen onderhoude werden'.³⁴

Behalve de 'bijgevoegde maagden' kende de vergadering 'geestelijcke moeders': 'Die maeghden die uit ouderdom van manieren en wacht om kinderen in Jesu Christo te regeeren sullen geestelijcke moeders genoemt worden'.³⁵ Over de periode voorafgaand aan de intrede of professie wordt het volgende vermeld: 'Dat bij andere ordenen en religieuse genaemt wort proevinge ofte noviciaet wort in de vergaderinge genaemt de instellinge.'

Maagden die tot de vergadering behoorden, moesten de 'hoofddeuchden' onderhouden. Behalve zuiverheid, nederigheid en gehoorzaamheid hielden die in: '1 devotie tot Godt in het hoogweerdich mistery der misse, 2 vierige en brandende gestadige gebeden, 3 goede exempelen en oprechte liefde aen sijn evenmensch'.³⁶ Jezus en Maria werden als voorbeelden tot navolging gesteld: 'Soo ist dat tot eere van beijden de letanys heer Jesu en des H. magets smorgens ent savonts bij buerte daer het vrij is, int bidt plaetsie wort gesongen ofte ten minste gelesen'.³⁷

Wie dat u haat, Wie dat u mind,
 Laat IESUS zijn u beste vriend,
 Delt al verliet mij d'eyft en lef,
 Als IESUS blijft, Zoo blijft het best.

24. Jan. Oct.

5.3
 De verzoeking van
 Antonius
 Hieronymus Wierix
 (grav. en uitg.), vóór
 1619, gravure,
 8,8 x 6,2 cm
 Utrecht, MCC,
 ABM 0d93D35

Na het opstaan 's ochtends om vier uur verdiepten de zusters zich een half uur in het gebed of de meditatie. Om acht uur zongen of lazen ze de litanieën. Iedere dag moest men de mis bijwonen – op feestdagen en zondagen een gezongen mis – soms 'soo het de eerwaardichste heer best sal goet duncken', met gregoriaans. Na een kort gewetensonderzoek volgde 's middags het gezamenlijke maal in de 'eetplaets', waarbij werd voorgelezen uit de Heilige Schrift, de *Vitae* van heiligen of een 'godtvrachtigh tractaet uit de vaeders'. Waarschijnlijk doelde het kloppje met dit laatste op de teksten van kerkelijke schrijvers, zoals die waren opgetekend in het handschrift.

Na het middagmaal mochten de zusters één uur met elkaar spreken. Het gesprek moest dan gaan over de predikatie van die dag. Om vijf uur in de middag kwam men weer in de kerk bijeen voor het bidden van de litanieën en een kort inwendig gebed. Na het avondmaal en het avondgebed gingen de maagden om negen uur slapen.

De uren die, 's ochtends en 's middags, waarschijnlijk werden besteed aan werken, zijn niet nader omschreven: 'D'andere tijt die overloopt bove het gebedt litanys, aenhooringe van misse en andere oeffeninghe besteedden soodaninge diensten daer sij toe beroepen sijn.' Opmerkelijk is dat in deze opgetekende 'regel' niet, zoals in Haarlem, wordt gesproken over het getijdengebed; dagelijks werden kennelijk alleen litanieën gebeden.

5.4 DE AFBEELDINGEN VAN ANTONIUS ABT

Antonius abt wordt wel beschouwd als de vader van het kloosterleven. Weinig heiligen vormden een zo algemeen, representatief en belangrijk voorbeeld voor het monastieke leven als hij. In Van Gorcum's boek over kluizenaars wordt zijn leven beschreven na dat van Christus en Paulus.³⁸ Net als Antonius, die in de woestijn als *eremiet* of kluizenaar in eenzaamheid ging leven, trokken religieuze maagden (of broeders) zich terug uit de wereld in een slot of een (symbolisch) besloten hof, een *hortus conclusus*, om zich te wijden aan een religieus bestaan. Deze afzondering moest hen inspireren tot het praktiseren van belangrijke monastieke deugden als 'enigheid', ofwel eenzaamheid, en stilzwijgen.

In armoede en penitentie – zaken die tevens werden gezien als deugden – wijdde Antonius zijn leven aan bidden en werken. Daarin werd hij gestoord en gekweld door allerlei bekoringen in de hoedanigheid van duivels en demonen. Hij overwon deze echter door zijn sterke geloof. Op devotieprenten wordt Antonius meestal afgebeeld als kluizenaar, biddend of lezend in een landschap of een grot en voorzien van zijn attributen: een ('tau'-)staf, een varkentje en een klokje of bel.³⁹ Bij voorstellingen van zijn verzoeking zijn de bekoringen uitgebeeld als demonen, soms als een vrouw die de heilige probeert te verleiden met haar schoonheid en haar wereldse rijkdommen; die worden weergegeven in de vorm van een kostbare vaas gevuld met munten. In de late Middeleeuwen werd zij vaak naakt afgebeeld. Afbeeldingen van ongekledede dames waren echter in de zeventiende eeuw, ten gevolge van het Concilie van Trente, aan censuur onderhevig. Daarom werd

in die tijd bij het uitbeelden van de duivel op voorstellingen van Antonius' verzoeking vaak teruggegrepen op andere voorbeelden, zoals de beroemde gravure van Lucas van Leyden met dit onderwerp, en werd de verleiding weergegeven als de ijdele en rijke 'vrouw wereld'.⁴⁰

Het decor wordt soms gevormd door een brandende stad, waarbij de brand mogelijk verwijst naar een, naar de heilige vernoemde, ziekte met de naam 'Antoniusvuur'. Behalve tegen deze ziekte werd Antonius ook aangeroepen als beschermer tegen de pest. Een andere uitleg van het motief van de brandende stad wordt gegeven door Molanus (1533-1585): behalve als pestheilige beschouwde hij Antonius namelijk vooral als de beschermheilige tegen het vuur van de hel.⁴¹

Niet alleen zijn diverse passiescènes in het handschrift identiek, tweemaal ook koos het klopje voor een afbeelding van de verzoeking van Antonius abt (afb. Z4 en Z14). Beide gaan voort op de door Hieronymus Bosch gepopulariseerde iconografie van de verzoeking van Antonius en zijn gegraveerd naar een voorbeeld van Hieronymus Wierix (1553-1619). Zijn op Jeroen Bosch en Lucas van Leyden geïnspireerde versie van 'De verzoeking van Antonius' is onder andere overgeleverd in een stapel bijeengenaaide devotieprenten die wordt bewaard in het Utrechtse Catharijneconvent (afb. 5.3).⁴²

De mooiste van de twee prenten met de verzoeking van Antonius in het Amsterdamse handschrift is ongetwijfeld de voorstelling die werd gegraveerd naar ontwerp van de relatief onbekende kunstenaar Anna van Bouckel (afb. Z14).⁴³ De prent, die werd uitgegeven door Jean Messenger, werd gebruikt als illustratie bij een sermoen van Oleus, waarin wordt gepredikt over de geestelijke staat van de religieuze vrouwen en over het belang van het stilzwijgen voor het onderhouden van die staat. De geestelijk vader stelde hierin een man ten voorbeeld die niet genegen was een bisschop te ontvangen, omdat hierdoor zijn gebedsdialoog met God ('de inspraecke Godts') zou worden verstoord: 'Hij heeft geantwoort dat hij niet konde in waernemen de inspraecke Godts soo wanneer als hij sprack met de menschen. En dit bekennen wel innige perfecte maechden: daerom spreekken sij niet geerne met de menschen ja oock met haer eygen oversten want sij bekennen dat alle woorden der menschen meer sijn een duysterheit als een licht bij de inspraecke van Godt.'⁴⁴ De afbeelding van Antonius diende bij dit sermoen ter herinnering aan de traditionele context: als voorbeeld voor de monastieke deugden, met name het *silentium*.

De tweede prent met de verzoeking van Antonius, welke voorin het handschrift is opgenomen, werd vervaardigd in Antwerpen in het atelier van Theodoor Galle (1571-1633) (afb. Z4).⁴⁵ Galle vereenvoudigde de iconografie door de brandende stad op de achtergrond weg te laten en door Antonius als kluizenaar in een grot te plaatsen. Het prentje van Galle is afgebeeld bij een sermoen dat gepreekt werd op Palmzondag en waarin Christus aan de maagden ten voorbeeld wordt gesteld. Op de pagina ertegenover wordt de erfzonde beschreven, een ultiem voorbeeld van verleiding. In deze tekst beschuldigt Adam Eva van deze zonde waardoor de mensheid veroemd was:

Adam ende Eva, onse eerste ouders, waren uit paradijs van Godt afgeloopen met haer voeten als sij gegeten hadde vanden boom des wetenschaps die haer Godt verbooden had. Soo liepen sij wech voort aenschijn Godts. Als Godt Adam vraechde waerom dat hij van den appel hadde gegeten, Adam die seyde: heer die vrouw die ghij mijn hebt gegeven die heeft mijn daer toe gebracht. Hij en seijden niet simpel mijn vrou, maer die vrou die ghij mijn hebt gegeven die heeft mijn daer toe gebracht. Ergo t is mijn schult niet maer t

is u schult dat ick gesondicht heb. Eva die leydent op t serpent en niemant en had schult maer onse lieven Heer die heeftse gelijk gestraft. Hoe dickwils excuseeren wij ons en leggen die schult op een ander en loopen wech voor t aenschijn Godts met onse begeerten. Daerom soo most den heer Jesus sijn heyliche voeten laeten naegelen soo dickwils als wij ons afkeeren met onse affectie en begeerten van Godt tot de sonde.⁴⁶

Het klopje zag in dit sermoen duidelijk een overeenkomst tussen de verzoeking van Antonius door aardse verleidingen en de verleiding van Adam door Eva als een als vrouw vermomde duivel.⁴⁷

Op de twee prenten van Galle en Van Bouckel is een uil afgebeeld. Het onderschrift op beide prenten luidt: *Qui habitat in adiutorio altissimi in protectione Dei caeli commorabitur*.⁴⁸ Deze tekst vormt de inleiding op psalm 91 (in de telling van de Vulgaat psalm 90) en werd gebeden bij de completen op zondag.⁴⁹ In de Statenbijbel is de zin vertaald met: 'Die in de schuyt-pleetse des Alderhoogsten is geseten / die zal vernachten in de schaduw des Almachtigen.'⁵⁰ Van Antonius werd gezegd dat hij van de stilte en duisternis van de nacht hield om te mediteren.⁵¹ Rosweyde schreef in zijn *Vita* dat Antonius 'Volherde oock dickmael gheheele nachten in 't ghebedt'.⁵² Dit gegeven gaat terug op de *Vita Antonii* van de kerkvader Athanasius (ca. 360).⁵³ Over de betekenis van de uil in de iconografie van de heilige, een motief dat is overgenomen van de oorspronkelijke afbeelding van Hieronymus Bosch, bestaan diverse interpretaties.⁵⁴ De uil op de twee Antoniusprenten in het Amsterdamse begijnhandschrift verwijst echter vrijwel zeker naar de nacht.

5.5 MAAGDENPRENTEN

In diverse fragmenten is beschreven hoe de maagden zich door hun zuiverheid en deugdzaamheid in positieve zin onderscheidten van andere vrouwen, bijvoorbeeld in de preek die Oleus hield bij de uitvaart van de maagd Reijmerich Govers:

Inden eersten de vrije dat sijn de maechden die sijn vrij van alle becommernisse. De verlost dat sijn die inden weeuwelijken staet leven, en stilleties op en neer gaen, die nu mede ontslagen sijn vande voorgaende sorchvuldicheeden die sijn verlost. Maer die inden huwelijken staet leven als in een boeye en gevanckenisse. Noch een ander de eerste als koninginne, de tweede als we vrouwen, de derde als sloofies. De maechden sijn de koninginne. De weduwen sijn de we vrouwen wantse nu selfs haer dingen mogen schicken en regeeren nae haer believen. De getroude sijn maer sloofies gelijk de persoonen dat selfs met experientie wel dagelijcx bevinden op een man te moete passen en die nae de mont te sien. Op dat wij dan als koninginne mochte wesen, en als vrije, en blincke als de son ende schoon als het gout.⁵⁵

Een sermoen waarin de kerk centraal wordt gesteld, getiteld 'Jerusalem bij de strijdende kerck hier op aerden, ende de sommige verstaent bij den hemel hier booven', is geïllustreerd met twee analoge prenten van Johannes Galle (afb. Z8 en Z9).⁵⁶ Op de eerste prent is de Kerk uitgebeeld in de gedaante van een vrouw met de bijbel in haar hand. Maria – de nieuwe Eva – is, net als de kerk, de mystieke bruid van Christus.⁵⁷ Hier is zij streng en voornaam weergegeven, omringd met belangrijke bijbelse profeten onder wie Mozes, David en Johannes de Doper. Op de volgende afbeelding neemt zij een andere rol in, namelijk die van moeder en koningin der maagden. Zij is daar

één met de maagden om haar heen: Agnes (met lam), Theresia van Avila (met kruis), Apollonia (met tang), Barbara (met toren), Catharina (met rad), Dorothea (met mandje) en Lucia (met dolk in haar hals).

Een sermoen over het kruis van Christus werd ingeleid met een bijbelcitaat waarin de afmetingen van het kruis benadrukt worden: 'Ick bidde godt voor u l. [ieden] dat ghij meucht ingewortelt ende gesondeert worden inde liefde opdat ghij meucht begrijpen met alle h.[eiligen] Godts welck is de diepte de lenghte de breete ende de hoochte vant cruijs christi.'⁵⁸ Hier kiest het kloppje ter illustratie, behalve voor een gravure met Christus in de wijnpers omringd door de zeven bloedstortingen (afb. Z13), voor een afbeelding van een vrouw (Anima) wier armen zijn gespreid analoog aan de kruisvorm (afb. Z12). De titel ervan luidt: *Anima Cruci Conformis* (de Ziel gelijkend op het kruis). De ziel in de gedaante van een vrouw, al dan niet met vleugels, werd in de Renaissance opnieuw een populair thema.⁵⁹ De verbeelding van een vrouw – steeds vaker gepersonifieerd door Maria – als heilige maagd, als kerk en als ziel lopen in de gepreekte sermoenen en gebruikte afbeeldingen ogenschijnlijk vanzelfsprekend in elkaar over. Het lijkt alsof er geen onderscheid wordt gemaakt tussen de diverse vrouwbeelden waaraan de maagden zichzelf spiegelden.

Afbeeldingen van vrouwelijke heiligen met wie de maagden zich konden identificeren, zijn in het handschrift ruim vertegenwoordigd. Het tweede deel bevat traktaten waarin de zin van de maagdelijkheid wordt uitgelegd aan de hand van de kerkleraren Bernardus (vijftien hoofdstukken), Cyprianus en Ambrosius. Deze afschriften zijn geïllustreerd met afbeeldingen van Elisabeth van Thüringen (afb. Z19), Aldegondis (afb. Z20), Barbara (afb. Z21), Catharina van Siena (afb. Z22), Agnes (afb. Z23) en Dorothea (afb. Z26). Aan het eind van de teksten over de maagden zijn vier typisch Antwerpse, achthoekige devotieprentjes ingeplakt van Ursula (afb. Z24), Emerentiana (afb. Z25), Rosalia (afb. Z27) en Agatha (afb. Z28). De randen (en signaturen) zijn er zorgvuldig afgeknipt.

Voorafgaand aan de maagdentraktaten zijn twee sermoenen opgetekend, respectievelijk één die gepreekt is op de feestdag van de heilige Franciscus en een ander handelend over de geloften van de maagden. Het Franciscus-sermoen is geïllustreerd met een Clara (afb. Z16) en de tweede preek met een Theresia (afb. Z17). De daaropvolgende tekst met de 'regel' van de statie is geïllustreerd met een prent van Scholastica (afb. Z18). In de tekst wordt niet specifiek ingegaan op deze maagdelijke heiligen, maar gezien het feit dat de preek over Franciscus hier geïllustreerd is met een prent van Clara, lijkt het erop dat de schrijfster vrouwelijke voorbeelden prefereerde boven mannelijke. Alle opgenomen maagdenprenten zijn ingekleurd, behalve die van Aldegondis. Dit kan er eveneens op wijzen dat de kloppjes affiniteit voelden met de afgebeelde vrouwen.

Over het algemeen kan worden gesteld dat de afbeeldingen weliswaar in grote lijnen aansluiten bij de thema's van de preken, maar daar niet direct in aan de orde komen. Het kloppje selecteerde dus waarschijnlijk haar eigen favoriete prenten waarmee zij zich kon identificeren.

5.6 DE ILLUSTRATIES BIJ DE UITVAARTSERMOENEN

Halverwege het handschrift, aan het einde van een maagdentraktaat met teksten naar Cyprianus, staat onderaan een bladzijde geschreven: 'Alderliefste broeder vaert wel

(...) 1642 23 sept.'⁶⁰ Deze, naar het lijkt, persoonlijke notitie wordt gevolgd door een reeks van sermoenen zoals die zijn gepreekt op de uitvaarten van medezusters. Net als in de *Vitae* uit Haarlem staan in de preken de deugden van de overleden maagden centraal: ze moesten dienen tot voorbeeld van de overige maagden. Na hun dood mochten de maagden geprezen worden om hun deugdzaamheid, maar niet tijdens hun leven want dan zouden ze kunnen vervallen tot ijdelheid:

Hoe dat het ijdel is ymant te prijsen die int leven is, want duer het prysen mocht het geschieden datse in ijdele glorie quamen te vervallen, en alsoo haer deuchden mochte verliesen. En daerom ist die ymant prijst dat hijt hoort, die heeft hem bedroogen, of hij wil hem bedriegen, maer als ymant doot is, die mogen wij wel prijsen: want die hoort het nu niet, die sullen daer geen ijdele glorie in krijgen. Daerom wel ymant prijsen alsse gestorven sijn, om tot een sticht van anderen die int leven sijn en na de verdiensten van de deuchden. Want of men ymant hooger wille prysen, daerom sullense by Godt geen meerder verdienste hebben.⁶¹

Trijn Gerets was trouw, behulpzaam en gehoorzaam en had vrees en ontzag voor haar oversten. Neeltgen Cornelis werd geroemd om haar naastenliefde, speciaal in het verzorgen van oude, zieke en geestelijk onbekwame maagden. Stijntie Pieters was gehoorzaam, zedig en ootmoedig en de goddienende Annetie van Dras was sober in eten, drinken, kleden en spreken, en bovendien rechtvaardig ('recht van herten'), godvrezend en afkerig van het kwaad. Ze behield haar onschuld en droeg het lijden voorafgaand aan haar dood geduldig.

Angeniet Alberts' laatste jaren verliepen wat turbulenter. Ze had het aangelegd met de geuzen en was daardoor op een dwaalspoor gekomen. God had haar willen bevrijden van het kwaad en louterde haar, twee jaar voor haar dood, met het vuur van de pest. Veertien dagen geleden was ze overleden, toch nog voorzien van de sacramenten. Nu mocht ze verkoeling zoeken in de hemel en zich met de andere wijze maagden bij haar Bruidegom voegen:

Soo hebben wij gesien hoe dattet gegaen is. Datse van haer staet vervallen, hier en daer aen geusen getrouet. Waerom Godt sonderling wel gedaen heeft als hijse uit dit leven wechgehaelt heeft. Opdat de boosheit haer herte niet soude verderven noch de toevrije haer niet en soude bedriegen maer heeftte van alle perykullen wille bevrijen. Van dese overleedene dan mogen wij seggen de woorden van den H. propheet Davidt in sijn psalm. Ick ben gegaen door het vier ende water, ende ghij hebt mijn geleyt inde verkoelinge. Want het is gebeurt over twee jaeren of soo, datse duer het vuur gegaen is, soo wanneer alsse de pest gehadt heeft, en noch negen menschen aende pest verloor, en heeft die met alle getrouwicheijt gedient daer sulcken vier in huys was, maer is duer t vier heen gegaen ende noch twee jaer daer nae in alle defticheijt in haer propoost gedragen. En nu over veertien dagen ontrent isse gegaen door t water daerse duysent periculen stont om te verdrencken maer isser duer gegaen en is gecomen inde verkoelinge datse noch haer h. sacramenten gecregen heeft, en nu met de wijse maechden haer bruydegom te gemoet mach gaen. Amen.⁶²

De sermoenen van de uitvaarten zijn geïllustreerd met zes prenten: de litanie van de doden (afb. Z29), de ziel in het vagevuur (afb. Z30), vanitas (afb. Z31), de graflegging van Christus (afb. Z32), de kruisafneming (afb. Z33) en de dood van Hieronymus (afb. Z34). Zij lijken niet specifiek gekozen te zijn ter illustratie van één bepaald sermoen, maar zijn wel in verband te brengen met de thematiek van het sterven.

De prent met de litanie van de doden – een in het Latijn gestelde tekst – is een fraai staaltje van graveerkunst. De koperplaat waarvan de prent gedrukt werd, zal geen lang leven beschoren zijn geweest, want de uiterst fijne groeven in het koper zullen bij een wat grotere oplage spoedig zijn dichtgeslibd. Behalve deze afdruk is er vooralsnog geen ander exemplaar van bekend.

De (androgyn) menselijke afbeelding van de ziel in het vagevuur van Schelte à Bolswert is in drie talen – Latijn, Frans en Nederlands – onderschreven met een tekst uit Job (19:21). De Nederlandse versie luidt: ‘Ontfermt U mynder, ontfermt u mynder ten minsten ghy myne vrinden, want de hant Godts heeft my gheraect.’ Het doel van deze afbeelding was zonder twijfel om de kijker te waarschuwen voor de gevolgen van een zondig leven; hierop wordt immers de wanhoop van het vagevuur voor ogen gesteld. In de volgende prent, een vanitasvoorstelling van Theodoor Galle (afb. Z31), wordt eveneens gewaarschuwd voor een onvoorbereide en onverwachte dood na een zondig leven. Uitgebeeld is een schedel getooid met een maagdenkrans en omgeven door motieven die geassocieerd kunnen worden met de vergankelijkheid, zoals kaarsen, een zandloper, een zonnewijzer en – eronder liggend – een skelet.⁶³ Het gedicht eronder met de titel ‘Leert sterven, als ghy syt int leven’ verwijst naar de *ars moriendi* ofwel de kunst van het sterven.⁶⁴ Vanaf de late Middeleeuwen heerste er een grote angst om onvoorbereid en onverwacht te sterven, dat wil zeggen zonder de sacramenten van de kerk te hebben ontvangen. Als antwoord op die angst werden handleidingen geschreven en broederschappen opgericht.⁶⁵ Deze prent is in een vergelijkbare context te plaatsen.

De twee daaropvolgende prenten van de graflegging en de kruisafneming (afb. Z32 en Z33) refereren aan het sterven van de Zaligmaker Christus: door Hem te volgen in Zijn leven op aarde werd immers het eeuwige leven na de dood gegarandeerd. Op beide prenten zijn de aanwezige vrouwen, Maria en Maria Magdalena, centraal en nadrukkelijk afgebeeld. Bij de kruisafneming ondersteunt Maria Magdalena Maria die, net als bij de piëta, haar overleden Zoon vasthoudt. Ook hier hielden de kunstenaars rekening met de belangrijkste gebruikersgroep van de prenten: de religieuze maagden. Door de heilige vrouwen namelijk zo’n belangrijke rol in de voorstelling toe te kennen, konden de vrouwen zich beter verplaatsen in het leven en lijden van hun Bruidegom.

Tot slot is bij de reeks van sermoenen een stervende Hieronymus afgebeeld (afb. Z34). Op deze gravure van Theodoor Galle brengen engelen de ziel van de heilige naar de hemel terwijl hij, liggend op een stenen bed en met het kruisbeeld van Christus voor ogen én op zijn hart, afstand heeft gedaan van het aardse leven. De leeuw ligt aan zijn voeten. Al eerder had hij de wereldse ijdelheid van zich afgeschud: voor hem liggen zijn kardinaalshoed en zijn habijt.

5.7 DE PASSIEPRENTEN

Elf prenten maken deel uit van twee passiereeksen naar Maarten de Vos. Negen van deze prenten werden gegraveerd door Hieronymus Wierix en uitgegeven door Hans van Luyck (afb. Z32, Z35, Z38, Z39, Z40, Z41, Z42 en Z47).⁶⁶ Eén prent uit de reeks ontbreekt weliswaar, maar is te herkennen aan de vage tegendruk op de tegenoverliggende pagina (geen nummer). Twee passieprenten naar De Vos zijn gegraveerd door Antoon Wierix en uitgegeven door Gerard de Jode (afb. Z44 en Z46).⁶⁷ Hierbij hoorde een onderschrift van vier regels,

dat het klopje er afknipte. De Jode en Luyck bezaten blijkbaar het beeldrecht van deze Wierix-grafiek: grafiek uitgegeven door de familie Wierix zelf komt immers vóór 1668 – het ontstaansjaar van het eerste Cousebant-handschrift – voorzover bekend niet voor in de Republiek.⁶⁸ Beide reeksen werden later verhandeld door de gereformeerde Amsterdamse uitgever en prentverkoper Claes Jansz. Visscher. Het ligt daarom voor de hand dat het Amsterdamse klopje deze prenten kocht in Visschers winkel aan de Kalverstraat.⁶⁹

De prenten illustreren het laatste deel van het handschrift, waarin sermoenen over het lijden van Christus zijn opgenomen die in de vastentijd werden gepreikt. Oleus wijdde drie sermoenen aan de bijbeltekst waarin Christus bidt tot Zijn Vader in de Hof van Olijven. Toen er een engel met een kelk uit de hemel aan Hem verscheen, sprak Hij de woorden: ‘Laat deze beker aan mij voorbijgaan.’ Er was voor het klopje kennelijk voldoende reden om driemaal een volstrekt identieke prent met dit onderwerp aan het begin van de bijbehorende sermoenen te plakken. Op vergelijkbare wijze plakte zij twee dezelfde prenten van de kus van Judas bij een sermoen over het verraad van Christus door Judas, terwijl zij bij twee sermoenen over Pilatus die zijn handen in onschuld wast, twee prenten naar Maarten de Vos met dit onderwerp uit de twee verschillende reeksen voegde. Waarom haar keuze voor het merendeel viel op prenten uit deze passiereeks die werden uitgegeven door Hans van Luyck, is niet duidelijk.

De opgetekende sermoenen in dit deel van het handschrift worden geïllustreerd door nog twee passieprenten van Theodoor Galle: een kleine prent met de bespotting van Christus (afb. Z43) en een gravure van zijn hand met de gekruisigde Christus, naar een voorbeeld van Hieronymus Wierix (afb. Z45).⁷⁰

Tussen de passiepreken in plakte het klopje een gravure van Maria met het Christuskind in een woud, omgeven door dieren en musicerende engelen (afb. Z36). Deze prent van Theodoor Galle is eveneens nagegraveerd naar een voorbeeld van Hieronymus Wierix.⁷¹ Wat de functie van deze, door het klopje zelf versierde prent op deze plaats was, is niet op te maken uit de tekst ernaast. Op de daaropvolgende pagina plakte het klopje het restant van de sierrand, die blijkbaar te groot was om de gravure van Maria mee te versieren (afb. Z37).

5.8 OVERIGE PRENTEN BESCHOUWD IN HUN CONTEXT

Onderaan het eerste sermoen zijn drie langs de rand uitgeknipte prenten geplakt (afb. Z1a, b en c). Het betreft hier twee afbeeldingen uit een zogenoemde rozenkransprent met de mysteries van Maria: Simeon’s voorspelling en de kroning van Maria in de hemel. In het midden is een voorstelling van de dood geplakt, afkomstig van een prent van Johannes Galle. Om het afgesneden hoekje van het prentje met de voorstelling van deze te camoufleren, plakte het klopje er een randje tegenaan, waarschijnlijk afkomstig van een portret. De prent waarvan deze afbeelding van de dood deel uitmaakte – een voorstelling van de vier uitersten – is ook los aangetroffen in het handschrift (afb. Z48).

De drie kleine prentjes vormen tezamen een zogenoemd ‘gebedskransje’. Hoe deze gebruikt dienden te worden, wordt onder meer beschreven in de *Aen-leydinghe oft onderwijs tot een devoot Godtvruchtigh leven* van Franciscus van Sales: ‘Alsoo oock onsen gheest hebbende door die Meditatie ghewandelt ende ghepeyst op eenighe mysterie soo moeten wy kiezen een twee oft dry punten die wij best deurgroent hebben om daer op te peysen den heelen dach over ende daer aen

gheestelyck te riecken.’⁷² Van Sales noemde dit kransje een ‘cleyn gheestelyck tuylken’. Dat ook deze prentjes als zodanig fungeerden, ordt duidelijk uit het sermoen waar ze onder zijn geplakt. De preek handelt over de meditatie, vooral over het verstand en het geheugen (de ‘memorie’). Volgens Oleus kon men bij het beluisteren van een preek nooit alles onthouden maar slechts twee of drie punten: ‘want het verstant van een mensch is soo dom ist saeck datmen een preecken hoort van twee ofte drie uren men kander nau twee ofte drie punten of onthouden’. Hetzelfde gold volgens Oleus voor het onthouden van de inhoud van een boek. Hij trok een vergelijking met de apostelen die vaak ook maar twee of drie punten konden onthouden van hetgeen Christus tot hen had gezegd.⁷³

De onderwerpen van de ingeplakte prenten komen verder in de preek niet aan de orde en zijn dus waarschijnlijk gekozen op basis van de persoonlijke smaak van de schrijfter. Opmerkelijk is dat de prenten erin zijn weggehaald uit hun oorspronkelijke context (namelijk die van de rozenkransmysteries van Maria en de vier uitersten) en in een andere zijn overgeplaatst.

De losse prent met de vier uitersten heeft vermoedelijk nooit ingeplakt gezeten; er zijn namelijk geen lijmsporen op aangetroffen en de randen zouden er dan zeer waarschijnlijk van zijn afgeknipt. Nu is de prent bewaard op het formaat waarin hij is aangekocht: op een vierde folio. Het thema van de vier uitersten – de dood, het oordeel, de hemel en de hel – vond zijn oorsprong in de late Middeleeuwen.⁷⁴ In het midden hiervan is een Calvariescène uitgebeeld; de kruisdood van Christus stond immers symbool voor het eeuwige leven.

Het tweede gebedskransje bestond oorspronkelijk uit vijf afbeeldingen, waarvan er twee verloren zijn gegaan (afb. Z6a, b en c). Het betreft een aanbedding van Maria en het Christuskind in de vorm van de aanbedding der wijzen (of drie koningen), een afbeelding van Franciscus en een prent van het mystieke huwelijk van Catharina van Siena. Deze prenten illustreren een sermoen over het ‘Coor der Engelen’ dat handelt over aartsengelen en beschermengelen. Het sermoen met hetzelfde thema dat eraan voorafgaat, is versierd met een prentje van Bruno de Kartuiser (afb. Z5); op dezelfde pagina hebben nog twee andere voorstellingen gezeten, wellicht van de besproken engelen.⁷⁵

Middenin het handschrift is – zonder enige context en met ervoor en erachter een lege bladzijde – een bedevaartprentje geplakt met de heilige maagd Maria zoals deze werd vereerd in Kevelaer (afb. Z15). De prent is gedateerd 1645. Dat alles kan erop duiden dat deze afbeelding pas later, bijvoorbeeld bij het inbinden, is toegevoegd. Het betreft een opmerkelijk vroege voorstelling van de bedevaartsplaats omdat het wonder van Kevelaer pas drie jaar eerder – in 1642 – had plaatsgevonden.⁷⁶ Hoewel de bedevaartpraktijk naar Kevelaer snel op gang kwam, kan het prentje evenzeer in Amsterdam gekocht zijn. Het is gegraveerd naar een ontwerp van Frederik Bouttats. In het Catharijneconvent te Utrecht wordt een vergelijkbare, maar fraaiere en gesigneerde perkamenten prent bewaard met dezelfde afbeelding.⁷⁷

Naast het eerste gebedskransje is een afbeelding geplakt van de apostel Paulus gemaakt door Schelte à Bolswert (afb. Z2); het sermoen daaropvolgend is onderaan versierd met een afbeelding van de evangelist Johannes en de verschijning van Christus als tuinman aan Maria Magdalena (afb. Z3). Verder zijn in het handschrift afbeeldingen geplakt van Johannes de Evangelist en Johannes de Doper (afb. Z11). Hierboven is een gravure geplakt met de aanbedding van het heilig Sacrament in de vorm van een kruis en een monstrans (afb. Z10) en ervoor is een prent ingevoegd met Christus, Petrus en Andreas naast

de boot aan het meer van Galilea (afb. Z7). Deze afbeelding wordt in *'t Schat der zielen* omschreven als het moment waarop Christus zijn apostelen oproept Hem te volgen (Matteüs 4:18, Marcus I: 16-17 en Lucas 5:11). Johannes de Doper, alsmede de evangelisten en apostelen, komen telkens weer terug in de preken van Oleus. Deze werden de maagden steeds als voorbeeld voor ogen gehouden: net als de apostelen moesten de maagden luisteren naar de woorden van Christus.

Afbeeldingen van deze bijbelse figuren konden dus vaak en op verschillende plaatsen ter illustratie van de sermoenen worden aangewend. Het bevestigt het algemene beeld dat in dit handschrift zelden specifiek één afbeelding op één bepaalde plaats werd geplakt die direct refereerde aan de teksten, met uitzondering van de passieprenten in het laatste gedeelte.

De overige afbeeldingen pasten over het algemeen binnen ‘de moraal van het verhaal’ en weerspiegelden de voorkeur van het klopje.

5.9 NOORD-ZUID

Het is niet zo dat het enkel vrouwen waren die afbeeldingen gebruikten ter illustratie of versiering van handgeschreven preken, gebeden, *Vitae* en intenties. Hoewel deze zeldzamer zijn, zijn er ook versierde tegenhangers van mannelijke geestelijken bekend, hoofdzakelijk collegetraktaten.

Na de Reformatie werd het moeilijk om priesters in eigen land op te leiden. Aan het einde van de zestiende eeuw werd er een alternatief gevonden door Noord-Nederlandse priesterstudenten naar Keulen te sturen en later ook naar Leuven. Speciaal voor deze studenten werden Nederlandse huizen opgericht waar de toekomstige zielzorgers tijdens hun opleiding konden verblijven. Voorafgaand aan de studie in de theologie dienden ze zich te bekwamen in de filosofie aan aparte opleidingsinstituten.⁷⁸

In het Museum Catharijneconvent bevinden zich acht zeventiende-eeuwse collegedictaten van priesterstudenten. Vier ervan zijn van één student en bevatten een volledige cursus;⁷⁹ twee van deze manuscripten zijn geïllustreerd met bijgebonden prenten, waaronder anatomische, astrologische en natuurkundige afbeeldingen.⁸⁰ Daarnaast zijn er ter memorie van de teksten ook emblemata, devotieprenten en enkele moralistische prenten bijgevoegd. De emblemata zijn afkomstig uit twee verschillende reeksen en voor het merendeel anoniem; twee bevatten de signaturen van de kunstenaars Joannes Thomas (*delin*) en Arnold Loemans (*sculp*) (afb. 5.4).⁸¹ Het versieren van collegeaantekeningen met dit soort van emblemata was een gangbare praktijk; ook van het jezuïetencollege te Brussel zijn bijvoorbeeld traktaten overgeleverd die versierd zijn met vergelijkbare getekende en geschilderde emblemata.⁸²

De wetenschappelijke prenten bevatten de signaturen van de Leuvense prethandelaren Lambert Blendeff en Michael Hayé. Van deze laatste uitgever zijn ook de moraliserende prenten en de devotieprenten (kopieën naar bekend werk) afkomstig, die vooralsnog verder nergens zijn aangetroffen.⁸³

Antwerpse gebroeders Wierix, behalve dan de afbeeldingen die zij graveerden in opdracht van anderen: daarvan zijn enkele opgenomen in het Amsterdamse klopjeshandschrift.

De gebroeders Galle, Karel de Mallery en de gebroeders Wierix waren tijdgenoten en allen werkzaam in Antwerpen. Van deze kunstenaars-uitgevers is op het moment alleen de grafiek van de gebroeders Wierix gedegen geïnventariseerd. Bij twee nauwverwante prenten door de kring van deze groep Antwerpse kunstenaars is het daarom vaak moeilijk vast te stellen welke van de twee het eerst (of het laatst) vervaardigd werd. Wie graveerde er precies naar wie? Een grondige inventarisatie van het belangrijke oeuvre van de nazaten van Philip Galle zou daarover mogelijk nader uitsluitsel kunnen geven.

In de handschriften zijn verder prenten aangetroffen van de Noord-Nederlandse kunstenaars Chrispijn de Passe, Jacob en Adriaen Matham, Harmen Janz. Muller en Pieter Hendricksz. Schut. De bijbelprentjes van Schut werden – evenals de aangetroffen exemplaren uit twee passiereeksen naar ontwerp van Maarten de Vos (zie hierover paragraaf 5.7) – verkocht in de winkel van de Amsterdamse prenthandelaar Claes Jansz. Visscher. De populairste Noord-Nederlandse graveur, te oordelen naar de aangetroffen prenten in de handschriften, was Schelte à Bolswert. Net als zijn broer Boëtius is hij niet erg bekend als graveur van devotieprenten.⁸⁴

Daarnaast bevatten de Haarlemse en Amsterdamse manuscripten devotieprenten uit Frankrijk en Duitsland, uitgegeven door de Parijse prenthandelaren Jasper Isaac en Thomas de Leu en door de Keulse uitgever Peter Overadt. Het aanbod van devotieprenten moet, ondanks de beperkingen waaraan de katholieke kerk was gebonden, groot zijn geweest. Dat de geestelijke maagden een voorkeur hadden voor Antwerpse prenten is niet verwonderlijk: Antwerpen was in de zeventiende eeuw hét centrum in West-Europa van religieuze kunst en cultuur.

KLEURAFBEELDINGEN BIJ HOOFDSTUK 6

6.3

Christus gezeten op het kruis
Anoniem, ca. 1480, ingekleurde houtsnede
(latere afdruk), 11,6 x 7,9 cm
Utrecht, MCC, BMH g17b

6.4

Christus in kribbe met kruis, omringd door engelen
met Arma Christi
Theodoor Jonas van Merlen (grav. en uitg.),
ingekleurde gravure op perkament, 10 x 7,5 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1620

6.5

'In laboribus a iuventute mea': Christus gebukt onder lijdenswerktuigen
Michiel Sniijders, ca. 1625, ingekleurde gravure op perkament, 9 x 6 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1218

6.6

'S. Elisabetta'
Frederik Bouttats, ca. 1650, ingekleurde gravure op perkament, 9 x 6,5 cm
Utrecht, MCC, OKM dp6242

6.8

Hieronymus
Alexander Voet, ca. 1650, ingekleurde gravure op perkament, 9 x 6,5 cm
Particuliere collectie

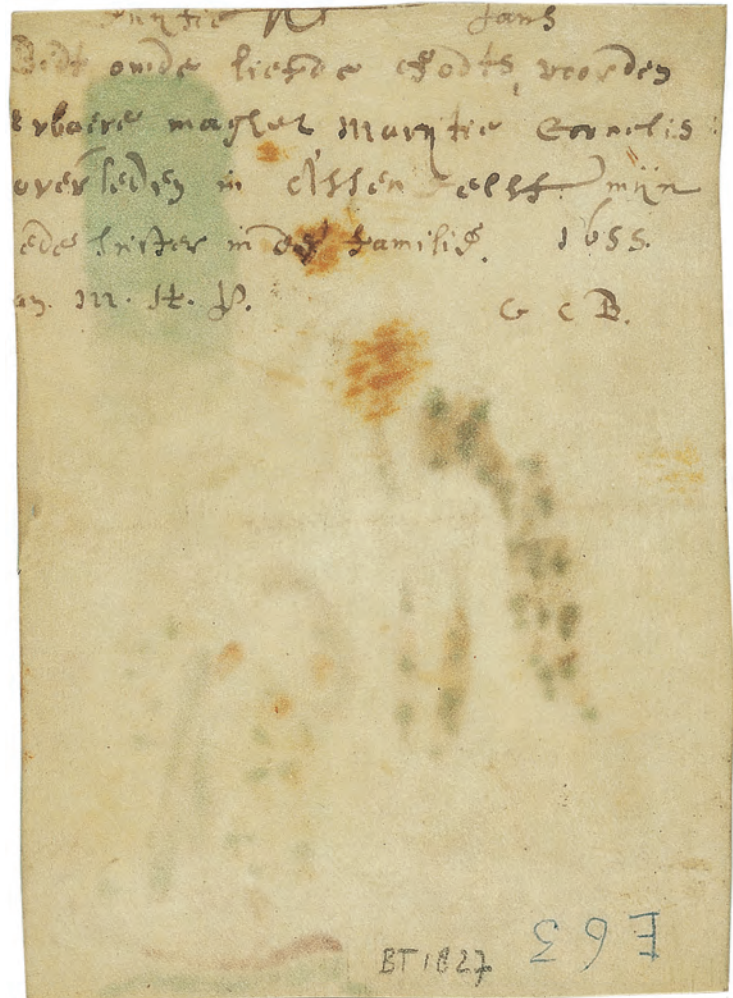

6.11

Een maagd (Maria?) ontvangt het heilig Sacrament van Christus als priester

Anoniem, ca. 1650, ingekleurde gravure op perkament, voorzien van micaglimmers, 13,5 x 8,8 cm

Breda's Museum, BT 1827

6.12

'O Iesu myn siel dorst naer u': religieuze die het heilig Sacrament ontvangt van een priester, afkomstig uit: De gheestelycke vryagie, uitgegeven door D. Schouvaerts (Brussel), 1624

Anoniem, ca. 1620, gravure, 14,5 x 9,1 cm

Utrecht, MCC, ABM dp62,

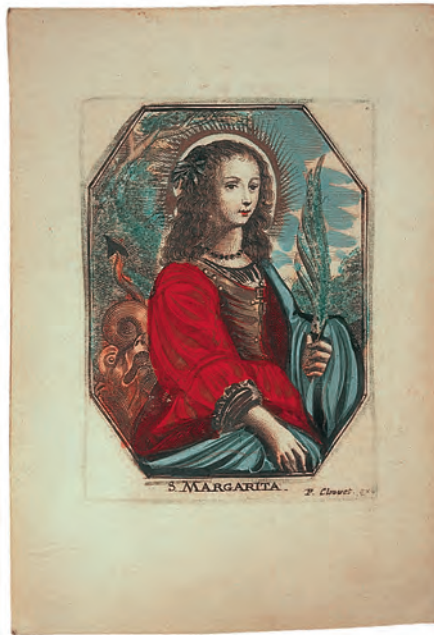
6.14

Margarita

Peter Clouwet, ca. 1660, ingekleurde gravure op

perkament, 13,5 x 9,5 cm

Utrecht, MCC, OKM dp680

H
 Maria Willems
 Bidt voor ds Ziele
 Vaders Erbe. Pater
 Joannis Versluis gestorven
 den 14. Aug. 1663

680

6.15

Agatha

Philip Bouttats, ca. 1660, ingekleurde gravure op

perkament, 12,5 x 9,5 cm

Utrecht, MCC, OKM dp5644

O Ewigheit Ewigheit
 hoe seldig sijn wij
 My godachtig
 Bidt voor de ziel van de
 Mene sueter Cortelie van
 sijndubbel gesforme.
 den 3 November 1663

OKM
 5644

6.16

Veronicoedok omringd door Arma Christi

Theodoor van Merlen, ca. 1665, ingekleurde gravure

op perkament, 11 x 8 cm

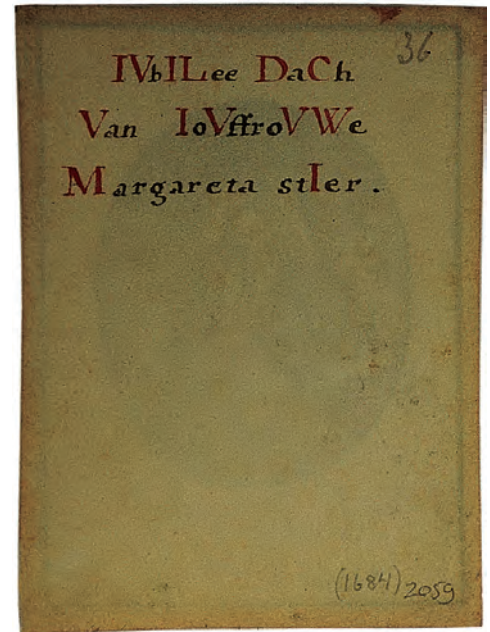
Particuliere collectie

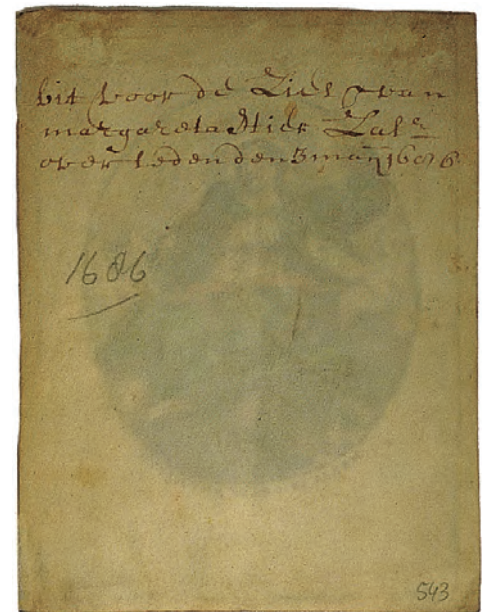
Vermaan van sterren, doet sonnen deeren
 Bidt voor de Ziel van u Eerwaarde Pater
 toe vander Sterre ontflapen in den Heer
 den 5 Augusty 1671

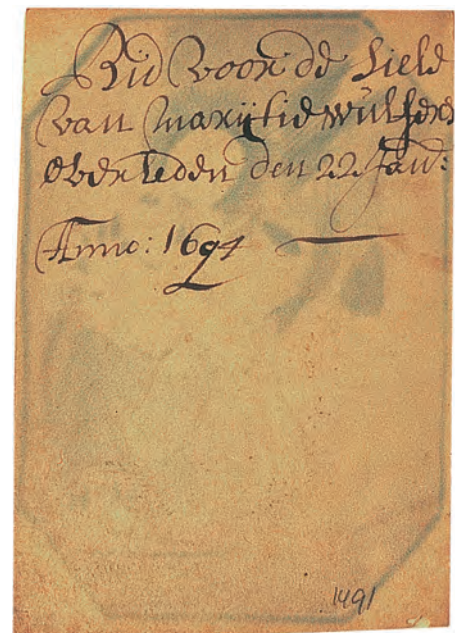
6.17
 Jozef met het Christuskind
 Theodoor van Merlen, ca. 1670, ingekleurde gravure
 op perkament, 13 x 9,5 cm
 Utrecht, MCC, ABM dp2059

6.18
 De hemelvaart van Maria
 Theodoor van Merlen, ca. 1670, ingekleurde gravure
 op perkament, 12 x 9,5 cm
 Utrecht, MCC, OKM dp543

6.19
 Barbara met Jezus en Maria
 Theodoor van Merlen, ca. 1670, ingekleurde gravure
 op perkament, 13 x 9,5 cm
 Utrecht, MCC, BMH 1491

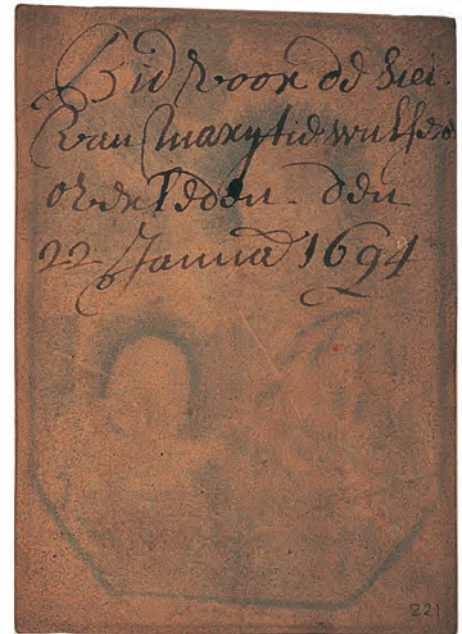

6.20

Joanna

Cornelis van Merlen, ca. 1690, ingekleurde gravure,
13,5 x 9,5 cm

Utrecht, MCC, OKM dp221

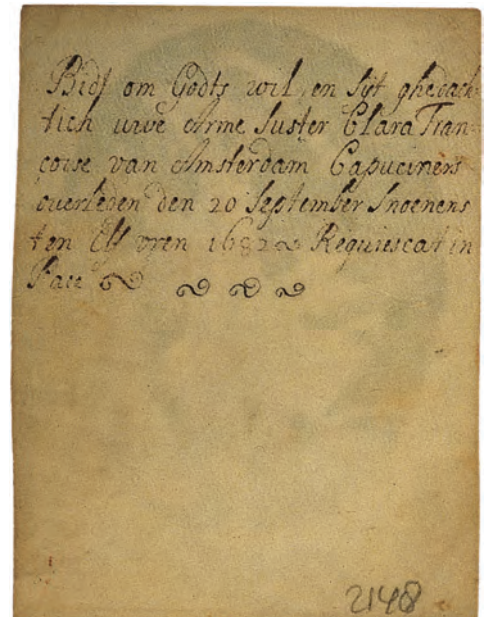

6.21

'Amor meus Crucifixus est' (Mijn lief is gekruisigd)

Anoniem, ca. 1680, ingekleurde gravure op
perkament, 7 x 9 cm

Utrecht, MCC, OKM dp2148

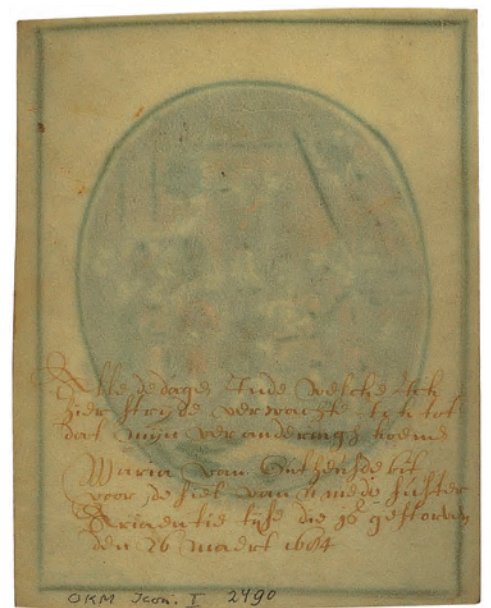

6.22

'De 19 H.H. Martelaren gedoot door de
coorde tot Gorcum'

Peter Clouwet, ca. 1670, ingekleurde gravure op
perkament, 12,5 x 9,5 cm

Utrecht, MCC, OKM dp2490

6.29

'U H. Passie ende pijn is onse ziel een medicijn',
emblematische voorstelling van oprijzende harten met
Arma Christi

Anoniem, ca. 1690, tekening in kleur op perkament,
8,5 x 12 cm

Utrecht, MCC, BMH dp2702

Cornelia Willems Winder

Reminot den Heer en anders niet
Gedult min die wint verdriët
Sal Godt gestadig in u rusten
Wat hem belieft dat moet u lusten
Luttel hij nat leuen vraagt
Die eeuwig in syn harte draaght
Een hoeg verheuen Ziel tot Godt
Die acht de werelt voor een spot
Laet, Lyet, Leert, en Mint
Soo zyt Gy Jesus liefste Kind

Den 30 Juni A. 1691
VI, 17, 3

Biet voor
G. P. Brock

6.30

Anna met Maria

Peter Clouwet, ca. 1670, ingekleurde gravure op
perkament, 11,5 x 9 cm

Utrecht, MCC, OKM dp917

Einwohner
Einwohner ist die firtor der
engelen die victorie der
anküngholt made firtor
votmoechigheit en is godu
enicht die firtor heil
berinnit alht die votmoechigheit
ghij sint behouder die firtorheit

die vor al in medde
firtor die vor mijn
annicheit honorie en
1697 vor mij hiltgen conuol

917

6.31

Ecce Homo

Jacobus de Man jr., ca. 1725, gravure op perkament,

12,4 x 9,5 cm

Utrecht, MCC, OKM dp1987

1
 Oudmoed, met Luyzenhyde
 brengt ons in sekerhyde
 tot in des hemels vroeyde.
 Hy is seer schoon, die dees draegt;
 daerom deet gy seer wel O Maegde,
 als gy verhoos dees deugde.
 Te is oft en dertig jaer,
 dat gy naemt voor een paar,
 uw Jhesu, uw beminde,
 gy droegt hem op uw sussenhyde,
 van lijf van ziel, met vrolykhyde;
 door liefde gy u verbinde.
 Het beste deel, o Maegde,
 koos gy, dat god behaegt,
 als gy dees staet aenstaende;
 Want 't is alleen het Maegde loof,
 dat zingt het liet een Lam Gods voor,
 en 't meest by hem in waarde.
 Gy zyt dan u niet meer,
 daerom leeft voor den Heer,
 bemint hem nu waeragtig;
 doonde die, bidt, en liefdeghyde,
 uw Bruidgom is u altyd,
 o Maegde weest dit indagtig. 1987

6.32

Agatha

Peter Clouwet, ca. 1670, ingekleurde gravure op

perkament, 12,1 x 9,1 cm

Utrecht, MCC, OKM dp5646

Aan u mijn suster liefdes ik op velen dach
 geluk en zeggen, meer als ik u seggen mach,
 Aan lichaam, maar voor al tot uw dierbaer
 Troost en genotgen mede voor dien in velen staet
 Alom aan u verpant, en deel hebt met het lot
 Aan u hier toegevocht, van onken goden goets
 Betracht voor alle ding, u na godts wil te roegen,
 Om dat gy hem bemint, en soekt sijn wel genotgen
 Ontvict u van al t geen u buiten godt verhoekt
 Noijt vint men waer verlicht als in oprecht
 Licht baert verlicht.
 U E genotgenst duster
 S: Agatha BOON. R: 10
 Duss mca L: 16
 Den dach van S: Agatha A: 1670
 5646

6.33

De heilige Familie

Hieronimus Wierix (grav. en uitg.), ca. 1600,

ingekleurde gravure op perkament, 13,3 x 9,3 cm

Utrecht, MCC, OKM dp1115

Den H. Carolus Borromeus segt
 Dit willen in den Weg des Heeren voortgang
 doen metten die dinghen volbrengen
 Ten 1 Dat hy alle Dagen beginne doet met
 silecken vrblijghyt te dienen als of hy tot dien
 t get nits en hadde gedaen.
 Ten 2 Dat hy daerlyk actij verlijet in goets
 tegenwoordighyt te wandelen.
 Ten 3 Dat Goet alleen t eynde sy van
 al wat goet hy doet.
 Hillegonda Maria Cloppenburg
 Bid over 1115
 Maria Van Borgonie
 Den 15 Augusti 1600

6.34
De kroning van Maria
Michiel Cools, ca. 1680, ingekleurde gravure op
perkament, 12,5 x 9,5 cm
Utrecht, MCC, OKM dp556

1680

Voor ymant oprecht ghelyck te horen
synde is des dachz een quartier in
viddens geroey: want de vryftringe
en de vrylooyinge des eijze wils, doet
aen een vryftrone meer profijts
en een quartier in, als aen een on-
vryftrone + twee viden. Ita
S. Ignatij de Loyola.

Lieve vryftr Maria Rogham die
voor twee broeders Paulus Rogham
den 2 Augusti 1680. Sinag Emorick.

556

6.35
Helena
Johannes van den Sande, ca. 1695, ingekleurde
gravure op perkament, 14 x 9,5 cm
Utrecht, MCC, OKM dp6514

Christus Spreekt tot onse S: Moeder
Birgitta in haerder Hemellicke Re-
latic 2 Boeck 23 Cap:

Mijne Dochter off ick Schoons Van
veele veracht, en verageten hen. So
vergeet ghy mijn Doch niet. Siet mijne
Droefheit, en veraght mij. Naer: soo veel
als ghy Cant, bedenckt mijne Smerlen, en
Threnen, en laet het veele sijn dat ge
ghesondicht hebt. Want de vryden
hoats sijn weinich.

6514

Deer hemme Nichte, sijn Anna
van hecken, misanekt dit bealleken,
tot Een vrydelijcke bedachtenis, en ver-
geet niet. vry: mij some sondares. Bidde
v. E. Nichte. S. Johanna, Helena, Eijgemans
Birgittin, on: in St. Marienboon den 17
den 18 Junius 1680.

6.36
Maria Magdalena
Theodoor Galle (uitg.), ca. 1625, ingekleurde gravure
op perkament, 9,5 x 7 cm
Utrecht, MCC, BMH dp880

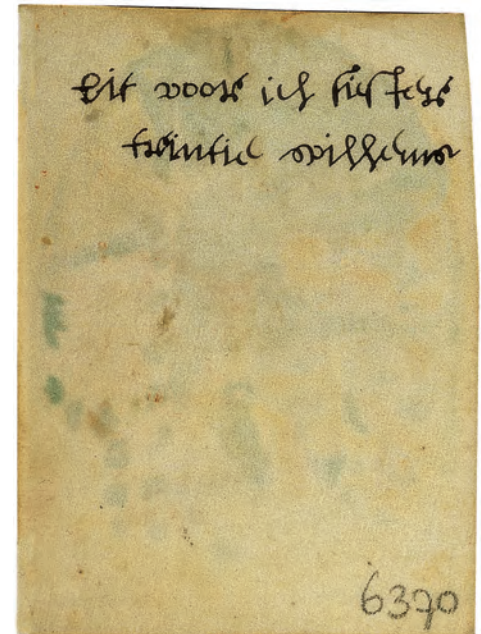
WILDEBOER ISOMMO DIF BIERDE
KEN WER IETE WIEBENTEON
OM DOET IETE W EN MY MIN OERLE
DOET DOEF LIC DE TOEF WILLEN
DE DONTENEN BLEEF VOOR
COMTE BIR SYBENOM OM
GODS WILDE

880

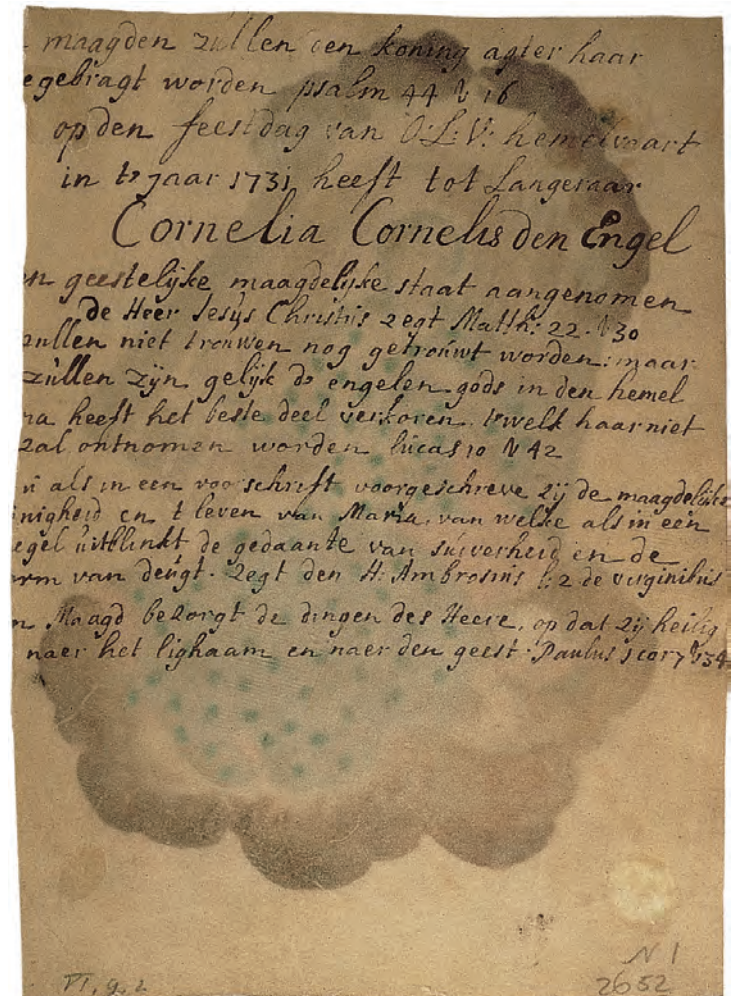
6.37

Franciscus van Paula
Alexander Voet (grav. en uitg.), ca. 1650,
ingekleurde gravure op perkament, 9 x 6,5 cm
Utrecht, MCC, OKM dp6370

6.38

Maagd gezeten op een wolk
Anoniem, ca. 1730, tekening in kleur op perkament, 20 x 14,3 cm
Utrecht, MCC, BMH dp2652

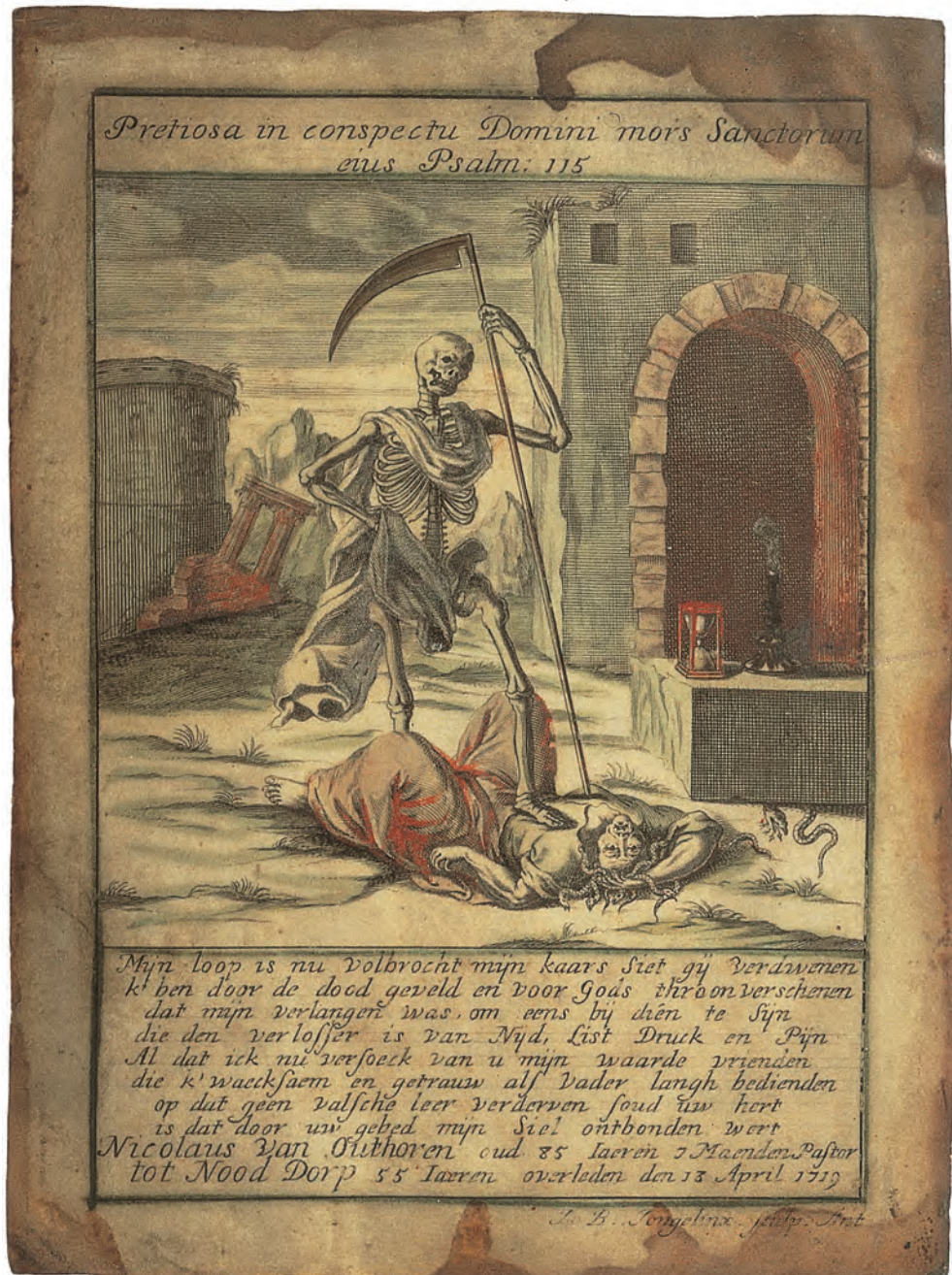

6.39

Vanitasafbeelding met memento mori voor Nicolaas van Outhoorn

Jan Baptist Jongelinx, 1719, ingekleurde gravure op perkament, 18,5 x 13,5 cm

Utrecht, MCC, BMH dp1832

6.40

Vanitasafbeelding met memento mori voor Franciscus Verburgh

Joannes van den Sande ca. 1670, ingekleurde gravure op perkament, 9 x 6,5 cm

Utrecht, MCC, OKM dp2491

6.41

Vanitasafbeelding met memento mori voor Gerardus de Rotte

Jacobus de Man, ca. 1715, gravure op perkament, 11,8 x 8,6 cm

Utrecht, MCC, BMH dp1245

6.42

Invulprentje met vanitasafbeelding

Lodewijk Fruytiers, ca. 1750, gravure, 9,5 x 7,2 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1084.

6.43

'Ghij moet dit wel versinnen Wildij die sonden verwinen', vanitasafbeelding

Joannes Huberti, ca. 1650, gravure, 9,2 x 6,6 cm
Utrecht, MCC, BMH dp1164

6.44

Memento mori, vanitasafbeelding

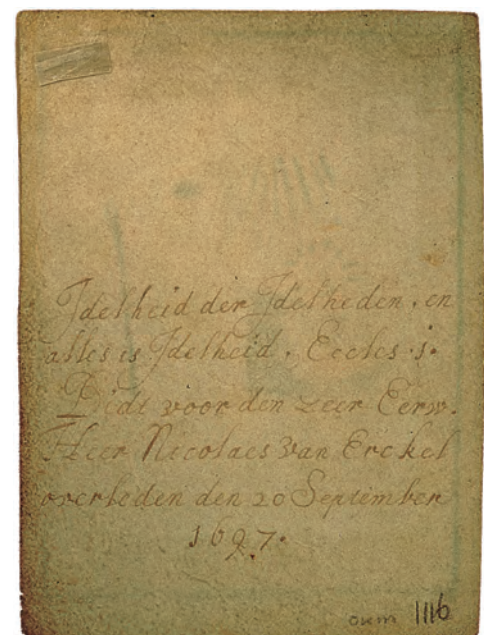
Joannes van den Sande, ca. 1680, gravure op perkament, 10,9 x 7,3 cm
Utrecht, MCC, BMH dp3442

6.45

Amor trekt Anima weg bij de dood

Maria Volders, ca. 1690, ingekleurde gravure op perkament, 12,4 x 9 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1116

6.47

'O Heer myn hert en heeft gheen rust': stervende maagd, afkomstig uit De gheestelycke vryagie, uitgegeven door D. Schouvaerts (Brussel), 1624
Anoniem, ca. 1620, gravure, 14,5 x 9 cm
Utrecht, MCC, ABM dp61

6.48

Maagd die bij de hemelpoort wordt ontvangen door haar Bruidegom Christus
Anoniem, ca. 1585, gravure, 10,2 x 6,6 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1053

6.49

Maagd die bij de hemelpoort wordt ontvangen door haar Bruidegom Christus
Jacobus de Man, ca. 1700, gravure op perkament, 9,5 x 6,5 cm
Utrecht, MCC, BMH dp877

6.50

Hemeldans van maagden rondom hun Bruidegom Christus
Joannes Cnobbaert (uitg.), ca. 1635, ingekleurde gravure op perkament, 9,5 x 6,5 cm
Breda's Museum, BT 1341

6.51

Hemeldans van maagden rondom hun Bruidegom Christus
Weduwe Joannes Cnobbaert (uitg.), ca. 1640, ingekleurde gravure op perkament, 10,2 x 6,8 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1769

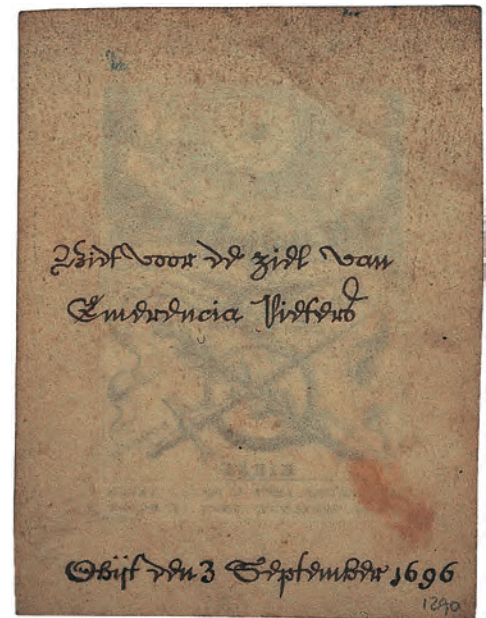
6.52

Vanitasafbeelding

Gerard Donck, ca. 1690, gravure op perkament,

12,5 x 9 cm

Utrecht, MCC, OKM dp1290

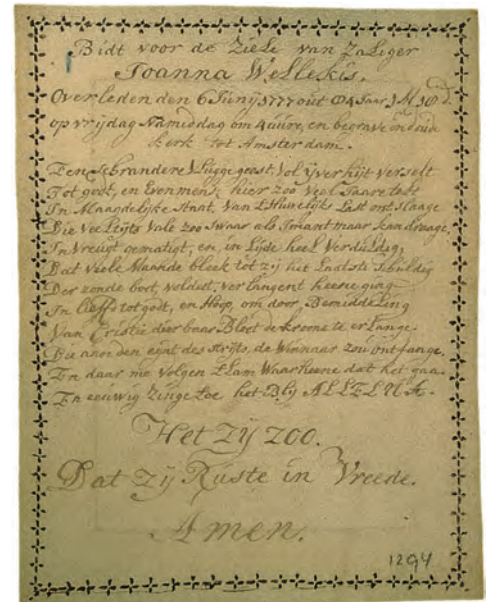
6.53

Vanitasafbeelding

Gerard Donck, ca. 1690, gravure op perkament,

11,5 x 8,9 cm

Utrecht, MCC, OKM dp1294

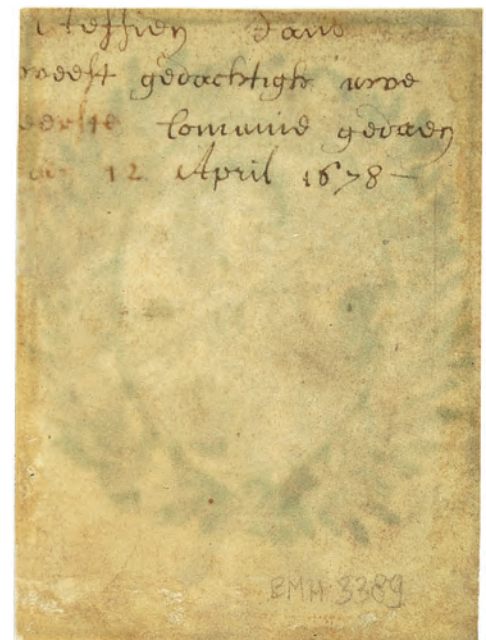
6.54

Het Christuskind gebukt onder Zijn lijdenswerktuigen

Gaspar Huberti, ca. 1675, ingekleurde gravure op

perkament, 8,5 x 6,5 cm

Utrecht, MCC, BMH dp3389

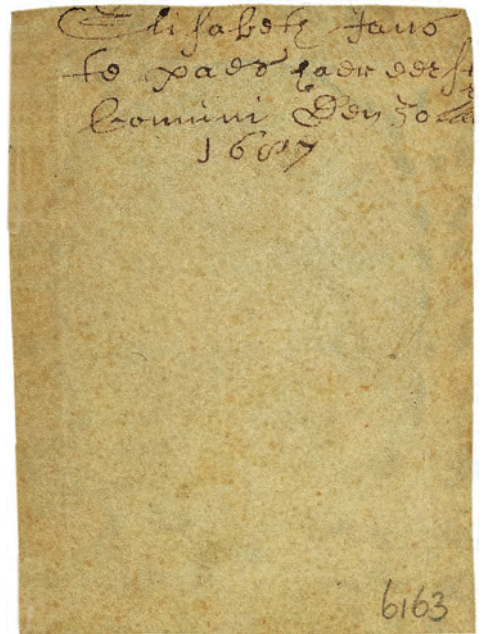
6.55

Cunera

Johannes van den Sande, ca. 1675, ingekleurde

gravure op perkament, 11,5 x 8 cm

Utrecht, MCC, OKM dp6163

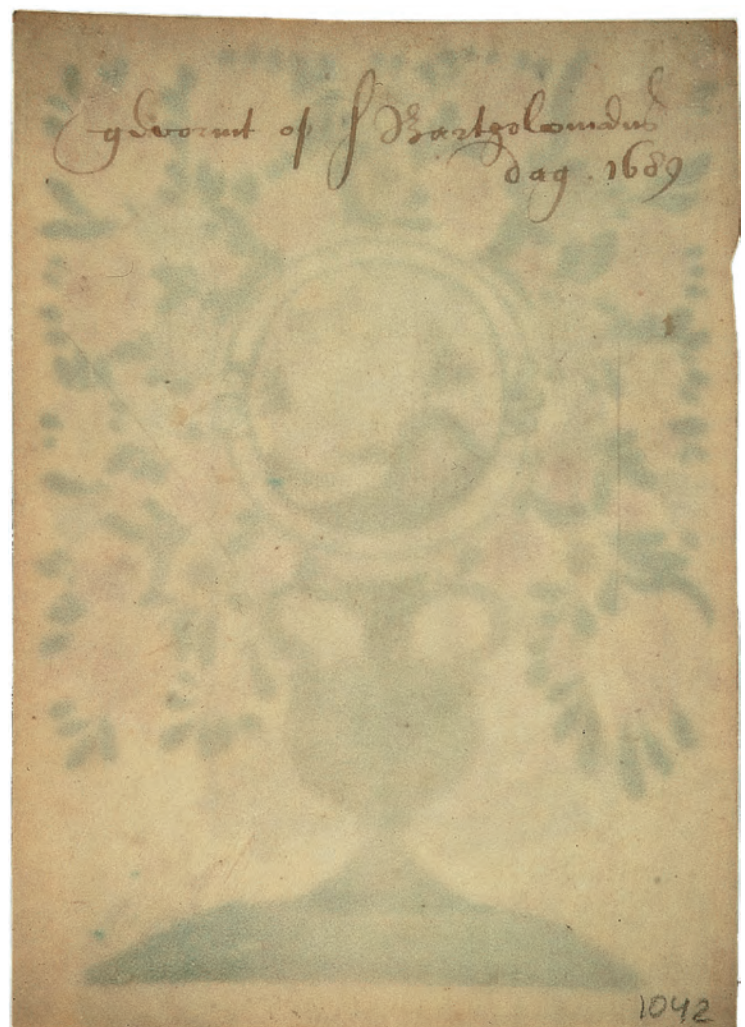

6.56

'Soete eenighijdt als Godt de ziel verblijdt': vaas met bloemen rondom een emblematische voorstelling met een hart

Anoniem, ca. 1685, tekening in kleur op perkament, 14 x 10 cm

Utrecht, MCC, OKM dp1042

6.60

Johannes de Evangelist

Nicolaas Lauwers (uitg.), ca. 1650,

ingekleurde gravure op perkament, 9,5 x 7 cm

Breda's Museum, BT 3693

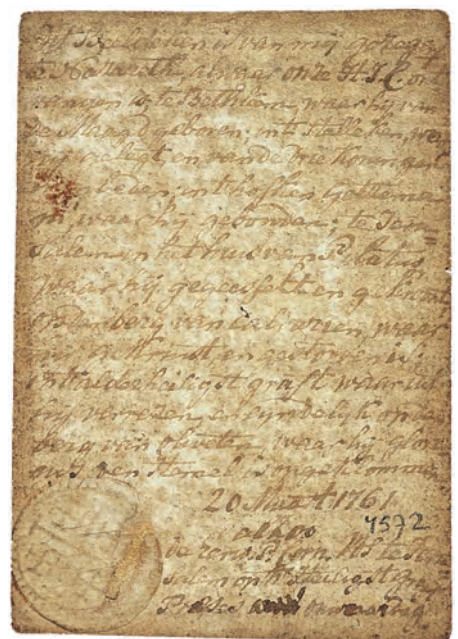
6.61

O.L. Vrouwe Sterre der Zee,

bedevaartprentje uit Maastricht

Peter Clouwet, ca. 1700, gravure, 9,5 x 6 cm

Utrecht, MCC, ABM dp4572

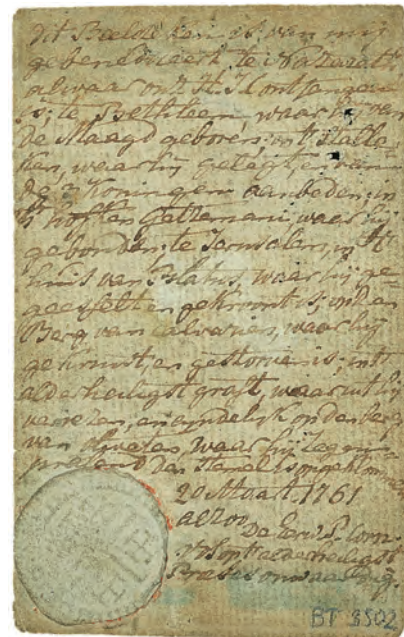

6.62

Christus aan het kruis

Anoniem, ca. 1750, ingekleurde gravure, 9,5 x 6 cm

Breda's Museum, BT 3502

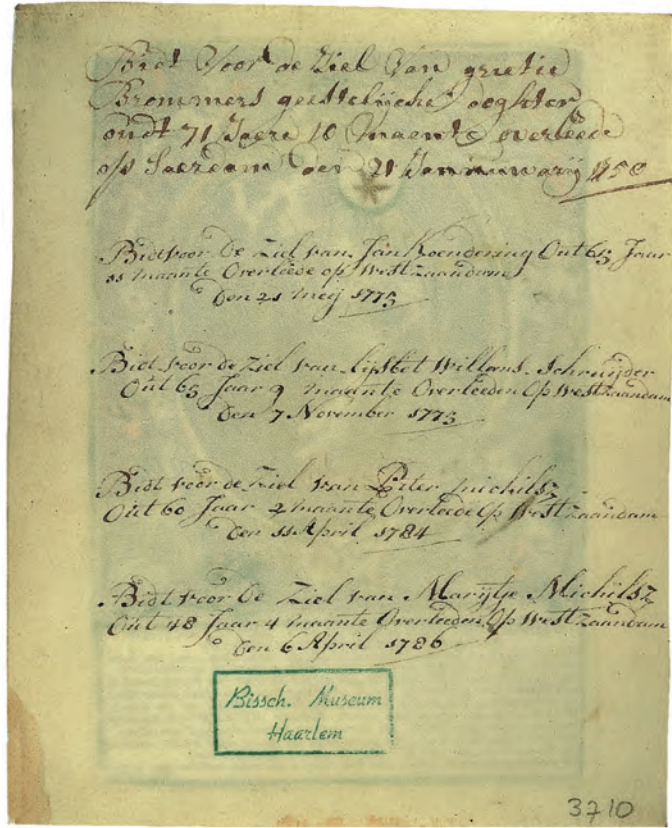

6.63

'Ghebet tot den H. Nicolaus de Tollentino'

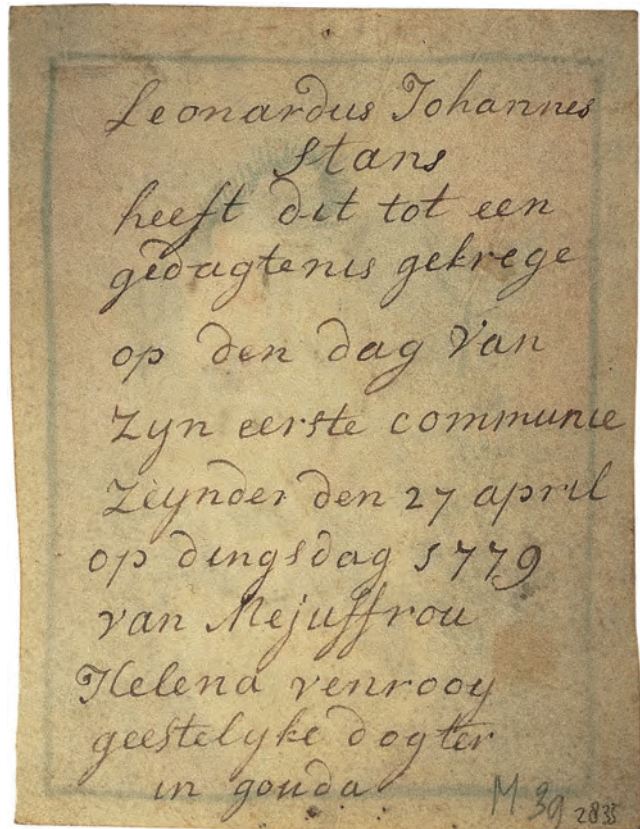
Frans Huberti, ca. 1680, ingekleurde gravure op perkament, 16,2 x 13 cm
Utrecht, MCC, BMH dp3710

6.64

'Refugium Peccatorum', Maria met kind op de maansikkel

Anoniem, ca. 1775, applicatieprent met fragmenten textiel en gegraveerd
papier, op een achtergrond van een tekening in kleur op perkament,
13,6 x 10,5 cm
Utrecht, MCC, ABM dp2835

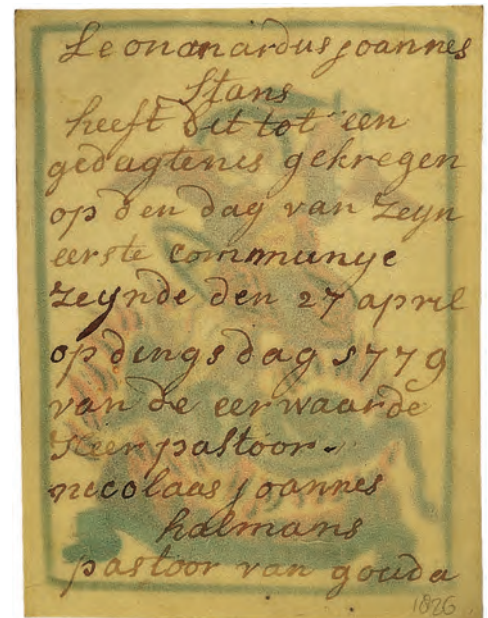

6.65

Michael

Anoniem, ca. 1775, ingekleurde gravure op perkament,
12,3 x 9,2 cm

Utrecht, MCC, ABM dp1826

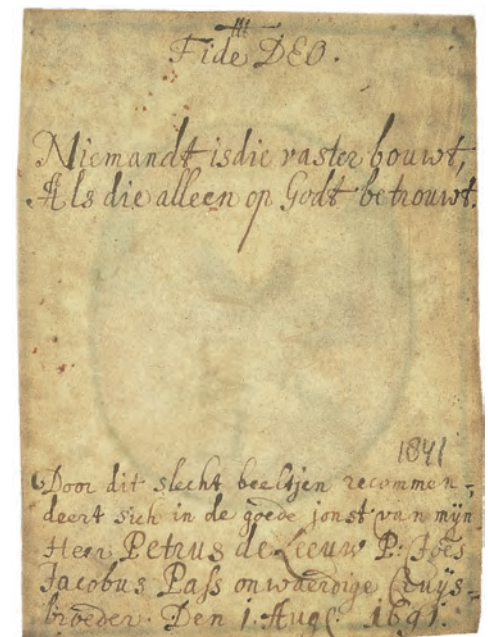
6.66

Petrus en Paulus

Frans Keldermans, ca. 1670, ingekleurde gravure op perkament, versierd met bloemen van hooi en stro,

9,5 x 7 cm

Utrecht, MCC, BMH dp1841

6.67

Christus aan het kruis

Anoniem, handgemaakt met gegraveerde delen en hooi en stro op textiel, 9,5 x 7 cm

Utrecht, MCC, ABM dp4089

6.69

Anna met Maria

Frans Huberti, ca. 1680, ingekleurde gravure

op perkament, versierd met bloemen

van textielfragmenten, 12,5 x 9 cm

Utrecht, MCC, OKM dp5784

Jesus Christus
 heeft vol bedaght
 doo' werelt bruggt
 de niet en d'gft
 tot gem' b'lt sterke
 liet de dragen geij
 goetf seij oogg op
 in geflagen bit voor
 st'ndijen van santen

1704

6.70

Schouderwond van Christus

Isabella Hertsens, 18de eeuw, ingekleurde gravure, 7 x 9,5 cm

Breda's Museum, BT 1434

6.72 (afb. rechts)

Schouderwond en zijde wond van Christus,
met gebedsinstructie

Anoniem, 17de eeuw, tekening in kleur, 21,4 x 16,2 cm

Utrecht, MCC, BMH dp2738

es is mijnen verlosser mijn groote en
 hope alle mijnen wensch mijn
 enige Liefde is in u dat sich hope iac
 alle mijn betrouwen stel ich in u handen
 vast ghenagelt aen het Cruys voor mijne
 en alle menschen Salighijt gij hebt betaelt
 mijn ransoen en door u H: Dierbaer Bloet
 en bitter doot hebt gij oneyndelijck meeroer
 gegeven als het noodigh was tot betalinge
 van alle mijn schulden samen omte re-
 medieren alle mijn kelenden ende
 miserer O Eeuwighen Vader ich re-
 commandere meynen geest in de min-
 nelijche Wonden van uwen Alderlief-
 sten Soon besonderlyck in de Wonde
 van sijn H: gehopenit Herte dewelcke
 soo groot en breedt is gelijck hij selver ver-
 hopenbaert heeft aen een van sijn uijtver-
 horen dat een ieder sich daer in kan vertr-
 ecken rusten en in de selve vinden alle
 de consolatie gratie en bescherminghe
 die men soude konnen wenschen ich bid
 u door het Dierbaer Bloet van uwen
 Sone die gij gesonden hebt om alle
 menschen Saligh te maechen ontfancht

BT 3318

6.71

Zijde wond van Christus

Anoniem, 18de eeuw, tekening in kleur, 7,5 x 13,5 cm

Breda's Museum, BT 3318

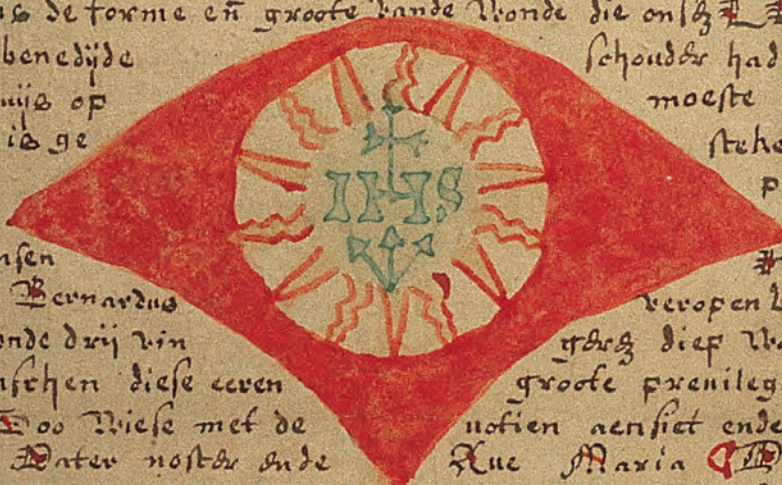

Den Tijtel ons
ren grooten K^{on}
zijn leesen vijf pr
Anasore Jesu
Sothor Basileos
Jesus Nazareuus
Jesus van Nazareth

Heeren dadr alle da
laet aente verdienē
nr en vijf Ave Maria
Malchi Judim
Exomo Solcon
Rex Judeorum
Coninck der Joden

Wit is de forme en groote vande Wonde die onsz Heer in
zijn gebenedijde
zijn Cruys op
dewelck is ge
ijscen
dit na
ien Onsen
Sinte Bernardus
dese Wonde drij vin
de menschen diese eeren
seint Soo wiese met de
enen Water nostor ende
vertroost worden in wat lyden dat hij oock is

Heer in
schouder had dadr hij
moeste dragen
steken in een
plaet waer
gemete
Heer heeft
veropen vacht dat
gheg diep walt Ende
grooten p^{re}nilegien toege
uotien aensiet ende leest
Ave Maria Die sal
vertroost worden in wat lyden dat hij oock is

Wit is de lenghde en breedde der Wonde der gebenedijde
zijde Christi Also een deuote Reliquie van G^ottis ver
toont Soo
tien aen
een

nr en
Maria Die
Godts gratien dien
dootsonden Ende vercrigen vergisnisse vandenijde sonden

Wiese met deu
siet en leest
Dit
Ave
sal door
dach wij zijn vā
vandenijde sonden

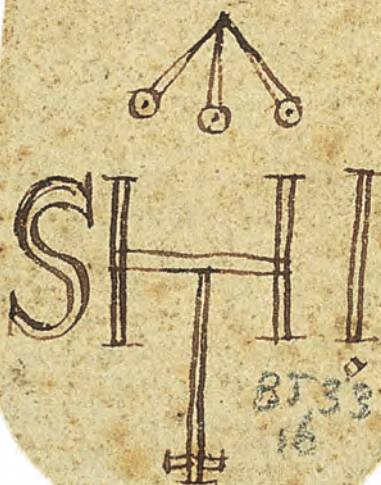

GHEBEDT

O Jesu gheeft my moet,
Myn Cruys met u te draeghen.
En leert my dat ick mach,
Wat lyden sonder klaghen.
Maer kom' ick niet soo vern'
Dat t'lyden my verheught
Versterckt my, dat ick maeck
Dock van den nootd een deught
Amen.

F. Huberti.

dit is de
maet van den
voet van de H: ma-
get en moeder godts

MAR

als sij 12.
iaer oudt was, wie dien
3. maal kust en lesende
3. maal den weest gegroet
etc. verdienen ses duij-
sent iaer aflact: gegunt
door den pavs iannes
den 12.

Geloof sij het
alderheylighste
sacament des
antaers: en de
alderheylighste
maget en de
moeder godts
Maria ontfan-
gen sonder erf-
sonde

den pavs
den paulus den 5.
heeft verleent 100. da-
gen aflact: soo dieck
wils als men desen
lof leest

17 76

6.74

De heilige Familie

*Anoniem, tekening in kleur op perkament met een
rand van geborduurde bloemen in een vaas,*

9,5 x 6,8 cm

Utrecht, MCC, OKM dp55

6.76

Geestelijke hand: 'Daeghelyckx ondersoeck der Consciëntie eermen slapen gaet'

Johannes van den Sande (uitg.), ca. 1700, gravure op perkament, 9,5 x 6,2 cm

Breda's Museum, BT 3691

6.77

Geknipte gebedshanden met heilig Hart en Lam Gods Anoniem, 18de eeuw, uitgeknipte tekening in kleur, 10 x 11 cm

Utrecht, MCC, ABM dp3323.

6.78

Jozef

Anoniem (Duitsland), eerste kwart 18de eeuw,
gesneden perkament met een tekening in kleur,

9,8 x 5,8 cm

Utrecht, MCC, OKM dp428

6.79

De heilige Familie

Anoniem (Antwerpen), eerste kwart 18de eeuw,
gesneden perkament met een tekening in kleur,

11 x 8,4 cm

Utrecht, MCC, ABM dp3606

6.80

Kruis met Lam Gods en Arma Christi

Anoniem (Antwerpen), ca. 1725, gesneden perkament met een tekening in kleur,

11,8 x 9,1 cm

Utrecht, MCC, OKM dp5401

6.81

Jezus amabilis

Anoniem (Duitsland), tweede helft 18de eeuw,
gesneden perkament met een tekening in kleur,

23,2 x 15,5 cm

Utrecht, MCC, BMH dp3157

6.82

Maria Mater amabilis

Anoniem (Duitsland), tweede helft 18de eeuw,
gesneden perkament met een tekening in kleur,

22,4 x 14,8 cm

Utrecht, MCC, BMH dp3158

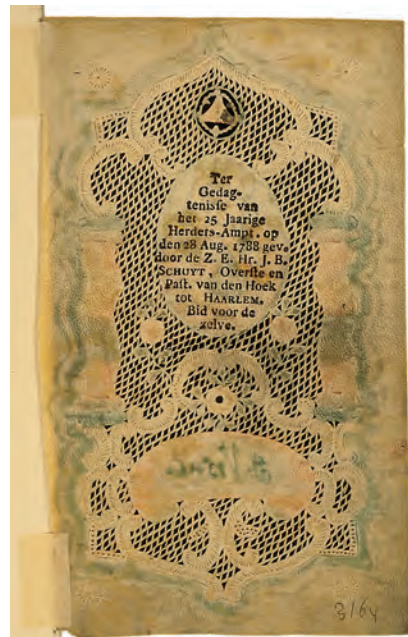

6.83

Ursula

Anoniem (Duitsland), ca. 1750, gesneden perkament
met een tekening in kleur, 13 x 7,5 cm

Utrecht, MCC, BMH dp3164

6.84

Werkset voor het stansen van prenten, afkomstig van een karmelietes te Boxmeer
Uitgestanst karton, poëzieplaatjes en prik- en snij-gereedschap, eerste helft 20ste eeuw
Particuliere collectie

6.85

Visitatie
Suzanna Verbruggen, ca. 1740, ingekleurde gravure op perkament, 11,5 x 8,5 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1248

Voor
Tryntje Ians De Graef
Geestelyke Maegd
Op den eersten Verjaerdag
van haeren Staet. 1742
Klopjes leven is vol vreugd,
Als men onderhoud de deugd
En den Regel wel beleeft,
Dien de Heer gegeven heeft.
Die ten einde toe volhert,
Al gevoeld zy hier wat smert,
Zal hierna, verlost van pyn,
Bly, en eeuwig' zalig' zyn.
philip. 4.4. gal. 6.16. Matth. 24.12
Bid voor
uw geestelyke vader
H. T. P. D. J. S.
1748

6.86

Christus ontvangt het heilig Sacrament in de Hof van Olijven
Frans Huberti, ca. 1680(?), ingekleurde gravure op perkament met sporen van opgeplakt textiel, 12 x 9 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1917

MARIA ANNA.
Berie uw Lieven Bruydegom,
En sie niet na de werreld om.
Vergeet ook Nierje Pieters niet,
Die nu den Bruydegom geniet:
Of is't dat sy hem nog ontbeerd,
Bid voor haar, soo sy heeft begeerd.
Engeltje Pieters Verlaen
Bid voor de ziele van uwe
Nigte en geestelyke medezuster
Maritje Willems Verlaen
overleden. 14. April. 1743.

6.87

Christus ontvangt het heilig Sacrament in de Hof van Olijven
Cornelius de Boudt, ca. 1730, ingekleurde gravure op perkament, 9,5 x 12,5 cm
Particuliere collectie

Zie hier uw Lieven
Soo heeft onse Heer gebeden, Soo heeft hy
voor ons geleden In het himmelsche van
syn hem swaer en doodelyke smert,
Om syn' liefde te vecklaeren, En aen
ons te openbaeren, Lyd soo het onnoozel
Lam. Dat uyl liefde tot ons kwam.
Voor ons heeft hy uytgedronken Den
Kek, die hem was geschonken, Voor
hem vol van bitterheid, Voor ons vol
van saligheid. Ag hoe vind ik my ver-
leiden! Wat blyken heb ik gegeven
Van myn liefden dankbaerheid Aen myn
Heer, die voor my lyd! Door uw liefde en
uw smerte Geseh'og, JESU, aen myn herte
Wederliefde: Dat myn hart Tot uwe er-
grag lyde smert: Dat ik kon met u mag liden.
Dat ik hoorn tot uw verbliden, Op dat alles tot
uw eer. Mag gelyen, goede Heer. Edog, myn
Heer, wat ben ik teer, Die niet sonder Wagon
Tminste weet te dragen, Die word verstoord
Ook om een woord. Genees my Heer. Toe uwe eer
gedenk de ziel van Antje Ariens omde geestelyke
Maegd, overleden in Gethsemane van 1743.
Duyff Ariens

6.88

Maria Mater Amabilis
Anoniem, ca. 1740, ingekleurde gravure op
perkament, 12 x 9 cm
Utrecht, MCC, OKM dp111

Aen
Maritje Jans Goedhert
Geestelyke Maegd
Voor haere gediensfigheid.
1742.
Zie hier uw Patrones,
En leer van haer een les:
Gediensfig zyn en kuis,
Zoo in als huten's kuis:
Zoet, redig, naerfig, stil,
Nooit doen uw eigen wil.
Doe alles tot Gods eer,
Als dienstmaegd van den Heer.
Bid voor
H T. P.

6.89

Het mystieke huwelijk

Paulus van den Sande, ca. 1735, ingekleurde gravure op perkament, 12 x 9 cm

Utrecht, MCC, OKM dp1355

Gedenkenisse
Van
Maritje Janse Goedheit
Voor
Leentje Franje Katt
Geestelyke Maeg'd
aengenomen in de Katholyke
Kerk in t Oosteind van Aelsmeer
op den Feestdag van Alleheiligen
1739

Mynen Beminde is de
myne, en ik ben de zyne:
en hy gact weiden onder
de lilien... Mynen Bemind-
de is de zoetigheid zelf: hy
is al wat men wenschen kan.
Hooglied. 2.16. En. 5. 16.
Bid voor H. T. P.
1355

6.90

Augustinus

Gerard Donck, ca. 1690(?), ingekleurde gravure op perkament, 9,5 x 6,5 cm

Utrecht, MCC, OKM dp5895

Laet ons als in den
dag eerlyk wandelen
Niet in brasseryen en
dronkenschappen: niet
in slaepkamers en on-
tugtigheden: niet in
twist en afgunstigheid
maer doed den Heere
Jesus Christus aen: en
bezorgt het vleesch
niet tot wellusten
Rom. 13. 13. 14 5895
Woorden, door welke Augus-
tinus bekeert is. Belyd. B. 8. C. 12
Bid voor J. Bon 1199

DEVOTIEPRENTEN MET TEKSTEN

1 DE OUDSTE BEKENDE DOODSPRENTJES

In 1975 publiceerde Karel van den Bergh zijn *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden*. Hij was de eerste onderzoeker die concludeerde dat het gebruik om een *in memoriam*-tekst te schrijven op devotieprentjes ontstaan moet zijn in de Republiek.¹ Hij baseerde die theorie op de twee oudste bewaard gebleven doodsprentjes, die van Trijn Jans Oly uit 1651, en op de door haar beschreven levensverhalen (*Vitae*) van de kloppen uit de statie 'Den Hoeck' te Haarlem.

Eén van die twee doodsprentjes – een St. Augustinus in een ovaal door Frederik Bouttats (afb. 6.1)² – wordt bewaard in het Sint-Dimpna- en Gasthuismuseum te Geel (België). Het andere, eveneens door Bouttats, bevindt zich in een particuliere verzameling in Nederland en stelt een 'Mystieke Schuif' in een Antwerpse achthoek voor (afb. 6.2).

Achter op beide staat de handgeschreven tekst: 'Bidt voor Catharina Jans Oly op den 29 maart 1651 overleden'. Op basis van deze twee overgeleverde exemplaren en de teksten over het gebruik van de prentjes uit de handschriften met de *Vitae*, schrijft Karel van den Bergh: 'Er is een grote kans dat het bidprentje te Haarlem geboren is en, zo niet daar, dan toch elders in een kloppesmilieu. Men vraagt zich vruchteloos af waar het dan wel elders zou kunnen geweest zijn'.³

Van den Berghs theorie lijkt niet ver bezijden de waarheid te zijn. Hoewel het toeval is dat juist deze twee prentjes zijn overgeleverd, is het gezien de voorgaande hoofdstukken, niet onwaarschijnlijk dat de eerste beschreven doodsprentjes zijn ontstaan binnen het kloppen- en begijnenmilieu. Om een vollediger beeld te krijgen van de oorsprong van de handgeschreven opdrachten op de prenten, in het bijzonder van de teksten waarin wordt opgeroepen te bidden voor het zielenheil van de overledenen, is het belangrijk de oudste overgeleverde prenten chronologisch te behandelen.

De grootste collecties oude devotieprentjes in Nederland zijn in het bezit van een drietal musea: Museum Catharijneconvent te Utrecht, het Museum voor Religieuze Kunst te Uden en het Breda's Museum.⁴ Veel Noord-Nederlands materiaal bevindt zich tegenwoordig in België, omdat de belangstelling voor devotieprenten daar de afgelopen eeuw groter was dan in de Noordelijke Nederlanden. Vooral in het museum te Geel en bij het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen beschikt men over omvangrijke verzamelingen met Noord-Nederlandse devotieprentjes.⁵

Voor dit onderzoek zijn de collecties te Breda en Utrecht en die van vele particulieren in hun geheel bekeken op oud overgeleverd materiaal. Binnen het kader van dit onderzoek was het niet mogelijk een compleet overzicht te geven van alle daar aanwezige beschreven en bedrukte devotieprenten van vóór 1800, alleen al omdat de beide museale collecties meer dan 1500 prentjes beslaan. Daarom is een selectie gemaakt aan de hand waarvan hieronder een representatief overzicht zal worden geschetst van de toepassing en ontwikkeling van devotieprenten in de Republiek. Hierdoor is het mogelijk de zeventiende-eeuwse devotionalia ruimer te interpreteren.⁶

De prentjes werden over het algemeen bewaard in stichtelijke boekjes. Met het doorgeven of erven van deze boekjes werden de prentjes 'hergebruikt' en kwamen de meeste uiteindelijk via bibliotheken in museale collecties terecht.

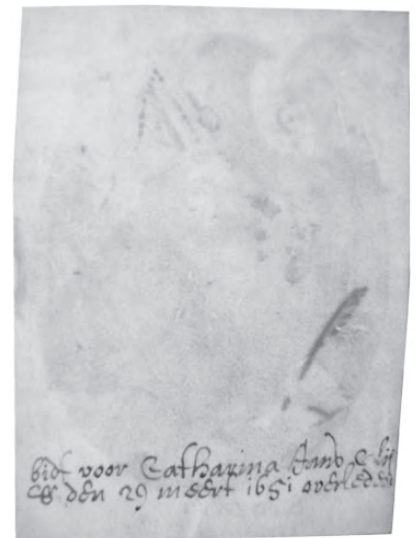
Omdat perkament kostbaar is en minder kwetsbaar dan papier, zijn er in verhouding meer losse vroege perkamenten prentjes dan papieren prentjes overgeleverd. In de vroegmoderne tijd moeten de papieren devotieprenten veruit in de meerderheid zijn geweest.

Het drukken op perkament is niet zo eenvoudig als het wellicht lijkt. Perkament laat zich, in tegenstelling tot papier, in de drukpers moeilijker vormen naar de groeven van de koperplaat en heeft een lager vermogen om inkt te absorberen. Om die laatste reden moeten prenten die gedrukt worden op perkament langer drogen. Met het gebruik van perkament kwam de prentmaker wel dichter bij het voorbeeld en ideaal van de middeleeuwse voorlopers: de miniaturen. De glans en waarde van deze voorbeelden werden met de gedrukte exemplaren op perkament

2 DE OUDSTE PRENTJES MET HANDGESCHREVEN TEKSTEN UIT DE ZEVENTIENDE EEUW

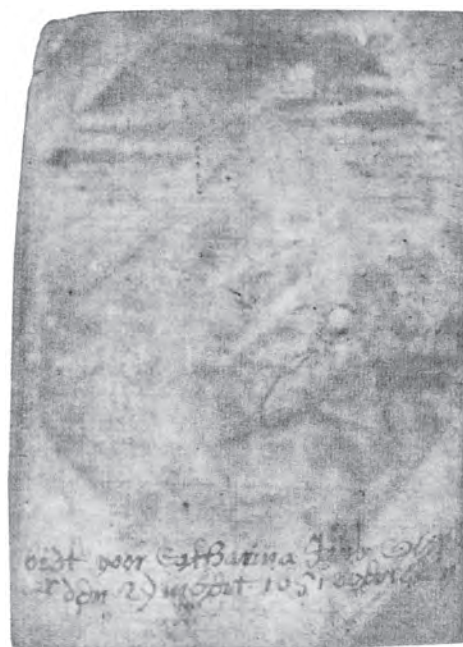
Het oudste devotieprentje met een handgeschreven tekst in het Museum Catharijneconvent te Utrecht is een houtsnede van een geboiede, lijdende Christus gezeten op het kruis (afb. 6.3).⁷ Deze ingekleurde prent, die gedateerd wordt omstreeks 1480, staat nog geheel in de traditie van de beeldcultuur van de moderne devotie. In de late Middeleeuwen werden onder invloed van deze beweging vele losse prenten verspreid om als hulpmiddel te dienen bij het gebed. De houtblokken waarmee de prentjes werden gedrukt, waren duurzaam en konden langdurig worden gebruikt. Gezien de handgeschreven tekst onder de voorstelling, 'Magdalena Clarissa A° 1609 14 [doorgestreept] 15 May', is hier waarschijnlijk sprake van een late afdruk. Helaas zegt een naam alleen niet zoveel over de functie van een prent.

6.1
Augustinus
Frederik Bouttats,
ca. 1650, ingekleurde
gravure op perkament,
9 x 6,5 cm
Geel (België),
Sint-Dimpna- en
Gasthuismuseum

Het mystieke schuitje
Frederik Bouttats,
ca. 1650, ingekleurde
gravure op perkament,
9,1 x 6,7 cm
Particuliere collectie

Ook met vraagtekens omgeven is een nieuwjaarsprentje uit 1632 (afb. 6.4).⁸ Hierop houdt het Christuskind in de kribbe het kruis vast, met daarop de tekst '*iesV pVero nato saCrosanCtae CrVCI s Choreae angeLorVM pLaVsVs / STRENA ANNO MCCCCCLVVVVVVVII*' (Krachtige bijval van het koor der engelen voor het kindje Jezus, geboren voor het allerheiligste kruis. In het jaar 1632). Tweemaal wordt erin verwezen naar het jaar 1632. Het Christuskind wordt omringd door musicerende engelen, die behalve muziekinstrumenten de *Arma Christi* vasthouden. Het is een prachtig prentje, onder meer ingekleurd met schelpengoud en voorzien van de signatuur van de graveur en uitgever Theodoor Jonas van Merlen. De versotekst geeft meer informatie over de schenker of schenkerster: '*Ora pro me, D. van Beverweert 1640*'. Helaas is, ondanks intensief speurwerk, de identiteit van deze persoon met de achternaam 'Beverweert' niet achterhaald.

In Utrecht wordt een ander oud prentje bewaard, gedateerd 1634, waaraan wel een 'verhaal' is te verbinden aan de hand van de tekst op de achterzijde (afb. 6.5): '*D[om]in[us] Jo[ann]es ab Heumen, ora pro tuo Guilielmo Cygnaeo. Anno 1634, 29 Sept*'. (Heer Joannes van Heumen, bid voor uw Willem de Swaen. 29 september 1634).

Joannes van Heumen en Willem de Swaen waren beiden zielzorger in de Hollandse Zending. Van Heumen (†1673) was vanaf 1642 pastoor van de statie van St. Laurentius (de Oppert) te Rotterdam, lid van het vicariaat van het voormalige aartsbisdom te Utrecht en aartspriester van Delfland en Schieland.⁹ Willem de Swaen, een burgemeesterszoon, was vanaf 1634 tot aan zijn dood in 1673 werkzaam in zijn geboortestad Gouda.¹⁰ Beiden studeerden in 1634 nog theologie te Leuven. Omdat Willem de Swaen reeds in 1634 naar Gouda moet zijn teruggekeerd, zou hij het prentje als afscheidsgeschenk aan zijn vriend Joannes van Heumen gegeven kunnen hebben;¹¹ daarmee kan het ingedeeld worden in de categorie van 'vriendschapsprenten'. Het prentje is daarna gebruikt als bladwijzer, iets waarop de V-vormige snede die dwars over de voorstelling is aangebracht, wijst.

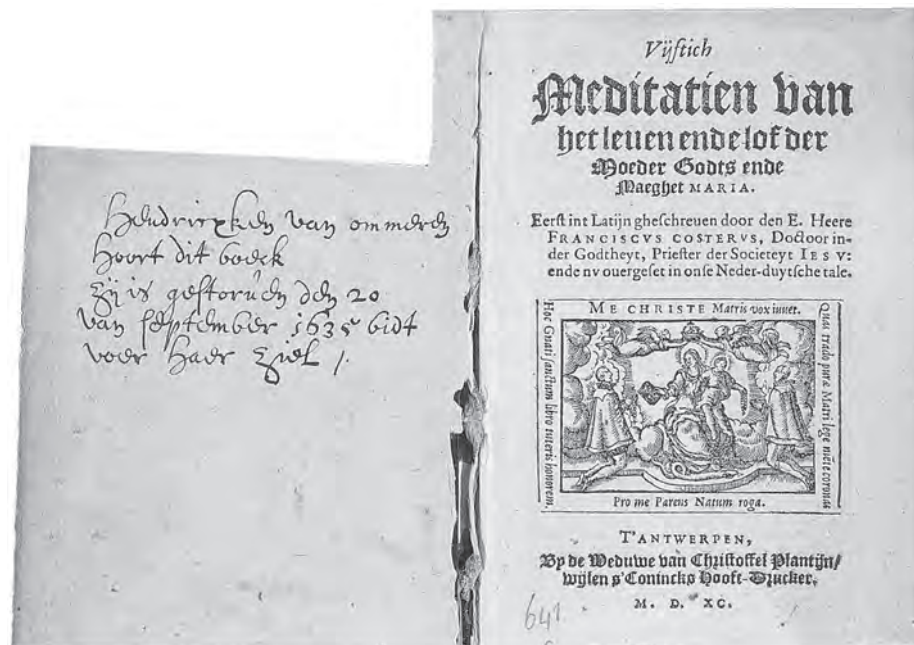
Op de voorzijde van de prent, die gedrukt is op perkament en rijk is ingekleurd met goud, is een jonge Christusfiguur afgebeeld die enigszins gebukt gaat onder het gewicht van Zijn lijdenswerktuigen. Het blad is gesigneerd door de Antwerpse graveur Michiel Sniijders.

Het oudste doodsprentje in de collectie van het museum in Utrecht is 1652 gedateerd. Het betreft hier eveneens een rijk verluchte prent op perkament, nu met een voorstelling van Elisabeth (*Elisabetta*), afgebeeld in de traditionele Antwerpse achthoek (afb. 6.6). Het prentje is rechtsonder gesigneerd 'F. Bouttats ex'. Frederik Bouttats II de Jonge werd in 1643 ingeschreven in het Sint-Lucasgilde van Antwerpen en overleed in 1676. De voorstelling van Elisabeth bevat mooie details. Helaas is het prentje enigszins beschadigd. Elisabeth van Hongarije (of van Thüringen) is afgebeeld met kroon en scepter als een weldadige vorstin, bezig met het uitdelen van aalmoezen aan de bedelaars rechtsonder: een vrouw met een kind en een man.

Op de achterzijde staat met de hand geschreven: 'bijdt om Godts wijl voor de siel van Margareta Couwaels, saligher die is gestorven op den 10 maert 1652.' Margareta Couwaels was het enige kind van Helena Versijden en Simon Hubrechtsz. Couwael. Beiden behoorden tot het vermogende en invloedrijke Rotterdamse patriciaat.¹² Margareta's overgrootvader was Mr. Simon Pieterz. Couwael(s) (†1598), oud-burgemeester van Rotterdam.

Portret van Bernardus
Hoogewerff
Theodoor Matham,
ca. 1650, gravure, 41,5
x 31 cm
Utrecht, MCC, OKM
g542

6.9
'hendricxken van ommeren hoort dit boeck',
 in: Franciscus Costerus,
 Vijftich Meditatie
 van het leuen ende
 lof der Moeder Godts
 ende Maeghet Maria,
 Antwerpen 1590
 Nijmegen, Universiteits-
 bibliotheek

Aangezien het katholieken niet werd toegestaan zitting te hebben in het bestuur van een stad, moet Simon Pieterz. na de Reformatie tot de hervormde godsdienst zijn overgegaan. Zijn dochter Willempje, Margareta's grootmoeder, was voor of bij haar huwelijk katholiek geworden. Het overschakelen van het katholieke op het hervormde geloof kwam in de zeventiende eeuw in Rotterdamse patriciërsfamilies vaker voor.

Willempje Couwael trouwde met de koopman Huybrecht Barentsz. Hoogewerff en kreeg met hem twee zonen: Simon en Bernardus. Deze broers kregen twee verschillende achternamen, waarschijnlijk omdat het geslacht Couwael dreigde uit te sterven. Simon Hubrechtsz. kreeg de naam van zijn moeder 'Couwael' en zijn volle broer Bernardus voerde de naam van zijn vader 'Hoogewerff'. De eerste trouwde op 10 augustus 1636 met Helena Versijden. Hun geluk was van betrekkelijk korte duur, want Simon overleed in 1641 en Helena op 25 april 1649.¹³ Hun enige kind, Margareta (wier geboortedatum niet in de Rotterdamse doopboeken terug te vinden is), moet geboren zijn tussen 1637 en 1641.¹⁴ Zij overleed al in 1652 en was toen dus tussen de 11 en 14 jaar oud. Het kind liet een vermogen na aan Bernardus Hoogewerff, haar heeroom en voogd. Deze zou haar slechts een jaar overleven: hij stierf op veertigjarige leeftijd op 12 oktober 1653.

Bernardus, geboren in 1613, studeerde theologie in Leuven en werd in 1636 gewijd tot priester (afb. 6.7). Hij werkte als kapelaan in de door hemzelf gestichte schuilkerk 'Het Paradijs'. Aanvankelijk was de kerk bedoeld als bidplaats voor de klopjes, die onder zijn leiding stonden. Bernardus schonk veel geld aan de stichting en de inrichting van de kerk. Zijn erfenis, waaronder ook de nalatenschap van Margareta viel, kwam voor een groot deel ten goede aan katholieke doelen; zo liet hij 25.000 gulden na aan de 'katholieke armenbeurs', een voorloper van de armenzorg.¹⁵ Bernardus was de geestelijke vader van twaalf klopjes die werkzaam waren voor de statie 'Het Paradijs' en was uit dien hoofde dus nauw verbonden met een kloppengemeenschap.

In een particuliere collectie bevindt zich een prentje uit dezelfde omgeving (afb. 6.8). Wederom gaat het om een op perkament gedrukte gravure, nu met de afbeelding van Hieronymus. De prent is gegraveerd door Alexander Voet en heeft als opdracht '*Adm[odum] R[everen]de D[omi]ne Bernarde ab Hoogewerf, ora pro Jacobo Archiep[iscop]o Eph[esi]ni*' [Zeer

Eerwaarde Heer Bernardus Hoogewerff, bid voor Jacobus Aartsbisschop van Efese]. De tekst van dit vriendschapsprentje lijkt erg op het bovengenoemde Van Heumen/De Swaenprentje uit 1634 (afb. 6.5). Met *Jacobo Archiepiscopo Eph[esi]ni* wordt de priester Jacobus de la Torre bedoeld, die in 1647 te Keulen werd gewijd tot titulair aartsbisschop van Efese. Aan de hand daarvan is het prentje te dateren tussen 1647 en 1653. Blijkbaar was het in de zeventiende eeuw ook een gebruik onder priesters om elkaar met een prentje te verblijden. De teksten op deze vriendschapsprentjes werden speciaal voor de gelegenheid geschreven. Deze vriendschapsprentjes waren unica, in tegenstelling tot de doodsprentjes die (zeer waarschijnlijk) in meervoud in kloppengemeenschappen werden rondgedeeld.

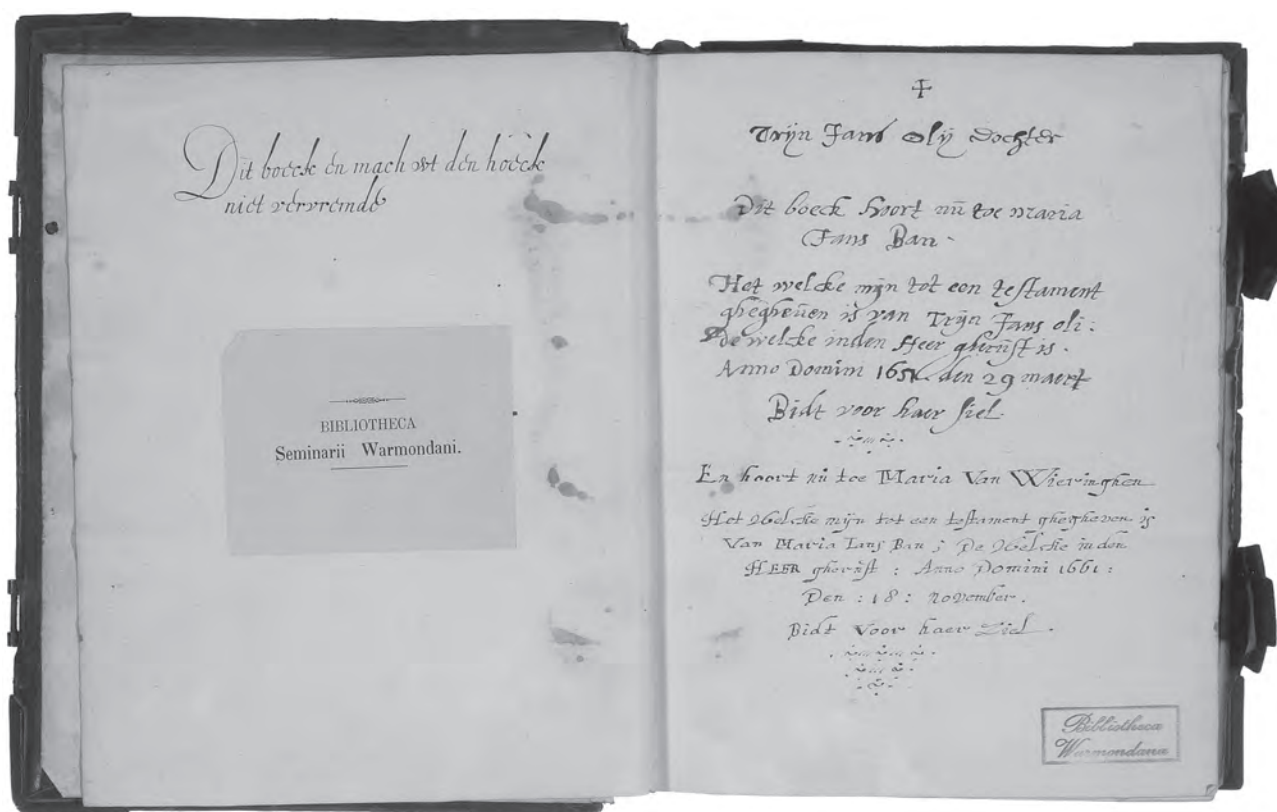
De veronderstelling dat doodsprentjes in meervoud werden rondgedeeld lijkt te worden bevestigd door het in het Amsterdamse Gemeentearchief bewaarde testament van het klopje Claertje Pieters Breevliet (†1670). Daarin vermaakte zij een stichtelijk boek en een 'kleine prent', wellicht een doodsprentje, met een gezamenlijke waarde van twintig gulden, aan de dertig geestelijke maagden die verbonden waren aan de statie van pastoor Willem Schep: 'De Zwaardvis' te Amsterdam.¹⁶ Het gegeven dat van Trijn Jans Oly twee prentjes zijn overgeleverd, bevestigt de hypothese dat de oplage van doodsprentjes verband hield met de grootte van een kloppengemeenschap.

Het gebruik van boekjes met *memento mori*- (en andere) opdrachten heeft zich mogelijk al eerder en parallel ontwikkeld aan het gebruik van prentjes met opdrachten. Het is echter moeilijk om bronnen te vinden die dit bevestigen. In tegenstelling tot prentjes die voorzien zijn van handgeschreven teksten, die juist door zo'n opdracht in het handelscircuit veel geld opbrengen, is er bij bibliotheken en veilingen vrijwel geen belangstelling voor boeken met vergelijkbare opdrachten. Tijdens dit onderzoek werd soms bij toeval zo'n boek met opdracht gevonden, waaronder een exemplaar van Franciscus Costerus' *Vijftich meditatie van het leuen ende lof der Moeder Godts ende Maghet Maria* uit 1590 in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen (afb. 6.9). Tegenover de titelpagina staat de handgeschreven opdracht:

hendricxken van ommeren hoort dit boeck
 zij is gestorven den 20 van september 1635 bidt voer haer ziel

6.10
 Handschrift met
 memento mori-opdracht
 van Trijn Jans Oly en
 Maria Jans Ban
 20 x 16 cm
 Utrecht, MCC, BMH
 Warm 92C2.

Het boekje werd na Hendricxkens dood 'geheiligt' door een opdracht. De 'erfgename' eerde daarmee de oorspronkelijke eigenaresse, die met behulp van het boekje vele vrome oefeningen en gebeden had gepraktiseerd.

Ook handschriften konden op deze wijze worden geheiligd. Van Trijn Jans Oly is een handschrift bewaard met dezelfde *memento mori*-tekst als op de bidprentjes 'Bidt voor haer siel' (afb. 6.10). Het boek kwam via Maria Jans Ban in het bezit van Maria van Wieringen.¹⁷ Dit gebruik stond in een lange traditie, dat ook al eerder voorkwam in 'Den Hoek'.¹⁸

Uit handgeschreven opdrachten in getijdenboeken blijkt dat deze vaak werden geschonken ter gelegenheid van het ontvangen van een sacrament, bijvoorbeeld het doopsel, huwelijk of priesterschap, of bij een intrede. Van oudsher werden de getijdenboeken vererfd, en dan vooral in de vrouwelijke lijn. Van de nieuwe eigenaar werd veelal verwacht dat deze zou bidden voor het zielenheil van voorgaande bezitters, hun familie en vrienden en mogelijk ook van dat van hooggeplaatste tijdgenoten.¹⁹ Opvallend daarbij is dat dit gebruik zich voor het merendeel voordeed bij handschriften die door vrouwen waren gebruikt en via hen vererfd. De gebruikssporen in handschriften staan minder in de belangstelling dan die op devotieprenten. Zowel devotieprenten als handschriften en boekjes werden voorzien van opdrachten ter herinnering aan het ontvangen van sacramenten of van een gebed voor het zielenheil. In devotionele zin zijn zij verwante objecten passend in dezelfde traditie.

6.3 OUDE MEMENTO MORI-TEKSTEN OP PRENTJES

In het Breda's Museum werd een doodsprentje uit 1655 aangetroffen dat afkomstig is uit de kloppenstatie van Assendelft (Noord-Holland) (afb. 6.11). Op de voorzijde is een vrouw afgebeeld die, vanwege het aureool rond haar hoofd, bestempeld kan worden als een heilige of zalige (Maria?). Zij ontvangt de hostie van Christus, die is weergegeven als een priester. Christus geeft aldus zijn eigen lichaam aan de vrouw. De iconografische traditie van deze voorstelling gaat terug tot de

late Middeleeuwen. Religieuze vrouwen beschouwden ter communie gaan, als een mystieke ervaring.

In het Catharijneconvent wordt een oudere, anonieme gravure bewaard met een vergelijkbare voorstelling (afb. 6.12).²⁰ Hierop is een religieuze met een bruidskroon afgebeeld, gezien het habijt mogelijk een karmelietes, samen met een priester. In tegenstelling tot de Assendelftse gravure zijn de priester en de vrouw niet voorzien van aureolen. Het onderschrift verwijst naar de uitgebeelde mystiek:

O Iesu myn siel dorst naer u
 Gheeft my u selven dat bidd'ick u
 Want my en konnen vermaecken,
 Gheen aerdsche saeken, noch smaeken

Het visioen van het communiceren met de hemelse Bruidgom werd door meer religieuze vrouwen beleefd. In de geïllustreerde *Vita sanctae Coletae* uit de vijftiende eeuw is Coleta van Corbie (1381-1447) voor een altaar afgebeeld waar zij van Christus de communie ontvangt.²¹

Uit ca. 1672 dateert een beeldmeditatieboek met de *vita* van de geschoeide karmelietes Maria Magdalena de Pazzi (1566-1607) uit Florence.²² Zij werd in 1669 heilig verklaard, hetgeen is afgebeeld op de op één na laatste prent. Het boek bevat 49 prenten met episodes uit haar leven, gegraveerd naar tekeningen van Abraham van Diepenbeeck door de Vlaamse kunstenaars Adriaan Lommelin, Frederik Bouttats, Gaspar Bouttats, Pieter van Lisebetten, Martin Bouché en Davidt Clouwet.²³ Het is opgedragen aan Maria Magdalena de Cuisance, vrouwe van Bergh, onder wier bewind in 1672 het karmelietenvrouwenklooster te Boxmeer werd gesticht.²⁴

De heilig verklaarde De Pazzi diende als spiritueel en mystiek voorbeeld voor maagden. Op prent nr. 35 communiceert zij uit de handen van haar Bruidgom: 'Opghetoghen inden Heere, sy ontfanght van Iesus, het Heylighen Sacrament des Autaers' (afb. 6.13). De prenten waren dan ook bedoeld ter navolging van de religieuzen en illustreren vrijwel alle (mystieke) clichés van het vrouwelijke religieuze leven.

Naar aanleiding van een publicatie over de prent uit Assendelft in 1997 schreven Filip Lemmens en Alfons Thijs dat hierop niet Christus en een religieuze vrouw zijn afgebeeld, maar Johannes de Evangelist en de Maagd Maria.²⁵ Zij onderbouwen deze interpretatie onder meer met diverse (latere) devotieprenten, waaronder een zeer gelijkende gravure van Cornelis van Bael uit ca. 1770, en met een zeventiende-eeuws schilderij van Gerard Seghers of Caspar de Crayer.²⁶ Feit blijft echter dat de priester op het Assendelftse prentje duidelijk een baard draagt, een onmogelijkheid in de iconografie van Johannes.²⁷ Bovendien zijn de attributen van Johannes, zoals de arend of een kelk met serpentes, niet afgebeeld. Dat is bijvoorbeeld wel het geval bij de gravure door Antoon Wierix van Johannes en Maria, waar aan Johannes' voeten een arend is geplaatst.²⁸

Eerder lijkt het erop, dat de voorstelling van de mystieke ervaring van de Maagd, die het lichaam van Christus uit Zijn handen ontving, is vervangen door een meer bijbels geïnspireerde verbeelding van Maria die de communie ontvangt van Johannes. Knipping constateert dat de bronnen hierover in de zeventiende eeuw zeer schaars zijn: 'Wanneer in het midden der 17^e eeuw een Olier [waarschijnlijk een priester] overweegt, hoe Sint Jan de Evangelist, Maria's helper en kapelaan, haar de communie brengt, dan zegt hij, daarbij op het algemeen gevoelen der godgeleerden te steunen. Het is niet waarschijnlijk, dat hij zijn getuigenissen uit een ver verleden gehaald heeft; de Jezueit Luis de Puente echter neemt de H. Communie der Maagd als een bekend feit aan'.²⁹

Zoals bekend had men in de contrareformatorische tijd steeds meer moeite met de (anonieme) maagdenmystiek; Maria, erkende heiligen en zaligen mochten wél worden nagevolgd. Aan een controversiële traditionele iconografie werd nu een bijbelse betekenis gegeven. Het Assendelftse klopje kon zich bij dit prentje zowel met een maagd als met Maria identificeren.

De afbeelding kon zo een meervoudige betekenis hebben. Wellicht is dat tevens de verklaring voor het feit dat bij de prent uit Assendelft de tekst aan de onderzijde van de afbeelding is weggesneden.

Ondanks dat de signatuur is verwijderd, is het prentje zeer waarschijnlijk geproduceerd te Antwerpen. Behalve een rijke inkleuring met goud, dat goed bewaard is gebleven, is er nog een ander opvallend aspect aan dit prentje: kleine opgeplakte micastukjes op het kazuifel van de priester-Christus en de mantel van de vrouw die als een soort van glimmers moeten hebben gefunctioneerd. Het is een wonder dat deze applicaties de tand des tijds hebben doorstaan want dit soort opgeplakte versieringen waren natuurlijk door het geschuif en geblader in de boekjes erg aan slijtage onderhevig.

Op de achterzijde van het perkamenten prentje is een opdracht geschreven. Doordat er een klein stukje van afgeknipt is, is het niet in zijn geheel te transcriberen:

Duijfe ... Jans
 Bidt omde liefde Godts, voor den
 [e]rbare maghet Marijtie Cornelis
 overleden in Assen Delft mijn
 [m]edesuster in de familie. 1655.
 [v]an M.H.P. G.C.B.

Het doodsprentje is afkomstig uit de kleine kloppenstatie van Assendelft. In vergelijking met de sobere tekst van de bewaarde prentjes van Trijn Oly verschaft dit geschrevene veel meer informatie. Het prentje voor de overleden maagd Marietje Cornelis was bestemd voor Duijfe Jans. Het werd aan Duijfe geschonken door M.H.P.; de tekst op het prentje is mogelijk ook door deze laatste geschreven. Omdat zij schrijft dat het hier een 'medesuster in de familie' betreft,

6.13
 Titelpagina en illustratie met Maria Magdalena die van Christus het heilig Sacrament ontvangt, uit: Vita seraphicae virginis S. Mariae Magdalena de Pazzis, ca. 1672 Abraham van Diepenbeek (ontw.), Adriaan Lommelin (grav.), gravure, titelpagina 22 x 16 cm, illustratie 21,7 x 15,2 cm Breda's Museum, BB 2216

mag worden verondersteld dat de drie vermelde vrouwen de geestelijke staat hadden aangenomen. De initialen G.C.B. staan voor Willem (Guilielmus) Corneliszoon Beijer, de pastoor van de Sint-Odulphuskerk te Assendelft en de geestelijke vader van de kloppen.³⁰ Van 1643 tot en met 1673 was hij verbonden aan deze statie.

Met de aanhef van de naam van een maagd, begint ook een tekst op een perkamenten doodsprentje uit 1663 met een afbeelding van Margarita door Peter Clouwet (afb. 6.14): 'Maria Willems Bidt voor de ziele vanden Eerw. Pater Joannes Verelst gestorven den 14 Aug. 1663'. Pater Johannes van der Elst, of Verelst, was franciscaan en verbleef te Gouda van 1649 tot zijn dood in 1663.³¹

Spreuken die betrekking hebben op de dood en de vergankelijkheid blijken al snel als aanhef te dienen bij *memento mori*-teksten, zoals de volgende:

O Euwicheij O Euwicheijt
hoe selden sijt ghij in
mij gedachten

Bidt voor de siele van U
mede suster Cornelia van
hijmenberch gestorven
den 3 November 1669

Deze tekst staat gekalligrafeerd op de achterzijde van een perkamenten prent met een kuise Agatha van Peter Bouttats (afb. 6.15).

In de loop van de zeventiende eeuw wordt de voorstelling van Agatha gekuist: niet meer haar marteldood, waarbij op opzichtige wijze haar borsten werden afgehakt of afgesneden (zie bijvoorbeeld afb. N3), stond model voor de deugdzaamheid van deze maagd, maar een beeltenis van een kuise vrouw met op een schaal haar twee borsten als een soort puddinkjes. Het gebruik om een spreuk of een vers te vermelden bij een *memento mori*-tekst, zoals hier, is waarschijnlijk eveneens overgenomen van oudere voorbeelden in boekjes en handschriften.

In de Republiek waren ruim tien maal zoveel geestelijke maagden als priesters actief. Vroege doodsprentjes van vrouwen zijn dan ook in grotere hoeveelheden overgeleverd. Behalve voor elkaar beschreven de vrouwen ook prenten voor hun geestelijke vaders en de pastoor van hun statie. De prentjes die zijn overgeleverd, zijn afkomstig uit de hele Republiek. Dikwijls wordt, zoals op het hiervoor besproken doodsprentje, de *memento mori*-tekst voorafgegaan door een spreuk.

Een voorbeeld daarvan is een doodsprent met op de voorzijde het ware gezicht van Christus (afb. 6.16). Deze *Vera Icon* is omgeven door martelwerktuigen, de *Arma Christi* of de 'wapenen van Christus'. Deze worden zo genoemd omdat Christus daarmee het kwaad heeft overwonnen. Onderaan de voorstelling is het moment verbeeld waarop Veronica, geknield bij een vallende Christus, de beroemde zweetdoek toont. Het prentje is uitgegeven door Theodorus van Merlen en draagt op de achterzijde de tekst:

Vermaen van sterven, doet sonden derven
Bidt voor de ziel van u Eerwaarde Pastoor
Adr. van der Sterre ontslapen in den Heer
Den 5 augustus 1671

Van der Sterre (geb. ca. 1625) was, onder de naam Adrianus Stella, bekend als pastoor van respectievelijk Schoonhoven (vanaf 1663), Deventer (vanaf 1665) en Culemborg, waar hij in 1671 overleed.³²

Van een zekere Margareta Stier zijn prentjes bewaard waarop teksten zijn gekalligrafeerd die respectievelijk het jubileum van haar staat in 1684 en haar overlijden in 1686 memoreren (afb. 6.17 en 6.18):

IvblLee DaCh
Van loVffroVWe
Margareta stler.

En:

bit voor de ziel van
margareta stier zaliger
overleden den 3 may 1686.

De jubileumtekst in rode en zwarte inkt staat achter op een afbeelding van Jozef met het Christuskind. Jozef wordt gekroond door twee engelen; de rode letters vormen samen het jaartal 1684. De *memento mori*-opdracht is gekalligrafeerd achter op een voorstelling van Margaretha's grote voorbeeld, de maagd Maria, die op een wolk gepositioneerd is. Beide prenten zijn, evenals de doodsprent van Van der Sterre (afb. 6.16), gesigneerd door Theodoor van Merlen.

Van Marijtje Wulfers zijn twee doodsprentjes bewaard, voorstellende de heilige maagden Barbara (gesigneerd Theodoor van Merlen) en Johanna (gesigneerd Cornelis van Merlen); de heiligen zijn afgebeeld in Antwerpse achthoeken (afb. 6.19 en 6.20). Beide prentjes zijn van eenzelfde relatief groot formaat (9,5 x 13 cm) en op de achterkant voorzien van identieke *memento mori*-teksten die zijn geschreven in dezelfde hand:

Bid voor de siele
van marijtje wulfers
overleden den 22 Jan.
Anno 1694.

In de Republiek waren negen staties die geleid werden door paters capucijnen, een afgeleide tak van de franciscaanse familie, die onder andere zetelden in Amsterdam en Utrecht, maar ook in Vianen en Sneek. Wellicht noemden de maagden die aan deze staties verbonden waren zich 'capucinessen'. Ook aan de rand van de Republiek waren kloosters van deze orde gevestigd, zoals in Brabant, Limburg en 'Geldern'.

In Utrecht bevindt zich een prachtig doodsprentje van een uit Amsterdam afkomstige capucines, met een religieuze die de voeten van haar geliefde, Christus, omhelst (afb. 6.21). Daaronder zijn de woorden *Amor meus crucifixus est* (Mijn lief is gekruisigd) gedrukt. Op de achterzijde valt een *memento mori*-tekst te lezen:

Bidt om Godts wil en sijt ghedacht
tich uwe arme suster Clara Fran
coise van Amsterdam Capuciners
overleden den 20 september snoenens
ten elf uren 1682. Requiescat in
Pace.

Te vereren vaderlandse heiligen waren niet erg talrijk. Behalve van Willibrord, Bonifatius, Cunera en Lidwina verschenen er in de zeventiende eeuw enige devotieprenten met afbeeldingen van de, een eeuw eerder te Brielle opgehangen, paters uit Gorcum (afb. 6.22).³³ Van Peter Clouwet is een fraaie gravure overgeleverd met een *memento mori*-tekst van 'de 19 H.H. martelaren gedoot door de Coorde tot Gorcum':

Alle de dage, in de welcke ick
hier strijde verwacht ick tot
dat mijn veranderingh koeme
Maria van Outheusde bit
voor de siel van u mede suster
Adriaentie tijse die is gestorven
den 26 maart 1684

Uit 1692 dateert het doodsprentje van de in Roelofarendsveen
werkzame priester Lambertus van Erckel (afb. 6.23).³⁴ Gekozen
is voor een afbeelding van Christus in de Hof van Olijven aan
de vooravond van zijn lijden; het prentje is gesigineerd door
Theodoor van Merlen. Hier wordt de *memento mori*-tekst
voorafgegaan door een citaat uit Matteüs dat verwijst naar Van
Erckels plotselinge dood:

Waeckt want ghij en weet niet
wat uur u heere komen sal Mat 24[:42]

Bidt voor de ziel van den eerw. H.
Lambertus van Erckel
Overleden schielijck 13 Marty 1692

Het gebruik om *memento mori*-teksten te schrijven op
doodsprentjes moet in de Republiek al spoedig zijn overge-
nomen door leken. Op basis van de oudste overgeleverde
doodsprentjes kan worden geconcludeerd dat dit aanvankelijk
vooral opgang vond onder de rooms-katholieke elite. Van de
beroemde klokkengieter Petrus Hemony is een (ongesigineerd)
doodsprentje bewaard met een afbeelding van Catharina
(afb. 6.24) en de tekst:

Bidt voor de ziel van petrus hemony overleden den 17 feb ao 1680

6.4 DEVOTIEPRENTEN MET WENSEN EN GEDICHTEN

Bij de beschreven prentjes uit de zeventiende eeuw nemen
naast de doodsprentjes de prenten met een opdracht van
vriendschap een belangrijke plaats in. Deze prenten werden
geschonken met een wens of gebed; het paste in de traditie van
het in de zeventiende eeuw populaire *liber amicorum* en de
tot ver in de achttiende eeuw populaire lof- of jubileumgedich-
ten.³⁵ Het merendeel van deze teksten is afkomstig uit kringen
van geestelijke maagden. Ze hebben veelal betrekking op het
onderhouden van de deugden en de liefde voor de mystieke
Bruidegom. De teksten, meestal stichtelijke gebeden, hebben
de vorm van gedichten of verzen. Ze werden geschonken in
het kader van sacramentsfeesten, bij intrede in – of jubileum
van – de geestelijke staat of uit liefde en vriendschap. Soms
zijn de teksten ook geschreven voor eigen gebruik, om inten-
ties vast te leggen of als hulpmiddel bij het (dagelijkse) gebed.

De teksten verschaffen ons een blik op de zeventiende-
eeuwse vaderlandse huispoëzie. Sommige zijn ontroerend en
intens, hoewel er ook vaak een naïef en 'kwezelachtig' geluid
in doorklinkt. Vanwege hun grote hoeveelheid en relatief
hoge kwaliteit verdienen deze prentjes met wensdichten een
ruime plaats in dit hoofdstuk. Tezamen voegen ze een nieuwe
dimensie toe aan gelegenheidsgedichten, die gerekend kunnen
worden tot de voorlopers van de huidige wenskaarten.

Men moet voorzichtig zijn de opdrachten op de prentjes te
bestempelen als 'uniek'. Het schrijven van verzen was erg po-
pulaair, ook buiten de christelijke/religieuze context. Het bidden
voor en met elkaar met opdrachten werd vanaf de zeventiende
eeuw ook op andere manieren gepraktiseerd,

zoals bij het gebruik van *suffragia*. In het volgende hoofdstuk
zal dit gebruik nader worden belicht.

Het oudste gedateerde vers of gebed uit de collectie van
het Museum Catharijneconvent stamt uit 1666 en staat
geschreven op de achterzijde van een perkamenten prent met
Martinus, uitgegeven door Adriaan Lommelin (afb. 6.25):

O Heer ick draagh U op vandaag
Al is het kleyn van waerden
Al wat ick ben, al wat ik ken
Al wat ik heb op aerden
Ick wil van nu voortaan voor uw
En al uwen hoogsten vereren
Na ghij gebiedt en anders niet
De bruyden [?] oft ontbeert
Lysbeth Symons D.
Den 28 January 1666.

In 1680 werd er een prent op perkament uitgegeven ter gele-
genheid van het 23ste jubileum in de geestelijke staat van ene
'S.C.'. De prent werd gegraveerd door Frans Huberti en toont
op de voorzijde het laatste avondmaal (afb. 6.26). Achterop
schreef 'G.H.' het volgende wensdicht:

Op Offeringh van mijn Ondesz [?]
Beminde S.G. ick kom u hier groeten
met dit kleyn gedichtijt u versoeten
den staet van u Maegdelijck leven
die wil ick u vermanen hier beneven
Alsoo ick hebben van u verstaen
dat ghij in desen staet zijt gegaen
Geleden den tyt van 23 Jaren
dat ghij u daer in gingh paren
een ijaer na u Bekeringh int gelooff
's goede buyt van sulcken Rooff
den heer wil u hier gratie geven
Om daer in noch langer te leven
dit wensch ick u in deser tijt
spijt alle de gene die 't benijdt.
Datum 24 Junius Anno 1680, G.H.

Niet alle prentjes zijn gedateerd. Op basis van het schrift, de
signatuur en de verfijndheid van de inkleuring zijn enkele
overgeleverde prentjes te dateren in de zeventiende eeuw.

In 1653 stelde het Sint-Lucasgilde te Antwerpen een speciale
'ouderman' aan om te controleren of de afzetteren geen gewreven
koper of andere grondstoffen gebruikten, in plaats van fijn
goud of zilver, om de illustraties mee in te kleuren. Dat kon
de achteruitgang in kwaliteit echter niet verhinderen.³⁶ Al snel
verdween het gebruik van zuiver goud als grondstof voor goud-
verf, om plaats te maken voor koper. Dat metaal heeft echter
als nadeel dat het in de loop van de tijd oxideert en groen
kleurt. Aan de hand van de hierboven besproken en gedateerde
voorbeelden blijkt de aanwezigheid van groengekleurd geoxi-
deerd koper in goudkleurige partijen een betrouwbare indicatie
te zijn voor het dateren van devotieprenten. Na 1660 wordt
voor het inkleuren zelden meer gebruikgemaakt van echt
(schelpen)goud. Vooral op de achterzijde van de prenten is het
groen geoxideerde koper duidelijk herkenbaar. Prenten die zijn
ingekleurd met echt goud behouden daarentegen hun glans,
zelfs na eeuwen.

Een mooi voorbeeld van een prentje waarop de goudverf
groen is uitgeslagen, bevindt zich in het Breda's Museum; het
draagt de signatuur van Johannes van den Sande (afb. 6.27).

Op grond van het handschrift en de tekst is het prentje te dateren in de tweede helft van de zeventiende eeuw. De titel ervan staat gegraveerd op een banderol die wordt vastgehouden door de Maagd: *'Nemo Rosas poterit sine duris carpere spinis'* (Niemand zal rozen zonder scherpe doornen kunnen plukken). In de christelijke iconografie wordt de roos geassocieerd met Maria en geldt deze als een zinnebeeld van schoonheid en liefde of – zoals blijkt uit het handgeschreven gebed – als metafoor van de deugden. De eerste twee regels van het gebed zijn geschreven onder de voorstelling op de voorzijde en hebben betrekking op de titel van de prent: om de deugden te beoefenen, moet men Christus navolgen in zijn lijden:

Wilt ghij Roosen van deughden vergaren
 Moet de' dorens vant lijden niet sparen

O Minelijcken Bruijdegom geeft mij de
 gratie van dese deuchden te bekomen
 en u te behagen door: snelle gehoorsamhijt
 strenghe silentie: een laten mijns selfs
 een gedurich wandelen in u tegenwordic
 heijt: en al watter geschid dat ick het
 mach ten besten hooren
 Opdat mijne ziele door den
 inwendigen vrede een woonplaetse
 mach wesen voor den H: geest
 O Maria mijn soete Moeder
 Ick wensch u allen oogenblicken soo
 veel lof te geven als gij ontfancht
 vande H:H: Drijvuldichijt en van alle
 creaturen. verkrijcht mij de gratie
 van wel te leven: en wel te sterven
 opdat ick u soet geselschap met godt
 mach genieten in alle vreughden Amen
 sijt mildt tot de geloovige zieltiens.

De voorstelling lijkt enigszins op afbeeldingen zoals die bekend zijn van koekplanken. De Maagd, met boven haar hoofd de heilige Geest in de vorm van een duif, haalt haar arm open aan een doorn van de rozenstruik. Rondom de voorstelling is eveneens een haag van rozen afgebeeld, verwijzend naar de *hortus conclusus*. De doornen refereren aan Christus'

doornenkroon en aan zijn lijden. In het boek *Prenten in hout* zijn planken opgenomen die verwantschap vertonen met deze voorstelling (afb. 6.28). De schrijver J. Schilstra voert ze terug op het 'Maeghde-wapen', een embleem uit *Maeght, Houwelijck eerste deel* van Jacob Cats uit 1665.³⁷ Daar is echter in plaats van de rozenstruik een tulp afgebeeld. Cats drijft in zijn boek de spot met de maagdelijke staat. Een breed georiënteerd onderzoek naar de plaats van en waardering voor maagden in de zeventiende-eeuwse Republiek, zowel in protestantse als in katholieke kringen, zou een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de betekenis en het begrip van deze blijkbaar algemeen bekende en volkse voorstellingen.

Deugden zijn vaak het onderwerp van teksten op devotieprentjes. Een fraai voorbeeld hiervan is een gedichtje op de achterzijde van een devotieprent in het Museum Catharijne convent te Utrecht, afkomstig van een geestelijke maagd uit het begijnhof te Amsterdam (afb. 6.29).³⁸ Het werd geschreven voor het begijntje Cornelia Willems Vlinder, die het – zoals linksonder op de prent is vermeld – op 10 juni 1691 ontving. Rechtsonder staat geschreven 'Bidt voor G. v. Broek', wellicht de naam van de schenker of schenkster. Het gedichtje luidt:

Bemindt den Heer en anders niet
 Gedeelde min die vint verdriet
 Sal Godt gestadig in u rusten
 Wat hem belieft dat moet u lusten
 Luttel hij na't leven vraagt
 Die 't Eeuwig in sijn harte draaght
 Een hoog verheven Ziel tot Godt
 Die acht de werelt voor een spot
 Laat, Lijdt, Leert en Mint
 Soo zijt Gij Jesus Liefste Kindt

In het gedichtje wordt op karakteristieke wijze de verhouding tussen de maagd en haar Bruidegom beschreven. De maagd had de wereld verlaten ('Die acht de werelt voor een spot'), om haar Heer te beminnen door middel van seksuele onthouding, penitentie, vasten of versterving en het navolgen van haar Bruidegom ('Laat' en 'Lijdt'). Ze 'Leert' uit stichtelijke boeken, bij de meditatie of door het luisteren naar preken of sermoenen. Haar Bruidegom woont en 'rust' in haar hart.

Op de voorzijde is een emblematische voorstelling geschilderd met als motto: 'U H. Passie ende pijn is onse ziel een medicijn'. Afgebeeld is een landschap waarboven twee zielen in de vorm van brandende harten naar de hemel oprijzen, begeleid door de *Arma Christi*, ofwel de martelwerktuigen van Christus. Het ene hart verbeeldt 'een hoog verheven Ziel' – hier bedoeld als voorbeeld voor Cornelia Vlinder – de ander die van haar Bruidegom Christus met wie zij na haar dood in de hemel zou worden verenigd. Op illustratieve wijze is bij deze afbeelding complementair het gedichtje opgetekend. Wellicht is het prentje door een van de begijnen zelf gequarelleerd.

Hillgen Cornelis schreef voor Annichege Hendrichs een lofdicht over de deugden zuiverheid en ootmoedigheid (afb. 6.30):

Suijverheijt

Suijverheijt is die suster der
 engelen die victorie der
 onkuijsheijt maer sonder
 ootmoedicheijt en is geen
 ducht die suiijverheijt
 bemindt altijt die ootmoedicheijt
 ghij sult behouden die suiijverheijt

bidt voor al uw meede
susters ende voor mijn
annichge hendrichs en
voor mij hillgen cornelis 1697

De afbeelding van Peter Clouwet op de voorzijde van het prentje heeft betrekking op de oudere maagd die de jongere maagd onderricht geeft, zoals Anna die haar dochter Maria leerde bidden uit een bundel.

Van later datum, namelijk uit het begin van de achttiende eeuw, maar nog geheel uitgevoerd in de zeventiende-eeuwse traditie, is de prent die werd vervaardigd ter gelegenheid van het 38ste jubileum van de geestelijke staat van een onbekend klopje (afb. 6.31). Hierop is de Bruidegom, een mooie barokke Christusfiguur, uitgebeeld omringd door Zijn lijdenswerktuigen. De prent is gesigneerd door Jacobus de Man junior. Na de geseling verschijnt Christus voor het volk, gekroond met doornen en met als scepter een rieten staf, gekleed in een purperen mantel. Pilatus toont Hem aan het volk en zegt tot hen *Ecce Homo* (Zie hier de mens). Het rijm luidt:

1

Oodmoed, met suijverhijd
brengt ons in sekerhijd
tot in des hemels vreugde:
Hij is seer schoon die deese draegt;
daerom deet gij seer wel, O Maegd,
als gij verkoos dees deugde.

2

Tis agt en dertig jaer,
dat gij naem't voor uw paer,
uw Jesus, uw beminde:
gij draegt hem op uw suijverhijd,
van lijf, van ziel, met vrolijkheid;
door liefd gij u verbindde.

3

Het beste deel, O Maegd,
koos gij, dat God behaegt,
als gij dees staet aenvaerde:
want zij alleen het Maegde Coor,
dat zingt het liet aen 't Lam Gods voor,
en 't meest bij hem in waerde.

4

Gij zijt dan U niet meer,
daerom leeft voor den Heer,
bemint hem nu waeragtig:
oodmoedig, bidt, in lijdsaemhijd,
uw Bruidegom is U altijd.
O Maegd weest dit indagtig.

Eveneens gemaakt ter gelegenheid van een jubileum is het prentje van de hand van Peter Clouwet dat zuster Josepha Boon in 1696 – op de patroondag van de afgebeelde kuisse St. Agatha – aan een medezuster schonk (afb. 6.32). Het draagt het volgende handgeschreven vers:

Aan U mijn suster lief, wens ik op desen dach
Geluk en zegen, meer als ik u seggen mach,
Aan lichaam, maar voor al tot Uwer zielenbaat
Troost en genoegten mee, voor dien in eenen staat
Hem aan U verpant, en deel heeft met het lot
Aan U hier toegevoecht van onsen goeden Godt

Betracht voor alle ding, U na Godts wil te voegen
Om dat gij hem bemint, en zoekt sijn wel genoeghen
Ontrekt U van al t' geen U buijten Godt verheucht
Noijt vont men waare vreucht als in oprechte deucht.
Deucht baart vreucht.
U E geneegendte suster
S.A. Josepha Boon r.a.
Pars mea DEUS
Den dach van S. Agatha Ao 1696.

Behalve gedichtjes werden ook citaten uit de bijbel of van kerkvaders of andere kerkelijke schrijvers verwerkt in de opdrachten op prentjes. Zo schonk Maria van Borgonie in 1693 een fraai perkamenten prentje met enige wijsheden van Carolus Borromeus aan Hillegonda Cloppenburg (afb. 6.33). De voorstelling erop van Hieronymus Wierix toont een heilige Familie die aan het vissen is in een riviertje.

Den H. Carolus Borromeus segt
Die willen in den weg des Heere voortgang
doen moeten drie dingen volbrengen
Ten 1 Dat hij alle dagen beginne Godt met
sulcken viergheijt te dienen als of hij tot dien
tijd hier en hadde gedaen.
Ten 2 Dat hij dadelijk altijt arbeijdt in Godts
tegenwoordigheijt te wandelen
Ten 3 Dat Godt alleen 't eijnde sij van
al het geen hij doet
Hillegonda Maria Cloppenburg
Bid voor
Maria Van Borgonie
Den 15 Augustus 1693.

Binnen de familiekring werden eveneens prenten over en weer geschonken. In de streek rond Kleef, Emmerich en Kevelaer waren veel Nederlandstalige katholieken woonachtig. Ook waren er kloosters, die in de Republiek verboden waren, gevestigd. In 1680 schonk de uit het Westland afkomstige priester Paulus Roskam een prentje aan zijn zuster Maria, wellicht een maagd (afb. 6.34). Roskam was rector van het augustinessenklooster te Emmerich.³⁹ Afgebeeld is de kroning van Maria door Michiel Cools. In het opschrift wordt gerefereerd aan teksten van Ignatius:

Voor ymant oprechtelijck verstorven
sijnde is des daechs een quartier uur
biddens genoeg: want de verstervinge
en de verloothinge des eijge wils, doet
aen een verstorvene meer profijts
op een quartier uur, als aen een
onverstorvene twee uren biddens ita
S. Ignatius de Lojola '

Lieve suster Maria Roskam bidt
Voor uwen broeder Paulus Roskam
Den 2 augustus 1680. binnen Embrich.

Uit dezelfde contreien afkomstig is een gravure van Helena, gesigneerd door Johannes van den Sande (afb. 6.35). De tekst erop is geschreven door Johanna Helena Eijgemans, een zuster uit het birginessenklooster te Mariënboom – eveneens gelegen vlak over de grens met de Republiek – aan haar nicht Anna van Acken. De tekst vangt aan met een citaat van de ordetichter, Brigitta:

Christus Spreckt tot onse H. Moeder
Birgitta in haerder Hemelsche Reve
Latie 2 Boeck 23 Cap.

Mijne dochter off ick schoons van
veele veracht, en vergeeten ben, soo
vergeet ghij mijn doch niet, siet mijne
droefheijdt, en volght mij naer soo veel
als ghij cunt, Bedenckt mijne smerten en
thraenen en laet het u leet sijn dat ge
gesondight hebt, want de vrinden
Godts sijn weinich

Seer beminde nicht juffrou Anna
van Aecken, ontfanckt dit Beeldeken,
Tot een vrindelijcke gedachtenis, en ver
geet niet voor mij arme sondares t' bidde
U E. nicht, stu. Johanna Helena Eijgemans
Birgittijn onw. In St. MarienBoon den 18 jun
Den 18 junius 1699.

Tot slot wil ik hier enkele zeer fraaie ongedateerde zeventiende-eeuwse gravures van kleiner formaat belichten. Veel overgeleverde prenten blijven voorsnog ongelokaliseerd en ongedateerd omdat aanduidingen van plaats en tijd ontbreken. Toch zijn er veel fraaie zeventiende-eeuwse gegraveerde devotieprenten overgeleverd die simpele eigendomsnotities of kleine gebedjes bevatten. Een voorbeeld daarvan is een prent met een voorstelling van Maria Magdalena, gesigneerd door Theodoor Galle en ingekleurd met schelpengoud: dat laatste duidt op een ontstaansdatum van vóór 1660. Op de voorzijde zijn drie verschillende (bijbel)teksten in drie talen gegraveerd, in het Latijn, Nederlands en Frans (afb. 6.36):

Elisabeth Stevens dit belde
ken wel ick u schencken
omdat ick u en gij min alle
dage uit liefde sout willen
gedencken bidt voor
cornelya sybrant om
gods wyel

In het Catharijneconvent te Utrecht bevindt zich een prachtige perkamenten afbeelding van St. Franciscus van Paula, met daarop de handgeschreven tekst 'Bidt voor ue suster fransie willems' (afb. 6.37). De maker, Alexander Voet I, graveerde de heilige op het moment dat hij, door middel van een zegenend gebaar met zijn hand door het open raam, een schip op de woelige baren van de zee redt. Dit Voet-prentje valt op door een fraaie composities en de verfijnde graveertechniek waarin het is uitgevoerd.

Beschouwt men het oeuvre van Alexander Voet I (ca. 1613-1673/74) en diens zoon Alexander Voet II (1635-na 1695),⁴⁰ dan valt de zeer wisselende kwaliteit van hun latere gedrukte werk op. Zijn er soms valse signaturen onder de gravures gezet? Wellicht zijn niet alle Voet-gravures terecht aan deze zeventiende-eeuwse kunstenaars toegeschreven. De prent met Franciscus van Paula is gesigneerd 'A. Voet fecit ex', terwijl op andere aan vader of zoon Voet toegeschreven prenten enkel de naam staat. Het is mogelijk dat het gaat om prenten van andere graveurs die door het fonds van de familie Voet of hun nazaten zijn uitgegeven.

Het gebruik onder religieuze vrouwen om elkaar te verblijden met een devotieprent met een tekst erop, zette door in de achttiende eeuw. Pas na 1750 is er sprake van een kentering in

die gewoonte. Talrijk zijn de voorbeelden van prenten met fraai gekalligrafeerde teksten zoals die ook nog na 1700 werden vervaardigd. Ze zijn afkomstig uit de gehele Republiek, vaak ook uit kleine katholieke enclaves.

Een bijzonder voorbeeld uit zo'n enclave is een prentje van een klopje uit Langeraar (Zuid-Holland) (afb. 6.38). Het gaat om een, waarschijnlijk door een medeklopje eigenhandig gemaakt, met waterverf beschilderd exemplaar op met kalk bepoederd perkament. Stilistisch is de prent uniek en bovendien is zij van betrekkelijk groot formaat (20 x 14,5 cm). Aan de linkerkant is een strook weggesneden, wellicht omdat de prent te groot was voor het boekje waarin zij werd bewaard. De maagd op de afbeelding (Maria?) is gezeten op een wolk waarin twee cherubijnen zijn geschilderd.

Uit de tekst op de achterzijde valt al te leiden dat de prent is geschonken aan Cornelia Cornelis den Engel ter gelegenheid van haar intrede of professie op de feestdag van O.L. Vrouw Hemelvaart in 1731. De spreuken zijn ontleend aan de bijbel en aan kerkvaders en hebben betrekking op de maagdelijke staat:

De maagden zullen den koning agter haar
.. gebracht worden, psalm 44 v 16.
op de feestdag van de O:L:V: hemelvaart
in 't jaar 1731 heeft tot Langeraar
Cornelia Cornelis den Engel
[d]en geestelyke maagdelyke staat aangenomen.
De heer Jesus Christus zegt Matth. 22 v. 30
[zij] zullen niet trouwen nog getrouwt worden: maar
[zij] zullen sijn gelijk de engelen gods in den hemel
[Mar]ia heeft het beste deel verkoren t' welk haar niet zal ontnomen
worden lucas 10 v. 42
[...] u als in een voorschrift voorgeschreven zij de maagdelyke
[...]inigheid en t leven van Maria van welke als in een
[spi]jegel uitblinkt de gedaante van suiverheid en de
[...]orm van deugt. zegt den H. Ambrosius 1:2 de virginibus
[...]n Maagd bezorgt de dingen des Heere, op dat zy heilig
[...] naer het lighaam en naer den geest Paulus 1 cor 7 v 34

6.5 BIJZONDERE PRENTEN MET VANITASSYMBOLIEK

In de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw was er zeker sprake van een bewuste keuze van beeldmateriaal. De voorstelling stond vaak, vooral in het geval van kerkelijke feestdagen en van patroonheiligen, in relatie met de opdracht. Alleen bij grotere oplagen zijn de voorstellingen niet altijd te relateren aan de teksten die er opgeschreven staan, wat het geval is bij verscheidene doodsprentjes.

Eén thema dat tot nu toe slechts marginaal aan de orde is gekomen maar dat op deze plaats in het kader van de *memento mori*-opschriften aandacht verdient, is de vanitassymboliek. Werd deze ook direct in verband gebracht met iemands overlijden en, zo ja, bestaan er voorbeelden die dit illustreren?

Een prentje waarin alle elementen van vanitassymboliek zijn vertegenwoordigd, is het doodsprentje van Nicolaas van Outshoorn, pastoor te Nootdorp (afb. 6.39).⁴¹ Om verscheidene redenen verdient dit opmerkelijke werk nader te worden belicht: het is het oudst bekende prentje in Nederland dat speciaal voor dit doel werd ontworpen en gedrukt, en voorsnog tevens het enige overgeleverde exemplaar. Verder is het groter dan de in die tijd circulerende prentjes, zodat het zeer waarschijnlijk niet alleen is gemaakt om in een gebedenboek te worden bewaard, maar ook om aan de muur te hangen. Een andere bijzonderheid is dat de prent werd gegraveerd in opdracht van de overledene zelf, zoals blijkt uit het opschrift:

Mijn loop is nu volbrocht mijn kaars siet gij verdwenen
 k' ben door de dood geveld en voor Gods thron verschenen
 dat mijn verlangen was, om eens bij dien te sijn
 die den verlosser is van Nijld, List Druck en Pijn
 Al dat ick nu versoeck van u mijn waarde vrienden
 die k'waecksam en getrouw als vader langh bedienden
 op dat geen valsche leer verderven soud uw hert
 is dat door uw gebed mijn siel ontbonden wert
 Nicolaus van Outhoren oud 85 Jaeren 7 Maenden Pastor
 tot Nood Dorp 55 Jaeren overleden den 13 April 1719.

Net zoals de meeste in de Republiek circulerende devotieprentjes is de doodsprent van Van Outshoorn gegraveerd in Antwerpen: de prent draagt de signatuur van de Antwerpse graveur Jan Baptist Jongelinx (geb. 1689). De dood staat, in de gedaante van een skelet, triomferend op de overledene. Hij houdt een zeis vast, waarmee hij symbolisch het leven heeft afgesneden. Uit de schedel van het lijk kruipen wormen ten teken van zijn vergankelijkheid. De man ligt met zijn hoofd naar het oosten en met zijn voeten naar het westen, zó, dat hij op de jongste dag – de dag van de opstanding – direct oog in oog zal staan met Christus. Op deze manier wordt uiting gegeven aan de hoop op verrijzenis.⁴² Ook het decor zinspeelt op de vergankelijkheid. Op de achtergrond is links een vervalLEN gebouw zichtbaar. In de ruïneuze nis, rechts, staat een zandloper als symbool van de verglijdende tijd en een zojuist gedooft levenskaars die nog nawalmt. Boven het prentje is de Latijnse bijbeltekst '*Pretiosa in conspectu Domini mors Sanctorum eius. Psalm 115*' gegraveerd (Kostbaar is voor het aangezicht van de Heer de dood van zijn heiligen, psalm 115).

Nicolaas van Outshoorn werd geboren te Berkel (Zuid-Holland) in 1623.⁴³ Vanaf 1665 tot aan zijn dood in 1719 was hij zielzorger van Nootdorp. In de afscheidswaarden die onder zijn doodsprent zijn gegraveerd verzoekt hij zijn vrienden, die hij als vader waakzaam en trouw bediend heeft, voor hem te bidden, opdat 'mijn siel ontbonden wert'. De gravure is ingekleurd met rood en goud (nu groen geoxideerd) en gedrukt op perkament. Ondanks het feit dat dit exemplaar van de herinneringsprent van Van Outshoorn vooralsnog de enige bekende is, moet er, gezien de gegraveerde tekst, een behoorlijke oplage van zijn gedrukt.

Het graveren, drukken en inkleuren van een dergelijke prent op perkament, moet veel geld hebben gekost. Wie de kosten hiervan voor zijn rekening heeft genomen, is niet te achterhalen. Of Van Outshoorn zelf veel geld bezat, is niet bekend; zijn testament, dat op 10 juni 1709 werd opgemaakt door notaris Hugo François van Aken, geeft daarover geen informatie. De pastoor vermaakte al zijn bezittingen aan de Haagse advocaat Cornelis de Bije. In zijn testament staat nadrukkelijk vermeld dat hij die zelf had vergaard en dat hij 'niets ter weerelt' had geërfd van zijn ouders.⁴⁴

Dat Van Outshoorn en zijn omgeving gevoel voor decorum hadden, blijkt ook uit een ander overgeleverd document:⁴⁵ een lofdicht dat vier jaar voor zijn overlijden ter gelegenheid van zijn vijftigjarig priesterfeest in 1715 werd gedrukt. Enkele biografische gegevens van Van Outshoorn zijn in het gedicht verwerkt. In de eerste strofen wordt Nootdorp vergeleken met een bloeiende tuin of een park waarin de tuinman (Van Outshoorn) kwam werken. Eertijds was deze tuin droog, onvruchtbaar en verwilderd, maar door de komst van de zielzorger was hij weer gaan bloeien. Van Outshoorn was 'Eerst van calvin bezielt, daer naer 't licht herboren'; hij was dus van protestantse afkomst. Mogelijk hadden zijn ouders hem onterfd omdat hij was overgestapt op het katholieke geloof.

Een belangrijk incident in Van Outshoorns leven was zijn gevangenneming in 1679: 'Als m'hem bracht binnen Delft gevangen als een guyt.' Hij werd toen door de landdrost gevangengenomen en weggevoerd naar Delft. Enige Nootdorpers probeerden hun pastoor te redden waarbij er een handgemeen ontstond en de Nootdorper Cornelis Arentsz. van Veen om het leven kwam. Er werd een uitgebreid onderzoek ingesteld, waarbij diversen getuigden dat de drost dronken geweest was. Uiteindelijk werd Van Outshoorn vrijgelaten en kon hij zijn werkzaamheden als zielzorger hervatten. Dat hij een fel anti-jansenist is geweest, wordt uitvoerig gememoreerd: 'Geluckigh Venen-land, den roem van alle dorpen, Waer 't Jansenisten saet noyt is in d'aerd geworpen, Dat 't wortel heeft gevat: want weynig is 't gejong, Daer men Outhorens vier, of waere Herders vond.'

Een ander opmerkelijk doodsprentje is dat waarin Franciscus Verburgh uit Poeldijk (1616-1708) gememoreerd wordt (afb. 6.40).⁴⁶ Verburgh was ongetwijfeld een bekende van Nicolaas van Outshoorn, want beiden waren priester in het Westland en oorspronkelijk afkomstig uit Berkel. Afgebeeld is een vanitasstilven met schedel en zandloper. De schedel is gekroond met een palmtak, als teken van Verburghs priesterschap. Het betreft hier een zogenaamd 'invulprentje'. Verburgh had bij leven de Antwerpse graveur en uitgever Johannes van den Sande de opdracht gegeven een doodsprentje voor hem te maken: slechts de datum en het jaar van overlijden, zijn leeftijd (hij werd 91 jaar) en zijn dienstjaren als pastoor – maar liefst 62 – hoefden te worden ingevuld.⁴⁷ Omdat Verburgh uitzonderlijk oud is geworden, ligt het voor de hand dat hij zijn doodsprentje al lang 'op de plank' had liggen – wellicht al omstreeks of voor 1670, omdat Van den Sande in dat jaar overleed. Bovendien is de eeuw '17' niet voorgedrukt. Met die wetenschap kunnen we deze gravure bestempelen als een zeer vroeg voorbeeld van een herinneringsprentje.

Franciscus Verburgh werd op 28 december 1616 geboren te Berkel. Na een opleiding bij de jezuiten te Emmerich studeerde hij te Keulen. Hij woonde daar in het door Sasbout Vosmeer opgerichte Hollandse priestercollege. In zijn jeugd stond hij de Berkelse pastoor Willem Huygensz tijdens zijn vakanties bij als 'klopbroer', een mannelijke equivalent van de 'klopjes'. De benaming van 'klop' was ook van toepassing op mannen die Christus hadden toegelaten in hun hart of op hen die zich voorbereidden op het priesterschap. Evenals Van Outshoorn stond Verburgh bekend als een anti-jansenist. Net als Cousebant schreef Verburgh zijn preken op en noteerde daarbij de data wanneer hij ze opnieuw gehouden had. Er bestaan van zijn hand twee handschriften met preken, die beide worden bewaard in Poeldijk (Zuid-Holland).⁴⁸ Daar woonde Verburgh vanaf 1652 in de pastorie, samen met nog een priester en twee klopjes. Omdat de preken in het Latijn zijn geschreven, is het niet aannemelijk dat de vrouwen de preken gebruikten ter ondersteuning van hun geestelijke leven, zoals dat in Haarlem gebeurde.

Er bestaat nog een derde prentje dat speciaal werd gegraveerd in Antwerpen voor een Noord-Nederlandse priester die afkomstig was uit dezelfde contreien in Zuid-Holland: het betreft een invulprentje dat gegraveerd werd door Jacobus de Man in opdracht van Gerardus de Rotte (1676-1738) met als doel te worden rondgedeeld bij zijn dood (afb. 6.41).⁴⁹ Gerardus de Rotte was vanaf 1705 tot zijn dood in 1738 als pastoor verbonden aan de statie aan de Hoge Rijndijk te Hazerswoude.⁵⁰ Hij was geboren te Haastrecht als zoon van de notabele schout François de Rotte, heer van Malsenburg en van Arckele.⁵¹

Net als Van Outshoorn en Verburgh was De Rotte een overtuigd anti-jansenist.

De voorstelling van het prentje is rijk aan vanitassymboliek. Christus troont boven het kruis van zijn dood en verlossing en houdt in zijn handen de weegschaal van het 'het goet' en 'het quaet'. Om te bepalen of de weegschaal naar links of rechts zal doorslaan, worden de degens gekruist in de vorm van een zwaard met 'Helsche pijn' en een palmtak met 'Hemelse glorie'.⁵² Links en rechts wordt het kruis geflankeerd door de lauwerkrans van de eeuwige roem⁵³ en een slang die in zijn eigen staart bijt, symbool van de eeuwigheid of het eeuwige leven.⁵⁴ Onder het kruis ligt het een skelet waaronder staat 'Heden iet Morgen niet'. Het wordt geflankeerd door zes doodshoofden, twee zeisen, een zandloper en twee scheppen om het graf te delven.

De Rotte koos voor een Latijns onderschrift: 'Adm. R[everen]dus Domi[nus] GERARDUS DE ROTTE nativitati 1676 Pastoratus 32 in Hazerswoude obiit 1738 19 mense maj orate pro co ut in aeternum vivat Amen'. (De dienaar en eerwaarde Gerardus de Rotte geboren 1676, 32 jaar pastoor in Hazerswoude overleden op de 19de van de maand mei 1738. Bid opdat hij moge leven in eeuwigheid Amen).

In vulprentjes werden, met de opkomende populariteit van doodsprentjes in de Republiek, steeds vaker gegraveerd. Van Lodewijk Fruytiers is een oningevuld prentje bekend, waarvan de voorstelling lijkt op die van pastoor Verburgh (afb. 6.42). Boven de schedel met zandloper hangt een brief met de in te vullen tekst, eronder is een gedichtje gegraveerd. In tegenstelling tot het prentje van Verburgh was dit exemplaar bestemd voor de vrije markt want iedereen kon er zijn persoonlijke gegevens op invullen:

Bidt voor de ziele van
gestorven den
17 in de Parochie
van tot
dat sij rust in vrede Amen:

Mensch dat gij nu sijt was ick voor desen
dat ick nu ben sult gij ook eens wesen
siet vrij op mij en vraegt het alle man
oft imant t' geslacht van ons kennen kan.

6.6 OMGANG MET DE DOOD

Genretaferele uit de vroegmoderne tijd die de dood verbeelden, worden gevat onder de noemer vanitasafbeeldingen, naar het citaat *Vanitas vanitatum et omnia vanitas* (Ijdel en ijdel, alles is ijdel) uit Prediker 1:2. De bekendste zeventiende-eeuwse voorstellingen waarin de ijdelheid wordt verbeeld, zijn die met een bellenblazende putto (de *homo bulla*) of een vrouw met een spiegel en stillevens met aardse kostbaarheden.⁵⁵ Ijdelheid beschouwde men als een zonde, omdat schoonheid immers vergankelijk is.

Deze visie is op indringende wijze verbeeld op een devotieprent van Johannes Huberti (afb. 6.43). Boven op een kist is een schedel geplaatst met daarop een zandloper; uit de oogkassen en mond kruipen wormen. Links en rechts wordt de kist geflankeerd door de skeletten van een vrouw en een man; hun sekse is te herkennen aan de flarden kleding, de hoeden en de teksten die eronder staan. De flamboyante hoeden staan voor ijdele mensen. De zwierigheid ervan verwijst naar hun zondige ijdelheid, evenals de teksten:

Ick moet in die Doot [Alleene]
Ick moet in dit Graf [Alleene]
Ick moet in het Oordeel [Alleene]
Ick moet in die Pijne [Alleene]
Ick moet in den Loone: [Alleene]
van daghe oft morghen

Spiegel voorde wulpsche Ioncheyt,
Spiegelt u aengesicht
ghij lochte venus dieren
dit is d'leste ghericht
naer al u ijdel cieren

Spiegel voor de wulpsche Ioncmans
Ghij Ioncmans wie ghij sijt
wilt dit wel opserveren
dit is den lesten strijt
die leder moet passerren.

Bedenckt uwe uystersten ende ghij en sult inder eewicheyt nit
sondighen
Ghij moet dit wel versinnen wildij die sonden verwinnen

Een andere voorstelling, gegraveerd door Johannes van den Sande, toont een voorstelling die spiegelbeeldig is aan de gravure van Theodoor Galle die we eerder tegenkwamen in het handschrift van het Amsterdamse klopje (afb. E31, afb. 6.44) en moet dus zijn nagesneden. Slechts het onderschrift is vervangen:

O mensch gedenckt dit beelt des doots: die ghy sult smaken
Want ghij maer stoff en syt, en weer tot stof sult raeken,
Het sterven is u deel, Christus selffs heeft willen lyden
Om ijder deur t' gelooff in glory te verblyden.

Wat de functie was van vanitasafbeeldingen in de vroegmoderne tijd kan met behulp van de onderschriften nader worden verklaard. Ze zijn aanvankelijk bedoeld om de mens te herinneren aan de onverwachte en onvoorbereide dood, in de traditie van de laatmiddeleeuwse *ars moriendi*-prenten, maar langzamerhand dienen ze steeds meer als moraliserende waarschuwingen tegen de ijdelheid. In die context is het interessant enkele prenten met elkaar te vergelijken, om er op die manier achter te komen welke verwachtingen men koesterde omtrent het leven na de dood.

Op het doodsprentje van pastoor Nicolaas van Erckel wordt aan de ijdelheid gerefereerd. Van Erckel was vanaf 1671 pastoor te Delft. De emblematische afbeelding op de voorzijde heeft betrekking op zijn vergankelijkheid (afb. 6.45). We zien Amor die Anima wegtrekt bij de dood met de zandloper-zonnewijzer. Onder de prent staan twee Latijnse citaten uit Job en een Frans vers: '*Las peu de temps borne le cours De l'entresuite de nos jours*'.⁵⁶ De prent draagt de signatuur van Maria Volders, maar is gekopieerd naar een afbeelding uit de emblematabundel van Michiel Sniijders.⁵⁷ De tekst op de achterzijde luidt:

Idelheid der Idelheden, en
alles is Idelheid. Eccles. 1,
Bidt voor den zeer Eerw.
Heer Nicolaes van Erckel
overleden den 20 September
1697.

Waarom kozen Van Outshoorn, Verburgh en De Rotte bewust zelf een vanitasafbeelding en werd voor Van Erckel eenzelfde afbeelding gekozen bij het gebed voor zijn zielenheil? Bestond er een verschil tussen de verwachtingen die priesters hadden ten opzichte van het leven na de dood en die van geestelijke maagden?

De vrouwen besteedden veel tijd aan het beoefenen van deugden en het doen van penitentie voor hun zonden, en trachtten dagelijks de verlokkingen van de wereld en de daarmee samenhangende ijdelheid te weerstaan. Dat er aldus een verschil ontstond in de perceptie van het leven na de dood tussen mannelijke en vrouwelijke geestelijken ligt voor de hand: het mystieke huwelijk van de maagden werd immers pas bevestigd in de hemel. Ook in devotieprenten wordt hier telkens aan gerefereerd. Het grootste voorbeeld van de maagden, de Maagd Maria, bevond zich in de hemel het dichtst bij de Bruidegom Christus. Zij was de belangrijkste middelares om een plaats (hoog) in de hemel te verwerven.

Op een achttiende-eeuws zogenoemd 'gebedsprentje' van Frans Huberti blaast een man zijn laatste adem uit. Maria is gezeten op een wolk en vangt zijn ziel op, om deze naar Christus in de hemel te brengen. Aan het voeteneinde vechten engeltjes met duiveltjes, die blijkbaar ook aanspraak maken op de ziel. Hierbij werd de volgende tekst geschreven (afb. 6.46):

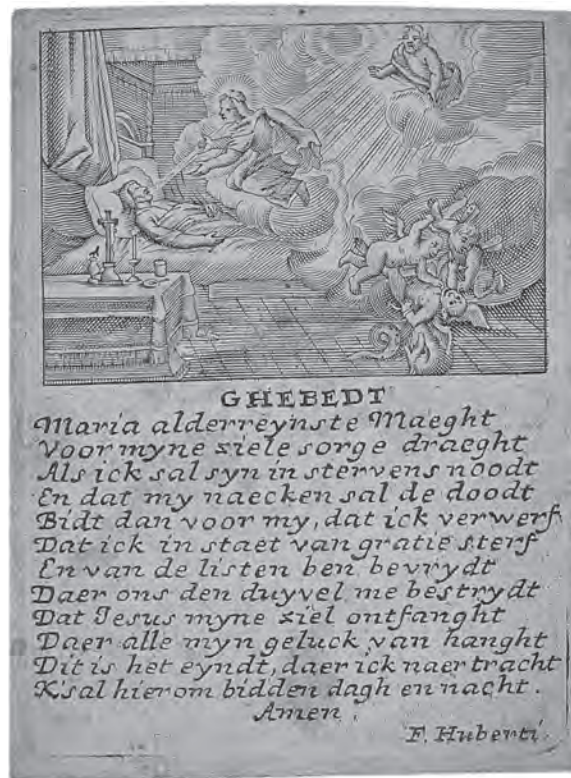
Maria alderreynste Maeght
 Voor myne siele sorge draeght
 Als ick sal syn in stervensnoodt
 En dat my naecken sal de doot
 Bidt dan voor my, dat ik verwerf
 Dat ick in staet van gratie sterf
 En van de listen ben bevrydt
 Daer ons den duyvel me bestrydt
 Dat Jesus myne siel ontfanght
 Daer alle myn geluck van hanght
 Dit is het eyndt, daer ick naer tracht
 K' sal hierom bidden dagh en nacht. Amen.

Minder onzeker over haar uiteindelijke bestemming dan deze 'gewone sterveling' is de gekroonde maagd die is afgebeeld tijdens haar doodsstrijd (afb. 6.47).⁵⁸ Terwijl de duivel nog rondom haar bed waart, nadert een priester met het heilig Sacrament van haar toekomstige Bruidegom. Het onderschrift luidt:

O heer myn hert en heeft gheen rust
 Voor dat ghy myn begeerten blust,
 Laet my met u vereenicht syn
 Soo sal ick wesen uut allen pyn.

In de hemel wordt de maagd verwelkomd door haar Bruidegom; Hij staat haar op te wachten bij de hemelpoort. Twee devotieprenten illustreren deze entree op fraaie wijze. Op de eerste, anonieme, prent vertrappt de vrouw de Wereld, die is afgebeeld met regalia en de duivel (afb. 6.48).⁵⁹ Met haar linkervoet staat zij bovendien op een luit die de aardse liefde en andere zondige geneugten symboliseert.⁶⁰ Achter de maagd staan haar bruidsmeisjes Geloof, Hoop en Liefde. In haar hand draagt zij een kandelaar met een kaars. Rondom de prent zijn de volgende teksten geschreven:

Comt mijn bruijt uijtvercoren
 mijn soete stem aenhooren
 al u lijden is nu ten eijnde gecomen.
 Wilt niet meer vreesen ofte schromen

6.46
 Gebedsprentje met
 stervende man
 Frans Huberti, ca. 1680,
 gravure, 9,5 x 7,5 cm
 Breda's Museum, BT 2511

ghij sijt salich in eewicheijt
 die croon des levens is u bereijt.
 Door des bruijdegoms cracht
 die stadich met mij wracht
 is mij victori vergonnen
 waer doer ick leef in vree
 door t geloof en hope geduijrich
 en door de liefde vierich
 heb ick al dese verwonne
 die ick nu onder mij voete tree.

De tweede prent is gesigneerd door Jacobus de Man (afb. 6.49). De gekroonde knielende bruid wordt hierop verwelkomd door haar Bruidegom. Achter haar staat Vrouwe Wereld, die vergeefs heeft geprobeerd haar te verleiden. De teksten rondom luiden:

Comt comt tot my uutvercoren bruyt. Verlaet de werelt en gaet u
 selven uut.
 O soete lesu, o troost in alle smerte. Ick veracht de werelt ick offer
 u myn herte,
 Comt volgt my in u ionghe daeghen In den ouderdom kund[gly]
 Godt behaghen.
*Les plaisirs d'un moment quittants en ce passage Dieu eternellement,
 auront pour heritage.*

In de hemel dansen de maagden om de Bruidegom. Dit thema is voornamelijk overgeleverd op zeventiende-eeuwse prentjes. Daarna worden voorstellingen met dit onderwerp zeldzamer; de beeldcultuur richt zich dan steeds meer op de gewone leek, zoals het geval is bij het hiervoor afgebeelde gebedsprentje (afb. 6.46).

Afbeeldingen die refereren aan de mystieke maagdencultuur raakten in de loop van de achttiende eeuw steeds minder in zwang. Twee zeventiende-eeuwse voorbeelden werden begraven door Jan Cnobbaert (de tweede werd iets later dan de eerste uitgegeven door zijn weduwe). Beide verbeelden ze een mystieke maagdenans, maar ze dragen verschillende onderschriften.

Het Christuskind met de rijksappel als *Salvator Mundi* wordt omringd door tien maagden die in een cirkel om Hem heen staan (afb. 6.50 en 6.51). Daarboven straalt de heilige Geest in de vorm van een duif. Engelen begeleiden de dans op harp, vedel, viola da gamba en luit. Op de ene prent valt te lezen:

Och hoe ghenuchelycken dans salt hiernamaels wesen
Daer het lieffelyck aenschouwen Godts Sal dye vrolycheyt des
bruylofts wesen.

Op de andere prent staat:

Peyst eens hoe soet het dansen gaet.
Daer Iesus in het midden staet.
Daer ieder Maeget vanden dans,
Wacht van den Bruygom haeren kans

De uitgebeelde bruidsmystiek vindt haar oorsprong in de late Middeleeuwen in kringen van de moderne devotie. In 1994 schreef Paul Vandenbroeck een indrukwekkend boek over deze mystieke vrouwencultuur met als titel *Hooglied: de beeldwereld van religieuze vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*.⁶¹ Hoezeer dit gedachtegoed aanvankelijk bleef voortbestaan in de Noordelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd wordt duidelijk aan de hand van het voor dit onderzoek gebruikte materiaal.

De maagden die hun leven in dienst hadden gesteld van hun toekomstige Bruidegom hadden andere verwachtingen omtrent het leven na de dood dan hun geestelijke vaders. In tegenstelling tot deze vrouwen genoten de priesters ook na hun dood nog veel aanzien. Hun preken bleef men lezen en ook leefden zij voort in de portretten die er van hen geschilderd of gegraveerd waren. Onze vaderlandse dichter Vondel heeft menige daarvan voorzien van een onderschrift of lofdicht. Toch moeten de portretten en de aardse levenswijze van de rooms-katholieke geestelijken inherent zijn geweest aan de zo verworpen wereldse ijdelheden. Hun status tijdens hun leven op aarde was dan misschien groter dan die van de maagden, maar de laatsten meenden op hun beurt voor hun deugdzame en sobere leven te worden beloond met een kroning in de hemel.

De vanitasiconografie werd door de maagden niet ontkend en evenmin genegeerd. Voorstellingen waarin de vanitasgedachte is verbeeld, waren in de achttiende en negentiende eeuw nog steeds populair. Twee identieke gravures, uitgegeven door Gerard Donck, werden in 1696 en 1777 aangewend als basis voor de *memento mori*-oproep (afb. 6.52 en 6.53). We zien hierop een slang die bijt in zijn eigen staart, symbool van de eeuwigheid of het eeuwige leven.⁶² Gods oog oordeelt over de schedel die is gekroond met de zandloper van het eindige leven. Het zwaard heeft het leven afgesneden en is gekruist met de palmtak.⁶³ De verklarende tekst eronder luidt:

Een oogenblik waar aen hangt de
eeuwigheyt
en
het leven en de doodt
Kiest:
het cruys ley U naert leven
en de wellust naer de doodt.

Op de achterzijden zijn nog meer *memento mori*-teksten geschreven. Het oudste uit 1696 is kort en bondig: 'Bidt voor de ziel van Emerencia Pieters. Obijt den 3 september 1696'

(afb. 6.52). Het andere prentje uit 1777 is opgedragen aan het zielenheil van de overleden geestelijke maagd Joanna Wellekis uit Amsterdam (afb. 6.53):

Bidt voor de ziele van zaliger
Joanna Wellekis,
Overleden den 6 Junij 1777 out 84 Jaar en 1 M en 18 d.
Op vrijdag namiddag om 4 uure, en begrave in d' oude
Kerk tot Amsterdam.

Een schrandere vlugge geest, vol ijverhijt verselt
Tot Godt, en Evenmens, hier zoo veel jaare telt
In Maagdelijke Staat, van 't huwelijks last ontslaage.
Die veeltijts valt zoo swaar als imant maar kan draage,
In vreugt gematigt, en in Lyde heel verduldig,
Dat veele Maande bleek tot zy het Laatste Schuldig,
Der zonde boet, voldeet, verlangent heene ging
In lieffd tot godt, en Hoop, om door Bemiddeling
Van Christie dierbaar Bloet de kroone te erlange.
Die aan den eynt des strijts de Winnaar zou ontfange.
En daar me volgen 't Lam waarheene dat het gaa.
En eeuwig zinge toe het Bly Allelua.
HET ZIJ ZOO.
DAT ZIJ RUSTE IN VREEDE.
AMEN.

Het schrijven van een dergelijke lange *memento mori*-tekst op de achterzijde van een doodsprentje was in die tijd nog zeldzaam, maar blijkbaar niet ongewoon. De tekst zelf refereert aan het klassieke maagdelijke leven, waarbij de vrouw aan het einde haar (maagden)kroon ontvangt. Verwijzingen naar deze mystieke cultuur in teksten op doodsprentjes sterven in de loop van de achttiende eeuw langzaam uit.

6.7 COMMUNIEPRENTEN EN VORMSELPRENTEN

In de *Vitae* van Trijn Jans Oly staan verwijzingen naar het uitdelen van 'beeldekens' aan arme lieden en weesmeisjes. Het gebruik in de zeventiende eeuw om stichtelijke prentjes te verspreiden, kwam voort uit de handel en de verspreiding van devotionalia zoals pelgrimsinsignes – iets wat zich reeds in de late Middeleeuwen had ontwikkeld tot een bloeiende nering. Vanaf de zestiende eeuw werden medailles en prentjes populair. Dat in de Republiek het verspreiden en ronddelen van prentjes aanvankelijk voornamelijk voor rekening kwam van religieuze vrouwen is, gezien hun positie, niet verwonderlijk – dit in tegenstelling tot de situatie in de Zuidelijke Nederlanden, waar de verspreiding vooral voor rekening van de jezuïeten kwam.⁶⁴ Deze paters vormden in de Zuidelijke Nederlanden veruit de grootste en belangrijkste orde. Toch is de rol die aan hen wordt toebedeeld bij het verspreiden van devotieprenten en het stimuleren van de productie ervan wat overtrokken.⁶⁵ Doordat de godsdienst daar in het openbaar mocht worden beleden, konden de prentjes er openlijk worden rondgedeeld, zoals in Antwerpen, waar duizenden kinderen die zondagsscholen bezochten jaarlijks tenminste één perkamenten prentje ontvingen als beloning voor het bijwonen van de lessen.⁶⁶

In de Noordelijke Nederlanden opereerden de jezuïeten echter vanaf de zijlijn. Veruit het merendeel van de priesters was hier seculier en kon, gezien het verbod op het openbaar uitoefenen van de katholieke godsdienst, niet al te zichtbaar optreden. Daardoor waren de geestelijke maagden belangrijk

voor de verspreiding van de geloofscultuur en de catechese. Bovendien waren zij veruit in de meerderheid ten opzichte van hun mannelijke leiders.⁶⁷ De prentjes bleken in deze contreien een ideaal communicatiemiddel te zijn voor de 'ondergrondse' kerk.

Het verspreiden van devotieprenten lag in het verlengde van de dagelijkse arbeid van de vrouwen op het gebied van zieken- en armenverzorging, catechismus- en bijbelonderricht. Bij een sterfgeval waren de vrouwen actief in het bidden voor het zielenheil van de overledene. Als er iemand was gestorven zonder verwanten of vrienden, zorgden de maagden voor het afleggen van de dode en bleven ze waken bij het lijk.⁶⁸ Hoe oud het gebruik is om prenten te verspreiden, is moeilijk te bepalen. Eenvoudige papieren prentjes behoren tot het type drukwerk dat spoedig verloren is gegaan.

Bronnen waarin sprake is van het uitdelen van devotieprenten zijn zeldzaam. De opdrachten op de prenten vormen een belangrijke indicatie van het gebruik en de verspreiding van deze vorm van devotionalia in de Republiek. Daarbij kan worden verondersteld dat prentjes die in het bezit waren van de geestelijke maagden beter zijn overgeleverd dan die welke eigendom waren van katholieke burgers. De vrouwen leefden sober en zuinig en gaven hun religieuze bezittingen bij hun dood meestal door aan andere vrouwen binnen de gemeenschap. Het merendeel van de prentjes van burgers zal daarentegen verspreid zijn geraakt en verloren zijn gegaan.

De oudste van de hier behandelde en afgebeelde prentjes, die zich tegenwoordig bevinden in het Museum Catharijneconvent te Utrecht, zijn afkomstig uit de collectie van de Nederlandse Oud-Katholieke kerk. Deze gemeenschap splitste zich na een conflict in 1723 af van Rome. Zij hechtte een grote waarde aan haar cultuurbezit, omdat zij hier immers mede haar bestaansrecht aan ontleende.⁶⁹ Daarom zijn de religieuze objecten uit deze verzameling uitzonderlijk zorgvuldig bewaard.

De oud-katholieke collectie is representatief voor de gehele katholieke kerkgemeenschap in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek. In de overige prentcollecties die in het kader van dit onderzoek zijn bestudeerd, komen weliswaar vergelijkbare vroege voorbeelden voor, maar die zijn uiterst schaars. Er is geen reden te veronderstellen dat het gebruik van prenten zich in de Rooms-katholieke kerk heel anders ontwikkeld heeft dan in de daarvan afgescheiden kerk van de oud-bisschoppelijke cleresie.

Aan het einde van de zeventiende eeuw stonden bepaalde aspecten van de devotiepraktijk ter discussie. Seculiere priesters hadden weinig op met de aflatenpraktijk en de heiligencultus. Te Gorcum staakten de kloppen onder invloed van hun geestelijke vader met het bidden van de rozenkrans.⁷⁰ Wat betreft het gebruik van prenten ten behoeve van de devotiepraktijk veranderde er echter niet veel, zoals we ook zullen zien aan de hand van de hierna te bespreken collectie devotieprenten uit Aalsmeer (zie paragraaf 6.12).⁷¹

In 1995 bestudeerde Alfons Thijs 166 prenten voor eerste communicanten uit de Nederlanden. Zijn 'fonds' wordt bewaard in het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen en in het Antwerpse Volkskundemuseum. De resultaten van zijn gedetailleerde studie werden gepubliceerd in het tijdschrift *Volkskunde* onder de titel 'Beeld, tekst en context: gedachtenisprenten voor eerste communicanten uit Vlaanderen en Nederland (18^e-19^e eeuw)'.⁷² Van de 166 prenten hebben er 49 betrekking op de Noordelijke Nederlanden. Hoewel Thijs erkent dat hij hiervoor slechts een marginaal deel van de verspreide eerste-communicatieprenten heeft bekeken, levert zijn artikel interessante onderzoeksresultaten op. De oudste aangetroffen prent dateert uit 1724 en betreft een 'beeldeken'

voor een communicant uit het West-Vlaamse Kortrijk. Daarop volgt er één uit 1729 uit het Noord-Hollandse Beverwijk. In de tot dan toe overgeleverde literatuur worden geen oudere exemplaren vermeld, hoewel uit bronnen wel bekend is dat reeds vroeg in de zeventiende eeuw devotionalia werden geschonken aan kinderen ter gelegenheid van hun eerste communie.⁷³

De oudste communieprent uit het Museum Catharijneconvent is bijna een halve eeuw ouder. Het betreft een kleine afgesneden gravure van Gaspar Huberti met het Christuskind die zijn *Arma Christi* op zijn schouder meedraagt (afb. 6.54). De tekst op de versozijde luidt: 'etteffien Jans weest gedachtigh uwe eerste comunie gedaen 12 april 1678'. Het daaropvolgende oudste exemplaar is gedateerd 1687 en is gesigneerd door Johannes van den Sande. Op de voorzijde is Cunera afgebeeld versierd met geschilderde bloemen (afb. 6.55). Het prentje is daarmee tevens de oudste met zekerheid te dateren gravure met een geschilderde bloemenversiering. De tekst erop luidt: 'Elisabeth Jans te paes haer eerste comuni den 30 me[rt] 1687'. Na 1700 volgen er zo nog talrijke voorbeelden van deze exemplaren.

De oudste vormselprent in het Catharijneconvent is een zeer fraaie tekening van een vaas met bloemen waarin een embleem met een hart is geschilderd (afb. 6.56). Rondom staat geschreven 'soete eenighijdt als Godt de ziel verblijdt'. Net als bij de tekening van Cornelia Willems Vlinder (afb. 6.29) lijkt deze aquarel door een klopje of begijn zelf te zijn geschilderd. Op de achterzijde staat geschreven 'gevormt op S. Bartholomeusdag 1689' (24 augustus). De oudste vormselprenten waarover Thijs schrijft, dragen de dateringen '1694' (tweemaal) en '1726' en zijn alle afkomstig uit de Noordelijke Nederlanden. Net als in het Zuiden zijn ook in de collecties te Utrecht en Breda de vormselprenten exclusiever dan de eerste-communicatieprenten.

Daarnaast werden de prenten aangewend ter gelegenheid van andere vieringen. In het voorgaande zijn reeds intrade- en jubileumprenten van begijnen en kloppen aan de orde gekomen. Uit 1716 is een prentje overgeleverd ter gelegenheid van de eerste mis van Joannes van Heyningen (afb. 6.57).

Deze vond plaats in Enkhuizen op Driekoningen. Op de voorzijde is, heel toepasselijk, de aanbidding van de drie koningen afgebeeld.

Aan de
Seer Eerwaarde Heer
De Heer
Joannes van Heijningen
De eerste openbare Mis doende
Op Drie Koningendag 1716

Vandaag vertoont Emanuel
de Heydenen 't Geheymenis
en Gij aan 't Christen Israel
Door 't doen der openbare Mis
hij gun U, die 't schikt alles wel,
die plaats daar geen geheym en is
Bid voor E.M.K.

Omdat het prentje aan Van Heyningen zelf gericht is, kreeg hij het wellicht als geschenk van en ter herinnering aan 'E.M.K.', waarschijnlijk een klopje.

Uit 1752 is een Joanna overgeleverd, gesigneerd door Abraham Geloude, die Maria Balk ontving ter gelegenheid van een ander sacrament, haar eerste biecht (afb. 6.58). Ook in dit geval lijkt het erop dat het prentje aan haar cadeau werd gegeven door een klopje dat er, namens de pastoor, de volgende tekst op kalligrafeerde:

Mijn eerste biegt
Print gekregen
Van den Eerwaarde
Heer J. Berveling
Den 28 December
1752
Maria Balk

Dit eerste biechtprintje is het enige dat als zodanig bekend is, maar het is aannemelijk dat er meer prenten zijn vervaardigd ter gelegenheid van de viering van dit sacrament.

Net als in Vlaanderen moeten ook in de Noordelijke Nederlanden veel prenten zijn uitgedeeld na het met goed gevolg volgen van de godsdienstlessen. In Breda wordt er een bewaard uit 1774 (afb. 6.59). Het betreft een voorstelling van Emerentiana gesigneerd door Anna Maria Bunel, met op de achterzijde de tekst:

Ik Aurelia Bekkers heb
Voor mijn eersten keerd
Mijn les opgezegd op den
11 december in het jaar
1774 in de groote Cate
chismus bij den Eer
waarde pater Simon van Hees.

Gezien het gebrekkige handschrift lijkt het niet onwaarschijnlijk dat Aurelia deze tekst zelf op de achterzijde van het printje heeft geschreven.

6.8 ENKELE BIJZONDERE PRENTJES MET HANDGESCHREVEN TEKSTEN

Op allerlei wijzen konden prenten dienen als basis voor opdrachten. Deze paragraaf zal ingaan op enige bijzondere handgeschreven notities op de achterzijde van devotieprenten.

Niet alleen opdrachten, maar ook muziekstukken werden achterop devotieprenten gekalligrafeerd. Zo bevindt zich in het Breda's Museum een apostel Johannes van de uitgever Nicolaas Lauwers met op de versozijde een fragment Gregoriaanse muziek (afb. 6.60). De tekst in het Latijn luidt:

*Exsurge, Domine, adjuva nos, et libera nos propter nomen tuum.
Deus auribus nostris audivimus: patres nostri annuntiarunt nobis.
Gloria Patri, et Filio, et Spiritui Sancto. Sicut erat in principio,
et nunc et semper, et in saecula saeculorum. Amen.*

Deze tekst is een citaat uit psalm 43 volgens de telling van de Vulgaat. In de telling van de Hebreeuwse tekst gaat het om psalm 44:

Rijs op, Heer, Kom Gij ons te hulp: verlos ons omwille van Uw Naam
God wij hoorden het met eigen oren, onze vaders verhaalden het ons.

Het betreft hier respectievelijk de verzen 27 en 2. Het laatste gedeelte betreft de zogenoemde doxologie ofwel de lofprijzing waarmee een gebed traditioneel wordt afgesloten. Deze luidt in vertaling: 'Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest. Zoals het was in het begin, en nu en altijd, en in eeuwen der eeuwen. Amen.' Een dergelijk gebed heet in de liturgie een antifoon, het Griekse woord voor wisselzang. Deze antifoon werd bij verschillende gelegenheden in de liturgie gebruikt. Achtereenvolgens waren dat: *In Litaniis majoribus et Minoribus*. Deze waren bekend als de 'Kruisdagen', de drie

dagen voorafgaand aan het feest van de Hemelvaart van de Heer. De andere gelegenheden waren het feest van Marcus op 25 april, met dezelfde liturgie als de Kruisdagen, en 2 februari, bij gelegenheid van de kaarswijding op het feest, bekend als O.L. Vrouw Lichtmis (*In Purificatione B. Mariae Virginis*). De Marcusprocessie en de processies op de Kruisdagen werden gehouden om onheil af te weren. Dat zou een verklaring kunnen bieden voor het feit dat juist deze tekst op het zeventiende-eeuwse printje is gekalligrafeerd: een smeekbede aan God om te hulp te komen in de benarde tijden van de toenmalige Hollandse Zending.⁷⁴

Twee anderen papieren prentjes met een bijzonder gebruikspoor worden respectievelijk bewaard in de collectie van het Aartsbisshoppelijk Museum te Utrecht en in de bisschoppelijke collectie te Breda: een bedevaartprintje met de afbeelding van O.L.V. Sterre der Zee te Maastricht van de hand van Peter Clouwet (afb. 6.61) en een printje met een gekruisigde Christus (afb. 6.62). Opvallend is dat op de achterzijde van de prentjes dezelfde tekst staat:

Dit Beeldeken is van mij
gebenedicert te Nazareth
alwaar onze H. J.C. ontvangen
is; te Bethleem, waar hij van
de Maagd geboren in 't stalle
ken, waar hij gelegd, en van
de 3 Koningen aanbeden; in
't hofken Getzemani, waar hij
gebonden te Jeruzalem in 't
huis van Pilatus, waar hij ge
geesselt en gekroont is, op den
Berg van calvarien, waar hij
gekruist, en gestorven is int
alderheiligst graft, waaruit hij
verrezen, en eyndelyk op den berg
van oliveten, waar hij zegen-
pralend den Hemel is opgeklommen
20 Maart 1761
alzo
De Eerw. P.Corn.
Vos te Jeruzalem op t' alderheiligst [graf]
Praeses (?) onwaardig.

Als er slechts één van deze prentjes overgeleverd zou zijn, dan zouden we hebben kunnen denken dat het om een uniek exemplaar ging, maar vanwege de identieke teksten op de achterzijden is het mogelijk een andere conclusie te trekken: namelijk dat ze door middel van de tekst gesacraliseerd zijn. Beide prentjes zijn voorzien van een papieren zegel met het vijfvoudige Jeruzalemkruis waardoor dit vermoeden bevestigd wordt. De prentjes zijn als het ware gepromoveerd tot tertiaire relieken of *brandea*. Dit zijn aanraakreliken, ofwel objecten die in aanraking zijn gekomen met een sacraal voorwerp en/of op een heilige plaats zijn ingezegend. Uit het gegeven dat de pastoor diverse prentjes op deze wijze heiligde door ze mee te nemen naar het Heilig Land en ze daarna uitdeelde, blijkt dat deze afbeeldingen niet enkel meer dienden ter imaginatie, maar inmiddels waren verheven tot cultusobjecten. Opmerkelijk is bovendien dat er in dit geval een bedevaartprintje uit Maastricht voor werd aangewend.

Bedevaartprintjes werden in de loop van de achttiende eeuw in steeds grotere aantallen vervaardigd.⁷⁵ Deze tendens toont aan dat de opvatting dat de voorstellingen enkel ter lering en ondersteuning van het gebed aangewend dienden te worden, steeds meer werd losgelaten. Bij het schisma van 1723 hadden

de katholieke ‘preciezen’ zich verenigd in de kerk van de oud-bisschoppelijke cleresie. Daarmee was de weg vrij voor de katholieke ‘rekkelijken’ – waaronder zich nogal wat reguliere ordegeestelijken bevonden – om voor de geloofsverkondiging terug te grijpen op wat door anderen werd beschouwd als bijgeloof en magie. Terwijl in de zeventiende eeuw de aflatenpraktijk en de beeldverering nog zwaar ter discussie stonden, was er in de achttiende eeuw sprake van een opleving van allerlei vormen van volksdevotie. Dat er steeds vaker magische krachten aan prenten werden toegekend, is te destilleren uit de gedrukte en handgeschreven teksten die erop voorkomen.

Een voorbeeld hiervan is een prent die werd uitgegeven door Frans Huberti, waarop de magische werking van het brood van de augustijner heilige Nicolaas van Tolentijn wordt gepropageerd tegen de ‘peste en cortsen’ (afb. 6.63).⁷⁶ Het gebed onder de afbeelding moest men uitspreken bij het eten van dit wonderdoende brood:

Ghebet tot den H. Nicolaus de Tollentino
 Patroon tegen de peste en cortsen
 Bermhertigen en rechtveerdigen Godt die de menschen slaet om hare
 sonden ende alslaende geneest wy bidden u door de verdiensten
 van uwen H. vrient Nicolaus dat gelyck hy door het broot twelck
 u H. Moeder hem gebrocht heeft is genesen ende gesondt geworden
 gy wilt geven sulken cracht aen dit gewyt broot twelck wy in uwen
 H. naem en in den naem van uwen dienaar Nicolaus syn nuttende
 mogen ontfangen gratie en verwerven bermhertigheyt om alsoo
 verlost te worden van alle peryckelen der peste ende ander sieckten
 En bewaert te syn van het vier der boose geesten Amen
 Dit gebet gesproken synde salmen vant broot dappen in wat waters
 ende daer naer nutten

Deze prent diende aanvankelijk als basis voor een *memento mori*-gebed van een geestelijke maagd uit Zaandam. Het is niet duidelijk of zij banden onderhield met de augustijnenorde, die onder meer twee staties in Amsterdam bediende: ‘De Posthoorn’ (tot 1723) en ‘De Star’.

Er later bijgeschreven, maar gezien de regelmaat en opzet van het handschrift in één keer genoteerd, zijn vier *memento mori*-opdrachten van vier leken:

Bidt voor de ziel van grietie
 Bremmers geestelijcke doghter
 Oudt 71 jaere 10 maente en overleede op Saerdam den 21 January
 1750

Bidt voor de ziel van Jan Koendering out 65 Jaar
 11 maante Overleede op Westzaandam
 Den 21 mej 1775

Bidt voor de ziel van Lijsbet Willems Schruijder
 out 65 Jaar 9 maente overleeden op Westzaandam
 den 7 november 1775

Bidt voor de Ziel van Piter Michilz
 Out 60 Jaar 2 maante overleede op Westzaandam
 den 11 april 1784

Bidt voor de ziel van Marijtje Michilz
 Out 48 Jaar 4 maante overleeden op Westzaandam
 den 6 april 1786

Van dit fenomeen, het bijschrijven van andere opdrachten op een doodsprentje van een geestelijke maagd, zijn in het Catharijneconvent meer voorbeelden bewaard.⁷⁷

Opmerkelijk is dat er tussen het schrijven van de verschillende opdrachten vaak vele jaren passeerden. Maagden verkeerden na hun dood, zo was de opvatting, vanwege hun deugdzaam levenswijze op aarde in de hogere regionen van de hemel, zodat zij voorspraak konden doen bij Christus en Maria voor de overige gememoreerde overledenen. In de voorbeelden waarbij aan iemand zo’n doodsprentje werd geschonken, sneed het mes aan twee kanten: behalve de intentie om te bidden voor het zielenheil van de gememoreerde, kon deze, naast de afgebeelde heilige, een rol vervullen als bescherm- of bewaarengel. Met de *memento mori*-opdracht van een geestelijke maagd kreeg het prentje een extra sacrale lading.⁷⁸

In het Catharijneconvent bevinden zich twee andere prenten die nieuwe informatie verschaffen over het gebruik om prenten als geschenk aan te bieden bij de eerste heilige communie. Eén daarvan is een kostbare ‘beklede’ prent, voorzien van een opdracht die uit Gouda stamt (afb. 6.64). Beklede Antwerpse prenten bestaan uit een drager, in dit geval perkament, waarop een uit een papieren prent geknipte en gedeeltelijk met kant en textielfragmenten beklede figuur is geplakt. De rest van het oppervlak is verlucht met een getekende decoratie.

Op de voorzijde is de Maagd Maria afgebeeld met in haar armen het Christuskind, staande op de maansikkel; daaronder staat ‘*Refugium Peccatorum*’ (Toevlucht van de zondaars). Op de achterzijde staat de handgeschreven tekst:

Leonardus Johannes Stans heeft dit tot een gedagtenis gekrege
 op den dag van zijn eerste communie zijnden den 27 april op
 dingsdag 1779 van Mejuffrou Helena Venrooij geestelijke dogter in
 Gouda.

De iconografie van de afbeelding van Maria op de maansikkel is gebaseerd op een tekst uit Openbaring 12.

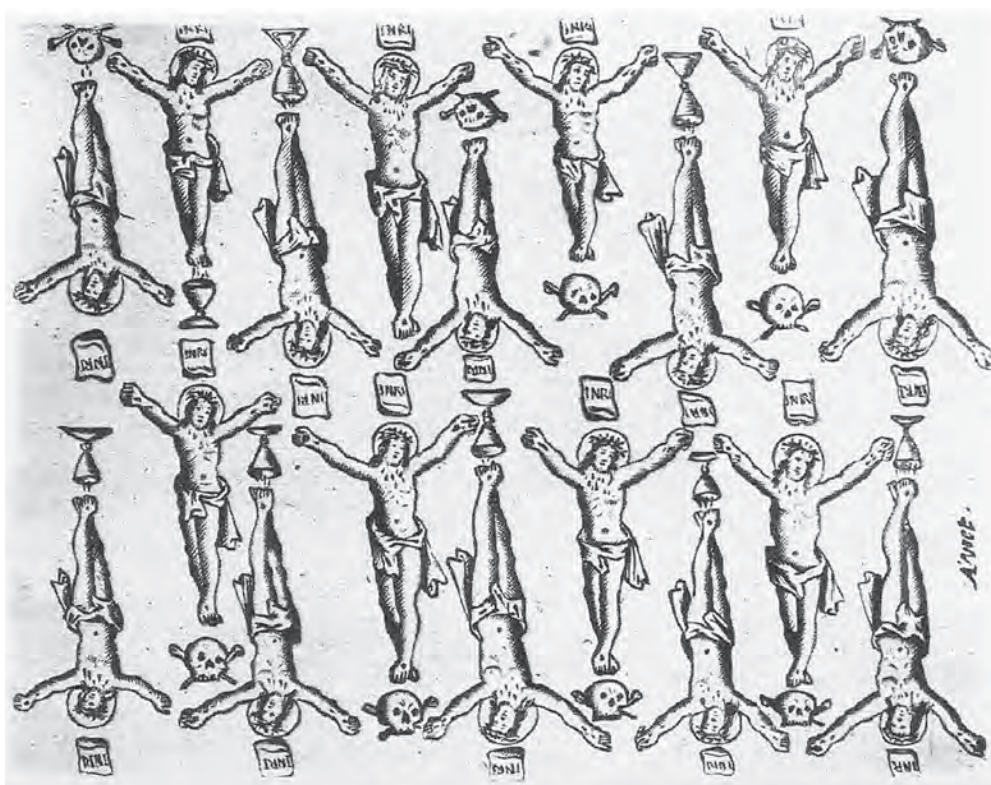
Het toeval wil dat er ter gelegenheid van de eerste heilige communie van Leonardus nog een ander prentje bewaard is gebleven. Daarop is Michaël met de verslagen duivel afgebeeld (afb. 6.65) hetgeen gememoreerd wordt in dezelfde bijbeltekst. Hier staat achterop geschreven:

Leonardus Johannes Stans heeft dit tot een gedagtenis gekregen
 op den dag van zeijn eerste communye zijnde den 27 april op
 dingsdag 1779 van de eerwaarde Heer pastoor Nicolaas Joannes
 Halmans pastoor van Gouda.

Of de apocalyptische strekking van de prentjes tot Leonardus is doorgedrongen, valt te betwijfelen. Wel zal hij hebben begrepen dat ze bedoeld waren om hem te behoeden voor het kwade. Beide prenten zijn beschreven in hetzelfde handschrift, echter niet dat van de klopp Helena Venroij die vermeld wordt in de opdracht op het eerste prentje; zij spelde haar naam anders. Mogelijk zijn de prentjes door Leonardus zelf van teksten voorzien of is dat gebeurd in opdracht van hem.

Helena Venroij was waarschijnlijk zijn begeleidster bij de voorbereiding op de heilige communie. Pastoor Nicolaas Joannes Hallemaans was van 1776 tot 1792 verbonden aan de statie ‘De Braesem’ in Gouda. Het gegeven dat Leonardus bij zijn eerste communie een kostbare beklede prent van de klopp cadeau kreeg en van de pastoor een relatief eenvoudige gravure is opvallend, maar Helena Venroij was welgesteld. Ze woonde met haar dienstmeid in een eigen huis aan de Hoge Gouwe. Toen zij de prent ten geschenke gaf, was ze al op leeftijd, namelijk 73 jaar oud.⁷⁹

Toch zou zij Leonardus, die in 1789 op 23-jarige leeftijd stierf, overleven. Helena liet bij haar overlijden op tweede kerstdag 1796 – zij was toen 90 jaar oud – een vermogen na aan de kinderen en kleinkinderen van haar overleden broers en zuster van bijna zesduizend gulden, na aftrek van de kosten van een grootse begrafenis en legaten aan de kerk (vijfhonderd gulden) en de dienstmeid (driehonderd gulden). Ze had haar kapitaal onder andere belegd in obligaties van plantages in de kolonie Suriname.⁸⁰

Er werden aan het einde van de zeventiende eeuw vele vormen van versiering aangewend om prenten te verfraaien. Een dergelijk prentje, gegraveerd door de onbekende I. Keldermans en in 1691 door een kruisbroeder geschonken, is versierd met bloemen die bestaan uit zorgvuldig gesneden stukjes hooi en stro. Op dit zogenoemde ‘stroschilderijtje’ geven Petrus en Paulus elkaar de hand (afb. 6.66). De tekst op de achterzijde luidt:

Fide Deo

Niemandt is die vaster bouwt,
als die alleen op Godt vertrouwt.

Door dit slecht beeltjen recommen
deert sich in de goede jonst van mijn
Heer Petrus de Leeuw P. Jo[hann]es
Jacobus Pass onwaardige Cruys
broeder Den 1 Aug. 1691.

Het versieren van prenten met hooi en stukjes stro en mica was niet zeldzaam, zoals bijvoorbeeld een applicatieprentje uit het Catharijneconvent laat zien (afb. 6.67). Op een dun, grofmazig stukje textiel zijn hooi en strodecoraties geplakt waarop een op papier gegraveerde corpus en een schedeltje zijn bevestigd. Te Antwerpen werden voor dit fröbelwerk kant-en-klare uitgesneden corpussen en schedels vervaardigd. Er zijn geen onversneden bladen met zulke kleine gegraveerde voorstellingen bewaard. Wél bevindt zich te Antwerpen een koperplaat, met de (twijfelachtige) signatuur van Alexander Voet, waarop dergelijke corpussen zijn gegraveerd (afb. 6.68).

Behalve met stro en mica werden devotieprenten versierd met bloemen gemaakt van textiel. Helaas zijn dit soort decoraties vanwege hun grote kwetsbaarheid zelden in goede staat bewaard. Van de uitgever Frans Huberti is een dergelijk prentje van Anna overgeleverd met daarop het onderstaande versje (afb. 6.69):

Jesus Bruyt
heeft het bedaght
Des werels vrugh
De niet en aght
Tot hem wilt sterke
Liefde dragen hey
Heeft seijn oogh op
U geslagen bit voor
Stijntijen van Santen

Op grond van het handschrift is het prentje te dateren omstreeks 1700.

6.9 DEVOTIEPRENTEN MET WONDEN EN LEDEMATEN

In de vijfde eeuw schreef Augustinus van Hippo in zijn tractaat *De Sancta Virginitate* dat de maagden ‘met de oogen van hun geest de wonden moesten beschouwen van Christus aan het kruis’.⁸¹ De beroemdste woorden van Augustinus uit zijn levensverhaal, zoals dat is opgetekend in zijn *Belijdenissen*, luiden: *Fecisti nos ad Te et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in Te* (Gij hebt ons tot U geschapen, en onrustig is ons hart, totdat het rust vindt in U).⁸² Op afbeeldingen draagt deze kerkvader als attribuut altijd een (vlammend) hart bij zich.

In de loop van de Middeleeuwen werd de devotie van de wonden van Christus een geliefd motief in de gebedscultuur en de volksvroomheid.⁸³ Door te mediteren over de wonden kon de mens Christus navolgen en Zijn pijn voelen. Het meevoelen en meelijden met Christus wilde men tot het uiterste beleven. De gedeelde pijn werd getransformeerd tot een ultieme vorm van liefde die in de imaginatie de grootst

mogelijke intimiteit bereikte. Door de zijde- of de hartenwond drong de gelovige naar binnen om in Zijn hart te gaan wonen. Hij laafde zich daarbij aan het bloed ter vergeving van de zonden en als medicijn ter heling van de eigen pijn en wonden. Niet alleen de pijn, maar ook de diepte, breedte en lengte van de wonden werden bij de meditatie betrokken. Het aderen, een in de medische geschiedenis beruchte behandelmethode, wordt met deze cultus in verband gebracht.⁸⁴

De verering van Christus' bloed werd op allerlei manieren gepraktiseerd. In diverse bedevaartsoorden werden bloedreliken vereerd.⁸⁵ In de beeldcultuur werden de vijf wonden – twee aan de handen, twee aan de voeten plus de zijde- of de hartenwond – veelvuldig afgebeeld. Daarnaast werden de schouderwond, ontstaan door het dragen van het kruis, en de hoofd wonden, veroorzaakt door de doornenkroon, vereerd. Doornen en nagelen werden, net als het bloed, objecten van verering en devotie. De wonddevotie, zoals we die tot in de twintigste eeuw ook op de devotieprenten tegenkomen, ontstond in de twaalfde en dertiende eeuw bij de cisterciënzer en de franciscaner monniken.⁸⁶

Uit de kringen van de cisterciënzers is een legendarisch gedicht overgeleverd met als thema de verering van de wonden van Christus, en dan in het bijzonder de zijde wond. Door de eeuwen heen leefde men in de veronderstelling dat het gedicht was geschreven door Bernardus van Clairvaux (1090-1153). Inmiddels weten we dat niet hij, maar zijn ordegenoot Arnulphus van Leuven (1170-1250) de schrijver ervan is.⁸⁷ Het vers werd bekend onder de titel *Rhythmica Oratio ad membra Christi*, ofwel de oefeningen die Bernardus zou hebben gepraktiseerd met betrekking tot de ledematen van de gekruisigde Christus. Al in de eerste strofen wordt de hartenruil berijmd:

'k Groet u Jesu, liefs mijns herten,
Die daer hanght vol liefd' en smerten!
Weest gegroet mijn saligheyt
Treckt tot u mijn Hert en Sinnen,
Leydt my langhs u Wonden binnen,
O Afgrondt van soetigheyt!

Zeer beeldend beschrijft de dichter hoe hij door de aanblik en het betasten van Jezus' wonden tot grote liefde voor Hem geraakt:

Door die onverdraeghaer pijn,
Wilt mijn Hert in 't uwe brengen,
Mijne liefd' met d'uwe mengen,
En laet my met U een zijn.

Het gedicht lijkt mede van grote invloed te zijn geweest op de ontwikkeling van de devotionele beeldcultuur. Zo beschrijft de dichter bijvoorbeeld hoe hij de bebloede voeten van de gekruisigde omhelst. De immer met veel bloed gekleurde voorstellingen van de lijdende Christus lijken in dit gedicht hun oorsprong te vinden, als de dichter beschrijft hoe het bloed 'met dicke stralen langhs u Cruys komt nederdaelen, Sy haer eenen Medecijn'. De positie van het hart van Christus had daarbij een symbolische betekenis. Volgens de overlevering en op grond van bijbelse beschouwingen zou het zijn doorboord aan de rechterkant. Op dezelfde wijze bevond de poort van de tempel zich eveneens aan de rechterzijde (1 Koningen 6:8) en zag Ezechiël het water aan de rechterzijde uit de tempel vloeien (Ezechiël 48:1).⁸⁸

In dezelfde tijd dat de cisterciënzers hun zinnelijke spiritualiteit verwoordden, stichtte Franciscus van Assisi (1182-1226)

in Italië zijn orde. In 1224 zou hij de stigmata, ofwel de vijf wonden op de berg Alverna bij Arezzo in Toscane hebben ontvangen van een gekruisigde serafijn. Dit wonder had een enorme invloed op de franciscaanse orde. Clara (1194-1253), die als eerste vrouw in 1212 het franciscaanse habijt ontving, stichtte de tweede orde van Franciscus, die van de clarissen. Ook zij mediteerde dagelijks over de vijf wonden.

In navolging van deze mystici ontwikkelden zich de hartenruil en de stigmata wonderen tot clichématige belevingen en beschouwingen van de naar een deugdzaam leven strevende religieuzen. Hadewijch (dertiende eeuw), Jacob van Maerlant (†1291), Hendrik Suso (1301-1366), Joannes Tauler (†1361), Thomas a Kempis (1380-1471), Dionysius de Kartouizer (ca. 1403-1471), Jan van Ruusbroec (†1381) en vele anderen: allen beschreven zij de van bloed druipende wonden van Christus.⁸⁹

Het waren vooral religieuze vrouwen die mystieke ervaringen met wonden hadden of de stigmata ontvingen. Lutgardis van Tongeren (1182-1246), Ida van Leuven (1247-1300) en Lidwina van Schiedam (1380-1433) mochten drinken uit Christus' zijde wond; Lutgardis ruilde bovendien haar hart via de zijde wond met dat van Christus. Brigitta van Zweden (†1374) zag in haar visioenen het bloed vloeien. De Delftse begijn Geertruyd van Oosten (†1358) droeg stigmata waaruit elke vrijdag, op zeven verschillende uren van de dag (overeenkomstig de getijden), bloed vloeide. De dominicaanse mystica en heilige Catharina van Siena (1347-1380) ontving volgens haar biograaf Raymundus van Capua in 1375 de stigmata tijdens de meditatie voor een beschilderd kruis.

Vanaf de veertiende eeuw werden er speciale missen opgedragen ter ere van de vijf wonden, de *Humiliavit*.⁹⁰ Bij iedere wond werden aparte gebeden gepreveld. Vele miniaturen in de gebedenboeken illustreren deze vorm van spiritualiteit.⁹¹ Tekenend voor de inleving zijn de vaak grote zijde wonden op middeleeuwse crucifixen. In Keulen bevindt zich een crucifix waarin, in een holte op de plaats waar Christus' hart zit, reliëken zijn teruggevonden.⁹²

In de vroegmoderne tijd werd de wond- en hartdevotie onverminderd en vrijwel ongewijzigd gepraktiseerd. Het vereren van de wonden droeg bij aan de vergeving van zonden, schonk aflat voor de zielen in het vagevuur en bewerkstelligde een zalige dood. In de zeventiende eeuw kreeg de hartdevotie een nieuwe impuls dankzij Marguërite Maria Alacoque (1647-1690) in het Franse Paray-le-Monial. Vanaf 1675 kreeg zij visioenen waarin Christus voor haar verscheen en haar opriep zich in te zetten voor het invoeren van een liturgisch feest ter ere van het heilig Hart.⁹³ De devotie van het heilig Hart en de wonden van Christus continueerde tot ver in de twintigste eeuw en werd uitgedragen door congregaties en broedersschappen van het heilig Hart.⁹⁴

In het Catharijneconvent te Utrecht en het Breda's Museum worden enige fraaie devotieprenten bewaard waarop de devotie voor Christus' wonden wordt geïllustreerd en verwoord. Op een gravure met de afbeelding van de schouderwond wordt in de gebedsinstructie het verband gelegd met de geschriften van Bernardus (afb. 6.70). De hierin voorkomende vermelding dat de schouderwond 'drie vingeren diep' was, is volgens Meertens 'een dier vrome legenden, waarmee de verering van het nageslacht het leven van den grooten Abt zoo kwistig heeft verrijkt'.⁹⁵

Domine Iesu Christe Fili Dei vivi orat S.B.[ernardus]

Per obedientiam restituat vitae S. Aug.[ustinus]

Heer Jesus Christus Zoon van de levende God bidt S. Bernardus Moge Hij [mij] voor gehoorzaamheid voor het leven terugroepen S. Augustinus

*Deus autem Rex noster
ante saecula operatus est Salutem in medio
terrae*
(Maar God onze koning heeft voor alle tijden het heil midden op
aarde gebracht. Psalm 73:12)

*Jesus nazareus rex iudeorum
ITA*
(Jezus van Nazaret, koning der Joden)

Door de bitterheyt van u wonden. Vergeeft Heere alle myne sonden
Door u lyden ende Doodt staet my by in allen noodt

Dit is de wonde ende maet der schouder Jesu Christi
daer hy syn Cruys op droegh, sy was dry
vingeren diep soo wie dese met devotie aensiet ende
daghelijcks eenen Pater-Noster en Ave Maria leest die sal
vertroost worden tot Saligheydt in wat lyden dat hy is,
als het verthoont is aen den Heyligen Bernardus.

Hoe bizar, zinnelijk en bijna morbide de wonden soms werden
uitgebeeld, wordt geïllustreerd door een prent uit Breda (afb.
6.71).⁹⁶ De hedendaagse beschouwer zal de wijze waarop de
wonden hierop zijn weergegeven wellicht associëren met de
vrouwelijke genitalia. Voor de zeventiende-eeuwse kijker zal
deze overeenkomst echter niet schokkend zijn geweest maar
eerder vanzelfsprekend, omdat de wonden immers toegang
gaven tot een intieme relatie met Christus.⁹⁷ Op de voorzijde
staat geschreven:

Weest gegroet ende gebenedijt Herte van mijnen Heere Jesus Christi
ick bid u ter eeren van dees H. Wonde suyvert mijne ziele van alle
sonden
en geeft mij gratie om te kommen tot het Eeuwigh Leven het welck het
is daer gij ons toe geschapen hebt Amen Pater Noster Ave Maria

Op de achterzijde is een vroom gebed opgetekend van een
religieuze die zich bij God aanbeveelt om in het heilig Hart van
Zijn Zoon te mogen rusten:

Jesus mijnen verlosser mijn groote en
[...] hope alle mijnen wensch mijn
eenighe Liefde tis in u dat ick hope iae
alle mijn betrouwen stel ick in u handen
vast ghenagelt aen het Cruys voor mijne
en alle menschen Salighijt gij hebt betaelt
mijn ransoen en door u H. Dierbaer Bloet
en bitter doot hebt gij oneijndelijck meerder
gegeven als het noodigh was tot betalinge
van alle mijn schulden samen om te re
medieren alle mijn helenden ende
miseren O Eeuwighen Vader ick re
commandere mejnen geest in de min
nelijcke Wonden van uwen Alderlief
sten Soon besonderlijck in de Wonde
van sijn H: gehopent Herte de welck
soo groot en breedt is gelijck hij selver ver
hopenbaert heeft aen een van sijn uytver
koren dat een ieder sich daer in kan vertr
ecken rusten en in de selve vinden alle
de consolatie gratie en bescherminghe
die men soude konnen wenschen ick bid
u door het Dierbaer Bloet van uwen
Sone die gij gesonden hebt om alle
Menschen Saligh te maecken ontfanght

Beide wonden zijn afgebeeld op een grote tekening (afb. 6.72).⁹⁸
Er staat een uitgebreide, fraai gekalligrafeerde gebedsinstructie
bij waarin eveneens wordt gerefereerd aan de schouderwond,
zoals die aan Bernardus zou zijn geopenbaard:

Den tijtel ons Heeren daer alle da-
gen grooten afflaet aen te verdienen[n]
zijn leesen vijf p[late]r n[oste]r en[de] vijf Ave Maria
Anasore Jesu malchi Audim
Sother Basileos Exomo Doleon
Jesus Nazareus Rex Judeorum
Jesus van Nazareth Coninck der Joden

Dit is de forme en[de] groote van de wonde die onsen L. Heer in
zijn gebenedijde schouder had daer hij
zijn cruys op moeste dragen
dwelck is gesteken in een
ijzeren plaet waer dit na gemeten
is Onsen Heer heeft
Sinte Bernardus veropenbaert dat
dese wonde drij vingeren diep was. Ende
De menschen die ze eeren groote privilegien toege
seijt. Soo wie se met devotien aensiet ende leest
Eenen Pater noster ende Ave Maria. Die sal
vertroost worden in wat lijden dat hij oock is.

Dit is de lenghde en[de] breedde der H. Wonde der gebenedijde
zijde Christi. Alsoo een devote Religieuse van Godt is ver-
toont. Soo wiese met devo-
tien aensiet en[de] leest
eenen Pater
n[oste]r en[de] Ave
Maria die sal door
Godts gratien dien dach vrij zijn van
dootsonden. Ende vercrijgen vergiffenisse van dagelijcse sonden.

De ijzeren plaat waarnaar deze wond blijkens de tekst is geko-
pieerd, is vooralsnog onbekend en heeft wellicht betrekking op
een van de vele objecten die in de context van de wonddevotie
werden vereerd.

In het verlengde van de wonddevotie stond de verering van
de ledematen van Christus. De oorsprong van deze gebedsoe-
fening wijst eveneens in de richting van de aanvankelijk aan
Bernardus toegeschreven geschriften.⁹⁹ De bekendste teksten
hierover zijn opgetekend door Thomas a Kempis, die alle
ledematen van zijn Zaligmaker één voor één vereerde. In de
devotiegrafiek zijn in die context allerhande objecten gangbaar,
zoals voetafdrukken en lengtematen.¹⁰⁰

Vergelijkbare devoties ontstonden er rondom Maria.
Achterop een gebedsprentje van Frans Huberti in het Breda's
museum, met als onderwerp de lijdenspassie van Christus, is
een voetafdruk van de twaalf jaar oude Maria geplakt met daar-
onder een gebed over de manier waarop men honderd dagen
afflaet kan verdienen (afb. 6.73):

dit is de
maet van den
voet van de H. Ma
get en moeder Godts
MARIA
als sij 12
iaer oudt was. wie dien
3 mael kust en lesende
3 mael den weestegroet
etc. verdienen ses duij

sent iær aflaet: gegunt
door den paus ioannes
den 12

Gelooft sij het
alderheijghste
Sacrament des
autaers en de
alderheijghste
maget en de
moeder godts
Maria ontfan
gen sonder erf
sonde

den paus Paulus den 5.
heeft verleent 100 da
gen aflaet: Soo dick
wils als men desen
lof leest
1746

6.10 RELIGIEUS KNIP- EN SNIJWERK

Het drukken en versieren van devotieprenten sloot uitstekend aan bij Benedictus' aansporing om het gebed te doen ondersteunen door vormen van handwerk. Het aankleden van de prenten kon geschieden op velerlei wijzen. Hierboven werden al enige voorbeelden besproken van met stro, textiel of mica beklede prenten. Eén soort van aangeklede devotieprenten dat nog niet behandeld is, zijn de prenten die versierd zijn met knip-, snij- of ponswerk.

Al vanaf de late Middeleeuwen werd het knippen en snijden van papier in religieuze schilderijen of 'reliëktuinen' toegepast, met name in de zogenoemde 'besloten hofjes'. In de vijftiende en zestiende eeuw bloeide deze klooster- en begijnhofkunst in de Zuidelijke Nederlanden. Deze 'kijkkastjes' bestonden, behalve uit geknipte versieringen, voornamelijk uit in draadwerk gevatte relieken, waarbij een heel religieus programma van devoties werd gepresenteerd.¹⁰¹

Vanaf de zeventiende eeuw werd papierknippen en -snijden een populaire bezigheid bij de gegoede burgerij. Meer nog dan in de omringende landen bloeide in de Republiek de papier-snijkunst. In 1686 verscheen te Amsterdam een handleiding voor dames over knip- en snijwerk onder de titel *Konstig en Vermaakelijk Tyd-verdryf der Hollandse jufferen, Of onderricht der papiere sny-konst*.¹⁰² Vooral vrouwen bekwaamden zich in deze kunstvorm. In Deventer woonde de tekenares en schilderes Gesina ter Borch (1633-1690), dochter en zuster van de bekende schilders Gerard ter Borch senior en junior. Van haar is eenvoudig knipwerk bewaard. Van de intellectuele Anna Maria van Schurman (1607-1678) zijn enige fraaie knipsels overgeleverd in Nederlandse collecties. Deze Utrechtse muze schreef hierover in haar biografie *Eucleria*:¹⁰³ 'Als ik maar een dochtertje van ses jaren was kon ik zonder enig voorbeeld allerlei treksels en beeldjes uit papiertjes die mij in de hand vielen met een schaarje zo net uitsnijden, dat bijna geene van mijn speelnoten die haar wasdom hadden, zulks met spoet ter hand namen.'

Ongetwijfeld de beroemdste knipkunstenaressen uit de Gouden Eeuw was de doopsgezinde Joanna Koerten (1650-1715) uit Amsterdam. Ze knipte arceringen uit papier en verbeeldde zo op virtueuze wijze bloemen, portretten en voorstellingen naar schilderijen en gravures.¹⁰⁴ Van heinde en verre kwamen bezoekers haar kunstkabinet met papieren snijkunst bezichtigen.

In het verlengde van de bloeitijd van het papierknippen ontwikkelde zich het snijden, ponsen en knippen van randversieringen rondom devotionele afbeeldingen. Halverwege de zeventiende eeuw werden er verschillende methoden om prenten te versieren populair. Naast de met mica, hooi, stro en textiel beklede prenten werden de tekeningen en gravures voorzien van uitbundig gequarelleerde bloemversieringen. Soms bestonden deze bloemdecoraties zelfs uit zeer fijn borduursel, zoals het geval is bij een gequarelleerde devotievoorstelling van de heilige Familie (afb. 6.74).

De kwaliteit van de gegraveerde of geschilderde devotieprent werd al snel niet meer alleen bepaald door het vakmanschap van de graveur, afzetter of tekenaar, maar ook door dat van de makers of maaksters van de (bloem)decoraties die op of rondom de voorstelling waren aangebracht. De versierde of 'beklede' prenten waren zeldzamer dan de prenten met enkel graveerde of geschilderde voorstellingen. Van deze applicatieprenten zijn weliswaar identieke exemplaren bekend, maar voor het merendeel gaat het om unica. Om die reden, en ook om hun bewerkelijkheid, waren zij doorgaans kostbaarder dan de overige devotieprenten.

Hetzelfde geldt voor 'kantprenten'; prenten die zijn gedecoreerd met papieren versieringen die op Vlaams kantkloswerk lijken. Om deze versieringen te maken, werden waarschijnlijk eerst enige vellen papier of dun perkament op elkaar gelegd, waaruit ze vervolgens werden gesneden.¹⁰⁵ Van een massale eenvormige productie, zoals bij prentafdrukken van koperplaten, die vaak in een oplage van boven de duizend verschenen, was hierbij uiteraard geen sprake. Nadat de versiering was uitgesneden of -geprikt, werd in het midden van het uitgespaarde hart, ovaal, vierkant of de achthoek een heilige of scène uit het leven van Christus of Maria geschilderd. Er werden ook kantprenten geproduceerd in andere vormen, bijvoorbeeld een brandend hart of een duivekater.

De applicatie-, kant- en prikprenten werden aan het einde van de zeventiende, maar vooral in de achttiende eeuw populair. Nu nog worden deze devotionele prenten, meer nog dan die met gravures en schilderijen, beschouwd als de kostbaarste en fraaiste. Aanvankelijk kwamen er vooral uit Antwerpen grote aantallen met papieren kantwerk versierde miniaturen naar de Republiek, later werden die ook aangevoerd vanuit Duitstalige gebieden. Om het papier of het dunne perkament te verstevigen of om oneffenheden weg te werken, werden vooral de Duitse kantprenten en de in dezelfde periode gebruikelijke gouaches vaak bepoederd met fijne witte kalk.

Deze vorm van handwerk werd in de Republiek zeker beoefend door de geestelijke maagden, als devotionele arbeid én om in hun onderhoud te voorzien. Helaas zijn daarover geen directe archivalische of andere bronnen overgeleverd. In Antwerpen werden de kantprenten vervaardigd in serieproductie, voor een groot deel uitgevoerd door professionele ambachtslieden.¹⁰⁶ In de boedel van de in 1666 overleden Antwerpse prentenhandelaar Willem Collaert werden '5075 cantbeelden en 426 fijn cantbeelden' aangetroffen.¹⁰⁷ Dit duidt erop dat de Antwerpse handelaren hun fonds verbreedden met deze exclusieve en bewerkte devotieprenten. In de loop van de achttiende eeuw kwamen steeds meer prenten uit Duitstalige gebieden op de markt. Van deze kant- en prikprenten is bekend dat ze meestal wel door kloosterzusters werden vervaardigd.¹⁰⁸

In het Openluchtmuseum te Arnhem bevindt zich een bijzondere gesneden kantprent met de signatuur van Willem Collaert (afb. 6.75). Of deze door hemzelf is verhandeld, is niet duidelijk. De prent is groot: 27,5 x 16,5 cm.

P. P. Rubens inuent.

Gul. Collart sculpsit.

Deze en andersoortige geknipte of gesneden prenten waren vanaf de zeventiende eeuw in alle soorten, maten en kwaliteiten in omloop.

Vanaf de late Middeleeuwen kwamen de zogenoemde 'geestelijke handen' in omloop: afbeeldingen van de linkerhand waarop teksten en symbolen voorkomen die als mnemotechnisch hulpmiddel konden dienen bij het gewetensonderzoek (afb. 6.76). In de geest van de Middeleeuwen beschouwde men dit soort handen als spiegel van de menselijke zaligheid.¹⁰⁹ In de volkscultuur evolueerden deze gebedsprenten tot de zogenoemde 'hartenhanden': uitgeknipte handen met teksten en tekeningen en als hoofdmotief een hart. Op iedere vinger werd een tekst geschreven; deze vijf zinnen vormden samen één tekst of gebed, naast een rijm of vers dat geschreven was ter hoogte van de pols(en). De hartenhand werd meestal dubbel uitgeknipt zodat deze kon worden bevestigd op de voor- of achterzijde van een echte hand.

Eenvoudige uitgeknipte motieven, zoals 'gebedshanden' of 'hartenhanden' konden als ezelsbrug dienen voor een schietgebedje (afb. 6.77):

O H. vlees en bloidt;
Dat ons hier voidt
Uyt dees vontyn
Voor die ter bruiloft
Geroepen zyn
O Lam Gods
Al onse zonden
Neemt tog wegen
Heelt ons wonden
O Lam godts my by
Staat my behoet voor
Alle kwaat.

De geestelijke handen hadden tot doel de eigenaar te begeleiden in zijn vrome overwegingen. De hartenhanden dienden als huwelijksherinnering; ze werden beschreven met vrome verzen om Gods zegen over de menselijke liefde te vragen.

6.11 VOORBEELDEN VAN RELIGIEUS KNIP- EN SNIJWERK MET HANDGESCHREVEN TEKSTEN

De collectie van Museum Catharijneconvent te Utrecht bevat meer dan honderd kantprenten met gebruikssporen in de vorm van op de prenten geschreven kleine tekstjes of gedichtjes. Een aantal van deze zeldzaam overgeleverde devotieprenten geeft een inzicht in het gebruik van deze bewerkte miniaturen. De oudste beschreven en (in het opschrift) gedateerde kantprent is een bescheiden Duitse miniatuur van Jozef (afb. 6.78). Het is een zeldzaam exemplaar met een *memento mori*-tekst voor een kloppje, waarboven een psalmtekst is toegevoegd: 'Regtvaerdige zijn aen veele quellingen onderworpen, maer den Heer zal ze van alle verlossen PS. 33.19. Bid voor de ziele van Juffrouw Maria Agnes Felicitas Lefebvre geestelijke dochter overleden den 8 feb. 1728'.

6.75

Christus aan het kruis

Peter Paul Rubens (ontw.), Willem Collaert (grav.), ca. 1650, gravure met rondom uitgesneden bloemmotieven, 27,5 x 16,5 cm Arnhem, Openluchtmuseum, collectie NOM 29.305-59

Uit hetzelfde jaar stamt een prachtig Antwerps exemplaar met een miniatuur van de heilige Familie (afb. 6.79). De hoge kwaliteit wordt benadrukt door verfijnd en gedetailleerd papier-snijwerk. De prent werd geschonken ter gelegenheid van een communie die waarschijnlijk plaatsvond te Amsterdam, zoals uit het opschrift lijkt te kunnen worden opgemaakt: 'Cornelia Clumper weest altijd gedagtig Uwe eerste Communie gedaan den 18 Majj 1728. Bidt voor Henrico Staats'. Van een vergelijkbare hoge kwaliteit is een communieprent uit 1731 (afb. 6.80). Hier is de tekst niet op de achterzijde maar onderaan de voorzijde geschreven: 'Adriana de Marie heeft haer eerste H. Communie gedaen op de Hemelvaart van de H. Maria 1731'.

In 1799 werd een grote kantprent van Maria én een identiek exemplaar met een miniatuur van Christus geschonken aan een echtpaar ter gelegenheid van hun vijftigjarig huwelijksfeest. Het jubelpaar vierde het gouden feest in de Haarlemse St.-Bernarduskerk, hier aangeduid als 'Den Hoek'. De echtgenoot ontving voor dit toch zeldzame jubileum de *Jesus Amabilis* (afb. 6.81), zijn vrouw de *Mater Amabilis*:

Tot gedachtenis van de Zeer Eerwaarden Heer van den Broek op Het 50 Jaarigen Huwelijksfeest van Corn. Schuyt en Johanna Mastwijk geviert in de kerk van den Hoek den 22 July 1799.

En voor de echtgenote (afb. 6.82):

Ter gedacht. van de Zeer Eerwaarden Heer van den Broek op Het 50 Jaarigen Huwelijksfeest van Cornelis Schuyt en Johanna Mastwijk geviert binne haarlem onder de selve heer in de kerk den Hoek den 22 July anno 1799.

Vanaf circa 1730 werden de gravures en tekeningen soms voorzien van gedrukte teksten, en hetzelfde werd soms gedaan bij de kantprenten. In het laatste geval moest de boekdrukker de letters echter met grote nauwkeurigheid op de beperkte ruimte aan de achterzijde van de miniatuur aanbrengen. Dat gebeurde bijvoorbeeld bij een uit 1788 daterende Ursula (afb. 6.83), die afkomstig is uit dezelfde parochie als de hierboven beschreven jubileumprenten. Wellicht heeft deze prent betrekking op een familielid van het jubilerende echtpaar, die in dat jaar het vijftwintigjarig jubileum van zijn priesterschap vierde. Aan de achterzijde staat de zorgvuldig gezette tekst in de vorm van het medaillon: 'Ter gedagtenisse van het 25 Jaarige Herders-Ampt op den 28 Aug. 1788 gev[ierd]. door de Z.E. Hr. J.B. Schuyt, Overste en Past. Van den Hoek tot Haarlem. Bid voor de zelve.'

Bij nadere beschouwing blijkt dat de kantprenten, net als de gegraveerde en geschilderde devotieprenten, tevens werden aangewend en geschonken bij de viering van sacramenten of ter memorie van overledenen. Verreweg de meeste ervan werden uitgedeeld ter gelegenheid van de eerste heilige communie en functioneerden naast goedkopere gravures en tekeningen. Over het algemeen hebben ze een groter formaat, zodat ze bijvoorbeeld als een soort van devotieel herinneringsschilderij aan de muur konden worden opgehangen. Bij overlijden werden vaak meer devotieprentjes beschreven of bedrukt, zodat men in dat geval de voorkeur gaf aan het goedkopere alternatief.

Het authentieke Vlaamse en Duitse kant- en prikwerk bleef populair tot en met de eerste helft van de negentiende eeuw. Net zoals de gravures werden verdrongen door nieuwe technieken, waaronder die van de staalgravure en de litho, werden de aanvankelijk met de hand gemaakte kantprenten in de negentiende en twintigste eeuw steeds vaker machinaal en in grote oplagen gepost. Het centrum van deze productie verplaatste zich naar Parijs.

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in de rooms-katholieke kerk van Nederland, halverwege de negentiende eeuw, werden veel vrouwenkloosters (her)opgericht. Omdat ook zij leefden volgens de grondregel *ora et labora* bleef het borduren van paramenten en het vervaardigen van reliekschilderijtjes en kantprenten een veel beoefende vorm van handwerk in de kloosters. Voor het maken van kantprenten werden voorgestane kartonnetjes gebruikt. Van een zuster uit het karmelietessenklooster te Boxmeer is een werkset, inclusief de naalden en voorbeelden, bewaard gebleven (afb. 6.84). Op deze kantprentjes werden heiligenafbeeldingen, een soort van poëzieprentjes, geplakt. Geheel in de traditie van de devotieprenten werden deze kantprentjes uitgedeeld en geschonken ter gelegenheid van verjaardagen en het ontvangen van de sacramenten.

6.12 DE COLLECTIE BESCHREVEN DEVOTIEPRENTEN EN -BOEKJES AFKOMSTIG UIT AALSMEER

Uit de Petrus en Pauluskerk te Aalsmeer is een uitzonderlijke collectie achttiende-eeuwse devotieprenten met handgeschreven verso-teksten bewaard gebleven. Daar, aan het Oosteinde, had zich in de zeventiende eeuw een katholieke enclave ontwikkeld.¹¹⁰ Deze statie, gevestigd in een boerderij, had bij het schisma in 1723 de zijde gekozen van de oud-bisschoppelijke cleresie.

Vanuit diverse collecties zijn 55 prentjes en zeven boekjes met onderling vergelijkbare opdrachten getraceerd (Bijlage II). Het gaat om vriendschapsprentjes, intredeprentjes, jubileumprentjes, communieprentjes, vormselprentjes, beloningprentjes en doodsprentjes. Vrijwel alle in die tijd gangbare opdrachten zijn hierbij terug te vinden. Een substantieel aandeel van de 'gebedsprentjes' bevat enkel vrome teksten. Het merendeel van de teksten is gekalligrafeerd in een Romeinse drukletter. Hoewel enkele prenten later zijn (her)gebruikt, zijn de teksten globaal te dateren in de periode dat 'H.T.P.', ofwel Hermannus Theodorus Poringo, pastoor van de statie was: tussen 1730 en 1747. Op 40 van de 55 prentjes wordt verzocht om voor hem te bidden.

Het gegeven dat hier een zodanig groot en representatief pakket van prentjes bewaard is gebleven, maakt een prosopografische benadering mogelijk. Daarnaast is het interessant de verzameling te vergelijken met andere los overgeleverde devotieprenten, zoals met de prenten uit 'Den Hoeck', uit de statie de Lely, en uit de begijnhoven van Haarlem en Amsterdam. Net als in Haarlem zijn in het geval van Aalsmeer immers de gebruikersgroepen, de plaats en de periode waarin de prentjes fungeerden bekend.

In tegenstelling tot de zeventiende-eeuwse ingeplakte grafiek, gaat het hier voornamelijk om perkamenten prenten; slechts vijf prentjes zijn van papier. Dat verschil zou verklaard kunnen worden uit het feit dat het losse prenten betreft die niet gebruikt werden als illustratie, maar meer bedoeld waren als presentje. Perkamenten prenten waren in de achttiende eeuw waarschijnlijk minder exclusief dan voorheen omdat de productie ervan vereenvoudigd was. Ze werden dan ook volop verhandeld. Dat er een groot aanbod van dergelijke prenten was, lijkt te worden bevestigd door de matige esthetische kwaliteit van het materiaal uit Aalsmeer. Ze zijn slechts gesigneerd met de namen van de verspreiders of uitgevers; of ze door hen ook werden gegraveerd, wordt nergens (meer) duidelijk aangegeven, iets dat bijvoorbeeld één eeuw eerder bij de prenten van Karel de Mallery of de gebroeders Wierix wel gebeurde. Mogelijk hadden deze handelaren voor het graveerwerk gezellen in dienst.¹¹¹

De gravures zijn zoals gezegd eenvoudig van karakter; fraaie en verfijnde voorstellingen zitten er vrijwel niet tussen. De afbeeldingen zijn over het algemeen gekopieerd naar oudere modellen, zeer volks en simpel. De wijze waarop de heiligen zijn uitgebeeld is kinderlijk en naïef. De onderschriften zijn beperkt; slechts een enkele maal wordt nog een tweeregelig Latijns onderschrift aangetroffen.

De Antwerpse prenten bleven hier en elders in de Noordelijke Nederlanden populair; er was geen sprake van een lokale productie. Duitse prenten, voornamelijk afkomstig uit Augsburg, worden pas in de tweede helft van de achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden aangetroffen.

De meest voorkomende illustrator van zestien van de Aalsmeerse prentjes is de Antwerpse kunstenaar Michiel Cabbaij of Cabbaij. Hij genoot faam als schilder van miniaturen en kon beschikken over de koperplaten van zijn schoonvader, de plaatsnijder Peter Clouwet.¹¹² Behoorden de prenten van deze laatste tot de betere kwaliteit van de zeventiende eeuw, de Aalsmeer-grafiek met de signatuur van Cabbaij is tamelijk simpel. Die eenvoudige stijl waarin hij werkt, lijkt dan echter gangbaar te zijn, want ook de overige prenten die zijn aangetroffen uit Aalsmeer, zoals die van Cornelius de Boudt en Johannes van den Sande, bezitten weinig verfijning.¹¹³ Alle zijn voorzien van uitbundig gedecoreerde, gegraveerde of geschilderde, ingekleurde bloemversieringen. Grove inkleuring en het gebruik van felle sprekende kleuren zijn kenmerkend voor deze periode.

De prenten zijn overgeleverd via oud-katholieke kringen en waarschijnlijk bewaard gebleven omdat ze werden opgeborgen in gebedenboekjes. De meeste zijn afkomstig van geestelijke maagden. Aan de hand van de opschriften op de prentjes zijn circa vijftien van de vrouwen die hierin vermeld worden als zodanig te identificeren.¹¹⁴ Dat bevestigt het beeld dat ook in de achttiende eeuw het merendeel van de devotieprentjes nog in of via het kloppenmilieu circuleerde.

Veelal werden er meer prentjes in één gebedenboek bewaard; een tiental was niet ongebruikelijk. Dit betekent dat het aantal oorspronkelijke ontvang(st)ers van de 56 Aalsmeerse prentjes beperkt was. Zo zijn maar liefst elf van de overgeleverde prentjes in het bezit geweest van Trijntje of Catharina Janse de Graef: zeven daarvan werden opgedragen aan haar professie van klopie, blijkens de tekst 'gedenkenis van (...) voor Tryntje Janse De Graef Geestelyke maegd aengenome op de Feestdag van de H. Joseph 1711'. Bij haar derde en vijfde professiejubileum werd Trijntje 'Catharina' genoemd. Van die jubilea zijn respectievelijk één en twee prentjes bewaard. Eén vriendschapsprentje vermeldt de tekst 'Catharina de Graef bid voor P.W. Willemsen pr.'. Van de priester Petrus Willibrordus Willemsen is vooralsnog niet bekend of hij ooit te Aalsmeer werkzaam is geweest.¹¹⁵

Trijn ontving de prentjes niet enkel van medezusters: drie van de elf schenk(st)ers zijn te identificeren als klopie, twee als (assistent-)priester. De overige kreeg zij van familieleden, waaronder één van haar broer Leenderd, en van leerlingen, zoals wellicht Grietje Franse die een ander klopie, Maritje Jans Goedhert, 'haer Pete' noemde.

De gemeenschap aan het Oosteinde in Aalsmeer was klein en vrijwel alle katholieke families waren er aan elkaar geparenteerd. Vier van Trijntjes prenten worden nu bewaard in een particuliere collectie en de overige in het Catharijneconvent. Het ligt hoe dan ook voor de hand dat zij veel van de prentjes bij haar intrede cadeau gekregen heeft en deze bewaarde in haar gebedenboekjes.

De afbeeldingen op de prentjes zijn vrijwel alle bewust gekozen. Op vijf van de elf prentjes is aan de voorzijde Trijntjes

patrones Catharina afgebeeld. Omdat zij haar intrede vierde op de feestdag van Jozef is deze driemaal weergegeven, eenmaal individueel en tweemaal met zijn familie. Van Grietje Cornelis kreeg Trijntje Janse de Graef bij haar intrede een *ars moriendi*-prent met het onderschrift: 'Heere in uwe handen beveel ick mijnen geest en van alle die in doodsnoot sijn'.

Het enige prentje waarop geen naam van een schenker of schenkster is vermeld, ontving zij op de eerste verjaardag van haar staat. Voorop is de bij maagden populaire voorstelling van de visitatie gegraveerd (nr. 38, afb. 6.85).¹⁶ Het is tevens het enige versje waarin de volkse aanduiding van 'klopje' voorkomt:

Klopjesleven is vol vreugd,
Als men onderhoudt de deugd
En den Regel wel beleeft,
Dien de Heer gegeven heeft.
Die ten einde toe volhert,
Al gevoelt zij hier wat smert,
Zal hierna, verlost van pijn,
Blij, en eeuwig zalig zijn.

Van haar medezuster Anna Benedicta, die op dezelfde dag was ingetreden, kreeg zij een gekruisigde Christus met aan de voet van het kruis Maria Magdalena (nr. 40). Daarin kon de maagd zichzelf herkennen. Het minnegedichtje aan de verso-zijde is hierop van toepassing:

O gekruisten Bruidegom!
Geef dat ik wel vat' waerom
Cy my zoo zeer hebt bemind:
'K heb dat immers niet verdiend!
Zou ik u dan niet beminnen!
lae uit al myn hert en zinnen
Zal ik Iesus, zonder rouw,
Tot der dood toe zyn getrouw.

De teksten op Trijntjes prenten zijn steeds geschreven in eenzelfde soort letter en lijken daarom op het eerste gezicht genoteerd te zijn door een en dezelfde persoon. Echter, aangezien Trijntjes achternaam op verschillende manieren is gespeld – Jans, Janse en Jansz –, is het heel wel mogelijk dat de opschriften gekalligrafeerd zijn door diverse personen.

Opmerkelijk zijn de hergebruikte prentjes. Eén daarvan is zowel opgedragen aan het zielenheil van Antje Ariens (†1743), als aan dat van Catharina Braverd (†1721), dus 22 jaar eerder (nr. 26). Een Margareta (nr. 55) werd in 1715 voorzien van een tekst ten behoeve van het zielenheil van Trijntje Cornelis; 81 jaar later kreeg Cornelia T. v. d. Bergh het met een opdracht om te bidden voor het zielenheil van pastoor Johannes Smal, overleden in 1796. Of de opdrachten op nr. 39 betrekking hebben op drie of vier klopjes is niet geheel duidelijk; wel zijn hierop twee verschillende handschriften te onderscheiden. Bovenaan staat een gedichtje voor het zielenheil van Niesje Pieters dat de betekenis van het doodsprentje op aandoenlijke wijze illustreert (nr. 39, afb. 6.86). Onderaan wordt verzocht te bidden voor de ziel van Maritje Willems Verlaen:

Maria Anna
Besie uw Lieven Bruydegom,
En sie niet na de wereld om.
Vergeet ook Niesje Pieters niet,
Die nu den Bruydegom geniet:
Of is't dat sy hem nog ontbeerd,
Bid voor haar, soo sy heeft begeerd.

Engeltje Pieters Verlaen
Bid voor de ziele van uwe
Nigte en geestelyke medezuster
Maritje Willems Verlaen
overleden 14 april 1743.

Op de voorzijde staat een in die context vaak gebruikte afbeelding van Christus in de Hof van Olijven aan de vooravond van Zijn kruisdood. Rondom zijn resten zichtbaar van textiele bloemversieringen. De decoraties hebben echter sterk te lijden gehad onder het gebruik.

Op enkele prentjes wordt aanvankelijk 'gebeden voor' H.T.P. en is daar soms later nog bijgeschreven 'en J.S.', hetgeen staat voor Johannes Smal. Smal was een van de opvolgers van pastoor Poringo. Onder zijn herderschap werden deze prentjes hergebruikt.

Bijzonder is de combinatie van een *memento mori*-tekst gekalligrafeerd rondom een voorstelling, een gedicht én een intentie voor het zielenheil van een ander klopje aan de achterzijde, zoals het geval is bij prent nr. 9. Hierop is de tekst 'Trijntje Klaes gedenk in de gebeden de ziele van Antje Ariens Geestelyke Maegd overleeden den 14den April 1743. En bid voor H.T.P.' geschreven. Rondom ook hier weer een afbeelding van Christus in doodsstrijd (afb. 6.87).

Een engel uit de hemel reikt Hem een kelk aan. Onder het vers of gebed is een oproep voor het zielenheil van Antje Ariens geschreven door een familielid van haar, Duyfje Ariens. Deze vraagt om te bidden voor het zielenheil van Antje Willems, die overleden is op 17 april 1716.¹⁷ Het fraaie gedicht heeft betrekking op de afbeelding en op de intenties voor de overledenen:

Lieve,
Soo heeft onse Heer gebeden,
Soo heeft hy voor ons geleeden.
In het binnenst van syn hert
Swaer en doodelyke smert.
Om syn liefde te verklaeren,
En aen ons te openbaeren,
Lyd soo het onnoosel Lam:
Dat uyt liefde tot ons kwam.
Voor ons heeft hy uytgedronken
Den Kelk, die hem was geschonken.
Voor hem vol van bitterheid,
Voor ons vol van saligheid.
Ag hoe vind ik my verleege!
Wat blyken heb ik gegeven.
Van myn liefd' en dankbaerheid
Aen myn Heer, die voor my lyd?
Door uw' liefde en uw' smerte
Geef dog, JESU, aen myn herte
Wederliefde: Dat myn hert
Tot uw' eer graeg lyde smert:
Dat ik soo met u mag lyden,
Dat ik koom tot uw verblyden,
Op dat alles tot uw' eer Mag gedyen,
goede Heer. Edog, myn Heer, wat ben ik teer,
Die niet sonder klagen T' minste weet te dragen;
Die word verstoord Ook om een woord!
Genees my, Heer, Tot uwe eer.

Dat deze klop niet onverdienstelijk kon rijmen, bewijst ook haar tekst aan de achterzijde van een voorstelling van Theresia, waarop haar hart wordt doorboord met een pijl van het Christuskind dat is afgebeeld als Amor (nr. 54):

Lieve,
O wonderbaere wond,
die myn siel maekt gezond!
O wonderlyke smert,
die met vreugd vult myn hert!
O Pyl, ô heldre schigt,
die mynen geest verligt!
O vuer, o soete gloed!
Die verheugt myn gemoed.
O vlam, ô lieve brand!
Die troost myn ingewand.
O JESU, goede Heer,
Uw liefde my verteer:
Dat ik tot uwe eer
Lyde en Sterve Heer

Niet voor uw, maer myne eer
Sult gy ievren, seid de Heer,
Die is Heer der heeren:
Dan sal ik u eeren.
En u houden voor myn Bruyd:
Anders is de vriendschap uyt.
Geef my dog dien iever, Heer,
Dat ik brandig uwe er
Altys mag begeeren,
En U daer door eeren.
Koom, geef my dat IESU koom,
Blyf altyd myn Bruydegom.
M.T.B.V.V.

Enkele prentjes bevatten gelegenheidsgedichtjes. Het naïeve en kinderlijke karakter van de beeldzijde is hierbij, in tegenstelling tot de prentjes met de fraaie, bovenstaande gedichten, tevens van toepassing op de versjes.

Met een afbeelding van Maria op de voorzijde kreeg Maritje Jans Goedhert een gedichtje voor het bewaren van haar gediensstigheid (nr. 32, afb. 6.88):

Zie hier uw Patrones,
En leer van haer een les;
Gediensstig zyn en kuis,
Zoo in als buiten's huis;
Zoet, zedig, naerstig, stil,
Nooit doen uw eigen wil.
Doe alles tot Gods eer,
Als dienstmaegd van den Heer.
Bid voor H.T.P.

Van haar broer Leenderd ontving de al eerdergenoemde klop Trijntje Janse de Graef een prent met een gedicht ter ere van de vijfde verjaardag van haar staat (nr. 43).¹¹⁸ Hierin wordt, net als het hieraan voorafgaande gedichtje, betoogd dat het leven van een maagd niet enkel uit vreugde bestaat en dat zij de deugden moet onderhouden. Op de voorzijde is toepasselijk het mystieke huwelijk van Trijntjes patroonheilige Catharina afgebeeld.

Wat is 't leven van een Maegd,
Die den Bruidegom behaegd?
Bidden, vasten naerstig zyn
In haer werken groot en klyn:
Altyd hebben Godt in d'oog.
En gedurig t hert omhoog
Naer die haere ziel bemint,
Tot wie zy gansch is gezint
Heel de wereld agt zy niet,

Want die baert dog maer verdriet
Al haer vreugd is in den Heer:
Naer hem wensch zy meer en meer.

Het laatste gedichtje voor Trijntje heeft betrekking op Jozef, op wiens feestdag zij immers was ingetreden als klop. Evenals het prentje dat zij van haar broer Leenderd kreeg, is het geschonken ter 'verering van' de vijfde verjaardag van haar staat in 1746 (nr. 41). Zij kreeg het cadeau van Grietje Franse:

Joseph is van Godt verkooren,
Om den Bruidegom te zyn
Van die, uit wie is gebooren
Iesus, zonder smert of pyn
Ioseph was ook de Bewaerder
Van Marias zuiverheid
En gestelt tot Voetstervader
Van Gods Zoone in den tyd.
Zoude hy dan niet beschermen
Die hem kiezen tot Patroon?
Hy die Iesus in zyn ermen
Heeft gedragen, en tot loon
Nu verheven is daer boven?
Laet ons volgen zyne deugd,
En met hem den Heere loven,
Tot wy koomen in de vreugd.

Op vrijwel alle prentjes uit Aalsmeer is een intentie opgetekend in de vorm van bijbelteksten. Daarbij werden allerlei citaten uit het Nieuwe en Oude Testament gebruikt, onder meer uit de Psalmen en Jezus Sirach. Bij intredeprentjes werd vaak geciteerd uit het Hooglied. Zo ook bij het prentje dat door Maritje Goedhert geschonken werd aan haar medekloppe Leentje Katt ter gelegenheid van diens intrede op Allerheiligen 1739 (nr. 35, afb. 6.89). Op de gravure van Petrus van den Sande zien we Christus die een boekje aan een maagd geeft. Het decor wordt gevormd door een afgesloten tuin, de *hortus conclusus*, symbool voor de maagd die zich terugtrekt uit de wereld. Onder de gravure zijn teksten uit het Hooglied gegraveerd:

Gelijk een lelie onder de doornen alsoo is
mijn vriendinnen onder de dochteren, Cant 2
komt in mijnen hof mijne bruyt ick heb mijn
myrrhe gemoeyet met mijne kostelycke specerijen Cant. 5.

De daarbij gekalligrafeerde bijbelteksten zijn eveneens afkomstig uit het Hooglied:

Mynen Beminde is de myne, en ik ben de zyne.
en hij giet weiden onder de lelien ....
Mynen Beminde is de zoetigheid zelf hij
is al wat men wenschen kan
Hooglied 2.16 en 5.16
Bid voor H.T.P.

De prentjes uit Aalsmeer waarop enkel een gebed of een citaat staat, zijn over het algemeen nogal moraliserend van aard. De teksten zijn vaak vrije interpretaties naar de bijbel of bewerkingen van teksten van kerkelijke schrijvers. Of ze ook cadeau werden gedaan, is niet duidelijk; de intentie 'Bid voor H.T.P.' is de enige informatie. Veel van dit soort teksten zijn geschreven op kleinere (halve) devotieprenten. Hierbij werden prentjes – in het algemeen devotieprenten met twee voorstellingen – doormidden gesneden. Een voorbeeld hiervan is het (halve)

prentje met het opschrift 'Die veel van wyn en vette kost houd, zal niet ryk worden, zeit de Heer, Spreuk 21.2' (nr. 50), of prent nr. 49 (afb. 6.90) met de tekst:

Laet ons als in den dag eerlyk wandelen.
Niet in brasserijen en dronkenschappen:
niet in slaepkamers en ontugtigheden:
niet in twist en afgunstigheid:
maer doedren den Heere Jesus Christus aen:
en bezorgt het vleesch niet tot wellusten.
Rom. 13.13.14
Woorden door welke Augustinus bekeert is. Belyd.B.8.C.12.' (nr. 49)
Bid voor J. Bon 1799

Uit de statie zijn één beloningsprent, twee communie- en twee vormselprenten bewaard. Het beloningsprentje (nr. 2) is van later datum, namelijk uit 1831. Lambertus Rinkel ontving het van pastoor Joannes Baas 'ter gedachtenis van het opzeggen van zijn eerste vragen'. Dit prentje van Johannes van den Sande, met een afbeelding van de annunciatie, werd wellicht pas veel later van een tekst voorzien; de voorstelling past nog geheel in de beeldcultuur van honderd jaar eerder.

De prentjes die werden uitgegeven ter gelegenheid van de communie hebben betrekking op Neeltje Franz en Aeghie Klaes (nr. 11 en 20). Ze werden geschonken door het klopje Maritje Willems Verlaen die de meisjes waarschijnlijk had voorbereid op hun eerste communie, respectievelijk op de paasdagen van 1737 en 1738. De prentjes memoreren dit sacrament en zijn verder voorzien van bijbelcitaten. De afbeeldingen erop – een gekruisigde Christus als verlosser boven het vagevuur en een mystieke huwelijk van Maria Magdalena – zijn echter niet direct te relateren aan de gebeurtenis.

In 1745 werd op het feest van de heilige Drievuldigheid het vormsel gegeven door de oud-katholieke aartsbisschop van Utrecht. Ter gelegenheid van dat sacrament kreeg Joanna Frans een prentje met haar patroonheilige (nr. 25). Maritje ontving in verband met dezelfde plechtigheid een prentje van Simeon van het klopje Maritje Goedhert (nr. 27). Ook deze twee prentjes zijn voorzien van bijbelcitaten. Het uitreiken van dit soort presentjes ter gelegenheid van een sacrament of als beloning voor de catechismusles werd in Aalsmeer blijkbaar ook verzorgd door priesters en kloppen. Dat ze minder vaak zijn overgeleverd, kan worden verklaard uit het gegeven dat particulier materiaal later zelden via kerkelijke collecties werd bewaard.

Bij de keuze van het beeldmateriaal speelde 'censuur' door de oud-bisschoppelijke clerezie kennelijk geen rol. Het prentje met de afbeelding van Johannes van het Kruis zou, omdat deze heilige een reguliere karmeliet was, controversieel genoemd kunnen worden (nr. 8). Desondanks vormde de uitbeelding ervan kennelijk geen probleem, evenmin als die van heilig of zalig verklaarde religieuzen van andere orden, zoals de franciscanes Catharina van Bologna (één prent) en de heilige karmelietes Teresia (drie prenten). Opmerkelijk is de gebruikte gebedsprent met de afbeelding van Onze Lieve Vrouw van Scherpenheuvel. Gebedsprenten waren blijkbaar niet alleen te koop in het bedevaartsoord zelf, maar werden zeer waarschijnlijk algemeen verspreid via de boek- en prentenhandel.

Prenten refererend aan de bruidsmystiek werden in de achttiende eeuw, net als een eeuw daarvoor, binnen het kloppenmilieu verspreid. De spiritualiteit van de maagden bleef onveranderd; daarop was het schisma niet van invloed. De oud-katholieke signatuur is echter wel terug te vinden in boekjes uit Aalsmeer met handgeschreven opdrachten. In een particuliere collectie zijn er vijf bewaard: drie van Anna

6.91
Opdracht in: De geestelyke Zielbestieder, voor de geenen, die ér geen en hebben. Op nieuw uit het Fransch vertaelt, Utrecht 1740
Particuliere collectie

Benedicta Seli(j) uit 1744 en twee van Maria (Ambrosia) Goedhert. Trijntje Jacobs ontving een boekje van haar 'zielbestieder' Johannes Petrus Hoddé toen zij in 1754 'tot de H. tafel des heeren voor d'eerste mael [werd] toegelaten'. Ook haar geboorte op 24 april 1737 en haar vormsel op 13 juni 1745 worden in de opdracht gememoreerd. Of deze omschrijving op haar professie duidt, is niet te zeggen. Evenals op de prentjes zijn in de boekjes – naast gedichten – moraliserende bijbelteksten opgetekend, zoals het vers dat werd opgedragen aan Maria Goedhert (afb. 6.91):

Die geen bestieder heeft,
Wat weet hy of hy leeft
Voor Godt, of voor de hel?
Let op dit boek dan wel:
'T zal uw Bestieder zyn
In alles, groot en klyn:
Opdat gy niets en doet
Tegen het regt gemoed.
Volg nooit uw eigen zin;
Maer agt het groot gewin
Te volgen met ér daed
Een anders goeden raed.

Het gedicht heeft betrekking op de titel van het boek *De geestelyke Zielbestieder, voor de geenen die 'er geen en hebben* dat werd uitgegeven door de drukker Henry Corneille Le Febvre uit Utrecht wiens fonds als jansenistisch kan worden omschreven. Dat geldt ook voor de andere boekjes, waarvan er twee zijn geschreven door Willem Kemp, pastoor van de St.-Gertrudis te Utrecht.¹¹⁹

De boekjes zijn zo omvangrijk, gedegen en taai, dat het erin bewaren van prentjes geen overdreven luxe was. Te oordelen naar het niveau van deze stichtelijke literatuur moest de lezer toch over enige geestelijke ontwikkeling hebben beschikt. De simpelheid van de Aalsmeerse prenten en de teksten, getuigt tegelijkertijd van de beleden nederigheid en eenvoud van de gebruikers.

Uit Aalsmeer zijn ook enkele achttiende-eeuwse merklappen overgeleverd, geborduurd met motieven als de vijf wijze en de vijf dwaze maagden, rozenkransen, gekroonde harten, de maagd in een Hollandse tuin, een pelikaan met drie jongen, de mystieke wijnpers en allerlei soorten bloemen.¹²⁰ Deze lijken afkomstig te zijn uit de kringen van de geestelijke maagden. Gaven zij wellicht – net als elders – borduurles? En aan wie? Ook aan niet-katholieken? Van enkele van deze merklappen staat namelijk vast dat ze afkomstig zijn uit doopsgezinde families.¹²¹ In dit onderzoek zijn we al vaker katholieke voorstellingen tegengekomen die functioneerden in doopsgezinde kringen, zoals de emblemata van Boëtius à Bolswert en de prenten van Jan Luyken.¹²² De doopsgezinde Christoffel van Sichem kopieerde prenten voor de beeldmeditatieboeken van Paets, die, net als de bijbelillustraties, wellicht ook in andere protestantse geloofsgemeenschappen dienst deden.¹²³

In het kleine Aalsmeer bestonden de kleine katholieke en doopsgezinde geloofsgemeenschappen naast elkaar. Was er een interactie tussen deze twee geloofsculturen en integreerden ze vanuit elkaars gedachtegoed? In hoeverre speelde de piëtistische beeldcultuur, zoals die met name door Jan Luyken werd verspreid, er een rol? Of namen doopsgezinden wellicht enkel de bijbelse thema's over, zoals de veelvuldig aangetroffen afbeeldingen van de vijf wijze en de vijf dwaze maagden en van de verspieters van Kanaän? De merklappen roepen kortom veel vragen op. Verder onderzoek zou daarover wellicht uitsluitsel kunnen geven.

6.13 TOT SLOT

Het schrijven en/of drukken van opschriften op devotieprenten was vanaf de zeventiende eeuw geen zeldzaamheid meer in de Republiek. Vanuit religieuze kringen, met name rondom priesters en geestelijke maagden, verspreidden zij deze prenten onder elkaar en gaven ze ook aan leken. Vooral bij sacramentele gelegenheden werd het in de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw een vast gebruik om dergelijke prenten (over en weer) aan elkaar te schenken. In de achttiende eeuw vond dit gebruik in en rondom de Republiek verder ingang en werd het een gewoonte. Alle gebruikscontexten liggen daarbij vast; slechts zelden is sprake van een onbekend 'gebruik'.

Omdat oude devotieprenten slechts beperkt zijn overgeleverd en het adagium 'hoe ouder hoe zeldzamer' zeer van toepassing is op de devotieprenten, is het moeilijk de precieze bron van het ontstaan van de diverse gebruiksculturen rondom deze prenten te traceren. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat bepaalde functies, net als de gebruikte voorstellingen, reeds voorkwamen in de late Middeleeuwen. Het oudste aangetroffen materiaal is voornamelijk afkomstig uit de provincie Holland. Waarschijnlijk heeft zowel het grote aantal kloppen en begijnen, als de beperkte bewegingsvrijheid van de katholieke kerk in de Republiek, bijgedragen tot het ontstaan van een algemene praktijk.

In de schuil- en schuurkerken van de Republiek blijken de, voornamelijk in Antwerpen vervaardigde, prentjes met opdrachten een veilig (want onopvallend) 'probaat' hulpmiddel

te zijn geweest bij de gebedsintenties, waaronder het veelvuldig voorkomende gebed voor zielenheil.

Het ontstaan van het doodsprentje in de Republiek lijkt een logisch gevolg te zijn van de beperkingen waarmee de kerk te maken had. De leer verkondigde immers dat bij overlijden de kans groot was dat de ziel van de overleden medemens de 'verkeerde' kant zou worden opgestuurd en zou belanden in de hel of het vagevuur. Traditiegetrouw werden missen opgedragen om, via aflaatgebeden, de zielen in het vagevuur alsnog de hemel in te bidden. In de min of meer verboden katholieke gemeenschappen van de Republiek moet dat moeilijker zijn geweest. Het was daar immers onmogelijk om onbeperkt missen op te dragen. Zo is het doodsprentje gaan functioneren als hulpmiddel bij het individuele aflaatgebed voor de zielen in het vagevuur, en daarmee als alternatief voor de zielenmis en het collectief herdenken.

Het bidden voor zielenheil met behulp van religieuze voorstellingen was bovendien een reeds lang ingeburgerd fenomeen. In handschriften en getijdenboeken zijn vaak gebedsopdrachten te vinden voor het zielenheil van de oorspronkelijke eigenaars en hun familieleden. Vanaf de late Middeleeuwen werden memorietafels voorzien van teksten, rijmpjes en gebeden die vaak een opvallende gelijkenis vertonen met de teksten op vroege doodsprentjes. De afgebeelde heiligen dienden, net als op de prentjes, als bemiddelaars tussen de ziel van de gestorvene en God. Zinnen als 'Bid voor de ziel', '*Requiescat in pace*' of '*Ora pro me*' staan geschreven op de schilderijen die vervaardigd zijn ter nagedachtenis van de afgebeelde overledenen.¹²⁴ Met die teksten dienden de memorietafels, evenals de doodsprentjes, om op te roepen om te bidden voor het zielenheil van een overledene en om de herinnering aan hem of haar levend te houden. Bij memorietafels werd de persoon in kwestie veelal afgebeeld, bij doodsprentjes wordt enkel de naam vermeld. Gezien de vele overeenkomsten kan men de doodsprentjes beschouwen als private memorietafels in het klein. Wellicht ook werd het slechts vermelden van een naam minder ijdel geacht, wat ook beter past bij de post-Tridentijnse *memento mori*-gedachte.

Memorietafels werden vanaf het einde van de zestiende eeuw vrijwel niet meer vervaardigd en al helemaal niet in protestantse gebieden.¹²⁵ In de daaropvolgende eeuwen bleken de van teksten voorziene prentjes een redelijk alternatief hiervoor te bieden, dat weliswaar ontstond in de geestelijke milieus, maar al spoedig werd overgenomen door de katholieke burgerelite. In de loop van de achttiende eeuw werd het in de Republiek een algemeen gebruik om prentjes uit te delen ter herinnering aan de overledenen en ter bevordering van het zielenheil. In Vlaanderen ontwikkelde zich dit gebruik pas aan het eind van de achttiende eeuw en in Duitsland kwam de verspreiding zelfs pas goed op gang in de loop van de negentiende eeuw. Prentjes waren in de Noordelijke Nederlanden ongekend populair; bij de verspreiding en het gebruik daarvan deed juist de Republiek zeker niet onder voor de buurlanden waar de godsdienst wél vrijuit mocht worden beleden.

Een aparte – buiten het raamwerk van dit onderzoek vallende – categorie die raakvlakken heeft met de hier besproken *memento mori*-cultuur vormen de in de zeventiende eeuw veelvuldig vervaardigde portretten van pastoors.¹²⁶ Hoewel ze ontegenzeggelijk werden vervaardigd ter herinnering aan de overledene, functioneerden ze tevens voor hetzelfde doel als het 'heiligenportret': als voorbeeld voor de beschouwer om de deugdzaamheid van de leermeester en zielzorger na te volgen. Uiteindelijk blijken de doodsportretten en -prentjes hetzelfde doel beoogd te hebben.

Behalve de hier behandelde, in katholieke milieu's populaire handschriften, boekjes en prentjes, zullen ook diverse andere devotionalia, zoals relieken, medailles, eenvoudige juwelen – waaronder kruisjes en ringen –, gebedssnoeren, kerkelijk textiel, centsprenten en waarschijnlijk zelfs gedecoreerde gebruiksgoederen – waaronder speculaasplanken, haardplaten, aardewerk en tegels –, alsook merklappen in dezelfde context hebben gefunctioneerd. Briefjes met verzen, intenties en opdrachten die hierbij aansluiten zullen er ongetwijfeld ook zijn geweest, maar deze zullen de tand des tijds niet hebben doorstaan. Interessante categorieën die het verder waard zijn nader onderzocht te worden, zijn het (kerk)zilver en de begrafenissen met inscripties.

De in de Middeleeuwen populaire verbeeldingen van dodendans en apocalyptische ruiters komen na de Reformatie niet meer voor.¹²⁷ De afbeeldingen waarmee in de late Middeleeuwen de *ars moriendi*-boekjes geïllustreerd waren,

verdwenen in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw geleidelijk naar de achtergrond. (Broederschaps)boekjes met handleidingen om 'wel te sterven', veelal afkomstig uit reguliere kringen, waren nog wel in omloop.¹²⁸ Na de Reformatie werden de vanitassymbolen, zoals een zandloper, zonnewijzer, (walmende) kaars, skelet of schedel, steeds vaker metaforen van de vergankelijkheid en de dood. Het waren, uitzonderingen daargelaten zoals de martelaarspalm of palmtak, over het algemeen geen specifieke katholieke motieven. De verbeelding van Vrouw Wereld omringd door rijkdommen of met een spiegel in de hand, de *homo bulla* en stillevens waarvan deze symbolen al of niet onderdeel uitmaken, waren in de zeventiende eeuw geliefde thema's in de genreschilderkunst. De vanitasymbolen op de devotieprenten werden steeds meer in verband gebracht met de (dood)zonde 'ijdelheid'. Het benadrukken van het belang van een deugdzaam leven moest de sterveling behoeden voor het vagevuur.

SCALA CÆLI ET INFERNI EX DIVO BERNARDO.

OPTIMA PRVDENS ELIGE.

Ioannes Galle excud.

SUFFRAGIA IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

Bidden voor een 'goede gesteltenisse van de ziel'

7.1 DEUGDEN EN ZONDEN IN DE VROEGMODERNE TIJD

In 1687 verscheen te Haarlem een stichtelijk boekje waarin aan de hand van vragen werd ingegaan op rooms-katholieke geloofskwesties.¹ Op de vraag 'Wat is een deugd?' antwoordt de schrijver, de Haarlemse pastoor Jan de Groot:² 'Volgens de beschrijvinge van den H. Augustinus is de Deugd een goede gesteltenisse van de Ziel, waer door men wel leeft, en die niemand qualijk gebruykt.' De wetenschap en de kunsten konden in de optiek van De Groot wel 'qualijk' worden gebruikt: 'De Kunsten maeken ons aengenaem voor d'oogen van de Mensch, de Deugden voor d'oogen van God; die helpen ons door de Wereld, deze helpen ons in den Hemel.' De intentie om goed te zijn voor God en medemens werd, volgens de katholieke geloofsleer, bevorderd en zelfs grotendeels bepaald door het onderhouden van deugden. Een deugdzaam leven betekende een garantie op eeuwige zaligheid. Hoe meer deugden men onderhield, hoe hoger de ladder reikte naar de hemel waar de verheven ziel mocht plaatsnemen op een troon dichtbij God (afb. 7.1).³

De hemel werd in kunst en literatuur concreet verbeeld.⁴ Franciscus van Sales (1576-1622) omschreef de hemel als een paradijs waarin de vrome ziel werd omringd door een menigte engelen, cherubijnen en serafijnen, de apostelen en martelaren, belijders (*confessoren*), maagden en heiligen.⁵ Om de kans op een eeuwig en zalig leven zo goed mogelijk voor te bereiden, waren honderden deugden voorhanden. Vanaf de Middeleeuwen waren de belangrijkste: de drie goddelijke deugden, geloof, hoop en liefde, gevolgd door de vier kardinale deugden: voorzichtigheid, rechtvaardigheid, kracht (sterkte) en matigheid.

Tegenover de deugden stonden de zonden. Een zondig leven betekende een neerwaartse ladder voor de ziel, afdalend in de richting van het vagevuur en de hel. Franciscus van Sales beschreef het als een helse afgrond, een ongelukkige stad, waar de zielen op onuitsprekelijke wijze leden, in al hun zinnen en ledematen; zij werden gestraft door de afgrijselijke aanblik van duivels en het enige wat er te horen viel, was het huilen, klagen en wanhopen van de andere zielen.⁶

De zonden werden onderverdeeld in grote en kleine, in doodzonden en dagelijkse zonden. De doodzonden verbraken de vriendschap tussen God en de mens. Zo verdiende de ziel van de mens die een doodzonde had begaan of tijdens het leven niet (meer) in God geloofde, een eeuwige straf: de hel. Bij het tijdens het leven begaan van de dagelijkse zonden kreeg de ziel een tijdelijke straf: het vagevuur. Tot de belangrijkste hoofdzonden werden gerekend: hovaardij, gierigheid, gramschap, gulzigheid, hebzucht, lust en traagheid. Als onbetwistbare gevallen van doodzonden golden godslastering, diefstal, onkuisheid, woeker, moord, dronkenschap en meened.⁷

7.1

'Optima Prudens Elige', *trap naar de hemel en de hel* (ontleend aan De gradibus superbiae et humilitatis van Bernardus van Clairvaux) Johannes Galle, ca. 1650, gravure, 13,5 x 9,5 cm Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 323, t.o. f. 90.

Voor het onderhouden van de deugden kon de gelovige zich laten inspireren door de heiligen en zaligen van de kerk. Via het lezen van heiligenlevens of het bekijken van heiligenafbeeldingen konden de gelovigen de deugden van de heilige oproepen en de vereerde voorgangers daarin navolgen.⁸ In de vroegmoderne tijd circuleerde een bepaald soort van heiligenprentjes waarbij in gemeenschap werd gebeden voor de voorspraak van heiligen, het beoefenen van de deugden en voor elkaar: de zogenaamde *suffragia*. Dit hoofdstuk behandelt het gebruik en de vervaardiging van deze vorm van gebruiksgrafiek in de Noordelijke Nederlanden.

7.2 SUFFRAGIA

Suffragia het meervoud van *suffragium* (stem), werd in de rooms-katholieke liturgie de aanduiding voor bepaalde gebeden die op werkdagen in de lauden en vespers aan het breviergebed (*officie*) werden toegevoegd of gebeden ter intentie van overledenen. In oorsprong waren de *suffragia* afkomstig uit het middeleeuwse Cluny, waar men na de lauden en vespers in processie naar de Mariakerk en/of bijkapellen ging om daar gezamenlijk te bidden.⁹ In deze gebeden werden bepaalde heiligen herdacht die niet in het *officie* werden vereerd maar betrekking hadden op lokale devoties of de aanwezigheid van bepaalde relieken.¹⁰ In de zestiende eeuw werd het begrip *suffragium* daarnaast de aanduiding voor een hieraan te relateren gebruik, waarbij een combinatie van devoties op een briefje werd geschreven. Het gebruik van deze *suffragia* of 'maandbriefjes' werd geïntroduceerd door de Spanjaard Franciscus de Borgia (1510-1572) in bepaalde religieus geïnspireerde gemeenschappen van jezuïeten, door aan ieder lid van de groep een heilige als (maand)patroon toe te kennen.¹¹

Dit gebruik werd overgenomen door vooraanstaande families en door Maria-sodaliteiten of Mariacongregaties, naar het voorbeeld van een in 1563 te Rome opgerichte jezuïetencongregatie van Onze-Lieve-Vrouw-Boodschap.¹²

Deze uitsluitend uit mannen bestaande gebedsgroepen bloeiden vanaf het einde van de zestiende eeuw overal op waar de jezuïeten hun activiteiten ontplooiden, tot in de Arabische wereld en Japan aan toe. Vlaanderen, waar de jezuïeten bijzonder actief waren, telde in 1640 90 sodaliteiten met in totaal 13.727 leden. In 1681 waren er 20.000 leden aangesloten bij 96 sodaliteiten.¹³ Voor het gebruik van de briefjes werden stichtelijke handleidingen geschreven, de meeste door de jezuïeten zelf.¹⁴

Inmiddels had het maandbriefje zich ontwikkeld tot een vaststaand patroon. Op de voorzijde was een te vereren heilige of een gebeurtenis uit het leven van Jezus of Maria afgebeeld. Op de achterzijde stond een tekst over het leven van de afgebeelde heilige of werd een nadere toelichting gegeven op de voorstelling. Overige elementen die op de briefjes werden gedrukt, waren de naam van de heilige of een bepaalde gebeurtenis, de datum (dag en maand) waarop deze heilige of deze gebeurtenis gevierd werden, een deugd, vaak gerelateerd aan de afgebeelde heilige, een spreuk (*sententie*),

veelal ontleend aan de Heilige Schrift of aan een kerkleer, en tot slot een speciale gebedsintentie en de – met de hand ingevulde – naam van een (mede)lid van de gebedsgemeenschap.¹⁵

Het ronddelen van de briefjes in de gemeenschappen gebeurde willekeurig, maar werd wel beschouwd als een ‘schickinghe Godts’.¹⁶ De handleidingen onderwezen de gelovige in het gebruik: ‘s morgens en ‘s avonds, maar minstens éénmaal per dag, moest men door middel van gebed de hulp inroepen van de heilige. Deze kon men vereren door het lezen van gebeden, door lijfkastijding of versterving, het uitdelen van aalmoezen of het bijwonen van de mis.

De heiligen van wie prentjes werden rondgedeeld, vierden in de desbetreffende maand hun feestdag. Dat betekende dat aan de vooravond van die dag moest worden gevast. Op de feestdag of de daaropvolgende zondag werd gebiecht en gecommuniceerd. Alle werkzaamheden werden opgedragen aan de heilige. De gelovige had de plicht de heilige na te volgen in zijn deugden. Ter inspiratie daartoe was diens levensbeschrijving op de achterzijde vermeld.¹⁷ Kortom, men diende de heilige te eren, aan te roepen en na te volgen. Op dezelfde vrome wijze diende de gelovige zich in gebed en leven te richten op de vermelde deugd en te bidden ter intentie van het op het briefje vermelde medelid van de gebedsgemeenschap.

Soms werd naast het individuele maandbriefje nóg een briefje, in de vorm van een gemeenschappelijk maandbriefje of jaarbriefje, rondgedeeld, hetgeen de devotie bij wijze van spreken deed verdubbelen.¹⁸

7.3 HET GEBRUIK VAN SUFFRAGIA DOOR GEESTELIJKE MAAGDEN

De eerste vermelding omtrent het gebruik van de suffragia in de Republiek is bekend vanuit de kringen van de geestelijke maagden. Het betreft hier een passage uit de *Vitae* van Trijn Jans Oly. In de levensbeschrijving van Elysabeth Ysbrants, die op 3 juni 1624 was overleden, schreef zij, in hedendaags Nederlands vertaald:

Lysbetgen was zeer toegewijd in het vereren van de heiligen en het beoefenen van deugden. Daartoe was het een gewoonte om alle maanden onder de vergadering een ‘briefken’ rond te delen. Op de briefjes stond een heilige wiens feest in die maand werd gevierd en een te beoefenen deugd. Het briefje werd rondgedeeld door de geestelijke moeder zonder dat zij van elkaar wisten welke heilige of deugd aan ieder werd gegeven. Aan het einde van de maand deden alle deelneemsters een gewetensonderzoek om te weten hoe de oefeningen geweest waren. Als men vond dat het niet goed gegaan was, deden zij daarover openlijk een schuldbelijdenis in de bijeenkomst.

Lysbetgen woonde voor haar dood enige jaren bij haar broer. Niettemin onderhield zij deze oefening tot het einde van haar leven in de vergadering bij de maagden. Zij beleed daar dan met grote ootmoedigheid haar schuld en openbaarde haar gebreken en verborgen tekorten (‘gheneuselicheden’) alsof ze bij haar biechtvader was. Ze deed dat met luide en klare bewoordingen zodat iedereen, ook de zusters die ver van haar af zaten, het konden verstaan. Daarmee gaf zij het goede voorbeeld aan anderen. Dagelijks las zij de legende van de heilige wiens feest op die dag werd gevierd waarbij zij dan speciaal lette op zijn of haar deugden. Zij stelde die tegenover haar eigen onvolmaaktheid. Dit bracht haar in een ootmoedig en klein gevoel en een grote ijver tot volmaaktheid met een levendigheid van de geest. Daardoor had zij altijd inspiratie als zij bij haar medezusters kwam om hun stichtelijke

voorstellen (‘propoosten’) te doen hoe de deugden te beoefenen, die zij zelf ook verwerkte tot zodanige oefeningen. Tevens had ze groot inzicht in de deugden van haar medezusters met wie zij dagelijks converseerde. Na ieders dood wist zij dat zo helder te verhalen dat zij daardoor de belangrijkste hulp is geweest voor deze E.[Trijn Jans Oly] die de deugden van de gestorven maagden in het kort heeft opgeschreven.’¹⁹

Trijn Jans Oly schrijft in Elysabeths verhaal helaas niets over het gebruik om te bidden voor een medezuster. Het verhaal over Elysabeth sluit niet uit dat hier gebruik gemaakt werd van geschreven briefjes, waarbij het bidden voor de medezuster pas later ingang vond.²⁰ *Vitae* dienden als voorbeeld voor de overige maagden. Dit soort van onderricht ontstond in de late Middeleeuwen en was vooral populair in de kringen van de moderne devotie.²¹ Dergelijke bronnen werden echter zeldzaam in de zeventiende eeuw. Voor onderricht met betrekking tot de levenswijze van de vrouwen werden steeds meer boeken geschreven en gedrukt, de zogenaamde ‘kloppenboeken’. Ook in deze stichtelijke werken wordt enkele malen het gebruik van de maandbriefjes aangeprezen en verklaard. Van de Utrechtse priester Joannes Lindeborn (†1696) verscheen in 1670 een kloppenboek: *De Leeder Jacobs*.²² De titel slaat op de ladder van Jacob (Genesis 28:12) die de maagden de weg naar de hemel zou wijzen. Ieder hoofdstuk vormt een trede; zo heet het kapittel ‘Van de Maend-briefjes’: ‘Van het Opklimmen ter Maend’.²³

Lindeborn schrijft dat de maagden, nadat zij het briefje hadden ontvangen, het eerbiedig gekust hadden en de naam van de medezuster hadden gelezen, het niet mochten laten rondslingeren en de maand niet voorbij mochten laten gaan zonder de heilige te eren, zijn specifieke deugd na te volgen en te bidden voor hun zuster. Hij noemde de suffragia toepasselijk ‘vermaenbriefken’: de deugd groeide immers niet vanzelf zoals onkruid. Er moest aan gewerkt worden en zij diende met vernuft te worden beoefend.²⁴ De heiligen die van maand tot maand vereerd werden, kon men inpassen in de litanie der heiligen. Daarnaast kon men een aparte litanie maken van de heiligen die men in de loop der jaren met de briefjes had verzameld en op wier voorspraak men mocht rekenen. Deze litanie kon de maagd elke maand bidden ‘en die van andere te laten voorlesen als sy in stervens noot zijn sullen’.²⁵

Behalve van de verering van de heilige en het beoefenen van de vermelde deugd maakt Lindeborn ook melding van het bidden voor een medezuster. Als de maagd na het ronddelen van de briefjes de naam had gelezen van haar medezuster, moest zij haar terstond vragen waarvoor deze wilde dat zij bad. Lindeborn vertrouwde erop dat de medezuster dan de op haar briefje vermelde intenties zou verlangen, zodat de maagd ook voor de oefeningen op het briefje van de medezuster zou bidden: ‘Indien gy soo samen spande, gy maegden, tot uwen voortgank, gij soud haest tot op den top van volmaektheit geraken.’²⁶

Vergelijkbare instructies worden vermeld in het kloppenboek *Klooster van Sion* (1662-1666) van de Rotterdamse priester Joannes van Heumen.²⁷ Net als in Lindeborns boek moesten ‘zijn’ maagden een eigen litanie van de verzamelde heiligen maken die zij dagelijks dienden te lezen, naast het voorlezen bij het sterven. Van Heumen koppelde de vermelde deugd aan de afgebeelde heilige: ‘Op het suffragie word een deucht voorgesch[r]even daerin den Patroon heeft uytghemunt’.²⁸ Hij vergeleek op didactische wijze het vereren van de heilige en het navolgen in de deugden met het vervaardigen van een schilderij:

heeft benomen, op dat ick u niet en soude kunne
 aen schouwen, den keiser en tyran te same hier
 over getoort sijnde. De konstracks sieden tijt
 for verdrucken, om alsoo de kroon van den miz-
 telar en syn eyge onduchbare, wreethen meer
 te vergroten. Soo stiet den h. Pijmenius meer
 den h. Epimenius heeft geladen onder den tijt
 van en in de vervolging van Diocletianus. hi
 heeft gedoopt ghedaet. In h. Gesceeninge met
 andere raethheeren binnen Trier onder den
 selfsten tyran voor het geloof sijn gestorven
 maer Epimenius is na veel pijn en slagen
 ten lasten onthoofden heeft Rome vercoert
 met sijn saunierkrans van martelicheit, soo sijn
 dese 2 heilige martelaren. Pijmenius en Epi-
 menius geweest als 2 brandende fackels, soo
 om Rome te verbraten, als om onse harte te
 onsteken, waer van den een door sijn bloet het
 water end en andere de aerde heeft geheyligt,
 ons lerende dat den kruysweg die den hemel
 leit van een yder soo te water als te land kan
 gevonden worden.

80

25. Meert. Lieve. v. Bootschap.

25. Maert.
 De Bootschap van O. L. Vrouw.
 Eere van M A R I A.
 Gelijck Godt doot sijn macht al-makende
 16 / Godt van al en Vader: alsoo Godts Moeder
 doot haere verdiensten al-hermakende, van
 alles Vrouw en Moeder. S. Anselm.

Die is den dag, op den welken niet soo seerde.
 hi maget als wel de gantsche werelt van den h. en-
 gel gabriel een bende Bootschap heeft ontfangen, als
 godt van gestelt hadde de werelt te verlossen, en
 dat den tyt gekomen was, dat sijn en enig en gebo-
 ren soon de menselijke natuur soude aenverden,
 om mensch sijnke, den mensch te-rantsoenere, en
 ons van sijn goddelijke natuur deelachtig te maken,
 soo is den h. engel gesonde te nazareth en heeft

Aldus is 't mede in ons loffelijck dat wij een volmaect Persoon ver-
 kiezen om daer mede omgaende den selven in alles na te volghen;
 ghelijck een Schilder neemt de paneel ende stelt hem een schoon
 Mensch voor oogen ende siet nu na de oogen, dan na de neus, dan
 na de mond, ende soo voorts na alle andere Litmaten, totdat hij
 den geheelen Mensch heeft uytgeteekent.²⁹

Naast deze kloppenboeken was er stichtelijke literatuur in
 omloop die ter inspiratie kon worden aangewend om de
 heiligen te eren, na te volgen en de deugden te beoefenen.
 Boeken met heiligenlevens waren talrijk en ruim verkrijgbaar.
 Daarnaast waren er vele handleidingen in omloop om de
 deugden te oefenen. Het meest omvangrijke was wel het werk
 van Alphonsus Rodrigues S.J. De vertaling, *Oeffeninge der
 Volmaecktheyt Ende religieuser deugden*, drielidig met elk ruim
 500 bladzijden, werd in 1683 uitgegeven door Frederik van
 Metelen in Amsterdam.³⁰

Een andere methode om zich op de deugden te concentreren,
 was met behulp van devotieprenten. Populair waren prenten
 met zogenoemde 'deugdenladders', zoals het mooie voorbeeld
 afgebeeld aan het begin van dit hoofdstuk (afb. 7.1). Ook
 prenten met als thema 'De brede en de smalle weg' hadden
 deze functie.³¹ De illustraties die Boëtius à Bolswert graveerde
 voor de *Via Vitae Aeternae* (1620) van Anthonie Secquet zijn
 hiervan fraaie voorbeelden (afb. 1.10).

Behalve in kloppenboeken vinden we informatie over het
 gebruik van de maandbriefjes terug in de overgeleverde
 'regels' van kloppen en begijnengemeenschappen.
 Dergelijke leefregels zijn bijvoorbeeld bekend van een
 kloppenvergadering die was afgesplitst van de maagden uit
 'Den Hoec' in Haarlem en gevestigd was in een afgelegen
 gehucht bij Nieuwe-Niedorp in Noord-Holland, bekend als
 'int veld'.³² In het negende hoofdstuk wordt vermeld: 'Op het
 leste vande maent, sullen de maentbriefies uytgedeelt worden
 en op het leste vant jaer de jaerbriefies'.³³ Het vieren van
 de dag van de maandheilige en de jaarheilige wordt tevens
 vermeld bij de dagen die de vrouwen moesten vieren buiten
 de gewone feestdagen.³⁴ Het tiende hoofdstuk schrijft voor
 dat 'Alle die in de maentbriefies syn' zich dienden te richten
 op de regels zoals opgeschreven, al behoorden zij niet tot de
 aangenomen maagden van de gemeenschap. Dat gold vooral
 de reeks gebeden en rituelen die men moest onderhouden bij
 het sterven van een medezuster.³⁵ In de regel van de geestelijke
 maagden (begijnen) van het begijnhof te Amsterdam was
 eveneens opgenomen dat ze moesten letten 'op het overgeven
 van de safferacie briefvies op de datum'.³⁶

Een opmerkelijke zeventiende-eeuwse notitie over
 suffragia is te vinden in de levensbeschrijving van Maria
 Margaretha van Valckenisse (1605-1663). Deze religieuze
 leefde in het karmelietessenklooster in Oirschot,

7.2
 Handschrift van Jacoba
 van Briemen met
 ingeplakt Cnobbaert-
 suffragium van 25 maart
 O.L. Vrouw bootschap
 Het prentje: Cnobbaert,
 ca. 1700, gravure en
 boekdruk, 8,6 x 5,3 cm
 Het handschrift: open-
 geslagen 15,7 x 9,5 cm
 Utrecht, MCC,
 BMH h126

Afbeelding van de hemel, geplakt voorin het handschrift van Jacoba van Briemen

Peter Paul Rubens (ontw.), afkomstig uit: Het Roomsche Martelarenboek, Antwerpen 1688, gravure, 13 x 7,6 cm Utrecht, MCC, h126

gesticht in 1644 onder bescherming van stadhouder Frederik Hendrik.³⁷ Maria Margaretha der Engelen, zoals haar kloosternaam luidde, leidde een opmerkelijk leven vol lijden, versterving en penitentie. In 'een geur van heiligheid' overleed zij op 5 februari 1658 in Oirschot. Het moment van haar overlijden was met wonderen omgeven. Eén daarvan had betrekking op een maandbriefje. Silvester Lintermans, de stichter en beschermer van het klooster ontmoette Maria vlak voor haar overlijden. Zij vertelde hem dat haar dood naderde. Diep getroffen vroeg hij waarop zij dat voorgevoel baseerde. Als antwoord gaf zij: 'Let op, welke Heilige uw patroon der maand zal zijn, bij de volgende trekking.' De volgende maand trok hij de heilige Agatha, wier feest valt op 5 februari.³⁸ Het overlijden van Maria bracht in de Meierij een dusdanig tumult teweeg dat het klooster in 1663 op last van de Staten-Generaal werd gesloten.³⁹

Lindeborn en Van Heumen adviseerden de vrouwen de briefjes te bewaren voor het maken van een litanie die veelvuldig moest worden gebeden. Een andere, vergelijkbare vorm van hergebruik is te vinden in een vroeg-achttiende-eeuws handschriftje dat wordt bewaard in Museum Catharijneconvent in Utrecht.⁴⁰ Het is geschreven door de geestelijke maagd Jacoba van Briemen. In het boekje zijn suffragia geplakt met daarbij handgeschreven heiligenlevens (afb. 7.2). Van de meeste suffragia is de handgeschreven naam afgeknipt; slechts op vier staan nog namen vermeld, namelijk die van Teuntje Hendriks, Johanna van Sloel (?), Willemijntie Verheul en een 'voor den pastoor'. Als eerste prent in het handschrift heeft Jacoba een gravure geplakt waarop de hemel is uitgebeeld (afb. 7.3).⁴¹

7.4 WILLIBRORDUS KEMP

Aan het begin van de achttiende eeuw bediende Willibrordus Kemp (†1747) als geestelijk vader meer dan honderd kloppen in Utrecht. Kemp was aanvankelijk als kapelaan en vanaf 1713 als pastoor verbonden aan de Sint-Gertrudiskerk in de Mariahoek.⁴² In zijn eerste jaren als kapelaan verkeerde Kemp

middenin de kerkstrijd die zijn verdere carrière zou bepalen. In 1702 werd de apostolisch vicaris van de Hollandse Zending en oud-pastoor van de St.-Gertrudiskerk, Petrus Codde, geschorst door Rome en in 1704 werd hij afgezet. Dit was het begin van een langdurig conflict dat in 1723 zou leiden tot een definitieve breuk. Daarmee ontstond het zogenoemde 'Utrechtse schisma'. Centraal in de polarisatie stond de betekenis van de erfzonde, de vergeving in de biecht van een doodzonde en het genadeprobleem zoals dat was geformuleerd door Cornelius Jansenius.⁴³ Kemp had de kant gekozen van de Oud-bisschoppelijke Cleresie (later de oud-katholieke kerk genoemd) en bleef de rest van zijn leven actief in het kapittel van priesters aan de kant van de 'Utrechtse Partij'.⁴⁴

Omstreeks 1710 nam hij de pen ter hand ten behoeve van zijn maagden. Zijn eerste boek, het kloppenboek *Zedelessen voor Maegden*, zou gevolgd worden door een lange reeks stichtelijke werken en gebedenboeken waarin hij de, in zijn optiek, ware beleving van het katholicisme verwoordde. In de overtuiging dat de gebruikte en bestaande suffragia niet geschikt waren, ging hij over tot herziening.⁴⁵

Museum Catharijneconvent bezit twee zeldzame boekjes van Kemps hand uit 1717, waarin deze suffragia zijn ingebonden als een soort van jaarkalender onder de titel *Kort-begrip Van het gedrag der Heiligen: Getrokken uit de Levens-beschryvingen Der Geleerde en Vermaerde schryvers, die het Waere van het valsche, en het zekere van het onzekere hebben onderscheiden. Door W.K.*, uitgegeven te Utrecht door Theodorus vanden Eynden.⁴⁶ Het boekje is opgedragen aan de priesters die de gelovigen de briefjes overhandigden en bevat een inleiding van Kemp waarin hij toelicht waarom hij is overgegaan tot herziening van de suffragia:

Terwijl men niet anders en verwacht, dan dat gy, Eerw Herders, in alles het oog op de waarheid hebt, zoo komt ons te vooren, dat op de waarheid heel weinig agt-genomen word in het uitdeelen van de Patroon-briefjens: alzoo men de Gelovigen een deel leugenen en fabelen in de hand stopt, en een goed getal levens der heiligen die 'er noyt geweest zijn, met de geschiedenissen van opregte en ware Heiligen te lezen geeft.⁴⁷

Uit de woorden van Kemp spreekt menigmaal een diepe frustratie. Om de lezer van zijn gelijk te overtuigen, illustreert hij zijn teksten uitputtend met de in zijn ogen onware, mirakelzuchtige en fabelachtige voorbeelden: 'Ik beroep my Eerw. Herders, op uw eigen oordeel: ziet hier eenige Mirakelen, die in de Patroonbriefjes al voor goed geld gangbaar zijn.'⁴⁸ Bovendien is er een aantal briefjes bij van heiligen die volgens hem nooit hadden geleefd. Hoewel hij het niet letterlijk zo verwoordt, kan de inleiding worden gezien in het licht van de kerkstrijd, waarin Kemp zich opwerpt als de verkondiger van de ware leer.

Het is niet de bedoeling, schrijft Kemp, dat de gelovigen de heiligen navolgen vanwege de 'Mirakelen' die zij hebben verricht. Men ziet de heiligheid dan aan voor een levenswijze die niet na te volgen is. In plaats van dat deze briefjes tot vermeerdering van de godsvrucht leiden, vervreemden zij de lezers. Zijn kritiek op de volkse interpretaties van vroomheid is redelijk en getuigt van Hollandse nuchterheid. Een mooi voorbeeld hierover is zijn commentaar op het vereren van de heilige Bonaventura op 14 juli. Engelen brachten deze heilige dikwijls de heilige communie. Omdat hij aan het einde van zijn leven erg ziek was, zouden ze het sacrament op zijn hart hebben gelegd: 'zijn zijde is [toen] geopent, en de H. Hostie isser (ó wonder-werk!) ingezeten'.⁴⁹

7.4 a t/m d
Vier verschillende
suffragia, met hun
versoziiden [afb. op p. 188]

- a. Kemp, Lidwiena;
- b. Cnobbaert, Lidwina;
- c. Van Metelen (?),
Vincentius;
- d. Bonifatius
gravures in combinatie
met boekdruk
Utrecht, MCC, OKM
dp815 (15,2 x 8 cm),
OKM dp814
(11 x 7 cm),
OKM dp7014
(10,4 x 6,1 cm) ABM
dp1404
(9 x 5,4 cm)

Lidwina, geboren te Schidam in Holland/ had van jongs af aen een bezondere genegenheid voor de Moeder Gods: voor al behaegde haer de maegdelijke reinigheid van de H. Maegd Maria; waerom zy om die na te volgen hare huishouding aen Godt opzoech.

Om alle verzoeken ten huwelijck te voorkomen/ bedorf zy / 300 veel doentlijck was / hare natuurlijke schoonheid door de bywillige versterkingen.

Godt zond haer oter van haer vijftiende jaer af een ziekte / welke haer leven lang duerde / en met ongelofelijke pijnen vermencht was. De laetste dertig jaren van haer leven lag zy plat te bedde / en seventien jaren konde zy niet anders dan haer hoofd en linker arm roeren.

Albus beproefde / en volmaekte de hemelsche Zuidegom de deugzaamheid van zijne Zuid; de welke hem altijd getrouw / en onderdanig bleef in deze rutwe / dog gelukfike onthaelinge. Want in dat zy een voorbeeld van ongemeene verduldigheid gegeven had aen de menschen op d'aerde / kreeg zy van Godt de kroon van d'eeuwige glorie in den hemel.

Als gy weldoende verduuldigt lijdt, dit is aengenaem by Godt. *1 Pet. 2. v. 20.*

Door uwe lijdzzaamheid zult gy uwe zielen bezitten. *Luc. 21. v. 19.*

Verduldigheid is u nodig: op dat gy den wille Gods volbrengende de belofte moogt bekomen. *Hebr. 10. v. 36.*

815

XIV. April.

Wat een blijde tijdinge soude ik aen de zielen in het Dageoper konnen biengen / so ick haer met de waerheit kost booschappen datter veel H. Lidwinnen in de werelt leefden: want 't is ongelooftelijck wat al pijnen sy onderfont / om de zielen te verlossen nyr hare pijnen.

De H. Lidwina was geboren in Holland / van Ouders by de welcken meer deugden als schatten waren te vinden / ten sy wy dese Dochter voor een grooten schat / gelyck sy was / wilsen achten.

Sy was schoon van lichaem / en om oock schoon van ziel te wesen / soo gineck sy / seiven jaren out zijnde / haer tot de Gods-dienst opdraagen. De eerste vruchten zijn altijd de aengenaemste vruchten.

Op het ys / (siet hoe lichtelijck dat men aen een ongeluck geraeckt) slijbden sy met hare speel-genoten / en soo een op haer viel / door wiens val sy oock neder sloste / heeft sy een ribbe gebroken / en dit is haer getweest een fonteyn van overbloedige smerten en seckten / die 38. jaren duerden.

Maer wat een wondere gunst was het als haer den Engel in den geest gelept heeft tot de H. plaatsen daer Christus heeft geleden / ja hy heeft haer gezocht een wel rieckenden tack uut het Paradijs. Siet eens wat werck dat de Engelen maecten van Maegden die lijden.

Maer ontallijcke wercken van liefde tot haeren eben naesten / van aelmoessen tot den behoeftige / van vertroostingten tot de bedroefden / van pijnen en smerten in dit leven / is sy gestorven. *ex Fajis.*

814

V. April.

Vincencius Ferrarius, te Valencien in Spanje geboren, nam met de jaren toe in geleertheit / en nog meer in goddijghheid. Was onberking puer ig in 't gebed / en mildbadig tot den armen. 7. jaren oud zijnde / begaf hy zig ind' Orde van den H. Dominicus / alwaer hy leefde als een mensch geheel gestorven aen de werelt / en aen zijn eige zelven.

Zijn wonder talent was met een doordringende welsprekenheit Gods woord te verkondigen. Terwijl hy gzoote drugt daer mee deed / liet God toe / om hem te vernederen / en zijne getrouwicheit te beproeben / dat hy met heevige behooringen van onzuiverheid zo inwendig / als uitwendig door eerlooze vrouwsperfoonen behogeten wierd / die hy egter door de kragt van Goddigenade / die hem ondersteunde / te boven quam.

Enigen tyd Begheader van den zogenaemden Paus Benedicus 13. getweest zijnde / verliet hy het Hof / hoewel men hem Bisschop en Kardinael wilde maken: en liep geheel Europa af om te preken / over al brengende ontfbaere zondaars tot boetbaerdigheit / de schijnmaeken tot d'eenigheit / en de ketten tot 't geloof.

God deed hem eindelijck zien het einde van de scheuringe / die er roen in de kerk was ter geleentheit van 3. verscheide Pausen / en daer hy zo om gebeden / geweest en gearbeidt had. Na een twintig-jarigen arbeid ontsiep Vincencius in den Heere / in 't jaer 1419.

10

7014

19 Februarijs.

Den weerdigen Bisschop BONIFACIUS is tot Brussel geboren van godvrugtige ouders, aen wiens moeder, doen sy bevrugt was, syn toekomstende beyligheyt voorsayd wierd van eenen hemelschen afgesant. Hy is om syne geleentheid, ende deugden Bisschop van Lausannen gemackt, en hebbende dat ampt rhen jaren bediend seer loffelyk, heeft verlost daer van ontfagen te zyn: i welck hagen den Paus ten laetsten heeft toegestaen. Soo heeft hy dan sig tot eenigheyt begeeten in t Klooster ter Camere by Brussel gelegen. Eenen Religieus heeft op eenen tyd, doen hy Missedede, twee Engelen gesien, die hem dienden, en over elke syde syne armen ophieven met eerbiedinge. Hy is van de Moeder Gods, ende het kind Jesus soo in syn leven, als ook in syn siecke besogt geweest.

ABM 671404

Kemp vervolgt met:

Het waer te wenschen dat d'opstelders der Patroon-briefjens agt-genomen hadden op 't geen deze heilige Martelaer [de H. Eulogius] leerd; zij zouden het volk weinige Mirakelen, en nog minder onzekere geschiedenissen, en gansch geen fabelen te lezen gegeven hebben; zy zouden wat anders aengetekent hebben, als de doorlugtige geboortens, d'ongelofelijke wonderdaden, en d'ongemeene sterfvns-wijzen der Heiligen, gelijk zy doorgaens gedaen hebben; en zy zouden de kleine plaets niet gevult hebben met zoo veel belachelijke toepassingen, en uitdrukkingen.⁵⁰

Behalve dat Kemp kritiek heeft op de ongelooftwaardigheid van de heiligenlevens, uit hij ook zijn verbazing over een aantal vermeende deugden. Hij zegt ze zelf niet te begrijpen en heeft geen idee hoe ze zouden moeten worden beoefend. Deugden als 'Besten vriend' (29 juli), 'Navolging van den mensch' (24 augustus) of 'Cieraed der jonkheid' (22 mei) zijn moeilijk te praktiseren.⁵¹ Hij vindt het niet de moeite waard zich nader te verdiepen in de fouten in de spreuken uit de bijbel of de sententies van de kerkeraren.

Uiteraard moeten ook de gebedsintenties het ook ontgelden. Waarom moet bijvoorbeeld op 19 februari gebeden worden voor de koning van Spanje? Wij zijn daartoe immers niet meer verplicht, laat staan voor de meesters in de stad op 24 februari: in de Verenigde Nederlanden zijn dat immers geen katholieken. Het op 8 november bidden voor degenen die de kerken met beelden versieren, verwerpt hij eveneens.⁵²

In vervolg op zijn kritiek geeft Kemp aan het einde van de inleiding precies aan welke verbeteringen hij heeft doorgevoerd. Hij vermeldt ware heiligen in plaats van fabelen en voor de feiten heeft hij geleerde mannen geraadpleegd. Bovendien legt hij de nadruk op de zeden en deugden van de heiligen in plaats van op onwaarschijnlijke mirakelen (zie Bijlage III). In zijn spreuken worden slechts stichtelijke en godvruchtige werken opgevoerd, die overeenkomen met evangelische teksten; Kemp bekrachtigt de aangewezen deugd met spreuken uit de Heilige Schrift en geeft een voorbeeld van een gebed dat geschikt is om de vermelde deugd te verkrijgen. Ook vermeldt hij de sterfjaren van heiligen onder hun afbeelding in een grotere letter. Tot slot schrijft hij dat het zijn intentie is geweest 'in de Printen; zo veel my doenlijk was, de Heiligen, of hunne voornaemste daden af-te-beelden'.⁵³

In het tweede deel van de inleiding zet Willibrordus Kemp uiteen op basis van welke suffragia hij ertoe is overgegaan de briefjes te corrigeren. Aanvankelijk heeft hij zijn correctiewerk gebaseerd op suffragia 'voor Frederik van Metelen gedrukt, daer geen vierkante lijsten om zijn'.⁵⁴ Daarnaast heeft hij nog drie andere, kleinere soorten bekeken. Twee ervan hebben zwarte vierkante lijsten en zijn gedrukt in Gouda. Het derde type suffragia is voorzien van een dubbellijnige vierkante omlijsting en zou gedrukt zijn door Michael Cnobbaert te Antwerpen.⁵⁵

Kemp constateerde dat de grote en de kleine types onderling nauwelijks van elkaar verschillen. De levensbeschrijvingen, spreuken en deugden daarin komen overeen 'want het grootste gedeelte van 't geen op de kleine Patroonbriefjens gedrukt is, is van woord tot woord getrokken uit de groote, zoo veel op de kleine blaedjens geplaetst konde worden. Zoo dat de kleinen zeer weinige beter zijn als de groote'.⁵⁶

Op een volgende reeks van kleine suffragia is de naam van de heilige boogsgewijs op het prentje gedrukt in een Latijnse letter. Kemp vond deze de beste die hij tot dan toe gezien had. Hij schrijft te weten dat er elders nog nieuwe patroonbriefjes werden gedrukt, maar deze zouden niet afwijken van de, in zijn ogen, slechte reeksen. Hij hoopt dat de lezer tevreden is

over zijn boekje en besluit met de opmerking: 'Christianus is mijn vriend, Frederik [van Metelen] is mijn vriend, Michael [Cnobbaert] is mijn vriend; maer de waerheid is nog meer mijn vriend'.⁵⁷

Bij bestudering van bewaarde briefjes krijgt men de indruk dat Kemp verschillende suffragia met elkaar verward heeft, want de Cnobbaert-suffragia, althans die bekend zijn, hebben geen vierkante lijsten.⁵⁸ Deze – talloze malen gekopieerde – suffragia hebben zeer eenvoudige voorstellingen en de heilige erop is steeds geplaatst in een ovaal met dubbele lijn (afb. 7.4b). Wel zijn er andere suffragia bewaard die aan de beschrijving 'met twee linien in 't vierkant' voldoen (afb. 7.4c). Zouden dit dan de Van Metelen-suffragia zijn? Met zekerheid zijn de suffragia te herkennen die Kemp omschrijft als gedrukt met een Latijnse letter en waarop de heiligennaam rondom het prentje is gegraveerd (afb. 7.4d).

7.5 DE KEMP-SUFFRAGIA NADER BEZIEN

Bij vergelijking van de suffragia zoals deze door Kemp zijn herschreven in 1717 en door Van den Eynden zijn uitgegeven (afb. 7.4a), valt inderdaad op dat deze mooier, duidelijker en verzorgder zijn. De elementen waaruit de suffragia zijn opgebouwd, vertonen onderlinge samenhang: de teksten en de heiligenlevens sluiten thematisch op elkaar aan. De afbeeldingen zijn gegraveerd in cirkels. Het geheel is in een fraaie lijst geplaatst en heeft een aparte nummering gekregen. Toegevoegd is het jaar van overlijden of het jaar waarin de vermelde gebeurtenis plaatsvond. De deugd houdt verband met de gebedsintentie en ook het gebed hangt samen met het thema. Op de achterzijde zijn, behalve de in gotisch schrift gedrukte heiligenlevens, enkele sententies toegevoegd die eveneens betrekking hebben op de afgebeelde heilige.

In vergelijking met andere suffragia met hetzelfde thema, zijn de heiligen met meer details en met meer zorg uitgebeeld. Het bleef echter gebruiksgrafiek die door de gemiddelde graveur aan de lopende band kon worden geproduceerd. Het kunstenaarsschap was ondergeschikt aan de functie van de afbeelding. In de vroegmoderne tijd was er nog geen notie van beeldrecht en Kemp kon dan ook kiezen uit vele voorbeelden. De voorstellingen op de Cnobbaert-suffragia, zijn heel basaal en eenvoudig. Aan de Kemp-suffragia is duidelijk te zien dat de afbeeldingen zijn gekopieerd naar bestaande prenten. Het kleine formaat van de prenten vormde daarbij een beperking in de keuze van de voorbeelden.

Als voorbeeld bij de Kemp-suffragia dienden vooral de in de zeventiende eeuw populaire gravures van de gebroeders Wierix – Johannes (1549-1618?), Antoon (1555/59-1604), Hieronymus (ca. 1553-1619) – en hun tijdgenoot Maarten de Vos (1532-1603) uit Antwerpen en de reeks van vaderlandse heiligen naar ontwerp van Abraham Bloemaert (1564-1651). Belangrijke voorbeelden waren ook de devotionele afbeeldingen die werden vervaardigd in het atelier van de familie Galle. Philip (1537-1612), maar vooral zijn zoons Theodoor (1571-1633), Cornelis I (1576-1650) en Joannes (1600-1676), zijn kleinzoon Cornelis II (1615-1678) en zijn schoonzoon Karel de Mallery (1571-1635?), waren zeer productief als graveurs van stichtelijke prenten. Hun werk was vaak geïnspireerd op, en zelfs identiek aan de door de gebroeders Wierix uitgegeven grafiek, zodat niet altijd duidelijk is of Kemp hun prenten tot voorbeeld nam of die van de familie Wierix. Van illustere voorgangers en inspirators van de Wierixen en de Galles – Lucas van Leyden (1494?-1533) en Albrecht Dürer (1471-1538) – zijn eveneens nog veel elementen te herkennen.

De traditionele beeldcultuur maakte dat de gebruiker het beeld van de heilige gemakkelijk kon associëren met diens leven, en dus ook met diens deugden. De kunstenaar respecteerde om die reden de bestaande iconografie, zodat het beeld van de heilige tijdens de meditatie niet werd vertroebeld. Slechts zelden werden nieuwe attributen, handelingen of houdingen aan traditionele heiligenuitbeeldingen toegevoegd of gewijzigd.

De gekozen heiligen en gebeurtenissen op de Kemp-suffragia wijken voor het grootste deel af van de gangbare liturgische heiligenkalenders, zoals de vaderlandse kalender die Rovenius publiceerde in zijn gebedenboek *Het Gulden Wierookvat* uit 1636.⁵⁹ Wel koos Kemp heiligen uit die werden vereerd op de desbetreffende dag. Het is niet duidelijk waarop hij zijn keuze baseerde en evenmin of de keuze van de afbeeldingen daar een rol bij speelde.

In 1717 verscheen, eveneens bij Theodorus vanden Eynden, een anonieme tweede druk van een handleiding voor het gebruik van de suffragia: *Het Godvrugtig gebruik der maendelijke Patroonbriefjens: ofte onderregtingen, Hoe dat in de Broederschappen Godt gedient, de Heiligen geëert, en de eige zaligheid bevordert kan worden*.⁶⁰ Het ligt voor de hand dat Willibrordus Kemp verantwoordelijk was voor het schrijven

van deze instructie, waarvan de herziene druk in hetzelfde jaar verscheen als de door hem herziene suffragia, beide bij dezelfde uitgever.⁶¹ Volgens de inleider (Kemp) is aan de tweede druk in het eerste deel een kritische verhandeling over de reguliere broederschappen toegevoegd.

7.6 HET GEBRUIK VAN SUFFRAGIA IN BROEDERSCHAPPEN

In navolging van Vlaanderen werden in de Republiek door de jezuiteten Maria-sodaliteiten opgericht.⁶² In 1618 een congregatie voor mannen in Nijmegen, gevolgd door congregaties in Amsterdam (1626), Groningen (1628), Utrecht (1633), Culemborg (1640), Alkmaar (1648), Rotterdam (voor 1656) en Leiden (1657). In Groningen (1630), Rotterdam (1630) en Gouda (1661) ontstonden ook congregaties voor gehuwde en ongehuwde vrouwen.⁶³ Het ligt voor de hand dat in deze sodaliteiten, net als in de Zuidelijke Nederlanden, werd gebeden met behulp van suffragia. Van de congregatie van Alkmaar, die in 1648 al meer dan 200 leden telde, is uit bronnen bekend dat aan de leden *suffragia menstrua* werden uitgereikt.⁶⁴

7-5
 'Het Wapen van die
 Heylige Moeder Goodts
 Maria.'
 Op de prent staat de
 signatuur van Jan Jansen
 van Tiel uit Amsterdam,
 begin 19de eeuw, maar de
 koperplaat is zeker van
 vroeger datum
 gravure, 30 x 21 cm
 Utrecht, MCC, OKM g45

Behalve de jezuïeten waren in de Republiek ook andere reguliere priesters actief bij het opzetten en begeleiden van eigen broederschappen: de predikheren of dominicanen (rozenkransbroederschap) (afb. 8.17), minderbroeders of franciscanen (broederschap van het koordje, afb. 7.5), karmelieten (broederschap van het scapulier) (afb. 8.4-6) en augustijnen (broederschap van de heilige riem).⁶⁵ Dat in alle (leken-)broederschappen gebruikgemaakt werd van de briefjes is aannemelijk. De regulieren opereerden veelal vanuit Vlaanderen, waar de karmelieten-, dominicanen- en augustijnenbroederschappen reeds waren overgegaan tot het gebruik van deze briefjes.⁶⁶ Via de missionarissen vond de Vlaamse praktijk ingang in de Republiek.

De minderbroeders schreven ten behoeve van hun broederschap onderwijsboekjes waarin gebeden, voorwaarden en te onderhouden devoties werden beschreven. In 1745 werd bij Hendrik Beekman te Amsterdam *De kleyne Geestelyke Wyn-persse* uitgegeven, een broederschapsboekje met aanwijzingen voor de leden van de broederschap.⁶⁷ Net als de kloosterorden hanteerde deze broederschap een regel geënt op de kloosterregel van de minderbroeders. Onder 'Punten of Conditien' werd opgenomen, dat de broeders onderling vriendschap moesten onderhouden en voor elkaar moesten bidden: 'daarom zullen alle maanden daar het de maniere is zoo het zal geordineert worden, Suffragie uitgedeelt worden inde Vergaderinghe'.⁶⁸ De, in dit boekje, bijgevoegde handleiding voor het bidden met behulp van de suffragia week vrijwel in niets af van de door de jezuïeten geïntroduceerde rituelen en gebruiken.⁶⁹

7.7 DE SECULIERE CONTRA DE REGULIERE BROEDERSCHAPPEN

Als tegenhanger van reguliere broederschappen werden wel de door de seculiere geestelijken georganiseerde broederschappen met als patroonheiligen Willibrord en Bonifatius beschouwd. Aan het einde van de zestiende eeuw initieerde de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (1548-1614) een broederschap voor clerus en leken onder de naam van *Sodalitas Gratiae Dei* (broederschap van de Gratie Gods). Deze broederschap werd na Vosmeers dood gepropagandeerd en tot bloei gebracht door zijn opvolger Philippus Rovenius (1574-1651). Hij nam de 'regulen ende ordonantien' op in zijn gebedenboek *Het Gulden Wierookvat*. Ook in deze broederschap, die is te beschouwen als voorloper van de gemeenschappen die Kemp later voor ogen had, werd gebeden met behulp van de suffragia.⁷⁰

Lindeborn greep zijn onderricht over het gebruik van de briefjes aan om de geestelijke maagden ervan te overtuigen lid te worden van de broederschap van de Gratie Gods en sprak daarbij met minachting over de reguliere broederschappen. Hij vergeleek de keuze voor de broederschappen met de parabel over de vijf wijze en de vijf dwaze maagden. Net zoals de wijze maagden op tijd hun lampen met olie vulden, kozen wijze maagden voor de broederschap van de Gratie Gods: 'Den Roosenkrans, Koorde, Riem of Schapulier sullen den Hemel niet geven, maer alleen het volbrengen van den wil des Hemelschen vaders'.⁷¹ Hij koppelde het gebruik van de briefjes aan het lidmaatschap van de broederschap.⁷² Lindeborns uitspraken waren niet onomstreden. Zijn onverbloemde afkeur van reguliere broederschappen kwam hem op een reprimande van Rome te staan.⁷³

In de reguliere broederschappen droegen de leden uiterlijke tekenen (rozenkrans, koordje, scapulier en riem) als kenmerk van het lidmaatschap. Deze devotionalia kregen al spoedig alle

eigenschappen van een amulet toegewezen.⁷⁴ Zo garandeerden de orden bijvoorbeeld dat een overledene die begraven werd met het ordeteken, eerder door Maria uit het vagevuur zou worden gered. In de, in de zeventiende eeuw opgelaaide, strijd tussen de seculiere geestelijken, die voor het grootste deel waren opgeleid in Leuven met de ideeën van Jansenius, en de regulieren onder aanvoering van de jezuïeten, vormden deze uiterlijke tekenen één van de strijdpunten waarover de discussie hoog opliep.⁷⁵

Kemp uitte zijn afkeer van de praktijken van de reguliere broederschappen zeer nadrukkelijk, zowel in *Kort begrip* als in *Het Godtvrugtig gebruik*.⁷⁶ Omdat hij zijn ongenoegen zo uitvoerig beschrijft in de boekjes over de suffragia, kan het niet anders of deze gebedsmethode vormde een belangrijk onderdeel van de spirituele praktijk van de diverse broederschappen. Hoewel hij in de handleiding zegt begrip te hebben voor het traditionele gebruik van de tekenen, hekelt hij het dragen ervan:

De veragtinge kooft zonder twijfel voort uit dien hoofden, dat de misbruiken zoo groot en algemeen zijn, dat by nae niemand van de geenen die schapulieren, koorden, riemen en rozenkransen dragen d'oorspronk daer van kent, en nog minder weet hoe men die Christelijk gebruiken kan.⁷⁷

De auteur haalt daarbij de woorden van de Noord-Nederlandse apostolisch vicaris Johannes van Neercassel (1623-1686) aan:

Het is niet tot nadeel van de Rozenhoetjens, van de Schapulieren, van de Koortjens, van d'onze Lievevrouwenbeeldjens, wanneer men zegt dat zy nergens toe dienen als de liefde ontbreekt, en als men Christus niet beter draegt in het hert dan deze tekenen met het lighaem.⁷⁸

Kemp verwierp de uiterlijke tekenen van de reguliere broederschappen omdat ze misleidend zouden zijn, terwijl hij de broederschappen waarin de deugden werden beoefend met behulp van de (door hem herziene) briefjes, beschouwde als nuttige en belangrijke gemeenschappen die een lange traditie hadden binnen de kerk. Hij verwoordde daarmee dezelfde visie als zijn seculiere voorgangers Lindeborn en Van Neercassel.

Net als bij de gebruikte devotieprenten te Aalsmeer (zie hierover paragraaf 6.12) is bij de seculiere geestelijkheid en de aanhangers van de oud-bisschoppelijke cleresie over het algemeen geen sprake van uitsluiting of censuur van ordeheiligen of heiligenbeelden.⁷⁹ De heiligenverering, met de nadruk op de navolging in de deugden, werd in de achttiende eeuw nog steeds algemeen beschouwd als een belangrijk onderdeel van de spirituele praktijk.

Kemps uitlatingen passen in de ontwikkelingen die na het Concilie van Trente (1545-1563) inzetten. De zware kritiek van de reformatoren zette de katholieken ertoe aan om de traditionele middeleeuwse heiligen-*vitae* aan een gedegen onderzoek te onderwerpen en zonodig te herschrijven.⁸⁰ De belangrijkste hernieuwde versie van de heiligenlevens was het bollandistische standaardwerk *Acta Sanctorum*, waarop ook Kemp zijn hernieuwde suffragia gedeeltelijk baseerde.⁸¹ De bollandisten bestonden voornamelijk uit Belgische jezuïeten. Het is daarom interessant dat de Kemp-suffragia aantonen dat noch de heiligenverering, noch andere elementen – zoals de stichtelijke literatuur die werd geschreven door jezuïtische auteurs – door Kemp werden verworpen. De jezuïeten speelden immers een dubieuze rol in het conflict dat leidde tot het schisma.

Een onversneden vel van suffragia met heiligen van de eerste helft van april

Erven van de Wed. C. Stichter, 18de eeuw, gravure en boekdruk, 39,5 x 25 cm. Amsterdam,

Rijksmuseum, Waller X 7

<p>S. HUGO en WALLARI-CUS. 1 April.</p> <p>Onthoudinge der Oogen. Doe is 't mogelijk dat hier herte by is dan quade gedagten: Die hnt oogen van Dionysien te aansen niet wi. i. en waeten? S. Hugo in vita. Bid voor onse gemene welvaart / ende</p>	<p>S. FRANCISCUS de Paula. 3 April.</p> <p>Liefde. Wilt den Meester bentenen / is 't dat go 't werk aansiet: En blijft op 't werk niet staan / hem latende / die alle ding heeft gemaakt van niet, Augustin in 1st. 141. Bid voor onse weldoenbers / ende</p>	<p>S. MARIA van Egypten en S. THEODOSIA. 2 April.</p> <p>Penitentie. Op en laat niet vergraadig te wesen met 'er daad: Die althit door penitentie van zijne zonden opstaat. S. Hieron. Bid voor die van goeden wille zijn / ende</p>	<p>S. ISIDORUS Aartsbischop. 3 April.</p> <p>Bereydinge tot de Dood. Is 't dat go u stelt gelijk 't behoort / te weten / om te heden en om te stercken: Zo zal 't verstaen met u beteren / en ga zult vrede en rust boeten, a Kempis l. 2. c. 15. Bid voor een zalige inre des doods / ende</p>
<p>S. VINCENTIUS FERRE-RIUS. 5 April.</p> <p>Volherdigheyt in Gods-dienst. Mijnen Heere God die my de gracie heeft gegeven om te beginnen: Zal my die ook geuen om te bevestigen, S. Vincentius in vita. Bid voor de standvastigheyt onder ons / ende</p>	<p>S. JULIANA Maget. 5 April.</p> <p>Liefde tot 't H.Sacrament. Kangefien dat Christus onse spijse is en ons leven: Wy rekken ons hier af / 300 wnt tot hem te nutten ons raaglijk gegeuen, S. Venan. hom. de or. Dom. Bid voor de verheffinge der H. Sacramenten / ende</p>	<p>S. GUILIELMUS Abt. 6 April.</p> <p>Waaragtige Vrede. Ik wil / dat go u zult laten denken dat go dan in vrede zijt: Als go door veele tribulacien en door veel tegenwoordigheyt zijt, a Kempis l. 1. c. 12. Bid voor die in tweedragt zijn / ende</p>	<p>S. HERMANUS. 8 April.</p> <p>Devotie tot MARTA. Wat rust kan hy hebben / die van u verlaten is / o Moeder der gracie: Wat anders dan angst / moegelijchheit / bedriet en tribulatie? S. Hieron. in vita. Bid voor de Devotie onder ons / ende</p>
<p>S. WALDETRUDIS Maget. 9 April.</p> <p>Waaragtig Liefde. Eenen waaragtigen Minzhaer moet alle swaere en bittere dingen om synen allerheyligste naadbaer: En hy en mag om geen tegenpoet of suarigheyt van hem scheidten, a Kempis a 3. c. 5. Bid voor het Rijk van En-geland / ende</p>	<p>S. MACARIUS Bischop. 10 April.</p> <p>Verootmoedinge. Wie staat met alle vreygt meest in Gods goed behagen: Die hem in aler deugt ootmoediglyk kan dragen. Verid. Christ. c. 65. Bid voor de Catholijche Dيين / ende</p>	<p>S. LEO Paus. 11 April.</p> <p>Liefde des Vredes. Dit is den waaragtigen Vrede / van God niet te wilsken scheidt: En hem in 't geene dat God aangaaft alleen te vermencken, S. Leo. Bid voor die in tweedragt zijn / ende</p>	<p>SS. JUSTINUS, en IDA Gravinne. 13 April.</p> <p>Volftandigheyt in het Geloof. Om 't hier en andere toezichten en pijnen / en scheidten van niet van 't geene dat wy behyden, S. Just. in Ep. ad Anton. Imp. Bid voor Duytsland / ende</p>
<p>S. HER MENGILDIS, Prinsse van Spanien. 13 April.</p> <p>Onvervaarde Liefde. En is niet betamelijch / dat den vleeschelijken vader meer dan God zal vermencken: Nog dat hy zijns zoons meer dan de eygene conficentie zal kommen vogen, S. Hieron in ep. ad parent. Bid voor onsen Legeer / ende</p>	<p>S. LIDUWINA, Maget. 14 April.</p> <p>Lyfzaamheyt. Stelt u niet tot lyden dat tot verbyden: En niet om 't kempis te dragen / du om na eenige geneesge te jagen, a Kempis l. 2. c. 10. Bid voor de Zieken / ende</p>	<p>S. TIBURTIUS, VALERIUS en MAXIMUS. 14 April.</p> <p>Smaak der Hemelsche dingen. Wie is 'er 300 verwoed die hier geneesge maakt: Die de blydshap en 't goed des Hemels niet en maakt, Verid. Christ. c. 75. Bid voor de Gebangenen / ende</p>	<p>De H. ENGRACIA Maget. met 13 Medegefellinnen. 16 April.</p> <p>Cieraat der Deynden. Het loffelijck Cieraat dank God voor al of houd: Dat is der deuynden haer / hlyen geskent of goud. Verid. Christ. cap. 79. Bid voor Indien en Japanten / ende</p>

<p>S. Eusebius, Bisschop. 15. Decemb.</p> <p>Smaak der Hemelsche zaken. Niet de overbodigheid der begeren / maar die zin en smaak der Hemelsche zaken pleeg te begeren die ziele op bereyden. S. Igo. Loy. in l. c. Dit boog die onse gereson- mandert sijn / ende</p>	<p>S. Everardus, en S. Begga Weduwe. 16. Decemb.</p> <p>Bereyding om te sterven. Eet niet men om teel den? want men moet te be- bereyden om te sterven. Verid. Christ. c. 6. Dit boog die in haar optre- ste sijn / ende</p>	<p>S. Olympia Weduwe, ende S. Wivina, Abdille. 17. Dec.</p> <p>Malkanderen verdragen. Die is maanaghe wijst die in de volberijste den grond- der zedigheit / in de vlooc- ders die d'overberg kruisheit verbaagt met gelijke lang- moedigheid. S. Hier. in c. 3. Iamen Jer. Dit boog de regende in den / ende</p>	<p>S. Philogonus, Bisschop. 20. Decemb.</p> <p>Onderwerpinge aan zyne Oversten. Dat is 'er overgabaar- de / dan dat op bigere dan de andere u onderdanig sijn en dat op u onsterke me- wilt onderwerpen sijn. S. Aug. Dit boog de Oversten be- ste Goddelijck / ende</p>
<p>S. Thomas, Apostel ende Martelaer. 21. Decemb.</p> <p>Tyfelijke bekeringe. Daarom waagt op tot moe- den / dan dat die heere hem op behoort: Want u dat op hem niet heere / en dat heere u niet niet heere onsterke. S. Aug. ep. 82. Dit boog de volberijste ander sijn / ende</p>	<p>S. Servulus, Confessor. 23. Decemb.</p> <p>Leetwesen der Zonden. Laat ons nu in onse gden- ten grootere worden met God / op dat hij dat na niet strafelijc grootere worden kan God. S. Greg. lib. 2. reiff. ep. 25. Dit boog die onsterke sijn in 't quaad / ende</p>	<p>S. Victoria, Maget. 23. Decemb.</p> <p>'s Werelds Loon. Dit worden dat niet recht kan de wereld meest beo- gen: Die hier als slaven te luyt gecroumt te dien po- gen. Verid. Christ. c. 7. Dit boog de bereyding der h. vierde / ende</p>	<p>S. Anastasia, Martelares 25. Decemb.</p> <p>Toegeven zyns zelve. Hoe op u zelden / nu niet toegere / en het bereid vol- ge: op hier namals zwa- lger zal worden in sijn ge- volge. S. Kempis l. 1. c. 22. Dit boog de bereyding / ende</p>
<p>Ons Heeren Geboorte. 25. Decemb.</p> <p>Verfmeden van Eere en Rykdommen. Of desen heere gesant / of de te wereld dwaalt. S. Bernar- nardus. Dit boog de bereyding ander sijn / ende</p>	<p>S. Stephanus, eerste Martelaer. 26. Decemb.</p> <p>Gebed voor Vyanden. Want denkt ons de geene die u haeren / en dit boog die u vervolgen en lasteren. Mat- theus 5. Dit boog die onsterke / ende</p>	<p>S. Joannes, Apostel ende Evangelist. 27. Decemb.</p> <p>Liefde. Kinderen / hebt onsterken lief / want dat is 't gebod des heeren: En indien men die doet / dit alleen is genoech. S. Joann. in vita. Dit boog 't bermetteken der liefde onder ons / ende</p>	<p>De Hilonofle Kinderen. 28. Decemb.</p> <p>Kleynagten zyn zelve. Een by dat spelen u he- keret / en want dat is 't kindren: 100 salt op niet he- men in 't Gijch der kindren. Matth. 28. Dit boog de kindren die in parthel des Doopsel sijn ende</p>
<p>S. Thomas, Aertstbisschop van Cantelbergh. 29. Decemb.</p> <p>Vryheid des Geest. En begeret niet 't geene dat op niet onsterke hebben: en wat niet hebben dat u kan be- ten / en wat onsterke sijn heere be-ten. S. Kempis l. 3. c. 36. Dit boog die bermetteken sijn / ende</p>	<p>S. Melania, Weduwe. 31. Decemb.</p> <p>Inwendigen wreede. Want u zelden of / en geest u over aan wijne be-ten / 100 salt op den inwendige wreede des heeren geestes. S. Kempis l. 3. c. 36. Dit boog die onsterke sijn kan heeren / ende</p>	<p>S. Columba, Maget en Mart. 31. Decemb.</p> <p>Bekommeringe der Christenen. 't Is nodig dat ons heere leven / en voren handel op 100 bouen: Dit boog die onsterke mo- gen op heeren en zalig. S. Au- gust. ferns. 120. Dit boog die in den vreden wylken staat sijn / ende</p>	<p>S. Silvester, Paus. 31. Decemb.</p> <p>Goedertierenheyt. Moogt sal by God vergaen dat de goedertieren heere ons geresen: Want al dat by geest dat heere / want heere ten sijn in 't reulig leven. Le- ter de sijn. Dit boog die in de Gostijne ten sijn / ende</p>

December. 17. 1.

Te Amsterdam, by F. J. van TETROODE, Boekverkooper in de Kalverstraat, in de Berg Calvarie.

XIV

Het is bekend dat de katholieke boekhandels in de Republiek vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw niet louter boeken verkochten. Naast rooms drukwerk waren er (in Brabant gewijde) devotionalia en catholica te koop, zoals rozenkransen, heiligenbeelden, kruisen, korallen, paternosters en *Agnus Dei's*.⁸² Een voorbeeld van zo'n winkel met boekjes en evenzovele devotionalia was 'De Vergulde Passer', sinds 1669 de boekhandel van Hendrikje Kool, geestelijke maagd te Amsterdam en nazaat van de prentenmakers en graveurs Harmen Jansz. Muller (†1617) en Jan Harmensz. Muller (†1628). De objecten en boekjes in de boedel die bij haar overlijden in 1697 werd opgemaakt, zijn niet altijd even duidelijk omschreven. De 'twaalf riemen heylighjens 12:.' zijn mogelijk suffragia.⁸³ De in totaal ongeveer 1728 (twaalfmaal 144) vellen werden getaxeerd op twaalf gulden.

Vroege suffragia zullen in de zeventiende eeuw uit Antwerpen zijn geïmporteerd. Mede dankzij Kemp weten we zeker dat de Cnobbaert-suffragia werden verhandeld in de Republiek. Vóór die tijd zijn er mogelijk suffragia in omloop geweest van vader en zoon Hendrik I en Hendrik II Aertssens die, net als later Michiel Cnobbaert, beschikten over een vorstelijk exclusief octrooi voor het drukken van de suffragia in de Scheldestad.⁸⁴

De vraag naar suffragia in de Republiek was groot. In 1694 schreef de Antwerpse bollandist Daniël van Papenbroeck SJ dat 'bezonderlyk in ons godvruchtig Nederlant, (...) nauwelyc een klooster oft deugtminnende gemeynte meer te vinden is, die 't zelve niet en heeft aenveert'.⁸⁵ De Noord-Nederlandse uitgevers moeten al spoedig zijn overgegaan tot het (laten) drukken van deze lucratieve briefjes; zij vielen immers niet onder de Vlaamse octrooieregeling.

Kemp onderscheidde, naast de Vlaamse suffragia en de Van Metelen-producten, twee soorten van briefjes afkomstig uit Gouda. Eén van die soorten is vertegenwoordigd in de collectie van het Museum voor Religieuze Kunst te Uden in de vorm van onversneden folioellen van de Goudse boek- en papierverkoper Jacobus van der Kloes (werkzaam 1728-1729).⁸⁶ Ze hebben, zoals Kemp schreef, zwarte vierkante lijsten en zijn klein van formaat. Van wie Van der Kloes zijn activiteiten op dit gebied overnam – in 1717 waren ze reeds in omloop – is niet duidelijk. Onversneden planovellen met signaturen, die informatie verschaffen over de uitgevers, zijn zeldzaam. Het Rijksmuseum in Amsterdam beschikt over een onversneden vel van 'de Erfgen. van de Wed. C. Stichter' (1715-1813) uit Amsterdam (afb. 7.6).⁸⁷ Op deze vellen zijn zestien suffragia gedrukt. De gravures van de heiligen zijn vierkant. Deze suffragia lijken identiek te zijn aan de Goudse suffragia van Van der Kloes. Het Museum Catharijneconvent bezit een onversneden vel met zestien decemberheiligen, uitgegeven door de Amsterdamse boekhandelaar Johannes van Tetroode (ca. 1756-1801). Op deze suffragia zijn de heiligen in een cirkel gegraveerd (afb. 7.7).

Naast onversneden vellen met een impressum kunnen ook fondslijsten informatie verschaffen over de maandbriefjes. Van Theodoor Crajenschot (1717-1803) uit Amsterdam is een uitvoerige fondslijst uit 1757 bewaard, opgenomen in een convoluut, die inzicht verschaft in wat hij in zijn boekwinkel verkocht (zie ook paragraaf 10.6).⁸⁸ Na een bladzijdenlange opsomming van boeken en een enkele prent staat onder de kop 'N.B.': 'Bij den Drukker dezès zyn op de Pers Suffragie- of Maandbriefjes, zeer fraai van Plaat en van Druk, en die tot een Civielen Prijs zullen te bekomen zijn.' Hoe deze briefjes eruitzagen, is vooralsnog niet duidelijk. Mogelijk dezelfde

suffragia werden al in 1748 vermeld in een fondslijst van de boekverkoopers H. Beekman, Gerrit Tielenburg en Theodorus Crajenschot: 'De Savracie Briefjes door het geheele Jaar by de Riem en het Boek'.⁸⁹ Een boek was in drukkersjargon een stapel van 24 of 25 vellen.⁹⁰ Het hier aangeboden boek bestond waarschijnlijk uit 24 vellen, die betrekking hadden op een heel jaar. Grootverbruikers konden daarvan een riem afnemen. De suffragia van F.J. van Tetroode werden op dezelfde wijze aangeboden met suffragia voor een heel jaar. In een fondslijst uit 1796 staan de bovengenoemde maandbriefjes tussen de aangeboden boeken: 'Suffragie Briefje van het geheele jaar, by 't boek of 24 vel, zijnde van ieder maand 32 fraaije kopere plaatjes' voor één gulden en vier stuivers.⁹¹

Van de Erven Stichter is een bijzonder archief bewaard. Het bloeiende bedrijf kwam aan het einde van de achttiende eeuw door speculatie in financiële problemen en raakte verzeild in de desolate boedelkamer.⁹² Uit de periode 1786 tot en met 1796 is daardoor vrijwel het gehele archief bewaard gebleven. De firma was in het bezit van een eigen drukkerij.⁹³ Uit de 'boekverkopersboeken' blijkt dat het bedrijf zijn fonds als een soort van groothandel in de gehele Republiek verkocht. Daarin komen ook vermeldingen voor van de verkoop van suffragia. Aan Jacobus Thompson in Rotterdam (in 1787 nog gelieerd aan A. van Zwaanen) werden regelmatig suffragia geleverd: in 1787 één riem en in 1789, 1791, 1792, 1793 en 1795 '1/2 riem Saffragien 10,-'. Tweemaal, in 1795 en 1796, leverde Stichter suffragia aan Crajenschot. Deze produceerde de door hem verkochte suffragia dus niet allemaal zelf. In 1795 leverde Stichter suffragia aan Hendrik Coster te Leiden.⁹⁴

7.9 HET DRUKKEN VAN SUFFRAGIA

Het drukken van suffragia was niet eenvoudig. Dit bestond doorgaans uit een combinatie van diepdruk en hoogdruk. Eerst werden er heiligenafbeeldingen in de koperplaten gestoken, vervolgens werden de platen gedrukt met een plaatpers en tot slot werden de teksten in de kaders ingepast en gedrukt op een boekdrukkers. Deze combinatie van handelingen was ingewikkeld. Zelden bezat een boekhandelaar een eigen drukkerij en meestal waren de prentdrukkers, de boekbinders, de boekdrukkers en de boekverkoopers lid van verschillende gilden, zodat de boekdrukker het afdrucken van de gravures moest uitbesteden.⁹⁵ Of de boekdrukker zelf een graveur in dienst kon nemen, hing mede af van de gildenbepalingen per stad en per periode.⁹⁶ Van vader en zoon Aertssens uit Antwerpen (vanaf 1627 tot 1663) is bekend dat zij de gravures buitenshuis lieten vervaardigen.⁹⁷ Deze uitbesteding kostte geld, hetgeen aantoonde dat de afnemers van suffragia bijzonder gesteld moeten zijn geweest op – en aldus een groot belang hechtten aan – de heiligenafbeelding: geen suffragium zonder prentje.

Die combinatie van gravure en boekdruk op één vel is interessant en geeft aanleiding om de techniek nader te bestuderen. Door de graveur werden de prentjes, meestal zestien maar bijvoorbeeld in het *Kort-begrip* van Willibrordus Kemp tien (zie paragraaf 7.4), op de koperplaat gegraveerd en afgedrukt op folioellen.⁹⁸ Bij de Kemp-suffragia werden tevens de heiligennaam, een lijstje en het jaar van overlijden van de heilige of de gebeurtenis gegraveerd. Op de onversneden vellen is zichtbaar dat middenboven en -onder kleine merktekens in de vorm van cirkeltjes werden gegraveerd, de zogenoemde 'paskruizen' of *pointuren*. De aanwezigheid van zichtbare merktekens is zeldzaam. Deze merktekens dienden om de teksten op de juiste plekken te kunnen drukken en zorgden ervoor dat het vel tijdens het proces niet kon verschuiven.

Op een opklapbaar raam ofwel 'timpaan' van een degelpers werd het reeds van voorstellingen voorziene suffragiavel vastgezet met behulp van naalden die geprikt werden door de genoemde merktekens. Daarover ging een soort van passe-partout, een zogenaamd 'verschoonblad' of 'frisket', om vlekken te voorkomen. Vervolgens werd het raam met het vel naar beneden geklapt en werden de teksten onder of op de gravures gedrukt. Als de voorkant droog was, kon met behulp van de gaatjes door de paskruizen aan de voorzijde ook de achterkant worden bedrukt. Zo correspondeerde de locatie van de teksten aan de achterzijde exact met die van de gravures aan de voorzijde.⁹⁹ Uiteraard kon dit proces ook in omgekeerde volgorde plaatsvinden, zoals blijkt uit een aantal misdrukken die zijn ingebonden in een exemplaar van het boekje van Kemp.¹⁰⁰ Hierin staan op de achterzijden van heiligenvoorstellungen de verkeerde heiligenlevens gedrukt. De juiste heiligenlevens zijn daarna toegevoegd met aan de voorzijde (eveneens verkeerde) gravures zonder gedrukte tekst (afb. 7.8).

7.10 TOT SLOT

De broederschappen hebben tot het einde van de achttiende eeuw gezorgd voor een grote populariteit van het bidden met behulp van suffragia. Die indruk wordt althans gewekt door het fictieve reisverslag dat dominee Stephanus Hanewinkel in 1798-1799 publiceerde en waarin hij de katholieke levensstijl in de Brabantse Meierij beschreef:

Bijna elke Roomsche, het zij Man of Vrouw, behoort onder een soort van Genootschap, aan den eenen of anderen Heiligen toegewijd, en hij is hierdoor verpligt, om op eenen bepaalden dag, ééns in het jaar, een geheel uur lang, vooral als het geschieden kan, in de Kerk te bidden ter eere van dien Heiligen, uur en dag is bepaald, en moet ookt stipt worden waargenomen, gelijk ik gezien heb, uit een gedrukt blaadjen papier, waarin alles, wat hij doen moet, en alle de nuttigheid, die hier uit voortvloeit, word opgegeeven, in zulk een blaadjen word den naam van den persoon ingevuld, en het word, ten teken van echtheid door den Priester ondertekend.¹⁰¹

Toch moet het gebruik van suffragia vanaf die tijd, omstreeks 1800, al op zijn retour zijn geweest. De laatste bron over het bidden met behulp van suffragia in broederschappen is te vinden in *De kleine Geestelijke wijn-persse* uitgegeven door de Weduwe F.J. van Tetroode in Amsterdam, in 1805. De daarna uitgegeven broederschapsboekjes van de minderbroeders bevatten geen aanwijzingen meer over het gebruik van de briefjes. Onversneden vellen met impressum of notities in fondslijsten van na 1800 zijn vooralsnog niet aangetroffen. Alles wijst erop dat het bidden met behulp van de briefjes vanaf die tijd in de broederschappen niet meer werd gepraktiseerd; waarom is nog onduidelijk. De afschaffing van de jezuïetenorde in 1773, de kloosterpolitiek van de Habsburgers en Napoleon, alsmede de gevolgen hiervan voor de reguliere orden in de Nederlanden zijn mogelijk van invloed geweest op de teloorgang van de suffragia-praktijk.

Het bidden met behulp van de briefjes moet echter wel voortgang hebben gevonden in sommige kloosterorden. In de boekjes van de franciscanen, speciaal bestemd voor religieuzen, wordt het gebruik nog tot in 1869 beschreven.¹⁰² In 1912 verbond paus Pius X nieuwe aflaten aan het gebruik van maandbriefjes met als doel deze oude gebedspraktijk nieuw leven in te blazen.¹⁰³

7.8
Misdruk van de
H. Thaddeus, uit:
Willibrordus Kemp,
Kort-begrip van het
gedrag der Heiligen,
Utrecht, 1717
Anoniem, 1717, gravure,
13,3 x 7,3 cm
Utrecht, MCC, ABM
od 783

Dat die aanmoediging heeft geleid tot continuering of een hernieuwd gebruik van de briefjes blijkt onder meer uit de nalatenschap van de zusters karmelietessen in Oirschot (OCD) en Boxmeer (O.Carm.). In Boxmeer werden oude Cnobbaert-suffragia hergebruikt door er nieuwe strookjes papier aan te plakken, soms met eigentijdse gebedsintenties zoals: 'Bid voor de vermeerdering van ons gezelschap en Zr. Magdalena' (afb. 7.9). In Oirschot zijn in het museum van de orde de maandbriefjes bewaard van priorijen uit Oirschot en Franse briefjes uit Bergen op Zoom.

7.9
Hergebruikt Cnobbaert-
suffragium uit het
karmelietessenklooster van
Boxmeer
gravure en boekdruk,
17de eeuw, 10,3 x 6,5 cm
Boxmeer, Nederlands
Carmelitaans Instituut,
map H24-7

Het bleek dat de zusters de vaak zelf vervaardigde maand-briefjes tot in de jaren vijftig van de twintigste eeuw gebruikten als inspiratie voor het gebed. Wat echter niet meer werd gepraktiseerd, was het gebruik om met behulp hiervan te bidden voor een medezuster. De briefjes raakten in onbruik omdat in die tijd de affiniteit met de in de briefjes vereerde heiligen en deugden was verdwenen. De spiritualiteit van het vereren en het navolgen van de heiligen stond te ver af van de realiteit en sprak de zusters weinig meer aan.¹⁰⁴ Alleen de heiligen van de orde van de Karmelieten worden nog steeds vereerd en nagevolgd.

Deze ontwikkeling past in een tijd van veranderingen en van de liturgische ommekeer, zoals die zich in de jaren vijftig en zestig in de rooms-katholieke kerk heeft voltrokken.¹⁰⁵ De liturgie versoberde en concentreerde zich op het woord. Binnen de kerk raakten heiligen uit de mode en hun betekenis als voorsprekers in de hemel op de achtergrond. Binnen de verkondiging schonk men meer aandacht aan de betekenis van de kerk voor de verbetering van de wereld. De missie-activiteiten van de diverse congregaties en de media hebben daar ongetwijfeld een rol bij gespeeld. Beeldmateriaal ten behoeve van bijvoorbeeld de Derde Wereld verdrong de afbeeldingen van heiligen, ook in het interieur van de kerk.¹⁰⁶

BEELDEN TEGEN DE PEST

Karel Couvrechef en de broederschap van Carolus Borromaeus

8.1 INLEIDING

Aldus schenckt Godts genaede aen Couvrechef een gunst.
 Het zy hy zeden leert, of wieroockt voor d'altaren.
 Aldus ontvonckt Natuur zijn geest door tekenkunst,
 En treckt zyn zuivre hant, als zy op zuivre blaren
 Festoenen van gebloemte en ooft en airen maelt.
 Al woont hij aen zyn Schelt, of aen onze Aemstelstroomen,
 Op Karmel leeft zyn hart, met eenen pyl doorstraelt
 Van liefde tot de Maeght, den toevlucht aller vromen,
 Wiens beelt hy menighmael vercierde met een kroon.
 Zy sterck' zyn ouderdom, uit haren hoogen troon.

In 1653 dichtte Vondel dit vers bij een portret van zijn vriend pater Karel of Carolus Couvrechef (afb. 8.1).¹ Vijf jaar later, in 1658, schreef de beroemde dichter een lofdicht ter gelegenheid van Couvrechefs 50ste professiejaar.² Deze verzen en een bewaard gebleven notitie fungeerden voor de karmeliet Titus Brandsma in 1939 als basis voor een bijdrage aan het *Liber Amicorum: Studies over Vondel en zijn tijd* voor de Vondelkenner pater B.H. Molkenboer O.P. ter gelegenheid van diens 60ste verjaardag.³ Brandsma schreef zijn bijdrage over Couvrechef, een van de eerste paters van zijn orde in Nederland na de Reformatie, naar aanleiding van diens vriendschap met Vondel.

Brandsma ging op zoek naar andere bronnen dan de verzen en de notitie. Hij reconstrueerde het levensverhaal van de pionier in de Hollandse Zending. Aan het einde van het artikel vermeldde Brandsma dat hij tot zijn spijt één mogelijk interessante bron niet had weten te traceren: een boekje uit 1655 van de hand van Couvrechef over de broederschap van Carolus Borromaeus als patroon tegen de pest. Een eerste druk van dit boekje werd bewaard bij de franciscanen, een exemplaar van de tweede druk bevindt zich nu in het klooster van de karmelieten in Boxmeer. Omdat het boekje een sterk autobiografisch karakter heeft, verschaft het enige aanvullende informatie over het leven van de priester. Belangrijk in het kader van dit onderzoek is de wijze waarop de karmeliet Couvrechef in zijn geloofspraktijk omging met beelden en materiële cultuur.

8.2 COUVRECHEFS LEVENSVERHAAL

Vóór de Reformatie waren er zeven karmelietenkloosters in de Noordelijke Nederlanden,⁴ maar deze werden in de roerige zestiende eeuw volledig weggevaagd. Pas in 1637 vestigden zich vanuit Antwerpen opnieuw twee paters karmelieten in Amsterdam: Jacobus Vivarius en Carolus Couverselius (Couvrechef).⁵ Later voegden pater Jacobus Wenners en pater Martinus van der Venne zich bij hen.⁶ Deze laatste keerde in 1652 terug naar Antwerpen om van daaruit in 1653 naar Boxmeer te verhuizen als prior van het in 1654 formeel gestichte karmelietenklooster aldaar.⁷

De aanwezigheid van de karmelieten in de Hollandse Zending was zeer omstrede. Vanaf 1647 werden de

karmelieten op last van de nuntius Fabio Chigi in Keulen herhaalde malen verzocht de Hollandse Zending te verlaten. De nuntius was daartoe overgehaald onder druk van Leonardus Marius en Philippus Rovenius. Over de motivering is in die tijd druk over en weer gecorrespondeerd. Deze komt erop neer dat de karmelieten veel toegeeflijker en vrijer optraden dan de vrij strenge seculiere geestelijkheid in de Hollandse Zending. De seculieren beschouwden de aanwezigheid van de karmelieten niet als aanvullend, maar als ondermijnend voor de juiste katholieke geesteshouding.⁸

De dwingende verzoeken om de Republiek te verlaten, werden door Couvrechef en Vivarius genegeerd. In 1656 verhaalde Jacobus de la Torre dat pater Vivarius 'in ongehoorzaamheid' te Amsterdam was overleden en dat pater Couvrechef door ziekte genoodzaakt was daar te blijven. Dat het met die ziekte uiteindelijk wel meeviel, valt op te maken uit het gedicht dat Vondel twee jaar later ter gelegenheid van Couvrechefs gouden professiefeest schreef. Daarna zou de pater nog enige jaren wonen en werken in Amsterdam.

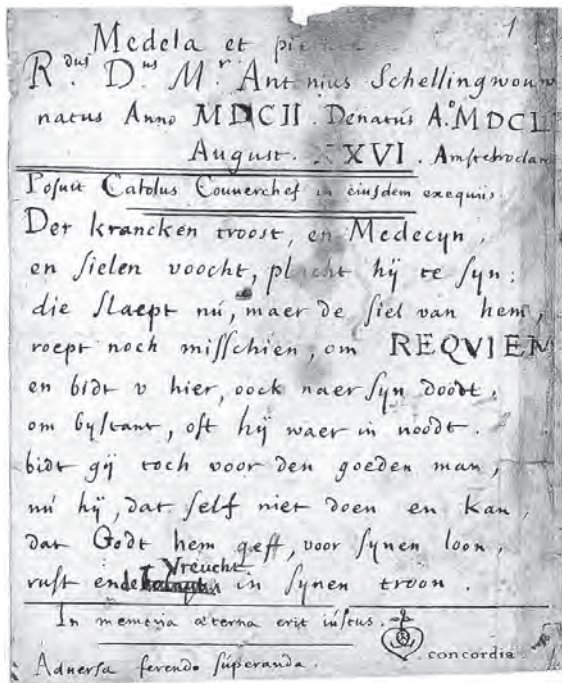
Carolus Couvrechef werd in 1588 geboren in Antwerpen. Omdat hij in 1658 zijn professiejubileum vierde, moet hij tot de orde zijn toegetreden in 1608, op 19- of 20-jarige leeftijd. Het klooster waar hij intrad, was dat van de geschoeide karmelieten in de Huidevetterstraat te Antwerpen. Hier zetelde de bedelorde met van oudsher een speciale devotie voor de Maagd Maria.⁹ De orde stond daarom ook wel bekend onder de naam van de Orde van de Lieve-Vrouwebroeders. Omstreeks 1614 werd Couvrechef gewijd tot priester.¹⁰

8.1
 Karel Couvrechef
 Constantius a Sancto
 Petro, alias De Nayer,
 ca. 1760, tekening naar
 een ouder voorbeeld
 Antwerpen,
 Gemeentearchief

'Graftschrift' uit 1651
geschreven door Karel
Couvrefchef voor Antonius
Schellingwouw
Gent, Universiteits-
bibliotheek

In de Zuidelijke Nederlanden hadden de kloosters minder te lijden gehad van de beeldenstorm, en het te Antwerpen in 1493 gestichte klooster van de karmelieten overleefde de Reformatie. Naar aanleiding van het Concilie van Trente werden echter wel veranderingen doorgevoerd. Vele orden reorganiseerden zich aan het einde van de zestiende eeuw.¹¹ Bij de karmelieten kwamen de hervormingen pas later op gang, vanaf 1638, aangestuurd door prior Livius Canisius.¹² Vóór die tijd waren er regelmatig kloosterlingen in opspraak, onder wie Couvrefchef: zo werd hij in 1632 beschuldigd van seksuele intimidatie en misbruik van zijn biechtelingen.¹³ Het moet hem binnen de orde snel zijn vergeven – wellicht was hij zelfs onschuldig – want op 13 april 1634 werd hij gekozen tot prior van het klooster te Antwerpen. Volgens Brandsma had hij daaraan voorafgaand enige rustige jaren gehad in de functie van rector en biechtvader in het vrouwenklooster van Vilvoorde.

Wanneer hij daar precies gewoond en gewerkt heeft, was Brandsma niet precies duidelijk.¹⁴ Couvrefchef zelf vermeldt alleen het jaar 1632. Brandsma beschreef die tijd als een periode van rust na een gebeurtenis die bepalend is geweest voor het verdere leven van Couvrefchef. In 1622 belegerde Spinola, opperbevelhebber van het Spaanse leger, de stad Bergen op Zoom. Tijdens het beleg brak onder de soldaten de pest uit, wat het leger minimaliseerde. De zieken werden vervoerd naar ziekenhuizen in Antwerpen, maar daar kon men het grote aantal dat werd binnengebracht niet naar behoren verzorgen.¹⁵ De burgemeester en senatoren van de stad verzochten de karmelieten daarom om de zojuist gereedgekomen grote kerk van de orde, de Lieve-Vrouwebroederkerk, in te richten als hospitaal of pesthuis. De paters voldeden niet alleen aan dit verzoek, maar stelden zichzelf daarnaast ook ter beschikking als ziekenbroeders voor de 1400 pestlijders die bij hen werden binnengebracht. Niet alleen stierven de soldaten in groten getale, ook onder de verplegers en verzorgers – onder wie de karmelieten – vielen vele slachtoffers.

Uiteindelijk bleven er slechts drie paters in leven, onder wie pater Carolus Couvrefchef. Zijn dank hiervoor was zo groot dat hij zich de rest van zijn leven met enorme ijver en toewijding wijdde aan de missie en het promoten van zijn naamheilige Carolus Borromaeus als patroon tegen de pest.

In het gedicht uit 1653 van Vondel worden Couvrefchefs kwaliteiten als tekenaar geroemd. Uit de annalen van het Antwerpse klooster is bekend dat hij er portretten van de priors tekende. Over zijn Amsterdamse werk is niets bekend. Afgaande op Vondels gedicht bestonden deze uit schilderijen van heiligen, omgeven met bloemen en korenaren. Van Couvrefchef zijn wel gedichten overgeleverd. In de annalen van het klooster zijn enkele van de 24 Latijnse verzen opgenomen, die dienden als bijschriften bij de getekende portretten van de priors van het klooster.¹⁶ In de universiteitsbibliotheek van Gent bevindt zich verder een door Couvrefchef geschreven graftschrift op rijm, dat is opgedragen aan zijn overleden vriend en collega Anthonius Schellingwouw.¹⁷ Deze voormalige geneesheer werd later priester in de statie 'op de Brouwersgracht' te Amsterdam en overleed op 26 augustus 1651 (afb. 8.2).

In 1891 werden notities over Couvrefchefs overlijden opgenomen in de *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem* door B. de Bont.¹⁸ In de overlijdensregisters van de stad Amsterdam wordt zijn naam anders gespeld: 'Couvrcle. Karol, Inde Santstrat F 8.- 2 October 1664.'; hij werd begraven in de Nieuwe Kerk. Het bewijs dat het hier toch Couvrefchef betrof, vond De Bont in het notarieel archief: '29 september Pieter van Tol, notaris, in de Santstraet opent de kamer daar het lijk lag van den Eerw. Pater Carolus Couvrefchef, karmeliet, en daar vindt zakjes met geld ten bedrage van F 501.17.-.'¹⁹ In een lijst van rooms-katholieke kerken uit 1656 vond De Bont de aantekening: 'Pater Carel Brabander heeft nu al eenighe jaren ghewoont in de Santstraat, alwaer hij heeft 2 vertrecken boven malkander met ghroote conflulency van musike.'²⁰ Van Carel Brabander is alleen bekend dat hij een karmeliet was. De Bont noteerde naar aanleiding van deze vermelding dat pater Couvrefchef mogelijk diens medehelper was.²⁰ Waarschijnlijker is echter dat het hier Couvrefchef zelf betrof, die immers uit het Brabantse Antwerpen afkomstig was. In een volgende lijst uit 1681 is nog steeds sprake van een (schuil)kerk: 'Hoeck van de Santstraat kleyn, een paap Balman.'²¹ Deze notities geven aan dat Couvrefchef thuis in de Zandstraat een schuilkapel bezat, waar hij de bijeenkomsten van de broederschap hield.

Carolus Couvrefchef was bij zijn overlijden in 1664 76 jaar oud.²² Hij overleed 27 dagen na het verschijnen van de tweede druk van zijn broederschapsboekje.

8.3 HET BROEDERSCHAPSBOEKJE

Brandsma wist van het bestaan van het broederschapsboekje tegen de pest van de hand van Couvrefchef uit 1655. Dat er echter negen jaar later nog een druk van was verschenen, bleef hem onbekend.²³ De broederschapsboekjes van Couvrefchef uit 1655 en 1664 verschenen beide te Antwerpen bij de weduwe van Jan Cnobbaert onder de titel *De broederschap van den Heyligen Carolus Borromaeus Cardinael en Aertsbisschop van Milanen*.²⁴ De in diepdruk gegraveerde titel op het titelblad is gevat in een eveneens gegraveerde omlijsting van slangen en palmtakken (afb. 8.3). De titelpagina is gesigneerd 'W. vander Laegh fecit', met de vermelding dat het respectievelijk om de eerste of tweede druk gaat.²⁵ In de *Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa 1500-1727* is het boekje vermeld onder de auteursnaam *Carolus a S. Theresia OCarm*, Couvrefchefs kloosternaam, die hij zelf echter verder weinig gebruikte.²⁶ Het lexicon vermeldt ook het bestaan van een derde druk uit 1664, toegewijd aan de kerk van de Paters Onze Lieve Vrouwebroeders binnen Brugge en uitgegeven bij Van de Kerckhove.²⁷

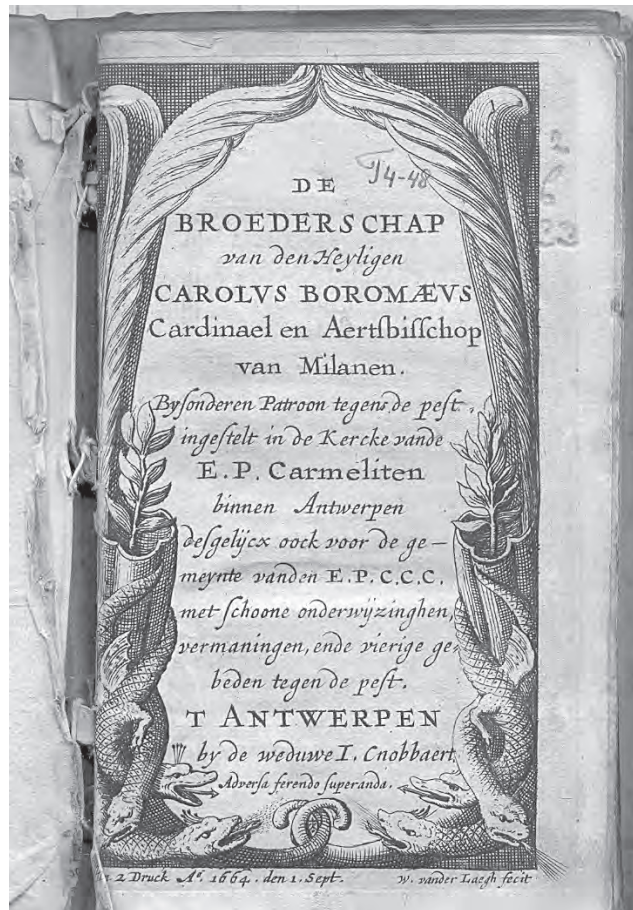

Bij nadere inspectie van de boekjes uit 1655 en 1664 blijken er grote verschillen tussen te bestaan. De tweede druk is een geheel herschreven versie van de eerste en is toegespitst op de katholieken in de Republiek. Dat blijkt onder andere uit een toevoeging aan het einde ervan: 'Men vindtse te koop tot Amsterdam, by Symon Opmeer, Boeckverkooper, op 't Rockin aen de hoeck van de Val-brugh, in het Schuld-boeck.' Dat de boekjes verschenen in de jaren 1655 en 1664 berust niet op toeval: beide jaren zijn de geschiedenis ingegaan als pestjaren.²⁸ Vooral het jaar 1664 is berucht om zijn grote sterfte onder de bevolking van Amsterdam.²⁹ Dat jaar telde de ziekte in de hoofdstad 24.148 slachtoffers.³⁰ Het ligt voor de hand dat de herdruk mede ten gevolge van deze ramp is verschenen. Couvrechef schreef daarover: 'alzo dat ick ben gedwongen geworden het boekjen van H. Broederschap te vernieuwen mits dat den druk uyt is en zo veele ten platte landen als in steden verzoeken mede deelagtigheyt van deze gratie te genieten.'

De boekjes werden opgedragen aan verschillende personen, de eerste druk aan juffrouw J. Kanters. Uit de relatief lange tekst die aan haar opgedragen is, blijkt dat haar voorouders veel hadden gedaan voor de orde van de karmelieten. Het exemplaar bevat een opvallend, devotieel gebruikskenmerk uit de zeventiende eeuw. Achterin is namelijk een vijf pagina's beslaand handgeschreven gebed toegevoegd ter ere van de Antonius van Padua. In deze (anonieme) tekst wordt gebeden om bescherming tegen een onverwachte dood. Het bidden ervan zou goed zijn voor het verkrijgen van 40 dagen aflat.

De tweede druk werd opgedragen aan de broers Charles en François de Lalande, die Couvrechef hadden geholpen het manuscript te herzien en uit te breiden met teksten die 'de devotie soude verstercken'.³¹ De Lalandes waren Waalse of Franse refugiés die zich hadden gevestigd te Amsterdam.

De boekjes verschaffen inzicht in verschillende geloofspraktijken, maar ook in de activiteiten die de karmelieten ten tijde van pest verrichtten. Opmerkelijk is overigens dat tot nu toe weinig is geschreven over de rol van de karmelieten tijdens deze epidemie, in tegenstelling tot de rol van bijvoorbeeld orden als die van de jezuïeten³² en de celebreders.³³

8.4 DE BROEDERSCHAP VAN CAROLUS BORROMAEUS

Na de Reformatie werden door de regulieren in Vlaanderen in grote frequentie broederschappen en sodaliteiten voor leken opgericht of heropgericht.³⁴ Dat bleek een goede methode te zijn om de leken aan de orden te verbinden. De gemeenschappen boden een basis voor een hechte

8.3
Titelpagina van:
Karel Couvrechef,
De broederschap van
den Heyligen Carolus
Boromaeus, tweede
druk, Antwerpen 1664
Willem vander Laegh,
(oorspronkelijk 1655),
gravure, 14 x 8 cm
Boxmeer, Nederlands
Carmelitaans Instituut,
I 653

8.4
'Feestdagh vanden
H. Scapulier', Maria
deelt scapulieren uit,
uit: Karel Couvrechef,
De broederschap van
den Heyligen Carolus
Boromaeus, t.o. p. 14
Abraham van
Diepenbeeck (ontw.),
Peter Clouwet (grav.),
ca. 1650, gravure,
14 x 8 cm
Boxmeer, Nederlands
Carmelitaans Instituut,
I 653

8.5
'S. Maria Carmeli Mater
Amabilis', uit: Karel
Couvrechef,
De broederschap van
den Heyligen Carolus
Boromaeus, t.o. p. 63
Abraham van
Diepenbeeck (ontw.),
Peter Clouwet (grav.),
ca. 1650, gravure,
14 x 8 cm
Boxmeer, Nederlands
Carmelitaans Instituut,
I 653

8.6
'Decor Carmeli', uit:
Karel Couvrechef,
De broederschap van
den Heyligen Carolus
Boromaeus, t.o. p. 92
Anoniem, ca. 1650,
gravure, 14 x 8 cm
Boxmeer, Nederlands
Carmelitaans Instituut,
I 653

geloofsgemeenschap en konden hulp bieden in tijden van nood, en vooral in tijden van sterven. In de Republiek waren de oude middeleeuwse broederschappen veelal opgeheven of verboden ten gevolge van de Reformatie; slechts enkele leidden nog een kwijnend bestaan. Met de (terug)keer van de regulieren in de Republiek werden in de loop van de zeventiende eeuw her en der de oude broederschappen hersteld en nieuwe opgericht.

Eén van de eerste orden die hiermee in de Republiek actief missie bedreven, was die van de jezuïeten.³⁵ Vanuit het Zuid-Nederlandse bolwerk van religieuze orden (her)introduceerden de regulieren de broederschappen en sodaliteiten in de Republiek. De karmelieten vormden hierop geen uitzondering. Van oudsher was deze orde speciaal toegewijd aan Maria. Al uit 1474 is een Noord-Nederlandse notitie bekend van de broederschap van het Scapulier van Onze Lieve Vrouw van de berg Karmel.³⁶ Volgens een legende schonk de heilige Maagd op 16 juli 1251 het scapulier voor de orde aan Simon Stock, als onderpand voor haar bijzondere bescherming. In navolging van de broeders ontvingen de leken die lid werden van de broederschap, een klein scapulier als onderscheidingsteken en ter identificatie van het lidmaatschap van de orde. Het diende dag en nacht te worden gedragen en er zou een beschermende werking van uitgaan tegen ziekten en het kwade. De leden moesten met het scapulier begraven worden, zodat het kon dienen als herkenningsteken bij de bevrijding uit het vagevuur. Maria zou in 1322 aan paus Joannes XXII zijn verschenen en hem hebben beloofd dat zij de zielen van de leden van de broederschap op zaterdag uit het vagevuur zou verlossen, mits de leden het scapulier droegen, dagelijks de getijden baden en zich op woensdag van vlees onthielden. Deze verzekering werd vastgelegd in de *Bulla Sabbatina*. De karmelieten kregen toestemming dit zogenoemde ‘Sabbatijnse privilege’ te prediken, een voorrecht dat in 1613 opnieuw werd bevestigd door paus Paulus V.³⁷

In 1636 werd door de karmelieten een broederschap van Carolus Borromeus tegen de pest opgericht in Brussel,³⁸ gevolgd door een vestiging in Antwerpen in 1648.³⁹ Carolus Borromeus (1538-1584) was in de zeventiende eeuw een populaire heilige. Hij werd heilig verklaard in 1610. Niet alleen zijn kwaliteiten als schrijver en kerkleeraar werden geroemd, maar vooral ook zijn sobere levenswijze en zijn vaardigheden als herderlijke zielzorger. De laatste eigenschappen pasten uitstekend in de contrareformatorische beweging. Hij organiseerde immers ook de zorg en nam zelf actief deel aan de verpleging van pestzieken ten tijde van een epidemie in zijn geboortestad Milaan.⁴⁰

Couvrechef schreef, zoals gezegd, de eerste versie van zijn boekje voor de broederschap van Carolus Borromeus in 1655. Hoewel hij, als overlevende van een pestramp, geïnspireerd was om deze broederschap te propageren, wordt door hem ook aan de broederschap van het Scapulier ruime aandacht besteed. Deze wordt in het boekje gepresenteerd als een vanzelfsprekend en bekend onderdeel van de karmelietenorde. In het boekje gaat Couvrechef in op diverse wonderen die hij toeschrijft aan het dragen van de scapulieren.⁴¹ Bovendien heeft hij in de eerste druk gebeden, litanieën en antifonen opgenomen voor de liturgie van de broederschap van het Scapulier van de heilige Maagd Maria van de Berg Karmel.

In de tweede druk zijn drie devotieprenten bijgebonden van Maria, met in haar handen het scapulier. De eerste prent is versierd met de teksten ‘Feestdag vanden H. Scapulier 16 july gevierd Sondaghs daer naer’ en ‘Comt menschen goedertier, ontfanght den Scapulier, Comt al die syt beladen: Soo wie dit Cleetsel draeght ter eeren van dees Maeght; En sal t’helsch vier

niet smaken’ (afb. 8.4).⁴² Op de tweede devotieprent is Onze Lieve Vrouw van Napels afgebeeld als *S. Maria Carmeli Mater Amabilis* (afb. 8.5). Vanaf 1663 werd deze Mariadevotie door de orde verspreid.⁴³ Deze twee prenten werden gegraveerd door Peter Clouwet naar een ontwerp van Abraham van Diepenbeeck. Op de derde afbeelding van Maria, die als illustratie dient van een tekst over het beeld van Haarlem,⁴⁴ houdt zij eveneens het scapulier in handen (afb. 8.6).

De zeventiende- en achttiende-eeuwse scapulieren werden verspreid in de vorm van devotieprenten gedrukt op textiel, meestal zijde. Het scapulier bestond uit twee lapjes stof die verbonden waren door linten. Het was een soort miniatuurkledingsstuk gelijkend op het habijt van de geproteste leden van de orde. Het ene lapje werd op de borst gedragen, het andere op de rug. Aan de ene zijde was meestal Maria afgebeeld, onder andere als ‘Napelse’ *O.L.V. Maria Carmeli, Mater Amabilis* met de signatuur van de prentuitgever Jacobus de Man (afb. 8.7). De afbeelding op de andere zijde wisselt: soms gaat het om een gravure van Simon Stock die het scapulier van Maria ontvangt of die boven het vagevuur zweeft (afb. 8.8), soms om een geborduurd Maria-monogram of een gravure van de karmelietenheilige Anastasius (afb. 8.9).

8.9
Zijden scapulier met
Anastasius en Maria
Anoniem, ca. 1700,
gravures op zijde,
8,5 x 6,5 cm (afb.)
Utrecht, MCC,
ABM t2277

Niet duidelijk wordt of de leden van de broederschap van Carolus Borromeus ook aanspraak maakten op het dragen van het scapulier. Het ligt wel voor de hand. De scapulierdevotie moet omstreeks deze tijd in de Republiek weer zijn opgeleefd. In het kloosterarchief van Boxmeer is een kopie van een brief uit 1676 van pater Franciscus Bonae Spei, provinciaal van de Belgische provincie bewaard. Spei schrijft daarin aan de paus: 'herhaaldelijk worden onze paters in Holland gevraagd om de devotie, welke het volk voor het scapulier heeft'. Ook zijn opvolger schreef een brief aan de paus, waarin hij te kennen geeft dat enkele voorname Amsterdammers verzoeken om een pater van de orde.⁴⁵ Het missiewerk van Couvrechef en zijn medepaters had in Amsterdam blijkbaar z'n sporen nagelaten.

Over het algemeen zijn broederschapsboekjes bedoeld als gebedenboekjes ter ondersteuning van het lidmaatschap. Tevens bevatten zij de teksten voor de liturgische diensten van de congregatie. Het boekje van Couvrechef is uitgebreid met veel biografische gegevens over de schrijver. In de boekjes werden, net als bij andere broederschappen, belangrijke condities en bepalingen opgetekend waaraan ieder lid moest voldoen.⁴⁶

Ten eerste moest men door een pater karmeliet worden ingeschreven op een ledenlijst. Als men dan met berouw had gebiecht en gecommuniceerd, verdiende men een volle aflaat. Ten tweede moest men dagelijks vijf onzeveraders en vijf weesgegroetjes bidden ter ere van Carolus Borromeus en ter bescherming tegen ziekten, in het bijzonder de pest. Dikwijls moest men het altaar bezoeken of het beeld van Carolus; de beste dag hiervoor was dinsdag, want dan werden zijn relikwieën ter verering uitgesteld. Als vierde voorwaarde moest men ter gelegenheid van zijn feestdag biechten en communiceren; dat betekende dan een volle aflaat. In het uur van de dood moest er zijn gebiecht en gecommuniceerd en met de mond (of het hart) Jezus worden aangeropen, wat wederom goed was voor één volle aflaat. Viermaal per jaar kon men dan nog zeven jaren aflaat verdienen, en wel op derde paasdag, derde pinksterdag, op de feestdag van de apostel Mathias en op die van Sint Maarten die binnen de octaaf van St. Carolus Borromeus vielen. Iedere keer als men de relikwieën van Carolus Borromeus uitstalde en vereerde, of bad tegen de pest en andere kwaadaardige ziekten, verdiende men veertig dagen aflaat. Zestig dagen minder in het vagevuur waren te verdienen door het bijwonen van een mis bij het Carolus Borromeus-altaar, het helpen van zieken, het dragen van het lijf of het bidden voor een overleden medebroeder alsmede elk ander godsvruchtig werk.

8.5 DE INHOUD VAN BEIDE BOEKJES

Het verhaal over de pestramp in Antwerpen, zoals dat is beschreven in de eerste druk van het broederschapsboekje, is door Couvrechef, naar eigen zeggen, overgenomen uit het kroniekboek van het karmelietenklooster te Antwerpen. Het kroniekboek diende als basis voor Brandsma's verhaal 'Vondels vriend de Carmeliet pater Karel Couvrechef'.

In deze paragraaf zal worden ingegaan op de teksten van Couvrechef die betrekking hebben op de Republiek en op de devotionele handelingen die werden aangewend als middel tegen de pest, zoals die door Couvrechef zijn verwoord. In de volgende paragrafen zal de nadruk liggen op de cultuur rond het vereren van afbeeldingen en relieken ter bescherming tegen de pest.

De pestepidemieën hebben zeker geleid tot een intensiever geloofsleven. Men wist in de zeventiende eeuw niet waardoor

de pest werd veroorzaakt, alleen dat deze ziekte zeer besmettelijk was. De associatie met een straf van God of zoals ook de titel van het boek van Noordegraaf en Valk over de pest luidt – *De gave Gods* – was snel gelegd. Eén van de middelen tegen de pest was bidden; het kon in ieder geval geen kwaad. Couvrechef besteedde ruime aandacht aan de zin van het geloof ter voorkoming en bestrijding van de 'slaende of straffende handt'. De pest kon ook dienen als zuivering: 'Hoe vele zuyvert hy niet door de bitterheyt van de zieckte? op dat hy die gezuuyvert wezende in zijn aenschijn bevestigt?' Interessant is, hoe de medicijnmeester tegenover de priester wordt geplaatst, ofwel de wetenschap tegenover het geloof.⁴⁷ De arts en zijn kennis waren geschapen door God en waren derhalve niet verwerpelijk. Maar Couvrechef stoorde zich aan het gegeven dat menigeen meer geloofde in genezing door de dokter dan door de kracht van God:

Den mensch worstelt hier tegen men roept eerst den Doctoer voor den Priester. Dezen wort eerst gehaelt als den Doctor 't leven ontseyt. [...] Als oft dan de biechte den mensch doot? de Communie onlijft? oft is dat een Monster de welck den schroom inprint?⁴⁸

Hij pleitte er dan voor om, ingeval van ziekte, éérs de priester erbij te roepen want:⁴⁹

Oock al ist dat de geleerde Doctoren soo neerstig ondersoecken dat sy soo luttel begrijpen ende den pols soo dickwils tasten ende sy van uwe zieckte twijffelen en verscheyde Doctoren verscheyde vonnissen geven. Wat ellende ist niet voor den ellendige kranken hoe rijk hy ook sy dat hy sich moet overgeven in vonnissen van verscheyde Doctoren. Hoe onseker sijn sy van hun leven ? Wat droever experientie hebben wy niet daer af gesien? soo sy val in sententie van den eenen die goet vint 't bloet te laeten oft van den anderen die oordeelt het zuiveren hoe haest dat wy sien een droevige veranderinge hier van hebben wy experientie gehadt in de krawate zieckte.⁵⁰

Daarom was het zinvol om eerst zijn toevlucht te zoeken tot de Heer, de ziel te zuiveren en te vertrouwen op de voorspraak van de heiligen ('H. Maarschalken') tegen de pest.

Ter bestrijding van de pest waren bij Couvrechef alle middelen geoorloofd die zijn, door de karmelieten gevormde, geloof bood. Deze kon op vele manieren tot uitdrukking worden gebracht, bijvoorbeeld via gedichten, liederen, gebeden, antifonen en litanieën. Bij zijn advies over het vereren van de (pest)heiligen had Couvrechef zich aan de nieuwe kerkelijke voorschriften gehouden. Om bescherming te krijgen tegen de pest moesten volgens hem worden vereerd Rochus, Albertus karmeliet, koning Ludovicus, Guido, Bernardus van Siena, de predikheren Nicolaas van Rovenius en Conradinus Brixiensis, Himelinus, Rumoldus, 'gelijk Molanus en de andere schrijven'.⁵¹ Aan Rochus, Antonius, Sebastiaan, Cyrillus en Apollonia (alleen tweede druk) en Adrianus (alleen in de eerste druk) werden aparte gebeden opgedragen – uiteraard naast vele intenties voor Carolus Borromeus, waaronder (het lezen en kennen van) zijn heiligenleven en het vereren van zijn beeltenis en zijn relieken. Het kon ook baten te bidden tot de beschermheiligen van steden, zoals was gebleken in Trier, Napels, Tours, Florence en Malta.⁵²

Veel van zijn verhalen onderbouwt Couvrechef met beschrijvingen van wonderen. Het mirakelzuchtige devotieleven was de karmelieten niet vreemd en vormde een belangrijk instrument bij hun religieuze propaganda.⁵³ Voor hun volgelingen gold de verering van Maria echter als het belangrijkste kenmerk. Deze verering komt door het hele

boekje heen aan bod, niet alleen via gebeden en litanieën, maar ook door het aanbevelen van een bedevaartstocht naar de heiligdommen van de Maagd. Korte gebeden voor de verering van de vijf wonden van Christus zijn eveneens in het broederschapsboekje opgenomen. De enige godsdienst-oefening die in de eerste druk slechts zijdelings en in de tweede druk niet meer ter sprake wordt gebracht, is de processie, die immers in de Republiek verboden was.

8.6 HET VERA ICON UIT DE LEGENDE VAN KONING ABGAR EN DE VERERING VAN ANASTASIUS

De tweede druk van Couvrechefs broederschapsboekje uit 1664 bevat twee nieuwe teksten, die zijn toegespitst op de nieuwe doelgroep: het Noord-Nederlandse katholieke publiek. Hierin ging Couvrefchef dieper in op de verering van afbeeldingen. De eerste aanvulling beslaat dertien pagina's⁵⁴ en bevat een introductie op de beeldverering, waarbij enkele plaatselijke devoties als voorbeeld worden aangehaald. Onmiskenbaar schuilt daarin een missionair aspect, want de voorbeelden die Couvrefchef aanhaalt zijn zonder uitzondering devoties uit de kringen van de paters karmelieten.

De inleiding op de besproken devotie van het ware gezicht van Christus wordt geïntroduceerd met een verwijzing naar de bijbel (afb. 8.10). Couvrefchef legt deze beelddevotie uit aan de hand van een citaat uit 2 Samuel 5:6, dat hij hier het '2e boek der Koningen' noemt. Daarin wordt de stad Jeruzalem door koning David ingenomen op de Jebusieten: 'Dezen zeiden tot David: Gij komt hier niet binnen; blinden en lammen zullen u terugdrijven!' De blinde en kreupelen waren twee 'beelden', de blinde wees op Isaac, de kreupelen op Jacob. Deze twee beelden dienden ter bescherming van de stad Jeruzalem, net zoals ('H. Maarschalken'), ofwel heiligen, in tijden van pest tot voorspraak dienden bij God. Daarom vereren we Carolus Borromaeus en beelden hem uit, dus 'om zijn beschermnisse te genieten'.

Een andere voorstelling om te vereren, biedt de legende van koning Abgar, die – volgens Couvrefchef – is opgeschreven door de monnik Johannes Damascenus.⁵⁵ Volgens dit verhaal verlangde de koning er op zijn sterfbed naar een beeld van Christus te aanschouwen en zond hij daarom een 'konstigen schilder' naar Christus. De kunstenaar werd echter verblind door de stralen die rondom het gelaat van Christus verschenen, waardoor het onmogelijk werd diens gezicht te schilderen. Christus drukte vervolgens Zijn gelaat in een doek en gaf het mee voor de zieke koning, die, volgens de legende, na het zien daarvan genas.

Dit zogeheten 'ware beeld van Christus' (*Vera Effigies of Vera Icon*) werd volgens Couvrefchef in de zeventiende eeuw in Rome bewaard en vereerd. Daar was het, zo vervolgde hij, door een 'konstigen Schilder' gekopieerd op een koperen plaat, waarvan een kopie door een pater karmeliet werd vereerd 'in 't lof-weerdig Maegden-huys tot Amsterdam'. Het schilderij was door Meester Willem vander Laegh – schoolmeester – 'in plaete gesneden ende hier voorgesteld'. Dat Couvrefchef juist de verering van dit beeld aanbeveelt als een middel tegen de pest, is niet onlogisch: koning Abgar was immers ook ziek en genas toen hij het beeld zag.

Men zou de indruk kunnen krijgen dat Couvrefchef dit doek van Abgar verwart met het nu bekendere Veronica-doek dat in Rome wordt bewaard. Toch werd het Abgar-doek eveneens vereerd in de rooms-katholieke kerk.⁵⁶ Bij zijn beschrijving uit 1893 van zijn bezoek aan Rome vermeldt Anton de Waal deze afbeelding. Aangezien het hem niet lukt het Veronica-

8.10

Het Ware gezicht van Christus van koning Abgar, uit: Karel Couvrefchef, De broederschap van den Heyligen Carolus Borromaeus, p. 40 Willem vander Laegh, 1664, gravure, 6 x 5 cm Boxmeer, Nederlands Carmelitaans Instituut, I 653

doek in de *Sanctum Sanctorum* te zien te krijgen, kijkt hij uit naar de *S. Silvestro in Capite* waar de door het Vaticaan overgedragen beeltenis van Christus uit het bezit van koning Abgar is te aanschouwen.⁵⁷ Volgens De Waal bezit deze een rijke, met edelstenen en parels versierde lijst. Christus' beeltenis is geschilderd op hout en afgedekt met een gouden plaat die het gezicht vrijlaat. Het aangezicht is 22 centimeter hoog en 13 centimeter breed; de baard loopt in drie punten uiteen. Ofschoon de afbeelding relatief donker is, zijn de gelaatstreken duidelijk zichtbaar. Smalle open ogen en een lange smalle neus verraden de Byzantijnse oorsprong van de afbeelding. Het icoon is volgens De Waal, in tegenstelling tot wat de legende en de tekst in het boekje melden, geschilderd op hout.⁵⁸ Desondanks ligt het voor de hand dat het om één en hetzelfde werk gaat. De Waal schrijft dat de lijst is aangebracht in 1623, wat de actualiteit van het reliek in het tweede kwart van de zeventiende eeuw lijkt te bevestigen. Daarbij komt dat De Waals omschrijving overeenkomt met de prent ervan in Couvrechefs boekje (afb. 8.11).⁵⁹

De in de tekst vermelde pater karmeliet is mogelijk pater Jacobus Wemmers, een oude medepater uit Antwerpen en een mede-overlevende van de pestepidemie aldaar. Volgens het verhaal over de Antwerpse pestepidemie had hij in Rome aan een bijbelvertaling gewerkt en oriëntaalse talen onderwezen. Rogier geeft een beschrijving van Wemmers korte aanwezigheid in de Hollandse Zending.⁶⁰

8.11

Mandylion uit Edessa

Tempera op doek, 6^e eeuw (?)

(de lijst is uit 1623), 40 x 29 cm (afb.)

Rome, Redemptoris Mater-kapel in
het Vaticaanse paleis

8.12

Afbeelding van de Veronicadoek

Anoniem, ca. 1700, olieverf op doek,

58 x 65 cm

Utrecht, MCC, ABM 5332

(afkomstig uit het Maagden-
huis, Amsterdam)

Over het Maagdenhuis in deze tijd zijn weinig gegevens overgeleverd. Er bevond zich toen een zeer klein kerkje op zolder.⁶¹ In het schilderijenbezit van het Maagdenhuis, dat tegenwoordig wordt bewaard in het Catharijneconvent te Utrecht, bevindt zich geen afbeelding op koper van de *Vera Effigies* naar het doek van koning Abgar. Wel wordt daar een schilderij bewaard uit het bezit van het Maagdenhuis met de afbeelding van de zweetdoek van Veronica, gedateerd ca. 1675 (afb. 8.12).⁶² In de oudste inventaris van de kerk uit 1765 is dit schilderij reeds opgenomen. Wat betreft de compositie vertoont het een opvallende gelijkenis met de afbeelding van het doek van Abgar uit het broederschapsboekje. Mogelijk was hier sprake van beeldcensuur. De op apocriefe bronnen gebaseerde voorstellingen van de *Vera Icon* naar het doek van koning Abgar werden in de loop van de zeventiende eeuw verboden. Het verhaal was immers gebaseerd op een apocriefe tekst. Ze werden aan het einde van de zeventiende eeuw vervangen door de zeer gelijkende afbeeldingen van het Veronicadoek. Dat mocht wel vereerd worden, omdat het immers was opgenomen in een statie van de kruisweg van Christus. Veel toeloop hebben de Abgar-voorstelling en de afbeelding van het Veronicadoek niet gekend. Voorstellingen van het Abgardoek en het Veronikadoek uit het Maagdenhuis zijn verder niet de geschiedenis ingegaan als objecten van verering of devotie. Er zijn vooralsnog geen bronnen gevonden die informatie geven over de functie van het kerkje in het Maagdenhuis als een plaats van devotie van het ware beeld van Christus.

Couvrechef liet de afbeelding van het *Vera Effigies* voor de tweede druk van zijn boekje speciaal graveren door Willem vander Laegh. Deze graveur had reeds een bijdrage geleverd aan de eerste druk in de vorm van een gegraveerde titelpagina en een afbeelding van Carolus Borromaeus (afb. 8.14). Door Vander Laeghs gravure van 'het ware gezicht' te bekijken, konden pestlijders die niet in staat waren het Abgar-beeld in het Maagdenhuis te bezoeken, toch genezen.

Willem vander Laegh († Kopenhagen na 1674) was in 1614 geboren te Haarlem en vanaf 1640, het jaar van zijn huwelijk met Lysbeth Hasecam, woonachtig in Amsterdam. Hij maakte deel uit van het katholieke en culturele vriendennetwerk van Couvrechef. Omstreeks 1651 graveerde hij het portret van Couvrechefs vriend Anthonius Schellingwouw.⁶³ Onder een ander portret van zijn hand van de Amsterdamse pastoor Banningh Wuytiers (†1647) graveerde hij een gedicht van Vondel.⁶⁴ Naast graveur was Vander Laegh, volgens het boekje van Couvrechef, als schoolmeester verbonden aan het Maagdenhuis.

Couvrechef vervolgde zijn verhaal met de behandeling van een andere voorstelling uit Rome: de beeltenis van de Anastasius ('de Pers') die hij bestempelde als karmeliet (afb. 8.13). Zijn legende zou door ene De La Cerne zijn opgeschreven en gedrukt op verzoek van de koningin van Frankrijk. 'De koppe vant beelt' van deze zeventiende-eeuwse martelaar en monnik werd vanuit Rome naar Antwerpen gezonden 'en in de kercke van de Er. P.P. Karmelieten met processie devotelijk ingehaelt'. In Antwerpen is daardoor een grote verering voor deze heilige ontstaan.

Anastasius Persa was volgens zijn *Vita* een zoon van een ridder uit het leger van Chosroas II. Tijdens een veldtocht tegen de Byzantijnen kwam hij in aanraking met het christendom. In 620 na Chr. werd hij in Jeruzalem gedoopt. Na een zevenjarig verblijf in een klooster verliet Anastasius het convent uit verlangen naar de martelaarskroon. Op 22 januari 628 werd hij met circa zeventig gezellen, na hevige martelingen, in Perzië gedood. Volgens de legende werden zijn relikwieën via Konstantinopel naar Rome overgebracht.

De verering van deze heilige werd tijdens het tweede concilie van Nicaea (787) goedgekeurd. Bij de karmelieten wordt hij vereerd als een heilige kluisenaar.⁶⁵

De afbeelding van Anastasius werd volgens de overlevering – net als de kopie van het gelaat van Christus – meegenomen uit Rome en naar Antwerpen gebracht door pater Petrus Wa[e]mmers. Het werd, zo vermelden de schaarse bronnen, in 1640 in de Antwerpse karmelietenkerk geplaatst. Vele wonderen en genezingen werden vervolgens aan deze voorstelling toegeschreven.⁶⁶ Het betrof hier eveneens een geschilderde kopie naar een Romeins voorbeeld. Tot in de twintigste eeuw komt de afbeelding van Anastasius – naast die van Simon Stock – vaak voor op scapulieren die zijn gemaakt met behulp van (Antwerpse) gravures op textiel (afb. 8.9).⁶⁷ Met de beeltenis van de Anastasius werden in Antwerpen veel devotieprenten en suffragia vervaardigd. De verering van de Abgar-voorstelling van Christus en Anastasius kent een lange traditie in de Byzantijnse kerk. Het is fascinerend om aan de hand van verschillende overgeleverde objecten te zien hoe de karmelieten deze exotische devoties uitdroegen en deze cultus over heel Europa verspreidden.

De kop van Anastasius is voor het boekje gegraveerd door Vander Laegh. Over de afbeelding van Anastasius schrijft Couvrechef: 'waer van het tweede H. Consili van Tienen getuycht dat door dit voor beelt de duyvels uyt gejaegt en verscheyde sieckten genesen wierden. Waer uyt klaerlijck blijkt hoe aengenaem Godt is de eere der beelden en voorspraecke der heyligen. Welck beelt hier moogt aenschouwen'.⁶⁸

8.13
 'Ware afbeeldinge vant
 miraculeus Hoofst van
 S. Anastasius', uit:
 Karel Couvrechefs,
 De broederschap van
 den Heyligen Carolus
 Boromaeus, p. 42
 Willem vander Laegh,
 1664, gravure, 6 x 5 cm
 Boxmeer, Nederlands
 Carmelitaans Instituut,
 I 653

Voor de verering van de beeltenis van Carolus Borromeus of van zijn relieken gold hetzelfde, naast 'sekeren tijt (zo hy mochte gezont worden) sijn Heylige Broederschap t'onderhouden'. Dit recept had heden '17 Augusti 1664 twee personen tot danckzegginge bedient die nu genezen sijnde Godt geloof en het H. beelt ende Broederschap hier bezocht hebben dat zy zo geluckelijcken van de pest genesen sijn'. Met 'hier' wordt waarschijnlijk de schuilkerk in de Zandstraat bedoeld.

Couvrechef schreef dat hij zelf zonder schroom pestlijders bezocht en bediende: 'Glorieus moeten die Herders dan wezen die hunne sielen stellen voor haer schapen gelick als nu genereuselijck de Heeren Pastoors Bax, en de Koker, bevestigt hebben.'

Veel van zijn medepriesters volgden hem daarin, maar moesten dat met de dood bekopen. Wilhelmus Backx was pastoor van de statie 'op de Cingel' en Egidius Coker van de Noorderkerk. Beiden overleden vlak voor het verschijnen van het boekje aan de pest: Backx op 21 juli 1664 en De Coker 10 augustus 1664.⁶⁹ Een andere overleden priester die niet schroomde pestzieken te bedienen was Vincentius Stalpaert van der Wiele, een ongeschoede karmeliet uit Leiden.⁷⁰ Hij overleed aan de pest op 6 oktober 1655. Vlak daarvoor, op 28 september, had hij nog een brief in het Latijn geschreven aan Couvrechef, die deze brief annoteerde in het gereviseerde boekje van 1664. De eerste druk van het broederschapboekje was twaalf dagen voor de dood van Stalpaert van der Wiele verschenen (op 24 september 1655). Van der Wiele had Couvrechef nog verzocht om hem een paar boekjes van de broederschap toe te zenden en om met zijn broeder Petrus,⁷¹ die hem in zijn ambt ondersteunde, in de broederschap opgenomen te mogen worden.⁷² Hij had net nog twee heren bezocht die aan de ziekte leden – P. Crabben en P. Bisthoven – en voelde nu bij zichzelf de eerste verschijnselen ervan. Maar hij was totaal niet bang en beschouwde het overlijden aan de pest als de eervolle martelaarsdood: 'Dat isser glorieuser dan met dusdanige kroone van martyri vereert te worden!'⁷³ Enkele dagen later was de karmeliet aan de pest overleden. Daarover schrijft Couvrechef: 'Alsoo heeft korts daer naer dien vierigen ende verlangende Herder naer sijne wensch door de sieckte glorieuselijcken genooten de verlangde Kroone en de heyliglijken gerust achterlaetende menigderhande exempelen van een perfect Christen leven'.⁷⁴

8.7 COUVRECHEFS VERHAAL OVER HEILOO EN VILVOORDE

In het boekje vertelt Couvrechef uitvoerig over een andere methode die de genezing aan de pest kon bevorderen: het maken van een bedevaartstocht naar Heiloo. In het hoofdstuk 'Onderwijsinge om onse Lieve Vrouwe te eeren' beschrijft hij de geschiedenis van de Mariaverering aldaar. Het verhaal voegt een zeventiende-eeuwse bron toe aan de geschiedschrijving van de bedevaartplaats.

In twee studies van de hand van Peter Jan Margry wordt deze geschiedenis verder uiteengezet.⁷⁵ Margry beschikt over weinig middeleeuwse bronnen die informatie geven over het bedevaartsoord. De oudste uitgebreide historische bron die hij gebruikt, geeft een beschrijving van een legende en dateert uit het begin van de achttiende eeuw.⁷⁶ Margry dateert de oorsprong van de Mariaverering aan het begin van de vijftiende eeuw, naar aanleiding van de oudste vermelding hiervan uit 1409. Tijdens de Reformatie, met de daarmee samenhangende beeldenstorm, werd de Mariakapel in Heiloo, waarin een beeld van Maria werd vereerd, grotendeels gesloopt. In 1637 werden

de restanten van de kapel op instigatie van de Staten van Holland opgeruimd.

Couvrechef boekje vertelt over de bedevaartscultus in Heiloo het volgende gekunstelde verhaal. Het begint in 1249 en speelt zich af ten tijde van Willem, ridder van Holland en Zeeland en heer van Friesland, en Johanna, gravin van Vlaanderen. Ene Simon van Haarlem legateerde zijn huis en hofstede in Haarlem als klooster aan de karmelieten en bovendien gaf hij aan hen vele mooie geschenken. Toen Simon van Haarlem in 1280 stierf, werd hij in een tombe vóór het hoogaltaar van de kloosterkerk begraven.

In die tijd leefde de hertogin van Brabant, Sophia. Volgens Couvrechef was zij de vrouw van Hendrik II van Brabant, en dochter van Elisabeth, huisvrouw van Lodewijk landgraaf van Turingen. Sophia wilde voor het klooster drie beelden van Maria laten maken.⁷⁷ Sophia ontbood daartoe 'eene Godtvruchtigen en konstigen Beelt-snijder' die de opdracht zou krijgen op voorwaarde dat hij 'als eerst sich soude stellen in state van gratie en verstercken met 't hoogweerdig heyligh Sacrament'. Als hij aan de drie beelden zou beginnen, moest hij 'de lichamelijcke suyerheyt onderhouden en door de gratie Gods in staet van gratie volherden' totdat alle drie de beelden volmaakt waren. Wanneer de beeldhouwer hiertoe bereid zou zijn, zou zij hem rijkelijk belonen, 'De welck den Beelt-snijder garen heeft aengenomen ende naergekomen ende heeft geluckelijcken dese drie Beelden geleverd.'

In het karmelietenklooster te Haarlem werd ook nog een ander 'Lieve Vrouwebeelt' vereerd, dat geschonken was door Machtild, de echtgenote van Floris IV, graaf van Holland en Zeeland mét nog twee andere beelden van (bovengenoemde) Sophia, zo schrijft Couvrechef.⁷⁸

Hoe het met de 'miraculeuze' beelden afliep ten tijde van 'de troebelen' ontleende Couvrechef aan de door Joannes Baptist de Lezana geschreven geschiedenis van de orde van de karmelieten uit 1666:⁷⁹ 'dat 't beelt van Haerlem, naer sommige opinie soude buyten Alckmaer te runtsput vermoort gebleven hebben en daernaer miraculeuselijck tot Brussel gekomen sijn alwaer in 't convent van de P.P. Karmelieten eerweerdiglijck geviert is'.

Over de drie beelden van Sophia had Couvrechef veel wonderen vernomen uit de mond van de oude religieuzen die na de beeldenstorm waren teruggekeerd naar Antwerpen, Brussel en Mechelen. Tevens had hij hierover berichten gehoord van pater Joannes Winkelijs, voorheen prior te Alkemade, pater Ioannes Madderius, prior te Antwerpen, pater Cornelius Nevius en andere geestelijken uit de kloosters van Schoonhoven en Oudewater en tot slot van de Eerwaarde Heer Joannes Paludanus in het jaar 1610.⁸⁰

Couvrechef besloot het verhaal over Heiloo met 'So heeft my goet gedocht tot ons voornemen te bevestigen U L.[ieden] voorstellen dese drie vermaerde beelden mitsgaders van het een als noch in groote devotie op de plaetse van onse L. Vrouwe te Hallo oft Runtsput wort besocht tot grooten troost en bystant van bedroefde menschen welck van oudts miraculeus is vermaert'.

Na de geschiedenis van het Mariabeeld in Heiloo beschreef Couvrechef over het tweede beeld van Sophia dat bij Peutick buiten Vilvoorde in een vrouwenklooster werd bewaard. Ten tijde van Sophia werd het klooster bedreigd door een roversbende. Sophia wilde op reis gaan om haar man in Keulen te bezoeken. De zusters van het klooster dat onder haar bescherming stond, zagen haar vertrek met angst tegemoet. Daarop schonk de hertogin aan hen één van haar Mariabeelden, met de woorden: 'Onfangt dit beelt, tot troost in tegenspoet, in mijn absentie, tot het welck, gy lieden in

alle ellende, uwen toevlucht neemt. Ende weest verseeckert, dat gy lieden daer door, troost ende bystans sult ontfangen, gelijkcker wijs ick nu in alle mijn leyden, noot te vergeefs hebbe bevonden, ende sult dat beelt benoemen, onse Lieve-Vrouwe ten Troost.' Kort daarna werden de religieuzen verjaagd en werd het klooster geplunderd en in brand gestoken. In 1632 zag Couvrechef met eigen ogen welke schade er was aangericht 'in forme by naer gelijk men sien mach in de printe van de ruine van onse lief-vrouwe Runxputte'. Dit trieste verhaal is op roerende wijze beschreven, en wel zo 'als dat oock een versteent hert in traenen swemmen soude', in een boek met een perkamenten koft dat de pater had gelezen toen hij in 1632 in Vilvoorde verbleef. Daar las hij ook *Brabantia Mariana* van Augustinus Wichmans, abt van Tongerlo, over de rampspoed die de zusters was overkomen op 12 februari 1578 toen het klooster door soldaten werd verwoest. De religieuzen waren met het Mariabeeld gevluht naar Heulaar 'alwaer sy met het beelt hunnen eenigen Troost herstelt hebben'. Van daaruit vluchtten zij verder naar Mechelen. Zuster Catharina had de rovers misleid door het beeld te verstoppen in een korenschoof en het op haar hoofd te dragen naar de familie van de heer Boyfot in de Koestraat. Daar was het door een wonder gered. In 1586 is het beeld met de religieuzen teruggekeerd naar Vilvoorde alwaar de magistraat aan de religieuzen de kapel van Nicolaas schonk om er een klooster te stichten.

Het derde beeld dat Sophia had laten maken, werd vereerd in Halle, maar – zo schreef Couvrechef – dat 'is overvloedelijk geschreven door de Doorl. Iustus Lipsius, de welke om kortheyt alhier niet voordere herhaelen sal'.

De Lezana legt in zijn boek een verband tussen de verering van de Mariabeelden in 's-Gravenzande, Halle en Vilvoorde onderling en van een beeld in het karmelietenklooster te Haarlem. De geschiedenis van deze beelden is, zoals Couvrechef ook schreef, eveneens beschreven door Justus Lipsius in *Diva Virgo Hallensis*.⁸¹ Het klooster van de karmelieten, zoals dat door Couvrechef aan de hand van Lipsius en De Lezana wordt besproken, was gevestigd in de Grote Houtstraat te Haarlem.⁸² Couvrechef veronderstelt dat het Haarlemse beeld uiteindelijk werd vereerd in Heiloo, iets dat historisch gezien niet voor de hand ligt en waarvoor hij verder geen argumenten geeft.

Toch zijn er redenen om zijn verhaal niet zomaar te negeren. Couvrechef was in 1608 toegetreten tot de orde en had, zoals hij schrijft, nog ooggetuigenverhalen uit de eerste hand vernomen. Toen hij zijn verhaal opschreef, woonde hij al 25 jaar in Amsterdam, zodat hij ruim de tijd heeft gehad om zich in de historie te verdiepen. Dat hij zich inderdaad terdege in de geschiedenis heeft verdiept, blijkt uit het feit dat hij zich voor zijn verhaal baseerde op opvallend veel contemporaine en oudere bronnen. Dat hij desondanks niet tot een juiste historische interpretatie heeft kunnen komen, is daarom opmerkelijk. De ware geschiedenis van Heiloo moet door de geuzen op een overtuigende wijze zijn weggevaagd.

Couvrechefs motivatie om de geschiedenis van de Mariabeelden vast te leggen, was tweeledig. Heiloo vormde in de zeventiende eeuw de belangrijkste Maria-bedeplaats in Noord-Holland. Couvrechef was met een missie naar Nederland gekomen en kon via een historische link tussen Heiloo en het oude karmelietenklooster in Haarlem zijn aanwezigheid in de Republiek mede verantwoorden. Bovendien kon Heiloo dienen als bedevaartsplaats tegen de pest hetgeen paste in de traditie en cultuur van zijn orde.

8.8 OVERIGE ASPECTEN VAN BEELDVERERING IN DE BROEDERSCHAPSBOEKJES

Couvrechef was een cultureel onderlegd priester: hij bezat een voorliefde voor muziek, beeldende kunsten en literatuur en schreef ook zelf gedichten en liederen, waarvan er enkele zijn opgenomen in zijn boekjes. Deze boekjes vormen een belangrijke aanvulling op het tot nog toe bekende en beperkte oeuvre van hem. Interessant zijn de in de boekjes opgenomen gravures van de Amsterdammer Willem vander Laegh: in de eerste druk een titelpagina en een portret van Carolus Borromaeus, prenten die in de tweede druk zijn aangevuld met afbeeldingen van de *Vera Effigies* en van Anastasius. De titelpagina (afb. 8.3) is in nauwe samenwerking tussen auteur en illustrator tot stand gekomen. Couvrechef schreef ter inleiding het gedicht 'Uitbeeltzel van den tytel dezès boecks'. Zowel in het gedicht als op de titelpagina worden de hoorns van het leven 'vol van vruchtbaarheden' omklemd door het venijn van de 'vipers' (kleine slangen), adders en slangen als symbolen van pest. Uit de hoorns rijzen laurierbladeren op, verwijzend naar genezing, en palmtakken, refererend aan het martelaarschap van de gestorvenen. Martelaren werden vaak weergegeven met een palmtak ten teken van hun kracht en standvastigheid. Bovendien werd aan palmtakken een genezende werking toegedicht, vooral tegen de pest. Ze werden op Palmzondag in de kerk gewijd en om hun heilzame werking door de gelovigen naar huis meegenomen.⁸³

De slangensymboliek komt eveneens ter sprake in Couvrechefs tekst. Hij beschouwt de slang als een symbool van de pest, daarbij verwijzend naar het bijbelverhaal van Mozes en de koperen slang (Numeri 21).⁸⁴ Toen zijn volk werd vergiftigd door slangen (de pest) maakte Mozes in opdracht van de Heer een koperen slang die hij bevestigde aan een paal. Als zijn zieke volgelingen hiernaar opkeken, bleven zij in leven. In het Nieuwe Testament wordt Christus vergeleken met de koperen slang uit het verhaal van Mozes. Wie in hem gelooft, zal het eeuwige leven hebben (Johannes 3:14). Het is niet verwonderlijk dat Couvrechef deze vergelijkingen trok en verbanden legde met de verering van afbeeldingen van Christus en zijn middelaars, onder wie Carolus Borromaeus. 'Dit is den rechte zin hoe wy het beelt van den H. Carolus Borromaeus eeren / voorstellen / vieren om door zijn voorspraeck ende hulpe die so dickwils bevonden is geholpen te worden. [...] Dit zijn de overvloedige hoorns van verdienste van den Heylige Carolus Borromaeus. Waer uyt wy de Laurieren en Palmtacken genieten als wy van de serpentes gebeten sijn.'⁸⁵ De beeltenis van Carolus Borromaeus is in de tweede druk tweemaal opgenomen. Het eerste beeld betreft een devotieprent van Peter Clouwet en – vijf pagina's verder – is er naar hetzelfde voorbeeld een tweede gegraveerd portret van de heilige, maar dan spiegelbeeldig, door Willem vander Laegh (afb. 8.14 en 8.15). De prent van Heiloo waaraan Couvrechef refereert, is helaas niet afgebeeld.⁸⁶

In de tweede druk zijn tevens drie Antwerpse devotieprenten ter verering van Maria bijgebonden. Ze dienden echter niet enkel ter verering van de heilige Maagd, maar tevens als propagandamiddel voor de orde. Dat ze werden bijgebonden in een boekje dat bestemd was voor katholieken in de Republiek is zeldzaam. Meestal werden dergelijke devotieprenten namelijk los bewaard in gebedenboekjes. Het illustreert op fraaie wijze hoe Zuid-Nederlandse drukkers hun diensten verleenden aan de missie van de regulieren in de Noordelijke Nederlanden.

8.14
 Carolus Borromaeus,
 uit: Karel Couvrechef,
 De broederschap van
 den Heyligen Carolus
 Borromaeus, t.o. p. 9
 Willem vander Laegh,
 ca. 1655, gravure,
 14 x 8 cm
 Boxmeer, Nederlands
 Carmelitaans Instituut,
 I 653

S. CAROLVS BORROMÆVS,
 Cardinael en Aertsbisschop van Milanen, besonde-
 ren Patroon tegen de peste, voor de Broederschap
 van de E. P. P. Carmeliten

ORDONANTIEN⁹ ende Verklaringen,

Tot de
 H. BROEDERSCHAP,
 Van den Heylighen

CAROLUS BORROMÆUS,
 Cardinael, Aerts-Bisschop van Milanen,
 Patroon tegen de Peste,

*Met schoone onderwyzinghen, hoe een Christen
 mensch zich in de haestige zieckte draghen zal.
 Met vermaningen ende vierige gebeden tegen de
 Pest.*

De wonderlijke daeden getuy-
 gen wat eenen upt-nemenden
 Hepligen / ende bezondere pa-
 troon tegen de haestige zieckte /
 ende in allen noodt / den H.
 Carolus Borromæus is geweest / en blijkt
 niet alleen tot Milanen in Italien: al-
 waer hy gebozen is A. 1538 ende gestor-
 ven A. 1584. ende zoo hy in zijn leven /
 ende na zijn doot / wondere wercken
 van barmhertigheyt getoont / maer ook /
 hoe hy het gantsche Christendom / door
 A 5 den

8.15
 Carolus Borromeus,
 uit: Karel Couvrechef,
 De broederschap van
 den Heyligen Carolus
 Borromaeus, voorin, z.p.
 Peter Clouwet (uitg.),
 ca. 1650, gravure,
 14 x 8 cm
 Boxmeer, Nederlands
 Carmelitaans Instituut,
 I 653

V. Ora pro nobis S. Carole
 R. Ut mereamur preseruari a peste
 Oremus.

*Ecclesiam tuam Dñe S. Caroli confessoris tui
 atq; pontificis continua protectione cusodi:
 vt sicut illum pastoralis sollicitudo gloriosu
 reddidit, ita nos eius intercessio in tuo semper
 faciat amore feruentis. per Chrū Dñm nostrum.*

Pet. Clouwet. exc.

Couvrechef besteedt in zijn boekje aandacht aan de verering van relieken. Voor de broederschap werden de resten van de heilige Carolus Borromaeus op dinsdag in het schuilkerkje aan de Zandstraat uitgesteld. In zijn betoog over de pestepidemie in Antwerpen vermeldt hij dat in de Onze-Lieve-Vrouwbroederkerk in Antwerpen de pestzieken werden verpleegd aan de voet van het altaar waarop het zilveren beeld stond van Onze Lieve Vrouwe Patrones van de Broederschap van het heilig scapulier. Ernaast waren de relieken van Dorothea opgesteld, een monstrans versierd met grote diamanten met het heilig Sacrament en een groot zilveren kruis waarin een doos werd bewaard met de 'Croone Jesu Christi'.⁸⁷

8.9 DEVOTIEPRENTJES VAN ABRAHAM VAN DIEPENBEECK

Dat de karmelieten de devotieprenten als een nuttig propagandamiddel beschouwden, blijkt verder onder meer uit een reeks van vijf mirakelprentjes met daarop de scapulierwonderen, die Peter Clouwet voor hen graveerde. Alle prentjes zijn omlijst door een typische Antwerpse achthoek. Hoewel ze niet zijn gesigneerd, wordt het ontwerp ervan algemeen toegeschreven aan de van oorsprong Bossche kunstenaar Abraham van Diepenbeeck (1596-1675).⁸⁸

De gravures die op de (gedrukte) scapulieren zijn aangetroffen, zijn eveneens door deze meester ontworpen.

Van Diepenbeeck voerde veel opdrachten uit voor de karmelieten. Zo tekende hij voor een beeldmeditatieboek de afbeeldingen voor het boek over het leven van Maria Magdalena de Pazzi; een boek dat was opgedragen aan Maria Magdalene de Cusance, gravin van den Bergh en echtgenote van Graaf Albert heer van den Bergh, heer van Boxmeer.⁸⁹ De ontwerpen voor de achttien gebrandschilderde ramen in de 'pandgang' van het Boxmeerse karmelietenklooster worden eveneens aan hem toegeschreven. Deze ramen behandelen (op één na) de geschiedenis van de orde van de karmelieten.⁹⁰ Het zijn aspecten van Van Diepenbeecks oeuvre die tot nu toe onderbelicht zijn gebleven.⁹¹

De genoemde vijf mirakelprentjes wijken af van de gangbare devotieprenten. Ze beelden wonderbaarlijke geschiedenissen uit, die de beschouwer moesten overtuigen van de kracht van het scapulier. Het zijn propagandistische prenten met, zelfs voor die tijd, onwaarschijnlijke gebeurtenissen, die door de seculieren zeker niet zouden zijn goedgekeurd.

Vanaf 1916 publiceerde Titus Brandsma – samen met een medepater – de reeks in het tijdschrift *Carmelrozen*, inclusief de bijbehorende verhalen. Brandsma schreef vele artikelen over de scapulieren, die in zijn tijd nog steeds door de paters aan leken werden uitgedeeld.⁹² Hij bleek een warm voorstander te zijn van het dragen van dit ordeteken. Brandsma traceerde de oorsprong van het dragen van het heilig scapulier in Engeland en vond aanwijzingen dat het in de Nederlanden reeds gedragen werd in de vijftiende eeuw.⁹³

Het oudste verhaal over de wonderen van het scapulier stamt uit de veertiende eeuw en gaat over het leven van de ordeheilige Simon Stock; het werd opgetekend door diens secretaris Peter Swanington. Volgens deze legende zou Simon een ongelovige en stervende man gered hebben van duivelse invloeden door zijn habijt over hem heen te werpen. Bekeerd en voorzien van de heilige Sacramenten stierf de man later zacht en kalm. Die scène is uitgebeeld op de eerste prent (afb. 8.16a).⁹⁴

De tweede prent uit de reeks is getiteld 'De Leeuw van Brussel'. Karel V had uit de oorlogen in Noord-Afrika een leeuw naar huis meegenomen. Het dier was zo tam geworden dat het zijn baas begeleidde door de straten van Brussel. Daniel Pinus, een vijf- of zesjarig kind dat met zijn moeder door de stad wandelde, was niet onder de indruk van het imposante dier en sloeg het met een stok speels op zijn kop. Om zich te verdedigen viel de leeuw het kind aan en nam hij het in de bek. De moeder knielde neer en bad tot de Onze Lieve Vrouw van de berg Karmel om haar kind te redden. Zij had het jongetje, zodra zijn leeftijd dat toeliet het Scapulier gegeven en hem aan Maria toegewijd. Haar gebed werd verhoord want de leeuw legde het kind neer aan de voeten van de moeder (afb. 8.16b).⁹⁵

De derde prent beeldt de wonderbaarlijke redding door Maria uit van een man die dreigde te verdrinken in zee (afb. 8.16c). Uiteraard droeg deze wederom het scapulier.⁹⁶

De scène op de vierde prent, met de titel 'Onkwetsbaar', wordt door Brandsma als volgt beschreven: Tijdens het beleg van Breda (1624-1625) vocht een Italiaan aan de zijde van Spinola. Omdat hij zich schuldig had gemaakt aan een zwaar vergrijp werd hij ter dood veroordeeld en zou hij gevonnist worden door een vuurpeloton. De kogels sprongen echter af op zijn scapulier. Omdat het hier een wonder betrof en de man berouw toonde, verleende Spinola hem gratie (afb. 8.16d).⁹⁷

Tot slot is 'Het wonder van Cremona' uit 1625 uitgebeeld. De ter dood veroordeelde Joannes Bosio zou op de markt in het openbaar worden opgehangen. Hij had zijn misdrijven erkend

en zijn schuld tegenover een pater karmeliet beleden. In zijn laatste uren had hij erop aangedrongen het kleed van Maria, het Scapulier, te mogen ontvangen, hetgeen hem niet werd geweigerd. Op het moment dat hij werd opgehangen, brak, als door een wonder, het koord. Ook een hernieuwde poging met dubbele koorden mislukte. Uiteindelijk, mede door het wonder, werd de man alsnog vrijgesproken (afb. 8.16e).⁹⁸

8.10 TEGENSTANDERS VAN BEELDVERERING

De Rotterdamse humanist Erasmus (1469-1536) drijft in veel van zijn geschriften de spot met de beeldverering.⁹⁹ Hij wijst het vereren van beelden en het toekennen van bijzondere krachten aan afbeeldingen van heiligen als bijgeloof af, want dit zou afbreuk doen aan het ware geloof. Zijn denkbeelden vonden weerklink in de Nederlanden. De Reformatie bracht onder andere de bekende beeldenstorm met zich mee, waarbij gewijde voorstellingen en beeldhouwwerken werden beschadigd of vernietigd. Bij het herstel van de katholieke hiërarchie in de Zuidelijke Nederlanden moesten de kerken opnieuw aangekleed en ingericht worden. Deze herstelperiode had een enorme kunstproductie tot gevolg. De productie van kerkgoederen werd echter wel onderworpen aan nieuwe voorschriften, die vooral waren gericht tegen de uitwassen van de laatmiddeleeuwse volksdevotie en de heidense vormentaal van de kunst van de Renaissance (zie paragraaf 1.1).¹⁰⁰ Zo werd het op een apocriefe of legendarische manier afbeelden van heiligen veroordeeld.

De nieuwe regels werden in de Zuidelijke Nederlanden echter al snel met voeten getreden. Dat gebeurde onder meer onder invloed van de gilden, die niet konden accepteren dat zij hun patroonheiligen niet meer op de oude wijzen mochten uitbeelden.¹⁰¹ Na de gilden volgden de religieuze orden die in de zeventiende eeuw meer en meer hun oude kloosterdevoties (her)introduceerden. Hun ordeheiligen bleven beeldbepalend voor de orden en bepaalden in toenemende mate de beeldcultuur van de religieuze kunst in de zeventiende eeuw. In het kielzog hiervan staat de heropleving van de volksdevoties, inclusief alle vormen van bijgeloof. Beeldverering, bedevaarten en processies werden door de orden gestimuleerd en geïncorporeerd in hun missies. De karmelieten herintroduceerden het scapulier, de dominicanen of predikheren de rozenkrans (afb. 8.17) en de augustijnen de riem. De franciscanen of minderbroeders droegen een touw of een koord (afb. 7.5), dat verwees naar de passie van Christus, in het bijzonder Zijn gevangenneming, en naar het boetekoord van de heilige Franciscus.¹⁰² Zonder uitzondering werden aan deze ordeteken wonderbaarlijke krachten toegeschreven. Indien men ze bij het sterven en begraven droeg, kon Maria de overledene op tijd uit het vagevuur 'bevrijden'. De miraculeuze en genezende kracht van deze ordeteken werden mede gepropagandeerd en verspreid door middel van devotieprenten. De indruk bestaat dat die herleving van devotionalia in veel gevallen resulteerde in uitwassen, zoals die ook in de late Middeleeuwen voorkwamen.¹⁰³

De karmelieten vormden bij uitstek een orde die teruggreep op de verworpen devoties van de late Middeleeuwen. Niet alleen de eigen ordeheiligen speelden een belangrijke rol bij hun kloosteridentiteit, maar ook hun mystieke en op mirakels gebaseerde geloofsleven. Deze ontwikkelingen leidden begrijpelijkerwijze tot een steeds grotere weerstand van de zijde van de seculiere geestelijkheid, wier denkbeelden in de zeventiende eeuw aan invloed wonnen.¹⁰⁴

8.16

Devotieprenten met diverse mirakelen:

- a. *Het eerste wonder van het heilig Scapulier*
- b. *De leeuw van Brussel*
- c. *Uit het water gered*
- d. *Onkwetsbaar*
- e. *Het wonder van Cremona*

*Abraham van Diepenbeeck (ontw.),
ca. 1650, gravure, ieder ca. 10 x 7 cm*

*Boxmeer, Nederlands Carmelitaans Instituut,
map 02-30, 33, 40, 41, 42*

In de Zuidelijke Nederlanden, waar de reguliere geestelijkheid een grote invloed had, zorgden de tegenstellingen weliswaar voor onrust, maar escaleerde de situatie niet.¹⁰⁵ Bovendien werden de denkbeelden en devoties van de regulieren openlijk gesteund door het aartshertogelijk paar Albert en Isabella.¹⁰⁶ De controversen tussen de reguliere en de seculiere geestelijkheid vormden in de Republiek een basis voor een heftig en langdurig conflict, dat zijn stempel drukte op de geschiedenis van de katholieken in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Dat de missiemethoden van Couvrechef – zoals die bijvoorbeeld in de hierboven besproken boekjes uiteen worden gezet – op groot verzet stuitten bij de seculiere geestelijkheid, is niet verwonderlijk.

In zijn standaardwerk over Maria uit het begin van de twintigste eeuw heeft pater Kronenburg veel kritieken tegen de devotionele uitwassen bijeenvergarend en weergegeven.¹⁰⁷ De kritieken zijn vergelijkbaar met die welke pastoor Kemp in zijn suffragia-handleidingen verwoordde (zie paragraaf 7.4). Ter illustratie worden hier enkele van de citaten die in Kronenburgs studie zijn opgenomen, weergegeven.

Uit een anonieme bron, getiteld 't Ontrust Gemoed gerust gestelt', citeert hij: 'Eenige hebben onder 't eeren van Maria een hoop grollen ingevoerd, en verscheyde boeken met valsche miraculen en goddelooze fabulen gevult. Indien gij curieus syt, leest maar onse Lieve Vrouwe Saterdag, de Miraculen van den Roose-kran, de boekjens, die van den Scapulier handelen, en gij zult 'er zoodanige vertellingen in vinden, dat het een eerlijk mensch schaamt.'¹⁰⁸ P. de Ligny schreef: 'Het scapulier, de rozenkrans, de cingel en andere dusdanige volksdevoties en de broederschappen zijn slechts theaterdevoties, waardoor de monniken het onwetende volk begoochelen en in slechte gewoonte van zondigen houden';¹⁰⁹ 'De broederschapsboeken zijn opgevuld met dwalingen, bijgeloovigheden en leugens.'¹¹⁰

Maar de tegenpartij mengde zich ook in de polemiek. Kronenburg citeert de derde aanklacht in het schuldboek van de jansenisten tegenover de gewone praktijken der Mariaverering: 'Al te onwaardig spreken zij over [...] de rozenkransen, de scapulieren, de koordjes en andere dergelijke teekenen van godsvrucht, alsook over de godvruchtige broederschappen door de Apostolischen Stoel goedgekeurd; over de bedevaarten naar heilige plaatsen, enz.' De regulieren vonden gehoor in Rome. Op 13 mei 1702 werd de apostolisch vicaris Petrus Codde, evenals zijn voorganger Neercassel, uit zijn ambt geschorst. Het pleit was beslecht en resulteerde er onder andere in dat Nederland in de achttiende eeuw verder werd overvoerd met devotionalia van allerhande (dubieuze) soort.¹¹¹

8.17
 Maria als moeder van de rozenkrans met de H.H. Dominicus en Rosa, broederschapsprentje van de orde der predikheren Cornelius de Boudt (uitg.), ingekleurde gravure, ca. 1725, 9,5 x 7 cm Breda's Museum, BT 1230

Couvrechef stond slechts aan het begin van het conflict. Toen zijn boekje tegen de pest in 1664 verscheen, kreeg het nog de kerkelijke goedkeuring van de toen meer gematigde Nederlandse apostolisch vicaris Jacobus de la Torre.¹¹² Gezien de grote toewijding en inzet die de paters en priesters tijdens de pestrampen van 1652-1657 en 1664-1667 aan de dag legden, zal het respect voor hen het toen nog hebben gewonnen van een meer kritische benadering. De verschillen in opvattingen tussen de reguliere en seculiere geestelijken, waarbij de 'preciezen' de denkbeelden en methoden bekritiseerden waarmee de regulieren de gelovigen aan zich wilden binden, zullen tijdens periodes waarin de pest woedde niet of nauwelijks aan de orde zijn gesteld. Bij beide epidemieën kwamen tienduizenden mensen om het leven: meer dan tien procent van de bevolking in de grote steden.¹¹³ Het zijn rampen die het sociale en maatschappelijke leven op alle fronten moeten hebben ontwricht.

Tot Munchen wordt ook alle dagen een Muzicale Misse gezongen, voor alle de broeders en zusters, nevens een zeer treffelyke Litanie.

Desgelyks wordt ook voor de afgestorven broeders en zusters, alle jaren, op den eersten Woensdag na maria Geboorte, een jaargetyde gehouden, met veel H. Misen en groote aandachtigheid.

Te Munchen is ook het Broederschap Altaar geprivilegieerd, dat men alle Woensdagen door 't geheele jaar, als mede in 't Octaaf van Alderzielen, aldaar kan Misse laten doen voor de overledene broeders en zusters, en met dezelfde intentie ook op alle plaatfen daar men ingeschreven is.

Dit alles is in een Broederschapboekje breder te vinden, hetwelk een iegelyk, om de troostelyke Gebeden die daar in zyn, moet trachten te bekomen.

Te AMSTERDAM,

Ter Boek- en Plaatdrukkerye van de Wed. F. J. VAN TETROODE, in de Kaiverstraat, in de Berg Calvarie.

4457

Inschryf billet, der vereenigde Broederschap van de H. Maagd MARIA, tot Munchen ingesteld, en van den Paus INNOCENTIUS den XI. toegestaan, geapprobeerd, en met groote Aflaten begiftigd, op den 18 Augustus 1684.

AVE REGINA CELORUM.

Ik *Saltye Albeds*
Neme dit H. Broederschap aan ter eeren Gods, en beveele my mits dezen in de bescherminge van JESUS en MARIA.
Ben ingeschreven den *18 den Maay 1814*
door *C. J. Janson R. P. en Broeder*
Lochem

Tot Munchen, word ook alle dagen een Muficaale Misse gezongen, voor alle de broeders en zusters, nevens een zeer treffelijke Litanie.

Desgelyks word ook voor de afgestorven broeders en zusters, alle jaar, op den eersten Woensdag na Maria Geboorte, een jaargetyde gehouden, met veel H. Misen en groote aandachtigheid.

Te Munchen is bok het Broederschaps Altaar gepreviligeert, dat men alle Woensdagen door 't gehele jaar, als mede in 't Octaaf van Allerzielen, aldaar kan Misse laten doen voor de overledene broeders en zusters, en met dezelfde intentie ook op alle plaatfen daar men Ingeschreven is.

Dit alles is in een Broederschapboekje breder te vinden, het welk een iegelyk, om de troostelijke Gebeden die daar in zyn, moet tragten te bekomen.

Te DEVENTER,

Bij J. W. ROBIJNS.

4456

Inschryf billet, der vereenigde Broederschap van de H. Maagd MARIA, tot Munchen ingesteld, en van den Paus INNOCENTIUS den XI. toegestaan, geapprobeerd, en met groote Aflaten begiftigd, op den 18 Augustus 1684.

AVE REGINA CELORUM.

Ik *Albeds*
Neme dit H. Broederschap aan ter eeren Gods, en beveele mij mits dezen in de bescherminge van JESUS en MARIA.
Ben Ingeschreven den *16 den September*
1832 door J. P. Buitendijk

PRENTEN EN DEVOTIONALIA TER VERERING EN ALS DECORATIE

9.1 GEWIJDE DEVOTIONALIA

De strijd tussen reguleren en seculariseren over de interpretatie van devotionalia speelde zich verhevigd af vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw. De scheidslijn tussen die twee in de periode daaraan voorafgaand is zeker niet altijd even helder te trekken, maar de sluimerende oude, veelal controversiële devoties, waaronder de beeldverering, bedevaartcultus, amuletverering en aflaten, werden spoedig na de Reformatie maar al te graag opgepakt en bevestigd.¹

In dit hoofdstuk zullen voorbeelden worden besproken waaruit blijkt hoe klein het verschil was tussen de officiële rooms-katholieke leer, die de beeldverering veroordeelde, en de dagelijkse praktijk waarin de objecten maar al te vaak niet alleen werden verheven tot amuletten, maar ook van officiële zijde als zodanig werden gepresenteerd en goedgekeurd.

In het tweede deel zal worden ingegaan op andere materiële objecten die – op dezelfde wijze als de devotieprenten – als hulpmiddel werden aangewend bij het gebed. Tot slot zullen devotieprenten worden besproken die een andere functie hadden en bijvoorbeeld ter decoratie dienden.

In één van de handschriften van de maagden uit ‘Den Hoek’ is een interessante tekst opgetekend (bijlage IV).² Het gaat om een handschrift met geestelijke punten en meditatieën dat werd afgeschreven door Immetgen Claes Mol. Zij kopieerde een tekst uit 1607 van een marginaal drukwerk, dat werd geleverd bij haar rozenkrans.³ Aan het eind van de tekst noteerde zij de datum 6 juli 1607, hetgeen wil zeggen dat zij deze tekst direct of kort na de aanschaf van haar rozenkrans aan het papier moet hebben toevertrouwd.

Dergelijke authentieke briefjes behorende bij devotionalia zijn vrijwel altijd verloren gegaan. De teksten hierop geven interessante informatie over de aflaatpraktijken die verbonden waren aan voorwerpen. Hoewel de uitgever van het marginale drukwerkje Jan Mommaert, blijkens de gekopieerde tekst afkomstig was uit Brussel, vond deze rozenkrans met het bijbehorende briefje kennelijk snel zijn weg naar Haarlem. Dit is opnieuw een bewijs dat de handel in boekjes en devotionalia tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden geen of weinig belemmeringen kende. De tekst geeft instructies voor gebeden waarmee aflaten konden worden verdiend. Aflaten werden door paus Paulus V (1550-1621, paus vanaf 1605)

9.1

‘Inschrijfbillet der Vereenigde Broederschap van de H. Maagd Maria’
Wed. F.J. van Tetroode te Amsterdam (uitg.), ca. 1800, houtsnede en
boekdruk, 13,5 x 15,5 cm
Utrecht, MCC, ABM dp4457

9.2

‘Inschrijfbillet der vereenigde Broederschap van de H. Maagd Maria’
J.W. Robijns, Deventer (uitg.), ca. 1800, houtsnede en boekdruk,
13 x 15 cm
Utrecht, MCC, ABM dp4456

via zijn nuntius Decius Carafa meegegeven aan ‘croonen, rosenhoijkens, cruijcken, medaillien en gewijde beeldekens’. Deze bron geeft aan dat prentjes – ‘gewijde beeldekens’ – op dezelfde manier konden functioneren als andere devotieobjecten. Al deze gebruiksvoorwerpen dienden ter ondersteuning van het gebed.

Immetgen Mol kopieerde de tekst zeer zorgvuldig. Het lijkt erop dat zij deze aflaatvoorwaarden min of meer beschouwde als een op zichzelf staand gebed, zoals we dat ook zien aan aflaat oefeningen die soms gedrukt zijn op devotieprentjes. De aflaatvoorwaarden behelzen een uitvoerige lijst met instructies. Dergelijke methoden waarbij de geloofspraktijk zeer gedetailleerd werd voorgeschreven, zullen in de vroegmoderne tijd een algemeen bekende en een breed toegepaste praktijk zijn geweest die paste in de geest van de Contrareformatie.

Een scala van religieuze rituelen passeert hierin de revue, waaronder het bezoeken, vereren of nuttigen van het heilig Sacrament, het lezen van of luisteren naar preken, het berouwvol biechten van zonden, het bezoeken van kerken, het verrichten van gewetensonderzoek, het beoefenen van de werken van barmhartigheid, het vereren van heiligen of het groeten van heiligenbeelden op straat. Dit alles moest worden gecombineerd met het uitspreken van gebeden (psalmen, getijden, litanieën, antifonen, Mariagebeden, het eren van de naam Jezus en zijn vijf wonden, enzovoort) en vele te repeteren Weesgegroetjes (*Ave Maria*'s) en Onzevaders (*Paternosters*). Voor het geval de rozenkrans (of een van de andere devotionalia) zou breken of kwijtraken, staat aan het einde onder punt 14 vermeld dat een nieuwe (ongewijde) rozenkrans het oude, gewijde exemplaar mocht vervangen, ‘dwelck sal hebben deselfste aflaten ende crachten’. De rozenkrans was in de eerste plaats een middel om de gelovige te laten bidden. Het gegeven dat aan het gewijde voorwerp bepaalde krachten konden worden toegeschreven, was hier van secundair belang. Het object bleek immers eenvoudig inwisselbaar te zijn.

9.2 DE BROEDERSCHAP VAN DE HEILIGE MAAGD MARIA

Op 18 augustus 1684 gaf paus Innocentius XI zijn goedkeuring aan een nieuwe opgerichte broederschap die was toegewijd aan de heilige maagd Maria. Doel van deze nieuwe gemeenschap was te bidden, vooral door middel van het rozenkransgebed en het lezen van missen, om aldus de leden aldus te behoeden voor het kwaad en om hun zielenheil in de hemel te bevorderen.⁴ Aanleiding voor de oprichting was de belegering van Wenen door de Turken. De broederschap stond onder protectie van de keurvorst van Beieren en werd geïnstalleerd in de St.-Petrus-parochiekerk te München.

Wanneer men lid wilde worden, moest men zijn naam doorgeven aan een priester, die deze noteerde op een lijst. Deze lijst werd ter goedkeuring naar de Beierse hoofdstad opgestuurd. Daar werden de gegevens over de leden bijgehouden in een broederschapsboek.

9.3

'Moeder van schoone liefde', afbeelding voorin het broederschapsboekje Broederschap oft Gemeynsaemheynt van Devotie tot de H. Maget ende Moeder Godts Maria, het gezicht van het Christuskind is weggesleten door het veelvuldig kussen. Hendricus Korsten (Gelder), ca. 1730, houtsnede, 12,5 x 7 cm Nijmegen, Universiteitsbibliotheek

9.4

Titelpagina van Broederschap oft Gemeynsaemheynt van Devotie tot de H. Maget ende Moeder Godts Maria, Hendricus Korsten (Gelder), ca. 1730, Nijmegen, Universiteitsbibliotheek

Aan de inschrijving waren geen kosten verbonden. Bij opname in de broederschap werd een inschrijfbiljet overhandigd:

Voor het Inschryven sal men niet nemen, noch geven, op dat men niet vermeent dat het om gifte ofte gewin te doen is: maer die Billetten konnen betaeld worden van die geene, die het wilden doen, dan terwyl soo veel hondert duysent billetten gedrukt worden, kan het Broederschap die kosten niet dragen, maer begeert van die geene die het konnen, betaeld te worden.⁵

Hoeveel volgelingen deze gemeenschap in de Republiek telde, is onduidelijk. In de aangetroffen Nederlandstalige boekjes van de broederschap die zijn verschenen tussen 1699 en 1837, staat telkens hetzelfde verhaal vermeld over de ledenaanwas in Europa 'in vijf jaren'. Er zouden zich maar liefst dertien kardinalen, vijf aartsbisschoppen, de keurvorst van Keulen, prins Clemens van Beieren, achttien bisschoppen, meer dan 10.000 priesters en 23.000 religieuze vrouwen hebben ingeschreven. Behalve deze religieuze leden waren er veel telgen uit de Europese adel bij ingelijfd: 55 prinsen en 20.000 graven en edellieden naast 400.000 'bijzondere personen, welke getal alle dagen toeneemt'. Men had berekend dat er inmiddels 10.000 heilige missen waren gelezen en dat op de feestdagen van Maria 433.000 maal de rozenkrans was gebeden.

Als teken van lidmaatschap werd bij deze broederschap geen riem, koord, rozenkrans of ander object als herkenningsteken verstrekt, maar een 'gewijd beeldeken'. Het inschrijfbiljet bestond uit een gevouwen papiertje van ongeveer 13 x 15 cm met een afbeelding van Maria (afb. 9.1 en 9.2). Boven de afbeelding stond 'Inschrijfbiljet der vereenigde broederschap van de H. Maagd Maria'. Binnenin werd in het kort de 'regel' van de gemeenschap beschreven. Door het opdragen of bijwonen van missen en het bidden van de rozenkrans werden de ingeschrevenen beschermd tegen alle kwaad van lichaam en ziel en werd de kans op een gelukkig sterfuur bevorderd. Wanneer men zich liet inschrijven, kreeg men een volle aflat geschonken, maar dan moest men wel biechten, communiceren en bidden. Vooral zij die in doodsnood verkeerden, moesten dit doen, of – als zij daartoe niet in staat waren – met hun inwendige stem of met het hart Jezus en Maria aanroepen; dat leverde hun een volle aflat op.

'Zoo menigmaal als men het H. Sacrament geleid, of een Processie, Litanie, of Lijk bijwoond, eenen Zieken bezoekt, of een waren Armen herbergt' bood zestig dagen aflat. Voor verdere uitleg werd naar het broederschapsboekje verwezen.

Dit boekje bestaat uit twee delen: het eerste, anonieme deel, bevat een beschrijving van de doelstelling, de geschiedenis en het reglement van de gemeenschap, terwijl het tweede deel zeven gebeden bevat voor de zogenaamde 'Mariaansche week'. Deze gebeden tot Maria waren voor de broederschap geschreven door Constantius Arsonius, pastoor van de St.-Michaëlkerk te Wenen.

Voor dit onderzoek zijn met name drie passages van belang: één over het gebruik van het biljet en twee gebeden om uit te spreken voor een afbeelding. Op uitvoerige wijze wordt hierin ingegaan op de opmerkelijke rituelen die verricht moesten worden met behulp van het broederschapsbriefje. De Maria-afbeeldingen op de briefjes en boekjes waren gewijd. De voorstellingen dienden dikwijls gekust te worden (afb. 9.3) en wanneer iemand in doodsnood verkeerde, moest men het biljet als een schild tegen de duivel op de borst van de stervende leggen en het na de dood met hem begraven. Als men het kwijtraakte moesten de nabestaanden zorgen dat er een ander biljet bij de dode werd gelegd.⁶

De twee gebeden om te bidden bij de afbeeldingen van Maria en Jezus bevatten tevens richtlijnen over de wijze waarop men bij het bidden diende te handelen. Deze rituelen werden als het ware geheiligd door het gebed. Behalve dat men de afbeelding moest kussen, moest men het prentje aan het hart drukken. Daarbij moest de wens worden uitgesproken om met het biljet begraven te worden. Bij het laatste oordeel kon het dan aan Christus worden getoond als entreebewijs voor de hemel; aan het inschrijfbiljet kon Hij namelijk zien dat de overledene was toegewijd aan Zijn Moeder.⁷ In het gebed aan Jezus komen dezelfde rituelen aan de orde, maar klinkt nog meer nederigheid en verering door.⁸

Uit welke geestelijke stromingen de leden van de broederschap afkomstig waren, is niet geheel duidelijk. Dat de gemeenschap populair was in de kringen van de regulieren blijkt uit enkele annotaties en gebruikssporen in exemplaren van de boekjes in de Universiteitsbibliotheek te Nijmegen. In een convoluut bevindt zich een broederschapboekje uitgegeven door de weduwe van Fredericus Johannes van

Tetroode te Amsterdam, samen met *De kleyne Geestelyke wyn-persse*, het franciscaanse broederschapsboekje. Volgens de informatie uit de kleine drukwerkjes werd het initiatief om de broederschap op te richten, genomen door een pater uit de kapucijnenorde. Het tweede deel van het broederschapsboekje, de *Weekelyke oeffeningen tot de H. Maagd Maria* van Constantius Arsonius (clerus Regularis S. Pauli en priester van de Michaëlkerk te Wenen), is voordat het in het Nederlands werd omgezet, in het Duits door een karmeliet vertaald.

Dat de broederschap in kringen van karmelieten populair is geweest, lijkt ook te worden bevestigd door een inschrijfbiljet dat werd uitgegeven door Jan Willem Robijns uit Deventer (afb. 9.2). Dit bevat een afbeelding van een karmelitaanse Madonna met scapulier en draagt het omschrift *Devotissima Imago B.V. Mariae de Monte Carmelo*. Dat men in dit milieu vaker lid was van de broederschap kan worden afgeleid uit een opdracht in een van de (Antwerpse) boekjes, die is ondergetekend door 'Maria Carmelitesse te Boxmeer Elzendaal'.⁹ Op de inschrijfbiljetten van de weduwe van Fredericus Johannes van Tetroode is Maria afgebeeld op een maansikkel (afb. 9.1). Ze bevatten geen verwijzingen naar een religieuze orde. De houtsneden zijn algemeen van aard en lijken niet speciaal voor dit biljet te zijn vervaardigd. Wellicht werden voor dit doel oude houtblokken hergebruikt.¹⁰

De broederschap moet populair zijn geweest in de achttiende eeuw gezien de vele herdrukken. Het vroegste achttiende-eeuwse broederschapsboekje dat werd gevonden, is afkomstig

van de Antwerpse drukkers Godt-gaf Verhulst uit circa 1700. Het werd gevolgd door uitgaven van Hieronymus Verdussen (†1717) en Alexander-Josephus Everaets (†1722). De boekjes werden in ongewijzigde vorm heruitgegeven door de Amsterdamse boekuitgevers Cornelis Stichter (†1705), Gerardus van Bloemen (vóór 1745), Hendrik (en Cornelis) Beekman (vóór 1776),¹¹ Theodoor Crajenschot (†1803), (weduwe) Fredericus Johannes van Tetroode (†1801), alsmede door de boekdrukkers Anthoni van Zwaanen uit Rotterdam en Hendricus Korsten uit Gelder (afb. 9.4). De laatste uitgave van het boekje dateert uit 1837 en werd gedrukt door P.L. van Santen uit 's-Hertogenbosch.¹²

Eén van de twee in het Catharijnenconvent bewaarde inschrijfbiljetten is afkomstig van de weduwe van Fredericus Johannes van Tetroode uit Amsterdam. Dit briefje van 'Aaltje Alberts' is voorzien van de handgeschreven tekst '15den Meij 1817 door C.J. Janson R.P. en Priester te Dockum' (afb. 9.1). De ander is gedrukt door de Deventer uitgever Jan Willem Robijns (afb. 9.2). Op dit laatste biljet staat de handgeschreven tekst: '16de september 1832 door J.H. Smits R.C. Pastoor.' Het feit dat een van de voorschriften van de broederschap luidde dat men begraven moest worden met een biljet, zal er mede toe hebben bijgedragen dat er van deze drukjes slechts enkele zijn overgeleverd, wat ze zeldzaam en bijzonder maakt.

9.5
Antonius abt
Anoniem, beeldje van
geel koper met sporen van
verguldsel, hoogte 11,6 cm
Particuliere collectie

Niet alleen prenten zijn overgeleverd als hulpmiddel bij het gebed: ook andere voorwerpen konden als zodanig functioneren.¹³ Anders dan bij de devotieprenten, waarvan we aan de hand van de gebruikscontext kunnen vaststellen dat ze in de Noordelijke Nederlanden als gebedshulp zijn gebruikt, is dat minder zeker te zeggen voor overige devotieobjecten, maar het ligt wel voor de hand. De bekendste is de rozenkrans. Aan de overgeleverde zeventiende-eeuwse exemplaren zijn soms nog medailles met heiligenafbeeldingen bevestigd.¹⁴ Ze dienden niet alleen als hulpmiddel bij het gebed, maar ook als amulet ter bezwering van het kwaad. Medailles uit de vroegmoderne tijd zijn, net als bijvoorbeeld ringen met devotieobjecten, zelden overgeleverd.

Er zijn daarnaast ook minder bekende objecten in omloop geweest. Een interessant voorbeeld hiervan wordt bewaard in een particuliere collectie: een klein koperen beeldje van Antonius dat precies tussen twee gevouwen handen past (afb. 9.5). In de groeven van het beeldje zijn nog de restanten zichtbaar van vuurverguldsel, maar voor het overige is het beeld zo intensief gebruikt dat de rondingen van het metaal zijn afgesleten. Deze Antonius diende niet enkel ter decoratie, maar werd letterlijk gebruikt bij de meditatie.

Ook pijparden heiligenbeeldjes werden ingezet als hulpmiddel bij het gebed; deze werden geproduceerd vanaf de late Middeleeuwen. Omdat deze beeldjes minder duurzaam zijn dan die van metaal zullen ze wat minder vaak ter hand zijn genomen. Vanwege hun kwetsbaarheid is slechts een fractie bewaard van hetgeen er ooit moet zijn geproduceerd. Wel in redelijke aantallen bewaard, zijn de kleine pijparden beeldjes die vervat zijn in reliekendosjes.¹⁵

Van koper is een bewaarde reliekendos waarin een pijparden beeldje van Maria is geplaatst. Het betreft een triptiek waarin aan de binnenzijde relieken werden bewaard. Aan de buitenzijde zijn devotieobjecten gegraveerd (afb. 9.6 a en b). De relieken zijn zorgvuldig verwijderd; slechts de ornamentale omlijsting met de (slecht leesbare) namen getuigen van de ooit aanwezige partikels. In gesloten toestand zijn op de voorkant gegraveerde afbeeldingen te zien van Cornelius en Ignatius, en Latijnse teksten (*Ora pro nobis*; bid voor ons). Op de achterzijde is een Calvariescène afgebeeld met Maria, Johannes en Maria Magdalena. Rondom staat de tekst 'bidt voor Guilhelmus van Nieukercke'. Wilhelmus van Nieukercken werd omstreeks 1642 geboren te Utrecht. In 1670 werd hij benoemd tot pastoor van Lutjebroek; daar woonde ook zijn broer Cornelis, wiens patroonheilige op het triptiek is afgebeeld. Tot zijn dood op 19 maart 1677 bleef Wilhelmus in dit Noord-Hollandse dorp vlakbij Enkhuizen actief als zielzorger.¹⁶

Behalve op reliekenkasten werden er ook heiligenvoorstellingen gegraveerd op andere religieuze voorwerpen. Zo was bij de aarts priesters van Salland, die gezeteld waren in Zwolle, vanaf de zeventiende eeuw een zilveren oliedos met de afbeelding van de H. Lebuïnus in gebruik.¹⁷

Een ander fraai voorbeeld van een devotieobject met gegraveerde voorstellingen zijn de gebedskransen. Al uit de late Middeleeuwen zijn dergelijke snoeren met daarop gegraveerde afbeeldingen bekend.¹⁸ De voorstellingen konden één voor één worden aangewend ter herinnering of als hulpmiddel voor de 'imaginatie' bij het gebed. In een particuliere collectie bevindt zich een heel bijzonder zeventiende-eeuws gebedssnoer bestaande uit twaalf kralen: vier grote, vier kleinere en vier nog kleinere (afb. 9.7).

De kralen zijn gemaakt van hoorn of been en bevatten drie openingen, waarin, achter glas, een voorstelling is geschilderd. Deze miniatuurschilderingen stellen heiligen en scènes uit de passie van Christus voor. Ze zijn redelijk primitief geschilderd, hetgeen nauwelijks anders mogelijk is op een zodanig klein oppervlak. Oorspronkelijk bevatte het snoer 33 miniaturen, maar daarvan zijn er enkele verloren gegaan. De voorstellingen lijken min of meer op zichzelf te staan; er ligt geen programma aan ten grondslag. Waar het snoer precies vervaardigd werd, is niet bekend. De afbeeldingen lijken te zijn geïnspireerd op Antwerpse voorbeelden en het snoer zelf zou afkomstig kunnen zijn uit de Noordelijke Nederlanden. Vergelijkbare gebedssnoeren zijn aangetroffen in Duitse en Nederlandse collecties.¹⁹

Aan het begin van het snoer is met een kettinkje een ring bevestigd met daarin een afbeelding van een vrouwelijke heilige, waarschijnlijk Catharina van Siena. De ring is mogelijk een bruidsring die de eigenaresse ontving bij haar professie of intrede. Ringen met religieuze afbeeldingen moeten in vele variaties hebben bestaan, maar zijn zelden bewaard. Na de ring en één kraal is een dwarse kraal geregen waardoor een kruis wordt gesuggereerd. Voorafgaand aan de meditatie bad men de geloofsbelijdenis of het credo. Deze lange dwarse kraal wordt het 'credokruis' genoemd omdat deze schakel de gebruiker moest aanzetten tot het bidden van dit gebed. Aan het einde van het snoer is een zilveren kruis bevestigd. Aan de ene zijde van dit kruisje is Maria met Kind afgebeeld, aan de andere zijde Christus. Het kruis is hol en kan worden opengemaakt. Er zit nog een aantal relieken in, die net als de afbeeldingen bestemd waren voor de meditatie. Het snoer vormt met zijn combinatie van afbeeldingen, kralen en relieken een veelomvattend object voor privé-devotie.

Relieken in combinatie met devotieobjecten komen vaak voor. Zo werden vanuit Antwerpen veel reliekenkasten verspreid, met aan de ene zijde de relieken van heiligen en aan de andere zijde heiligenafbeeldingen (afb. 9.8).²⁰ Daarnaast werden prenten verwerkt in reliekenkasten of -houders. In het Breda's Museum worden enige van zulke kastjes bewaard afkomstig van de zusters karmelieten uit Bergen op Zoom. Het zijn schitterende voorbeelden van *Klosterfrauenarbeit*. In het midden zijn prentjes geplaatst, omringd door kunstig versierde en bevestigde relieken. De kastjes werden bij hoge feestdagen uitgesteld in de kapel en de kapittelzaal van het klooster. Achterop het afgebeelde voorbeeld met een prentje van Anna van St. Bartholomé, hebben de zusters zorgvuldig, op een oud behangsel, het onderschrift van het betreffende devotieprentje geplakt (afb. 9.9).²¹ Het prentje, dat gemaakt werd door de graveur Theodoor Jonas van Merlen, is ingekleurd met schelpengoud. Het reliekkastje is waarschijnlijk pas vervaardigd in de achttiende of negentiende eeuw. Zusters verspilden geen spullen en gooiden zelden of nooit materiaal weg dat kon worden hergebruikt voor iets anders.

Vaak zijn de relieken in verband te brengen met de daarbij afgebeelde personen. Nog steeds worden in zuidelijke katholieke landen prentjes aangetroffen waarop een reliek van de betreffende persoon is bevestigd (afb. 9.10). Op deze manier werd opgeroepen tot gebed, in de hoop zo de wonderen te bevorderen die noodzakelijk werden geacht voor de zalig- of heiligverklaring van de afgebeelde persoon. Ook dit gebruik is ontstaan in vroegere eeuwen.

Ter herinnering aan een overledene konden, behalve devotieprenten, zilveren penningen worden uitgedeeld. Met zekerheid is vast te stellen dat deze penningen in de Noordelijke Nederlanden werden vervaardigd.

9.6
 Reliekendoosje met
 gegraveerde afbeeldingen
 van Cornelius, Ignatius
 en een Calvariescène.
 Voormalig eigendom
 van Wilhelmus van
 Nieukercken, tot zijn
 dood pastoor van
 Lutjebroek, wiens
 naam in het triptiek is
 gegraveerd.
 Anoniem, ca. 1670, geel
 koper met versieringen
 van relieken (die zijn
 verwijderd) en in het
 midden een pijparden
 Mariabeeldje 9 x 6 cm;
 open 9 x 12 cm.
 Particuliere collectie

9.7
 Gebedsnoer met kruis
 gevuld met relieken en
 met een bruidsring
 De kralen zijn van hoorn
 of been, achter glas zijn
 voorstellingen geschilderd,
 totale lengte 58,2 cm
 Particuliere collectie

9.8
 Reliekendoosje met
 aan de voorzijde een
 geschilderde voorstelling
 van Theresia van Avila
 Anoniem (Antwerpen),
 tekening in kleur,
 4,6 x 3,2 cm
 Breda's Museum, B 3756

Deze kostbare medaillons werden in kleinere oplagen vervaardigd, maar het gebruik was hetzelfde: zij dienden ter memorie en konden de gelovige stimuleren om te bidden voor het zielenheil van een overledene. In Museum Amstelkring te Amsterdam wordt zo'n penning bewaard, daterend uit 1698, om de herinnering levend te houden aan Catharina Hartman (afb. 9.11), zeer waarschijnlijk een geestelijke maagd.²² De voorzijde is gedecoreerd met Catharina's patroonheilige Catharina van Siena. Op de achterzijde is gegraveerd: 'bid voor de ziel van Catharina Hartman obiit 18 juny 1698'. Overigens was het vervaardigen van penningen ter herinnering aan een overledene een gebruik dat eveneens opgang vond in niet-katholieke milieus.

9.9
Reliekenlijst met in het midden een devotieprentje van Theodoor Jonas van Merlen afkomstig van de zusters Karmelitessen uit Bergen op Zoom
19de eeuw, 25 x 30 cm
Breda's Museum, B 933

9.10
Ignatius van Loyola en enkele van zijn volgelingen met opgeplakt reliek Isabella Hertsens, ca. 1750, gravure, 12 x 8 cm
Breda's Museum, BT 2492

9.11
Overlijdenspenning van
Catharina Hartman,
18 juni 1698 met op
de voorzijde haar
naamheilige Catharina
van Siena
Zilver, gegoten en
gegraveerd, 3,7 x 3,1 cm
Amsterdam, Museum
Amstelkring

9.12
Portret van een biddende
jongeman met aan de
muur een afbeelding van
het Vera Icon
Petrus Christus, ca. 1450,
olieverf op paneel,
35,6 x 26,4 cm
Londen, The National
Gallery

9.4 OBJECTEN MET DEVOTIELE VOORSTELLINGEN

Dat maagden met grote passie en hartstocht devotieprenten konden verzamelen, wordt bijvoorbeeld duidelijk uit een fragment uit het levensverhaal van de Maastrichtse maagd Elisabeth Strouven.²³ In 1625 ontdekte Elisabeth dat haar huisgenote, een labiel meisje, haar hele huis had volgehangen met 'briefjes of plaatjes, die zij uit alle gebedenboeken die er in huis te vinden waren, had bijeengezocht'. De volgende dag had het meisje bovendien het hele voorhuis behangen met prenten uit het leven van de heilige Franciscus en andere plaatjes. Hoe zij deze prenten ophing, verteld het verhaal verder niet. Wellicht met spijkertjes want sporen in de vorm van met roest omrande gaatjes zijn teruggevonden op overgeleverd materiaal. Ook zijn er schilderijen bekend waarop prenten zijn weergegeven die op een dergelijke wijze aan de muur zijn bevestigd, bijvoorbeeld op een schilderij met een portret van een jonge man door Petrus Christus uit ca. 1450 (afb. 9.12).²⁴ Op zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse genrestukken zijn echter vooralsnog geen devotieprenten gesignaleerd. Prenten, vooral de grotere knipselprenten zoals die veel gemaakt werden rond 1800, zijn frequent ingelijst overgeleverd.²⁵

Devotieprenten zullen ook ter decoratie zijn gebruikt van eenvoudige schuil- of schuurkerken of privé-kapellen. In de kerk gewijd aan St.-Jan de Doper te Wateringen staat een achttiende-eeuws huisaltaar. Het is afkomstig uit een boerderij te Wateringen, waarin een kamer dienst deed als plaatselijke schuilkerk.²⁶ Links- en rechtsonder in het altaartje bevinden zich twee ingelijste achttiende-eeuwse devotieprenten met afbeeldingen van Christus *Ecce Homo* en de tenhemelopneming van Maria (afb. 9.13).

Voorwerpen konden worden geheiligd met erop geschilderde voorstellingen of opgeplakte devotieprentjes die tegen het kwaad beschermden. In het Museum Catharijneconvent te Utrecht bevindt zich een memorietafel uit 1555 (afb. 9.14). Dit op hout beschilderde drieluik is opgedragen aan de nagedachtenis van Mathijs van der Straten. Het werd mogelijk geschilderd door Meester Aegidius (werkzaam in Zuid-Nederland of Zeeland omstreeks 1555) in opdracht van de Goese rederijderskamer

9.13
 Altaar afkomstig uit een
 boerderij te Wateringen
 waar een kamer als
 schuilkerk dienst deed.
 Nu in de St. Jan de
 Doper te Wateringen,
 ca. 1750, met linksonder
 een gravure op
 perkament Ecce Homo
 en rechtsonder een
 ingekleurde Antwerpse
 gravure op perkament
 met de hemelvaart van
 Maria. De schildering
 van Maria in het midden
 is niet origineel.

‘De Nardusbloem’. Deze werd opgericht in de tweede helft van de vijftiende eeuw en had als devies: ‘Met gantscher herte’.

Maria Magdalena was de beschermheilige van de Goese rederijderskamer, alsook van de plaatselijke kerk. Zij is dan ook het verbindende thema op de drie voorstellingen: op het middenpaneel zijn de drie Maria’s bij het lege graf weergegeven, op het linker is Christus te gast bij Simon de Farizeeër met aan zijn voeten Maria Magdalena en op het rechter paneel verschijnt Christus als tuinman. Onder het middenpaneel bevindt zich een tekstbord. Als de zijpanelen worden gesloten, verschijnen op de buitenzijde van het linker- en het rechterpaneel twee geschilderde prenten die naar de rederijderskamer verwijzen. Ze zijn als trompe-l’oeils aangebracht op een geschilderde marmerimitatie. Op de ene prent, voor de beschouwer links, is een zittende vrouwelijke heilige te zien – Maria Magdalena – omringd door bloeiende planten, de nardusbloemen. Bovenaan prijkt het wapenschild van Karel V, bestaande uit een dubbelkoppige adelaar met keizerskroon en Karels lijfspreuk ‘plvs ovlter’ [oultre]. Linksonder is het wapen van de rederijderskamer afgebeeld, met links drie balken en rechts twee dijen.²⁷ Middenonder is het wapen van Zeeland geschilderd met daarboven de tekst van het devies van de kamer: ‘met · ganser · herten’. Rechtsonder bevindt zich het wapen van Goes, gevierendeeld door schuine ruiten en tweemaal vier leeuwen, en onderaan een gans.

Op de rechterprent is een vaas (mogelijk een verwijzing naar de zalfpot van Maria Magdalena) met nardusbloemen weergegeven met een banderol waarop eveneens ‘met ganser herten’ is te lezen.²⁸ Aan de uiteinden van de banderol bevinden zich opnieuw de wapenschilden van Zeeland en Goes. Beide prenten zijn ongetwijfeld gebaseerd op bestaande houtsneden, waarvan een voorbeeld voorin het ‘Rekeningboek’ van de kamer door Meertens wordt beschreven.²⁹ Behalve ter decoratie zijn de geschilderde prenten mogelijk aangebracht om de leden van de rederijderskamer tegen het kwaad te beschermen.

Ook handschriften konden op vergelijkbare wijze worden voorzien van losse prentjes. Zo werden bijvoorbeeld in de band van een vijftiende-eeuws handschrift met devote teksten van het oude Convent der Susteren in Weesp twee devotieprenten aangetroffen: voorin een houtsnede met de afbeelding van Maria op de maansikkel, achterin een fraaie vroege kopergravure met de verschijning van Maria aan een kanunnik, geflankeerd door diens patroon Augustinus (afb. 9.15).³⁰ Dat dit verschijnsel ook later nog voorkwam, bewijzen twee gravures – één van Nicolaas Lauwers (Christus met de *Arma Christi* in een wijnkelk) en één van Hieronymus Wierix (Franciscus Xaverius en Ignatius van Loyola)³¹ – die werden aangetroffen in de band van een verzameling handschriften van Johanna van Randenraadt (1610–1684), een mystieke maagd uit Roermond.³²

9.14

Triptiek met scènes uit het leven van Maria Magdalena.

Op de buitenzijden zijn devotieprenten geschilderd van Maria Magdalena en een vaas.

Meester Aegidius (werkzaam in Zuid-Nederland of Zeeland omstreeks 1555), olieverf op paneel, 62 x 57 cm (middenpaneel), 50,5 x 28,5 cm (links) en 50,5 x 29,5 cm (rechts)

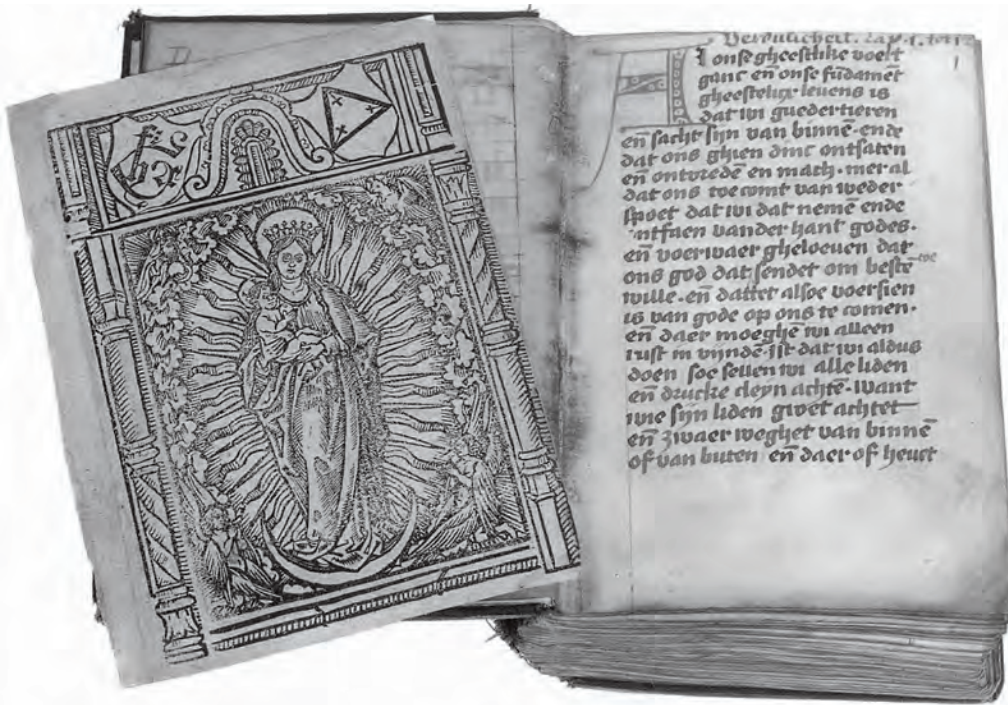
Utrecht, MCC, RMCC s177

9.15

Devote teksten van het oude Convent der Susteren te Weesp. Handschrift waarin de volgende devotieprenten zijn aangetroffen: een houtsnede met Maria op de maansikkel en een gravure van een verschijning van Maria aan een kanunnik met achter hem zijn beschermheilige Augustinus
Anoniem, ca.1480, houtsnede en gravure, resp. 12 x 8,5 cm en 8,5 x 7,5 cm
Utrecht, MCC, BMH h105 en BMH g19 en 22

9.16
 Eetkamer in het poppenhuis van Petronella Dunois, ca. 1675 Amsterdam,
 Rijksmuseum:

- a. De eetkamer, ca. 1675
- b. Aanbidding van het Kind door Maria en Jozef, anoniem, ca. 1650,
 ingelijste ingekleurde gravure op perkament, 7,3 x 9,5 cm

- c. H. Christina, anoniem, ca. 1650, ingelijste ingekleurde gravure op perkament, 9,4 x 6,5 cm
- d. Maria met Kind, Pieter van Lisebetten (grav.), ca. 1660, ingelijste ingekleurde gravure op perkament, 9,3 x 12,7 cm

Het meest bijzondere Noord-Nederlandse object waarin devotieprenten zijn aangetroffen, is wel het Amsterdamse poppenhuis van Petronella Dunois (ca. 1676); het bevindt zich nu in het Rijksmuseum te Amsterdam.³³ In de eetzaal hangen zeven schilderijen waaronder vier religieuze voorstellingen. De schilderijtjes met religieuze voorstellingen zijn oorspronkelijk devotieprenten die zijn gevat in lijstjes (afb. 9.16). Ze zijn gedrukt op perkament, bezitten een uitzonderlijk hoge artistieke kwaliteit en zijn, mede door hun functie van kostbaar verzamelobject, overgeleverd in perfecte staat. Hoewel het religieuze voorstellingen betreft, zijn ze uitstekend in te passen in de profane context van het Hollandse interieur in de zeventiende eeuw, waar immers ook religieuze kunst werd opgehangen. Eén prentje, getiteld *Sancta Mater Dei*, is gesigneerd door Pieter van Lisebetten. Daarnaast hangt een Christina, een Maria met Kind, Johannes en een engel, en een heilige Familie. Christina is, net als de overige drie voorstellingen, gehoogd met goud, en in de sluier is zilver verwerkt.³⁴ De inkleuring is zo uitzonderlijk fraai, dat men zich wel moet afvragen of deze afbeeldingen niet speciaal voor het poppenhuis werden ingekleurd. Petronella Dunois heeft in ieder geval een zeer goed oog gehad bij het uitzoeken van deze prenten.

In oude poppenhuizen, zoals ook in dat van Petronella, hangen vaak miniatuurbordjes aan de muur. Het versieren van wanden met kostbare porseleinen borden was in de vroegmoderne tijd een gangbare praktijk. Deze werden in China en Japan besteld, volgens opdracht van voorstellingen voorzien en door handelslieden per schip naar Europa vervoerd: het zogenoemde *chine de commande*. In 2002 zijn in Londen vier zeer zeldzame *chine de commande*-borden geveild met afbeeldingen van vier apostelen die identiek zijn aan afbeeldingen op Antwerpse devotieprenten (afb. 9.17).³⁵ Omdat het apostelen betreft, is het aannemelijk dat de reeks borden oorspronkelijk uit twaalf exemplaren heeft bestaan. De afgebeelde apostelen – Simon, Petrus, Matteüs en Philippus – zijn, gezien de uiteenlopende stijl, waarschijnlijk gebaseerd op prenten uit verschillende reeksen.³⁶

De figuren van Simon en Philippus zijn duidelijk gekopieerd naar gegraveerde voorbeelden. De florale motieven en voluten zijn namelijk bekende versieringen op devotieprenten uit het begin van de achttiende eeuw. Ook Mattheüs lijkt gebaseerd te zijn op een devotieprent: de heilige Geest in de vorm van een duif duidt onmiskenbaar op een Antwerps voorbeeld. Philippus heeft meer weg van de stijl van een geschilderde Antwerpse 'miniatuur'. De namen van de prentmakers zijn niet overgenomen op de borden, waardoor het moeilijk is er een datum aan te verbinden. De borden worden gedateerd omstreeks 1740, de voorbeelden zouden ouder kunnen zijn, van rond 1700.

De voorstellingen op devotieprenten werden niet alleen gekopieerd op aardewerk, maar ook op zilver, koper en tin. Zo zijn talrijke van zulke devotionele voorstellingen terug te vinden op liturgisch vaatwerk, zowel gekopieerd naar Vlaamse als naar Hollandse stichtelijke prenten.³⁷ Op vrijwel alle soorten van ambachtelijk gedecoreerde gebruiksvoorwerpen uit die tijd komen religieuze voorstellingen voor: op glazen, haardplaten, kasten, kistjes, enzovoort.³⁸ Daarnaast kon het interieur worden aangekleed met religieuze behangsels, tegeltableaus, goudleer of stucwerk.³⁹ Opvallend is dat, in vergelijking met het grote aantal bijbelse voorstellingen die men op tegels aantreft, er slechts zelden heiligen op voorkomen.⁴⁰ Tegeltableaus met heiligen zijn daarentegen wel overgeleverd.⁴¹

9.5 TOT SLOT

Naast devotieprenten waren er in de Noordelijke Nederlanden meer objecten met devotionele voorstellingen in omloop die eenzelfde doel dienden. Het valt buiten het kader van deze studie om alle voorwerpen te behandelen: voor ieder object zou een zelfstandige studie gerechtvaardigd zijn.⁴²

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw werden devotieprenten, behalve als hulpmiddel bij het gebed, steeds meer aangewend als wonderdadig en beschermend amulet.

De traditionele functies, die van leermiddel en geheugensteun, verdwenen steeds verder naar de achtergrond. Bij reliekendosjes, al of niet in combinatie met een afgebeelde heilige, werd de vermeende beschermende uitwerking ervan op een gegeven moment zelfs belangrijker geacht.

De reden waarom de verering van devotieprenten de overhand kreeg boven de tijdens het Concilie van Trente gestelde voorwaarde dat het beeld als zodanig niet vereerd mocht worden, is in de inleiding van dit boek reeds ter sprake gekomen.⁴³ De katholieke bevolking had steeds minder behoefte aan diepgravend onderricht uit de bijbel en het navolgen van de deugden van de heiligen. Het volk diende te overleven en daarbij kwam het (bij)geloof snel om de hoek kijken. Regulieren speelden hierop in: oude volksdevotionele gebruiken en rituelen werden door hen aangewend om de zielen te herwinnen voor de goddelijke liefde. Van officiële zijde werden deze praktijken gedoogd en soms zelfs bevorderd, zoals in het geval van de broederschap van de heilige maagd Maria. Het is overigens moeilijk aan te geven waar precies de verering van het object de functionele betekenis gaat domineren. In dit verband kunnen bijvoorbeeld ook de eetbare prentjes worden genoemd. Door deze op te eten zou men nieuwe krachten krijgen en, in geval van ziekte, kunnen genezen. Soms werden ze zelfs aan dieren gevoerd. Concrete voorbeelden van dit soort prentjes uit de vroegmoderne tijd zijn in de Noordelijke Nederlanden moeilijk te vinden.⁴⁴

Een ander fraai voorbeeld van volksdevotionele objecten zijn de zogenoemde 'zegenformulieren': opvouwbare pakketjes met prenten, gebeden, kruiden en amuletten die vooral door de reguliere geestelijkheid werden verspreid. Ze werden op zak gedragen en soms ingenaaid in kleren (afb. 9.18).⁴⁵ Het feit dat er zoveel van deze pakketjes zijn teruggevonden in museale collecties wijst erop dat ze ook in de Noordelijke Nederlanden moeten hebben gecirculeerd.

De overal toenemende culturele verarming aan het einde van de zeventiende eeuw ging niet voorbij aan de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden. Dit is duidelijk te zien aan de teruglopende artistieke kwaliteit van de devotionalia in die tijd. De vraag naar simpele, makkelijk te begrijpen voorstellingen nam hand over hand toe. Het betrof daarin niet zozeer de economische waarde van de prenten: in de loop van de achttiende eeuw werden juist de meer kostbare kant- en applicatieprenten populair. De voorstellingen op deze vaak arbeidsintensieve prenten blonken echter uit in eenvoud en helderheid; de kuise, maar vaak uitdagende en directe blikken van de heiligen moesten de leken aanzetten tot devotie.

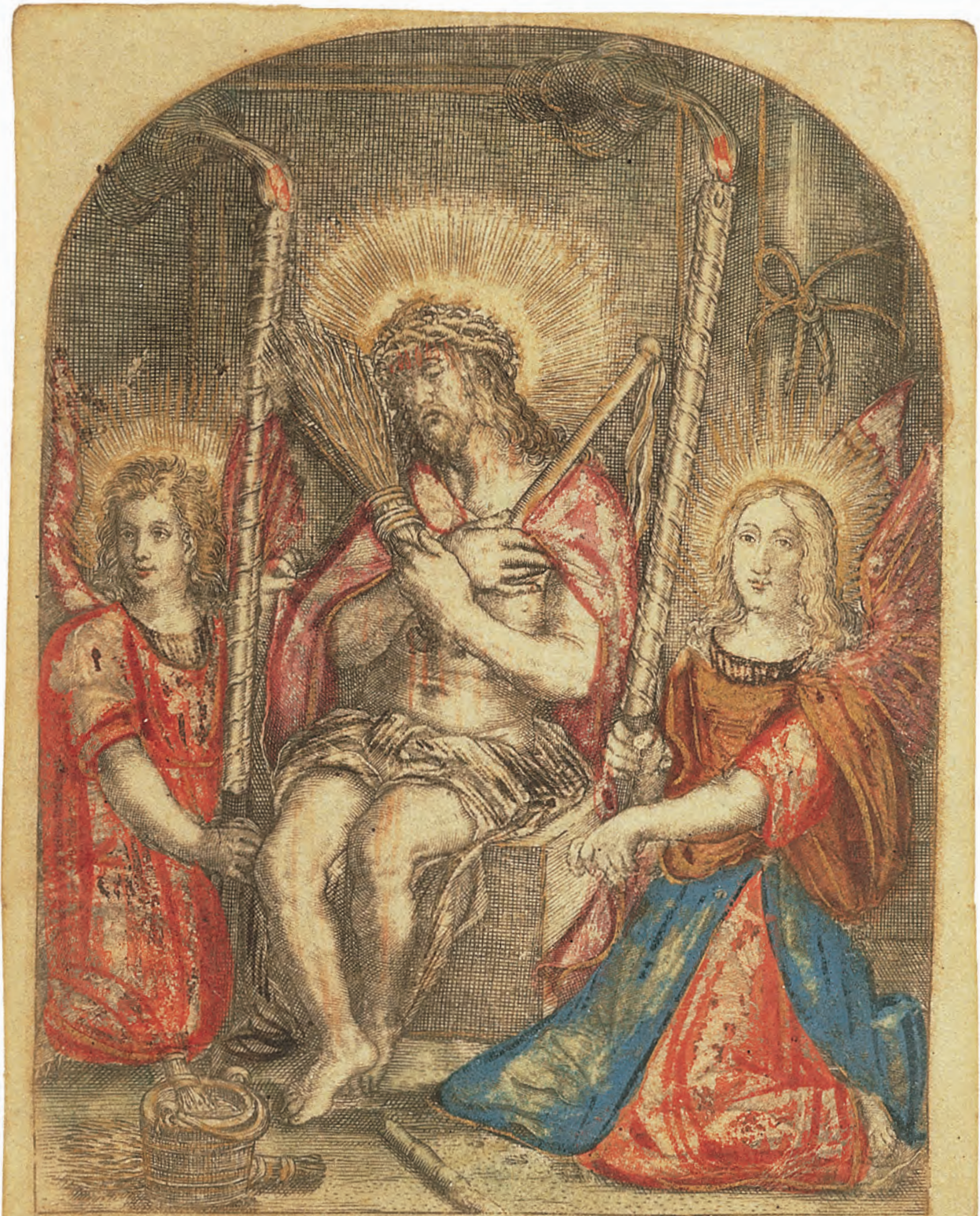
9.17
Vier borden van Chine-de-commande met voorstellingen van Simon, Petrus, Matteüs en Philippus beschilderd porselein, diam. 22,7 cm
Veiling collectie Anton C.R., Dreesmann, Christie's Londen, 10 april 2002, nrs. 475-478

9.18
Zegenformulier met afbeeldingen van diverse (orde)heiligen in een koperen doosje
Anoniem, gravure met boekdruk, amuletten en kruiden, 18e eeuw,
19 x 14,5 cm,
doosje 7,5 x 5,5 x 1,2 cm
Particuliere collectie

ECCE HOMO
Holtzius pinxit *Alouiceba fecit et c.*

DEVOTIEPRENTEN UIT DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

10.1 DE OPDRACHT VOOR HET GRAVEREN VAN DE PRENTEN VOOR NADALS *EVANGELICAE HISTORIAE IMAGINES*

Alfons Thijs schreef in zijn gedetailleerde studie over de productie van devotieprenten in Antwerpen: 'De reden waarom de Noord-Nederlandse roomsen voor hun bidprentjes gebruikmaakten van prentjes die zij – via de katholieke boekhandel – vanuit Antwerpen lieten komen, lag voor de hand. In het overwegend calvinistische Holland was nooit enige productie van devotieprentjes leefbaar gebleken.'¹ Dat dit laatste niet overeenkomt met de werkelijkheid zal in dit hoofdstuk over devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden worden aangetoond. Hoewel de Antwerpse prenten de Noord-Nederlandse producten in populariteit overtroffen, werden er in de vroegmoderne tijd ook in de Noordelijke Nederlanden grote hoeveelheden devotieprenten vervaardigd.

Nog tijdens zijn leven vroeg Ignatius van Loyola (1491-1556) aan Gerónimo Nadal (1507-1580) om een platenboek samen te stellen waarin de belangrijkste scènes uit het Nieuwe Testament zouden worden afgebeeld, voorzien van stichtelijke overwegingen. Nadal zou het verschijnen hiervan niet meer meemaken. Hij overleed in 1580 te Rome, het manuscript van zijn boek nalatend.

Zijn medebroeder Jacobus Ximenez boog zich over de teksten en gaf ze in 1586 uit. Voor de afbeeldingen vroeg hij in 1585 de Antwerpse uitgever en boekdrukker Christoffel Plantijn voor hem te zoeken naar de beste plaatsnijders die op dat moment actief waren om de geplande 153 prenten te vervaardigen.² Het viel Plantijn niet mee: Peter Furnius en Abraham de Bruijn waren kort daarvoor overleden en Philip Galle en Jan de Sadeler namen geen werk meer aan dat zij buitenshuis moesten verrichten. Plantijn had de ontwerptekeningen die de Romeinse kunstenaar Bernardino Passeri had gemaakt en hem door Ximenez waren beloofd, nog niet ontvangen. Daarom gaf hij Maarten de Vos de opdracht enige voorbeelden te maken. Deze tekeningen zond hij naar zijn oude vriend Hendrick Goltzius met de vraag of hij geïnteresseerd was in de opdracht. Goltzius bleek ook via paters te Rome voor de opdracht te zijn gepolst en had daartoe reeds een gravure met de voorstelling van de drie koningen vervaardigd. Voor het maken van de prenten diende hij naar Rome te gaan, iets wat hij al lange tijd wilde. Eén kunstenaar was echter niet toereikend voor het uitvoeren van zo'n omvangrijke opdracht. Plantijn schreef daarom aan de pater jezuiet Ludovico Tovaricus in Keulen, die een bemiddelende rol vervulde tussen Rome en Antwerpen, dat hij onvoldoende geschikte graveurs kon vinden. In 1586 benaderde Plantijn Philip Galle en Jan de Sadeler

nogmaals, maar Galle wilde geen opdracht aannemen waarvoor hij niet ook de ontwerpen mocht maken en De Sadeler stelde te hoge eisen. Plantijn richtte zich wederom tot Goltzius en deed hem een aanbod: hij vroeg de meester of hij naar Antwerpen wilde komen om de platen te snijden. Hij mocht dan zelf bepalen of hij een deel door anderen zou laten vervaardigen, maar voorwaarde was wel dat hij er zijn naam op zou plaatsten. Bovendien zou Goltzius tal van voorrechten en vrijheden in Antwerpen krijgen: zo zou hij bijvoorbeeld acht jaar lang worden vrijgesteld van accijnzen, belastingen en inkwartiering van soldaten.

Goltzius schreef Plantijn op 29 juni 1586 vanuit Haarlem een brief met de mededeling dat hij bereid zou zijn geweest de opdracht te vervullen, als hij daartoe in Italië te werk zou worden gesteld en dat het hem niet om het werk zelf of het geld ging. Nu echter van hem verwacht werd dat hij de opdracht in Antwerpen zou uitvoeren en bovendien bleek dat Plantijn ook op zoek was geweest naar andere graveurs, zag hij ervan af, zelfs als hij er het drievoudige bedrag voor zou krijgen.³

Op 22 oktober 1586 schreef Plantijn aan Ximenez dat De Sadeler naar Mainz was verhuisd en Goltzius zijn uitnodiging had afgeslagen. Hij kon het alleen nog proberen bij de gebroeders Wierix, maar die waren niet te vertrouwen. Geschikte Antwerpse graveurs verlangden bovendien een veel hogere prijs dan redelijk zou zijn.⁴ Ximenez kon zijn opdracht beter in Rome plaatsen.

Na herhaalde aandrang benaderde Plantijn alsnog de gebroeders Wierix. Zij vroegen acht gulden per dag, maar werkten slechts twee dagen in de week. De resterende vijf dagen verbrasten zij het verdiende geld in 'slechte huizen' en met slechte lieden. Erger nog, zij verpandden hun kleding, en wie hen wilde laten werken, moest hun schulden afflossen en de mannen bij zich in huis zien te houden totdat zij het beloofde werk hadden verricht.

Bij gebrek aan alternatieven deed Plantijn de gebroeders Wierix toch een aanbod. Hieronymus Wierix zegde toe de opdracht te aanvaarden, maar toen hij de tekeningen van Passeri onder ogen kreeg, vond hij ze te slecht van kwaliteit en drong hij aan op nieuwe ontwerpen.⁵ Hij beweerde drie jaar nodig te hebben om de opdracht uit te voeren en wilde nu, na eerst akkoord te zijn gegaan met 30 gulden, 60 gulden per plaat. Zijn broer Antoon aanvaardde de opdracht voor 40 gulden per plaat, mits hij de koperplaten gratis geleverd zou krijgen. Plantijn was bang dat de broers het werk niet in zes jaar zouden klaren, gezien hun losbandige levensstijl. Daarop toog hij nogmaals naar Galle, maar deze weigerde wederom: hij voelde zich inmiddels te oud en het werk zou hem te zwaar vallen.

Het einde is bekend. De Wierixen graveerden het merendeel van de prenten – Antoon 58 stuks en Hieronymus 57 – die ondanks alles worden geroemd om hun precisie en verfijning.⁶

10.1

Christus op de koude steen geflankeerd door engelen met toortsen
Hendrick Goltzius (ontw.), A. Lommelin (grav.), ca. 1650,
ingekleurde gravure op perkament, 9 x 6,5 cm
Utrecht, MCC, OKM dp1996

De overige prenten werden gegraveerd door Johannes Wierix (II), Adriaan Collaert (II), Karel de Mallery (9) en Jan Collaert (I). Eén plaat draagt het monogram 'IN' van een onbekende kunstenaar. Wel verliepen er ruim zes jaar eer de opdracht was voltooid. De eerste druk verscheen te Antwerpen in 1593.

Dit verhaal maakt een aantal zaken duidelijk. Plantijn was voor zijn platenboek op zoek naar de beste graveurs en had de opdracht liever verstrekt aan de te Haarlem woonachtige grootmeester Hendrick Goltzius of aan het Antwerpse bedrijf van de familie Galle, maar die lieten het uiteindelijk afweten. Uit alles blijkt dat er voor Goltzius geen politieke obstakels waren om een dergelijke religieus getinte opdracht aan te nemen. Wel werd hij verzocht hiervoor tijdelijk te verhuizen naar Antwerpen, het centrum van de productie van devotiegrafiek. Dat uiteindelijk de Wierixen werden gecontracteerd, hield voor Plantijn een groot risico in want het waren weliswaar goede, maar geen betrouwbare kunstenaars.

Bij het aantrekken van kunstenaars voor het uitvoeren van deze belangrijke religieuze opdracht was enkel de kwaliteit van hun werk van belang, niet hun levenswijze. Het leidt echter geen twijfel of de opdracht aan de Wierixen vestigde voorgoed hun naam als graveurs van devotionele grafiek. Dat de jezuiten de opdracht uitzetten in Antwerpen en niet in Rome, duidt er tevens op dat deze stad het internationale centrum was van de productie van religieuze grafiek en dat de beste graveurs daar woonden of zich daar vestigden. Dit hangt ongetwijfeld samen met de metropoolfunctie die Antwerpen vervulde op het gebied van de stichtelijke literatuur.

10.2 NOORD-NEDERLANSE GRAVEURS VAN DEVOTIEPRENTEN

Van Goltzius is veel religieuze grafiek overgeleverd, die ongetwijfeld kon worden aangewend voor stichtelijk gebruik. Hij is echter nimmer de geschiedenis ingegaan als een graveur van devotieprenten; daarvoor was zijn kunstenaarsschap te veelzijdig. Bovendien waren zijn stichtelijke prenten over het algemeen van een meer dan gemiddelde grootte, wat ertoe leidde dat zijn werk zelden is terechtgekomen in bekende verzamelingen van devotiegrafiek. Toch maakte Goltzius internationaal school op het gebied van de religieuze kunst. Zijn werk werd gekopieerd en tot voorbeeld gebruikt voor de beeldvorming van de meditatie. Zo gaf Adriaan Lommelin (werkzaam 1630-1677) een devotieprentje uit naar een schilderij van Goltzius met de voorstelling van Christus op de koude steen met twee engelen (afb. 10.1).⁷

Van Goltzius' opvolger en stiefzoon Jacob Matham (1571-1631) is bekend dat deze zich meer toelagde op katholiek beeldmateriaal en dat hij veel opdrachten uitvoerde voor katholieken.⁸ In deze studie zijn we Mathams werk al herhaaldelijk tegengekomen. Verder paste deze kunstenaar zijn stijl enigszins aan onder invloed van de puriteinse stroming, die zuiverheid predikte en naaktheid verwerp.⁹ Zijn veelomvattende devotieprent *Modus Meditandi* (Manier om te mediteren) is in artistiek en iconografisch opzicht een uniek hoogtepunt uit de Noord-Nederlandse grafiek (afb. 10.2). Hierin wordt op indrukwekkende wijze devotionele voorstellingen gecombineerd met geschreven richtingwijzers.

10.2 (p. 230)
 'Modus Meditandi'
 (Manier om te mediteren)
 Jacob Matham,
 vóór 1631, gravure,
 37,7 x 26,6 cm
 Amsterdam,
 Rijksmuseum,
 RP-P-OB-27.252

10.3
 Christus als Salvator
 Mundi en Maria
 Jacques de Gheyn II
 (grav.), Joos de Bosscher
 (uitg.), ca. 1590, gravure,
 11,5 x 14,6 cm

LEONARDVS VEHELIVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 1.

*Te nostrum patris, te raris peritis oritur,
 Sanctis meritis fuerant venerabilior.
 Digne doctrine coluistat laurea danda,
 Quam vultus et nunc a Deo pulcherrima*

NICOLAUS POPPELIVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 2.

*Struulus a populo per usum agnomine datus,
 De servitium tunc, piam, gaudius est.
 Ut parat, cum colligat, fonsq; laborum
 Consonant, sic moeste, digne, ure, fuit.*

IOAN. OSTERWIC, *Coen. Epist.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 3.

*Quis Augustini ad uocant regala coepit,
 Profus, sacrorum, uirginitatis, sui, oritur,
 Quod totis, iure, pui, deceptus, est, olem,
 In Martirium, excepit, rei, confessorum.*

GODEFRIDVS DUNEVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 4.

*Rectorum, studij, me, docta, lectio, fuit,
 Persequens, pectus, uocant, Gallia,
 At, laque, hinc, coelestis, compulsa, abire,
 Vixi, pudicus, sibi, uicque, in, patria.*

ARNOLDVS, *Coen. Epist.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 5.

*O nullus, effanda, Dei, claustra, hinc,
 O raris, ualde, et, singulari, gratia,
 Vita, hinc, manus, ada, uixit, nec, digne, uocant,
 Ferox, scita, uox, tamen, uixit, obijt.*

NICOLAUS PICVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 6.

*Fratribus, ad, uocant, pui, Combaria, uocant,
 Heretico, idem, debet, martirij, fuit,
 Bis, lapsum, pui, Domino, fonsq; fuit,
 Eadem, triumphata, et, digne, digne.*

HIERONYMVS WERDANVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 7.

*Ad, fons, Coloni, postquam, uocant, ab, uita,
 A, Gardano, pectus, uocant, fuit, fuit,
 Antiqua, uocant, fide, fuit, fuit, fuit,
 Ammatia, regala, uocant, fuit.*

THEODORVS EADENVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 8.

*Prout, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Nidus, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Profus, Agnes, fuit, uocant, uocant, uocant,
 Geronij, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant.*

NICASIVS IOANNIS HEZIVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 9.

*Laus, patria, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Et, uocant, uocant, uocant, uocant,
 R. uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Nihil, fuit, fuit, uocant, uocant, uocant.*

WILLEHADVS DANVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 10.

*De, patria, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Geronij, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Martirij, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Fuit, uocant, uocant, uocant, uocant.*

GODEFRIDVS MERVELIVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 11.

*Huius, erat, cura, tempus, uocant, uocant,
 Et, apparatus, uocant, uocant, uocant,
 Sanctus, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Guita, uocant, uocant, uocant, uocant.*

ANTONIVS WERDANVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 12.

*Dignus, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Vita, uocant, uocant, uocant, uocant,
 R. uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Sic, uocant, uocant, uocant, uocant.*

ANTONIVS HORNARIENSIS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 13.

*Pugnat, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Martirij, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Martirij, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Qui, uocant, uocant, uocant, uocant.*

FRANCISCVS RODIVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 14.

*C. uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Vita, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Nihil, uocant, uocant, uocant, uocant,
 In, Martirium, uocant, uocant, uocant.*

PETRVS A. CANVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 15.

*La, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 R. uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Vita, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Vita, uocant, uocant, uocant, uocant.*

CORNELIVS WIGANVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 16.

*Te, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Et, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Quam, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Nihil, uocant, uocant, uocant, uocant.*

IOANNES DOMINICANVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 17.

*Ad, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 In, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Martirij, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Cum, uocant, uocant, uocant, uocant.*

PETRVS BECANVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 18.

*Lit, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Tunc, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Dum, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Anthon, uocant, uocant, uocant, uocant.*

IACOBVS IACOPIVS, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 19.

*Hanc, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Cum, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Hanc, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Ve, uocant, uocant, uocant, uocant.*

IOHANNES, *Coen.*
Cum praecl. Ca. M. 1177
Macham Julij
ad vivum
 20.

*Flores, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Martirij, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Vita, uocant, uocant, uocant, uocant, uocant,
 Martirij, uocant, uocant, uocant, uocant.*

S. WILLIBRORDVS prim⁹ Archiepiscopus
Vltraiectensis. Natalis 7 Nouēb. Crisp. de Pas fecit

10.5
S. Willibrordus
Crispijn de Passe,
ca. 1650, gravure,
10 x 7,2 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp1540

10.4
De martelaren van Gorcum
Jacob Matham, ca. 1630, gravure, 53 x 43 cm
Utrecht, MCC, OKM g503b

10.6
 Haarlemse
 kapittelheiligen
 Jan van de Velde II,
 1632, gravure op zijde, elk
 20,5 x 26,5 cm
 Utrecht, MCC,
 BMH g64 en 65a

De onderschriften zijn in drie talen – Frans, Nederlands en Latijn –, waaruit blijkt dat de prent werd vervaardigd met het oog op de export. De door Knipping betoogde visie dat de graveur hierbij werd gestuurd door een jezuïet¹⁰ is niet waarschijnlijk: deze methode was algemeen bekend.

Van andere Noord-Nederlandse leerlingen van Goltzius, zoals Jacob de Gheyn II (1565-1629) (afb. 10.3), Jan Harmensz. Muller (1571-1628), Pieter Fransz. de Grebber (1600-1655) en Pieter de Jode I (1570-1634), zijn veel religieuze prenten overgeleverd die gebruikt konden worden als hulpmiddel bij de meditatie. Onder de in deze studie behandelde grafiek, zoals devotieprenten met handgeschreven annotaties, prenten die gebruikt werden ter illustratie van handschriften of gedrukte boeken, bevindt zich echter nauwelijks grafisch werk van hun hand. Dit is wel het geval met enkele prenten van Jacob en Adriaen Matham en Crispijn de Passe die eveneens in de Noordelijke Nederlanden werden vervaardigd.

Vermeldenswaardig is hier bovendien de reeks voorstellingen van de martelaren van Gorcum die Jacob Matham omstreeks 1615 graveerde. Deze typische devotieprentjes zijn overgeleverd op één vel in het Museum Catharijneconvent te Utrecht

(afb. 10.4).¹¹ Crispijn de Passe graveerde onder meer een devotieprentje van de vaderlandse heilige Willibrord (afb. 10.5).¹² De eveneens oorspronkelijk uit Haarlem afkomstige graveur Cornelis Visscher (1628-1658) ontwikkelde als specialisme het graveren van pastoorportretten en maakte daarnaast veel devotiegrafiek.¹³ Naar ontwerp van zijn compagnon Pieter Soutman (ca. 1580-1657) graveerde hij een reeks portretten van vroege bisschoppen en geloofsverkondigers uit de Lage Landen.¹⁴

Een vergelijkbare reeks devotieprenten met 24 heiligen van het bisdom Haarlem wordt toegeschreven aan Jan van de Velde II (1593-1641); Van de Velde was een leerling van Jacob Matham. De opdracht tot het vervaardigen en laten drukken van deze fraaie reeks gravures kreeg hij op 6 juli 1632 via kanunnik Joannes Bugge van het kapittel van Haarlem.¹⁵ In tegenstelling tot gangbare heiligenafbeeldingen werden deze voorstellingen gedrukt in drie series van acht prenten. Twee luxedrukken op satijn worden thans nog bewaard in het Museum Catharijneconvent (afb. 10.6). Ook zijn er enkele latere versneden drukjes op papier in de collectie aanwezig (afb. 10.7). De Fries Boëtius à Bolswert (ca. 1580-1633) leerde zijn vak

10.7
Haarlemse
kapittelheiligen
Jan van de Velde II, 1632,
gravure, elk 9 x 6 cm
Utrecht, MCC,
OKM dp 6564-6567

S. Basilius Magnus,
uit: Jan van Gorcum,
't Bosch der eremyten
ende eremitinnen
van Aegypten ende
Palestinen,
Abraham Bloemaert
(ontw.) en Boëtius à
Bolswert (grav.), ca. 1619
Amsterdam,
Universiteitsbibliotheek
van de UvA

13
S. BASILIUS MAGNVS.

12. Jan. Ex Basili Epist. ad Chilonem Anachoretam.

D E S. Basilius schryft van syn leven inde woestijne abergheochte aldus. Om de verscheiden suaricheit deser werelt den ick veruyt / blyghende / als een musche / naer 'tgebeerte; want ghelycker wyse als een musche schouwe de lissen des vintchenars / alsoo ben ick outgaen de stricken des boosen vyants: aenghesien / o stooode ghebachten / ick volgende het exempel van Godt almachtich / aldaer booz my genomen hebbe myn leven te eynden. Hier is de eyche van Mambre. Hier is te vinden de ledere daermen lanx ten hemelclint. Hier syn de schaven der Engelen / de welcke den H. Patriarch Jacob ghesien heeft. Hier is de wilberuisse daer godts wyruerozen holch / ghesuyuert van son den zynde / weerdigh heeft gheweest de wet te ontfangen; ende treride naer den lande van belosten / Godt den Heere ghesien heeft. Hier is den vermaerden berch Carmelus / alwaer Elias den Heere dienende ghewoont heeft. Hier is het eysen bely / alwaer als Esajas / naer dat hy hem van 'tghemeyn volc af ghesonder hadde / ghecomen was / den volcken doot des Heeren ghebot / booz ghelouden / ende verondichte heeft de boecken der H. D's'st're. Hier is de woestijne alwaer den H. Joannes / erende sprinckanen / den volcke geleert heeft / hoe / ende in wat manieren sy den Heere doot; penitentie versoenen souden. Hier is den berch van Oliveten / al waer den Heere hem verrocht soo om te bidden / als om ons achter te laten eene maniere van bidden. Hier heeft Christus verrocht hoe aenghesnaem hem de wilberuisse was. Want hy seyt / Alvaer daer 2. oltz in Math. 18. mijnen naem vergaderen zyn daer ben ick in 't midden. Hier is den nauwen / ende enghen werch / die naer hemden ledet. Hier syn Ierem's ende Propheten / dolende inde woestijne / selantsken / alppen / holen / ende berghe. Hier bint ghy 2. postelen / Evangelisten / en Montiken / houdende hem selben seer verre van de seiden. Dese woestijne hebbe ick seer blydeliken aenbreert, op dat ick soude moghen gheracken tot de belosten / welcke Godt den Apostelen ende alle Heiligen toegheveert heeft: al waer ick niet figurelicken naer met der waerheyt segghen mach. Om de vvoorden / uyver lippen ben ick harde vvegen ingegaten.

12. S. Basilius Magnus.

D

Eugenia en Maria
Aegyptiaca (Maria
Magdalena)
Abraham Bloemaert
(ontw.) en Boëtius à
Bolswert (grav.),
ca. 1619, gravure,
resp. 14 x 8,5 cm en
14,5 x 8,8 cm
Utrecht, MCC, ABM
dp443 en ABM dp444

3. Sancta Eugenia.

9. S. Maria Aegyptiaca.

10.11
Maria met Kind
Rembrandt van Rijn,
ca. 1650, ets,
16,9 x 10,6 cm
Utrecht, MCC,
BMH g2174

Hij kopieerde voor de uitgaven van Paets bekend religieus beeldmateriaal, zodat de voorstellingen de gewenste devotie associaties voor de meditatie konden oproepen. De gebruikte afbeeldingen zijn mede om die reden interessant: ze geven een goede indruk van de in die tijd gangbare en bekende devotie beeldcultuur. Bij vergelijking met eerder aangehaalde prenten uit Haarlem en Amsterdam blijkt een groot deel hiervan gekopieerd te zijn door Van Sichem de Jonge.

Het belangrijkste van deze katholieke beeldmeditatieboeken, waarbij de afbeeldingen specifiek dienden om ter meditatie (en minder ter illustratie) te worden aangewend, is *'t Schat der zielen*, uitgegeven door Paets in 1648 in Amsterdam.

Dit boek is te beschouwen als een verzamelbundel van toonaangevende Noord- en Zuid-Nederlandse devotiegrafiek uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Wat werd er zoal afgebeeld in dit boek, dat enige honderden voorstellingen bevat? Het belangrijkste aandeel vormen de devotieprenten van de gebroeders Wierix, zowel de reeksen kleinere gravures – die ook zijn overgeleverd als losse devotieprenten – als de beroemde illustraties uit Gerónimo Nadal, de *Evangelicae historiae imagines*. Van de kleine reeksen kopieerde Van Sichem onder meer prenten uit *Het leven van de H. Maget Maria*.

Behalve naar Wierix werd in *'t Schat der zielen* beeldmateriaal gekopieerd naar Maarten van Heemskerck, waaronder de passiereeks. De opgenomen apostelenreeks ontwierp Van Heemskerck samen met Johannes Stradanus. Boëtius à Bolswert is, zoals eerder beschreven, in dit boek vertegenwoordigd met de *Pia Desideria* en met de oorspronkelijk door hem gegraveerde heremieten- en heremitinnenreeksen naar ontwerp van Abraham Bloemaert. Overige Noord-Nederlandse graveurs die zijn vertegenwoordigd zijn Chrispijn de Passe I, met een naar Maarten de Vos gegraveerde reeks over de vijf wijze en de vijf dwaze maagden, Hendrick Goltzius (onder meer de apostelenreeks) en prenten naar Lucas van Leyden en De Sadelers. Zijn afkomst verloochende Van Sichem niet door werk van de Duitse meesters Dürer (de Apocalyps), Aldegrever, Beham en Pencz te kopiëren.²¹ Opmerkelijk is dat hij de belangrijkste thema's, zoals de passiereeksen en afbeeldingen van evangelisten en apostelen naar verschillende inventies, meermalen opnam. De vele naar Noord-Nederlandse kunstenaars gekopieerde werken geven aan dat, ondanks de grote populariteit van de Antwerpse devotieprenten, ook deze gravures aanvankelijk werden ontworpen, verhandeld en gebruikt als 'bidprenten'.

Ook kopieën van anonieme kunstenaars werden opgenomen. Daaronder valt bijvoorbeeld de voorstelling van de maagd die haar kroon van Christus ontvangt, welke gekopieerd is naar de afbeelding zoals die is opgenomen in het Rotterdamse gebedenboek uit 1585 en het sermoenenboek uit 'Den Hoeck' (afb. 10.12; R2, 0.3.3 en 0.3.5; zie paragraaf 4.6). Deze specifieke maagdengrafiek genoot blijkbaar brede bekendheid.²²

De gravures van Christoffel van Sichem werden door Paets tevens gebruikt ter illustratie van boeken die bestemd waren voor niet-katholieken. Voorbeelden daarvan zijn de *Bibels Tresoor, Ofte der Zielen Lusthof*, een geïllustreerde (Oudtestamentische) bijbel uit 1646 met ruim 750 illustraties, en de *Biblia Sacra* uit 1657. Zowel de (bijbel)illustraties als de kunstenaars die ze graveerden, waren niet confessioneel gebonden.²³ Zo was Christoffel I van Sichem calvinist en Christoffel II aanvankelijk eveneens hervormd; die laatste sloot zich echter op 74-jarige leeftijd aan bij de doopsgezinden.

Minder bekend is dat de houtsneden van Christoffel II van Sichem vanaf 1658 tot ver in de achttiende eeuw veelvuldig werden afgedrukt in Armeense religieuze geschriften (afb. 10.13).²⁴ Boeken van deze oosterse christelijke

gemeenschap werden geïllustreerd met West-Europese devotieprenten! In het begin van de achttiende eeuw werden deze afbeeldingen op hun beurt gebruikt als voorbeelden van de fresco's in de kathedraal van Nieuw Julfa bij Isfahan.

Van der Coelen concludeert op basis van zijn onderzoek naar bijbelse prenten, dat het de boek- en prentdrukkers in de zeventiende eeuw ontbrak aan vernieuwing en oorspronkelijkheid op grond van de vele kopieën die door hen werden gebruikt ter illustratie van hun boeken.²⁵ In functionele zin is het vervaardigen van de kopieën echter zeer verklaarbaar. Passend in de geest van de Contrareformatie bevorderden herkenbare ontwerpen het associatieve vermogen voor de imaginatie. De aangehaalde kunstenaars zijn in die zin te beschouwen als schoolmakers: hun boodschap was helder en herkenbaar. Dat hun prenten zo vaak werden gekopieerd, moet hun importantie en belang hebben bevestigd; beeldrecht bestond er immers nog niet. Het was juist een vorm van waardering voor het werk dat hun ontwerpen op verschillende wijzen overal werden verspreid. Bovendien konden kopieën relatief goedkoop worden verhandeld, een gegeven dat de vaak ascetisch levende afnemers zeker gunstig moet hebben gestemd.

Het feit dat de houtsneden minder verfijnd en kunstzinnig waren dan etsen en gravures deed geen afbreuk aan de functionele betekenis van de devotiegrafiek. In tegenstelling tot etsen en gravures konden houtsneden immers in grote hoeveelheden worden afgedrukt op de boekenpers, zonder dat er gespecialiseerde prentdrukkers aan te pas hoefden te komen, en een bijkomstig voordeel was dat de houtblokken vrijwel niet onderhevig aan slijtage waren. Dat de Van Sichems meesters in hun vak waren, was een toegevoegde waarde. In de traditie van oude meesters signeerden zij al hun werk met hun initialen.

Mede door de populariteit van de houtsneden kon Paets grote oplagen van de hergedrukte werken realiseren. Feitelijk werden de dure afdrukken van de oorspronkelijk meesters gepopulariseerd en betaalbaar gemaakt. Deze houtsneden behielden een zekere allure en zijn, doordat ze zijn opgenomen in bundels, in veel collecties en bibliotheken bewaard. Mede daardoor zijn ze bekend en beroemd geworden – dit in tegenstelling tot de nu vaak zeldzame autonome houtsneden die in de zeventiende eeuw los moeten zijn verhandeld.²⁶

De houtsneden van Christoffel II van Sichem werden mogelijk ook los als devotieprenten verspreid. Sommige hiervan zijn ingeplakt in knip- of plakalbums, waarin verzamelaars hun prentjes plakten.²⁷ Het is niet waarschijnlijk dat daartoe ingebonden boeken werden verknipt. Enkele houtsneden zijn later ook overgenomen op volksprenten. Van de hand van Christoffel IV van Sichem (1642-1698) zijn houtsneden bekend, die speciaal gemaakt zijn als volksprenten of voor almanakken. Het meesterschap van zijn voorouders kon hij echter niet evenaren.²⁸

10.4 KLOPJES, DE BOEKHANDEL EN DE MARSKRAMER ALS HANDELAREN IN DEVOTIEPRENTEN

Devotieprenten werden over het algemeen meer gewaardeerd om de boodschap die ze in zich droegen en de emoties die ze bij de beschouwer konden oproepen dan om hun esthetische waarde; dat laatste was ondergeschikt aan de functie.

Voor de imaginatie kon beter herkenbare grafiek, zoals de kopieën van Christoffel II van Sichem, worden gebruikt dan kunstenaarsgrafiek die uitblonk in vernieuwing; dat zou enkel een vertroebeling van het (heilige) beeld in de geest bewerkstelligen.

AFBEELDINGE VANDE CAPELLE VAN ONSE LIE-VRAUW TE RUNCX-PUTTE, ANDERS GENAEMT TER NOOT TOT HEYLO IN OESDYN.
 Hier siet ghy t'maer-werck noch van ons Lie-vrouw t' Oesdijn. Om de miraculen en singuliere gauen. Maer d'over van het volck groeyt seuenmael soo groot.
 By Runcx put daer de gront wert oversult met puyn. Van 's Hemels Koningin. Goets moeder, te begraven: Daer men gevoelt de hulpe van dees Lie-vrouw ter noot.

Tegen deze achtergrond bezien, is het niet verwonderlijk dat de boekhandel een steeds belangrijkere rol ging vervullen bij de verspreiding van devotiegrafiek. Afbeeldingen werden immers traditiegetrouw verhandeld in het verlengde van de stichtelijke boekjes. Bovendien had de Amsterdamse boekhandel een grote reputatie verworven in de productie en handel van stichtelijke bijbelprenten. In het overzicht dat Lienke Leuven van de katholieke boekhandel in Amsterdam geeft, wordt verscheidene malen vermeld dat de boekdruckers en uitgevers zich niet enkel beperkten tot het uitgeven van stichtelijke boekjes, maar vaak annex een winkel dreven waarin zij ongetwijfeld, behalve boeken, ook devotionalia, almanakken, volksprenten en suffragia verkochten.

Ook klopjes verkochten vrome spulletjes, onder andere Hendrickje Kool in haar Amsterdamse boek- en devotionalia-winkel. Vaak werden in of bij de kerk devotionalia verhandeld, zoals door Anna Keyser in de Kalverstraat en Alida Lieftring aan de Jodenbreestraat en een klopie beneden in de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam.²⁹ Het op deze wijze verhandelen van devotionalia was echter niet legitiem. Anna en Alida werden met een derde klopie, Maria de Vries, bij de overlieden van het boekverkopersgilde gedaagd, waar zij werden gekapitteld omdat zij boekjes verkocht hadden zonder lid van het gilde te zijn.³⁰

'In forme by naer gelijk men sien mach in de printe van de ruïne van onse lief-vrouwe Runxputte', dat schreef pater Carolus Couvrechef in 1664 over een gravure van de Noord-Hollandse plaats Heiloo. Hij doelde hiermee waarschijnlijk op de bedevaartprent van Heiloo die werd uitgegeven door de prentverkoper Frederik de Wit (1637-1700). Deze dreef vanaf circa 1664 een winkel, genaamd 'In de Witte Pascaert', in de Kalverstraat (afb. 10.14).³¹ Prent- en kunstverkopers konden kiezen of ze lid werden van het boekverkopersgilde of van het St.-Lucasgilde. De Wit had gekozen voor het eerste. Hij was een commerciële kunstverkoper met een gevarieerd fonds, waarin zich religieuze grafiek bevond. De door hem gesigneerde religieuze prenten die overgeleverd zijn, zijn groot van formaat en blinken niet uit door een hoge artistieke kwaliteit (afb. 10.15). De oorspronkelijke koperplaten werden zeer waarschijnlijk in Antwerpen vervaardigd en zijn gegraveerd in de stijl van Rubens, Van Diepenbeeck en Van Thulden.³² Beroemd werd De Wit om zijn omvangrijke aanbod van topografische prenten. Hij kocht zijn koperplaten over het algemeen elders om ze vervolgens te voorzien van zijn eigen adres.³³

Op de Heiloo-prent van De Wit lopen en bidden gelovigen, onder wie klopjes, rondom de ruïne van de kapel O.L.V. ter Nood. Door wie De Wit de prent – de oudst bekende bedevaartprent van Heiloo – liet vervaardigen, is niet duidelijk.

10.14
 Ruïne van de kapel van
 O.L. Vrouw ter Nood
 te Heiloo
 Frederik de Wit (uitg.),
 ca. 1660, gravure,
 26 x 33 cm
 Utrecht, MCC,
 BMH g564.01

10.15
 Lucia
 Frederik de Wit (uitg.),
 ca. 1680, gravure,
 27,5 x 20,6 cm
 Utrecht, MCC,
 ABM g123.01

10.17
 Maria in de ruïne
 van Heiloo
 Isabella Hertsens,
 ca. 1750, gravure,
 8,6 x 6,2 cm
 Utrecht, MCC,
 BMH dp961

10.16
 De Runxput in Heiloo
 Paulus van den Sande
 (grav.), ca. 1715,
 gravure 16 x 21,4 cm
 Utrecht, MCC,
 BMH dp3490

10.18 (p. 243)
 'Dool-hoff'
 Nicolaas Braau (uitg.),
 1705, boekdruk en
 houtsnede, 47 x 38 cm
 Amsterdam,
 Rijksmuseum, inv.nr.
 RP-P-OB-76.978

D O O L - H O F F.

Proverb. 14. 12. Meenighen behaeght eenen wegh wel, Maer eyndelijck brenghet hy hem totter doodt.
Ephes. 5. 15. So ziet nu toe, hoe ghy voorzigtelijck wandelt, niet als de onwiffen, maer als de wiffen.

A complex woodcut illustration of a labyrinth titled "D O O L - H O F F." (The Labyrinth). The maze is a complex grid of paths and dead ends, with a central square containing a detailed drawing of a castle or fortified building. The entire page is filled with text, including the title at the top, a biblical quote at the top, and a dense arrangement of words and phrases that form the walls and paths of the maze. The text is arranged in a way that creates a continuous, winding path through the maze, starting from the top and ending at the bottom. The central castle is the focal point of the maze. The text is in a historical Dutch font, and the overall layout is highly decorative and intricate.

De kapel van Heiloo, waar Maria werd vereerd, werd tijdens het beleg van Alkmaar in 1573 verwoest. In 1637 werd op last van de Staten van Holland ook de ruïne afgebroken.³⁴ Toen daar echter in 1713 spontaan en wonderbaarlijk een voormalige geneeskrachtige waterbron ontsprong, bezochten de katholieken opnieuw massaal deze bedevaartplaats.

Het wonder van Heiloo was ook voor de Amsterdamse boekhandelaar Willem van Bloemen aanleiding om een bedevaartprent met de Runxput te laten maken, geënt op de Heiloo-prent van De Wit. Hij plaatste zijn bestelling bij de Antwerpse uitgever Paulus van den Sande, bij wiens vader – Joannes Baptist – hij al prentjes had besteld, getuige een aantekening in Antwerpen dat Van Bloemen in 1710 336 gulden schuldig was aan Joannes Baptist van den Sande ‘over geleverde coopmanschap van beldekens’.³⁵ De door Van Bloemen bij Van den Sande bestelde gravure heeft een relatief groot formaat (afb. 10.16). Behalve zijn signatuur werd erop gegraveerd: ‘Is te coope by Willem van Blomen inde neuf berg kaelvarien in calf straet tot Amsterdam.’³⁶ Willem van Bloemen (1672-1719) dreef zijn nering dus, net als De Wit, in de Kalverstraat ‘In de Nieuw gekroonde Bergh van Calvarie’. De rondlopende bedevaartgangers op de prent van De Wit zijn vervangen door volks afgebeelde pelgrims die zich met tonnen en kruiken naar de (Runx)put begeven om deze te vullen met het heilige water. Op de prent is centraal de dan inmiddels afgebroken ruïne afgebeeld met daarin een verschijning van Maria.

Naar aanleiding van het wonder in 1713 zijn er van de bedevaartplaats Heiloo nog enkele devotieprentjes in Antwerpen gegraveerd, zoals een afbeelding van Maria in de ruïne van de kapel door Isabella Hertsens (afb. 10.17). Deze voorstellingen werden tot in de daaropvolgende eeuw gebruikt als basis voor doodsprentjes.

In de voor dit onderzoek bestudeerde devotieprenten uit de Republiek komen tot circa 1668 – het jaar waarin het oudste overgeleverde begijnenhandschrift uit Haarlem ontstond – geen gravures voor van de gebroeders Wierix. De prenten waren hier wel bekend en zelfs populair, vooral door kopieën van Christoffel van Sichem II. Vanaf circa 1668 wordt in de Noordelijke Nederlanden wel veelvuldig gebruikgemaakt van prentmateriaal van de Wierixen: geplakt in de handschriften of als los verspreide devotieprentjes, waarvan sommige met

10.19
Het Christuskind als
Salvator Mundi
Simon Kloeting (uitg.),
ca. 1650, gravure,
21,5 x 16,5 cm
Utrecht, MCC, BMH
g979

gedateerde opdrachten. Opmerkelijk is dat van enkele prenten uit de Haarlemse begijnenhandschriften ook losse afdrucken bestaan die gedrukt zijn van de in de pastorie van De Krijtberg in Amsterdam aangetroffen koperplaten.

De eerste oplagen van de kunstprenten van Wierix werden laag gehouden om, door de zo gecreëerde zeldzaamheid, de prijs op te drijven.³⁷ Na de dood van de erfgenamen van de Wierix-nalatenschap, onder wie Cecilia Wierix en haar man Jan Baptist Barbé (†1649), zullen de koperplaten zijn verkocht. Men kan ervan uitgaan dat de Wierix-koperplaten omstreeks 1665 op de markt zijn gekomen. Het is niet onwaarschijnlijk dat de koperplaten van Wierix die in 2000 zijn aangetroffen in de pastorie van De Krijtberg op de Singel in Amsterdam ooit zijn aangekocht door een Amsterdamse boek- of prentdrukker, mogelijk samen met een Antwerpse uitgever/boekdrukker.³⁸ De meest voor de hand liggende kandidaat is Frederik de Wit, omdat we van hem weten dat hij zijn koperplaten elders kocht. Bovendien was de Wit katholiek en getrouwd in De Krijtberg die bij hem om de hoek lag. Ook zijn kinderen werden in De Krijtberg gedoopt. Ook passen de prentjes in zijn fonds voor religieuze grafiek. Dat hij in dit geval niet zijn signatuur toevoegde, kan samenhangen met de populariteit van de originele Wierix-grafiek.³⁹

Ook buiten Amsterdam waren boekhandelaars actief bij het verspreiden van religieuze grafiek. Uit Haarlem is een prent overgeleverd, gedateerd 1705 en gesigineerd door de boekdrukker en uitgever Nicolaas Braau, met een intrigerend religieus labyrint of ‘Dool-hoff’ dat de beschouwer – via stichtelijke teksten – moest leiden naar de hemelse stad Jeruzalem (afb. 10.18).⁴⁰

Een onbekende fraaie zeventiende-eeuwse gravure van het Christuskind als *Salvator Mundi* is uitgegeven en gesigineerd door de Delftse boekdrukker en boekverkoper Simon Kloeting (afb. 10.19). Kloeting was werkzaam van 1645 tot en met 1676.⁴¹ Wie de voorstelling graveerde is onduidelijk, maar dat werd blijkbaar beschouwd als van ondergeschikt belang. Het betreft hier grafiek waarvan weinig voorbeelden zijn overgeleverd. Verder speurwerk in grafiekcollecties zal mogelijk nog meer prenten, gesigineerd door boekdrukkers, opleveren.

De plaatsen waar de uitgevers Braau en Kloeting gevestigd waren, respectievelijk Haarlem en Delft, kenden tevens bloeiende religieuze vrouwengemeenschappen, wat in de zeventiende eeuw nog een garantie was voor een grote afzet van prenten.

Veel boekdrukkers verlegden hun aandacht in de loop van de achttiende eeuw naar de populaire volks- en kinderprenten. Hierin waren veel religieuze voorstellingen opgenomen, zodat kan worden verondersteld dat de goedkope en grote volksprenten een deel van de afzetmarkt overnamen. Er zijn echter maar weinig achttiende-eeuwse volksprenten bewaard gebleven. Devotieprentjes waren daarentegen over het algemeen vaak opgenomen in stichtelijke boekjes, waardoor er daarvan relatief meer zijn overgeleverd. Volksprenten, bijvoorbeeld ‘huiszegens’, werden opgehangen in huizen en stallen, onder andere ter bescherming tegen ziekten. Voorzover bewaard en bekend zijn ze, tezamen met profane prenten, geïnventariseerd door Maurits de Meyer in *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15^e tot de 20^e eeuw*.⁴²

Hoe zeldzaam dergelijke volksprenten heden ten dage zijn, werd aangetoond door Gerard Rooijackers in zijn studie over de Brabantse volkscultuur.⁴³ Via de in het Limburgs Museum bewaarde houtblokken van Philippus J. Lecuyer, kwam hij op het spoor van een omvangrijke verzameling van onbekende

religieuze volksprenten van omstreeks 1773. Op acht blokken perenhout van deze marskramer/kunstenaar waren aan twee zijden religieuze voorstellingen gesneden.⁴⁴ Voorzover bekend overleefde slechts één authentieke afdruk van een prent van Lecuyer de tijd. Het betreft een 'huiszege', waarvan het blok echter niet is teruggevonden.

Lecuyer trok als marskramer met zijn houtsneden onder meer door het land van Ravenstein en het graafschap Megen. Rooijakkars beschrijft hoe hij met zijn volksgrafiek kon inspelen op de plaatselijke afzetmarkt. Zo beschikte Lecuyer over een blok met een vrouwelijke heilige waaraan naar geloven een naam kon worden verbonden.⁴⁵ Rooijakkars vertelt ons tevens dat devotionalia, behalve door prentverkopers, ook werden verspreid en verkocht via ambulante handelslieden of marskramers. In de Brabantse bedevaartplaats Uden werd in 1717 door keurvorst Karel Philip van Neuburg-Palts, heer van het land van Ravenstein, een verordening uitgevaardigd tegen het plaatsen van 'allerhande cramen, tafels, tenten, ende dergelijcke (...) om coophandel van allerhande goederen te drijven ende t'ondernemen, bij ofte ontrent de Capelle van onse lieve vrouwe binnen Uden: het welck geensints betaemt.' De verordening hield waarschijnlijk niet lang stand: het is zelfs bekend dat Udense kruisheren in 1726 kloostercellen verhuurden aan marskramers.⁴⁶

De ambulante handel heeft bestaan sinds mensenheugenis. Michiel Snijders publiceerde er in 1626 een emblematisch voorstelling over, waarbij Amor en een duiveltje beiden voor marskramer spelen (afb. 10.20).⁴⁷ Anima weert de duivel af, in wiens mand wereldse en ijdele zaken zitten, zoals een masker en juwelen. In de mand van Amor bevinden zich devotionalia in de vorm van de martelwerktuigen van Christus. Voorop hangt een prent met het gezicht van de Verlosser. De afbeelding werd door Joannes van den Sande nagegraveerd als devotieprentje.⁴⁸

10.5 JAN DE LAT UIT DEVENTER

In Deventer, in de zestiende eeuw kortstondig de zetel van een bisschop, bevonden zich net als elders schuilkerken: aanvankelijk in de Bursesteeg en de Bagijnenstraat, later ook in het Pennickshuis op de Brink.⁴⁹ In 1721 kocht pastoor Jacobus Hezelaar het huis 'De Kroon' in de Nieuwstraat. Tot 1852 zou dit pand dienst doen als schuilkerk. Behalve deze kerk waren ook de pastorie en de kosterwoning gevestigd in de Nieuwstraat, en vanaf latere tijd de schoolmeesterswoning en het schoolvertrek.⁵⁰ In de eerste helft van de achttiende eeuw woonde daar ook het klopje Anna Tiers (†1749) die behalve met de bekende hand en spandiensten voor de kerk, de kost verdiende als winkelierster in haar 'Coffij en tee winkel'.⁵¹

In dezelfde Nieuwstraat woonde Jan de Lat. Hij was in de achttiende eeuw de eerste in de Republiek die devotieprentjes uitgaf, voorzien van zijn eigen signatuur. Wanneer Jan de Lat geboren is en wanneer hij zich te Deventer vestigde, is niet bekend. Het eerste aldaar verschenen en door hem uitgegeven boek, een atlas in zakformaat, dateert uit 1724.⁵² Vele zakatlassen volgden, tot de laatste in 1747 onder zijn impressum verscheen.⁵³ De Lat gaf ook stedenwijzers uit. Op zo'n schema kon men zien hoeveel uur het kostte om zich te voet van de ene plaats naar de andere te begeven. Hij was één van de weinige boekhandelaren buiten Amsterdam die kaarten en atlanten uitgaf en noemde zichzelf een 'Konst-, Kaart-, en Boekverkoper'. De Lat werkte nauw samen met de 'plaatsnijder' Jacob Keyzer uit Almelo, door wie vrijwel alle kaarten werden graveerd en gesigneerd.⁵⁴

10.20

Embleem met Amor en de duivel als marskramers, uit: *Amoris divini et humani (...)* (afb. nr. 3) G. van Schoor (grav.) en M. Snijders (uitg.), 1626, gravure, 9,5 x 6 cm Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van de UvA

Na het overlijden van de Deventer kaart- en boekverkoper werd in 1757 door Martinus van Doorninck een boedelinventaris van zijn bezittingen opgemaakt.⁵⁵ Volgens deze akte bezat De Lat een huis ter waarde van 1300 gulden 'alsmede de gehele winkel met syn toebehoor en haren inboedel'. Op 30 januari 1747 was hij voor de tweede maal getrouwd in de schuilkerk aan de Nieuwstraat, en wel met Catharina Lubberdinks.⁵⁶ Op 10 augustus 1752 had hij het huis aan de Nieuwstraat gekocht, dat hij voordien vermoedelijk had gehuurd. In de zakatlassen staat vanaf 1724 in het impressum 'in de Nieuwstraat' vermeld. Op 19 maart 1756 werd Jan de Lat begraven in de Grote Kerk (in de Middeleeuwen de kapittelkerk van St. Lebuïnus).

De enigszins summiere inventaris bevat vreemd genoeg geen enkele aanwijzing dat Jan de Lat devotieprentjes verkocht of drukte. Koperplaten voor prentjes worden er niet in vermeld, slechts grotere koperplaten in folio en quarto. Dat betekent dat de koperplaatjes voor de prentjes of van te voren van de hand zijn gedaan of dat ze om onbekende redenen niet als zodanig in de inventaris zijn opgenomen. Misschien vallen ze onder de categorie 'caarten, plaans en prenten' dan wel onder 'speelkaarten en kinderprenten'. Uit de toegevoegde post 'nog in de boekwinkel' blijkt in ieder geval wel dat Jan ook catholica verkocht: '50 grove weg des hemels a 17 guldenen 10 stuivers'. Behalve een pers, boekbindersgereedschappen en wat winkelwaren, worden er in de inventaris tevens grote posten als koffie en thee, snuijfpotten, borden, roemers en bierglazen vermeld, waaruit blijkt dat Jan tevens actief was als herbergier. Bij de uitstaande schulden zijn enkele namen vermeld van collega-boekdrukkers, onder wie Theodoor Crajenschot. De meesten zullen De Lats zakatlassen hebben verkocht. Crajenschot, de katholieke boekdrukker uit Amsterdam maar oorspronkelijk afkomstig uit het naburige Zwolle, heeft mogelijk prenten van hem gekocht. Dat de boekhandel door De Lats weduwe werd voortgezet, is niet erg waarschijnlijk: het huis van Jan de Lat werd in 1780 door zijn erfgenamen verkocht en na De Lat heeft er geen boekverkoper meer gewoond.

Van Jan de Lat zijn zes gesigeneerde devotieprentjes teruggevonden; tien prentjes afkomstig uit een serie van twaalf afbeeldingen van Utrechtse bisschoppen en een grote gravure in folioformaat met de bekering van Paulus.

10.21

Zes devotieprenten van
Jan de Lat, ca. 1725

De aanbidding van het
heilig Sacrament
gravure, 8,5 x 11,5 cm
Utrecht, MCC,
OKM dp1367

Christus als kind met
martelwerktuigen
gravure, 9,9 x 7,8 cm
Utrecht, MCC,
ABM dp270

Jozef
gravure, 9,1 x 6,7 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp3554

Margaretha
gravure, 9,2 x 6,8 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp1169

Catharina van Siena
gravure, 9 x 6,9 cm,
particuliere collectie

'Positio Sepulchri'
gravure, 9 x 6,7 cm,
particuliere collectie

10.22
Tien devotieprenten met
vaderlandse heiligen,
uitgegeven door Jan de
Lat ca. 1725

S. Willibrordus
gravure, 9,2 x 6,6 cm
Utrecht, MCC,
ABM dp4162

S. Fredericus
gravure op perkament,
10,3 x 7,3 cm
Utrecht, MCC, OKM
dp8461

S. Radboudus
gravure, 9 x 6,8 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp1166

S. Switbertus
gravure op perkament,
9,5 x 6,7 cm
Utrecht, MCC,
OKM dp7907

S. Adelbertus
gravure op perkament,
10,4 x 7,5 cm
Utrecht, MCC,
OKM dp8360

S. Odulfus
gravure, 10 x 7,3 cm
Utrecht, MCC,
OKM dp8040

10.22 (vervolg)

S. Lebuinus
gravure, 10 x 7,3 cm
Utrecht, MCC,
OKM dp8114

S. Marcellinus
gravure op perkament,
9,6 x 6,9 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp1167

S. Werenfridus
gravure op perkament,
9,3 x 6,7 cm
Utrecht, MCC,
OKM dp7903

S. Engelmundus
gravure, 10,5 x 7,5 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp1168

Op de zes prentjes staan afgebeeld Margaretha, Catharina van Siena, Jozef, Christus als kind met de lijdenswerktuigen, de aanbidding van het heilig Sacrament door engelen, de bewening van Christus met Maria Magdalena, een toortsdragende engel en een vrouwelijke religieuze (afb. 10.21). Deze laatste afbeelding is geïnspireerd op een traditionele compositie van de bewening of graflegging van Christus.⁵⁷ De gravure is ondertiteld met de woorden 'Positio Sepulchri'.

De twaalf bisschoppen uit de serie zijn:⁵⁸ Willibrordus, Bonifacius, Gregorius, Fredericus, Radbo(u)dus, Switbertus, Adelbertus, Odulphus, Lebuinus,⁵⁹ Marcellinus, Werenfridus en Engelmundus (afb. 10.22). In de collectie van het Catharijneconvent ontbreken de prentjes van Bonifatius en Gregorius.

De prenten met Margaretha, Catharina, Jozef en het Christuskind bevatten ieder de inscriptie: 'Te Deventer bij Jan de Lat Print en Boekverkoper'. De 'Positio Sepulchri' is gesigneerd met 'J. de Lat executit', de heiligenserie met 'J. de Lat' en de aanbidding van het heilig Sacrament met 'Te Deventer bij Jan de Lat, Print en Boekverkoper gevestigd in de Nieuwstraat'.

De achthoekige omkadering van enkele prenten maakt het zeer waarschijnlijk dat de koperplaten afkomstig waren uit Antwerpen. De Lat heeft ze daar waarschijnlijk gekocht en ze vervolgens thuis door zijn 'huisgraveur' Jacob Keyzer van zijn signatuur laten voorzien, want het handschrift van de signatuur in de stedenwijzer komt overeen. De prent met de aanbidding van het heilig Sacrament werd bovendien voorzien van vier coupletten. Een verdere speurtocht heeft voornamelijk geen prentjes opgeleverd die met dezelfde koperplaten gedrukt zijn, maar voorzien van een andere signatuur.

De grote gravure met de bekering van Paulus de apostel is gegraveerd naar een voorstelling van Peter Paul Rubens (afb. 10.23). Rechtsonder draagt deze het onderschrift 'te Deventer bij Jan de Lat Kunst en Kaartverkoper'. In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich een eerdere staat van deze gravure met de signatuur 'Gaspar Huberti exc. Antwerpie'. Daaruit blijkt dat ook Huberti de naam van de oorspronkelijke graveur, Schelte à Bolswert, had verwijderd (afb. 1.15). Net als de platen van de devotieprenten kocht De Lat deze koperplaat waarschijnlijk in Antwerpen.

10.23
 De bekering van Paulus Schelte à Bolswert (grav.)
 en Jan de Lat (uitg.)
 naar P.P. Rubens, vóór
 1659, gravure,
 45 x 55 cm
 Utrecht, MCC, BMH g73

Gaspar Huberti overleed in 1684, zodat het niet waarschijnlijk is dat de koperplaat rechtstreeks uit zijn nalatenschap afkomstig was. Dat De Lat juist voor deze afbeelding koos, is misschien mede ingegeven door het feit dat deze gravure was vervaardigd door een Noord-Nederlandse graveur van naam.

Anders is het gesteld met de serie heiligen. Alle voorstellingen uit deze prentenreeks zijn gekopieerd naar de serie Utrechtse bisschoppen van Cornelis en Frederik Bloemaert, gemaakt naar het ontwerp van hun vader Abraham Bloemaert.⁶⁰ Tussen 1630 en 1640 graveerde Cornelis de afbeeldingen van Willibrord en Bonifatius. Frederik graveerde de overigen heiligen, eveneens naar de inventie van hun vader. De eerste vijf heiligen zijn de bisschoppen van Utrecht in chronologische volgorde van de achtste tot en met de tiende eeuw. De volgende vijf zijn de missionarissen die met Willibrord uit Engeland naar de Nederlanden kwamen, twee tijdgenoten en de opvolger van Fredericus. In stilistisch opzicht doet de reeks niet Vlaams aan, mede omdat de kenmerkende heilige Geest in de vorm van een engel of duif ontbreekt. De serieuze gezichten vormen een contrast met de Antwerpse ontwerpen waarop de heiligen de toeschouwer direct en vrolijk aankijken.

De heiligenreeks van De Lat is niet uniek: in het Prentenkabinet van de Universiteit Leiden bevindt zich een nagenoeg identieke serie die omstreeks dezelfde tijd moet zijn gedrukt, echter niet van dezelfde koperplaten (afb. 10.24). De Leidse reeks is compleet maar is iets minder zorgvuldig graveerd. Bij de afbeelding van Radboud is, net als bij de grote prent van Frederik Bloemaert, de heilige Familie in de

hemel ook afgebeeld, terwijl Radboud op de prent van Jan de Lat naar een lege lucht kijkt. Marcellinus in de Leidse collectie spreekt tot een groepje mensen; die afbeelding is eerder geïnspireerd op een inventie van Pieter Soutman dan op Bloemaert. De Marcellinus van De Lat praat met z'n gezicht naar de grond gericht. De Latijnse onderschriften op de Leidse prenten zijn gelijk aan de onderschriften van de afgebeelde heiligen in de *Batavia Sacra* van Van Heussen (alle gegraveerd naar Bloemaert), die werd uitgegeven te Brussel in 1715. Dit boek bevat de levensbeschrijvingen van de vaderlandse heiligen en priesters in de Hollandse Zending.

Er rest een aantal vragen. Waarom zijn Willibrord en Bonifatius niet gekopieerd naar de ontwerpen van Bloemaert en naar welke inventie zijn ze dan wel gegraveerd? Is de serie gemaakt door een Noord-Nederlandse graveur en wanneer moet hij gedateerd worden?

In 1969 verscheen van de hand van Georges Kiesel een standaardwerk over de iconografie van Willibrord.⁶¹ Ook de Willibrord van De Lat is hierin opgenomen, maar dat betreft een late ongesigneerde druk die gebruikt is voor een gedrukt doodsbericht uit 1828. Kiesel dateert het prentje in de tweede helft van de zeventiende eeuw en prijst de voorstelling om zijn kracht. Hij kan geen inventor aanwijzen en suggereert dat het een gravure is naar een verloren gegaan voorbeeld in de trant van Bloemaert of Soutman. Verder veronderstelt hij dat de gravure afkomstig is uit Antwerpen.⁶²

Het grootste verschil tussen de twee prentversies van Willibrord is de waterput. Bij het ontwerp van Bloemaert komt een straal water als een fontein uit de grond,

10.24

Twaalf devotieprenten met vaderlandse heiligen, Abraham Bloemaert (ontw.), ca. 1725, gravure, gemiddelde afmeting 10 x 6,5 cm Leiden, Prentenkabinet Rijksuniversiteit, Willibrordus t/m Werenfridus, inv.nrs. 122.845 t/m 122.855, Engelmundus inv.nr. 122.857

S. Willibrordus,

S. Bonifacius,

S. Gregorius,

S. Fredericus,

S. Radbodus,

S. Switbertus,

S. Adelbertus,
 S. Odulfus,
 S. Lebuinus,
 S. Marcellinus,
 S. Werenfridus,
 S. Engelmundus

10.25

Willibrord

Cornelis van Merlen,
vóór 1716, ingekleurde
gravure op perkament,
10,6 x 7,9 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp1367

10.26

De aanbidding van het
heilig Sacrament
J.W. Robijns, ca. 1825,
gravure, 9,1 x 12 cm
Utrecht, MCC,
ABM dp2228

terwijl de put op de prent van De Lat is weergegeven als een zeshoekig putje. Kiesel verklaart het verschil als volgt: de put werd in het bisdom Haarlem vooral gebruikt als een verwijzing naar de Willibrordusput in de bedevaartplaats Heiloo (bijvoorbeeld bij Mathams Willibrord).⁶³ De heilige werd daar vereerd als patroonheilige omdat hij er volgens de legende twee putten had doen ontspringen: één bij de kapel van de O.L. Vrouw, de Runxputte, en één bij de kerk in het dorp, de Willibrordusput. Deze laatste put had volgens overleveringen een zes- of zevenhoekige vorm. Dat Jan de Lat in zijn gravure Willibrord weergaf met de in de volksdevotie meer aansprekende put ligt voor de hand. Andere voorbeelden van Willibrord en het putje werden in Antwerpen gegraveerd door onder meer Cornelis van Merlen (afb. 10.25) en Cornelius de Boudt.⁶⁴ De serie van De Lat is waarschijnlijk geïnspireerd op de reeks van Utrechtse heiligen door Van Merlen. Prenten hieruit met de voorstellingen van Willibrord, Bonifacius, Engelmundus, Switbertus, Marcellinus en Gregorius bevinden zich in de collectie van het Museum Catharijneconvent te Utrecht. Deze serie werd waarschijnlijk speciaal vervaardigd voor de Nederlandse markt, gezien de vereringsdata die onder de afbeeldingen zijn gegraveerd. Net als het prentje van Willibrord werd dat van Bonifatius gegraveerd naar dezelfde heilige van Van Merlen. Van Merlens Willibrord in het Catharijneconvent is met de hand voorzien van het jaartal '1716' (afb. 10.25). De onderschriften op de Leidse reeks zijn analoog aan die op de afbeeldingen van de heiligen in de *Batavia Sacra* uit 1714. De De Lat-prentjes zijn dan te dateren omstreeks dezelfde tijd, tussen 1714 en 1730.

Of het inderdaad Antwerpse gravures betreft, blijft onduidelijk. Weliswaar zijn de heiligen in vergelijking met de Antwerpse prentjes plechtiger en serieuzer afgebeeld en ontbreekt hierop de karakteristieke heilige Geest in de vorm van een duif of een engel, maar gezien de contacten die De Lat in Antwerpen moet hebben opgebouwd, ligt het evenzeer voor de hand dat hij de prentjes daar liet graveren. Ze zijn waarschijnlijk specifiek vervaardigd voor de Noord-Nederlandse markt. Traditiegetrouw werd in het Noorden het vereren van vaderlandse heiligen vanaf Vosmeer en Rovenius gestimuleerd (zie paragraaf 7.7).

Nadat de koperplaten in bezit waren geweest van Jan de Lat werden ze doorverkocht aan een onbekende maar, zeer waarschijnlijk, Noord-Nederlandse uitgever. De prentjes

duiken vanaf 1788 tot en met 1832 regelmatig op in het gehele land als bidprentjes (Haarlem, Rotterdam, Amsterdam, Utrecht, Vlaarding, Tilburg, Schiedam en Den Haag). Enkele vroege drukken die zeer duidelijk een signatuur dragen, hebben geen tekst op de achterzijde en zijn gedrukt als devotieprentje. Hoe later het doodsbericht op de achterzijde, hoe slechter de signatuur van De Lat aan de voorzijde (nog) zichtbaar is; soms is deze signatuur van de plaat afgeschraapt.

Een interessante aanwijzing dat de koperplaten mogelijk toch tot het overlijden van de uitgever in zijn bezit zijn geweest, vormt het prentje van de aanbidding van het heilig Sacrament. Hiervan zijn diverse afdrucken aangetroffen met een andere signatuur, waaronder 'Te Deventer bij J.W. Robijns, print en boekverkoper gevestigd in de Nieuwstraat'. De uit Arnhem afkomstige boekverkoper Robijns vestigde zich in 1800 te Deventer waar hij in 1843, 73 jaar oud, overleed.⁶⁵ Robijns heeft echter nooit in de Nieuwstraat gewoond. Toen de koperplaat was versleten, liet Robijns er een exacte kopie van graveren; het adres werd daarop echter niet opgenomen (afb. 10.26). De prentjes van Robijns zijn van 1813 tot 1840 gebruikt als basis voor hoofdzakelijk met de hand beschreven communieprentjes. Een doodsprentje met deze afbeelding is bewaard van een Arnhemse pastoor uit 1809.

10.6 NOORD-NEDERLANDSE BEDEVAARTPRENTJES

Uit de verzameling van wijlen Jan Verspaandonk (†2001), de schrijver van het vermaarde *Hemels Prentenboek*, is een bedevaartprentje van Boxmeer afkomstig (afb. 10.27). Het is gesigneerd 'H. Lageman fecit 1779' en afgedrukt met rode inkt op papier. In stilistisch opzicht lijkt het prentje afkomstig te zijn uit Antwerpen, omdat de voorstelling gevat is in een typische Antwerpse achthoek. De graveur Hendrik Lageman (1765-1816) was echter een geboren en getogen Amsterdammer, wat het prentje tot een curiosum maakt.⁶⁶ Lageman graveerde niet in de 'eigen' Hollandse stijl, zoals men zou verwachten, maar koos voor de populaire traditionele Vlaamse wijze van verbeelden, in bister.

Daarmee vormt dit prentje echter een uitzondering op de regel; de meeste Noord-Nederlandse bedevaartprentjes werden namelijk gegraveerd door Antwerpse kunstenaars. Vooral de familie Van den Sande heeft veel Noord-Nederlandse

bedevaartprentjes uitgegeven (van Heiloo, Maastricht, Wyck, Uden [O.L.V.] en Oirschot), net als Jacobus de Man die bedevaartprentjes uitgaf van Handel, Oirschot, Ommel, Meerveldhoven en Uden (kruis).⁶⁷

De relatief onbekende Maria Volders werd volgens Van Heurck in 1688 ingeschreven in het gilde.⁶⁸ Van Heurck veronderstelt dat zij enkel devotieprenten drukte en ze dus niet zelf graveerde, wat wellicht de reden is waarom haar naam niet is opgenomen in de diverse kunstenaarslexica. Zij produceerde prenten met afbeeldingen van Maastricht en Oirschot. Diverse bedevaartprenten werden verhandeld door de geestelijke maagden Isabella Hertsens (†1752) (Heiloo, Handel, Gemert en Weert) en Suzanna Verbruggen (†1727) (Handel, Uden [O.L.Vrouw én Het Kruis]).⁶⁹

Ook zijn er bedevaartprenten waarvan tot op heden slechts één enkel exemplaar bekend is. Voorbeelden daarvan zijn gravures van O.L. Vrouw Sterre der Zee in Maastricht door Peter Clouwet en door Michiel Cabbaei (†1722) en een prentje van het Udense kruis door Philip Bouttats de Jonge (geboren 1663). Prachtig zijn de zeldzame gravures van Willem Collaert (Oirschot)⁷⁰ en Adriaan Collaert (Dokkum) (afb. X7).

De productie en verspreiding van de Antwerpse bedevaartprentjes in de Noordelijke Nederlanden kenden een bloei van 1675 tot 1750. Ook hierbij speelde de reguliere geestelijkheid een actieve rol, want deze beschouwde de verering van heiligenbeelden als een belangrijk aspect van het religieuze leven en vestigde zich daarom veelal in de omgeving van heiligdommen. De Brabantse en Limburgse bedevaartplaatsen lagen buiten de grenzen van de Republiek. Bovendien leverde de nering extra inkomsten op voor de gemeenschappen.

De meeste prentjes zullen zijn verkocht in de bedevaartsoorden. Zo zijn de prentjes van de bedevaartplaats Wyck alle langs het heiligenbeeld aldaar gestreken. Binnen de grenzen van de Republiek moet dit echter moeilijker zijn geweest. De prentjes van Heiloo zijn hoofdzakelijk verkocht via de Amsterdamse boek- en prenthandelaren.

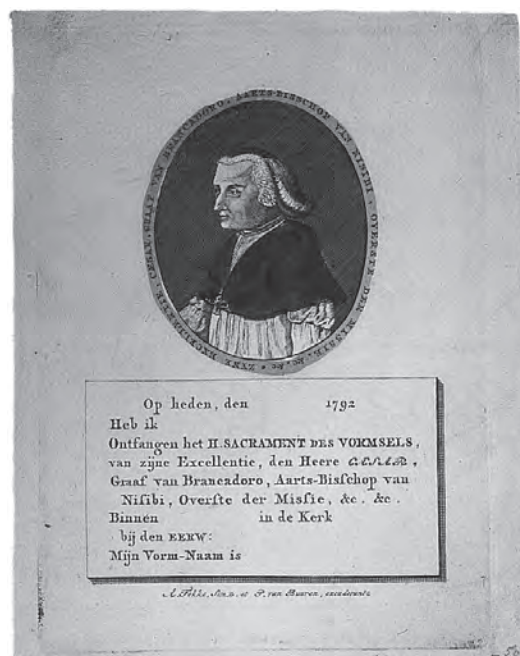
Een manier om inzicht te krijgen in de wijze waarop bedevaartprenten verhandeld werden, vormen de gebruikssporen op de bedevaartprentjes. Daarbij valt op dat de daarop handgeschreven of gedrukte opdrachten, bijvoorbeeld ter gelegenheid van een communie of overlijden, vaak niet in verband kunnen worden gebracht met het afgebeelde bedevaartsoord, zoals bijvoorbeeld de doodsprentjes met afbeeldingen van Heiloo.

De afzet van deze prentjes was dus veel algemener dan men in eerste instantie zou veronderstellen. De afbeelding van het sacrale beeld werd, net als de heiligen op de 'sanctjes', zelf als heilig beschouwd. Dergelijke prentjes werden ook buiten het oorspronkelijke bedevaartsoord verhandeld en voor diverse doeleinden aangewend.⁷¹

10.7 DE OPKOMST VAN DE NOORD-NEDERLANDSE BID- EN DEVOTIEPRENTJES

Vanaf circa 1730 werd het in de Noordelijke Nederlanden geleidelijk aan gebruik om de devotieprenten op de versozijde te voorzien van gedrukte *in memoriam*-teksten.⁷² Vooral in Amsterdam, maar ook in de andere steden van de Republiek, werden de Antwerpse devotieprenten aan de versozijde bedrukt met de tekst 'Bid voor de ziel' van een overledene. Waren het aanvankelijk vooral priesters en (semi-)religieuzen, ook de katholieke elite nam het gebruik van doodsprentjes over. Vóór 1795, het begin van de Bataafse Revolutie, is het moeilijk te traceren welke drukkers tevens de voorzijden van de prentjes bedrukten. De Antwerpse stijl van uitbeelden, bleef toonaangevend, en alhoewel er koperplaten moeten hebben gecirculeerd in de Noordelijke Nederlanden, bijvoorbeeld van de hierboven besproken Jan de Lat, is de productie daarvan moeilijk te traceren omdat er geen Noord-Nederlandse adressen op de prentjes voorkomen.

Vóór 1795 stonden vele katholieken aan de kant van de patriotten. Ten gevolge daarvan werd van regeringszijde steeds toleranter opgetreden tegen deze bevolkingsgroep. Tekenend in dit kader is bijvoorbeeld dat Caesare Brancadoro, nuntius te Brussel en vice-superior der Hollandse Zending, bij zijn bezoek aan de Republiek in 1790 en 1792 werd ontvangen door de prins en regeringsvertegenwoordigers. Brancadoro kreeg officieel de vrijheid om in de hele Republiek het heilig vormsel toe te dienen.⁷³ Prentdrukkers mochten de hiermee samenhangende plechtigheden vastleggen op gedachtenisprentjes.⁷⁴ Pieter van Buuren liet Arend Fokke een portret van de bisschop graveren met daaronder een invultekst ter herinnering aan de uitreiking van het heilig vormsel (afb. 10.28). Ook van Van Tetroode zijn vormselprenten met de beeltenis van Brancadoro bekend.

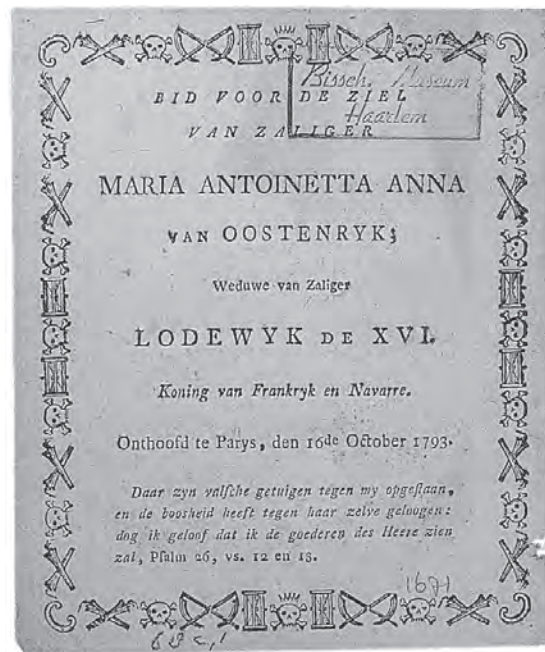
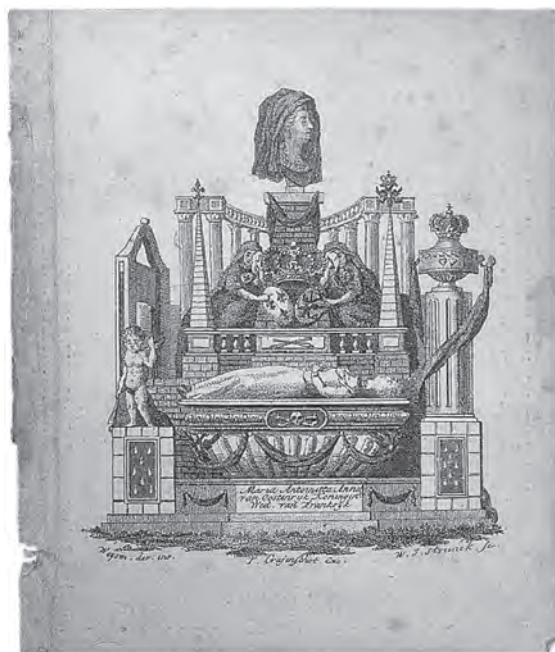
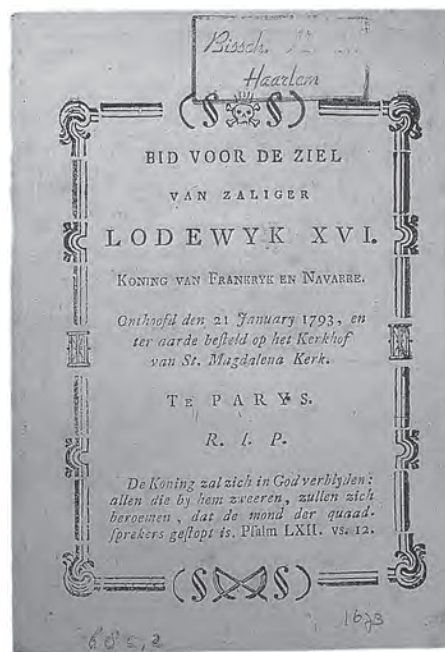
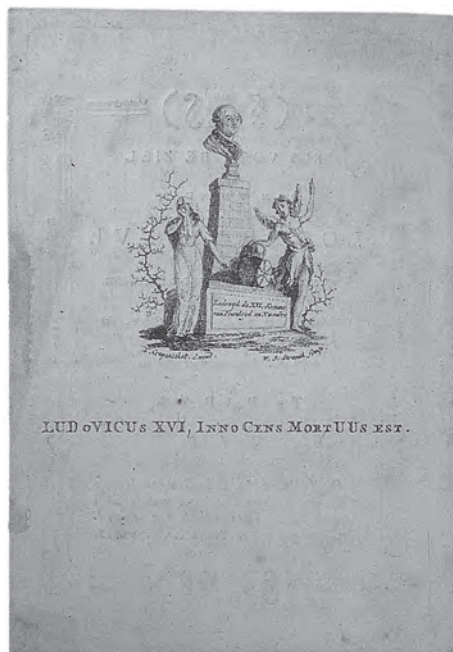
10.27
Het H. Bloed van Boxmeer
H. Lageman (grav.),
1779, gravure in rode inkt, 11,5 x 8,8 cm
Particuliere collectie

10.28
Vormselprent met afbeelding van Caesare, graaf van Brancadoro Arend Fokke (grav.) en Pieter van Buuren (uitg.), 1792, ingekleurde gravure met, 14 x 11 cm
Utrecht, MCC, ABM dp2744

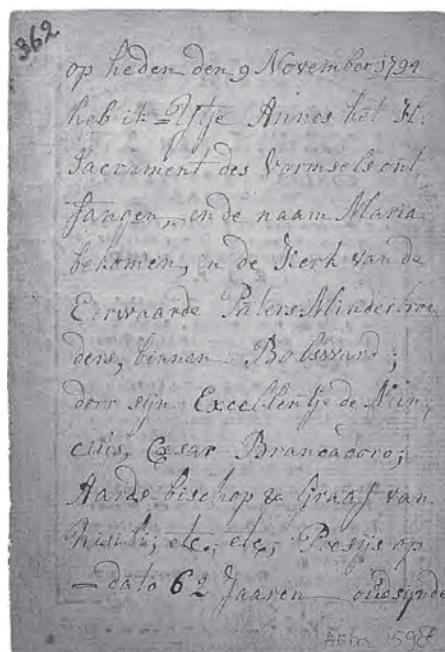
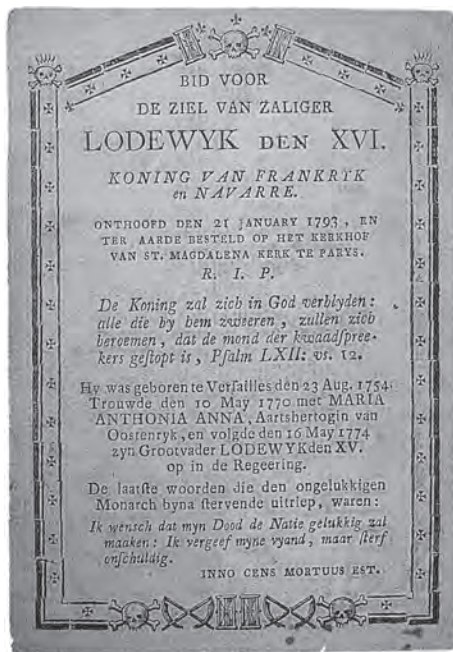
10.29

Doodsprentjes van
Lodewijk XVI en Marie
Antoinette
W.J. Strunck (grav.) en
Theodoor Crajenschot
(uitg.), 1793, ets en
gravure, resp. 12 x 8
cm en
12 x 10 cm
Utrecht, MCC, resp.
BMH dp 1672 en 1671

10.30

Doodsbericht van
Lodewijk XVI gebruikt
als vormselprint
Theodoor Crajenschot
(uitg.), 1793,
boekdruk, 13 x 9,5 cm
Utrecht, MCC,
ABM dp1598

Of de regering ook blij was met de gesigioneerde bidprentjes die werden uitgegeven door Theodoor Crajenschot, valt echter te betwijfelen. Crajenschot verkocht bidprentjes ter memorie aan Lodewijk XVI en diens gemalin Marie Antoinette, die beiden onthoofd werden in 1793 tijdens de Franse Revolutie (afb. 10.29). De achterzijde van de doodsprent van Lodewijk XVI komt gedeeltelijk overeen met de voorzijde van de vormselprent van Ytje Annes uit Bolsward. Op 9 november 1794 ontving Ytje het heilig vormsel van Brancadoro; zoals blijkt uit de tekst op de prent was dat op de 62ste verjaardag van de nuntius (afb. 10.30).⁷⁵ De keuze voor een dergelijke opmerkelijke voorzijde kan zeker worden beschouwd als een patriottische provocatie.

Tijdens de Bataafse Republiek vanaf 1795 her kreeg de katholieke bevolking haar vrijheid en werd het gebruik onder welgestelde katholieken om bidprentjes te laten drukken bij overlijden eerder regel dan uitzondering. De productie overziend, kan men globaal spreken van een bloeitijd in de eerste helft van de negentiende eeuw van in de Noordelijke Nederlanden vervaardigde bidprentjes. Aan deze opleving kwam een einde met de opkomst rond 1840 van de nieuwe grafische technieken, zoals de lithografie en de staalgravure. Als basis voor de bidprentjes werden toen nog steeds Antwerpse drukjes geïmporteerd, maar toch gingen de vaderlandse uitgevers op zoek naar bruikbare goedkopere alternatieven. Die vonden ze onder andere in oude koperplaatjes met bijbelse afbeeldingen, die oorspronkelijk ter illustratie van voornamelijk (protestantse) prentbijbels hadden gediend. Qua formaat sloten deze religieuze voorstellingen perfect aan bij de gangbare Antwerpse exemplaren.

Vanaf 1795 tot circa 1840 werden series bijbelillustraties in een tiental variaties aangeboden als basis voor bidprentjes. Ook andere koperplaatjes werden van zolder gehaald. De voornoemde drie Amsterdamse katholieke uitgevers – Crajenschot, Van Tetroode en Van Buuren – begonnen de prentjes te signeren. Overigens is daarmee niet gezegd dat er geen andere, vooralsnog onbekende, drukkers waren die zich hebben gemengd in deze grote afzetmarkt.

Theodoor Crajenschot, van beroep boekdrukker, verhuisde in 1741 van Zwolle naar Amsterdam, waar hij op 13 april van dat jaar in het poortersboek werd bijgeschreven. In 1744 trouwde

hij op 27-jarige leeftijd met de Amsterdamse Cunera van Zee; ze kregen negen kinderen. Theodoor overleed in 1803 op 86-jarige leeftijd. Dat hij, naast veel catholica, devotieprentjes verkocht, kan onder meer worden geconcludeerd uit een fondsluist uit 1757.⁷⁶ Na een vele pagina's tellende opsomming van, voornamelijk, katholieke boeken, worden aan het einde hiervan enige 'pourtraiten' vermeld die ook in Crajenschots winkel 'In de berg Sinai' te koop waren. Hieronder vallen, behalve enige niet-religieuze voorstellingen, een prent van Christus in folioformaat en een portret in *kwarto* van paus Benedictus XIV, beide te koop voor zes stuivers. Onder de kop 'Nota Bene' worden voorwerpen opgesomd die daarnaast te verkrijgen waren. Hieruit blijkt dat de (al of niet ingekleurde) devotieprenten op papier en perkament, alsmede kantprenten tot het gebruiksgoed behoorden dat in de boekhandel werd verkocht:

Bij den Drukker dezès zyn op de Pers Suffragie- of Maandbriefjes, zeer fraai van Plaat en van Druk, en die tot een Civielen Prijs zullen te bekomen zijn.

Verder een sortering van allerhande Geestelyke Kerk en Leesboeken en Roomsche Schoolgoet.

Als ook allerhande losse Gebedjes, Christelyke Onderrigtingen, Suffragie briefjes bij 't boek, Roomsche Pergamente, Papiere en uitgesnedene Printen, zo wel af als onafgezette.

By den zelve worden ook verkogt alle soorten van Papieren, Schryfboeken en Comptoirbehoefens als Bankbrieven, Assignatien, Pennen, Lak, Liassen, Ivoorzand, Ouwelen, en beste Comptoir Inkt; als meede alle soorten van gezegelde Papieren, als Huurceelen, Obligatien, Cognossementen en Polussen Ook Drukt met Biljetten, Bruiloftsgedichten, Bekentmakingen, Begraavenis-Uitvaart-Maanden Jaargetyds Briefjes, alles tot Civielse pryzen; en verder al het nieuws, dat ons de tyd kooft meede te deelen.

Crajenschot werd opgevolgd door twee van zijn zonen, namelijk Jacobus Adrianus (1748-1835) en Bartholomeus Josephus (1756-1825). Toen een derde zoon, Johannes, in 1809 overleed, werd voor diens doodsprentje een voorstelling uit het leven van Maria gebruikt. Het prentje met Latijns onderschrift maakt deel uit van een serie van twintig prenten met scènes uit het leven van Maria. Door wie deze reeks werd gegraveerd, is onbekend en nadere gegevens over de herkomst ontbreken eveneens.

10.31

Titelprent van een reeks met scènes uit het leven van Maria
B.J. Crajenschot (uitg.),
ca. 1810, gravure,
9,5 x 7,5 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp2013

10.32

Titelprent van een reeks met Oud- en Nieuwtestamentische voorstellingen
B.J. Crajenschot (uitg.),
ca. 1810, gravure,
7,4 x 8,6 cm
Utrecht, MCC,
ABM dp4244

10.33
 'De berg Calvarie'
 Wed. F.J. van Tetroode
 (uitg.), ca. 1807,
 gravure, 6,9 x 10 cm
 Utrecht, MCC,
 BMH dp1958

10.34
 Johannes de Doper met
 rondom promotietekst
 van de firma Van
 Tetroode
 Wed. Gaspar Huberti
 (grav.) en wed.
 F.J. Tetroode (uitg.),
 18de eeuw, gravure,
 7,8 x 11,5 cm
 Utrecht, MCC,
 OKM dp2438

10.35
 Christus ontvangt het
 heilig Sacrament in de
 Hof van Olijven
 Philippus Velijn (grav.),
 Van Tetroode (uitg.),
 1820, gravure,
 11,3 x 7,5 cm
 Utrecht, MCC,
 OKM dp7722

Blijkbaar viel de serie in de smaak, want vanaf 1811 tot en met 1831 werden de voorstellingen veelvuldig gebruikt als doodsprentjes. De onderschriften werden echter opnieuw gegraveerd en vertaald in het Nederlands. Boven de prentjes zijn serienummers aangebracht; het eerste prentje dat als een soort van titelpagina dient, *Het leven der Heilige Maagd Maria*, is voorzien van een adres: 'Te Amsterdam bij B. J. Crajenschot' (afb. 10.31).

Overall in de Republiek doken de prentjes op. Zo bevinden zich in Museum Catharijneconvent, behalve Amsterdamse exemplaren, doodsprentjes uit Haarlem, Zwolle, Roelofarendsveen, Amstelveen, Rijnsaterwoude, Rotterdam, Enkhuizen, Weesp en Utrecht. Voor één overledene werd de hele serie aangewend. Bovendien werden de voorstellingen als communieprent op grotere vellen afgedrukt. Twee exemplaren, waarvan één uit Groningen, worden bewaard in de collectie van het Catharijneconvent.

Op dezelfde wijze als de hiervoor vermelde reeks signeerde Bartholomeus Crajenschot een serie met Oud- en Nieuwtestamentische voorstellingen (afb. 10.32). Deze was, gezien het kleine aantal prentjes dat hiervan overgeleverd is, minder populair dan de Maria-reeks. Getraceerde exemplaren uit deze Crajenschot-serie komen in dezelfde periode voor als de prenten uit de Maria-serie. Uit hoeveel afbeeldingen deze serie oorspronkelijk heeft bestaan, is onbekend. Prentreeksen met bijbelse voorstellingen kunnen bestaan uit enkele maar ook uit

meer dan honderd afbeeldingen. Omdat er zoveel prentseries zijn gemaakt, is het doen van onderzoek naar een specifieke serie tijdrovend en ingewikkeld.

Een collega en medepatriot van de familie Crajenschot was Fredericus Johannes van Tetroode (ca. 1756-1801). De voorstelling op het van hem bewaarde doodsprentje is afkomstig uit de prentbijbel van Cornelis Dankertsz. Deze werd waarschijnlijk door hem opgekocht om als basis te dienen voor bidprentjes. Na zijn overlijden zette zijn weduwe Aletta Maria van Durler de drukkerij voort onder de naam 'Wed. F.J. van Tetroode'. De winkel 'In de berg Calvaria' was gevestigd in de Kalverstraat.

Hoe commercieel en inventief zij was, blijkt uit het feit dat zij haar uithangbord als titelvignet op de prentjes afdruckte. Van prentjes met 'In de berg Calvaria' zijn vijf verschillende drukken getraceerd die tussen 1807 en 1819, behalve te Amsterdam, voorkwamen in Haarlem, Lisse, Hoorn, Diemer-brug, Enkhuizen en Leiden (afb. 10.33). Van twee andere bekende gravures van de weduwe, een voorstelling van Maria en één van Johannes de Doper, zijn de koperplaten afkomstig uit Antwerpen. Eronder is het adres van de weduwe erbij gegraveerd, alsmede een verwijzing waaruit blijkt dat de prentjes over het algemeen met de term 'bidprentjes' werden aangeduid: 'Dit en meerdere soorten van bidprentjes zijn te bekomen bij Wed. F.J. van Tetroode, in de Kalverstraat No 37 in Amsterdam' (afb. 10.34). Bij de Johannes zijn nog sporen van de Antwerpse signatuur 'Vidua [weduwe] G. Huberti' zichtbaar. De getraceerde exemplaren zijn gedrukt tussen 1818 en 1825 en door het hele land verspreid.

Bijzonder is de prent die gegraveerd werd door Philippus Velijn (1787-1836) en in 1820 werd uitgegeven door Van Tetroode. Hierop brengt een engel Christus de lijdenskelk in de Hof van Olijven, voorafgaand aan diens arrestatie en kruisdood (afb. 10.35) Dit thema plus de toegevoegde vanitassymbolen duiden erop dat deze gravure speciaal werd vervaardigd om te worden gebruikt als doodsprentje.

Aletta overleed op 83-jarige leeftijd in 1844. Van haar is het bidprentje met de titel *La vierge à la Chaise*, een Franse staalgravure, overgeleverd. Omstreeks die tijd hadden de Nederlandse en Vlaamse kopergravures dus definitief afgedaan.

De derde Amsterdamse uitgever die zijn prentjes soms signeerde, is de voornoemde Pieter van Buuren (1751-vóór 1825). Ook hij voorzag zijn bidprentjes van de naam van zijn winkel: 'De Waare Kerk'. Zeer waarschijnlijk – gezien de stijl en de gebruikte letters – werd het prentje gebruikt als een soort titelpagina bij een reeks van bijbelse voorstellingen. De zes tot nu toe getraceerde titelprentjes werden tussen 1805 en 1819 te Amsterdam verkocht, maar ook te Alkmaar, Haarlem en Rotterdam.

Ook onder een ouderwetse Antwerpse gravure van Maria met Kind graveerde Van Buuren zijn naam (afb. 10.36).

In 1825 werd de boekwinkel van de erven P. van Buuren te Amsterdam opgekocht door de firma Thompson uit Rotterdam.⁷⁷ Prentjes gedrukt met oude koperplaten van Van Buuren werden echter, gezien de daarop aangetroffen dateringen, niet meer gebruikt. In plaats daarvan drukte de nieuwe eigenaar doodsprentjes van in eigen bezit vervaardigde en gesigioneerde lithografieën (afb. 10.37).

10.8 DE BIJBELREEKSEN VAN LOVERINGH EN DANCKERTS

Zoals vermeld werden vanaf 1795 vele oude koperplaatjes van gravures uit prentbijbels hergebruikt om er doodsprentjes mee te drukken. Dat de uitgevers hiertoe overgingen, lag voor de hand, omdat het formaat overeenstemde met de toen gangbare devotieprentjes. Bovendien grepen Noord-Nederlandse boekdrukkers daarmee terug op een product of genre dat in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw een grote bloei had bereikt.⁷⁸ Het moet om een tiental series zijn gegaan. Het onderzoek hiernaar wordt echter bemoeilijkt doordat de prentjes zelden of nooit zijn gesigioneerd en ze vaak naar dezelfde voorbeelden of naar elkaar zijn graveerd. De graveerstijl en – indien aanwezig – het onderschrift geven echter wel een indicatie om een reeks te identificeren.

Een eerste poging om deze bijbelprentjes te identificeren werd gedaan door Jan Verspaandonk in zijn *Hemels Prentenboek*. Hij schrijft dat een aantal prentjes zijn nagegraveerd naar gravures van Mattheus Merian in de door L. Zetzner te Straatsburg uitgegeven bijbel uit 1630.⁷⁹

Een van de eerste uitgaven van de Merian-bijbel in de Republiek staat op naam van Cornelis Danckerts (1603-1656) uit Amsterdam. Danckerts gaf deze *Icones Biblicae* met prenten naar Merian, waaraan vertaalde onderschriften van Reynier Anslo waren toegevoegd, uit in 1648. In 1656 verscheen bij Danckert Danckerts (1634-1666), een zoon van Cornelis, een tweede druk. Justus Danckerts (1635-1710), een andere zoon van Cornelis, gaf in 1689 eveneens een prentbijbel uit met kleine prentjes, geïnspireerd op de *Merian Historiae Sacrae Veteris et Novi Testamenti (...)*. Deze prentjes werden engraveerd door Cornelis II (1664-1717).

10.36
Maria met Kind en
'De waare kerk'
Pieter van Buuren
(uitg.), ca. 1800,
gravures op perkament,
8,3 x 7 cm en 7,1 x 9,6 cm
Utrecht, MCC, resp.
OKM dp7364 en 7360

In een uitgave uit hetzelfde jaar, bestaande uit dezelfde afbeeldingen, werden honderd prentjes uit het Oude Testament afgebeeld en 55 uit het Nieuwe Testament. Deze uitgave droeg de titel *De Voornaamste Bijbelsche Historiën*. In 1727 duiken de prentjes van Cornelis Danckerts II nog op bij de uitgever Marten Schagen als illustraties bij Cl. Bruins *Dichtmatige Gedachten over Honderdvijfenvijftig Bijbelsche Printverbeeldingen*. Hier is, evenals bij de latere devotieprentjes, het onderschrift weggeslepen en zijn de prentjes genummerd.

Poortman schrijft dat Schagen beschadigde graveerde koperplaten kocht en enkele daarvan heeft laten herstellen door Anna Folkema, die negen prentjes opnieuw, maar dan in spiegelbeeld, graveerde naar de oorspronkelijke voorbeelden en voorzag van haar signatuur.⁸⁰ Marten Schagen verkocht de prentjes ook als foliovellen om te doen inbinden bij bijbels.⁸¹ In het Rijksprentenkabinet te Amsterdam bevindt zich de tweede druk van Cl. Bruins *Dichtmatige Gedachten* uit 1737.

10.37
Johannes de Doper
als kind
Jacobus Thompson
(uitg.), ca. 1830,
lithografie op perkament,
11,2 x 8,3 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp8141

10.38

Jozef als onderkoning van Egypte, Genesis 41 (nr. 32)
Cornelis II
Danckerts (grav.)
en Justus Danckerts
(oorspronkelijke uitg.),
1689, herdruk als
bidprentje ca. 1801-1803,
gravure, 7 x 9,4 cm
Utrecht, MCC,
BMH dp1901

Mogelijk werden de koperplaten na 1737 verkocht aan de uitgever Jacob ter Beek. In een artikel uit 1923 wordt nog melding gemaakt van een druk uit 1740, uitgegeven door Jacob ter Beek.⁸²

Het spoor wordt weer teruggevonden als in het begin van de negentiende eeuw de afdrukken opnieuw opduiken als devotieprentjes (afb. 10.38). 112 jaar na de eerste uitgave van de bijbelprentjes werden prentjes weer afgedrukt, ditmaal als bid- en devotieprentjes. Het oudste tot nu toe aangetroffen doodsprentje uit deze serie dateert uit 1801, het laatste uit 1803. Doordat één van de prentjes uit de serie heeft gediend als doodsprentje van Fredericus Johannes van Tetroode, lijkt het aannemelijk dat Van Tetroode de hele serie koperplaten had verworven. Ook deze prentjes werden over het hele land verspreid. Twee bidprentjes uit de reeks met de signatuur van Anna Folkema bevinden zich in de collectie van het Catharijneconvent.

Een tweede geïdentificeerde serie naar de Merian-inventies bestaat uit prentjes die voornamelijk bekendheid genieten als illustraties van de kinderbijbels *Bijbelschat* en *Dichttaferelen*, beide uitgegeven door Jacobus Loveringh in 1758.

Jacobus Loveringh, een uitgever te Amsterdam en werkzaam van 1733 tot 1768, begon met het uitgeven van kinderbijbels. Zijn eerste en bekendste kinderbijbel bevatte houtsneden van *Papillon*, een bijbel die tot 1798 werd herdrukt. Met houtsneden geïllustreerde bijbels waren voor een groot publiek bereikbaar. Toch was er, volgens het door Loveringh geschreven voorwoord, ook veel vraag naar luxueus uitgevoerde prentbijbels met kopergravures.⁸³

10.39

Simson verslaat de Filistijnen (Rechters 15:15)
Jacobus Loveringh
(oorspronkelijke uitg.),
1758, herdruk als
bidprentje ca. 1825-1840
gravure,
7,1 x 8,7 cm
Utrecht, MCC,
ABM dp3824

In *Bijbelschat* zijn de prentjes los bijgebonden en, zoals de drukker vermeld, met '124 of 175 hoeveelheden bijgebonden prenten te bekomen'. De andere uitgave met dezelfde illustraties, *Driehondert Schriftuurlijke Dichttaferelen met nieuwe keurige konstplaten*, bevat 144 afbeeldingen uit het Oude Testament, 20 uit de Apocriefe boeken en 136 prenten uit het Nieuwe Testament.

In het voorwoord van *Bijbelschat* schreef Loveringh: 'Voor de liefhebbers zijn er ook op best papier te bekomen, met 240 ingevoerde Kunstplaten, alle goede drukken, op zwaar fransch papier, doch niet meerder dan een getal van hondert Exemplaren.' Het was een lange tijd gebruikelijk om op bestelling losse vellen met bijbelillustraties bij te binden in Staten- of andere bijbels. Zo verkocht Loveringh voor dit doel losse vellen met de illustraties uit *Bijbelschat* en *Dichttaferelen*, in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam aanwezige bijbel, uitgegeven in 1756 door de familie Keur uit Dordrecht, zijn de door Loveringh uitgegeven prentjes bijgebonden. Van deze bijgebonden vellen zijn er echter vijf met afwijkende plaatjes (Nieuwe Testament) die gedrukt zijn van een andere plaat dan de gebruikte afbeeldingen uit *Bijbelschat* en *Dichttaferelen*. Ze zijn naar hetzelfde voorbeeld gegraveerd, maar bezitten een andere koptekst. Zo'n afwijkende afbeelding is ook te zien op een bidprentje in de verzameling van het Catharijneconvent.⁸⁴ Blijkbaar bezat Loveringh enige varianten van voorstellingen met verschillende kopteksten. De serie koperplaten werd in zijn geheel doorverkocht en alle versies ervan bleven bewaard.⁸⁵

Wie de graveur van de prentjes was, is onbekend. De titelprent van *Dichttaferelen* werd gegraveerd door J.C. Philips, terwijl de verzen werden geschreven door Reinier Anslou en een andere, onbekende dichter.

Wat er met het bezit van Loveringh is gebeurd, is niet bekend. Vanaf 1825 duiken de gravures voor het eerst weer op als doodsprentjes (afb. 10.39). Ze genoten een grote populariteit in het gehele land en men bleef ze drukken tot ca. 1840.

10.9 TOT SLOT

De belangrijkste graveurs van religieuze prenten in de Noordelijke Nederlanden zijn na Lucas van Leyden en Maarten van Heemskerck: Harmen Janz. en Jan Harmenz. Muller, Crispijn de Passe I en II, Jacob de Gheyn II, Jan van de Velde II, Frederik, Cornelis en Abraham Bloemaert, Hendrick Goltzius, Jacob, Adriaen en Theodoor Matham, Cornelis Visscher en Pieter Soutman. Gerelateerd aan hun werkzame leven kan men Haarlem, Utrecht en Amsterdam beschouwen als de centra van productie van devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden. In tegenstelling tot hun Antwerpse equivalenten zijn de Noord-Nederlandse devotieprenten minder eenvormig en vaak groter van formaat. Ze werden wellicht ook op een andere manier 'gebruikt', bijvoorbeeld als wanddecoratie. De kleinere maatvoering van de Zuid-Nederlandse prenten is te koppelen aan het gebruik om deze prenten in te binden in stichtelijke boekjes, die gedrukt werden in een standaard klein formaat.

Antwerpse devotieprenten werden vaak gedrukt op perkament. Behalve dat prenten door dit materiaal een exclusieve middeleeuwse uitstraling kregen, waren ze daardoor ook minder onderhevig aan slijtage, waardoor er relatief meer van bewaard zijn gebleven. In de Noordelijke Nederlanden was het toepassen van andere materialen dan papier zeer uitzonderlijk.⁸⁶ De belangrijkste functie van de prenten – het dienen als hulpmiddel bij het gebed – was echter steeds dezelfde.

Dat de Noord-Nederlandse exemplaren zo zelden opduiken in handschriften en devotieprentenverzamelingen, kan erop duiden dat ze reeds in hun eigen tijd elitair en/of kostbaar waren.

De productiemarkten van Antwerpen en Amsterdam begonnen zich steeds verder te specialiseren. Zo glorieerden in Amsterdam, onder aanvoering van de katholieke uitgever Joan Blaeu, kaartenmakers die met de productie van topografische prenten wereldfaam verwierven. Daarnaast legde de Noord-Nederlandse boek- en grafiekhandel zich steeds meer toe op een ander specialisme, namelijk de prentbijbels, die zowel in protestantse als katholieke kringen konden worden verhandeld.

Wellicht begon de vervaardiging van religieuze grafiek in de Noordelijke Nederlanden daarom sterk te tanen in de loop van de zeventiende eeuw en keek men neer op de – in de Noordelijke Nederlanden – populaire Antwerpse devotieprenten. In de tweede helft van de zeventiende eeuw onderscheidde de kostbare Vlaamse prenten zich meer en meer door kunstige ambachtelijke versieringen (geknipt, geplakt of geborduurd) in plaats van door virtuoos kunstenaarschap. Naast de nieuwe eenvoudige, volkse gravures werden de prenten van oude meesters, onder meer die van de gebroeders Wierix, opnieuw in grote oplagen gedrukt, waardoor de roem van de kunstenaars langer standhield.

In het calvinistische Nederland werden de versoering en verkuising almaar verder doorgevoerd. Om zich te onderscheiden van de protestanten, werden de katholieken in Nederland roomser dan de paus. Zo moest het naakte lichaam op afbeeldingen worden verhuld door gewaden. De in de tweede helft van de zeventiende eeuw vervaardigde pastoorsportretten van onder meer Theodoor Matham tonen aan dat katholieken opdrachten bleven geven aan bekwame graveurs.⁸⁷ De van buitenaf opgelegde beperkingen van overheidswege namen, voorzover ze er voor graveurs en uitgevers überhaupt ooit geweest waren, almaar verder af.

Rest de conclusie dat de vraag naar religieuze grafiek van eigen bodem moet zijn afgenomen. Het werd steeds gemakkelijker om devotionalia uit Vlaanderen te importeren. Ook Duitse devotieprenten, bijvoorbeeld uit het katholieke Augsburg of de kantprenten, die werden vervaardigd in Duitse nonnenkloosters, vonden in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker een weg naar de Noordelijke Nederlanden.

Inmiddels was de katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden haar idealisme kwijtgeraakt. De scheiding van 1723 verscheurde de katholieken in 'rekkelijken' en 'preciezen'. Dankzij de herwonnen invloed van de rekkelijken, de regulieren, herwonnen volksdevotionele elementen aan kracht. Daarbij werd niet geschroomd om eerder verworpen of gecensureerde voorstellingen opnieuw uit te geven.⁸⁸ Prenten werden weer gebruikt en vereerd om hun vermeende magische krachten in plaats van om hun catechetische waarde.

Alle belangrijke religieuze orden, zoals de franciscanen (minderbroeders), karmelieten, dominicanen (predikheren), jezuïeten (tot 1773) en augustijnen, propageerden hun orde en ordeheiligen door het verspreiden van devotieprenten. Prentjes met mirakelen of wonderen werden opnieuw onderwerp van de devotiegrafiek. Antwerpse kunstenaars graveerden bedevaartprentjes voor Noord-Nederlandse pelgrimsoorden als Maastricht, Heiloo en diverse (Mariale) bedevaartsoorden in het Brabantse.⁸⁹ Voorzover devotieprenten in de kunsthistorische literatuur worden ondergebracht in de categorie van 'religieuze volkskunst en cultuur', heeft dat vooral betrekking op dit soort van devotieprenten van ná 1700.

BEELDEN VOOR PASSIE EN HARTSTOCHT

Samenvatting

Op 28 januari 1636 overleed in Haarlem op 62-jarige leeftijd Jannetgen Dirks. Jannetgen was geboren in Amsterdam en werd op veertienjarige leeftijd 'geroepen' om zich te voegen bij de maagden in 'Den Hoeck'. Volgens haar *Vita*, een levensbeschrijving die na haar dood werd opgetekend door Trijn Jans Oly, leefde zij een deugdzaam en devoot leven 'zoo datse was als een spiegel onder die maechden'.¹

Aan de Bakenessergracht in Haarlem werd een cluster van huisjes bewoond door geestelijke maagden of kloppen, die hun leven in dienst hadden gesteld van hun mystieke Bruidegom Christus. Even verderop, aan de andere kant van het water, was na de Reformatie het begijnhof heropgericht waar tientallen begijnen een religieus leven leidden. De vrouwen werden in hun geestelijk leven begeleid door een priester of geestelijke vader.

Evenals haar patroonheilige, Johannes de Evangelist, volgde Jannetgen Christus na in Zijn lijden. Zij stond daartoe vaak midden in de nacht op en verbeeldde zich dan dat de berg van Calvarie in haar hart was en dat zij daar mediteerde op Zijn passie: 'hadt t' selfde soo levendich in haer als ofse daer tegenwordich geweest had, met haer oogen gesien, ore gehooft'. Zij mediteerde over de scheuren en bloeduitstortingen van Zijn wonden, waaruit het bloed langs het kruis naar beneden stroomde. Ook herhaalde Jannetgen wekelijks meditaties over de lijdensweg van Christus. Zij was dan iedere dag in een andere gedaante bij Hem aanwezig. 's Maandags verbeeldde zij zich dat zij een dienstmaagd was in de Hof van Olijven (en de gevangenis). Dinsdags was zij als bedelares aanwezig bij Annas en Christus' lijden in de kelder van Caiaphas. Woensdags bij de geseling en de (doornen)kroning gaf zij zich over als een slavin. Donderdags zag zij als pelgrim hoe Christus zijn kruis droeg en zag zij Hem zitten op de koude steen. Vrijdags bij de kruisiging keerde zij zich als een kind tot haar Vader en zaterdag voelde zij zich een wees op het moment dat het hart van Christus met de lans werd doorboord. In deze overwegingen en gebeden richtte zij zich via het doorwonde hart tot haar Bruidegom.

Jannetgen was in het bijzonder gesteld op een devotieprentje waarop haar 'passie en hartstocht' was afgebeeld: Christus aan het kruis omgeven door de werktuigen van Zijn lijden. Onderaan het prentje was een bruid afgebeeld die zich in Zijn hart bevond: 'Hier in hadtse grote devotie omde eenvoudicheit, en het ruste vande Bruidt int hertge van haer beminde.'

Trijn Jans Oly beschrijft de meditatieoefeningen van Jannetgen op beeldende wijze zoals deze in die tijd werden beschreven in meditatieboeken en afgebeeld op devotieprenten. Aan het einde van de zestiende eeuw kregen de gelovigen de beschikking over veel en betaalbaar beeldmateriaal van uitstekende kwaliteit. Hoewel lokaal, in Haarlem, Amsterdam en Utrecht, ook mooie devotieprenten werden geproduceerd door kunstenaars als Hendrick Goltzius en zijn schoonzoon Jacob Matham, Crispijn de Passe, Jan van de Velde II, de Mullers, de De Gheyns en anderen, waren de prenten uit Antwerpen veruit het populairst. De stichtelijke prenten en boekjes (catholica) uit Antwerpen werden in de Republiek in grote hoeveelheden geïmporteerd en verspreid.

Ze gaven een impuls aan de beleving en de verbeelding van het geloof. Naast 'beelden' in de kerk van het leven en lijden van de Zaligmaker en van heiligen, waardoor men zich van oudsher kon laten inspireren, betekende de ruime beschikbaarheid van losse devotieprenten en geïllustreerde meditatieboeken een stimulans voor het verinnerlijkte religieuze leven: de prenten waren immers bij uitstek geschikt voor de privé-devotie.

Bovendien waren juist de kleine prenten en stichtelijke boeken geschikte media voor de geloofscultuur in de Republiek. In tegenstelling tot de omringende landen was de openbare uitoefening van de katholieke liturgie verboden op straffe van geldelijke boetes. De prentjes konden worden bewaard in boekjes. Op deze wijze kon het geloof onopvallend worden gepraktiseerd. Omdat het vaak moeilijk was om de zusters in het verborgene bijeen te roepen voor het vieren van een heilige mis, werden de preken en onderwijzingen van de geestelijke vaders opgetekend. Zo konden alle maagden toch kennis nemen van de wijze woorden van de zielzorgers. De opgeschreven preken of sermoenen werden als handschriften ingebonden en vaak in meervoud gekopieerd of afgeschreven. Ter illustratie van en ter herinnering aan de preken werden de handschriften soms voorzien van devotieprenten.

Van de maagden uit 'Den Hoeck' zijn bijna honderd handschriften bewaard. Het merendeel is te dateren tussen 1600 en 1650. Daarvan zijn er twintig geïllustreerd, alles bij elkaar met ruim honderd prentjes, die zijn ingeplakt of bijgebonden. Voor dit onderzoek zijn, behalve deze manuscripten, ook andere vergelijkbare handschriften met afbeeldingen van kloppen en begijnen uit Haarlem en Amsterdam bekeken en onderzocht. Daardoor is het niet alleen mogelijk een indringend beeld te geven van de voorstellingswereld van de katholieken in de zeventiende eeuw, maar wordt ook duidelijk welke prenten daartoe werden gebruikt en door welke kunstenaars deze werden vervaardigd. Bovendien is, voorzover mogelijk, door middel van de aangetroffen context of de preek die het prentje illustreerde, de iconologie nader onderzocht.

De prenten in de handschriften zijn van hoge kwaliteit en de opgetekende teksten, waaronder de vele preken, wijzen erop dat ook het geestelijk leven bloeide. De priesters getuigen van een grote kennis van het middeleeuwse gedachtegoed, aangevuld vanuit contemporaine bronnen. De boodschap is streng ascetisch verwoord, er spreekt een grote toewijding en vroomheid voor het katholieke geloof en de kerk uit. De meeste teksten zijn opgetekend in het Nederlands en zijn daarom voor de zeventiende eeuw ook literair van belang.

In de stichtelijke boekjes, maar ook in enkele handschriften, staat opgetekend hoe men met behulp van de prenten en de teksten moet mediteren. Door middel van de 'imaginatie' moest de gelovige, net als Jannetgen Dirks, zich verbeelden met al haar zintuigen aanwezig te zijn bij de afgebeelde of beschreven handeling. Deze methode stond in een lange traditie en werd al op vergelijkbare wijze gepraktiseerd in de late Middeleeuwen in kringen van de moderne devoten. Het gebruik van afbeeldingen werd reeds door paus Gregorius de Grote (†604) gerechtvaardigd als hulpmiddel bij de meditatie,

in het bijzonder ter herinnering, bijvoorbeeld aan het leven en lijden van Christus, en voor onderricht of catechese. Dat de beelden zelf ook werden vereerd, was één van de controversen die in de zestiende eeuw leidden tot het schisma tussen protestanten en katholieken.

De goedkeuring voor het gebruik van voorstellingen als hulpmiddel bij het gebed en de catechese werd opnieuw bevestigd tijdens het Concilie van Trente in 1563. De 'beelden' moesten dan wel een bijbelgetrouwe weergave bieden. Het vereren van de voorstellingen als zodanig was echter niet meer toegestaan. Ook mochten ze geen erotische gevoelens opwekken. Veel voorstellingen werden om die reden in de loop van de zeventiende eeuw gekuist.

In de Republiek waren veel (semi-)religieuze vrouwen actief; niet in kloosters want die waren verboden. Met enkel de gelofte van zuiverheid leefden de vrouwen een sober en deugdzaam leven 'in de wereld', in dienst van de kerk en haar zielzorgers. Deze vrouwen waren veruit in de meerderheid ten opzichte van de religieus levende mannen. Maar liefst meer dan 5000 kloppen en begijnen leefden in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw, naast circa 400 priesters. Traditioneel gebruikten vooral vrouwen prenten als hulpmiddel bij het gebed. De teksten in de boeken waren van oudsher geschreven in het Latijn, een taal die weinig vrouwen beheersten. Ten tijde van de Contrareformatie, werden veel boeken uit het Latijn vertaald. Kerkelijke schrijvers, kunstenaars en prentuitgevers begonnen zich toen steeds meer te richten op de grote afzetmarkt van religieuze maagden en overige leken.

De vrouwen leidden veelal een streng religieus leven geënt op de kloosterpraktijk van 'bidden en werken', zoals die zich in de Middeleeuwen had ontwikkeld. Voor het onderhouden van het spirituele leven konden ze een beroep doen op de catholica. Gedurende de dag dienden diverse religieuze onderwerpen te worden overdacht, en aan iedere dag van de week waren thema's verbonden die werden afgebeeld op de prenten en beschreven in de stichtelijke boekjes. In de heilige mis werden de handelingen van de priesters gekoppeld aan momenten uit de passie van Christus.

Bij intrede of professie verblijdden de maagden elkaar met boekjes en prentjes – vaak voorzien van handgeschreven teksten en gedichtjes. Bij overlijden werden prentjes met de memento-moritekst 'bid voor de ziel van ...' verspreid ter herinnering aan de overleden medezuster of de geestelijke vader van de statie. Zo ontstonden in deze gemeenschappen nieuwe gebruiken, waaronder ook het ronddelen van communie-, vormsel- en priesterwijdingsprentjes. Deze gebruiken zijn ontstaan in de Republiek en van daaruit overgenomen door de rest van de (katholieke) wereld. Nog steeds worden overal ter wereld overledenen herdacht door middel van bid- of doodsprentjes.

Overigens wil dit alles niet zeggen dat mannen geen gebruik maakten van devotieprenten, want ook van priesters, paters en mannelijke leken zijn losse devotieprentjes voorzien van vriendschapsteksten overgeleverd. Daarnaast werden collegedictaten van priesterstudenten vaak voorzien van emblemata. In de handschriften waarin priesters zelf hun preken optekenden, zijn echter geen devotieprenten aangetroffen.

Behalve prenten over het leven en lijden van Christus, die een substantieel deel vormen van de gebruikte prenten, waren afbeeldingen van heiligen populair, waaronder in het bijzonder voorstellingen van de maagd Maria. Zij was de moeder aller maagden en hun grote voorbeeld ter navolging. Oudtestamentische thema's raakten op de achtergrond. De gelovigen dienden de heiligen, evenals Christus,

na te volgen in hun deugden. De nadruk op het onderhouden van de deugden en de afkeer van de zonden vormden belangrijke speerpunten van de hernieuwde spiritualiteit tijdens de Contrareformatie. Om die deugden onder de aandacht te brengen, werden dagelijks heiligenlevens (voor)gelezen. Dat de (semi-)religieuze maagden zich bij voorkeur lieten inspireren door vrouwelijke heiligen wordt duidelijk aan de hand van de vele overgeleverde prenten.

In de zeventiende eeuw waren in de Noordelijke Nederlanden ook de kluizenaars belangrijk: de zogenoemde 'eremyten' en 'eremytinnen'. Zij dienden als voorbeeld voor het onderhouden van een streng ascetisch leven. Dat de leefwijze van kluizenaars en kluizenaressen mede werd gepropagandeerd door het verspreiden van de prenten van de – van oorsprong Friese – kunstenaar Boëtius à Bolswert naar ontwerp van Abraham Bloemaert, is een aspect dat minder bekend is.

Boëtius en zijn broer Schelte waren beiden belangrijke devotieprentengraveurs, niet alleen voor de Noordelijke Nederlanden. De zinnebeelden of emblemata met Amor Divinus (Christus) en Anima (de menselijke ziel), die Boëtius ontwierp en graveerde ter illustratie van de *Pia desideria* – een stichtelijk boek van de jezuïet Herman Hugo – werden in heel Europa gekopieerd en uitgegeven, veelal voorzien van steeds weer wisselende teksten of gedichten. Op deze afbeeldingen komen geen heiligen voor, waardoor ze ook konden worden gebruikt voor gelovigen uit protestantse stromingen, onder meer in zogenoemde 'piëtistische' kringen.

Andere wijdverspreide en invloedrijke emblemata zijn opgenomen in de prentreeks met voorstellingen van Christus die woont en werkt in het hart van Zijn beminde, uitgegeven onder de titel *Cor Iesu Amanti Sacrum* van de Vlaamse kunstenaar Antoon Wierix. Daarnaast is er de reeks zinnebeelden *Amorum Emblemata* van de, van oorsprong, Leidse kunstenaar Otto van Veen, waarin Amor en Anima eveneens de hoofdrol vervullen. Al deze – en andere – emblematische voorstellingen waren in de zeventiende eeuw zeer populair en werden uitgegeven en verspreid als bid- en devotieprenten. De kunstenaars graveerden deze (en andere) prenten als reeksen die als beeldmeditatieboeken konden worden aangewend. Omdat echter veel van deze prenten ook los werden gebruikt is die oorspronkelijke context vaak niet meer duidelijk.

Deze en veel andere prenten werden gekopieerd door diverse graveurs, al of niet in opdracht van prentuitgevers. Ook in de Republiek waren veel kopieën van devotieprenten in omloop. De bekendste stichtelijke prenten uit Antwerpen, maar ook prenten van Hollandse en Duitse kunstenaars, werden nagestoken in hout door de protestantse, Noord-Nederlandse kunstenaar Christoffel van Sichem (†1659). Deze houtsneden, waaronder ook de emblematische prenten van Boëtius à Bolswert, werden gebundeld in populaire beeldmeditatieboeken, uitgegeven vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw door de Amsterdammer Pieter Paets.

Om de deugden te praktiseren, werd vanaf het begin van de zeventiende eeuw een apart soort van devotieprenten geproduceerd: de zogenoemde 'maandbriefjes' of suffragia. Hierop waren heiligen afgebeeld. In de bijbehorende teksten werden de deugden van de heiligen uiteengezet en bovendien, met de hand, de naam ingevuld van een medelid van een gebedsgroep. De briefjes werden willekeurig (als 'een schickinghe Godts') rondgedeeld. De ontvanger ervan diende de hele maand te bidden tot de afgebeelde heilige, de beschreven deugden te praktiseren en te bidden voor de medezuster of -broeder die op het briefje was vermeld. Deze van oorsprong jezuïtische gebedsmethode werd zeer

populair, aanvankelijk in de gemeenschappen van kloppen en begijnen, maar later ook in de opnieuw opgerichte (leken)broederschappen.

De broederschap van de Gratie Gods, met als beschermheiligen Willibrord en Bonifatius, werd geïnitieerd door de apostolisch vicaris Sasbout Vosmeer (†1614) en stond onder leiding van seculiere priesters. Daarnaast werden broederschappen (her)opgericht die werden geleid door leden van diverse religieuze orden. Deze leden, de zogenoemde 'regulieren', waren in de Noordelijke Nederlanden evenwel in de minderheid ten opzichte van hun seculiere ambtsgenoten – dit in tegenstelling tot de Zuidelijke Nederlanden waar met name de jezuïeten hun stempel drukten op de katholieke geloofscultuur. Behalve de jezuïeten waren vooral augustijnen, franciscanen, karmelieten en dominicanen (predikheren) actief in de Hollandse Zending. De door hen gepropagandeerde geloofspraktijken leidden in de loop van de zeventiende eeuw tot steeds meer conflicten en resulteerden in een breuk in 1723.

Eén belangrijke controversie had te maken met het gebruik van devotionalia. Devotieprenten werden door de regulieren – net als in de Middeleeuwen – gebruikt voor het vereren van beelden, het verspreiden van (ongeloofwaardige) mirakelen en ten behoeve van specifieke ordedevoties. Bovendien werden prentjes en andere devotionalia – in de vorm van het koorde (franciscanen), de riem (augustijnen), het scapulier (karmelieten) en de rozenkrans (predikheren) – gewijd en vereerd als amuletten. Bij het laatste oordeel zouden ze, mits ze werden meegenomen in het graf, bijvoorbeeld dienen als een entreebewijs voor de hemel en ook konden ze bescherming bieden tegen het kwaad. Deze 'theaterdevoties' van 'dwalingen, bijgeloovigheden en leugens' werden door de seculieren sterk veroordeeld. Daarnaast veroorzaakten de reguliere propagandamethoden een devaluatie van de kwaliteit van de gangbare devotionalia. De voorstellingen op de prenten werden steeds eenvoudiger en volksier. De over het algemeen hoogwaardige artistieke en intellectuele devotieprenten uit de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, werden in de achttiende eeuw niet meer geproduceerd omdat ze voor leken te moeilijk waren geworden: deze hadden behoefte aan eenvoudige prenten om te bidden om voorspraak bij Christus, Maria en heiligen.

Net als de boekjes waren de prentjes in grote hoeveelheden en in allerlei soorten en maten te koop bij de katholieke boekhandel: niet alleen gravures, maar ook uitgesneden, zogenoemde 'kantprenten', met textiel beklede prenten, geborduurde prenten of prenten versierd met bloemen van textiel of van hooi en stro. Bid- en devotieprenten bleven onverminderd populair in de Republiek, ook aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw, toen de kerk veel van haar invloed had verloren. Bij communie, vormsel en overlijden werden de, aanvankelijk Antwerpse, prenten door de boekdrukkers bedrukt met teksten. Het was bij de gegoede katholieke burgerij inmiddels eerder regel dan uitzondering dat bij overlijden prentjes werden rondgedeeld.

De Antwerpse prenten werden echter steeds slechter van kwaliteit. Soms werden er koperplaten geïmporteerd vanuit Antwerpen, zoals door de Deventer 'Konst-, Kaart en Boekverkoper' én herbergier Jan de Lat (†1756); in de loop van de achttiende eeuw gingen steeds meer Noord-Nederlandse boek- en prentuitgevers zelf prenten produceren. Voor een deel maakte men daartoe gebruik van oudere, zeventiende- en achttiende-eeuwse, koperplaten met bijbelse tafereelen, die onder andere gebruikt waren voor het drukken van prentbijbels.

De hiervoor liggende studie kent z'n beperkingen. Zo worden

enkele belangrijke en interessante onderwerpen die een op zichzelf staande studie verdienen, bijvoorbeeld de historische ontwikkeling van de passie meditatie, de wonddevotie, de diverse methoden van de rozenkransmeditatie of het beeld van de maagd in de religieuze cultuurgeschiedenis, hier slechts terloops behandeld. De iconografie van bepaalde voorstellingen wijzigde zich in de loop der eeuwen, terwijl die van andere dezelfde bleef. Vooral de ontwikkelingen vóór en na het Concilie van Trente zijn daarbij interessant. Hetzelfde kan worden gezegd van heiligenlevens. Onderzoek naar de door de eeuwen heen aan hen toegeschreven deugden biedt wellicht nieuwe inzichten.

Hoewel de middeleeuwse bronnen dikwijls goed zijn ontsloten, kan dat niet altijd worden gezegd van het vergelijkbare materiaal uit de vroegmoderne tijd. Handschriften met preken of sermoenen over de passie, de sacramenten, heiligen en de meditatie zijn over het algemeen niet ontsloten. Alleen al een eenvoudige inventarisatie van dit materiaal ontbreekt. De *suffragia*-boekjes, waarin de deugden van een heilige centraal staan, worden weinig betrokken bij studies over heiligen. Het gegeven dat er vaak een onlosmakelijk verband bestaat tussen tekst en beeld is eveneens veronachtzaamd, zowel vanuit historisch, kunsthistorisch als theologisch perspectief. Het beeld is in de vroegmoderne tijd complementair aan de teksten en omgekeerd. Bij de studie naar bijvoorbeeld heiligen of de passie van Christus zou de contemporaine literatuur centraal moeten staan. Als de beeldontwikkeling wordt bestudeerd, wordt deze te weinig in de cultuurhistorische context geplaatst. Bovendien wordt door kunsthistorici en in de musea meestal alleen de 'gevestigde' (schilder)kunst behandeld en geëxposeerd; zelden wordt deze vergeleken met ontwikkelingen in de volkskunst. De afbeeldingen die door historici worden gehanteerd als illustratie van hun teksten zijn vaak overgenomen uit bestaande publicaties. De maatstaf daarbij is dan de aantrekkelijkheid van de voorstelling. Bijna nooit wordt in bibliotheken en museale collecties naar nieuw beeldmateriaal gezocht; beduimelde en beschadigde grafiek wordt op voorhand uitgesloten. Zelden of nooit worden afbeeldingen als uitgangspunt gekozen voor historisch onderzoek.

Devotieprenten zijn weliswaar in grote hoeveelheden in de musea voor religieuze kunst en cultuur bewaard, maar komen niet verder dan hun plek in het depot. Een ontsluiting op internet zou een goedkope en belangrijke impuls kunnen geven aan verder onderzoek. Ook de stichtelijke boeken worden zelden geraadpleegd, bijvoorbeeld voor kunsthistorisch onderzoek. De belangrijkste Nederlandse collecties op dit gebied zijn de bibliotheek van de Radboud Universiteit te Nijmegen, de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (UVA), de Universiteitsbibliotheek van Utrecht en het Museum Catharijneconvent te Utrecht. Ook in kloosters zullen nog veel onbekende boeken en handschriften verborgen zijn.

Prenten werden in de zestiende en zeventiende eeuw vaak exclusief per boek of handschrift mee ingebonden. Dat gegeven wordt in de beschrijvingen van bibliotheken over het algemeen niet vermeld, en evenmin of die enkel in het betreffende exemplaar zitten of ook in andere drukken. Niet geregistreerd zijn (over het algemeen) de kunstenaars die de afbeeldingen vervaardigden, of de prenten zijn ingekleurd en hoeveel prenten precies zijn ingebonden. Hetzelfde geldt voor de toegevoegde, handgeschreven opdrachten. Zestiende en zeventiende-eeuwse boeken en handschriften zouden beter ontsloten kunnen worden door hiervan een gedetailleerdere beschrijving te geven – iets wat ook voor verder onderzoek zeer wenselijk is.

Het maken van een thematische vergelijking van teksten én beelden uit de vroegmoderne tijd en de bronnen uit de Middeleeuwen zal nieuwe invalshoeken en aanvullende gegevens opleveren. De katholieke geloofspraktijk ging na de Middeleeuwen immers grotendeels gewoon door. In de historische en kunsthistorische literatuur is, bij het aangeven van de arbitraire scheiding tussen de 'devote' Middeleeuwen en de protestantse hervormingen omstreeks 1550, de continuïteit wellicht te gemakkelijk over het hoofd gezien.

Van een echte breuk kan namelijk pas worden gesproken rond 1800 met de komst van de Verlichting, de Franse Revolutie en de Habsburgse en Franse kloosterpolitiek. Veel kloosters en kerken werden rond die tijd geplunderd, waardoor veel verloren ging.

Vanaf het tweede kwart van de negentiende eeuw herwon de rooms-katholieke kerk in Europa haar invloed. De kopergravure maakte plaats voor de nieuwe grafische technieken, zoals de lithografie en de staalgravure. Parijs ontwikkelde zich tot het nieuwe Europese centrum van de productie van bid- en devotieprentjes. Er ontwikkelde zich een nieuwe beeldcultuur die zoet was (bijvoorbeeld bedevaartsvorstellingen uit Lourdes) en meer historiserend (bijvoorbeeld de neogotiek).

De (semi-)religieuze vrouwen in Nederland verloren hun zelfstandigheid en werden afgezonderd in nieuw opgerichte kloosters waarover bisschoppen het gezag uitoefenden.² Hun levenswijze werd gereguleerd en gedisciplineerd door middel van het afleggen van de drie traditionele geloften: armoede, zuiverheid en gehoorzaamheid.

Wellicht heeft juist het gegeven dat er zoveel devotieprenten zijn overgeleverd, en de wetenschap dat er nog meer verloren is gegaan, veel onderzoekers tot nu toe afgeschrikt om onderzoek te doen naar dit, in vele opzichten, interessante (beeld)materiaal. Er is sprake van een disciplineafbakening: de theoloog en de historicus vinden de afbeeldingen te kunsthistorisch en de kunsthistoricus wordt afgeschrikt door de theologische aspecten. Daarnaast is de kunsthistorische discipline minder gericht op de diverse vormen van zogenaemde 'volkskunst'.

Ik hoop dat de hier voorliggende studie, ondanks alle beperkingen, een basis zal bieden voor het verkrijgen van een beter inzicht in de ontwikkeling van de katholieke spiritualiteit en de daarmee samenhangende beeldcultuur in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarnaast hoop ik dat dit onderzoek voor nieuwsgierige leken vanuit allerlei disciplines als een wegwijzer zal gaan functioneren in het doolhof van religieuze grafiek.

Devotieprenten hebben mijn hart al ruim tien jaar geleden gestolen door hun grote directheid, eenvoud en expressie. Mijn moeder leerde mij vroeger dat een goed beeld van Maria liefde moest uitstralen. Zo heb ik gedurende dit onderzoek mogen genieten van hartverwarmende voorstellingen van Maria, maar ook van die van de kleine vertederende Jezus of Zijn verbeelding als een volwassen, stoere en kwetsbare Man, alsmede van heel veel devote en/of vrolijk en uitdagend kijkende heiligen.

Leiden, voorjaar 2005

IMAGES FOR PASSION AND FERVOUR

Summary translated by Justine P. Stoop

In the Dutch city of Haarlem, on 28 January 1636, Jannetgen Dirks died at the age of 62. Jannetgen had been born in Amsterdam and was 'called upon' at the age of 14 to join the virgins in 'Den Hoeck'. According to her 'vita', an obituary written by Trijn Jans Oly, she had lived a virtuous and pious life 'so much so that she was as a mirror amongst these virgins'.¹

At Bakenessergracht in Haarlem, religious virgins or 'kloppen' who had placed themselves in the service of Christ, their mystical bridegroom, inhabited a cluster of small houses. After the Reformation the Beguineage, where dozens of beguines lived a religious life, was re-established a bit further down, on the other side of the water. A priest or spiritual father guided the women in their spiritual life.

Just like her patron saint, Saint John Evangelist, Jannetgen followed Christ in His Passion. For this purpose she often rose in the middle of the night and imagined that the Calvary was situated in her heart and there she meditated on His Passion: 'the vision was so vivid in her as if she had been present there, had seen it with her eyes, heard it with her ears'. She meditated about the clefts and bleeding of His wounds from which the blood streamed down the cross. Jannetgen also repeated meditations about Christ's Way of the Cross each week. At those times, she was with Him in another form every day. On Mondays she imagined that she was a servant on the Mount of Olives (and in the prison). On Tuesdays she imagined she was present as a beggar woman at Annas' abode and Christ's suffering in Caiaphas' cellar. On Wednesdays, during the flogging and the crowning with the crown of thorns, she surrendered herself as a slave. On Thursdays as a pilgrim she saw how Christ bore His cross and saw how He fell on the cold stones. On Fridays at the moment that Christ's heart was pierced by the spear during the crucifixion, she turned to her Father like a child and on Saturdays she felt she was an orphan. During these contemplations and prayers, she approached her Bridegroom through the wounded heart.

Jannetgen was particularly fond of a devotional image that depicted her 'passion and fervour': Christ on the cross, surrounded by the instruments of His Passion. Underneath the image a bride had been depicted situated in His heart: 'She was very devoted to this image, because of its simplicity and because the bride was resting in the heart of her beloved.'

Trijn Jans Oly described Jannetgen's meditations in the expressive way that was customary in those days in meditation books and in the manner devotional images were depicted. At the end of the sixteenth century, much visual and affordable material of excellent quality became available to the faithful. Although beautiful devotional images were also produced locally, in Haarlem, Amsterdam and Utrecht, by artists such as Hendrick Goltzius and his son-in-law Jacob Matham, Crispijn de Passe, Jan van de Velde II, the Muller family, the De Gheyn family and others, the pictures from Antwerp were by far the most popular ones. Vast numbers of edifying images and booklets ('catholica') from Antwerp were imported into and distributed in the Dutch Republic. In addition to images of the life and the Passion of the Saviour and of the lives and suffering of the saints in churches, that had traditionally formed an inspiration, the large-scale availability of individual devotional images and illustrated meditation books became a stimulus for the internalised religious life because the images were pre-eminently suitable for private devotion.

Moreover, the small images and edifying books were highly suitable means for the religious culture in the Dutch Republic. Unlike in the surrounding countries, public practising of the Roman Catholic liturgy

was forbidden under penalty of a fine. The images could be stored in booklets. This allowed people to practise their faith discreetly. Because it was often difficult to convene the sisters in secret for the celebration of Mass, the homilies and teachings of the spiritual fathers were recorded. This is why all the virgins could still be informed of the wise words of the priests. The written homilies or sermons were bound as manuscripts and often multiplied or copied. In order to illustrate and remember the homilies the manuscripts were sometimes completed with devotional images.

Almost 100 of the 'Den Hoeck' virgins' manuscripts have been preserved. The majority can be dated between 1600 and 1650. Twenty of these are illustrated, over 100 pictures in all that have been pasted or bound into the books. Apart from these manuscripts, other similar manuscripts with images of virgins and beguines from Haarlem and Amsterdam have been examined and scrutinised for the present study. This is why it is not only possible to present a lively image of the conceptual universe of Roman Catholics in the seventeenth century, but it also becomes clear which images were used to this end and which artists had made them. In addition, the iconology has been examined in further detail – as far as possible – by way of the discovered context or the homily that was depicted in the image.

The images in the manuscripts are of excellent quality and the recorded texts, including the many homilies, also indicate that religious life was blooming. The priests show ample knowledge of the medieval way of thinking; this was completed with knowledge from contemporary sources. The message is highly austere phrased; it indicates a strong dedication and devotion to the Roman Catholic faith and church. Most of the texts have been written in Dutch and therefore form an important literary source for the seventeenth century.

In the edifying booklets, but also in some manuscripts, it has been laid down how to meditate aided by the images and texts. By way of 'imagination' the faithful, such as Jannetgen Dirks, had to picture themselves present at the action that was pictured or described with all their senses. This method is in line with a long tradition and was already practised in a similar manner in the late Middle Ages in circles of modern devotees. The use of images had already been justified by Pope Gregory the Great (†604) as an aid to meditation, in particular as a reminder, of the life and the Passion of Christ for example, and for teaching purposes or religious instruction. The fact that the images themselves were also worshipped was one of the controversies that led to the schism between Protestants and Catholics in the sixteenth century.

The approval to use images as aids for prayer and religious instruction was again confirmed during the Trent Council in 1563. However, the 'images' should be reproductions that were in accordance with the Bible. However, the veneration of the images as such was no longer permitted. Nor were they allowed to arouse erotic feelings. This is why many images were censored during the seventeenth century.

In the Dutch Republic, many (semi) religious women were active, although not in convents because these had been forbidden. These women lived sober and virtuous lives with only the vow of chastity 'in the world', in the service of the church and its priests. The women who lived religious lives by far surpassed the number of men who did so. In addition to approximately 400 priests, as many as over 5000 virgins and beguines lived in the Northern Low Countries during the seventeenth century. Traditionally women in particular used pictures as aids to their prayers. Book texts were traditionally written in Latin,

a language not many women were acquainted with. At the time of the Counter Reformation many books were translated from Latin. Religious authors, artists and publishers of images increasingly started to target the large market of religious virgins and other laypeople.

For the greater part, women lived austere religious lives based on the monastic practice of 'ora et labora' that had been developed during the Middle Ages. For the maintenance of spiritual life, they could be supported by the catholica. During the day, various religious objects could be contemplated and each day of the week was connected with topics that were depicted in the pictures and described in the edifying booklets. During Mass, the actions of the priests were connected to moments of Christ's Passion.

When entering the order (the 'profession'), the virgins presented each other with booklet and pictures – often provided with hand-written texts and poems. When they died, obituary cards with the memento mori text of 'Pray for the soul of ...' were distributed as a reminder of the dead sister or spiritual father of the station. Thus new habits formed in these communities, including the distribution of images for the first Communion and Confirmation and the Ordination of priests. These habits started in the Dutch Republic and have been adopted by the rest of the Roman Catholic world. Throughout the world the dead are remembered by way of obituary cards until this day.

However, this does not mean that men did not use devotional pictures, because individual devotional images, formerly owned by priests, fathers and laymen, provided with texts of friendship have been preserved. In addition, seminarists' lecture notes were often provided with emblems as well. However, no devotional images have been found in the manuscripts in which priests themselves laid down their homilies.

Apart from images depicting the life and the Passion of Christ, which form a substantial part of the images used, illustrations of the saints were popular, particularly images of the Virgin Mary among others. She was the mother of all virgins and their great example to be followed. Themes from the Old Testament retreated into the background. The faithful had to follow the saints as well as Christ in their virtues. During the Counter Reformation the emphasis on maintaining the virtues and on the rejection of sins formed one of the most important spearheads of the renewed spirituality. In order to draw attention to these virtues, the lives of the saints were read (out loud) each day. The fact that the (semi) religious virgins were preferably inspired by female saints is made clear by way of the many images that have been preserved.

In the Northern Low Countries of the seventeenth century, recluses were also important; they were called anchorites and anchoresses. They served as examples for maintaining a highly austere life. It is a less well-known aspect that the way of life of anchorites and anchoresses was also promoted by spreading the images of the – originally Frisian – artist Boëtius à Bolswert after a design by Abraham Bloemaert.

Both Boëtius and his brother Schelte were important engravers of devotional images, not only for the Northern Low Countries. The symbols or emblems with Amor Divinus (Christ) and Anima (the human soul) designed and engraved by Boëtius as illustrations of the *Pia desideria* – an edifying book by the Jesuit Herman Hugo – were copied and published all over Europe, most of the time provided with texts or poems that changed continuously. These illustrations do not depict saints, which allowed the faithful in Protestant circles and the so-called pietistic circles as well as others to use them, too.

Other widespread and influential emblems have been included in the series of prints with images of Christ living and working in the heart of His beloved, published under the title *Cor Iesu Amanti Sacrum* by the Flemish artist Antoon Wierix. In addition, there is the series of symbols *Amorum Emblemata* by Otto van Veen – originally an artist of Leyden – in which Amor and Anima also play the main parts. All these – and other – emblematic pictures were very popular in the seventeenth century and were published and distributed as devotional images. The artists engraved these (and other) prints as series that could

be used as meditation books with images. However, because many of these prints were also used individually, this original context is often no longer clear.

These and many other images were copied by various engravers, by order of publishers of images or otherwise. In the Dutch Republic, many copies of devotional images were also in circulation. The best-known edifying images from Antwerp, but also images by Dutch and German artists, were copies in the form of wood engravings made by the Protestant artist from the Northern Low Countries Christoffel van Sichem (†1659). These wood engravings, among which the emblematic images by Boëtius à Bolswert were collected in popular, illustrated meditation books published as of the second quarter of the seventeenth century by Pieter Paets from Amsterdam.

In order to practise the virtues, as of the early seventeenth century a separate kind of devotional images was produced; the so-called 'monthly images' or 'suffragia'. These depicted the saints. In the corresponding texts the virtues of the saints were explained and in addition the name of a co-member of a prayer group was filled in by hand. The leaflets were randomly distributed (as a 'disposition of God'). During the whole month, the recipient had to pray to the depicted saint, to practise the virtues described and to pray for the co-sister or co-brother whose name was on the leaflet. This prayer method of Jesuit origin became very popular, at first in the communities of virgins and beguines, but later on in the re-established (lay) brotherhoods as well.

The Brotherhood of God's Grace, with Willibrord and Boniface as their patron saints, was initiated by the vicar apostolic Sasbout Vosmeer (†1614) and was directed by secular priests. In addition, brotherhoods were established (again) that were guided by members of various religious orders. These members, the so-called 'regulars', however, were less in number than their secular colleagues – this unlike in the Southern Low Countries where particularly the Jesuits left their mark on the Roman Catholic religious culture. Apart from Jesuits, the Augustinians, Franciscans, Carmelites and Dominicans (Friars Preachers) were particularly active in the Dutch Mission. The religious practises they propagated resulted in an increasing number of conflicts during the seventeenth century and led to a division in 1723.

One important controversy was related to the use of devotional objects. Devotional images were used by the regulars – just as in the Middle Ages – for the veneration of images, the spread of (implausible) miracles and for the purpose of specific order devotions. In addition, images and other devotional objects – such as, for instance, the cord (Franciscans), the belt (Augustinians), the scapular (Carmelites) and the rosary (Friars Preachers) – were consecrated and worshipped as amulets. For example on Judgment Day, in case they had been taken into the grave, they would serve as admission tickets to heaven and therefore offer protection against evil. These 'theatrical devotions' of 'errors, superstitions and lies' were strongly rejected by the seculars. In addition, the propagation methods of the regulars caused a devaluation of the quality of ordinary devotional objects. The depiction of the images became increasingly more simple and common. In the eighteenth century the artistic and intellectual devotional images from the sixteenth century and the first half of the seventeenth century – in most cases of excellent quality – were no longer produced, because they became too difficult for laypeople who needed simple pictures in order to pray for intercession to Christ, the Holy Virgin and the saints.

Like the booklets, a vast amount of images were available in Roman Catholic bookshops, in all qualities and sizes: not only engravings, but also cut-out pictures, the so-called 'lace pictures', pictures covered in textile, embroidered pictures or pictures embellished with flowers made of textile, hay and straw. The popularity of devotional images and prayer cards was undiminished in the Dutch Republic, even during the late eighteenth century and the early nineteenth century when the church had lost much of its influence. For first Communions, Confirmations and deaths, publishers printed images of Antwerp design with texts. In the meantime it had become the rule rather than the exception for

obituary cards to be distributed among the Roman Catholic upper middle class in case of death.

However, the quality of the Antwerp images kept deteriorating. Sometimes copperplates were imported from Antwerp, for instance by the Deventer Art, Card and Book Seller and landlord Jan de Lat (†1756); during the eighteenth century, more and more publishers of books and images in the Northern Low Countries started to produce images themselves. In part they used older copperplates with biblical imagery for that purpose; these plates dated from the seventeenth and eighteenth centuries and had, among other things, been used for printing illustrated bibles.

The present study has its limitations. Therefore some important and interesting subjects that deserve a separate study such as the historical development of the Passion meditations, the wound devotion, the various methods of the rosary meditation of the image of the Holy Virgin in religious cultural history have only been dealt with in brief in this thesis. The iconography of certain images changed throughout the centuries whereas that of others remained the same. In this context particularly the developments before and after the Trente Council are interesting. The same can be said of the lives of saints. Studies of the virtues that were attributed to them throughout the centuries might offer new insights.

Although medieval sources have often been opened up properly, this is not always the case with similar material from early modern times. Manuscripts with homilies or sermons about the Passion of Christ, the sacraments, saints and meditation have in general not been opened up. There is not even a plain inventory of this material. The suffragia booklets, in which the virtues of a saint are central, have hardly been included in the studies about saints. The fact that there is often an inseparable connection between the text and the image has also been neglected, from historical, art-historical as well as theological viewpoints. In early modern times, images were complementary to texts and vice versa. When studying saints or the Passion of Christ for example, the focus should be on contemporary literature.

In the studies of the development of the imagery, this development has not sufficiently been placed in a cultural-historical context. In addition, art-historians and museums most often only discuss and display the 'established' art (of painting); comparisons with developments in folk art are rare. The images used by historians as illustrations of their texts have often been derived from existing publications. New visual material is hardly ever searched for in libraries and museum collections; thumb-marked and damaged graphics are excluded in advance. Hardly ever are images taken as starting points for historical studies.

Although vast numbers of devotional images have been preserved in museums for religious art and culture, rarely do they leave the storage rooms. Publishing them on the Internet might provide an inexpensive and important impulse to further studies. Neither have edifying books hardly ever been consulted for art-history studies for example. The most important Dutch collections in this field are the library of the Radboud University in Nijmegen, the University Library of Amsterdam (UVA), the University Library of Utrecht and the Museum Catharijneconvent in Utrecht. Many books and manuscripts that are still unknown may be hidden in convents and monasteries as well.

In the sixteenth and seventeenth centuries, images were often exclusively bound per book or manuscript. Bibliographies usually do not state this fact, nor do they mention whether the images have only been included in the copy concerned or in other editions as well. The artists who have made the illustrations have (in general) not been registered and no mention is made as to whether the pictures had been coloured or of the exact number of images that had been included. The same holds true for added handwritten dedications. Detailed descriptions of books and manuscripts from the sixteenth and seventeenth centuries might be a better way to open these documents up; this would be highly desirable for further studies as well.

Presenting thematic comparisons between texts as well as images from early modern times and from sources from the Middle Ages will provide new view-points and additional data because after the Middle Ages, Roman Catholic religious practice mainly remained the same. In historical and art-historical literature, this continuity may have been ignored too easily when the arbitrary division between the 'pious' Middle Ages and the Protestant reformations of approximately 1550 was explained because a genuine breach did not occur until the rise of Enlightenment, the French Revolution and the monastic policies of the Habsburgs and the French around 1800. During these times, many convents, monasteries and churches were plundered, so that much was lost.

As of the second quarter of the nineteenth century, the Roman Catholic Church regained its influence in Europe. The copperplates gave way to new graphic techniques, such as lithography and steel engravings. Paris became the new European centre for the production of devotional images and prayer cards. A new imagery developed, which was sweet (the pilgrimage pictures from Lourdes for example) and more historicizing (for instance, Gothic Revival).

The (semi-) religious women in the Netherlands lost their independence and were cloistered in newly established convents that were governed by bishops.² The three traditional vows of poverty, obedience and chastity they took regulated and disciplined their way of life.

Maybe it is the fact that so many devotional pictures have been preserved and the knowledge that much more has been lost has deterred many scientists up to now to study this (visual) material that is interesting in many respects. There is a distinction in disciplines: theologians and historians find the pictures too much art-historical and art-historians are deterred by theological aspects. In addition, the art-historian discipline is targeted towards the various forms of so-called 'folk art' to a lesser extent.

I hope that the present study, in spite of its many limitations, will offer a basis for acquiring a better insight into the development of Roman Catholic spirituality and the related imagery in the Northern Low Countries in the seventeenth and eighteenth centuries. In addition, I hope that this study will be a guidebook for curious laypeople from all sorts of disciplines in the mazes of religious graphics.

Devotional images have stolen my heart since over ten years ago because of their very directness, simplicity and expression. My mother used to teach me that genuine statues or images of Mother Mary should radiate love. During this study I have seen many heart-warming images both of Mother Mary and of the little endearing Jesus or His representation as a grown, strong and vulnerable man, as well as of many saints looking pious and/or cheerful and provoking.

Leiden, Spring 2005

BILDER MIT PASSION UND LEIDENSCHAFT

Zusammenfassung (Übertragen ins Deutsche durch Familie F.J. Meyer)

Am 28. Januar 1636 starb in Haarlem Jannetgen Dirks im Alter von 62 Jahren. Sie wurde in Amsterdam geboren und fühlte sich mit 14 Jahren berufen, bei den Mägden in „Den Hoeck“ einzutreten. Laut ihrer „Vita“, diese Lebensbeschreibung wurde nach ihrem Tod von Trijn Jans Oly verfasst, lebte sie ein tugendhaftes und demütiges Leben „so dass sie wie ein Spiegel unter den Mägden war.“¹

An der Bakenessergracht in Haarlem gab es einige zusammengehörige Häuser, in denen Religiöse Mägde (sog. „Kloppen“) lebten, die ihr keusches Leben in den Dienst ihres Herrn Christus, des mystischen Bräutigams in ihrem Herzen, gestellt hatten. Etwas weiter am anderen Ufer war nach der Reformation der Beginenhof wiedererrichtet wurden, in dem mehrere Dutzend Beginen ein religiöses Leben führten. Die Frauen wurden in ihrem geistigen Leben von einem Priester oder geistlichen Vater begleitet.

Jannetgen folgte Christus in seinem Leiden nach, genauso wie ihr Namenspatron Johannes der Evangelist es getan hatte. Oft stand sie nachts auf und stellte sich vor, dass der Kalvarienberg in ihrem Herzen war, und so meditierte sie dann die Passion Christi: „[...] empfand dieses so lebendig in sich, als ob sie tatsächlich dort zugegen gewesen wäre und mit ihren Augen gesehen und mit ihren Ohren gehört hätte“. Sie erinnerte sich der Wunden und des Blutes Christi, das aus den Wunden dem Kreuz entlang hinunterströmte. Wöchentlich hielt Jannetgen eine Passionsandacht. Täglich war sie in einer anderen Gestalt bei Ihm anwesend. Montags stellte sie sich vor, eine Dienstmagd im Garten Getsemane und im Gefängnis zu sein. Dienstags war sie eine Bettlerin bei Annas und war Zeugin des Leidens Christi im Keller des Kaiphas. Am Mittwoch war sie eine Sklavin, während Christus geschlagen und mit Dornen gekrönt wurde. Donnerstags war sie eine Pilgerin am Wegesrand und sah wie Christus sein Kreuz tragen musste, und sie beobachtete wie Er auf dem kalten Stein saß. Am Freitag wandte sie sich als Kind Gott zu. Samstag fühlte sie sich in dem Moment, als das Herz Christi mit der Lanze durchbohrt wurde, wie ein Waisenkind. Ihre Meditationen und Gebete waren auf Christus, ihren Bräutigam, mit seinem verwundeten Herzen ausgerichtet.

Jannetgen sagte die frommen Darstellungen über die „Passion und Leidenschaft“ am meisten zu: Auf ihnen sah man Christus am Kreuz, umgeben von den Werkzeugen seines Leidens. Am unteren Bildrand war in seinem Herz eine Braut dargestellt: „Hierfür hatte sie große Verehrung, und der Ruhe der Braut im Herzen ihres Geliebten“.

Trijn Jans Oly beschreibt die Meditationsübungen von Jannetgen sehr bildhaft, so wie in den Meditationsbüchern und den frommen Abbildungen aus jener Zeit üblich. Ende des 16. Jh. verfügten die Gläubigen über viele und bezahlbare Abbildungen von guter Qualität. Obwohl in Haarlem, Amsterdam und Utrecht schöne Abbildungen und Stiche von Künstlern wie Hendrick Goltzius und seinem Schwiegersohn Jacob Matham, von Crispijn de Passe, Jan van de Velde II, die Familie Muller oder De Gheyns und anderen produziert wurden, erfreuten sich die Stiche aus Antwerpen der größten Beliebtheit. Die frommen Bilder und Bücher (‘Catholica’) aus Antwerpen wurden in großen Mengen in die Republik der Niederlande importiert und verbreitet. Es waren Impulse zum Verständnis und Darstellung des Glaubens. Natürlich konnte man sich schon immer durch die Abbildungen in Kirchen vom Leben und Leiden des Heilands und der Heiligen inspirieren lassen. Aber die weite Verfügbarkeit von losen frommen Bildchen, sowie illustrierter Meditationsbücher waren ein Stimulans für das eigene, innerliche religiöse Leben: Die Bilder waren hervorragend geeignet für die private Frömmigkeit.

Außerdem waren es diese kleinen Andachtsbildchen und die erbaulichen Bücher, die der Glaubenskultur zur Zeit der Republik der Niederlande entsprachen. Das öffentliche Ausüben von einer katholischen Liturgiefeyer war verboten und konnte mit Geldstrafen geahndet werden. In den umliegenden Ländern war das nicht der Fall. Die kleinen Andachtsbildchen ließen sich leicht in Bücher verstecken und halfen, den katholischen Glauben unauffällig auszuüben. Aufgrund der großen Schwierigkeiten die Religiösen zur Feier der Heiligen Messe zu versammeln, wurden die Predigten schriftlich festgehalten.

So konnten alle Mägde die erbaulichen Worte ihrer Seelsorger erfahren. Diese Predigten oder *Sermonen* wurden als Handschriften gebunden und oft mehrfach abgeschrieben. Zur Illustration und zur Erinnerung an die Predigten wurden dann oft die frommen Bildchen hinzugefügt.

Von den Mägden aus ‘den Hoeck’ sind fast hundert Handschriften überliefert worden, die zwischen 1600 und 1650 geschrieben wurden. Zwanzig Handschriften sind illustriert mit über hundert Bildchen, die eingeklebt oder mit eingebunden sind. Sowohl diese Handschriften, als auch gleichartige Handschriften mit Abbildungen von Mägden und Beginen aus Haarlem und Amsterdam, werden in der vorliegenden Arbeit berücksichtigt. Daher gibt diese exakte Schilderung der religiösen Vorstellungen der Katholiken am Ende des 16. Jh. und Anfang des 17. Jh. Auskunft auf die Fragen: Welche Abbildungen wurden benutzt? Von welchen Künstlern wurden sie geschaffen? Außerdem geht die hier vorgelegte Untersuchung ausführlich auf die Ikonographie ein.

Die Abbildungen in den Handschriften sind von sehr guter Qualität und die Texte – nicht nur Predigten – deuten auf ein blühendes geistliches Leben hin. Die damaligen Priester verfügten über präzise Kenntnisse des mittelalterlichen Gedankengutes. Die Botschaft der Predigten ist streng asketisch und deutet auf eine große Hingabe und Frömmigkeit gegenüber dem Glauben und der katholischen Kirche hin. Die meisten Texte sind in niederländischer Sprache und literarisch von großer Bedeutung für das 17. Jahrhundert.

Die erbaulichen Büchlein zeigen, wie man an Hand der Abbildungen und Texte meditieren sollte. Mithilfe seiner *Imagination* sollte sich der Gläubige, ebenso wie Jannetgen Dirks, mit allen Sinnen in das hineinversetzen, was abgebildet oder beschrieben war. Diese Methode hatte im Mittelalter eine lange Tradition und wurde von den ‘Modernen Devoten’ weiter praktiziert. Schon Papst Gregor der Große († 604) rechtfertigte den Gebrauch von Bildchen für die Meditation und für die Katechese, insbesondere Darstellungen des Leidens Christi. Die Verehrung der Bildnisse hatte im 16. Jh. eine Rolle beim Schisma von Katholiken und Protestanten gespielt.

Das Konzil von Trient, 1563, bestätigte erneut die Genehmigung des Gebrauchs von Darstellungen als Hilfsmittel für das Gebet und für die Katechese. Es sollten bibelgetreue Wiedergaben sein. Die Verehrung der Darstellungen selbst war nicht mehr gestattet. Die Abbildungen sollten keine erotischen Gefühle wecken, deswegen wurden viele im Laufe des 17. Jahrhunderts gesäubert.

In der Republik der Niederlande waren viele (semi-)religiöse Frauen tätig, weil das Klosterleben verboten war. Die Frauen lebten mit dem Gelübde der Keuschheit ein schlichtes und tugendhaftes Leben in der Welt, im Dienste der Kirche und im Dienste der Seelsorger. Es waren deutlich mehr Frauen als Männer die ein solches religiöses Leben führten. Es lebten im 17. Jahrhundert über 5000 Mägde und Beginen in den nördlichen Niederlanden und nur circa 400 Priester. Traditionell benutzten insbesondere die Frauen Bildchen als Hilfsmittel beim Gebet. Zu dieser Zeit waren viele Bücher in lateinischer Sprache verfasst, eine

Sprache die viele Frauen damals nicht beherrschten. Kirchliche Autoren, Künstler und Herausgeber von Abbildungen konzentrierten sich daher immer mehr auf die 'Religiösen Mägde' und andere Laien. Im Laufe der Gegenreformation wurden viele Bücher aus dem Lateinischen übersetzt.

Die 'Religiösen Mägde' führten ein Leben vergleichbar mit einem Klosterleben nach der Regel 'beten und arbeiten'. Für ihr spirituelles Leben benutzen die Frauen die 'Catholica'. Es war vorgesehen, täglich ein bestimmtes religiöses Thema – häufig aus der Passion Christi – zu meditieren, das dann tagsüber an Hand solcher Abbildungen und Texte, die in erbaulichen Büchern zu finden waren, ausgearbeitet werden konnte. Die Handlungen der Priester während der Heiligen Messe standen in enger Beziehung zur Passion Christi.

Beim Eintritt oder zur Profession schenkten sich diese Mägde gegenseitig Büchlein und Andachtsbildchen – oft versehen mit einer persönlichen Widmung. Am Lebensende waren Bildchen mit Memento-Mori-Texten als Erinnerung an die Verstorbene üblich. Hinzu kamen die Bildchen zur Erstkommunion, Firmung oder Priesterweihe. Diese Verwendung entstand in der Republik und wurde anschließend von der ganzen katholischen Welt übernommen. Bis zum heutigen Tage werden Gestorbene weltweit durch Andachtsbildchen gedacht.

Auch von Priestern und religiösen Männern sind einzelne heilige Bildchen mit Freundschaftstexten überliefert. Außerdem wurden häufig Diktate von Priesterstudenten mit Emblemata versehen. Interessanterweise finden sich in den Handschriften, in denen Priester ihre eigenen Predigten notierten, keine Andachtsbildchen.

Andachtsbilder vom Leben und Leiden Christi machen den größten Teil der verwendeten Bildchen aus. Auch fanden Abbildungen von Heiligen, insbesondere der Mutter Gottes Anwendung. Maria war die Mutter aller Mägde und das große Vorbild für ein tugendhaftes Leben. Themen aus dem alten Testament traten in den Hintergrund. Vielmehr strebten die katholischen Gläubigen danach, Christus und den Heiligen tugendhaft und ohne Sünde nachzufolgen. Dies entsprach der erneuerten katholischen Spiritualität der Gegenreformation. Um sie auf diese Tugenden aufmerksam zu machen, wurde bei den religiösen Mägden täglich das Leben eines Heiligen (vor)gelesen. An Hand der überlieferten Bildchen konnte in der aktuellen Untersuchung festgestellt werden, dass weibliche Heilige für die religiösen Frauen eine große Rolle spielten.

Im 17. Jh. waren die Einsiedler in den nördlichen Niederlanden – sog. 'Eremiten' oder 'Eremitinnen' – wichtige Vorbilder für ein streng asketisches Leben. Hervorzuheben sind die Darstellungen von Eremiten, die der friesische Kupferstecher Boëtius à Bolswert nach Vorlagen von Abraham Bloemaert schuf. Diese Bildchen von Boëtius und seinem Bruder Schelte waren weit über die nördlichen Niederlande hinaus verbreitet. Die Sinnbilder oder Emblemata mit Amor Divinus (Christus) oder Anima (die menschliche Seele), die Boëtius für das besinnliche Buch „*Pia desideria*“ des Jesuiten Herman Hugo entwarf und gravierte, wurden in ganz Europa kopiert und ausgegeben und oftmals mit immer wechselnden Texten oder Versen versehen. Da diese Abbildungen keine Heiligen zeigen, waren sie auch bei Anhängern der protestantischen bzw. pietistischen Strömungen beliebt.

Weitere weit verbreitete und einflussreiche Emblemata des Herzens Jesu wurden in die Bilderreihe, *Cor Iesu Amanti Sacrum* des flämischen Künstlers Antoon Wierix aufgenommen. Daneben existierte eine Serie mit den Sinnbildern *Amorum Emblemata* des Künstlers Otto van Veen, der ursprünglich aus Leiden stammte. Die Hauptmotive dieser Bilder sind Amor und Anima. Emblemata dieser Art waren im 17. Jh. sehr beliebt und wurden häufig als Gebetsbildchen oder Andachtsbildchen verteilt. Häufig fertigten die Künstler eine Reihe von Stichen an, die für Bilder in Meditationsbüchern verwendet wurden, aber oft einzeln den Gläubigen dienten. Daher ist der ursprüngliche Kontext nicht immer zuverlässig zu bestimmen.

Diese und viele andere Bilder wurden von verschiedenen Graveuren manchmal im Auftrag von Bilderverlegern kopiert. Auch in der

Republik der Niederlande gab es viele Kopien von Andachtsbildern. Die bekanntesten erbaulichen Stiche kamen aus Antwerpen, aber auch Stiche von niederländischen und deutschen Künstlern wurden von Künstlern wie Christoffel van Sichem (†1659) nachgebildet. Diese Holzschnitte, u.a. die erwähnten Bildern von Boëtius à Bolswert, wurden ab der zweiten Hälfte des 17. Jh. in populären Bildbüchern ab dem 2. Viertel des 17. Jh. von Pieter Paets in Amsterdam herausgegeben.

Um die Tugenden leben zu können, wurden seit dem Anfang des 17. Jh. eigenständige Bildchen angefertigt, die den Namen 'Monatsbriefchen' oder, 'Suffragia' trugen. Diese Bildchen zeigten Heilige und erläuterten die Tugenden des oder der dargestellten Heiligen. Von einem Mitglied der Gebetsgruppe wurde handschriftlich der Name eines Mitbeters eingetragen. Diese Briefchen wurden willkürlich verteilt (wie 'eine Fügung Gottes'). Der Empfänger sollte den ganzen Monat zu diesem oder dieser Heiligen beten, die beschriebenen Tugenden leben und für die Mitschwester oder den Mitbruder beten, der auf dem Brief notiert war. Ursprünglich war es ein jesuitisches Gebetsverfahren und sehr populär, anfangs in den Gemeinschaften von Mägden und Beginen, später auch in den neu errichteten (Laien-) Bruderschaften.

Die 'Bruderschaft von der Gnaden Gottes', mit den Schutzheiligen Willibrord und Bonifatius, wurde initiiert von dem apostolischen Vikar Sasbout Vosmeer (†1614) und wurde geleitet von weltlichen Priestern. Es wurden auch neue Bruderschaften gegründet, die von Angehörigen religiöser Orden geführt wurden. Diese Mitglieder katholischer Orden, 'Regularen' genannt, waren im Norden der Niederlande in der Minderzahl in Vergleich zu den weltlichen Brüdern. Im Süden hatten die Jesuiten großen Einfluss auf das katholische Leben. Außerdem betätigten sich die Augustiner, Franziskaner, Karmeliter und Dominikaner (Predigtherren) aktiv in der 'Holländischen Mission'. Durch diese Praktiken kam es im Laufe des 17. Jh. zu Konflikten und deshalb 1723 zu einem Bruch.

Einer der wichtigsten Streitpunkte war die Benutzung der Devotionalien. Die Andachtsbildchen wurden von Regularen – wie im Mittelalter – benutzt zur Verehrung der Bilder selbst, zur Darstellung (unglaublicher) Wunder und für spezifische Ordensverehrungen. Außerdem wurden die Devotionalien wie die Kordel der Franziskaner, der Gürtel der Augustiner, das Skapulier der Karmeliter und der Rosenkranz der Dominikaner geweiht. Viele Menschen verehrten die Andachtsbildchen wie Amulette oder als Talisman. Es herrschte die Vorstellung, dass solche ins Grab mitgegeben Gegenstände beim letzten Gericht den Einlass zum Himmel ermöglichten. Diese Art von 'theatralischer Verehrung' die zu 'Irrtum, Aberglauben und Lüge führen', wurde von den weltlichen Priestern stark kritisiert. Außerdem lösten die Regularen eine Einbusse der Qualität der Devotionalien aus. Die Darstellungen wurden immer einfacher und volkstümlicher. Am Ende des 16. Jh. und Anfang des 17. Jh. waren die Andachtsbilder noch künstlerisch und intellektuell ausgearbeitet, aber im 18. Jh. hatten die Laien mehr Interesse an einfacheren Darstellungen, die bei der Verehrung und beim Anrufen von Christus, Maria und Heiligen helfen sollten.

Die katholischen Buchhändler verkauften neben dieser Art von Gebetsbüchlein auch Bildchen in variierenden Formen und Formaten: graviert, ausgeschnitten, sog. 'Kantstiche', mit Stoff überzogene Bilder, gestickt, mit Blumen geschmückt aus Stoff oder aus Heu und Stroh. Gebets- und Andachtsbilder blieben in den Niederlanden beliebt. Diese Wertschätzung hielt bis Ende des 18. Jh. bzw. Anfang des 19. Jh. an, als die Kirche bereits an Einfluss verloren hatte. Zur Erstkommunion, Firmung und Tod wurden die meist in Antwerpen produzierten Bilder von den Druckern auch mit Texten versehen. Inzwischen war es bei der höheren katholischen Bürgerschaft Sitte geworden, beim Sterben von nahen Verwandten Andachtsbildchen zu verteilen.

Die Antwerpener Abbildungen wurden jedoch immer schlechterer Qualität. Manchmal wurden Kupferplatten aus Antwerpen importiert,

wie von dem Deventer Kunst-, Karten- und Buchverkäufer sowie Wirt Jan de Lat (†1756). Im Laufe des 18. Jh. fingen immer mehr Nordniederländische Buch- und Bildausgeber an, selbst Andachtsbildchen zu drucken. Zum Teil kamen zum Einsatz ältere Kupferplatten aus dem 17. und 18. Jh. mit biblischen Abbildungen, die zur Illustration von Bibeln angefertigt worden waren.

Die vorliegende Untersuchung ist notwendigerweise beschränkt. So werden einige wichtige und interessante Themen wie die historische Entwicklung der Passionsmeditation, die Wunddevotion, die Wege der Rosenkranzmeditation oder das Bild der heiligen Gottesmutter in der religiösen Kulturgeschichte, welche eine eigene Untersuchung verdienen, nur kurz erläutert. Die Ikonographie bestimmter Darstellungen änderte sich im Laufe der Jahrhunderte im Gegensatz zu anderen. Vor allem die Entwicklungen vor und nach dem Konzil von Trient sind zu beachten. Das Gleiche kann von Heiligenleben gesagt werden. Insbesondere die Forschung auf dem Gebiet der Tugenden die den Heiligen seit Jahrhunderten zugeschrieben wurden, erlaubt neue Einsichten.

Die mittelalterlichen Quellen sind in Archiven aufgearbeitet und für die Forschung gut zugänglich. Im Gegensatz dazu steht vergleichbares historisches Material aus der frühmodernen Zeit nur sehr eingeschränkt zur Verfügung. Viele Handschriften mit Predigten oder Sermonen, welche die Passion, die Sakramente, die Heiligen oder Meditation behandeln, sind häufig noch nicht bearbeitet, und eine archivarische Inventur dieses Materials fehlt. Zum Beispiel sind die Suffragia-Büchlein, in denen die Tugenden der Heiligen eine zentrale Position einnehmen, bisher kaum beachtet worden. Auch die Tatsache, dass eine unmittelbare Verbindung zwischen Bild und Text existiert, wurde bisher nicht berücksichtigt. Sowohl aus historischer, kunsthistorischer als auch aus theologischer Sicht erfolgt in der (vor)gelegten Arbeit erstmals eine Bearbeitung dieser Fragestellungen.

Die Situation spiegelt die kunsthistorische Praxis in Bezug auf die Zeit der Frühmoderne wider: Bei der Bildinterpretation wird die zugrunde liegende Literatur der Heiligenleben oder der Passion Christi nicht hinzugezogen. Bei der Untersuchung der Bildentwicklung wird der kulturhistorische Kontext oftmals vernachlässigt. Es gibt nicht einmal eine einfache Inventarisierung dieses Material. Die Tatsache, dass es oft einen unverbrüchlichen Zusammenhang zwischen Text und Bild gibt, ist auch aus historischer, kunsthistorischer sowie theologischer Sicht vernachlässigt worden. Im der frühmodernen Zeit ist das Bild immer komplementär zu den Texten und umgekehrt. Bei einer Untersuchung zum Beispiel von Heiligen oder der Passion Christi sollte die kontemporäre Literatur im Mittelpunkt stehen. Wenn die Bildentwicklung untersucht wird, wird diese zu wenig in den kulturhistorischen Kontext gestellt. Vielmehr besprechen aktuelle Kunsthistoriker oder die Museen nur die allgemein anerkannte Malerei oder Kunst ausgestellt. Vergleiche mit der Entwicklung in der Volkskunst werden nur selten angestellt. Die Bilder, die von Historikern zur Illustration ihrer Texte benutzt werden, sind oft bestehenden Ausgaben entnommen. Der Maßstab dafür ist dann die Attraktivität der Abbildung. Fast nie wird in Bibliotheken und Museumsammlungen neues Bildmaterial gesucht; Schmuddelige und beschädigte Grafik wird im Voraus ausgeschlossen. Selten oder nie werden Abbildungen als Ausgangspunkt für eine historische Untersuchung genommen. Die Andachtsbildchen sind zwar in großer Zahl in den Museen für religiöse Kunst vorhanden, werden aber in schwerzugänglichen publikumsfernen Depots aufbewahrt. Eine Präsentation in elektronischen Medien (z.B. im Internet) wäre ein kostengünstiger Weg der Veröffentlichung und könnte den Impuls zu weiteren wissenschaftlichen Untersuchungen liefern. Gleiches gilt für die religiösen, 'erbaulichen Bücher', die selten gelesen oder bei kunsthistorischer Forschung Einsatz finden. Die wichtigsten niederländischen Sammlungen solcher Werke befinden sich in den Universitätsbibliotheken von Nimwegen, von Amsterdam (UVA) und

Utrecht, sowie im Museum 'Catharijnenconvent' in Utrecht. Es ist unbekannt wie viele Andachtsbildchen oder religiöse Andachtsbücher in niederländischen Klöstern existieren.

Stiche wurden im 16. und 17. Jh. oft exklusiv in einem Buch oder in einer Handschrift eingebunden und werden nicht explizite in den Beschreibungen der Bibliothekskataloge erwähnt. Es fehlt häufig ein Hinweis auf den Namen des Künstlers, ob diese Abbildungen manuell kolorierten sind und wie viele Stiche eingebunden wurden. Das gilt ebenso für die hinzugefügten handgeschriebenen Widmungen. Bücher und Handschriften aus dem 16. und 17. Jh. sollten besser für das Publikum zugänglich gemacht werden können, dadurch dass eine detaillierte Beschreibung davon gegeben wird. Das Beheben dieser Defizite wäre für wissenschaftliche Untersuchungen wünschenswert.

Durch einen thematischen Vergleich von Text und Bild aus der frühmodernen Zeit mit den mittelalterlichen Quellen sind Einsichten und weitere Angaben zu erwarten. Denn viele katholische Sitten und Gebräuche wurden nach dem Mittelalter einfach weiter gepflegt. Diese Kontinuität wurde vielfach in der historischen und kunsthistorischen Literatur übersehen, wo eine arbiträre Trennung zwischen dem 'frommen Mittelalter' und der 'protestantischen Reformation um 1550' unternommen wird. Von einem veritablen Bruch in Bezug auf die hier untersuchte Entwicklung der Andachtsbildchen kann man erst bei der französischen Revolution und der Säkularisation in der Politik der Habsburger und Franzosen sprechen. Viele Klöster und Kirchen wurden zu der Zeit geplündert, so dass vieles verloren ging.

Erst ab dem zweiten Viertel des 19. Jh. gewann die römisch-katholische Kirche in Europa wieder ihren Einfluss. Die Kupferstiche wurden durch neue grafische Techniken, wie die Lithographie und Stahlstiche, ersetzt. Jetzt entwickelte sich Paris zu dem neuen europäischen Zentrum für die Produktion von Andachtsbildern. Es entstand eine Bildkultur, die viel lieblicher war (wie zum Beispiel die Wallfahrtsdarstellungen aus Lourdes) und historischer geprägt war (z.B. die Neugotik)

Die religiösen Frauen in den Niederlanden verloren ihre Selbständigkeit und wurden in neu gegründeten Klöstern untergebracht, die unter der Führung von Bischöfen standen². Ihre Lebensweise wurde von nun an bestimmt durch das Ablegen der drei herkömmlichen Gelübde: Armut, Keuschheit und Gehorsam.

Vielleicht haben die Tatsache, dass so viele Andachtsbildchen überliefert worden sind, und das Wissen, dass noch viel mehr verloren gegangen ist, bisher die Forschung vor dem in vielerlei Hinsicht interessanten (Bild-)material abgelenkt. Es kann sogar von einer Ausgrenzung der Fachdisziplinen die Rede sein: Der Theologe und der Historiker finden die Abbildungen zu kunsthistorisch und der Kunsthistoriker wird durch die theologischen Aspekte abgeschreckt.

Außerdem konzentriert die kunsthistorische Disziplin sich weniger auf die verschiedenen Formen der sogenannten Volkskunst.

Ich hoffe, dass diese Studie trotz seiner Limitationen einen tieferen Einblick in die Bildkultur der nördlichen Niederlande des 17. und 18. Jh. ermöglicht. Erstmals wurde großer Wert auf eine Darstellung der zeitgenössischen katholischen Spiritualität gelegt. Diese Arbeit möchte auch für Interessierte aus anderen Fachdisziplinen einen Wegweiser durch das Labyrinth der religiösen Darstellungen an die Hand geben.

Die Andachtsbilder mit ihrer Schlichtheit und dem starken und direkten Ausdruck haben schon vor vielen Jahren mein Herz gestohlen. Meine Mutter hat mir als Kind schon die Liebe zur Mutter Gottes beigebracht an Hand von Bildern, die Liebe ausstrahlten. Während meiner Arbeit habe ich die vielen Darstellungen genießen dürfen: Von einer liebevollen Maria, von kleinen süßen Jesuskindern, oder vom erwachsenen Jesus, der kräftig und verletzlich war, sowie von vielen frommen oder fröhlich schauenden Heiligen.

Leiden, im Frühjahr 2005

NOTEN

Bij verwijzingen naar de bijbel is gebruik gemaakt van de Willibrord-vertaling van de Katholieke Bijbelstichting tenzij anders vermeld.

INLEIDING

- 1 Honée 1994, pp. 157-158; Wachters-van der Grinten 1996, p. 110.
- 2 Baudouin 1985, dl. 1, pp. 147-148.
- 3 Honée 1994, p. 159.
- 4 Ibidem.
- 5 Idem, p. 160.
- 6 Caron 1984, p. 29. Deze gedachten zijn vooral geïnspireerd op Thomas a Kempis, *De Imitatione Christi*, dl. 4, hoofdstuk 13; zie ook hoofdstuk III in dit boek.
- 7 Scheepsma 1997, pp. 89 en 149-151; De Kreek 1986, p. 18; De Meyer 1970, p. 13.
- 8 Scheepsma 1997, p. 150, citaat uit de kroniek van Bethanië, 1519: 'In desen selven jare, des sondaechs binnen die octave van allen heylighen, soo hielmen groote feeste van dat jubilee van onse beminde suster Barbara van den Dorpe. Ende sy gaf ons een ryckelycke maelyt ende beeldekens te menighen tyde, want sy was den convente altyt gunstich.'
- 9 Kruitwagen 1924, pp. 46-47; De Kreek 1986, p. 18. Mariënwater was een dubbelklooster: er woonde ook birgittijnen.
- 10 Kruitwagen 1924, p. 45; De Meyer 1970, p. 13; Van der Stock 1998, p. 31; Van der Stock 2002: voor Vilvoorde, zie nrs. 003, 034, 064, 065, 076, 090 en 092.
- 11 De Meyer 1970, p. 14.
- 12 De Meyer 1962, pp. 25-26; Verspaandonk 1982, p. 28; Landau/Parshall 1994, pp. 2-3; Van der Stock 1998, pp. 27-35.
- 13 Brüning/Schmidt 1986, pp. 488-491; Appuhn/Heusinger 1965, pp. 157-238.
- 14 Appuhn/Heusinger 1965, p. 172.
- 15 Finaldi 2000, pp. 90-91; hierin wordt een voorbeeld besproken van een papiermachébeeld van het gezicht van Christus dat bewaard wordt in Museum Catharijneconvent te Utrecht.
- 16 Zo schrijft Hamburger 1997, pp. 1-5 onder andere: 'Although usually classified as a Kleines Andachtsbild, or "small devotional image [...]".' Daarnaast typeert hij de door vrouwen zelf gemaakte afbeeldingen met de term 'Nonnenarbeiten'.
- 17 Thijs 1993, pp. 1-2.
- 18 Zie voor andere benamingen Van den Bergh 1975, p. 1, en Pluijmaekers/Spauwen 2004, pp. 25-26; zie voor internationale benamingen Pirotte 2005, p. 180.
- 19 De Meyer 1962; De Meyer 1970: in het eerste boek zijn toen alle bekende volksprenten geïnventariseerd.
- 20 Zie hiervoor ook hoofdstuk 10.
- 21 Clemens 1992, pp. 85-94.
- 22 Gemeentebibliotheek Rotterdam, *Geestelijke oefeningen en gebeden*, inv.nr. 96E16. Voorin staat geschreven 'Dit boeck hoert toe baertgen sandelin ende dit selue met myn eigghen hant ghescreven / int jaer XVC LXXVII Ende heb van binden geheven v stuvers voer het coper IIII stuvers.' Zie ook Van Heel 1948, pp. 174-180. Het handschrift valt wat betreft datering en stijl buiten de grenzen van dit onderzoek. Bovendien is het geografisch niet precies te plaatsen. In de nabije toekomst hoop ik hier echter verder onderzoek naar te doen. Het is een fraai en zeldzaam voorbeeld uit de late Renaissance.
- 23 Een ander interessant voorbeeld wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam. Daar is van de hand van Maria van Blyenburch een handschrift overgeleverd uit 1583, inv.nr. VJ13. Het handschrift bevat 56 ingeplakte prenten waaronder 23 uit eenzelfde passiereeks van Maarten van Heemskerck. Ook dit handschrift rechtvaardigt een nadere bestudering. Stilistisch en inhoudelijk valt het buiten het kader van dit onderzoek.
- 24 Verder wordt in het Rijksmuseum te Amsterdam een handschrift bewaard uit de eerste helft van de zestiende eeuw waarin zeven ronde gravures zijn opgenomen met daaromheen geschilderde initialen (Prentenkabinet 310; zie Van Boheemen 1986, pp. 62-63); Van der Stock 2002 geeft een overzicht van devotieprenten uit de vijftiende en zestiende eeuw in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek in Brussel.
- 25 Pirotte 2005, pp. 172-175.
- 26 Nissen 2004, pp. 145-149.
- 27 Thomas/Duerloo 1998, pp. 267-283.
- 28 Honée 1995, pp. 166-167.
- 29 Monteiro 1996, pp. 53-55; zie ook paragraaf 4.1.
- 30 Dit percentage is een schatting. Het is gebaseerd op het losse overgeleverde materiaal in de collectie van het Museum Catharijneconvent te Utrecht (totaal ca. 18.000 st.) en het Breda's Museum te Breda (totaal ca. 3000 st.). Beide collecties zijn door mij geïnventariseerd en beschreven. Omdat de koperplaten gedurende langere tijd, soms meer dan honderd jaar, werden gebruikt, is het moeilijk een precieze schatting van het aantal te geven.
- 31 Polman 1946, pp. 215-234, i.h.b. p. 219. Vergelijk met Caron 1984, p. 26. Een toonaangevend artikel waarin de continuïteit van bepaalde afbeeldingen wordt aangetoond aan de hand van de urenwijzer van het lijden van Christus, is Stracke 1944-1945; zie paragraaf 1.7.
- 32 Rödter 1992, pp. 17-18; Klinckaert 2004; Verheggen 2004b.
- 33 Porteman 1977, p. 9; hij spreekt hier over het Franse model.
- 34 Zie hiervoor bijvoorbeeld Blankert 2000 en Manuth 2005.
- 35 Ook Knipping komt aan het einde van zijn studie tot deze conclusie: 'De volksdevotie gedoogde, dat men haar oude heiligen met pracht en zwier omgaf, mits men de overgeleverde iconografie maar intact liet.'
- 36 Knipping 1939, dl. 2, p. 311.
- 37 Knipping 1939, dl. 1, p. 15.
- 38 Hoewel de Wierixen en de Galles ook veel profane grafiek vervaardigden, bestaat hun oeuvre voor het merendeel uit prenten met een religieus karakter.
- 39 Zie voor de productie van devotieprenten in de Noordelijke Nederlanden hoofdstuk 10.
- 40 Ik doel met name hier op de grote hoeveelheden, vaak ongesigeneerde religieuze voorstellingen die heden ten dage worden verhandeld via de kunsthandel en het veilingcircuit.
- 41 Achterin dit boek zijn de meeste publicaties opgenomen; zie voor een vergelijkbaar overzicht Thijs/Lemmens 2001, pp. 270-292. In Reniers/Spies 1998 wordt op pp. 322-324 een overzicht van relevante literatuur gegeven. Een overzicht met Franse, Italiaanse en Duitse literatuur is te vinden in Pirotte 2005, pp. 183-184.
- 42 Knipping 1939, dl. 1, p. 10.
- 43 Zoals ook Thijs/Lemmens 2001, p. 286, schrijven: 'Zo blijkt dan bijvoorbeeld dat de kindheid van Jezus onze voorouders veel meer geïnteresseerd en geïnspireerd heeft dan de meeste episodes uit Zijn openbaar leven, de vele emoties loswekende passie natuurlijk uitgezonderd.'
- 44 Knipping 1939, dl. 1, pp. 143-146 en 157-160.
- 45 Idem, pp. 142-143.
- 46 Idem, pp. 143-144.
- 47 Zie voor deze twee prenten van Jacob Matham: Knipping 1939, dl. 1, p. 86 en Widerkehr 1993, pp. 39-51, i.h.b. p. 47.
- 48 Stracke 1944, p. 135.
- 49 **BIDDEN MET BEELDEN**
- 50 Zie hiervoor Thijs 1993.
- 1 Zie hiervoor Van der Stock 1998.
- 2 Zie voor de invloed van Trente op de zegening van materiële objecten in het *Rituale Romanum*: Nissen 2003, pp. 245-248.
- 3 Alberigo/Jedin 1973, Sessio XXV 3-4 december 1563, pp. 775-776; Baudouin 1985, pp. 154-155; Van Dael 1991, p. 32; Wachters-van der Grinten 1996, pp. 135-137.
- 4 Zie hiervoor onder meer Van Dael 1991, pp. 30-40.
- 5 De Wilt 1953, p. 88; Van Sales 1644, pp. 150-152.
- 6 Frijhoff/Spies 1999, pp. 388-390; Hoppenbrouwers 1996, pp. 33-41.
- 7 Zie ook: Morgan 1998, pp. 60-73 en Schuppisser 1993, pp. 169-210.
- 8 Wadell 1985.
- 9 Hieronymus, Antoon en Johannes Wierix, Adriaan en Jan Collaert en Karel de Mallery baseerden hun prenten veelal op ontwerpen van Bernardino Passeri en Maarten de Vos. Volgens Wadell zijn er ook ontwerpen bij van

- Giovanni Battista Fiammeri en Livio Agresti; zie hiervoor Wadell 1980, p. 287.
- 11 Boespflug/Christin/Tassel 1996.
- 12 Aldus Knipping in Knipping 1939, dl. 1, pp. 85-89. Wadell 1985, p. 10, schrijft: 'Mit sienen Exerzitionen gab aber Ignatius der Meditation eine neue Stellung, da er sie bewusst und systematisch in persönlichkeitsbildender Weise verwendete. Die dabei gebrauchte meditative Technik war ebenfalls völlig neu. Der Meditierende soll sich mit Hilfe der Phantasie in das thema hineinleben und es mit allen Sinnen – Gesicht, Gehör, Geruch, Gefühl, Geschmack – erleben.'
- 13 Caron 1987, p. 26; De Kreek 1986, p. 17; Scheepsma 1997, pp. 170-171.
- 14 Zie voor de ontwikkeling van de mnemotechnieken met behulp van het geheugen, het verstand en de wil in de Middeleeuwen: Yates 1966; Freedberg 1989; Kamerick 2002; Koldewey 2000, pp. 222-252. De laatstgenoemde gaat in op de geestelijke pelgrimage als vorm van imaginatie en verbeelding van het pelgrimeren.
- 15 Rischpler 2001.
- 16 Van Bueren 1999, p. 89.
- 17 Idem, p. 97.
- 18 Van der Coelen 1998, p. 11.
- 19 Idem, pp. 17-23.
- 20 Steegius 1647. In 1839 verscheen bij uitgeverij C.A.E. Kühn te Groningen een hernieuwde editie, bewerkt door de aartspriester en pastoor B. Meddens.
- 21 De hier besproken handschriften worden bewaard in het MCC onder de nummers BMH Warm h92C1, C2 en C3. Zie voor Joost Cats: Dirkse 2001, pp. 128-136.
- 22 BMH Warm h92C2, f. 140r.
- 23 Idem, f. 141v.
- 24 Idem, f. 141r.
- 25 Carasso-Kok 1997.
- 26 Ribadeneira/Rosweydyus 1619: 'Het IV Capittel: Van de Beelden der Heylighen', z.p. Dit hoofdstuk wordt voorafgegaan door dat 'Van de Reliquien der Heylighen'.
- 27 Ibidem.
- 28 Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van de (vertaalde) druk uit 1632. Het hoofdstuk over de meditatie staat in het vijfde deel, kapittel 38 (pp. 747-750).
- 29 De Ponte 1629. In 1650 verscheen bij Cornelis Woons te Antwerpen *Den gheestelycken leytsman*, eveneens van de hand van Ludovicus de Ponte en vertaald door Andreas de Boeye. Dit omvangrijke meditatieboek is, net als de overige besproken boeken, verdeeld in hoofdstukken over de zuiverende, de verlichtende en de verenigende weg. Het boek van Nadal is o.a. geïllustreerd met prenten van Wierix. Zie Nadal 1593 en tevens paragraaf 1.2 en 7.1.
- 30 Zelfs de als anti-jezuïtisch bekend staande Hollandse geestelijkheid beval dit boek aan, waaronder Rovenius 1636 (zie hieronder), Lindeborn 1670, p. 118 en Cats. In het kloppenboek *Lof der Suyverheydt*, pp. 263-264, geeft de schrijver Valentinus Bisschop advies over de dagen van het jaar waarop de hoofdstukken uit De Ponte ter meditatie kunnen worden aangewend.
- 31 De Ponte 1632, *Meditatiën*, p. 14.
- 32 De teksten op deze gravure luiden (banderollen): *Intus. Summa Humilitas*
- Summa Patientia Summa Charitas* (Van binnen: de grootste nederigheid, het grootste geduld, de hoogste liefde); *Foris. Summa Pauperias Summus Despectus Summus Dolor* (Van buiten: de grootste armoede, de grootste verachting, de grootste smart); *Liber vitae scriptus intus et foris. Ezech. 2.9 Apoc. 5.1* (Het boek van het leven, van binnen en van buiten beschreven); (treden) *Regulae* (Regels); *Opus. Modus, Causa* (Het werk, de manier, de oorzaak); *Potentia, Sapientia, Bonitas Dei* (De macht, wijsheid en goedheid Gods); *Quis, Quae, Pro quo; Propter quid* (Wie, wat, voor wie, waarom); *Meditaberis in eo Diebus ac Noctibus Josuae 1.8* (Gij zult/moet hieruit dag en nacht mediteren).
- 33 Bourgeois/Bolswert 1623, pp. 12-14.
- 34 Honée 1994, p. 166. Aangetoond is dat dit ook voor de situatie in Engeland gold; zie hiervoor Kamerick 2002, pp. 87-91.
- 35 Marit Monteiro baseerde haar onderzoek naar geestelijke maagden op kloppenboeken; zie Monteiro 1996.
- 36 Rosweydyus 1626, p. 590.
- 37 Idem, p. 659.
- 38 Idem, p. 663.
- 39 MCC, ABM g327j (*Poenitentia*) en ABM g 327n (*Ratio*).
- 40 Bleyerveld 2000, p. 245.
- 41 Monteiro 1996, p. 361; Theissing 1935, p. 60; Hensen 1906-1909, dl. 2, p. 76.
- 42 Bisschop 1625, p. 260.
- 43 Ibidem.
- 44 Bisschop 1625, p. 283.
- 45 Idem, pp. 260-261.
- 46 Wadell 1980, p. 279.
- 47 Smeyers 1998, pp. 485-489 bespreekt een schilderij met taferelen uit de Passie van Christus uit Brabant (Brussel?), 1470-1490: 'Om de toeschouwer toe te laten alle fasen van Christus' lijden te overdenken, heeft de schilder gemakkelijks halve de diverse episoden gemerkt met opeenvolgende letters uit het alfabet; gaande van a (de intrede in Jeruzalem) tot v (de verschijning aan Maria Magdalena).' De letters verwijzen waarschijnlijk naar een verloren gegaan handschrift. Daarnaast noemt Smeyers nog enige voorbeelden van schilderijen met een analoog systeem.
- 48 Frijhoff/Spies 1999, p. 388; Clemens 1988, dl. 1, p. 71; Visser 1961; Hoppenbrouwers 1996.
- 49 Rovenius 1636, pp. 315-316. Vooral op basis van deze bronnen betoogt Visser 1988, pp. 209-216, i.h.b. pp. 213-214, dat de spiritualiteit van de moderne devotie via deze kerkelijke schrijvers uit Spanje en Italië terugkeert naar de Noordelijke Nederlanden. In de prentkunst is echter sprake van continuïteit. In de beeldcultuur zijn weliswaar Italiaanse invloeden aanwezig, maar zoals uit deze studie blijkt, inspireerde de beeldcultuur zich veeleer op de oude iconografie, zoals die zich in de late Middeleeuwen in West-Europa had ontwikkeld. Het lijkt er dan ook veeleer op, dat de Spaanse en Italiaanse schrijvers weliswaar invloed hadden op Rovenius, maar dat Rovenius zijn inspiratie vond in de breed gedragen spiritualiteit in het Europa van de zestiende eeuw.
- 50 Rovenius 1636, pp. 24-26.
- 51 Het is goed mogelijk dat Rovenius zich hierbij inspireerde op andere schrijvers. Zo stelde bijvoorbeeld Vincentius Hensbergh in zijn boek *Den Gheestelycken Dormter* uit 1626 min of meer dezelfde vragen, zie hiervoor paragraaf 1.7.
- 52 Rovenius 1636, pp. 26-27.
- 53 Loosen 1964, pp. 24-40.
- 54 Monteiro 1996, p. 139.
- 55 Makebljide 1613/1635, pp. 375-376.
- 56 Het werk van Luis de Granada werd in het Latijn vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw overal in Europa uitgegeven, o.a. door Christoffel Plantijn en Johannes Moretus te Antwerpen. Het werd in de negentiende eeuw compleet in het Frans uitgegeven in 22 delen: Grenade 1862-1868.
- 57 De Zuid-Nederlandse preken zijn geïnventariseerd en gepubliceerd in boekvorm; zie hiervoor Storme/Bostyn 1982.
- 58 De sermoenen van Van Brienens werden uitgegeven door Claes Braau te Haarlem; zie hiervoor: Dorren/Verhoeven 1994, pp. 235-273, i.h.b. pp. 262-271.
- 59 De Groot 1693, dl. 3, p. 15.
- 60 Monteiro heeft het opgenomen in haar lijst van kloppenboeken; zie Monteiro 1996, pp. 124-125.
- 61 Van Heumen 1662-1666, dl. 2, p. 279.
- 62 Idem, pp. 280-283.
- 63 Idem, pp. 289-290.
- 64 Idem, pp. 290 en 293.
- 65 Idem, pp. 294 en 296.
- 66 Idem, pp. 296-297.
- 67 Idem, p. 299.
- 68 Idem, pp. 302-303.
- 69 Canisius 1556.
- 70 Foppens 1668, p. 481.
- 71 Zie verder hoofdstuk 7-9; zie tevens Spiertz 1991, pp. 87-99, i.h.b. p. 95.
- 72 Stracke 1944, p. 115, heeft het over een doorlopende genummerde reeks van 18 gravures nrs. 51 tot en met 66. Het zijn echter 16 gravures genummerd 51 tot en met 67; de nrs. 66 en 53 ontbreken, terwijl de laatste prent is vervangen door nummer 10 (in het exemplaar dat wordt bewaard in Nijmegen).
- 73 Hensbergh 1626, z.p., 'Eene korte onderwijsinghe'.
- 74 Idem, geen pagina's: 'Dit ghedaen hebbende / sal hy het punct der Meditatiën lesen / ende daer naer in sijn selven maken een verbeeldinghe / ende hem vastelijck laten voorstaen dat hy ter plaetsen is daer sulcx gheschiedt is / als hem in elck Celleken wordt verthoont / als oft hy't met lichamelijcke ooghen waer aenschouwende. Hier toe sal hem dienen te bemerken: Wie dattet is die daer lijdt / wat hy lijdt / voor wien dat hy lijdt / hoe dat hy lijdt / ende om wat oorsake dat hy lijdt. *Wie dattet is die lijdt*: Dat het is den Schepper van hemel ende aerde / den eenighen Godts sone. *Wat hy lijdt*: De alderbitterste pijn in siele ende lichaem / die men kan gronderen. *Voor wie dat hy lijdt*: Voor den rebelligen ende ondanckbarighen mensch. *Hoe dat hy lijdt*: met groote verduldicheydt / sachtmoedicheydt / oodtmoedicheydt / ghewillicheydt ende liefde. *Waerom dat hy lijdt*: Om dat hy der Goddelijcker justitie soude voldoen voor onse sonden / ende sijn vaders toren soude missen.'
- 75 Idem, p. 162.
- 76 Stracke 1944, pp. 66-168 en Stracke 1945, pp. 7-54. Zie ook Thijs/Lemmens 2001, p. 287: 'Met zijn uitvoerige studie *De XXIV uren der Passie ons Heeren* heeft pater Stracke nochtans al lang geleden, in 1944-1945,

- aangetoond welke interessante mogelijkheden de iconografische bronnen uit de collectie te bieden hebben voor de Nederlandse vroomheidsgeschiedenis' en p. 292: 'Titus Brandsma noemde pater Stracke 'de hovenier op het geestelijk erf.'
- 77 Thijs/Lemmens 2001, pp. 270-272.
- 78 Stracke 1944, pp. 82-85. Stracke is er echter niet zeker van of Ruusbroec deze vorm van meditatie zelf heeft ontwikkeld of dat hij zich hiervoor gebaseerd heeft op het werk van anderen en dit parafraseert.
- 79 Soggaert 1626; Bottens 1682 (toegeschreven door Stracke); Hensbergh 1626; Nabben 1744; David 1607; Makebljide 1611; Bisschop 1625.
- 80 Stracke 1944, p. 106.
- 81 Stracke 1945, pp. 9-53.
- II HANDSCHRIFTEN VAN HAARLEMSE BEGJNEN
- 1 Koorn 1981, p. 135; Denslagen 1978, p. 207; Gonnet 1877, dl. 2, pp. 495-668; Vaske 1988, pp. 312-318; Vaske 1993; Van Bueren 1993, pp. 573-576.
- 2 Gonnet 1877; Koorn 1982; Denslagen 1978; Spaans 1989; Dirkse 2001, pp. 116-127 en 147-157; Speet 1998b.
- 3 (A) Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Bisdom Haarlem, het begijnhof, inv.nr. 343; (B) Utrecht, MCC, inv.nr. BMH SJ h103; (C) Utrecht, MCC, inv.nr. BMH SJ h102; (D) Utrecht, MCC, inv.nr. BMH h81. In het Kennemerlandarchief bevinden zich verder archivalia met dezelfde teksten (nr. 341) en aanvullende geschriften met gebeden en gebruiken. Zie verder: Caron 1987, pp. 8-23; Kruitwagen 1913, pp. 64-64; Wüstefeld 1990, p. 72; Verspaandonk 1982, pp. 5-13, i.h.b. p. 8.
- 4 Achterin (zonder paginanummering) bij het kapittel 'Vande beloften gepreekt 1668'.
- 5 (A) houdt bijna aan het einde van het tweede sermoen 'van de belofte der begijne' ineens op.
- 6 Hoewel (D) in chronologie waarschijnlijk tussen (A) en (B) is vervaardigd, wordt het hier als laatste genoemd omdat dit handschrift niet is geïllustreerd met devotieprenten. Op pagina 9r (de titelpagina) was wel een prentje ingeplakt, maar dat is verwijderd.
- 7 In handschrift (C) is prent nr. 10, *Nobilissimarum virtutum typus*, ingebonden; de overige prenten zijn ingeplakt. Het is mogelijk dat de prenten die verwijderd zijn uit handschrift (B) (zie hierna) ook ingebonden waren.
- 8 Handschrift (B), verwijderd zijn: afb. B2 op f. 13r, de kruisiging; Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, p. 262, nr. 1454; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 66 (part 8), p. 65, afb. 1722. De prent was waarschijnlijk ingebonden en is identiek aan C10. afb. B6 op f. 51r, rozenkrans; Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, p. 239, nr. 1336; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 63 (part 5), pp. 154-158, afb. 1059. afb. B15 op 13v, rozenkrans, Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, p. 239, nr. 1337; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 63 (part 5), pp. 154-158, afb. 1060. Mogelijk zijn er voor f. 67r en 213r ook bladzijden verwijderd, maar hiervan is geen tegendruk of andere spoor meer zichtbaar. In handschrift (C), f. 199, zijn vaag de sporen van een tegendruk te herkennen van een Maria-afbeelding. Deze was waarschijnlijk identiek aan A2, waarvan de afdruk schuin tegen de snede aanligt. Daaruit blijkt dat het prentje niet ingeplakt was maar er waarschijnlijk los in lag.
- 9 Zie over het verschil tussen begijnen en kloppen paragraaf 4.8.
- 10 Gonnet 1877, p. 650; Ackermans 2003, p. 344.
- 11 Idem, p. 626. De nieuwe regel werd in 1634 aan alle 'ontfangen beggijnen' – veertien in getal – voorgelezen door Jan Albert Ban. Gonnet 1877, p. 652: 'tussen 2 juli 1664 en 15 augustus 1690 werden 60 maagden op proefjaar aangenomen en tussen 7 augustus 1663 en 7 juli 1692 deden 67 maagden professie.'
- 12 Dirkse 2001, p. 151.
- 13 Ibidem; zie tevens Gonnet, 1877, p. 625, waarin abusievelijk '1634' staat vermeld. De regels werden echter opgesteld in 1631 en door hem en de begijnen ondertekend en bevestigd op 24 oktober 1634.
- 14 Gonnet 1877, p. 652.
- 15 Handschrift (D), f. 9r.
- 16 Van Sales 1644, pp. 38-45. Zo schrijft hij op p. 39: 'Ick segge / u Philothea, [...] indien ghij begheert te comen tot devotie / soeckt een deughdelijck mensche / die u leijde ende wijse.'
- 17 Zoals Kruitwagen 1913, p. 64, al opmerkt, is een gedeelte van handschrift (D), en wel 'Het 10e Capittel' (f. 108a-131a) 'Van het H. Sacrificie vande Dienst', geschreven door een andere hand. Na dit hoofdstuk, vanaf f. 132r, is het handschrift weer geschreven in de oorspronkelijke hand. De overige drie zijn elk door een andere hand geschreven.
- 18 Inv.nr. MCC, BMH h87; Kruitwagen 1913, pp. 69-70.
- 19 In handschrift (D) is de 'regel' uitgebreider opgeschreven dan in de overige handschriften. Zo bevat het details over het algemene ochtend- en avondgebed. Het ochtendgebed begint eveneens met het gebed 'Komt H. Geest'.
- 20 De tijdsindeling werd vroeger anders bepaald dan tegenwoordig. Uuraanduidingen moeten meestal niet te serieus worden genomen. Over het algemeen werden de eerste gebeden – zoals in kloosters de metten – gebeden aan het einde van de nacht. Dit verschilde in de zomer en de winter. Zie hiervoor: De Gloppe-Zuiderland 1999, p. 51.
- 21 In het hoofdstuk over de getijden staat te lezen dat de terts om negen uur wordt gebeden. Daaruit valt op te maken dat de mis omstreeks acht uur 's ochtends begon.
- 22 Het betreft hier een bewerking van 't *Vaders-boeck* (Rosweyde 1617) door Jan van Gorcum (Van Gorcum 1619), of een bewerking van de *Legenda Aurea*: De Ribadeneyra/Rosweyde 1619. Zie ook paragraaf 2.11.
- 23 Waarschijnlijk werd een deel van deze ritengemeenschappelijk gebeden want in (B) staat: 'een leest het Gebedt komt H. Geest'. Waar dit gemeenschappelijke gebed precies eindigt, wordt echter niet duidelijk.
- 24 (B), f. 14v-15v. Handschrift (B) is in dit geval summierder dan bijvoorbeeld (A). Blijkbaar was deze regel zo vanzelfsprekend dat hij in (B) niet in z'n geheel is opgetekend.
- 25 Handschrift (B), f. 15v; Hooglied 5:2. Zie voor een afbeelding met dit onderschrift Van Sichem 1648, p. 88, onder de titel: 'Oorsprong van een suyver herte'.
- 26 *Et repleti sunt omnes Spiritu sancto, et coeperunt loqui varijs linguis, prout Spiritus Sanctus dabat eloqui illis. Act. 2:4.*
- 27 Handschrift (B), f. 27r. In alle citaten wordt (B) geciteerd, omdat dit van de vier handschriften het beste en uitgebreidste is. Indien geciteerd wordt uit een (afwijkende) versie, dan wordt dit aangegeven. Aangehouden is de herziene nummering die met potlood rechtsboven op de rectozijden is aangebracht.
- 28 Niet in Mauquoy-Hendrickx 1978-1983. De overige versies staan afgebeeld in Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, pp. 82-83, nrs. 459-465; zie ook Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), p. 151.
- 29 Uit een reeks over het leven van Maria. Zie Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 112, nr. 620; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), pp. 154-171, afb. 795 en pp. 172-184, afb. 824. Het onderschrift luidt: *Ecce panis angelorum, Ecce foenum inventorum, iacet in presepio. Iacet nudus, iacet tremens, iacet plorans, iacet gemens Puer in tugorio* (Zie het brood der engelen, Zie het voedsel van hem die onderweg zijn, Licht in een kribbe; Het ligt daar naakt, het ligt te trillen, Het ligt daer schreiend en te zuchten, Het kind in de overhuizing).
- 30 Zie ook afb. 1.2. Er zijn daarnaast schilderijen bekend waarop vrouwen met de herders het kind komen aanbidden; zie hiervoor o.a. Roscam Abbing 1993, p. 104; Van Leeuwen 2001, p. 103, nt. 12: 'Opmerkelijk is dat in de GJF niet alleen herders het Kindje Jezus bezoeken, maar ook maagden hun pasgeboren "Bruidgom" komen begroeten. Het bezoek van maagden aan de kerststal ziet men ook op eigentijdse schilderijen, zoals op dat van S. van Hoogstraten, de aanbidding van het Kind, ca. 1640 (Dordrechts Museum).' Vrouwen die het kind aanbidden, zijn verder te zien op schilderijen van Rubens en Jan Steen. Zie hiervoor paragraaf 4.2, nt. 21.
- 31 Zie hierover onder meer: Van Os 1994, pp. 98-102.
- 32 Handschrift (B), f. 51v. Vergelijk Lucas 2:19.
- 33 Hezenmans 1895, pp. 3-7 en pp. 4-5; Kronenburg 1904-1931, dl. 7, pp. 147-148.
- 34 Knipping 1939, dl. 1, p. 146. In het onderschrift van prent nr. 24 in Hugo/Bolswert/Van Sichem 1645 (pp. 218-219) staat vermeld: 'Wie sal mij u geven voor mijnen Broeder, suygende de borsten van mijne moeder, op dat ick u buyten vinde ende u kusse, ende dat niemant en verachte. Cant.8.'
- 35 Zie hiervoor: Lennartz 1998, pp. 28-31.
- 36 (Afb. A1), *Operis Christiani Nox. Dormit in extracto SOBOLES segura grabato; Tu tamen excubias anxia MATER agis. Quippe times, avidis ne clam repetatur ab ASTRIS: Te VIGILI, ASTRA tuus iam sua NATUS habet.* (Afb. A2), *Ecce tu pulcher es Dilecte mi, et decorus: lectulus noster floridus. Cant.1:15.*
- 38 Zie Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 109, nr. 611; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), pp. 154-171, afb. 787 en pp. 172-184, afb. 816. Ook Karel de Mallery graveerde een reeks met episodes uit het leven van Maria. Deze is echter omvangrijker en bestaat uit 33 prenten. Hij werd uitgegeven door Johannes Galle en is onder meer te vinden in een boekje dat bewaard wordt in het Utrechtse Catharijneconvent (inv.

- nr. BMH od3800 (1). Dezelfde reeks werd tevens uitgegeven door Theodoor Galle; een voorbeeld daarvan is onder meer ingebonden bij een exemplaar van Binet 1632 in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen.
- 39 (Afb. C2), *Dormi dulcis, dormi bella Caeli gaudium puella, Dormi, dormi blandula. Dormit genis, dormit ore, Sed est vigil in amore Plena deo pupula.* (Het rijmschema is identiek aan dat van het *Stabat Mater*).
- 40 In de handschriften (B) en (C) zijn deze thema's van de dag in verkorte vorm samengevoegd in een apart hoofdstuk dat op de 'regel' volgt. In dit hoofdstuk introduceert Cousebant een dagorde. Al vanaf de Middeleeuwen werd op de dagorden gemediteerd. Deze meditatie staan niet op zichzelf, maar komen vaker voor in stichtelijke boekjes en regels. De thema's werden in de zestiende en zeventiende eeuw veelvuldig uitgebeeld door vrijwel alle graveurs van devotieprenten.
- 41 (B), f. 35v. Geïnspireerd op Openbaring 8:7, Matteüs 24:31 en Efeziërs 5:14.
- 42 Zie bijvoorbeeld Van den Hoven van Genderen 2004, i.h.b. p. 153, Dekeyzer 2003, Obbema 1975 p. IX en As-Vijvers 1999, p. 12; zie ook paragraaf 2.8, nt. 82.
- 43 (B), f. 37r.
- 44 (B), f. 37v.
- 45 (B), f. 38r.
- 46 (B), f. 38v; Matteüs 26:41.
- 47 (B), f. 39r.
- 48 Ibidem.
- 49 Zie hierover paragraaf 4.7.
- 50 (B), f. 39v-40r.
- 51 (B), f. 40r.
- 52 Ibidem.
- 53 Openbaring 22:16.
- 54 (Afb. A3), *Ducam eam in solitudinem et loquar ad cor eius.*
- 55 Augustinus, Cyprianus, Bernardus, Gregorius, Franciscus van Sales, Hieronymus en Athanasius.
- 56 (B), f. 44v; (C) f. 40; (D) variant: 'sij sal geen klopje sterven'. Zie ook Caron 1987, p. 26.
- 57 (B), f. 45r.
- 58 (B), f. 48v.
- 59 In het samenvattende hoofdstuk voorin handschrift (B) en (C) wordt hiervoor verwezen naar het tweede kapittel uit de *Aen-leydinghe oft onderwys tot een devoot Godtvruchtigh leven* van Franciscus van Sales.
- 60 (B), 50v.
- 61 Zie hiervoor: Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs323, afgebeeld in Van Leeuwen 2001, p. 200.
- 62 Uit Ezechiël 11:19.
- 63 Timmers 1978, p. 150 en Vandenbroeck 1994, p. 51; hier wordt de hartenruil tussen Lutgardis van Tongeren en Christus opgevoerd. Zie verder paragraaf 6.9.
- 64 (Afb. A4), Christus zegt: *esto mihi sponsa in aeternum*. Linksboven, Christus neemt het hart van Catharina; zij zegt *Dominus mi[hi] cor novum restituet*. (?); Rechtsboven, Catharina krijgt een krans van Christus; Hij zegt: *In ara pro dulcibus* (?); de drie engelen in de hemel: *Quam magna multitudo dulcedinis tuae, Domine quam abscondisti timentibus te.*; Het onderschrift luidt: *Haec tibi Filia via caeli. Tu es quae non es, Ego sum qui sum, Cogita de me et, Cogitabo de te.*
- 65 (Afb. C3), *NVsQ3 [Nusquam] Tuta Quies. Nisi. Cella. Codice Claustrii*; tekst in boek: *In omnibus Requiem quesivi et nusquam inveni nisi; In een hoecxken met een hoecxken*. Onderschrift: *Effigies Thomae de Kempis Canonici Regularis S.Aug: ad vivum*.
- 66 Clemens 1988b, pp. 217-232.
- 67 Visser 1998, pp. 209-216; Caspers 2002, i.h.b. pp. 24-29.
- 68 Chapman/Kloek/Wheelock 1996, pp. 95-96.
- 69 Bok 1996, p. 32.
- 70 Chapman/Kloek/Wheelock 1996, pp. 166-168.
- 71 (A), tegenover f. 58.
- 72 Van Sales 1644, pp. 142-147: (1) God is overal; (2) Hart en geest ledig maken voor de Goddelijke tegenwoordigheid; (3) God ziet alles, iedereen en overal; (4) Christus voorstellen als of Hij bij ons is.
- 73 (B), f. 52r-52v.
- 74 (B), 54r.
- 75 Ibidem.
- 76 (B), f. 52v.
- 77 (B), f. 55r.
- 78 (B), f. 55r-55v.
- 79 (B), f. 55v: 'daerom moetmen hem niet verbeelde op het misterie op het welck wij mediteren als gheschiedende in onse persoon, maer dat wij daer tegen woordigh sijn, want hier door geschiet het dickwils datter persoonlike woont, en meent datmen oopenbaringh ghehadt heeft, men begint fabelen te verhalen en diergelijcke in conveniente.'
- 80 (B), f. 55v.
- 81 (B), f. 53v. Cousebant schrijft de techniek toe aan Franciscus Neri: 'S. Franciscus Neri in het boek van de Exersietie te geene eenige willen toeschrijven aan den H. Ignatius de Loyola'.
- 82 Uit zijn mond: *Domine, quid volo extra te?*; Onder de prent: *Beate Pater Ignati ora pro nobis*.
- 83 Zie paragraaf 2.1 noot 8.
- 84 De titelprent is opgedragen aan Ioannes Malderus, bisschop van Antwerpen. Zie hiervoor Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, pp. 237-238, nr. 1330; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 63 (part 5), pp. 154-158, afb. 1053.
- 85 Beissel 1910, pp. 494-504.
- 86 Knippenberg 1985, dl. 1, pp. 11-29; Schulten 1975.
- 87 *Et Jesum benedictum fructum ventris tui nobis post hoc exilium ostende* (uit het *Salvé Regina*); rondom de afgebeelde geheimen: *annunciatio foecunda, visitatio felix, nativitas beata, circumcisio saltaris*; Mauquoy-Hendrickx, dl. 2, p. 239, nr. 1336; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 63 (part 5), pp. 154-158, afb. 1059.
- 88 (B), f. 57r.
- 89 Het gebruik om thema's te verbinden aan de getijden ontwikkelde zich vanaf de late Middeleeuwen; zie hierover Stracke, pp. 77-80.
- 90 (A), f. 66.
- 91 Over de Maria-getijden wordt verder niets vermeld. Ook deze getijden, waarvan de tekst iedere dag hetzelfde is, werden in de Middeleeuwen voorzien van thema's, waarmee de getijdenboekjes vaak werden verlucht in de vorm van een miniatuur. Thema's daarbij waren: metten, annunciatie; lauden, visitatie; prime, geboorte van Christus; terts, verkondiging aan de herders; sext, aanbidding der wijzen; noon, opdracht van het Christuskind in de tempel; vespers, kindermoord in Bethlehem/vlucht naar Egypte; completen, vlucht uit Egypte/ten hemelopneming van Maria/kroning van Maria in de hemel. Ontleend aan: As-Vijvers 1999, p. 12; Dekeyzer 2003, p. 127 e.v.
- 92 Uit de reeks over de aanbidding van het kindje Jezus: Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 65, nr. 422; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 61 (part 3), pp. 98-104, afb. 515 en pp. 105-110, afb. 521.
- 93 *Iesu corona Martyrum, Tu casti cordis lilium, Tu decertantis proemium. Et flos perennis Virginum. Exaudi preces supplicum, Nil extra te quaerentium*.
- 94 (B), f. 62r. Dit kapittel staat in (B) en (C) na het hoofdstuk over de getijden. In (A) en (D) staat het na het kapittel over de sacrificie.
- 95 (B), f. 62v-63r. Over Van Sales zie paragraaf 1.2.
- 96 (B), f. 63r. Over De Ponte zie paragraaf 1.3.
- 97 Ibidem.
- 98 (B), f. 63v.
- 99 Monteiro 1996, pp. 182 en 398 identificeert de geestelijken als zodanig. De bisschop zou echter ook een kerkvader, zoals Augustinus, kunnen zijn, de kardinaal bijvoorbeeld Hieronymus en de theoloog Thomas van Aquino. Dat is hier niet duidelijk. Monteiro heeft een andere staat van deze prent aangetroffen met een Nederlands onderschrift, die is bijgebonden in een stichtelijk boekje van Gerardi uit 1646 (*Den Spiegel van Philotea, ende der Godtvruchtighen zielen*) dat bewaard wordt in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Limburg te Maastricht. De prenten zitten niet standaard in dit boekje, maar zijn er door de voormalige eigenaar of (waarschijnlijk) eigenaresse bijgebonden (na 1665).
- 100 *IESU Doctorum intima, Qui nubes ignorantiae, Pellis virore gratiae. Collustrans luce maxima. Tu Sol, tenebras excute. Tu lumen, noctem discute*.
- 101 Van Siche 1648, p. 42.
- 102 Monteiro 1996, pp. 333 en 399; zie voor de herkomst noot 99.
- 103 Porteman 1975, p. 112. Van sommige vrouwen is echter bekend dat ze wel Latijn spraken en lazen zoals de dochter van de dichter Joost van den Vondel, Anna, en enkele maagden uit de Haarlemse statie 'Den Hoek'; zie hiervoor Schulte van Kessel 1980, p. 62 en Theissing 1935, pp. 129 en 147.
- 104 Het boek van Van Gorcum was gebaseerd op 'verscheyden Autheuren', waaronder Rosweydyus 1617.
- 105 Deze afbeeldingen zijn ook verspreid als devotieprenten; zie hiervoor paragraaf 8.3.
- 106 *Vivet ut e cinere existens avis unica Phoenix; Sic rediviva Deo surgit Anastasia*.
- 107 (B), f. 65r.
- 108 (A), f. 78.
- 109 (B), f. 76r.
- 110 (A), f. 97.
- 111 (A), f. 78-79.
- 112 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 34, nr. 233; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 59 (part 1), pp. 77-78.
- 113 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 55, nr. 385; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 60 (part 2), p. 193; *Desiderium cordis eius tribuisti ei, psal.* 20:3.
- 114 (A), f. 77.

- 115 Zie hierover paragraaf 4.10.
- 116 *Et peperit filium primogenitum, et pannis eum involvit, & reclinauit eum in praesepio quia non erat eis locus in deversorio* (Luc. 2:7).
- 117 (B), f. 86v; Caron 1987, pp. 28-30.
- 118 Dat gold voor alle maagden; zie hiervoor Schulte van Kessel 1980, p. 64.
- 119 Zie afb. E7.
- 120 (B), f. 94r.
- 121 (B), f. 94r-v.
- 122 (B), f. 94v.
- 123 Zie hiervoor onder meer: Günther 1987, p. 5; Legner 1989.
- 124 Monteiro 1996, pp. 82-86 en 314-317.
- 125 Caron 1987, pp. 20-31; Stam 2001a, pp. 10-12; Stam 2001b, pp. 256-261; Van den Hout/Schillemans 1993, pp. 69-70.
- 126 Dirkse 2001, p. 154.
- 127 Jacobs 1712, pp. 512-513. De teksten werden (gedeeltelijk) vertaald – waarschijnlijk door J. Charles – uit Van Rijckel 1631 vertaald.
- 128 De Maria's zijn identiek. Afb. C9 komt waarschijnlijk, samen met afb. C1, uit een prentreeks over het leven van Maria.
- 129 *Iesu Christi Dei Domini Salvatoris Nri Infantia.*
- 130 *Frustra pater navem dabit, Frustra caligas parabit Texens Mater filio; Quando volet navigare Ambulabit super mare Nullius auxilio.*
- 131 *Ferro trabes vult secare, Puer, terras, caelum, mare, Qui pugillo continet. Mater fuso volvit lina. Angelorum quae regina Supra coelos eminent.*
- 132 *Operis christiani vesper.*
- 133 *Coedua quid verris contemti fragmina ligni. Non sunt illa CRUCIS segmina, CHRISTE, tuae. Nobiliora cadent ex illo Fragmina trunco: Illa volet nemo VERRERE, FERRE volet.*
- 134 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 325; zie paragraaf 3.6.
- 135 *In laboribus a Inventute mea.*
- 136 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 86, nr. 485; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 61 (part 3), pp. 37-40 (niet afgebeeld met privilege Buschere).
- 137 Koldewij/Vandenbroeck/Vermet 2001, pp. 62-63. Hierin wordt verwezen naar de *Pèlerinage de vie humaine* van de cisterciënzer monnik Guillaume de Digulleville, geschreven in 1330-1331 en in 1486 te Haarlem verschenen onder de titel *Boeck van den pelgheryn*. In de geest van de moderne devotie wordt hierin beschreven dat alle mensen pelgrims zijn, op weg naar het hemelse Jeruzalem.
- 138 *Quoniam ego in flagella paratus sum.* Zie over deze prent: Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, p. 218, nr. 1218.
- 139 De oorspronkelijke tekst luidt: *Baptismo habeo baptizari, et quomodo coarctor, usquedum perficiatur?* Luc. 12:50. (Ik moet een doopsel ondergaan, en hoe beklemd voel ik mij totdat het volbracht is).
- 140 Hooglied 7:1b (in de door Cousebant gebruikte zeventiende-eeuwse Nederlandse vertaling).
- 141 (B), f. 187v.
- 142 (B), f. 188r.
- 143 (B), f. 188v.
- 144 (B), f. 189r.
- 145 Ibidem.
- 146 In de gedeeltelijk identieke handschriften MCC, BMH Warm h92D15 (i.h.b. pp. 37-86) en BMH Warm h92D21, afkomstig van de maagden in 'Den Hoeck', worden dezelfde associaties besproken en uitgelegd.
- 147 Zie over het koorgewaad Staal 1992.
- 148 De amict is een witte linnen doek die de priester om zijn hals slaat en met lange bandjes voor op de borst vastmaakt; zie hiervoor Staal 1992, pp. 12-13; Lucas 22:63-64.
- 149 (B), f. 158r (uit: Efeze 6:17).
- 150 Ibidem.
- 151 Lucas 23:11.
- 152 Johannes 19:1.
- 153 (B), f. 158v.
- 154 Johannes 19:12.
- 155 (B), f. 158v.
- 156 (B), f. 159r.
- 157 (B), f. 159v.
- 158 Matteüs 27:28.
- 159 Johannes 19:17.
- 160 Johannes 20:7.
- 161 Johannes 11:9.
- 162 (B), f. 160v-161r.
- 163 Jungmann 1966, dl. 1, pp. 105-111.
- 164 Van der Kruyssen 1651.
- 165 Clemens 1990, pp. 207-208.
- 166 In 1788 verscheen hiervan nog druk bij de Wed. C. Stichter in Amsterdam en in 1789 bij de Wed. H. Bontamps te Venlo.
- 167 Poirters 1715 en Hazart 1661. Clemens 1990, p. 200, verwijst naar de boekjes van Adriaan Poirters en Ambrosius vanden Bosch.
- 168 Clemens 1990, pp. 210-211.
- 169 (B), f. 163r; Cousebant refereert hier aan Biel 1524.
- 170 (B), f. 183v-184r en 185r.
- 171 In handschrift (A) bestaat dit uit één groot hoofdstuk, in de overige handschriften is het thema opgedeeld in sermoenen.
- 172 Zie Lucas 22:19-22.
- 173 (A), f. 152.
- 174 Tegenwoordig neemt men aan dat de Brief aan de Hebreëën niet is geschreven door Paulus, maar Cousebant gaat daar hier nog wel van uit.
- 175 In (B), (C) en (D) staat hieronder nog geschreven: 'in de gedagtenisse van Isabella van Hoy', ter navolging van deze begijn.
- 176 (A), f. 177.
- 177 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, p. 262, nr. 1454 (ingebonden); Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 66 (part 8), pp. 65, afb. 1722. Een identieke prent was aanvankelijk ook ingebonden in (B), maar werd daaruit verwijderd; zie hiervoor paragraaf 2.3.
- 178 *Nobilissimarum virtutum typus.*
- 179 Zie hiervoor paragraaf 2.3.
- 180 *Tamquam ovis ad occisionem ductus est: et sicut agnus coram tondente se, sine voce, sic non aperuit os suum, Act. 8:32 ex Isa. 53:7.* Jesaja 53:7: 'Hij werd gefolterd en diep vernederd, maar heeft zijn mond niet geopend, zoals een schaap dat stom is voor zijn scheerder, heeft hij zijn mond niet geopend'; Handelingen 8:32: 'Als een schaap werd Hij ter slachtbank geleid; en evenals zijn lam stom tegen zijn scheerder, opende Hij zijn mond niet'. Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 53, nr. 375; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), pp. 77-78.
- 181 De bespotting van Christus; Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 95, nr. 537; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), pp. 84-85; (Afb. A9). Christus wordt aan het kruis genageld, Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 31, nr. 202; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 60 (part 2), pp. 50 en 52; A8, de kruisiging, Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 44, nr. 313; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 60 (part 2), p. 150; (Afb. C13), de kruisiging, Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 31, nr. 204; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 60 (part 2), pp. 49-54, afb. 244.; (Afb. B17), kruisafname, Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 32, nr. 206; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 60 (part 2), pp. 49-54, afb. 246; (Afb. B14), bewening van Christus, Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 119, nr. 636; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), pp. 154-171, afb. 810 en pp. pp. 172-184, afb. 837.
- 182 *Subsannaverunt me subsannatione: frenduerunt super me dentibus suis. Psalmo 34:16.* De bespotting is in alle evangeliën vrijwel identiek omschreven; zie hiervoor: Matteüs 27:28-29; Marcus 15:19; Lucas 22:63-65; Johannes 19:1-3.
- 183 *Foderunt manus meas, et pedes meos: dinumerauerunt omnia ossa mea* [psalm 21 (22).17-18 (-19)].
- 184 *Ibi CRUCIFIXERUNT eum: et latrones, unum a dextris, et alterum a sinistris, Et stabat populus spectans. Luc. 23:33-35.*
- 185 *Peccata nostra ipse pertulit in corpore suo super lignum; ut peccatis mortui, iustitiae vivamus. 1 Pet. 2:24.*
- 186 *Deponentes eum de ligno, posuerunt in monumento Actus Apostolorum 13:29.*
- 187 *Eia Mater fons amoris Me sentire vim doloris Fac, ut tecum lugeam. Fac. Ut ardeat cor meum In amando Christum deum Ut sibi complaceam.* De *Stabat Mater* is opgenomen in bepaalde getijdengebieden.
- 188 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, p. 258, nr. 1439; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 66 (part 8), pp. 88-92, afb. 1747 en pp. 93-96, afb. 1754. De prentenreeks werd opgenomen in diverse werken die werden uitgegeven door Paets, met houtsneden van Van Sichem 1648, pp. 84-87.
- 189 *VIRGO RELIGIOSA; S. CLARA. O quam pulchra est casta generatio cum CLARITATE immortalis est enim memoria illius: quoniam et apud Deum nota est et apud homines. Sap. 4:1.*
- 190 *O Clemens, O Pia, o dulcis Virgo Maria;* Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 2, p. 239, nr. 1337; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 63 (part 5), pp. 154-158, afb. 1060.
- 191 Op zondag, de litanie van alle heiligen en de litanie van God de Vader, op maandag de litanie van de zoete naam van Jezus, dinsdag de litanie van de heilige Geest en de litanie voor de gelovigen zielen, woensdag de litanie van de H. Apostelen en de litanie van de heilige Patronen van het vaderland, donderdag de litanie van het heilig Sacrament van het altaar en de litanie van de engelen, vrijdag de litanie van de passie, zaterdag de litanie van Onze Lieve Vrouw en 's avonds de litanie van O.L.V. van Loreto.
- 192 (A), f. 195.
- 193 Het betreft hier waarschijnlijk de maandpatroon die het op het suffragium was vermeld; zie hierover hoofdstuk 6.
- 194 In 2000 ontdekte pater Ad Merx S.J. een doos met 75 koperplaten voor het drukken van prenten in de pastorie van De Krijtberg te Amsterdam, die hij in de zomer van dat jaar aan zijn medebroeder Paul Begheyn overhandigde. De platen zijn voor het grootste gedeelte gegraveerd door de gebroeders Wierix.
- 195 Begheyn 2001, pp. 192-204; Begheyn/Verheggen 2001, p. 10.

- 196 Het is tevens onwaarschijnlijk dat een dergelijke lijst speciaal vervaardigd werd voor het jezuietennoviciaat, omdat er in verhouding veel minder jezuietennovicen waren dan kloppen en begijnen; zie hiervoor paragraaf 4.1; daarnaast is het dagelijks lezen van Thomas a Kempis vooral een gebruik in de Hollandse Zending. Dat betekent dat de koperplaten niet, zoals Begheyn veronderstelt, pas in de negentiende eeuw na omzwervingen in Amsterdam zijn beland, maar al eerder.
- 197 (B), f. 191r.
- 198 Dijkstra/Dirkse/Smits 2002, pp. 298-299.
- 199 (B), f. 195v-196r.
- 200 Het boek verscheen voor het eerst in 1583 in het Spaans. In 1613 verscheen de eerste Nederlandse vertaling in Brussel: Teresa de Jesús 1613
- 201 (B), f. 206r.
- 202 David 1616, z.p.
- 203 *Vien cueiller cher espous les fruits de ton parterre Mais que ces aigre-dous aussi tot cueur en-ferre.*
- 204 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 345, z.p.
- 205 De belangrijkste Mariafeesten zijn Maria tenhemelopening op 15 augustus, de geboorte van Maria op 8 september, Maria boodschap of annunciatie op 25 maart, Maria onbevleete ontvangenis op 8 december en Maria visitatie op 2 juli; de kleinere, in de zeventiende eeuw gangbare, Mariafeesten zijn: Maria ter sneeuw op 5 augustus (herdenking van de wijding van de *Maria Maggiore* in Rome) en Maria presentatie op 21 november.
- 206 *In montana sine morò Lucem portans it aurora; Gaude mater sterilis. Felix! O! quae credidisti, Virgo Deum concepisti Gaude virgo Fertilis; Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 112, nr. 618; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), pp. 154-171, afb. 793 en pp. 172-184, afb. 822.*
- 207 *Et factum est: ut audivit salutationem Mariae Elisabeth, exultavit infans in utero eius: et repleta est Spiritu Sancto Elisabeth. Luc. 1 [41]*
- 208 *Virgi Deo praesentata, Rosa mundi Deo grata, Castitatis liliium, Gemma templi Salomonis, Post, in ulnis Simeonis, Praesentabis filium; Mauquoy-Hendrickx, dl. 2, p. 218, nr. 1218.*
- 209 Grieten 1994, p. 143; Cousebant refereert tevens aan dit thema bij de behandeling van de donderdag in zijn hoofdstuk over het opstaan; zie paragraaf 2.5.
- 210 B21 & C17, *Quinque prudentes Virgines accipientes oleum in vasis suis cum lampadibus exierunt obviam Sponso et Sponsae. Math. 25 [1-12].*
- 211 Monteiro 1996, p. 333.
- 212 *Et factum est: dum benediceret illis, recessit ab eis, et ferebatur in celum. Et ipsi adorantes regressi sunt in Ierusalem cum gaudio magno. Luc. 24 [51-52].*
- 213 *Super cunctos es securus, Gaude pater migraturus Summo sub iuvamine. Quem servasti, te servabit; Quod dedisti computabit Immenso cum foenore*
- 214 Gonnet 1877, p. 625; Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 341; Kersbergen 1908, pp. 435-436.
- 215 Dit schreef Ban foutief: het moest Adriaan van Appeltern OESA zijn, zie hiervoor De Meijer 1999, pp. 307-308.
- 216 Zie hiervoor: Speet 1998b, pp. 398-403.
- 217 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, statie St.-Jozef, nr. 56.
- 218 'Men sal ook feestelijke memorie houden van de heylige maget Geertruydt van Oosten begijne die de vijf wonde ons heeren heeft gehad, op den sevenen January daeghs naer de openbaringe ons heeren, met een singende misse van de openbaringe ons heeren, daar bij voegende de collecta van de passie ons heeren ende een predicatie ende avondt loft.'; Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 341.
- 219 Grieten 1994, pp. 94 en 99.
- 220 Zie voor literatuur over Geertruydt: Van Leeuwen, pp. 154-155; Van Buuren 1988, pp. 75-87, 284-288; Bredero 1987, pp. 83-98.
- 221 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 338.
- 222 (B), f. 177v-178r.
- 223 Kruitwagen 1913, p. 69; Utrecht, MCC, BMH h87, nr. 5 (ff. 19a-20b): *In commemoratione Isabellae van Hoy. 1682*; op p. 20b staan in de marge enige bijzonderheden over haar leven. Kruitwagen 1913, nr. 87, p. 69 maakt melding van een preek betreffende Isabella.
- 224 Er is hier sprake van een opmerkelijke gelijkenis met deze maagd die dezelfde openbaring eerder beleefde. De Juliana van Mont-Cornillon was kanunnikes van St. Augustinus. Zij had een vurige devotie voor het heilig Sacrament en trachtte die te verspreiden – met succes want in 1246 werd op haar voorspraak door de bisschop van Luik het feest van het heilig Sacrament ingesteld. In 1264 werd deze feestdag officieel erkend door paus Urbanus IV. Zie hierover onder meer: Zaal 1998, pp. 117-119; Caspers 1992, pp. 36 en 42-48 en 156.
- 225 Van Leeuwen 2001, pp. 79 en 367 (overigens was Juliana volgens Van Leeuwen enkel zalig verklaard); Ribadineira/Rosweydyus 1619, p. 446.
- 226 Grieten 1994, pp. 91-186.
- 227 Idem, pp. 152-154.
- 228 Idem, p. 117. Ook in Ribadineira/Rosweydyus 1619, dl. 2, pp. 16-17 werd Begga's *Vita* opgenomen. Het boek van Van Rijckel werd in 1712 (gedeeltelijk) in het Nederlands vertaald, waarschijnlijk door J. Charles, onder de titel: *Het leven van de seer Edele Doorluchtigste en H. Begga hertoginne van Brabant, Stighteresse der Begynnen*; zie over Begga pp. 512-513.
- 229 Maximiliaan I poogde door middel van verschillende genealogische onderzoeksprojecten zijn afstamming van de Franse vorsten te bewijzen. Zie Grieten 1994, p. 92.
- 230 Grieten 1994, p. 158.
- 231 Dirkse 2001, p. 155; *Jo. Alb. Bannius. D. Authoris accepit. 1631.*
- 232 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, het begijnhof, nrs. 338-341 onder de titel: 'Regulen ende handvesten vanden Grooten Faly-Begijnhof, tot Haarlem', bijeengebracht en bevestigd door Mr. Jan Albert Ban in 1631. De regels werden door hem en alle begijnen ondertekend en bezegeld op 24 oktober 1634.
- 233 BMH SJ h104. Het handschrift bestaat uit vier delen: 'De nieuwe Statuten ende ordonantien van het cleijn begijnhoff der Stadt Loven; Statutien vanden groote begijnhove van loven onder het aerdtbisdom van Mechelen; Die oude Statutien ende ordonantien van het cleijn begijnhoff der Stadt Loven in Sinte Geertruijen Parochie; Ordonantie van dese begijnhof ende alle begijnhoven van brabant.' Het is onopgemerkt gebleven omdat het pas later via de bibliotheek van de St.-Jozefkerk in de collectie van het museum terecht is gekomen.
- 234 Grieten 1994, p. 128; Vandenbroeck 1994, afb. 156, p. 174.
- 235 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, statie St.-Jozef, nr. 60.: 'Twee van Twee Begijnen'.
- 236 Het Catharijneconvent bezit eveneens een schilderij van de H. Begga met de door haar opgestelde regels van de begijnen; maker onbekend, inv.nr. BMH 59.
- 237 Dirkse 2001, p. 155.
- 238 Idem, pp. 150-152 en 154. Hij toont aan dat Ban veelvuldig te Gent verbleef, waar hij kennis zou kunnen hebben gemaakt met de vrome Matteken.
- 239 In het bijzonder met de opgetekende 'regels' van Ban en handschrift (A) met de gravure.
- 240 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 336.
- 241 Caspers 1992, pp. 37 en 42 schrijft dat Isabella evenals Eva vriendinnen waren van Juliana.
- 242 A.J. Charles heeft reeds in 1698 een vertaling van Van Ryckel 1631 gepubliceerd onder de titel *Het leven van de H. Moeder Begga fondateuresse van de Begynnen, getrokken Uyt Joannes Molanus, Heribertus Rosweydyus, Geldolphus à Ryckel, oude registers, en het Martirologio Romano*, Antwerpen, z.j. Het boek uit 1712 (zie noot 228) is hiervan waarschijnlijk een heruitgave (Grieten 1994, p. 163). Onder het levensverhaal staat 'Uyt de Legende van Nederlandt'. Dit verhaal zou dan afkomstig moeten zijn uit Ribadineira/Rosweydyus, waar het verhaal van Juliana inderdaad in voorkomt. De hier opgetekende gegevens over Juliana komen echter niet overeen met deze tekst. Deze is dus mogelijk door de auteur zelf verzonnen.
- 243 Monteiro 1996, pp. 188-192.
- 244 In de vroegmoderne tijd werden de vijf zintuigen vaak uitgebeeld door middel van vijf vrouwen met hun kenmerkende attributen: het gehoor met muziekinstrumenten, de smaak met een mand fruit, de reuk met een bos bloemen of een vaas met reukstof, de tastzin of het gevoel met een vogel en ten slotte het gezicht met een spiegel, analoog aan de personificaties van de ijdelheid, Hall 1992, p. 358 en afb. 1.1.

III DE EMBLEMATISCHE VOORSTELLINGEN

- 1 Dit hoofdstuk verscheen (gedeeltelijk) eerder als artikel (Verheggen 2003).
- 2 Porteman 1977, p. 108.
- 3 Idem, p. 9.
- 4 Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 61 (part 3), pp. 44-54.
- 5 Rödter 1992, p. 21.
- 6 Idem, pp. 43-44; Knipping 1939, dl. 1, pp. 63-66.
- 7 Henkel/Schöne, p. IV.
- 8 Knipping 1939, dl. 1, pp. 65-66; Begheyn/Verheggen 2001, p. 4; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 65 (part 8), pp. 55, afb. 1714.
- 9 Knipping 1939, dl. 1, p. 67.

- 10 Volgens Knipping 1939, dl. 1, pp. 135-137, was de Franse bewerking van Luzvic uit 1627 er als eerste. In mijn optiek is het echter waarschijnlijker dat zowel het prentenboekje van Luzvic als dat van Binet ongeveer tegelijkertijd naast elkaar zijn ontstaan en dat de Nederlandse versie met meditaties van Binet als eerste in de Noordelijke Nederlanden verscheen (zie ook Spamer 1930, p. 152). Het werk van Luzvic werd pas in 1627 in het Nederlands uitgegeven, net als dat van Binet door Hendrik Aertssens. Het verscheen respectievelijk als *Le Coeur dévot, throsne royal de Jésus Pacifique Salomon*, Parijs 1626; *Het Godvruchtichtige Herte. Den Koninghlijcken Throon van Jesus den vreedsamighen Salomon* (Antwerpen 1627, vertaald door Gerardus Zoes S.J.). Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 61 (part 3), p. 44, dateert de eerste Nederlandse uitgave van Luzvic in 1626 (deze uitgave is niet opgenomen in de BCNI). Het boekje uit 1626 van Binet (Nijmegen, Universiteitsbibliotheek) heeft zij overigens niet opgenomen in haar overzicht (Knipping 1939 deed dat trouwens evenmin). In 1628 verscheen in Antwerpen een boekje waarin de teksten van Luzvic en Binet zijn gecombineerd: *Cor Deo Devotum Iesu pacifici Salomonis Thronus Regius* (Luzvic/Binet 1628).
- 11 Onder andere een franciscaanse bewerking van Fulg. Bottens OFM, *Het Goddelick Herte*, Brugge 1685 (Bottens 1710; zie hiervoor Paulissen 1959, pp. 122-126) en een Engelse vertaling, *The Devout hart or royal throne of the pacifical Salomon*, Rouen 1634 (zie hiervoor Hölftgen 1975). In de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen bevindt zich een boek waarin de reeks gedeeltelijk is bijgebonden: *De gheestelycke vryagie*, Brussel 1624 (Schouvaerts 1624).
- 12 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 68 dateert de reeks ca. 1585, Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 61 (part 3), p. 44 dateert hem eind zestiende, begin zeventiende eeuw.
- 13 Timmers 1978, pp. 150-152.
- 14 Knipping 1939, p. 135.
- 15 Apocalyps 3:20: 'Ik sta voor de deur en Ik klop. Als iemand mijn stem hoort en de deur opent, zal Ik bij hem binnenkomen en maaltijd met hem houden en hij met Mij'; Hooglied 5:2: 'Ik sliep, maar mijn hart was wakker. Daar hoor ik mijn geliefde kloppen: Doe open, mijn zuster, mijn vriendin, mijn duijfe, mijn schoonste'; Johannes 10:9: 'Ik ben de deur. Als iemand door Mij binnengaat, zal hij worden gered; hij zal in- en uitgaan en weide vinden' (zie Willibrord-vertaling).
- 16 Zie voor een vergelijkbare middeleeuwse context: Hamburger 1997, pp. 158-168.
- 17 Hooglied 5:2: 'Terwijl haar lichaam slaapt zal het hart tot Hem waken.'
- 18 Augustinus, *Belijdenissen*, dl. 9, II,3: 'Gij hebt ons hart met pijlen van Uw liefde doorschoten'.
- 19 De laatste twee prenten staan niet in Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, pp. 70-79 en evenmin in Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004 dl. 61 (part 3), pp. 44-54, en zijn niet door Wierix ontworpen en gegraveerd. Ze zijn nog niet opgenomen in Binet 1626, maar wel in de bewerking(en) van Luzvic uit 1626 en later. Charles Caspers maakte mij erop attent dat het beeldverhaal een opmerkelijke gelijkenis vertoont met het intrede- of bruiloftsritueel van de reguliere kanunnikessen van Sint Augustinus in Diepenveen in de vijftiende eeuw. Zie hiervoor Caspers 2002, pp. 31-33.
- 20 Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 61 (part 3), pp. 44-46, afb. 1059. Zie ook Spamer 1930, p. 152.
- 21 De prenten hierin worden 'printjes' genoemd. Ook in Knipping 1939, p. 136, is de reeks opgenomen, zij het niet de authentieke reeks van Antoon Wierix maar de prenten die Karel de Mallery ernaar vervaardigde en die werden uitgegeven door Johannes Galle. Desondanks vermeldt Knipping in het bijschrift dat het hier de reeks van Antoon Wierix betreft.
- 22 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 183. De oorsprong van dit handschrift is onduidelijk; verwijzingen ontbreken. De band doet vermoeden dat het te Haarlem is ingebonden, omdat deze namelijk overeenkomt met die van handschriften uit de Haarlemse statie 'Den Hoeck' uit de eerste helft van de zeventiende eeuw (zie hoofdstuk 4). Behalve de teksten van Binet (met daarbij vermeld dat ze uit 1630 dateren) zijn hierin ook preken in de vorm van zendbrieven opgenomen en 'enige gesproken redenen anno 1550' van een onbekende geestelijken. Het handschrift is door één hand geschreven.
- 23 Als historicus werd Herman Hugo beroemd om zijn verslag van de slag van Breda (Hugo 1626). Het feit dat jezuïeten minnepoëzie te midden van oorlogsgeweld schreven, wordt door Breidenbach wel getypeerd als een psychologisch-pedagogisch middel: 'Sie [Jesuiten] schrieben keine Emblembücher der Embleme um der Kunst willen. Emblembücher waren ihnen Mittel zum Zweck und zwar psychologisch-pädagogische Mittel. Sie verbanden somit das Nützliche mit dem Ergötzlichen' (Breidenbach 1971, p. 70). Daarnaast was het vooral een geestelijke opdracht (Rödter 1992, p. 21).
- 24 In deze jaren breidde hij zijn oeuvre verder uit met *Vitae* van medebroeders en een historisch traktaat over het krijgswezen. Zie hiervoor De Backer-Sommervogel 1890-1932, dl. 4, pp. 521-522.
- 25 Deze biografie is gebaseerd op gegevens uit Rödter 1992, pp. 22-24.
- 26 Black 1971, z.p.; Rödter 1992, pp. 26-27, 132-133.
- 27 Knipping 1939, dl. 1, p. 138.
- 28 De 46 emblemata zijn genummerd van 0 tot en met 45, en worden voorafgegaan door een gegraveerd titelblad en een afbeelding van het wapen van paus Urbanus VIII aan wie het boek is opgedragen. Bij de inleiding is, op prent 0, Anima afgebeeld die uit haar hart pijlen naar de hemel afschiet. Behalve uit de Psalmen, het Hooglied en Job zijn teksten ontleend aan Jesaja 26 (1), Jeremia 9 (8), Deuteronomium 32 (14), Paulus brief aan de Romeinen 7 (38) en diens eerste brief aan de Filippenzen (39).
- 29 Rödter 1992, p. 28: Augustinus, Ambrosius, Hieronymus, Bernardus van Clairvaux, Hugo van Sint Victor, Rupert van Deutz, Bonaventura, Chrysostomus, Gregorius van Nazianzena, Basilius de Grote en Origines.
- 30 Black 1971, 'Note' z.p.
- 31 Deze door Boëtius geïllustreerde boeken zijn: Van Gorcum 1668; Sucquet/Bolswert 1620; Bourgeois/Bolswert 1622; Hugo/Bolswert 1624; Bolswert 1627; Van Haeften/Bolswert 1629; Marius/Bolswert 1639.
- 32 Dit komt vrijwel nooit voor in de zeventiende eeuw. Het enige, bekende, andere boek waarbij dit ook het geval is, is het hier besproken *Amorum Emblemata* van Otto van Veen uit 1608 (met dank aan J. Schaeps, Leiden).
- 33 Rödter 1992, p. 27.
- 34 Idem, p. 26.
- 35 Idem, p. 27.
- 36 Knipping 1939, dl. 1, p. 127.
- 37 Het kan betekenen dat de reeks aanvankelijk was bedoeld als aparte, op zichzelf staande devotionele reeks of dat Marius wel erg lang heeft gewacht met het publiceren van zijn boek.
- 38 Ook deze prenten werden in de loop der tijd gekopieerd door andere kunstenaars. Zie hiervoor: G. Beijne 1995, pp. 12-13; Margry 1997b, pp. 134-150, in dit lemma over het Mirakel van Amsterdam wordt de naam van Boëtius helaas nergens aangehaald. Zie verder Sterck 1925.
- 39 Marius/Bolswert 1639, z.p. (voorin).
- 40 De Backer-Sommervogel 1890-1932, dl. 4, pp. 512-520. De Backer-Sommervogel telt er 42, Spamer voegt hier enkele nieuwe aan toe: Spamer 1930, pp. 143-147; Harms/Heß/Pail 1999, p. 297, noot 11: 'Bis 1770 sind mindestens 55 lateinische und 63 volkssprachliche Ausgaben nachzuweisen, darunter auch viele protestantische Bearbeitungen.'
- 41 Spamer 1930, p. 144.
- 42 Vanaf 1633 door Francis Quarles. In 1687 (of 1686) verscheen er een bewerkte editie van Edmund Arwaker, in 1724 een van Thomas Gent; zie hiervoor: William A. McQueen 1972. De teksten van Guyon werden verspreid in anglicaanse kringen en in het Engels vertaald door William Cowper.
- 43 Frijhoff /Spies 1999, pp. 418-419; Van der Wall 1987, pp. 137-148.
- 44 Luyken 1736; Van der Wall 1987, p. 146; Klaversma/Hannema 1999; Van 't Veld 2000, p. 110.
- 45 Suderman 1749.
- 46 Idem, z.p.
- 47 In Hollstein/Boon 1983, dl. 27, pp. 39-56, geeft K.G. Boon een goed overzicht van de productie en het (her)gebruik van prenten van Van Sichem in door Paets uitgegeven boeken; zie voor de *Pia desideria* p. 45.
- 48 Men krijgt hier niet de indruk dat het om een vals impressum gaat omdat de Vlaamse uitgever ook vermeld worden op de titelpagina's.
- 49 Van der Coelen 1998, pp. 173-177 en 198-199.
- 50 Van Sichem/Augustinus 1645.
- 51 Van der Coelen 1998, p. 176.
- 52 Spamer 1930, p. 147. Snijders gaf verscheidene losse emblemata uit; zie hiervoor: Porteman 1975, p. 197; Wadell 1969, p. 81 en afb. 13; zie ook paragraaf 4.2 (afb. E9).
- 53 Van Heurck 1930, p. 65 en Verspaandonk 1975, p. 39.
- 54 Vanaf het eerste overzichtswerk van Van Heurck uit 1930 is deze belangrijke en beroemde graveur overgeslagen als vervaardiger van devotieprenten; slechts Spamer (1930) refereert zijdelings aan hem. Dat Boëtius à Bolswert werd 'vergeten' is wellicht te verklaren uit het feit dat er, behalve

- de los verkochte papieren (boek)illustraties, nooit losse devotieprentjes onder zijn naam zijn verschenen. Zie hierover tevens paragraaf 3.7.
- 55 In het Museum Catharijneconvent zijn prenten naar Van Veen aanwezig van de graveurs Theodoor en Cornelis van Merlen, Anna Maria Bunel, Cornelis Galle (waarsch. Cornelis II), Michiel Cabbaeij, Suzanna Verbruggen, Gerard Donck, Lodewijk Fruytiers en Johannes van den Sande. Zie over de *Regia Via Crucis* onder meer Knipping 1939, dl. 1, p. 128.
- 56 De prenten uit de *Schola Cordis* zijn, voorzover bekend, niet los verkocht. Sommige prenten uit de *Schola Cordis* en de *Regia Via Crucis* werden overgenomen door Jan Luyken in *Jesus en de ziel* (eerste druk 1678), zoals de afbeelding op Delfts aardewerk; zie hiervoor Knipping 1939, dl. 1, p. 22. Knipping verbaast zich erover dat een prent uit dit marginaal verspreide boekje (twee drukken) op Delfts aardewerk werd gekopieerd, maar waarschijnlijk heeft de schilder het overgenomen uit *Jesus en de ziel*. Het mystieke schuitje is onder meer afgebeeld op het oudste Noord-Nederlandse doodsprentje: dat van Trijn Jans Oly uit 1651; zie hierover Verheggen 1997, p. 43 en paragraaf 6.1.
- 57 (B), f. 101v.
- 58 Rödter 1992, pp. 188-189.
- 59 In de uitgave van Hugo/Bolswert 1624, p. 325 en Van Sichem/Hugo 1645, p. 239, is de tekst iets langer: 'Ick sal op-staen ende de stadt rondtomme gaen: langhst de wijcken ende de straeten sal ick soecken die mijne siele bemint, ick hebbe hem ghesocht ende niet ghevonden. Cant.3.'
- 60 *Quomodo cantabimus canticum Domini, in terra aliena? Psalm 136*; uit: *Liber secundus*, nr. 30.
- 61 Moderne vertaling psalm 137:4, door Paets vertaald met 'Hoe sullen wij singhen den lofsang des Heeren in eene vremde landouwe?'
- 62 *Quando veniam et apparebo ante faciem Dei? Psal. 41.*
- 63 Rödter 1992, pp. 196-209; Wadell 1969, p. 82.
- 64 *Non intres in iudicium cum servo tuo, quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis vivens! Psal. 142 :2.*
- 65 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek hs 325.
- 66 Voorin zit een ex-libris van 'coll Wittem as S. Alphonsi', achterin staat de tekst: 'Desen Boeck heeft suster Catharina Simons gegeven aan suster Maria van Heel voor een memorie die desen boeck naer ons kright die sal om de liefde Godts voor ons twee bidden, Ben ik Sr. Maria van Heel int clooster gegaen int Jaer 1666 den 29 Augusti ende geprofeset den 30 augusti [...].'
- 67 Knipping 1939, dl. 1, pp. 142-143; zie paragraaf 2.16.
- 68 Van der Coelen 1998, p. 199.
- 69 Porteman 1977, p. 105; wat betreft de teksten is Hugo uiteraard wél invloedrijk geweest.
- 70 Margry 1997, pp. 134-150. De prenten worden wél besproken in Sterck 1925, pp. 136 en verder.
- 71 Frijhoff/Spies 1999, p. 470.
- 72 Van Dael 1991, pp. 37-38, refereert bij de behandeling van dit boek (en de anderen jezuïtische werken met illustraties van Bolswert) evenmin aan de kunstenaar.
- 73 Rödter 1992, op. cit. p. 290 (zie ook pp. 34-35).
- 74 Thijs 1993, p. 83.
- 75 Dünninger 1982, p. 151.
- 76 Spamer 1930, p. 155.
- IV HAARLEMSE KLOPPENHANDSCHRIFTEN
- 1 Zie voor het begrip 'kloppen' paragraaf 4.7.
- 2 Frijhoff/Spies 1999, p. 382.
- 3 Monteiro 1996, p. 51; Theissing 1935, p. 65.
- 4 Idem, p. 53; Spiertz 1991, p. 89.
- 5 Idem, pp. 53-56 en Bijlage I, pp. 351-354.
- 6 In het Amsterdamse handschrift staat duidelijk vermeld dat deze niet in het getal van de vergadering waren opgenomen, zie paragraaf 5.3.
- 7 Monteiro 1996, p. 55; zie ook Smit 1992, pp. 42-43.
- 8 Smit 1992, p. 46.
- 9 Monteiro 1996, p. 55.
- 10 Frijhoff/Spies 1999, p. 155; Nissen 2004, p. 142. Het aandeel katholieken liep terug van 47 % in 1656 naar 23 % in 1726.
- 11 Theissing 1935, p. 65.
- 12 Schulte van Kessel 1980, p. 53; Theissing 1935, pp. 64-67; Monteiro 1961, p. 55-56.
- 13 Schoonebeek 1691.
- 14 Achterop staat geschreven 'uijt Esopus in Europa 39 Fabel tusschen de Ruyter, de boer en de quésel H. Prins inv. et fecit 1771'. Het betreft hier het boek: *Esopus in Europa* dat in 1701/1702 in Amsterdam werd uitgegeven door Sebastiaan Petzold en met gravures van Romeyn de Hooghe (1645-1708) Het hier besproken verhaal werd door De Hooghe geïllustreerd met een afbeelding van een katachtig dier. De tekening is waarschijnlijk een vroeg werk van de Haagse schilder, tekenaar en graveur Johannes Huibert Prins (1757-1806).
- 15 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 424
- 16 Gonnet 1877, pp. 651-652; Ackermans 2003, p. 344.
- 17 In het MCC wordt een handschrift bewaard van Joost Cats uit 1628 eveneens met een eigendomsannotatie van Johanna Cousebant (BMH SJ h106), dat hier via de bibliotheek van de Jozefkerk is terechtgekomen. Via het Bisschoppelijk Museum Haarlem verwierf het MCC een handschrift met preken van Cornelis Arentz, uit 'Den Hoeck' uit 1606 eveneens met een eigendomsnotitie van Johanna Cousebant (BMH h85).
- 18 *Vanitas vanitatum, et omnia vanitas. Ecclesiastes 1 [Prediker 1:2].*
- 19 Deze gravure maakt mogelijk deel uit van een reeks met diverse dieren; zie hiervoor Verspaandonk 1975, p. 34, waarin een zeer vergelijkbare prent van St. Nicolaas met twee runderen als patroon van de slagers staat afgebeeld (gesigneerd door Theodoor van Merlen). Wat het verband is tussen de afgebeelde vogels en de geboorte van Christus is niet duidelijk.
- 20 *In Aurora Natalis Domini; Clamat stabulum, poenitentiam clamat praesepe clamant lachrymae, clamant panni in Christi nativitate met signatuur S. Bernardus in nativitate Domini* (S. Bernardus preek bij 's Heren geboorte).
- 21 Hollstein/Schuckman 1993b, p. 15. De prent van Vorsterman is vervaardigd in 1620. Rubens schilderij was een deel van een altaarstuk in de Sint-Janskerk te Mechelen. In 1794 werd het paneel door de Fransen meegenomen naar Parijs en in 1802 werd het overgebracht naar het Musée des Beaux-Arts te Marseille: zie hiervoor www.rubensonline.be. Vergelijkbare composities, waarbij behalve herders ook vrouwen het Kind bezoeken, komen in de zeventiende eeuw vaker voor, bijvoorbeeld de aanbidding der herders van Samuel van Hoogstraten (Dordrechts Museum) en de aanbidding der herders van Jan Steen (Rijksmuseum Amsterdam): hierop tilt Maria het dekentje op voor de toegestroomde herders, net als op de prent. Zie hiervoor paragraaf 2.4, nt. 30.
- 22 Zie paragraaf 2.17.
- 23 Respectievelijk Nijmegen, Universiteitsbibliotheek hs325 en (A) Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Bisdom Haarlem, het begijnhof, inv.nr. 343.
- 24 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek hs 184.
- 25 Idem, ff. 23 en 347.
- 26 Idem, f. 371.
- 27 Van der Coelen 1998, pp. 203-246. Hij weet echter niet zeker of Schut zelf verantwoordelijk was voor het vervaardigen van de prenten (p. 243).
- 28 Het prentje is waarschijnlijk van een prentblad (nr. E) naar Schut en uitgegeven door Joachim Ottens, afgebeeld in Van der Coelen 1998, p. 245 (de originele reeks prenten van Schut is afgebeeld op p. 219).
- 29 De Meyer 1962, pp. 322-323; Van der Coelen 1998, pp. 242-246; Van der Coelen meent dat de prentjes niet uitsluitend waren bedoeld voor de calvinistische markt (pp. 226-227), hetgeen bevestigd wordt door het handschriftje van Van Wieringen.
- 30 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek hs 184, f. 369.
- 31 Zie ook paragraaf 3.5.
- 32 Snijders/Van Schoor 1629 (oorspronkelijke druk 1626, herziene en uitgebreide druk 1629), afb. XXIV tegenover p. 48. Porteman, 1975, p. 193; de afbeeldingen werden ook los als devotieprentjes verkocht en behalve op papier ook gedrukt op perkament.
- 33 Dirkse 2001, pp. 132-133.
- 34 Inclusief de hier besproken handschriften van Maria van Wieringen.
- 35 De meeste bronnen spreken over Oly, als overste in 'Den Hoeck', volgens Pey 1986, p. 139 en pp. 155-156 was zij echter een particuliere moeder d.w.z. overste van een kleinere 'particuliere' gemeenschap; Maria van Wieringen voegde ook een sermoen toe aan een handschrift (BMH Warm h92E1), dat zij bij testament had gekregen van Maria Jans Ban in 1661.
- 36 De meeste handschriften zijn via het seminarie van Warmond en via het Bisschoppelijk Museum Haarlem (vier) in het Catharijneconvent terechtgekomen. Zie hierover Dirkse 2001, p. 132.
- 37 Gonnet 1926, p. 39. Gonnet neemt aan dat de hierin gepubliceerde 'regel' van de kloppen uit Nieuwe-Niedorp dezelfde is als die uit Haarlem. De Haarlemse dagorde is ook beschreven in het leven van het Haarlemse kloppje Trijntje Dirks Wij, overleden op 3 april 1621 (Graaf 1909, p. 298; zie ook Spaans 2002, p. 161). Deze dagorde komt redelijk overeen met die van de Haarlemse begijnen: ook bij hen werden de getijden gebeden. In een van de handschriften wordt de 'regel' van de kloppes uit 'Den

- Hoeck' zeer uitvoerig behandeld (BMH Warm h92D12). Dit handschrift is van dezelfde hand als handschrift BMH Warm h92D5 dat in het bezit was van 'B. Van Aelst', zeer waarschijnlijk Beatrix van Aelst die een handschrift van Maria van Wieringen erfde (BMH Warm h92D3). Al deze boeken vonden dus hun oorsprong in 'Den Hoeck'.
- 38 'Beschrijvinghe van de volmaeckte Begheerte tot de volmaecktheyt' (Utrecht, MCC, BMH Warm h92C11, f. 2v).
- 39 Mayken de Graef (+1647), oud 70 jaren, BMH Warm h92C10 (*Vitae*, dl. 3), f. 263. Zie over haar: Graaf 1891, p. 261; Graaf 1894, pp. 297-304; Graaf 1913, pp. 408-411; Graaf 1918, p. 271.
- 40 Dirkse 1998, afb. p. 121; zie tevens Dijkstra 2002, p. 200.
- 41 Dirkse 1998, p. 135; zie tevens Dijkstra 2002, p. 259.
- 42 Graaf 1894, pp. 301-303, beschrijft het volgende oeuvre: Van Arentz noteerde Mayken sermoenen 'dien seer onderwyselick waeren tot een verstorven duechdelijk innich leven. Veel sermonen van de passie ende lijden Christi, nae 't beschrijven der Evangelisten. Sermonen van Kersmis tot H. Drievoudicheit op de Sondaegen ende feestdaegen, waeruit veel geestelicke proffytten gecomen sijn in dengeen se gelesen ende beoeffent hebben'. Over Cats: 'dien veel jaeren vervolchs achteren gepreect heeft onderwysinge op een geestelick leeven, beginnende van de inwaerneminghe sijns zelfs, vooreerst in een goed propoost, ghestadige sorchvuldicheit, naue ondersoekinghe van de conscientie eens of twemaels daechs, jae de sommeghen alle uren. Ten vierden een vergelykinghe van 't ene jaer, maent, week jae dach met malkander, of men voorwaert gaet of achterwaert etc. Veel leringe van 't versterve der passien, op den draek met seven hoofden. Van de drie Goddelicke ende vier Cardinale duechden. De broederlicke ende Goddelicke liefde. Leringe van de cogitatie, meditatie ende verstandelicke ghebedt. De Goddelicke visentatie. De wijnkelders. De wegen des eeuwicheyts. Twe octaven van 't H. Sacrament. De meditatie op het lijden Christi, beginnende van 't hofken. Twede boek de gevanckenis Christi. Het derde van 't leyen van den eenen rechter tot den ander. De geesseling ende croninge. Het vierde het drage van 't cruys tot den berch van Calvarie, ende naegelen aen 't cruys. Het vijftende de seven woorden met de de teeken nae Christus doot.'
- 43 Graaf 1894, p. 303; 'Een viertal vond ik er onder terug, hetwelk boven achter elkaar genoemd is: "Van de drie Goddelicke ende vier Cardinaele duechden. De broederlicke ende Goddelicke liefde. Leringe van de cogitatie, meditatie ende verstandelicke ghebedt. De Goddelicke visentatie".
- 44 Utrecht, MCC, BMH Warm 92C2. Van Mayken is verder bekend dat zij kapittelakten schreef voor pastoor Ban die aan het eind van de negentiende eeuw (ten tijde van Graaf) werden bewaard in het archief van het Oud-Kapittel van Haarlem. Zie hiervoor Graaf 1918, p. 271.
- 45 Graaf 1913, pp. 409-410.
- 46 Idem, pp. 410-411.
- 47 Een voorbeeld van een handschrift waarin de naam (nog) niet is ingevuld, is Utrecht, MCC, BMH Warm h92D14. In handschrift MCC, BMH Warm h92C8 zijn de initialen waarschijnlijk pas later ingevuld
- 48 Utrecht, MCC, BMH h86; Graaf 1905, pp. 281-282; Kruitwagen 1913, pp. 68-69.
- 49 †14 juni 1630, Utrecht, MCC, BMH Warm h92B13 (*Vitae* dl. 1), f. 285v; Graaf 1894, p. 304.
- 50 Graaf 1913, p. 404, †18 mei 1626, Utrecht, MCC, BMH Warm h92B13 (*Vitae* dl. 1), f. 226v.
- 51 Idem, p. 403; † 26 maart 1640, Utrecht, MCC, BMH Warm h92C10 (*Vitae* dl. 3), f. 32. Maria van Craenhals bezat bijvoorbeeld een handschrift afkomstig uit het begijnhof; zie hierover Vaske 1988, pp. 333-334. In noot 27 noemt Vaske nog vier andere vijftiende-eeuwse boeken met een eigenhandig geschreven ex-libris.
- 52 Ibidem.
- 53 Graaf 1894, p. 304; † 4 januari 1638, Utrecht, MCC, BMH Warm h92B14 (*Vitae* dl. 2), f. 376v.
- 54 Graaf 1913, p. 417; † 29 december 1628, Utrecht, MCC, BMH Warm h92B13 (*Vitae* dl. 1), f. 249v
- 55 Ibidem; †3 november 1624, Utrecht, MCC, BMH Warm h92B13 (*Vitae* dl. 1), f. 151v
- 56 Graaf 1912, p. 383.
- 57 Graaf 1905, p. 309. Met Thaulerus wordt bedoeld de Duitse dominicaanse mysticus Johannes Tauler uit Straatsburg (1300-1361); zie hiervoor Chaix 1981, i.h.b. dl. 2, pp. 305-311; zie over de Brabantse mysticus Ruusbroec: Ampe 1981.
- 58 Dirkse 2001, p. 133. Voor het 'Jansenisme' zie Ackermans 2003, pp. 101-105.
- 59 Pey 1986, pp. 138-160.
- 60 Zie ook: Spaans 2002.
- 61 Een gedeelte van deze tekst is opgenomen in Verheggen 1997, pp. 41-43
- 62 Graaf 1915, p. 16; 'afsetten' is inkleuren
- 63 Graaf 1891, p. 276.
- 64 Verheggen 1997a, p. 42; Graaf 1915, p. 17.
- 65 Graaf 1915, p. 18.
- 66 Idem, p. 16.
- 67 Idem, p. 15.
- 68 Graaf 1913, pp. 394-395.
- 69 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 424; Nijmegen, Universiteitsbibliotheek hs 184; Utrecht, MCC, BMH h 78 t/m 80, 82 t/m 86 (de laatste van Nicolaas Wiggersz. Cousebant uit Keulen), 114 en 148 (afkomstig uit het Bisschoppelijk Museum Haarlem); BMH SJ h105 (Den Hoeck?), 106, 201 (afkomstig uit de St.-Jozefparochie); BMH Warm h92A19; BMH Warm h92B 1 t/m 7 (Den Hoeck?), 8 (Den Hoeck?), 9 t/m 13 (*Vitae*, dl. 1), 14 (*Vitae*, dl. 3); BMH Warm h92C 1 t/m 10 (*Vitae*, dl. 2), 11, 12; BMH h92D 1 (Den Hoeck?), 2, 3, 4 (Den Hoeck?), 5, 6, 7 (Den Hoeck?), 8, 9 (Den Hoeck?), 10 (Den Hoeck?), 11 (Den Hoeck?), 12 (Den Hoeck?), 13 t/m 21; BMH Warm h92E 1 t/m 7, 10 t/m 15; BMH Warm h92F 4, 5 (Den Hoeck?), 6, 17; BMH Warm h92G 10 (Den Hoeck?), 40 (Den Hoeck?), 44; BMH Warm h93A 4 en 5. Nijmegen, Universiteitsbibliotheek: waarschijnlijk ook hs 183; zie hiervoor paragraaf 3.2 en afb. 3.3.
- 70 Zie voor een summier inventarisatie het overzicht van de, in het kader van deze studie geraadpleegde, handschriften.
- 71 Onder andere Leuven 1951, p. 33, wijst op het bestaan van diverse handelscontacten tussen Antwerpse en Amsterdamse boek- en prenthandelaren.
- 72 Deze paragraaf werd gedeeltelijk eerder gepubliceerd in: Verheggen 2002a
- 73 Utrecht, MCC, BMH Warm h92D4, f. 183v.
- 74 Zie paragraaf 0.2; zie ook Van Sichem 1648, p. 87 (afb. 10.12).
- 75 'Comt mijn bruyt uytvercoren mijn soete stem aenhooren al u lijden is nu ten eijnde gecomen. / Wilt niet meer vreesen ofte schromen ghij sijt salich in eewicheijt die croon des levens is u bereijt. / Door des bruydegoms cracht die stadich met mij wracht is mij victori vergonne waer doer ick leef in vree door t geloof en hope geduyrich en door de liefde vierich heb ick al dese verwonne die ick nu onder mij voete tree'.
- 76 Zie paragraaf 2.6.
- 77 Over het leven van Joanna van Valois zie: Van Gerwen 1994, pp. 31-35.
- 78 Zie ook paragraaf 4.2 en 4.3.
- 79 *Hoc castos nexu lumbos succingere virgo Pignore et hoc digitum chara Ioanna tuum.*
- 80 *Sponsus: Cor mihi Sponsa tuum supplex offerre ne cesses: Caelestis dabitur inde corona tibi. Sponsa: Appetit hoc animus, dulcis Salvator IESU, Teque amore tuo saucia, Sponse, sequar.*
- 81 *Vincenti dabitur corona.*
- 82 Utrecht, MCC, BMH Warm h92D19.
- 83 Utrecht, MCC, BMH h82.
- 84 Er waren in 'Den Hoeck' wel maagden die het Latijn beheersten; Graaf 1912, p. 362.
- 85 *Gaudens gaudebo in D[omi]no et exultabit anima mea in Deo meo, quia induit me vestimentis salutis et Indumento Iustitiae circumdedit me quasi sponsum decoratum corona, et quasi sponsam ornatam monilibus suis. Isaiae 61.* Overige teksten: tekstboog boven God de Vader: *Gaudebit sponsus super sponsam et gaudebit super te Deus tuus. Isaie 62 [62,5]* (Zoals de bruidegom blij is met Zijn bruid, zo zal uw God zich verblijden om U.); in de wolk onder God de Vader *Sacramentum hoc magnum est* [Ephes 5,32] (Dit geheim heeft een diepe zin (is groot)); engel linksboven *Pax mentis* (De vrede van de geest); de engel rechtsboven *Victoria sui* (De overwinning op zichzelf); banderol onder de wolk *Gaudium est angelis Sanctis super hoc* [cf. Luc. 15,10] (Hierover is vreugde bij de engelen [en] de heiligen); rondvliegende teksten: aureool God de Vader *Sponsus ego* (Ik ben degene die uithuwelijkt); aureool Christus: *Sponsus Verbum Dei* (De bruidegom het Woord van God); op Christus hand: *Gratia dei* (De genade Gods); bij de mond van Christus: *Accipe spiritum meum* (Ontvang mijn geest); op de gordel van Christus: *Sanctorum [cingulum?]* (De gordel van de heiligen); boven de H. Geest: *Septem dona Spiritus sancti* (De seven gaven van de H. Geest); daaronder: *Spiritus Dei* (De geest Gods); op de kroon van de maagd: *Dona volo* (Ik wil de gaven); rechts van de H. Geest: *Spiritus meus super mel dulcis* (Mijn geest is zoeter dan honing); rechtsboven op een wolk: *Haec ridebit in novissimis* (Bij het laatste oordeel zal zij lachen); boven de kapiteelen: *Sponsa dei Mens* (De (menselijke) geest, het verstand, de ziel is de bruid van God); in het haar van de vrouw: *Intentio amor* ((Mijn) voornemen (is) de liefde); uit de mond van de vrouw: *Tua sum ego* (Ik ben de Uwe); op het kleed van de vrouw: *Fides, virtutes* (Het geloof, de deugden); op de arm van de vrouw: *Spes* (De hoop); op de hand van de vrouw: *Fidelitas* (De trouw); op de gordel van de vrouw: *puritas* (De zuiverheid); op de mantel van de

- vrouw: *Indumentum Iustitiae / Fortitudo / et decor* (Het kleeft van de rechtvaardigheid / moed, dapperheid); op de engel: *Paranimphi* (Bruidsjonkers); boven de linkerbruidsjonker in de hand van de vrouw het hart: *Charitas* (De liefde); in de vlammen van het hart: *Desideria* (Verlangens); op de banderol daaronder: *Eius* (Van haar); op de mouw: *Spes* (hoop); op de rok van de vrouw: *Vestimenta salutis* (De kleding van het heil); op de rok: *Sanctitas / perseverantia* (Heiligheid standvastigheid (volharding)); op de schoenen: *Dilectio / cognitio* (Liefhebben / kennis); op het kleeft van Christus: *Rex regum et Dominus dominantium* [cf. Apoc. 19:16] (De koning der koningen en de Heer van (alle) heersers); op de zuilen: *Domus Dei vivi / Ecclesia Catholica Romana* (Het huis van de levende God / de Rooms Katholieke Kerk); onder linker en rechter kolom: *O sponsa malignum / per haec vicisti* (O bruid door deze dingen hebt ge de boze (duivel) overwonnen); voetstuk: *Dilectus meus mihi et ego illi qui pasciuntur inter lilia* (Mijn beminde is voor mij en ik voor hem, die tussen de leliën weidt [Cant. 2:16]).
- 86 In Gieben 1980, p. XXXVIIa, is een kopie naar deze prent afgebeeld van de hand van L. Gaultier. Deze gravure werd vervaardigd als illustratie voor: Laurentius van Parijs, *Le Palais de l'amour divin*, Parijs, Denys de la Noüe, 1614. Het prentje werd ook nageschilderd ter gelegenheid van het 25-jarig priesterfeest van Johannes de Jager - pastoor te Oostzaandam - in 1733; zie Kerssens 1987, p. 19. Op de achterzijde staat een handgeschreven opdracht. Het prentje is opgedragen aan het kloppje Neeltie Jacob Janse.
- 87 *Vulneratus sum propter te et fecisti mala et potuisti en Haec fecisti mihi et tacui et patiens fui.*
- 88 *Heu Heu d[omi]ne mi ut quid peccavi? Die animae meae salus tua ego sum!*
- 89 *Cecidit corona capitis tui. Vae tibi*
- 90 *Typus Animae poenitentis* (overige onderschriften): Uit de mond van linker engeltje: *Benignitas Dei ad poenitentiam te adducit, divitias bonitatis eius ne contemnas* (Gods goedheid zet je tot berouw aan. Wil de rijkdommen van Zijn goedheid niet minachten); Uit die van het andere engeltje: *Memento unde excideris et prima opera fac* (Bedenk waaruit je bent ontsnapt en doe eerst het goede werk); Op het haar van de vrouw: *Viae tuae et cogitationes tuae fecerunt haec tibi* (Je wegen en je gedachten hebben dit jou aangedaan); Op het been van de vrouw: *Effecta sum nuda et confusione plena* (Ik ben naakt geworden en vol verwarring); Bij de linkervoet van Christus (met spijker): *Irritam primam sideri fecisti* [?]; Op de linker kandelaar *Cognitio Dei* (Kennis van God); Op de rechter kandelaar *Cognitio sui* (zelfkennis); Onderschrift: *Lavi te aqua, unxi te oleo, ornavi te auro et argento, vestita es bysso et Polymito et multis coloribus, et fornicata es a me? vae, vae tibi! quis audivit unquam talia horribilia? Ezechiel. 16,9-23.* (Ik waste je met water, zalfde je met olie, tooide je met goud en zilver, je bent gekleed in fijn linnen. fijne stoffen en veelkleurige weefsels. en je pleegde ontucht om mij te tergen. Wee, wee over jou. Wie heeft ooit zulke verschrikkelijke dingen gehoord?) Op het kleeft naast de vrouw: *Omnis lapis pretiosus operimentum tuum. Cur polluisti sanctificationem tuam. Egressus est a filia Sion omnis decor eius.* [cf. Ezechiël 28,13,18] (Je bent bekleed met allerlei kostbare edelstenen. Waarom heb je je heiligdom ontwijfd? Al haar schoonheid is uit de dochter van Sion verdwenen.); bij takken met doornen: *seminasti dolores et tormenta tibi vide ne metas ea* (Je hebt smart en foltering gezaaid voor jezelf, kijk uit dat je die niet oogst).
- 91 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 184, ff. 58, 65, 73 en 216.
- 92 In Kiliaen 1623 (eerste druk 1599), staat als betekenis achter het woord 'kloppzuster' vermeld: 'Virgo templo et rebus sacris dedita: virgo quae se propter regnum caelorum castravit'; zie hiervoor Theissing 1935, p. 36.
- 93 Schulte van Kessel 1980, pp. 51-52.
- 94 Citaat Monteiro 1996, p. 14; zie ook Van Leeuwen 2001, pp. 192-193.
- 95 Verwijs/Verdam 1885-1971, dl. 3, p. 1588: 'Het door Kil. opgegeven "kloppen vetus j. castrare" is tot heden in het Mnl niet gevonden. En het is mogelijk, dat het in deze bet. heeft bestaan; vlg. het art. *klophengst* bij Van Dale. Doch dan zal het wel vooral of uitsluitend van paarden gezegd zijn. Indien Kil. het woord *klophengst* had gekend en opgenomen, dan zou men kunnen meenen, dat hij het woord kloppen in deze bet. slechts verzon: er is nu geen voldoende grond om dit aan te nemen. Doch in geen geval kan het woord dienen, om, gelijk bij Kil. geschiedt, daarmede het znw. *kloppzuster* te verklaren, als ware zij eene vrome "qua se propter regnum caelorum castravit".'
- 96 WNT 1993, dl. 7:2, pp. 4336-4337: 'Omtrent den oorsprong van het woord is niets met zekerheid bekend.'
- 97 Volgens Theissing 1935, pp. 36-37, in De la Torre en Rovenius' *Respublica*.
- 98 Theissing 1935, p. 36.
- 99 Spamer 1930, p. 16.
- 100 Zie hiervoor ook Hamburger 1997, p. 153: naast de treden staat op banderollen geschreven *frey willkur, erkantnus* en *gedechtnus*, te vertalen met de herinnering, intellect en vrije wil. Het Christuskind treedt binnen met de woorden: *Ich hab das neu Jar angesungen, / nun ist mir gar woll gelungen, / das ich bin gelaßen ein, / das freiet sich das hertze mein* (Ik heb het nieuwe jaar aangekondigd [aangezongen]; nu ben ik erin geslaagd binnen te treden, wat mijn hart bevrijdt). Zij antwoordt *pis mir wilkum mein lieber herr, / Ich thue dir auff das hercze mein, / kum mit dein gnaden dreyn* (Wees welkom, mijn lieve Heer, Ik heb mijn hart voor U geopend, Kom binnen met Uw gratie).'
- 101 Hamburger 1997, pp. 152-158; Bonn/Essen 2005, p. 432.
- 102 Idem, p. 157.
- 103 Idem, p. 211, hij komt tot een vergelijkbare conclusie.
- 104 A Kempis 1628, p. 443. Zie verder Caspers 2003b, pp. 103-104.
- 105 Rovenius 1636, pp. 106-108.
- 106 Zie over de hartenruil verder: Dinzelsbacher 1989, pp. 227-228.
- 107 Zie hierover paragraaf 3.4 en met name de illustraties van Boëtius à Bolswert voor de *Schola Cordis* van Benedictus van Haeften; Hamburger 1997, p. 152.
- 108 (B), ff. 18r-v.
- 109 (B), f. 39r.
- 110 Utrecht, MCC, BMH Warm h92B5, f. 3r.
- 111 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 184, ff. 159-160 en 177.
- 112 Sniijders/Van Schoor 1629.
- 113 (B) f. 37r; ook Hamburger 1997 komt tot deze conclusie, p. 164.
- 114 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 184, f. 265.
- 115 Hamburger 1997, pp. 158-168.
- 116 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 184, f. 95.
- 117 Crispijn de Passe graveerde naar ontwerp van Maarten de Vos, een reeks van zeven prenten over de parabel van de wijze en dwaze maagden; zie hiervoor: Veldman 2001, pp. 108-110; Knipping 1939, dl. 1, pp. 299-300. Een reeks van C. van Sichem naar De Passe werd ook opgenomen in Van Sichem 1648, pp. 274-280.
- 118 (B), f. 39r.
- 119 Hamburger 1997, p. 159.
- 120 Utrecht, MCC, BMH Warm h92C7, 'Beschrijvinghe van de drie goddelijcke deuchden, geloof, hoop en liefde met de vier cardinale deuchden wijsheit, rechtveerdicheijt, sterckheit en maticheijt'. De tekst is identiek aan die in handschrift BMH Warm h92C6.
- 121 Afbeeldingen van bloemen met in het hart een heilige of een scène uit het leven van Christus komen vaker voor. Meestal betreft het een roos verwijzend naar de rozenkrans of de doornen van het lijden of een lelie (verwijzend naar de zuiverheid). Een reeks mooie voorbeelden van dit soort devotieprenten zijn bijgebonden in een boekje uit 1617 van de predikheer Vincent Hensberch dat wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen, *Den gheestelycken rooselaer der alderweerdichtse Moeder Godts: verciert met schoone roosen der meditatie, ghebeden en mirakelen van 't H. Roosenkransken* (TBI 230 d 19). Hierin zijn negentien prentjes met rozen opgenomen en één met een lelie, die zijn vervaardigd door Peeter van Lanckvelt (16), Abraham van Merlen (2) en een anonieme kunstenaar (2). Enkele van deze fraaie prentjes zijn afgezet met schelpengoud.
- 122 Monteiro 1996, p. 14; De Vroede 1994, pp. 17-18.
- 123 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, pp. 79, nr. 447; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 61 (part 3), p. 56, afb. 464.
- 124 Begheyn/Verheggen 2001, p. 20. Zie verder paragraaf 2.16 en 10.4: dat de koperplaat met deze afbeelding werd aangetroffen te Amsterdam is eveneens aanleiding te veronderstellen dat de koperplaten uit deze collectie reeds in de zeventiende eeuw in de Republiek terechtgekomen moeten zijn.
- 125 Utrecht, MCC, BMH Warm h92D4. Het handschrift is de moeite waard om nader te bestuderen. Opgenomen is onder meer een hoofdstuk over de 'Aansporing tot de juiste naleving van de regel'.
- 126 *Quid tormenta contemplaris? Numquid mundo sat gravaris, blande mi animule? Trabs haec crucis est virilis, nec corona puerilis, cresce prius parvule.*
- 127 De Kreek 1986, p. 27. Zij bespreekt daarin een vijftiende-eeuws voorbeeld uit Mariënwater.
- 128 Convoluut [Kerckelijke getijden van de hoogw. Moeder Godts, Antwerpen Moretus Baltasar,

- 1651], Utrecht, MCC, BMH od4431, bij het begin van een tweede boek (L. Marius, *Getyden van het H. ende Hoogh-waerdigh Sacrament des Altaers, soo in 't gemeijn, als voor De stadt van Amsterdam*, uitgegeven door H. Aertssens, 1640, tegenover p. 1).
- 129 *Quae mala cunq̄ue premant, latus hoc citus occupa ubi te Visceribus Pietas nutriet ipsa suis.*
- 130 Deze voorstelling van de hand van Theodoor Galle is afkomstig uit David 1607, pl. 45. Knipping 1939, pp. 163-164, schrijft naar aanleiding van deze voorstelling dat het beeld van de ziel die Jezus' geopend hart wil binnengaan, voortkomt uit de augustijnse traditie.
- 131 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, nr. 598; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 66 (part 8), pp. 163-164, afb. 1814-1815.
- 132 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 325; zie ook paragraaf 3.6.
- 133 *Relinquitte civitates, et habitate in petra habitatores Moab, et estote quasi columba nidificans in summo ore foraminis. Ierem 48.28.*
- 134 Hamburger 1997, fig. 67 en plate 10, pp. 102 en 105.
- 135 Van Leeuwen 2001 komt het thema eveneens tegen in een lied van Stalpaert, p. 192.
- 136 Van Leeuwen 2001, p. 17, noot 10.
- 137 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXVC78, f. 162v. Hierin preekt Marius tot zijn begijnen: 'T'vijfde bladt is de stilswijgenthey waer in haer sonderlinge moet oefenen een geesteluke maecht / dat sij niet en is clapgen door veel spreekens / maer een cloppen: met de h. moeder Gods bewarende alle de woorden Gods in haer hart.'
- 138 Zie paragraaf 2.6.
- 139 Deze interpretatie van klop als novice wordt ook vermeld in Van Heumen 1662-1666 en Monteiro 1996, p. 14.
- 140 Haarlem, Archiefdienst voor Kennemerland, Bisdom Haarlem, het begijnhof, nr. 345: *Consideratiën en meditatiën*. Registertjes van overwegingen op de dag der inkleding en professie.
- 141 Ibidem
- 142 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, pp. 88-90, nrs. 493-503; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 661 (part 3), pp. 148-164.
- 143 Zie bijvoorbeeld de nauw verwante afbeelding uit een Zuid-Nederlandse handschrift van ca. 1500 (Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 309): Van Beukering 2003, p. 89.
- 144 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 88, nr. 495; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 661 (part 3), pp. 148-164, afb. 576.
- 145 Zie hierover tevens paragraaf 8.6; Kessler/Wolf 1998; Finaldi 2000, pp. 74-103.
- 146 Utrecht, MCC, BMH Warm h92C10 (N) en BMH h148 (U).
- 147 Utrecht, MCC, BMH h148.
- 148 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs 184, resp. f. 163-164 en 314.
- 149 *Respice me, me conde animo, me pectore serua.*
- 150 *Spiritus en summo descendit ab aethere Sanctus Pro mundo Gnatum Matre rogante suum.*
- 151 *Adorate Dominum in atrio sancto eius. psalm 28.*
- 152 *Videbunt filium hominis venientem in nubibus caeli cum virtute multa et maiestate. Et mittet angelos suos cum tuba, et voce magna: et congregabunt electos eius a quatuor ventis, a summis caelorum usque ad terminos eorum*
- Matt. 24 [30-31].*
- 153 Zie hierover o.a. Westfehling 1982.
- 154 *Triumphus passionis IESU Christi*
- 155 Zie voor de betekenis van de figuren in een vergelijkbare laatmiddeleeuwse voorstelling: Budde/Krischel 2001, pp. 98-99; Westfehling 1982, pp. 38-46.
- 156 Hier is gekozen voor de Petrus Canisius-vertaling (1941). *Recordare paupertatis et transgressionis meae, absinthij & fellis. Tren.3.* (Herinner je mijn armoede en overgaan, mijn alsem en gal). In de Willibrord-vertaling: 'Ik denk aan mijn nood en ellende, dit vergiftigt mijn leven.'
- 157 *Ipsae conteret caput tuum. gen. 3; Sicut in Adam omnes moriuntur ita et in Christo omnes vivificabuntur I Cor.15 (afb.N10); Per mortem destruxit eum qui habebat mortis imperium, id est diabolum Hebr. 2 (afb. N18).*
- 158 *Curramus ad propositum nobis certamen, aspicientes in authorem fidei, et consummatorem IESUM, qui proposito sibi gaudio sustinuit crucem. Ad Hebr. Cap. 12.*
- 159 Knipping 1939, dl. 1, p. 299; Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 91, nr. 512.
- 160 Zie paragraaf 4.10.
- 161 *Pasce oves meas: pasce mente, pasce ore, pasce opere, pasce animi oratione, verbi exhortatione, exempli exhibitione. Bern. Ser. 2 de resur.*
- 162 Utrecht, MCC, BMH Warm h92B9, ff. 10 en 12.
- 163 Resp. Utrecht, MCC, BMH Warm h92C12, h92D18 en h92D3.
- 164 Handschrift (A): Haarlem, het begijnhof nr. 343, sermoenen van Cousebant, 1668; handschrift (L): Utrecht, MCC, BMH Warm h92D18, sermoenen van Cats (naar De Ponte) 1633; handschrift (X): Utrecht, MCC, BMH h88, illustraties onder meer bij Ph. Rovenius, *Het gulden wierooock-vat* én sermoenen van Marius, 1637 (zie paragraaf 5.1); handschrift (S): Utrecht, MCC, BMH h78, sermoenen van Cornelius Arentsz. Arnoldi (†1613); handschrift is mogelijk later overgeschreven; handschrift (F): Utrecht, MCC, BMH h148, sermoenen van Cats, 1627; handschrift (U): Utrecht, MCC, BMH Warmh92C12, sermoenen van Cats (naar De Ponte), 1631. Afb. A1 pinksteren, afb. A6 Maria en engelen vereren het Christuskind in de stal, afb. A11 visitatie, afb. A12 hemelvaart van Christus, afb. L1 kruiswegstatie met Veronica (identiek aan afb. X6), afb. L2 Christus voor Pilatus (identiek aan afb. S5), afb. L3 Christus in de wijnpers, afb. L4 Christus wordt aan het kruis genageld, afb. L5 Calvariescène (identiek aan afb. X5), afb. S1 voetwassing door Christus voor het laatste avondmaal, afb. S3 vertroosting van Christus in de Hof van Olijven (identiek aan afb. F4), afb. S4 geseling van Christus, afb. S6 doornenkroning van Christus, afb. S7 kruisafname, afb. W1 Christus voor Caiaphas, afb. X3 Christus en de schriftgeleerden, afb. X4 beweging van Christus (identiek aan afb. S8), afb. X10 Christus wordt in het graf gelegd, afb. X13 besnijdenis, afb. X15 vlucht naar Egypte.
- 165 Zie Hollstein/Schuckman 1996.
- 166 *Ipsae autem vulneratus est propter iniquitates nostras, attritus est propter scelera nostra. Isaias 53.*
- 167 De persoon rechts is afgebeeld met baard, een ongewone iconografie voor Johannes. Het is echter niet duidelijk wie hier anders dan Johannes bedoeld zou kunnen zijn.
- 168 *Prima partheniae sodalitatatis institutio; Ex illa hora accepit eam discipulus in suam Io. 19; Memor esto congregationis tuae, quam possedisti ab initio. Psal. 73 ; Ecce mater tua; Ecce filius tuus.*
- 169 *Aspice me, tu qui pro me crucis arbore pendes et mihi certa salus sit tuus iste cruor.*
- 170 Van linksonder af: Vader vergeef het hun want zij weten niet wat zij doen; Heden zult gij met mij zijn in het paradijs; Ziehier uw zoon, ziedaar uw moeder; God, mijn God waarom hebt gij mij verlaten; Ik heb dorst; Het is volbracht; Vader in uw handen beveel ik mijn geest.
- 171 *Haec sunt verba nouissima quae dixit David egregius psaltes 11 Reg. 23.*
- 172 Budde/Krischel 2001, pp. 506-507 en 518-521; Bray 2000, pp. 188-189; Kirschbaum/Braunfels 1994, dl. 2 ('mystische Kelter'), pp. 498-504.
- 173 Afb. O1 en U1 zijn identieke prenten van Abraham van Merlen in de handschriften BMH Warm h92B10 (f. 129) en BMH Warm h92B12; afb. L3 van Th. Galle is opgenomen in handschrift BMH Warm h92D18.
- 174 *Torcular calcavi solus, et de gentibus non est vir mecum Esa 63.*
- 175 *Quare ergo rubrum est indumentum tuum, et vestimenta tua sicut calcantium in torculari? Torcular calcavi solus, et de Gentibus non est vir mecum. Isa 63.*
- 176 BMH Warm h92B4 (gedateerd 1627), ff. 5 en 6.
- 177 BMH Warm h92B5, f. 400r.
- 178 Idem, f. 422.
- 179 Zie over Hensbergh tevens paragraaf 1.7.
- 180 Lindeborn 1670, pp. 121-122.
- 181 Van St. Clara 1737.
- 182 Knipping 1939, dl. 2, p. 289; Kirschbaum/Braunfels 1994, dl. 2 ('mystische Kelter'), pp. 498-504 en dl. 4 ('weinkeller'), pp. 487-488.
- 183 Meertens 1931, pp. 39-40; Knipping 1939, dl. 1, p. 288, wijst voor de ontwikkeling van het thema van de wijnpers op de invloed van het werk van Dionysius de Karthuizer als basis voor de christologische opvatting van Jesaja's wijnperstreder.
- 184 Knipping 1939, dl. 2, pp. 285-291.
- 185 Het thema wordt eveneens besproken in Gieben 1980, pp. 5-7. Gieben legt een verband tussen de mystieke wijnpers en de zeven sacramenten en toont hier voorbeelden van (fig. 1 en pl. Xb). Op de wijnkeldermystiek gaat hij echter niet in.
- 186 Gessler 1942, p. 13.
- 187 Knipping 1939, dl. 1, p. 291; Gessler 1942, pl. VIII.
- 188 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, hs. 184, f. 147.
- 189 Utrecht, MCC, BMH h148.
- 190 *Dilectus meus mihi, et ego illi, inter ubera mea commorabitur Cant. 1 et 2.*
- 191 *Maria Mater dei Regina Caeli.*
- 192 Vandebroek 1994, pp. 104-106.
- 193 Utrecht, MCC, BMH Warm h92B13, dl. 1, BMH Warm h92C10, dl. 2, en BMH Warm h92B14, dl. 3; hier dl. 1, tegenover f. IIII.
- 194 *Cernis ut alternus grassetur in ubera Tortor, Carnificesque domet secta papilla manus? Nec fluit humor. Adhuc dubitat natura, mamillas Lacteus has deceat purpureus ne latex.*
- 195 Utrecht, MCC, BMH Warm h92B13 (*Vitae*, dl. 1), tegenover f. 147r : *Delectare in Domino: et dabit tibi petitiones cordis tui Psal. 38.*

- 196 Idem, tegenover f. 314r: *Tenui quem diligit anima mea, nec dimittam eum.*
- 197 Idem : *Dilectus meus candidus est et rubicundus electus ex millibus. Cant. 5.*
- 198 Utrecht, MCC, BMH Warm h92C10 (*Vitae* dl. 3), f. 420v : *Virgo et martyr, sub Maxentio Imperatore anno 305.*
- 199 Dl. 2, f. 182v, bij de *Vita* van Machteld Dirks; *St. Margarita. E styge trux draco me rabido rapit ore, sed ore a rabido tua crux me bone Christe rapit.*
- 200 Utrecht, MCC, BMH Warm h92C10 (dl. 3), f. 369v; bij het overlijden van Machteltge Jacobs Bontenos (†1638).
- 201 Dominicus: BMH Warm h92C10, dl. 3, f. 311v; Antonius: BMH Warm h92C10, dl. 3, f. 351r.
- 202 *D. Antonius de Padua. Quod Crucis effigiem dextra Paduane, sinistra Fers Christum infantem, mystica sacra docent.*
- 203 Als gebedshouding adviseerde Franciscus van Sales (1644, p. 167) het volgende: '[...] leggende uwe armen in maniere van een cruys op u borste kussende een crucifix'.
- 204 *Hic est discipulus ille, quem diligebat Iesus, qui et recubuit in coena super pectus ejus cui. Christus in cruce Matrem Virginem Virgini commendavit Ioan. 21 et 19.*
- 205 Monteiro 1996, p. 168.
- 206 *Parisiis; Recte Thoma scripisti, et cuncta quae ab homine dignosci possunt optime tene.*
- 207 Utrecht, MCC, BMH SJ h201; *Monstra te esse matrem Erit mihi ingens cumulus gloriae, qui mihi nunc est fasciculus myrrhae.*
- 208 Utrecht, MCC, BMH Warm h92C11, f. 4v.
- 209 Onderschriften: *Totis medullis cordium, totis praecordiorum affectibus, et votis omnibus Mariam hanc veneremur, quia sic est eius voluntas qui totum nos habere voluit per Mariam. Filioli haec peccatorum scala, haec mea maxima fiducia est, haec tota ratio spei meae. Idem Bern. Sermo de natali B. Virginis* (Laten wij deze Maria eren met heel het binnenste van onze harten, met al onze innerlijke gevoelens. Dit is wat Hij wil die verlangt dat wij alles hebben door Maria. Kinderen, dit is de trap van de zonden, dit is mijn grootste verwachting, dit is de reden van mijn hoop. Idem Bernardus, preek op het feest van Maria's geboorte). *Testimonia dilectionis tuae Deipara Virgo erga seruum tuum Bernardum credibilia facta sunt nimis* (De bewijzen van uw liefde moeder Gods en maagd ten opzichte van uw dienaar Bernardus en zij zijn zeer geloofwaardig geworden). *Et tua mellifluum Virgo Affligens imago Alloquitur Patrem qui tibi dicit Ave* (En uw beeld (in de abdij) van Afflighem, Maagd, spreekt tot de honing vloeïende vader* die U zegt Ave; [*NB Bernardus wordt ook wel *doctor mellifluus* genoemd, de honing vloeïende leraar]. *Offertur Iuveni IESU praesentia nocte Qua Deus in stabulo nascitur ipse puer* (De jongeling (Bernardus) krijgt 's nachts een visioen van de geboorte van Christus in de stal). *Ter Spyrae recitans, O dulcis Virgo Maria, Bernardi apparent signa notaeque pedum* (Toen hij in Spiers driemaal bad 'O zoete maagd Maria', verschenen de medetekens en tekenen van de voeten van Bernardus). *Languet mellifluus Pater, et Virgo Alma dolorem Mitigat assistens moxque valere iubet* (De van honing vloeïende vader ligt ziek en de verheven Maagd die hem verschijnt, verzacht de pijn en beveelt hem spoedig genezen te zijn). *Ubera non renuis Bernardo porgere Virgo; Lactifluam monstrans mellifluo esse matrem* (U hebt niet geweigerd, Maagd, om Bernardus de borst te geven; en aan de van honingvloeïende leraar te tonen dat U een van melk vloeïende moeder bent).
- 210 Utrecht, MCC, BMH Warm h92B14, f. 8r.
- 211 *Religio Christiana. Fare age quae prostras? Summi Patris unica proles. Quod nomen? Christi Relligio ipsa uocor. Cur vestis tam uilis? Opes contemno caducas Quis liber hic? Patris lex ueneranda mei. Cur nudum pectus? decet hoc candoris amicam. Cur innixa Cruci? Crux mihi grata quies. Cur alata? homines doceo super astra volare Cur radians? mentis discussio tenebras. Quid docet hoc frenum? mentis cohibere furorem Cur tibi Mors premitur? Mors quia Mortis ego.*
- 212 Utrecht, MCC, BMH Warm h92D6.
- 213 *Reclinavit eum in praesepeio; Lucas 2:7.*
- 214 *Laetetur cor quaerentium Dominum; I Kronieken 16:10.*
- 215 *Ave lilium candidissimum fulgidae ac semper tranquille Trinitatis.*
- 216 Timmers 1978, p. 137.
- 217 *Speculum fragilitatis humanae naturae.*
- 218 *Amor Christi; Spiritus S. Conslatio; Prouidentia Patris.*
- 219 *Ne tecum Catholice Spectator superbias, aut in minimo viribus tuis confidas, vide quaeso, hisce in typis, te nihil humanitus tuapte natura posse, nisi enim fragilitati nostrae singulari Dei boni auxilio succurreretur, de animae periculo actum esset; quonia mortalis Inimicus nostra salutis, tanquam in telis suis aranea praede inhians, singulis momentis insidietur, ut nos in abyssum omnis nequatae pertrahat.* (Katholieke beschouwer, opdat ge niet trots bent op u zelf of in kleine dingen op eigen krachten vertrouwt zie zo vraag ik u in deze typen, dat ge van uw kant als mens van nature niets kunt, als niet aan onze zwakheid boven een buitengewone hulp van de goede God wordt tegemoet gekomen, over het gevaar van de ziel zou het gaan, want de dodelijke vijand van ons heil, die als een spin in zijn web naar zijn prooi kijkt en elk ogenblik belaagt opdat hij ons in de afgrond van alle kwaad kan meetrekken.)
- 220 Gieben 1980, p. 23, afb. 46b.
- 221 Zie Knipping 1939, dl. 1, p. 90, waarin de voorstelling is afgebeeld zoals die is opgenomen in de Nederlandse versie van de geestelijke oefeningen van Ignatius uit 1673, uitgegeven door Michiel Cnobbaert, p. 52. De prent van À Bolsvert is afgebeeld in Sucquet/ Bolsvert 1620, pl. 10, t.o. 178.
- 222 *In nomine tuo spernemus insurgentes in nobis.*
- 223 In Van Sichem 1648, p. 39, is bij deze prent voor een ander onderschrift gekozen, namelijk Fillippenzen 2:9-10.
- 224 *Deus, qui gloriosissimum nomen IESU Christi filij tui Domini nostri fecisti fidelibus tuis summae suauitatis affectu amabile, et malignis spiritibus tremendum atque terribile: concede propitius, ut omnes, qui hoc nomen IESU devote venerantur in terris, sanctae consolationis dulcedinem in praesenti percipiant, et in futuro gaudium exultationis, et interminabilis beatitudinis obtineant in caelis. Per Christum Dominum nostrum. Amen.*
- 225 *Adorate Dominum in atrio sancto eius. psalm 28.*
- 226 *Clarificetur nomen Domini nostri IESU Christi in vobis* (2 Tessalonica 1:12) en *Nomen tuum ita magnificavit ut non recedat laus tua chore hominum.* (Judith 13:25)
- 227 Zie paragraaf 3.3.
- 228 Utrecht, MCC, BMH Warm h92D19.
- 229 *Deduc me in semita mandatorum tuorum, quia ipsam volui. Psalm 118.*
- 230 *Accedens tentator ait ei, Si filius Dei es, dic ut lapides isti panes fiant. Mat.4.*
- 231 *Si vis ad vitam ingredi serua mandata.*
- 232 *Memorate nouissima tua, et in aeternum non peccabis; Jezus Sirach 7:36.*
- 233 *Videbunt filium hominis venientem in nubibus caeli cum virtute multa et maiestate. Et mittet angelos suos cum tuba, et voce magna: et congregabunt electos eius a quatuor ventis, a summis caelorum usque ad terminos eorum Matt. 24.*
- 234 Utrecht, MCC, BMH hs114.
- V AMSTERDAMSE KLOPPEN EN BEGIJNENHANDSCHRIFTEN
- 1 Utrecht MCC, BMH h88; Kruitwagen 1924, pp. 205-206.
- 2 Kruitwagen 1924, p. 70.
- 3 Flament 1891, pp. 19-21 en 23; Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXVC74, XXVC78 en XXVC79 (de laatste wordt niet vermeld in Flament).
- 4 Zie hiervoor paragraaf 4.10.
- 5 *Christus VIII die circumciditur en Et postquam consummati sunt dies octo, ut circumcideretur puer, vocatum est nomen eius Iesus. Luc. 2.*
- 6 *Exiuit Iesus portans coronam spineam, et purpureum vestimentum. Et dicit eis Pilatus. Ecce Homo. Ioan. 19.*
- 7 Het onderschrift luidt: *B. Nicolaus de Agreda ord. F.F. Erem. S. Augustini, qui doctrina vitaeque sanctimonia nouae Indiae plurimos Christo peperit. Hic ferrea ad carnes succinctus cathena post obitum impressis altum vestigijs inventus est* (De augustijn Nicolaas van Agreda die door zijn leer en heilig leven velen in Nieuw-Indië [Mexico] voor Christus heeft gewonnen. Deze op zijn lichaam met een ketting omgord is na zijn dood door de ingedrukte sporen hoog verheven).
- 8 *S. Bonifacius Moguntinus, post Ultraiectinus Episcopus germaniae frisonumque, Apostolus, martyrio coronatur apud Dockumenses in Frisia; zie ook paragraaf 10.6.*
- 9 Post 1997, pp. 295-297.
- 10 *A momento dependit aeternitas. Vigilate itaque, quia nescitis diem neque horam Matt. 26.*
- 11 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UVA, hs XXVC79. Dit handschrift, dat niet wordt vermeld in Flament 1891, werd op de valreep voor het verschijnen van dit boek ontdekt. Op het eerste gezicht staan de prenten niet of nauwelijks in verband met de preken. Een nadere bestudering van de tekst zou hierover verder uitsluitsel kunnen geven.
- 12 Het onderschrift van afb. Y1 luidt: *Grande nefas, ten', Christe, latro cruce stipat utrumque fixum. Stipat an id Terrigenum ausa queant. Terrigenum nudumne, Pater, te et sanguine cernat tabentem cernat cuius id ausa manus. Ausa nefas hoc grande manus tua, homuncio, quonam id potuit. Potuit crimine freta tuo. Poenane par sceleri datur? Haud datur ergo in amoris, Christe, tui ardescens igne piabo scelus.* (Een grote misdaad, dat jij, Christus, hangend

- aan het kruis, aan beide kanten wordt omgeven door een rover! [...] Vader, moge hij wiens hand dit heeft gedurfd, jou zien, een naakt menskind druipend van bloed. Jouw hand heeft deze grote misdaad aangedurfd, nietige mens, hoe heeft hij dit toch gekund? Hij heeft dit gekund uit vertrouwen op jouw oordeel. Zal er een straf gegeven worden die opweegt tegen de misdaad? Die zal niet gegeven worden, brandend in het vuur van jouw liefde Christus, zal ik de misdaad verzoenen.)
- 13 Zie voor Foute: Saur, dl. 43, p. 145; voor Overadt: Thieme/Becker, dl. 26, pp. 103-104.
- 14 De onderschriften luiden als volgt. Afb. Y2: *Monstra te esse matrem* (Laat zien dat je Moeder bent); afb. Y3: *Dum dilecto suo qui fasciculus murrae ei factus est* ([Met?]) zijn geliefde, die voor hem tot een bundel mirre is geworden); afb. Y4: *Diva virgo in templo* (De heilige maagd in de tempel [kerk]); afb. Y5: *Ecce Sta. Mariae Maioris D. Pilari Caesaraugustan. Speciosa facta es, et suavis in deliciis tuis, sancta Dei genetrix* (Hoe mooi (lett. gevormd) u bent en hoe aangenaam in uw genoegens, heilige Moeder van God); afb. Y6: *Mulierem fortem quis inveniet? Procul de ultimis finibus praetium eius* (Wie zal een sterke vrouw vinden? Haar (of zijn) beloning is ver weg en bij de uiterste grenzen); afb. Y7: *Damna et dolores fer modeste et leniter. Sapientis est istud viri, non, hei mihi, clamare caperata atque fronte tetrica, adversa sed ferre patienter omnia.* (Draag verliezen en verdriet ingetogen en kalm. Dat past bij een wijs man, niet, wee mij, om luid te roepen met gefronst en ernstig gelaat, maar om alle tegenspoed lijdzaam te verdragen); afb. Y8: *Non fecit taliter omni nationi* (Zoiets heeft hij niet voor ieder volk gedaan).
- 15 Ibañez/Mendoza/Rovira 1993.
- 16 Boeren 1962, pp. 126-127.
- 17 Marius/Bolswert 1639.
- 18 Hollstein/Filetd Kok 1999, part 1, p. 159, afb. 73.
- 19 Bijvoorbeeld de tekening van de Madonna van Ieper, zie hiervoor: Dhanens 1980, pp. 310-315.
- 20 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75, afm. 20,8 x 17 cm. Slechts Flament 1891, pp. 21-23 vermeldt het handschrift in zijn inventaris van de bibliotheek van het Amsterdamse begijnhof. Hierna is het in de vergetelheid geraakt.
- 21 Idem, p. 22; Trijn Gerets, allerheiligen (1 november) 1636, f. 393; Neeltje Cornelis, 23 augustus 1638, f. 395; Angeniet Alberts, 23 augustus 1638, f. 400; Stijntje Pieters uit Denemarken, 23 januari 1643, f. 410; Reymerich Govers, 15 mei 1644, f. 422; Neeltje van Dras, 16 juli 1645, f. 431; Annetie van Dras, 24 november 1645, f. 449 en Jacobus Oleus, 15 januari 1647, f. 464-470.
- 22 Zie voor gegevens over Jacob Oleus onder meer: *BBH* 17, pp. 82 en 236; dl. 20, p. 335; dl. 30, pp. 161-163; dl. 31, pp. 31, 120-122 en 203; dl. 34, p. 331; dl. 64, pp. 247-248.
- 23 Sterck 1932, p. 162; Muller 1853, p. 189, nr. 3957. Zie voor het schilderij uit de negentiende eeuw: Dijkstra 2002, p. 488.
- 24 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75, f. 112 en 'een geestelijck sermoen op S. Fransiscus dach', f. 227-239.
- 25 Flament 1892, p. 23.
- 26 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75: 'Manierelijcke ende proffitige spreuckwoorden, vanden H. Barnardus Abt van Claravallis', ff. 265-304; 'Leeringe leven en lof der maechden Cecilius H. Cyprianus of den eersten van heel africa Bisschop van Carthago', ff. 305-341; 'Onderwysinge des magets door den h. Ambrosius bisschop van Milanen tot Dusebrium', ff. 343-346; Den H. Cecilius Cyprianus bisschop ende martelaer van 't goet des Eerbaerheys', ff. 351-377.
- 27 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75: ff. 69 (2x), 87 (2x), 123, 141, 264, 306, 379 en 467. De afbeelding die gezeten heeft op f. 667 kan, door een aanwezige tegendruk op de voorgaande bladzijde, geïdentificeerd worden als een gravure naar Maarten de Vos van Pontius Pilatus die zijn handen in onschuld wast, uitgegeven door Van Luyck, (Hollstein, dl. 45, nr. 491). De folio's 633 en 637 zijn zonder tekst of afbeelding en zijn dubbel afgeschreven en kopieën van ff. 634 en 638; het was mogelijk de bedoeling deze vast te hechten aan de voorgaande folio's (632 en 636).
- 28 S. à Bolswert: St. Paulus, f. 17 (afb. Z2); het vagevuur, f. 423 (afb. Z30). Th. Galle: Christus als tuinman en Johannes op Patmos, f. 36 (afb. Z3); de verzoeking van Antonius, f. 49 (afb. Z4); Clara, f. 226 (afb. Z16); Elisabeth van Thüringen, f. 271 (afb. Z19); Aldegondis, f. 277 (afb. Z20); Catharina van Siena, f. 321 (afb. Z22); de litanie voor de doden, f. 413 (afb. Z29); Vanitas, f. 429 (afb. Z31); Hieronymus, f. 451 (afb. Z34); Maria met Christuskind, f. 489 (afb. Z36); de bespottung van Christus, f. 606 (afb. Z43); Kruisiging, f. 654 (afb. Z45); Johannes Huberti (en P v W): Christus en twee apostelen f. 106 (afb. Z7); Johannes Galle: de dood, f. 16 (afb. Z1b, uitgeknipt uit de vier uitersten; zie afb. Z48; de personificatie van de kerk omringd door profeten, f. 159 (afb. Z8); Maria omringd door maagden, f. 173, (afb. Z9); altaar met gekruisigde Christus en de aanbidding van het H. Sacrament, f. 191 (afb. Z10); Johannes de Doper en Joannes de Evangelist, f. 191 (afb. Z11); Christus in de wijnpers met de zeven bloedstoringen, f. 209 (afb. Z13). los: Johannes Galle de vier uitersten (afb. Z48). Anna van Bouckel (uitg. Jean Messenger): de verzoeking van Antonius, f. 219 (afb. Z14). Frederik Bouttats (of toegeschreven aan): Theresia van Avila, f. 240 (Z17); Ursula, f. 346 (afb. Z24); Emerentiana, f. 346, (afb. Z25); Rosalia, f. 377 (afb. Z27); Agatha, f. 377 (afb. Z28). Jasper Isaac: Scholastica, f. 248 (afb. Z18). Abraham van Diepenbeek (uitg. Frans van den Ende): Barbara, f. 285 (afb. Z21); Agnes, f. 342 (afb. Z23); Dorothea, f. 350 (afb. Z26). Anoniem of onbekend: Simeon's voorspelling, f. 16 (afb. Z1a); de kroning van Maria, f. 16 (afb. Z1c); Bruno de kartuizer, f. 69 (afb. Z5); de aanbidding der koningen, f. 87 (afb. Z6a); de aanbidding van Franciscus (?), f. 87 (afb. Z6b); het mystieke huwelijk van Catharina van Alexandrië, f. 87 (afb. Z6c); de ware kerk (?), f. 202 (afb. Z12); Maria van Kevelaer, f. 221 (afb. Z15); Kruisafnemung, f. 445 (afb. Z33); bloemversiering, f. 490 (afb. Z37, restant versiering prent Z36).
- 29 Graflegging, f. 435 (afb. Z32); Christus in de Hof van Olijven, f. 472 (afb. Z35); idem, f. 497 (afb. Z38); idem, f. 518 (afb. Z39); Judaskus, f. 548 (afb. Z40); idem, f. 564 (afb. Z41); Christus voor Pilatus, f. 583 (afb. Z42); Ecce Homo, f. 706 (afb. Z47).
- 30 De verloochening van Petrus, f. 622 (afb. Z44) en Pilatus wast zijn handen in onschuld, f. 698 (afb. Z46).
- 31 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75, ff. 249-262.
- 32 Zie voor de regel uit Nieuwe Niedorp paragraaf 4.3, noot 37.
- 33 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75, f. 251.
- 34 Idem, f. 255.
- 35 Hier is waarschijnlijk sprake van 'geestelijke weduwen' die ook elders voorkwamen; zie hierover Van Leeuwen 2001, p. 193.
- 36 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75, f. 256.
- 37 Idem, f. 259.
- 38 Zie paragraaf 2.9.
- 39 Zie voor de ontwikkeling van de iconografie van Antonius in de beeldende kunst: Prins 1995, pp. 59-65.
- 40 Onder meer afgebeeld in: Van Boheemen/Dirkse 1994, p. 118.
- 41 Boespflug/Christin/Tassel 1996, p. 350.
- 42 ABM 0d93D35, *Gebeden en meditaties tot diverse heiligen (jan.-okt.)*. De bundel uit ca. 1680 werd samengesteld door een onbekende geestelijke maagd, die hierin haar meditatiethema's verzamelde in de vorm van een heiligenkalender en deze voorzag van lofzangen, gebeden en andere devotionele teksten. In deze bundel nam zij maar liefst zeven prenten die gewijd zijn aan Antonius. Bovendien vierde zij voor hem een octaaf: de viering van een hoogfeest gedurende acht achtereenvolgende dagen. De achtste dag is de octaafdag. Vier prenten zijn gedateerd op de feestdag van de heilige: 17 januari. Met de vermelding van Oct. gebruikte zij opnieuw drie prenten op 24 januari, de octaafdag van het heiligenfeest. Hierbij verwisselde zij de kluizenaar echter tweemaal met zijn navolger, Franciscus van Assisi. De versjes en de data geven duidelijk aan dat ze meende van doen te hebben met een afbeelding van Antonius. Twee prenten in deze bundel beelden de verzoeking van Antonius uit. De eerste prent werd gegraveerd door Hieronymus Wierix naar een inventie van Maarten de Vos. De tweede prent, eveneens van Wierix, is duidelijk geïnspireerd op het werk van Hieronymus Bosch en Lucas van Leyden. Rondom de voorstelling staat geschreven: 'Die haar alleen in God en in zijn wet verlusten. sal duyvel, wereld of Vleis niet mogen meer ontruste.' Deze tekst ontleende de geestelijke maagd aan 't *Schat der zielen*, (Van Sichem 1648, p. 325). Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 64 (part 6), p. 185.
- 43 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75, f. 219. Anna was de echtgenote van Charles van Bouckel (of Van Boeckel) van wie bekend is dat hij in 1603 meester werd in het Antwerpse gilde en dat hij in 1617 woonachtig was in Parijs. Zie over hem: Thieme/Becker 1910, dl. 4, p. 177 en Saur 1996, dl. 12, p. 106. Saur vermeldt drie van haar gravures; deze verzoeking van Antonius is niet opgenomen.
- 44 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C 75, f. 218. Voor de duidelijkheid zullen de hiernavolgende citaten uit de handschriften worden voorzien van interpunctie.
- 45 Idem, f. 49.

- 46 Idem, f. 48 en 51.
- 47 Deze gedachte was niet nieuw; zie hierover: Ettes 1988, p. 33.
- 48 Dit onderschrift is zeer waarschijnlijk overgenomen van de gravure van Hieronymus Wierix. Zie hiervoor Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 64 (part 6), p. 185.
- 49 Met dank aan Casper Staal die mij hierop attendeerde.
- 50 *Biblia* 1637, f. 274v. In de meer katholiek georiënteerde Moerentorf-bijbel staat een andere vertaling, namelijk: 'Die daer woont in de helpe des Alderhoogsten / die sal blijven in 't beschermen van Godt des hemels.' Zie hiervoor: *Biblia Sacra* 1657, p. 800.
- 51 Zoals bijvoorbeeld Luis de Granade (†1588) zegt in een preek over Bartholomeus; zie Bocher/Crampon 1865, dl. 8, p. 13
- 52 Rosweyde 1619, z.p.
- 53 Zie bijvoorbeeld: Van der Horst 1998, p. 26.
- 54 Marijnissen 1972, pp. 86-88.
- 55 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C75, ff. 427-428.
- 56 Idem, f. 149.
- 57 Timmers 1978, p. 130.
- 58 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C75, f. 203, geciteerd op basis van de Brief van Paulus aan Efeziërs (3:18-19).
- 59 Sellink 1997, dl. 3, p. 449, nr. 4/115.
- 60 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C75, f. 377.
- 61 Idem, f. 396.
- 62 Idem, ff. 408-409.
- 63 De onderschriften luiden: *Stipendium peccati MORIS* (De dood is het loon van de zonde) en *Hodie mihi cras tibi* (Vandaag ik, morgen jij).
- 64 'Blyschap, wellust, ende swerelds acht, Eeldom, vermaert, der Princen croon, Wytgaende naem, Ryckdom en macht, Wat ist dan eenen corten droom? De DOOT die comt in swerelds baen, Den dach end ure staet gheschreven, Nimant vermacht ghebot ontgaen. Leert sterven, als ghy syt int leven.' Het gedicht is ook in het Frans opgetekend.
- 65 Van Boheemen/Dirkse 1994, pp. 46-47 en 55-57.
- 66 Hollstein/Schuckman 1996, dl. 44, pp. 111-115 (nrs. 482-503) en dl. 45, pp. 172-177; Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, pp. 21-24 (nrs. 145-166). Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 60 (part 2), pp. 71-77. Op folio 467 is een tegendruk zichtbaar van een verdwenen prent van Pilatus die zijn handen wast in onschuld (Hollstein, dl. 45, nr. 491).
- 67 Zie voor de hele reeks: Hollstein, dl. 44, pp. 100-104 (nrs. 436-451) en dl. 45, pp. 161-166; Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, pp. 15-17 (nrs. 101-122).
- 68 In het handschrift van Maria van Heel uit 1666 komt ook een prent voor van Wierix (afb. 4.17). Zij woonde echter niet in de Republiek omdat zij was ingetreden in een klooster.
- 69 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, pp. 16, nr. 102 (de reeks van De Jode) en Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, pp. 21-24, nrs. 145-146 (de reeks van Van Luyck). Zie voor Claes Jansz. Visscher: Van der Coelen 1998, pp. 203-246.
- 70 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 44, nr. 313; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 60 (part 2), p. 150. Zie ook afb. A8.
- 71 Afkomstig uit een reeks over het leven van Maria; zie Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 116, nr. 629, beschreven onder de titel 'Rust in Egypte', en Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), pp. 154-171, afb. 803 en pp. 172-184, afb. 832.
- 72 Van Sales 1644, p. 159.
- 73 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek UvA, hs XXV C75, f. 12.
- 74 Van Boheemen/Dirkse 1994, pp. 51-52.
- 75 Op zijn boek staat de tekst: *Timor Domini, Fons vitae Prov. 14* (De vreeze des Heren is de bron van het leven).
- 76 Wingens 1994, pp. 61-63 en 71-76.
- 77 Staal/Wingsen 1997, pp. 127-128. Het bestaan van dit tweede exemplaar duidt erop dat het prentje niet zo zeldzaam was als men wellicht zou denken. De propaganda van het bedevaartsoord met behulp van devotieprenten moet zich snel hebben ontwikkeld.
- 78 Ackermans 2003, pp. 71-72 en 81-84.
- 79 Verspaandonk 1982, pp. 8-10; Utrecht, MCC, BMH SJ h51-121-122-123 en BMH h67-68-69-70.
- 80 Een van deze handschriften bevat 33 wetenschappelijke gravures met thema's als de anatomie van het hart, de anatomie van de mens, de stand van de zon en de maan ten opzichte van de aarde, de werking van het oog, de dierenriem, centrifugale kracht, zwaartekracht, de werking van de klepel en de wind (Utrecht MCC, SJ 121).
- 81 Utrecht MCC, SJ 121 (12 emblemen) en SJ 122 (één embleem); Joannes Thomas (1617-1678) was een leerling van Rubens.
- 82 Porteman 1996.
- 83 Utrecht MCC, SJ 122: Gezicht op het *Gymnasium Sanctissimae Trinitatis* te Leuven; *Dialectica* (De schepping van de mens); Het laatste oordeel; Grotesk hoofd bestaande uit vier delen; Collegedispuut; Vrouw en brakende man in landschap; *Pons asinorum*.
- 84 Zie ook paragraaf 3.5.
- VI DEVOTIEPRENTEN MET TEKSTEN
- 1 Van den Bergh 1975, pp. 3-4.
- 2 De Bont 1988, p. 15.
- 3 Van den Bergh 1975, p. 3.
- 4 Zie ook paragraaf 0.2.
- 5 Geel 1988; Thijs/Lemmens 2001.
- 6 Zie hiervoor ook: Verheggen 1997.
- 7 Wüstefeld 1993, p. 106. In een verkoopcatalogus is een vergelijkbare houtsnede beschreven en afgebeeld van het zijprofiel van Christus *Salvator Mundi*. De afbeelding is gedateerd eerste helft 16de eeuw. Onder de voorstelling is geschreven *suster Kathrinne van putk be...* [?]. Zie hiervoor: Boerner 1991, pp. 11 en 20; Henkel 1924.
- 8 Knippenberg 1962.
- 9 Ackermans 2003, pp. 372-373.
- 10 Ackermans 2004, p. 449; Van Eck 1994, pp. 31-35.
- 11 Verheggen 1995.
- 12 Engelbrecht 1973, p. 35.
- 13 Gemeentearchief Rotterdam, registers van overlijden.
- 14 Gemeentearchief Rotterdam, Archief van de Paradijkerk, nr. 28. In het testament van Margareta's vader Simon (†1641), dat werd opgemaakt op 15 maart 1641, wordt zij reeds met name genoemd: zij is dus geboren vóór zijn overlijden.
- 15 Hensen 1931, pp. 335-336.
- 16 Filedt Kok/Hinterding/Van der Waals 1994, p. 352; Monteiro 1996, pp. 85-86.
- 17 Zie MCC BMH Warmh92C2. Op het derde schutblad staat: 'Trijn Jans olij dochter. Dit boeck hoort nu toe Maria Jans Ban, Hetwelcke mijn toteen testament ghegheven is van Trijn Jans oli dewelcke in den Heer gherust is Anno Domini 1651 den 29 maert. Bidt voor haer siel. En hoort nu toe Maria Van Wieringhen Het Welcke Mijn tot een testament ghegheven is Van Maria lans Ban Dewelcke in den Heer gherust is: Anno Domini 1661 Den 18 november. Bidt Voor haer ziel'; In BMH Warm h92 E1 staat een vergelijkbare tekst: 'Maritge Jans Ban; Ende hoort nu toe aan Maria van Wieringen, Het welcke mijn tot een testament ghegheven is van Maria Jans Ban, Die inder Heere gerust is Anno Domini 1661 Den 18 november. Bidt voor haer ziel'
- 18 In BMH Warm h92D13 staat voorin op p. 1: 'Dit boeck hoort toe Belitagen Claes Docker selden tijt sonder Crijst'; op p. 2: 'Dit boeck sal hebben Trijntgen Heindewicht tot een testament Bidt voor haer sieltge'; op p. 4: 'Dit boeck hoort toe Sytich en Tryntgen Hendricks, der wormen aes Bidt voor die siel, een vrolicker geveer heeft Godt lief en die soethartigen keert hij sijnen weegen'; op p. 6: Annictic Bonten. Sytgen Heydricks overleed in den Hoek op 16 juni 1638, het handschrift is dan afkomstig uit 'Den Hoek'; in BMH Warm h92D16 op p. 253: 'bidt om Godts wil voor de schrievert'; in BMH Warm h92D20 staat geschreven: 'Marijtte Jans Ban bidt om godts wil voor patroon elke van camp'.
- 19 Van Bueren 1999, p. 62. Zij vermeldt hierin het bestaan van getijdenboeken met een kalender van geboorte- en sterfdata van eigenaars en hun familieleden; Plotzek 1987, pp. 55-56; daarin beschrijft hij een manuscript geschreven ter ere van de geboorte van Eva, gravin van Nassau (1480-1541), naast allerlei andere voorbeelden van opdrachten; Donovan 1991, p. 190, bespreekt een getijdenboek, *The Beatrice Hours* ca. 1260-1270. Daarin zijn een aantal handgeschreven zielenheilbeden opgenomen voor de oorspronkelijke eigenaresse Lady Beatrice (†1272); in Harthan 1977, p. 34, wordt een voorbeeld gegeven van een gebedsboek dat een Lady in 1498 naliet aan haar petekind met als opdracht 'for the Remembrance to pray for me'. Zie ook Van der Stock 2002, nrs. 106 en 184.
- 20 De afbeelding maakt deel uit van een reeks van prenten of boekillustraties met de minnemystiek van vrouwelijke religieuzen, die bewaard wordt in het Catharijneconvent te Utrecht. In de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen bevindt zich een boek waarin de reeks is bijgebonden: *De gheestelycke vryagie*, Brussel 1624 (Schouvaerts 1624).
- 21 *Vita sanctae Coletae*, tweede helft vijftiende eeuw gemaakt voor Margaretha van York en bewaard in het monasterium der arme Claren Coletienen te Gent: Corstanje/Vaux 1982, p. 225 (is f. 75r.); zie hiervoor ook Walker Bynum 1987, p. 139 en afb. 11. Achter het altaar is een priester afgebeeld die op het moment waarop Coleta communiceert het heilig Sacrament zegent.
- 22 *Vita Seraphicae Virginis S. Mariae Magdalenae De Pazzis Florentinae Ordinis B.V. Mariae De Monte Carmelo Regularis Observantiae Iconibus*

- Expressa* (Diepenbeek 1672). Ingezien exemplaar: Breda's Museum, BB2216.
- 23 Prent nr. 32 is gesigneerd door de relatief onbekende David Clouwet.
- 24 Madeleine de Cusance (†1684) was de tweede echtgenote van graaf Albert heer van Bergh, heer van Boxmeer enz. (†1656). Hij was de kleinzoon van Maria van Nassau, de zuster van Willem van Oranje. Onder zijn bewind en met zijn goedkeuring werd in 1652 het karmelietenklooster en -gymnasium te Boxmeer gesticht. Bij de oprichting van het vrouwenklooster in 1672 werd dit boek opgedragen aan Madeleine. Maria Magdalena de Pazzi was de patrones van het karmelietessenklooster in Boxmeer. Zie hiervoor: Boxmeer 1953.
- 25 De prent werd gepubliceerd in Verheggen 1997. Hierop werd gereageerd door Thijs/Lemmens 1997, pp. 192-196.
- 26 Knipping 1939, dl. 2, p. 17.
- 27 Timmers 1978, p. 269, nr. 747.
- 28 Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. 1, p. 147, afb. 826; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 62 (part 4), p. 225, afb. 900-901.
- 29 Knipping 1939, dl. 2, p. 15.
- 30 Ackermans 2003, p. 323.
- 31 Van der Loos 1932, p. 477.
- 32 Ackermans 2003, p. 446. Wellicht was hij lid van de protestantse patriciersfamilie Van der Sterre en koos hij voor een schuilnaam.
- 33 Staal/Wingens 1997, p. 186 (G9).
- 34 Ackermans 2003, p. 357.
- 35 De beroemdste dichter van deze rijmen in de Republiek is Vondel (1587-1679). Hij schreef veel voor de katholieke geestelijkheid en voor semi-religieuzen, waaronder maagdenpalmen en staatsgedichten voor geestelijke maagden. Zie hiervoor: Verwey 1937; hij vat dit oeuvre samen onder 'Zegezangen, Lof- en Eerrijmen, Afbeeldingen, Lierdichten, Bruilofdichten, Lijk- en Grafdichten, Mengelrijm, en Gezangen' (p. IX).
- 36 Thijs 1993, pp. 44-45.
- 37 Schilstra 1985, pp. 52-53 en 323.
- 38 Zie hiervoor ook: Verheggen 2002a, pp. 9-10.
- 39 Ackermans 2003, pp. 429-430.
- 40 Hollstein/Schuckman 1993a.
- 41 Ackermans 2003, p. 413.
- 42 Timmers 1978, pp. 187-188; Kok 1970, p. 70, beschrijft het andersom. Dat is soms het geval bij priesters omdat zij vanaf het altaar met het gezicht naar het volk preekten.
- 43 Ackermans 2003, p. 413.
- 44 GA Den Haag, 10 juni 1709, nr. 1611 p. 433. Ackermans 2003, p. 413, schrijft dat Verburgh tegen de wil van zijn ouders overging tot het katholicisme om priester te worden; p. 183 vermeldt dat Verburgh als pastoor jaarlijks 173 florijnen ontving voor zijn pastorale werk.
- 45 Van Peer 1936, pp. 305-328.
- 46 Ackermans 2003, p. 459. Op het prentje staat duidelijk geschreven dat Verburgh op 1 januari 1708 is overleden. Ackermans noteert als sterfdatum 28 december 1707.
- 47 Het naderhand invullen van de sterfdatum komt ook al voor bij memorietafels; zie hiervoor Van Bueren 1999, p. 117.
- 48 Gegevens ontleend aan Nuchelmans 2001, pp. 62-76; Zie ook: Nuchelmans/Hagen 1997.
- 49 Het prentje werd eerder gepubliceerd in: Verspaandonk 1975, p. 105.
- 50 Van Lommel 1891, pp. 208-209.
- 51 Met dank aan B. Verhoef die mij inzage gaf in haar onderzoek naar de geschiedenis van de kerk van Hazerswoude.
- 52 Knipping 1939, dl. 1, p. 107, spreekt over de palmtak en het zwaard als tekenen van loon en straf.
- 53 Van Bleyswijck 1667, p. 127, geeft nog een extra (religieuze) uitleg aan de palmtak en de lauwerkrans: 'Lauwer-Kranssen en ... Palm-tacken, beyde by de Ouden ghebruyckt, niet alleen absolutelijck in teycken van Triumphie en Overwinninge, maer oock eyghentlijck voor een teycken van Eere die de deughden toe-behoort en eygen is, en gelijk de Lauwer en Palm altijd groen blijft, alsoo oock de deughden onverderfelijk zijn.'
- 54 Timmers 1978, pp. 161 en 210. Kok 1970, p. 102 geeft hiervoor een aanvullende verklaring, waarvan hij zich tevens afvraagt of die symboliek toen bekend was: 'De staartbijtende slang symboliseert de nederdaling van de geest in de stof en het weder opgaan van de stof in de geest. Zij wijst op een voortdurende werking van de godheid die alles rijker en beter in zich opneemt dan zij het had uitgezonden. Zij wijst op de begrenzing, op het feit dat alles besloten is binnen de macht van God en op de oneindigheid. De slang is hier Alpha en Omega.'
- 55 Ariès 2003, pp. 174-179; Knipping 1939, dl. 1, p. 114; De Jongh/Luijten 1997, pp. 299-302.
- 56 *Paucitas dierum meorum finiatur brevi Job 10:20*. (Het geringe aantal van mijn dagen zal binnenkort eindigen); *Constituisti Terminos qui preteriri non poterunt Job 14:5* (Gij hebt het eindpunt vastgesteld waaraan men niet voorbij kan gaan).
- 57 Sniijders/Van Schoor 1629, nr. 12.
- 58 Zie noot 20. De afbeelding komt uit een reeks van meer prenten of boekillustraties met als onderwerp de minnemystiek van vrouwelijke religieuzen, die bewaard wordt in het MCC. In de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen bevindt zich een boek waarin de reeks is bijgebonden: *De gheestelycke vryagie*, Brussel 1624 (Schouvaerts 1624).
- 59 Zie paragraaf 4.6.
- 60 Koldewij 1986, pp. 72-73 en pag. 75: 'In meer algemene zin kon een luit dus ook staan voor ontucht, onkuisheid en wellust, zondige en wereldse geneugten'.
- 61 Vandenbroeck 1994. Zie voor de hemeldans: pp. 109-111.
- 62 Zie noot 54.
- 63 Knipping 1939, dl. 1, p. 107, spreekt over de palmtak en het zwaard als tekenen van loon en straf.
- 64 Peeters/Van Hemelryck 1992, p. 159.
- 65 Zie hiervoor ook paragraaf 3.4.
- 66 Thijs 1992, p. 149.
- 67 Zie paragraaf 4.1.
- 68 Hirsch 1921, p. 27; Kok 1970, pp. 164-165.
- 69 Dirkse 1989, p. 6.
- 70 Ackermans 2003, pp. 223-224.
- 71 Zie paragraaf 6.12.
- 72 Zie verder Wegman 1990. Voor de ontwikkeling van het communieprentje in Duitsland (Westfalen) vanaf 1800: zie Dröge 1985, i.h.b. pp. 88-102.
- 73 Thijs 1995, pp. 263-322. In Frankrijk gaf Adrien Bourdoise, oprichter van de 'Compagnie des prêtres de Saint-Nicolas-du-Chardonnet', al in 1628 aan zijn volgelingen de raad om kinderen op de zondag na de plechtigheid boeken, rozenkransen en prenten te schenken. Zie hiervoor p. 270.
- 74 Met dank aan J. de Coo.
- 75 Zie hiervoor: Thijs 1990, pp. 108-111.
- 76 Teeuwen/Dekesel 1946, pp. 29 en 70-72.
- 77 Bijvoorbeeld BMH dp914. Hier is een doodsprentje van de geestelijke maagd Geertje Jans van Veen later opnieuw geschonken met de tekst: 'Pieter van der Broek heeft dat prentje op zijn verjaardag in zijn 9 jaar in de kerk gekregen 1779'; zie hieronder de prenten nrs. 39 en 55 uit Aalsmeer. Nr. 55 werd in 1796 opnieuw gegeven als doodsprentje van de pastoor. De *memento mori*-opdracht van de geestelijke maagd dateert uit 1715.
- 78 Dit gebruik is ook aangetroffen bij handschriften, zie hiervoor paragraaf 5.1.
- 79 Gouda, gemeentearchief, Doopboek statie St. Jan. Ze werd gedoopt op 11 februari 1706; Leonardus Johannes Stans werd gedoopt in de kerk 'De Braesem' op 15 oktober 1765.
- 80 Gouda, gemeentearchief, testament van 21 januari 1784, gepasseerd bij notaris Jeremias van der Grijp en op 26 december 1793 geconformeed met haar dood; rekening 11 augustus 1794, akte nr. 113, p. 623 en scheiding akte nr. 114, p. 647.
- 81 Meertens 1931, p. 1.
- 82 Augustinus, *Belijdenissen*, dl. 1, I,1.
- 83 Zie ook: Verheggen 2004b, waarin een bewerkte versie van deze paragraaf verscheen.
- 84 Rudy 2000, pp. 111-112.
- 85 Van Os 2001, p. 68.
- 86 Sprangers/Goossens 1992, cat.nr. 11. Hierin schrijft Goossens dat de oorsprong van de wonddevotie teruggaat tot de Ierse en Schotse monniken in de negende eeuw.
- 87 Stracke 1950, pp. 27-51 en 409-419; Van Duinkerken 1948. De daarin en hier gebruikte vertaling is zeer waarschijnlijk van de hand van Fulgentius Bottens OFM (1637-1717); zie hiervoor Paulissen 1959, pp. 121-122.
- 88 Meertens 1931, p. 27.
- 89 Zie hiervoor onder meer Kanters 1929a.
- 90 Meertens 1931, p. 2.
- 91 Rudy 2000, p. 116; Plotzek 1987, pp. 91-94; Om een indruk te krijgen van middeleeuwse miniaturen met hart- en wondenafbeeldingen, zie: <http://www.kb.nl/kb/manuscripts/browser/index.html> ('heart' en 'wounds').
- 92 Een veertiende-eeuws crucifix in de S. Maria im Kapitol, Keulen. Zie hiervoor: Hoffmann 2000, pp. 241-246. Met dank aan M. van Vlieden.
- 93 Zie hiervoor o.a. Haneveld 1991, pp. 235 en 224-227.
- 94 Zie hiervoor o.a. Kanters 1929; Klinckaert 2004.
- 95 Meertens 1931, p. 26. Hieromtrent vond zij verwijzingen in laatmiddeleeuwse handschriften.
- 96 Sprangers/Goossens 1992, cat.nr. 12.
- 97 Finaldi 2000, pp. 166-167. Hierin wordt een vergelijkbare zeventiende-eeuwse gravure uit Augsburg besproken en afgebeeld.
- 98 Met dank aan J.M.F. IJsseling, Breda.
- 99 Meertens 1931, pp. 53-54; Stracke 1950, pp. 411-419.
- 100 Sprangers/Goossens 1992, pp. 28-30; zie ook cat.nr. 10; Knippenberg 1985, dl. 1, pp. 97-104.
- 101 Vandenbroeck 1994, pp. 93-104; Van Os 2001, pp. 32-35.
- 102 Verhave 1983, p. 11; Spamer 1930, p. 93.
- 103 Idem, p. 53; Frijhoff/Spies 1999, p. 236; Spamer 1930, pp. 86-88.

- 104 Verhave 1983, pp. 46-48; Spamer 1930, pp. 88-90.
- 105 Zie voor de techniek: Larène 1991.
- 106 Thijs 1993, pp. 146-148.
- 107 Verhave 1983, p. 43; Uit de inventaris van Anna Hermans, weduwe van Willem Collaert uit 1666, zie hiervoor: Duverger 1984-2002, deel I,9, pp. 26-30.
- 108 Spamer 1930, pp. 99-101; in Lechner 1974, pp. 4-5 wordt de fraaie collectie van het benedictijnenabdij Göttweig (Oostenrijk) uit de jaren 1714-1778 besproken.
- 109 Wijns 1973, pp. 54-58; Richter Sherman/Lukehart 2000.
- 110 Zie voor de geschiedenis van de kerk: Bos 1992, pp. 109-116.
- 111 Thijs 1993, p. 51
- 112 Idem, pp. 110-111.
- 113 Onbekend of onleesbaar: nrs. 1, 12, 13, 17, 27, 30, 32, 44, 51 (?); Cornelius de Boudt: nrs. 6, 9, 11, 29; Michel Cabbaij: nrs. 3, 4, 10, 21, 22, 23, 25, 28, 31, 34, 36, 37, 40, 41, 43, 54; Gerard Donck: nrs. 8 (?), 49; Abraham Geloude: nr. 55; Engelbrecht Hillens: nr. 42; Frans Huberti: nrs. 14, 39, 52, 53, 56; Jacobus de Man: nrs. 5, 24, 33, 48 (?); Cornelis van Merlen: nr. 19; Theodoor van Merlen: nr. 18; Johannes van den Sande: nrs. 2, 15, 50; Paulus van den Sande: nrs. 16, 35; Suzanna Verbruggen: nrs. 26, 38, 45; Johannes de Wael: nrs. 46, 47; Jan Baptist de Wit: nr. 20.
- 114 Zie de vetgedrukte namen in de lijst in bijlage II.
- 115 In Verheij 1979, pp. 20 en 54, staat hij vermeld als assistent-pastoor van de St.-Anna te Amsterdam (1757-1762) en als pastoor van de H.-Nicolaas te Den Helder (1762-†1777). Of hij daarvoor werkzaam was in Aalsmeer wordt niet vermeld.
- 116 Zie ook Theissing 1935, pp. 89-90.
- 117 Wie het gedicht geschreven heeft, blijft onduidelijk, maar gezien de aanhef 'Lieve' en de stijl zijn twee vergelijkbare prentjes (nrs. 14 en 54), die ondertekend zijn met 'M.T.B.V.V.' vrijwel zeker ook afkomstig uit Aalsmeer.
- 118 Theissing 1935, p. 90.
- 119 Zie voor Kemp: hoofdstuk VII; zie voor de boekjes bijlage II.
- 120 Meulenbelt-Nieuwburg 1977. Op pagina 21 wordt vermeld dat bijbelcitaten, spreuken of rijmpjes werden geborduurd met hoofdletters. Zo werden merklappen met de vijf wijze en de vijf dwaze maagden voorzien van de tekst 'De Vijf Wijze Maagden Gaan In Door De Enge Poort. De Vijf Dwaze Maagden Kloppen Aan Een Gesloten Poort'.
- 121 Meulenbelt-Nieuwburg 1977, p. 2, 't Hart 1982, pp. 18-21.
- 122 Zie paragraaf 3.4.
- 123 In Wienhausen, in de vroegmoderne tijd een Luthers klooster, werden onder de vloerdelen in de middeleeuwse kapel ook zeventiende- en achttiende-eeuwse Antwerpse devotieprenten aangetroffen; zie paragraaf 0.1.
- 124 Van Bueren 1999, pp. 104-105.
- 125 Idem, p. 123.
- 126 Zie hiervoor Dirkse 2001, pp. 167-185 en 208-230.
- 127 Knipping 1939, dl. 1, p. 109.
- 128 Van Boheemen/Dirkse 1994, pp. 54-56. Jezuïeten richtten in diverse plaatsen broederschappen op ten behoeve van de zalige dood.
- VII SUFFRAGIA IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN
- 1 De Groot 1687. Het boekje bevat geen paginering (MCC Utrecht, BMH od2802). De hier geciteerde gegevens zijn geput uit het vijfde hoofdstuk over de deugden. Zie over *Het collegie-boek*: Dorren/Verhoeven 1994, pp. 235-273, i.h.b. p. 266. Dit hoofdstuk werd grotendeels eerder gepubliceerd; zie hiervoor Verheggen 2002b.
- 2 Jan de Groot (ca. 1640-1692) was vanaf 1671 pastoor van de statie 'Den Hoeck' te Haarlem.
- 3 *Het gebedenboek van Zr. Truken Collaers*, Universiteitsbibliotheek Nijmegen, hs323, later ingebonden gravure t.o. f. 90; Huisman 1997, pp. 491-512. Met dank aan I. Bejczy. Johannes Galle, Trap naar de hemel en de hel, ontleend aan de H. Bernardus, *De gradibus superbiae et humilitatis*. Opschrift: Kies als verstandige [maagd] de voortreffelijkste bestedingen (*Optima Prudens Elige*); De trap naar de hemel is van boven naar beneden geïllustreerd met de deugden: CHARITAS (liefde); *Per omnia ad nutum Domini moveri* (door alles zich laten bewegen naar Gods bevel); *Cogitationes suas Humiliter confiteri* (Zijn (haar) gedachten nederig biechten, bekennen); *Opera sua semper vereri* (Steeds met bezorgdheid naar zijn werken kijken); *Finem mediteri* (de uitersten, het einde [dood, hemel, hel en vagevuur] overdenken); *Subesse sibi* (aan zichzelf onderworpen zijn - zichzelf eronder houden) *SPES* (hoop); *obsequi inferiori* (naar ondergeschikten luisteren; zich schikken naar de mindere); *Obtemperare pari* (gehoorzamen aan gelijke personen); *Obedire meliori* (gehoorzamen aan die beter onderworpen zijn); *metus odii* (de vrees, angst om te haten); *Fuga delicti* (misstappen vermijden, vluchten); *odium peccati* (de zonde haten). Zijspijlen: *Vilitas* (geringschatting); *Asperitas* (kwetsende hardheid). De deugden op de ladder zijn de goddelijke en remediale deugden. De laatste zijn deugden die tegenover de zonden staan. Overige teksten naast de ladder: Hebreeus monogram: God; *Sublimitas* (verhevenheid); *Delectatio* (volmaakt genieten); *Superbia vitae* (hoogmoed, trotsheid van het leven); *Fides* (geloof); *Mons virtutum* (de berg van deugden); *GRATIA* (gratie); *Liberum arbitrium* (vrije wil). De trap naar de hel van boven naar beneden: *Curiositas* (nieuwsgierigheid); *Levitas animi* (lichtzinnigheid); *Ineptia laetitia* (overdreven blijdschap); *Iactantia* (praalzucht); *Singularitas* (buitengewoon willen zijn); *Arrogantia* (verwaandheid); *Praesumptio* (verdenking); *Defensio peccatorum* (het verdedigen van zonden); *Simulata confessio* (geveinsde biecht); *Rebellio* (opstandigheid); *Libertas peccandi* (vrijheid om te zondigen); *Consuetudo peccandi* (gewoonte om te zondigen). Zijspijlen: *Concupiscentia carnis* (begeerte van het vlees); *Concupiscentia oculorum* (de begeerte der ogen); *Vallis vitiorum* (het dal van de ondeugden).
- 4 Zie voor de receptie van de hemel en de hel in de 17de en 18de eeuw: Vanden Bosch 1991.
- 5 Van Sales 1644, pp. 94-95.
- 6 Idem, pp. 91-92.
- 7 Vanden Bosch 1991, pp. 78-81.
- 8 Honée 1994, p. 171; Van Dael 1991, p. 32.
- 9 Schmidt 1986, p. 15.
- 10 Bij de hervormingen van het breviergebed in 1955 werd het bidden van de suffragia afgeschaft; L. Brinkhoff 1965-1968, pp. 2602-2604.
- 11 Thijs 1983-1985, p. 562; Theissing 1935, p. 105.
- 12 Idem, p. 562.
- 13 Idem, p. 563.
- 14 Idem, pp. 572-573.
- 15 Idem, p. 561.
- 16 Idem, p. 574.
- 17 Idem, pp. 574-575.
- 18 Idem, pp. 576-577.
- 19 Graaf 1913, pp. 402-403. Zie voor het oorspronkelijke manuscript: Utrecht, MCC, BMH Warm h92B13, fol. 378r-379r (slechts gedeeltelijk opgenomen in Graaf 1913).
- 20 In een ongedateerd handschrift uit 'Den Hoeck' dat wordt bewaard in het MCC te Utrecht, h92A19, staat nog een verwijzing naar het gebruik van suffragia. Hier wordt echter verwezen naar het gebruik van 'suffrage boeckien'. Het handschrift is aan 'Den Hoeck' toe te schrijven op basis van een brief en een gebed achter in het manuscript van 'onse salige E.W. vader pater Nicolaes Wiggersen van haerlem'. Nicolaas Wiggersz. Cousebant overleed in 1628 en het handschrift is na zijn dood te dateren. De tekst op f. 87v-88r luidt: 'om te eren Enige besonder Heiligen volgens d'order der 12 maenden met een klein advijs voor eenig dach des jaers. (...) nota dat hier niet gestelt sullen worden de practijcken en devotie tot ijder H. of dach des jaers / genoch sijnde int generaal de practijck te hebben int regel boeckien hoe men een martelaer, bisschop, confessoor etc. / moet vieren om nu van ijder int besonder haer leven van en op ijder dag van t jaer te hebben / sal dienstich sijn de suffrage boeckien te koopen welck nu nieuwelijck uijt gekoomen sijn.'
- 21 Scheepsma 1997, pp. 121-129.
- 22 Lindeborn 1670.
- 23 Idem, pp. 344-350.
- 24 Idem, p. 348.
- 25 Idem, p. 347. Dit gebruik was wijdverbreid. Van de H. Johannes Berchmans is een litanie bekend die was opgesteld aan de hand van zijn maandpatronen. Zie hiervoor: Beissel 1913, p. 243. Met dank aan S. Gieben OFM Cap. die mij hierop attendeerde.
- 26 Lindeborn 1670, p. 349.
- 27 Van Heumen 1662-1666, dl. 5, pp. 246-262.
- 28 Idem, p. 253.
- 29 Idem, p. 248.
- 30 Rodrigues 1683.
- 31 Vanden Bosch 1991, pp. 37-51; Knippenberg 1981, pp. 106-114; Zijp 1982a, pp. 34-42.
- 32 Het jaar waarin deze 'regel' werd opgesteld is onbekend; zie Gonnet 1926, pp. 34-57. Aangenomen wordt dat deze regel gelijk was aan de Haarlemse regel. Zie ook paragraaf 4.3 i.h.b. nt. 37.
- 33 Gonnet 1926, p. 54.
- 34 Idem, p. 40.
- 35 Idem, p. 57.
- 36 GA Amsterdam (GGA), Begijnhofarchief, 740/59-60, 17de en 18de eeuw.
- 37 Wingsens 1998, pp. 669-676.
- 38 De Loyac 1932, pp. 261-262, op. cit.
- 39 Wingsens 1998, p. 673.
- 40 Jacoba van Briemen, *Levens der Heiligen of Vitae Sanctorum*, ca. 1700, MCC Utrecht, BMH

- hi26; Kruitwagen 1913, p. 121.
- 41 Jacoba heeft het prentje mogelijk geknipt uit: De Boeye 1688.
- 42 Monteiro 1996, pp. 59-60; Verheij 1979, pp. 83-84.
- 43 Frijhoff /Spies 1999, pp. 390-391; Monteiro 1996, p. 113; Polman 1946, pp. 61-64; Lamberigts 2004, pp. 134-136, Ackermans 2003, pp. 101-105.
- 44 Smit 1973, pp. 178-181.
- 45 De heiligenverering was in de zeventiende en achttiende eeuw steeds meer onderhevig aan kritiek. Zie hiervoor o.a. Caspers 1997, pp. 167-169.
- 46 Het eerste exemplaar bevat de complete suffragia-reeks voor het hele jaar, het tweede maandbriefjes van 1 januari tot en met 30 juni (MCC Utrecht, resp. nrs. ABM od783 en od65B8). Het boekje van Kemp bevat restanten van het impressum van Vanden Eynden uit 1716 (op 29 januari). Per maand zijn dertig suffragia beschikbaar.
- 47 Kemp 1717a, pp. III-IV.
- 48 Idem, p. XIII.
- 49 Idem, p. XV.
- 50 Idem, pp. XVII-XVIII.
- 51 Idem, p. XXII.
- 52 Idem, pp. XXIII-XXIV.
- 53 Idem, pp. XXIV-XXV.
- 54 Idem, p. XXXIV. De katholieke Amsterdamse uitgever Frederik van Metelen (1656-1706, zoon van Joachim) was gehuwd met Cornelia, dochter van de Antwerpse uitgever Jan Baptist Verdussen. Dankzij zijn schoonfamilie had Van Metelen veel connecties in de Scheldestad; zie hiervoor: Leuven 1951, p. 62.
- 55 Cnobbart-suffragia werden uitgegeven in het Latijn, Frans en Nederlands. De teksten worden toegeschreven aan Adrianus Poirters S.J. en de suffragia verschenen vanaf ongeveer 1660 (Thijs 1983-1985, pp. 581-588).
- 56 Kemp 1717a, p. XXXV.
- 57 Idem, p. XXXVI.
- 58 Thijs 1983-1985, p. 587.
- 59 Zie voor heiligenkalenders in de vroegmoderne tijd: Van Leeuwen 2001, pp. 60-72.
- 60 De eerste druk verscheen in 1713.
- 61 Ook Polman veronderstelt dat Kemp hiervan de auteur is geweest. Zie hiervoor: Polman 1968, dl. 2, p. 109.
- 62 Spiertz 1993, p. 20: 'In de zeventiende eeuw was ongeveer 15% van de geestelijken in de Republiek jezuïet.'
- 63 Spiertz 1991, pp. 92-93.
- 64 Van Hoeck 1940, p. 158.
- 65 Hoppenbrouwers 1996, pp. 84-87; Deblon/ Janssen 1990.
- 66 Thijs 1983-1985, pp. 580-582.
- 67 Al in 1682 gaf Claes Braau dit broederschapsboekje (zonder handleiding voor suffragia) uit in de Republiek (zie hiervoor Dorren/ Verhoeven 1994, pp. 242, 247 en 264). Daarna is het door verscheidene katholieke uitgeverij verder verspreid.
- 68 Beekman 1745, p. 46.
- 69 Idem, pp. 56-57.
- 70 Lindeborn 1670, p. 345.
- 71 Idem, p. 345.
- 72 Theissing 1935, pp. 104-105.
- 73 Monteiro 1996, p. 125.
- 74 Caspers 2003, p. 268. Zie over de werking van de amulet volgens de Brabantse norbertijn Augustinus Wichmans diens *Apotheca spiritualium pharmacorum* (1626).
- 75 Zie hierover verder: Kronenburg 1904-1914, dl. 8, pp. 111-113.
- 76 Kemp 1717a, pp. XXVII-XXXVI; Kemp 1717b, pp. 14-26.
- 77 Kemp 1717b, p. 16.
- 78 Idem, p. 24.
- 79 Zie voor Aalsmeer: paragraaf 6.12 en Bijlage II.
- 80 Caspers 1997, pp. 167-169.
- 81 Kemp 1717a, pp. IV-V, schrijft dat hij zich had laten inspireren door 'J. Bollandus, G. Henschenius, D. Papebrok, T. Ruynart, Mr. De Tillemont, Mr. Fleury, Mr. Baillet, en anderen'.
- 82 Knuttel 1982, p. 134; Weekhout 1998, pp. 99 en 439, noot 586.
- 83 GGA, Notarieel Archief, 5075/5619, nr. 14, Notaris J. Commelin, 19 oktober 1697; Monteiro 1996, pp. 85-86; Filedt Kok/ Hinterding/Van der Waals 1994, pp. 351-378. Met dank aan J. van der Waals. Dat het hier mogelijk suffragia betreft, baseer ik op de genoteerde grote hoeveelheid en de aanduiding hiervan met 'riemen'; mijn onderzoek heeft voorlopig uitgewezen dat dit over het algemeen niet gold voor andere soorten heiligenprenten (waaronder devotieprenten die meestal 'beeldeken' werden genoemd), alhoewel het niet helemaal is uit te sluiten.
- 84 Thijs 1983-1985, pp. 579-580; Thijs 1993, pp. 15-16.
- 85 Idem, p. 564.
- 86 De vellen dragen het opschrift: 'Tot Gouda bij Jacobus van der Kloes, Boek- en Papier-verkoper in de 4 Evangelisten'. Zie: Knippenberg 1980, dl. 1, pp. 76-78; Jacobs 1990, pp. 119-120 en 186; Gruys/De Wolf 1989, p. 39.
- 87 Leuven 1951, pp. 74-75.
- 88 *Catalogus van boeken die by Theodorus Crajenschot(...), 1757*, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, inv.nr. O 80-924.
- 89 Clemens 1988, dl. 1, p. 23.
- 90 Stijnman 1992, p. 68.
- 91 Achterin Bossuet 1796; met dank aan Th. Clemens die mij hierop attendeerde.
- 92 Clemens 1988, p. 22.
- 93 GGA, handschriften, koopmansboeken 5060/185/1, f. 3.
- 94 Idem, 5060/185:
* nr. 4: 3 februari 1787 (f. 13) aan A. van Zwaanen en J. Thompson te Rotterdam: 1 riem suffragiebriefjes 20,=; daarna aan J. Thompson: 17 juli 1789 (f. 97) 1/2 riem saffragien 10,=; 26 januari 1791 (f. 185), 1/2 riem safferatie 10,=; februari 1792 (f. 237) 1/2 riem suffragebriefjes 10,=.
* nr. 6: 16 maart 1793 (f. 5) aan J. Thompson: 1/2 riem suffrasebriefjes 10,=, 19 juni 1793 (f. 73); aan F. Crajenschot: 1/2 riem suffragebriefjes 10,=.
* nr. 3: 8 maart 1795 (f. 51) aan J. Thompson Rotterdam: 1/2 riem sufferaciebriefjes 10,=; 6 augustus 1795 (f. 17); aan Hendrik Coster te Leiden: 2 boek suffr. briefjes 2,=; 3 december 1795 (f. 127); aan Th. Crajenschot (...): boek suffragie briefjes 5,=.
- 95 Leuven 1951, pp. 34-35.
- 96 Van Eeghen 1965, pp. 100-106.
- 97 Thijs 1993, p. 113.
- 98 In een particuliere collectie is een foliovel bewaard van Kemp, waarop tien suffragia in twee rijen van vijf, dwars tegenover elkaar en met veel ruimte ertussen, zijn gedrukt.
- 99 Stijnman 1992, pp. 9-15. Met dank aan A. Stijnman.
- 100 De misdrukken zijn te vinden in Kemp 1717a, MCC Utrecht: ABM od783, achter 19, 23 en 25 april.
- 101 Opgenomen in Rooijackers 1994, p. 518.
- 102 Peri 1765-1869, pp. 165-168. De eerste druk dateert uit 1765; in latere drukken is de inhoud ongewijzigd overgenomen tot 1869.
- 103 Beissel 1913, p. 244.
- 104 Mondelinge mededeling van de zusters karmelietessen te Oirschot. Hier verblijven sinds 1991 zusters afkomstig uit voormalige kloosters te Oirschot, Huybergen (Bergen op Zoom), Arnhem en Hulst, later gevolgd door zusters uit Drachten, Roermond, Nijmegen en Egmond aan den Hoef. In al deze priorijen werden de maandbriefjes (vrijwillig) gebruikt als inspiratie voor het gebed en overal raakten deze in de jaren vijftig, onafhankelijk van elkaar, in onbruik. Eén zuster had voor 1940 deelgenomen aan de suffragiapraktijk voor haar intrede in een gemengde vergadering van de derde orde van Dominicus in Rotterdam.
- 105 Verheggen 1999, pp. 126-127.
- 106 Onder verantwoordelijkheid van jezuïeten werden tot 2004 door het Apostolaat van het Gebed prentjes uitgegeven die kunnen worden beschouwd als een rudiment van de suffragia. Deze als 'maandbriefjes' – later 'maandintenties' – verspreide drukwerken zijn halverwege de negentiende eeuw ontstaan. Vanaf 1957 werden ze voorzien van afbeeldingen – eerst in de vorm van houtsneden, later door middel van foto's. De briefjes bevatten, behalve een afbeelding en een deugd op de voorzijde, een gebed, een aanbevolen lezing en twee gebedsintenties. De afbeeldingen op deze briefjes betroffen overwegend maatschappelijke thema's; heiligen kwamen er nauwelijks meer op voor. Via Kerk en Wereld (Vlaanderen) worden nog steeds maandbriefjes verspreid (met dank aan C. Swüste S.J.).

VIII BEELDEN TEGEN DE PEST

- 1 Het vers wordt voorafgegaan door een 'Afbeelding van den E. heere Karel Couvrechef. Oudt Prior der Karmeliten t'Antwerpen, nu priester t'Amsterdam.' Hoe dit zelfportret er uitzag, is niet bekend. Wel bestaat er een achttiende-eeuws portret van Couvrechef uit een reeks van portretten van de priors van het karmelietenklooster te Antwerpen, die gebaseerd zijn op oudere, door Couvrechef zelf gemaakte portretten (afb. 8.1). Zie hiervoor: Brandsma 1939, pp. 42-44.
- 2 Sterck 1938, p. 328.
- 3 Brandsma kwam de notitie op het spoor dankzij een artikel van J.A. Alberdingk Thijm (1857, pp. 225-237). Thijm schrijft daarin een verzonnen geschiedenis 'Op het Hof' op basis van de notities van Vondel over Couvrechef. Brandsma verdiepte zich vooral in de geschiedenis van zijn orde in de Noordelijke Nederlanden. Veel van zijn bijdragen verschenen in het maandschrift van de orde, *Carmelrozen*. Bij de oprichting had het periodiek tot doel Maria's lof te verkondigen en haar devotie te verspreiden en te bevorderen. Brandsma was als één van de initiatiefnemers vanaf het eerste nummer in 1912 als redacteur aan het tijdschrift verbonden, de laatste jaren

- voor zijn dood als hoofdredacteur.
- 4 Te weten in Haarlem, Schoonhoven, Woudsend, IJlst, Vlissingen, Oudorp bij Alkmaar en Utrecht.
- 5 Rogier 1947, dl. 1, p. 141.
- 6 Idem, dl. 2, pp. 141-144. Wenners is waarschijnlijk ná 1656 naar Amsterdam gekomen. De nuntius Chigi richtte vanaf 1647 brieven aan drie paters, Van der Venne, Couvrefchef en Vivarius, met het schriftelijk bevel de zending te verlaten. In 1656 vermeldt De la Torre dat Vivarius is overleden, Van der Venne is vertrokken terwijl Couvrefchef nog in Amsterdam verblijft. In 1659 is echter weer sprake van twee karmelieten (Rogier 1947, dl. 2, pp. 141-144 en 189-190).
- 7 Brandsma 1939, p. 58.
- 8 Idem, p. 56; Rogier 1947, dl. 2, pp. 142-144.
- 9 Brandsma 1939, p. 47.
- 10 Idem, p. 49.
- 11 Marinus 1995, pp. 190-194.
- 12 Brandsma 1939, pp. 53-54; Marinus 1995, p. 190.
- 13 Marinus 1995, p. 190.
- 14 Brandsma 1939, p. 53.
- 15 Ook bij het beleg van Breda in 1625 brak de pest uit. Zieke soldaten werden onder andere vervoerd naar Rotterdam. Zie hiervoor: Noordegraaf/Valk 1996, p. 78.
- 16 Brandsma 1939, p. 63.
- 17 Dit gedicht is opgenomen in: Van Duinkerken 1956, p. 174.
- 18 Brandsma kon de precieze overlijdensdatum van Couvrefchef niet terugvinden in de necrologie van de orde. Bij gebrek aan bronnen veronderstelde hij dat Couvrefchef omstreeks 1661 moest zijn overleden; zie Brandsma 1939, p. 62. Rogier nam dit over als 'omstreeks 1660' (Rogier 1949, dl. 2, p. 144).
- 19 De 'Santstraat' heet nu Zandstraat, is een zijstraat van de Kloveniersburgwal en loopt parallel aan de Raamgracht.
- 20 Van Eeghen 1957, p. 219; De Bont 1891, pp. 65-66.
- 21 Van Eeghen 1957, p. 229.
- 22 Er bestaan geen aanwijzingen dat Couvrefchef uiteindelijk toch aan de pest is bezweten. In het *Necrologium Dioc. Harlemensis* van Joannes Buggeus staat bij Bakx en Coker wél aangegeven dat zij aan de pest zijn overleden (zie De Bont 1891, pp. 65-66).
- 23 Een exemplaar van de eerste druk, afkomstig uit het franciscanenklooster Alverna, bevindt zich nu in de collectie Thomaasse en wordt bewaard in de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Een exemplaar van de tweede druk uit 1664 bevindt zich, zoals vermeld, in het klooster van de karmelieten te Boxmeer. Rosier vermeldt dat de eerste druk van het boekje is verschenen in 1649 bij Jan Cnobbaert te Antwerpen. Hij neemt de druk uit 1655 echter niet op, zodat mogelijk sprake is van een onjuiste datering. Zie hiervoor: Rosier 1950, pp. 110-111. Hier wordt ook een druk uit 1664, verschenen bij Van de Kerckhove in Brugge, vermeld. Rosier spreekt daarnaast het vermoeden uit dat een boekje over de zeven getijden van Maria uit 1727 een latere druk van het broederschapsboekje is met werken van Couvrefchef. Verschuieren nam deze gegevens van Rosier over in de *Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa 1500-1700*: 10.305 uitgave 1649; 11.127 uitgave 1655; 12.049 uitgave 1664; 12.050 uitgave Van de Kerckhove 1664; 18.202 *De zeven getijden*. De uitgave van Van de Kerckhove heb ik vooralsnog niet kunnen traceren.
- 24 De ondertitel luidt: *Besonderen Patroon tegens de pest, ingestelt in de Kercke vande E.P. Carmeliten binnen Antwerpen desgelijcx oock voor de ge-meynte vanden E.P.C.C.C. met schoone onderwijzinghen, vermaningen, ende vierige gebeden tegen de pest. T Antwerpen by de weduwe I. Cnobbaert Adversa serendo Superand.*
- 25 Eerste druk 24 september 1655, tweede druk 2 september 1664; zie verder noot 24.
- 26 Verschuieren 1954.
- 27 Zie noot 23.
- 28 Noordegraaf /Valk 1996, pp. 227-228.
- 29 Idem, pp. 54-55, 98 en 103.
- 30 Barten 1968, p. 167; Noordegraaf/Valk 1996, p. 234.
- 31 In 1673 is Charles de Lalande woonachtig in Naarden-Vesting, waar hij wordt gearresteerd op verdenking van spionage voor de Fransen. Volgens het proces verbaal was hij sedert acht jaar woonachtig te Naarden en voorheen koopman te Amsterdam. De beschuldiging van spionage volgt uit verwickelingen ten gevolge van zijn functie als tolk: hij beheerste het Frans als moedertaal. Zie hiervoor: Amsterdam, Gemeentearchief, dossier Carel de la Lande.
- 32 Barten 1968, pp. 149-175; Van den Bosch 1997, pp. 343-345.
- 33 Leupen 1998, pp. 63-93.
- 34 Marinus 1995, p. 199; Thijs 1990a, pp. 80-91.
- 35 Van Hoeck 1940, pp. 153-159; Spiertz 1991, p. 92; zie verder paragraaf 7.6.
- 36 Brandsma 1921/1922a, p. 54.
- 37 Brandsma 1922/1923, pp. 58-61.
- 38 De Lezana 1666, p. 905.
- 39 Marinus 1995, p. 192.
- 40 In 1618 richtten ook de jezuïeten een broederschap op onder bescherming van Carolus Borromeus; zie Thijs 1990a, p. 83.
- 41 Op p. 64 verhaalt hij bijvoorbeeld over een scapulierwonder in Attenhoven bij Tienen.
- 42 Op een suffragiabriefje van 16 juli de feestdag van den Scapulier staat de volgende tekst: 'Ick wilde wel / o ziel / dat ghij in dit printjen meer saeght / alsser in is te sien / (al hoewel dat'er veel in te sien is) en dat is den saligen Simon Stock, aen wien het welvast van den H. Scapulier is gegeven geworden. Deze gunste verkreegh hij van de weerdige Moeder Godts Maria Koninginne van hemel en van aerde / en dat tot troost van de levende en tot de lavenisse en verlossinge der overledenen. Siet eens / en siet eens / hoe dat die van het Broederschap, die overleden zijn en noch beswaert waren met eenige schulden / diese in 't ander leven boeten / en daerse boos lijdten, hoe datse / segh ick / haecken en snacken om door de verdiensten van den h. Scapulier uyt die tormenten verlost te worden! Nu worden sij gewaert dat is Dienaren en Dienaressen geweest te zijn van die H. Moeder van Bermhertigheyt : nu komen hun te pas de gebeden / het onthouden van vleesch / de Processien van de H. Scapulier; nu sien sy dat de wercken van deze werelt komente pas in d'andere werelt. Ach / hoe troostigh is 't voor een benaeuwde ziel / in desen uystersten noot de koninginne der hemelen te hebben voor een Vriendinne in den noot.
- Daer wiert eertijts een hert gevonden niet een silver schildeken aen den hals / daer op stont Ego cum Caesaris. Ick behoor den Keyser toe. Draeght / o ziel / den scapulier, en seght: Ego sum Virginis. Ick behoor de H. Maget toe. Die wil ik onder den H. Scapulier dienen mijn heel leven / en die sal my vrijdom en verlossinge geven ex carthag.'
- 43 Marinus 1995, p. 192.
- 44 Zie paragraaf 8.7.
- 45 Brandsma 1921/1922a, p. 74.
- 46 Hier zijn ze zijdelings verwoord, onopvallend en halverwege het boekje op p. 71 (eerste druk p. 80) onder de titel: 'Wat men doen en onderhouden sal, om desen Throon der gratie te genieten.'
- 47 Zie over de paradox tussen wetenschap en religie: Noordegraaf /Valk 1996, pp. 110-115.
- 48 Couvrefchef 1664, p. 29.
- 49 Couvrefchef stond in deze opvatting niet alleen. Het was een algemeen aanvaarde visie van de clerus in de tijd van de Contra-reformatie. Zie hiervoor Thijs 1991, p. 295.
- 50 Couvrefchef 1664, pp. 36-37. Zie over de verschillende visies op medisch handelen: Noordegraaf /Valk 1996, p. 128.
- 51 Het vereren van bepaalde heiligen vanwege bepaalde ziekten verschilde nogal eens, vooral per reguliere orde. Zo wordt bijvoorbeeld door een zekere d'Outreman, een jezuïet, Zef als voorspreker tegen de pest geadviseerd. Zie hierover Thijs 1991, p. 296.
- 52 Reeds in 1626 was te Antwerpen een met dat van Couvrefchef vergelijkbaar boek verschenen met devotionele gebeden en gebruiken van de norbertijn Augustinus Wichmans (Wichmans 1626). Dit is gedetailleerd besproken en toegelicht door Charles Caspers (Caspers 2003a). Een groot deel van de studie van Wichmans wordt in beslag genomen door een overzicht van de heiligen die als voorsprekers tegen de pest konden worden aangeroepen; zie hiervoor Caspers 2003a, pp. 254-255.
- 53 Marinus 1995, p. 191.
- 54 De aanvulling begint op p. 38 met 'Wy lesen in 't 2 Boeck der Koningen [...] en eindigt op p. 50 met '[...] die hunne toevlucht tot hun nemen'.
- 55 Volgens Couvrefchef is de legende opgetekend in 'lib.4. de fide Orthodox 13'. In: Finaldi 2000, pp. 98-101 wordt als de oudste vermelding de kerkgeschiedenis van Eusebius (ca. 325 na Chr.) opgegeven.
- 56 Drijvers 1998, pp. 13-31.
- 57 De Waal 1893, pp. 261-262. In 2000 vormde deze Christusvoorstelling van Abgar, omschreven als 'Mandyllion', het pronkstuk van het paviljoen van de heilige Stoel op de Wereldtentoonstelling te Hannover. Volgens de begeleidende publicatie wordt het nu bewaard in de Redemptoris Mater-kapel in het Vaticaan en is het portret geschilderd op doek (Kemper 2000, p. 22: 'Es wurde mit Tempera-Farben auf Leinwand gemalt, silhouettiert und auf einer kleine Holzplatte (40 cm x 29 cm) befestigt'). Dit hoeft echter De Waal niet tegen te spreken: op het eerste gezicht lijkt het te zijn geschilderd op paneel. Er wordt echter niet in vermeld dat de verering van het beeld werd gecensureerd en afgeschaft. Zie hiervoor: Kemper 2000, pp. 28-31.
- 58 Ibidem.
- 59 De verering van het *Vera Icon* is een traditie die was overgeleverd uit de late Middeleeuwen.

- Uit het einde van de vijftiende eeuw is onder meer een afbeelding van het ware gezicht van Christus bekend, die zich bevindt in de Oude Kerk in Amsterdam. De afbeelding kwam te voorschijn bij een restauratie van het gewelf. Het gaat om een houtsnede geplakt op een houten ondergrond op een van de gewelfschotels. Zie hierover: Wegener Sleeswijk 1970, p. 22, fig. 26; Baart 1995, p. 93; zie ook: Knipping 1939, dl. 2, p. 5.
- 60 Rogier 1947, dl. 2, p. 142.
- 61 Meischke 1980, p. 20; De Wolf 1970, p. 283; Van Rijckevorsel 1887, pp. 41-51.
- 62 Meischke 1980, pp. 56-57 en 162-163; Dijkstra/Dirkse/Smits 2002, pp. 340-341.
- 63 Hollstein 1949, p. 3.
- 64 Thieme-Becker, dl. 22, p. 193.
- 65 Kirschbaum/Braunfels 1994, dl. 5, pp. 135-136.
- 66 De karmeliet De Lezana (1666, pp. 881-883) schrijft hierover: 'Het XXXVII. Capittel. Van de kercke der Carmeliten binnen Antwerpen, en van de mirakelen van de H. Anna en andere. [...] [beschrijving van de kerk, p. 882 ...] Aen de zuytzyde neffens het ocksael is oock een portael van swerten toet-steen met witte marmeren pilaren [...], waer neffens is ghestelt het miraculeus beelt van den H. Anastasius Patroon tegen alle tooverye, en besetene menschen: welck beeldt tot Roomen gheschildert is nae het eerste beeldt dat de oude Christenen over veel hondert jaren hebben nae sijn hoofd gheschildert, 't welck veel groote mirakelen ghedaen heeft.' Ieper 1899, pp. 36-37: 'Pater Petrus Wammers [nam] beeltenis [van Anastasius uit Rome] met zich mee en plaatste ze, in 1640, in de Carmelietenkerk te Antwerpen, waar zij, zonder het minste versiersel, aan de muur vastgemaakt was. Dit belette echter den buitengewonen toeloop der geloovigen niet: de genezingen, gunsten en weldaden, door de voorspraak van den machtigen dienaar Gods bekomen, waren zoo talrijk, dat het volk van alle kanten offergiften en almoezen bracht, missen deed lezen, om den heilige te vereeren' (met dank aan A.K.L. Thijs die mij op deze passages wees).
- 67 Aan het begin van twintigste eeuw werd in Straubing te Beieren het graf geopend van gravin Maria Francisca Teresia Catharina Kleinau, geboren baronesse Kökin (†1721). Van haar lijk restte enkel stof en beenderen, het scapulier was echter ongeschonden gebleven. Omdat mag worden verondersteld dat zij ook andere (zijden) gewaden droeg, waarvan echter niets was overgebleven, werd het aantreffen van het ongeschonden scapulier bij de opening van het graf als een wonder beschouwd. Aan de ene zijde van dit scapulier uit 1721 was Maria afgebeeld, aan de ander zijde het hoofd van de Anastasius. Zie hierover: Brandsma 1921/1922b, pp. 55-56. De plaats Straubing was van 1879 tot en met 1897 met de kloosters van Boxmeer en Zenderen verbonden en maakte deel uit van de Duits/Nederlandse karmelietenprovincie (met dank aan A. Jacobs).
- 68 Met het 'tweede H. Consili van Tieenen' wordt het tweede concilie van Nicaea (787) bedoeld, waar zijn verering is bekrachtigd. Anastasius was tevens patroon van de goudsmiden en werd vereerd tegen bezetenheid en hoofdpijn.
- 69 De Bont 1891, pp. 65-66.
- 70 Vincentius Stalpaert van der Wiele was de oprichter van de statie van de Nederduitse ongeschoeide karmelieten in Leiden. Over hem zijn diverse bijdragen verschenen in de *Bijdragen voor het Bisdom Haarlem (BBH)*; zie onder andere: Frenay 1875, pp. 173-181 en Frenay 1878, pp. 210-211.
- 71 Petrus a Matre Dei, ofwel Abraham Bertius, was de zoon van de Leidse hoogleraar en predikant Petrus Bertius. Hij keerde in 1654 terug naar Leiden om Stalpart van der Wiele in zijn ambt van priester bij te staan. Zie hiervoor: Frenay 1876, pp. 164-179.
- 72 Frenay 1876, p. 179: 'Op 6 december 1654 schrijft Petrus Bertius op de ommezijde van zijn trouwboek "Le noms, & Surnoms de ceux [et celle]s, [qui ont] este reçu au St. Scapulaire [e dela St] Vierge"; maar vreemd is het evenwel, dat het bij dat eerste geval gebleven is, ja! dat hij zelfs het opschrift gedeeltelijk weder heeft doorgehaald en veranderd in [...]. Het waarschijnlijkste komt mij voor, dat hij voor deze broederschap een afzonderlijk boek zal hebben aangelegd, hetwelk verloren zal zijn geraakt.' Toeval of niet, 6 december 1654 kan niet lang zijn nadat Couvrefchef de broederschaapsboekjes naar Leiden heeft gezonden, een reden temeer om aan te nemen dat de leden van de broederschap van Carolus Borromaeus ook het scapulier ontvingen.
- 73 Volgens Barten werd deze houding afgekeurd door Rome. Zie hiervoor: Barten 1968, pp. 159-160. Hij was echter niet de enige priester die zo omging met zijn naderende dood ten gevolge van de pest. Zie Frijhoff 1968, pp. 159-160.
- 74 Couvrefchef 1664, pp. 49-50.
- 75 Margry 1997a, pp. 442-454; Margry 1995, pp. 90-100; zie ook: Staal/Wingens 1997, pp. 103-126.
- 76 Volgens deze legende zou een schipper uit de buurt van Alkmaar tijdens een storm hebben beloofd om, bij behouden terugkomst, een Mariakapel te bouwen. Ongedeerd keerde hij uiteindelijk terug en tezelfdertijd vond een jongen een houten Mariabeeld. Toen de jongen dit beeld meenam en aan zijn moeder gaf, keerde het beeld uit zichzelf terug naar waar het gevonden was. Dit was een goddelijke aanwijzing ten teken dat daar de door de schipper beloofde kapel moest worden gebouwd. Zie hiervoor: Margry 1997a, p. 445; Margry 1995, p. 91.
- 77 Volgens andere versies waren de beelden afkomstig van Elisabeth van Thüringen, de moeder van Sophia (zie hiervoor Van Herwaarden 1997, p. 379).
- 78 'Dat klooster / is oock vereert geweest / met een miraculeus Lievevrouwe beelt / het welck Vrouw Machtild, Huysvrouwe van Florentius den 4 Graef van Hollant en Zeelant, hadde ontfangen / met noch 2 andere beelden van Sophia'. De wonderen ('Beelt miraculen') hierover zijn volgens Couvrefchef (1664, p. 92) beschreven door 'Joannes Gillemans in Sanctorum Novali M.S.', een boek dat mij onbekend is; 'Ferolus Locrius in Maria Augusta 1.2.c.30' [De Locre 1608]; 'De wonderen van dese drie beelden sijn beschreven door ... Justus Lipsius in Virgin. Hallersi c.3' [Lipsius 1604] en 'Bronsinus com. 15. annas in het jaar 1405, num. 12.' [onbekend]. De 'mirakelen' zijn volgens Couvrefchef (p. 95) tevens beschreven door 'Augustinus Wichmans, abt in Tongerlo in sijn Brabantia Mariana' [Wichmans 1632], maar 'Noch overvloedelijcker beschrijft dit Iacobus Compaygnon. In historia admirandae imaginis Beata Dei Genitricis Maria de consolatione c.22' [onbekend].
- 79 Het boek verscheen in het Latijn en werd door Petrus Wemmers in 1666 vertaald in het Nederlands onder de titel *Chronycke en clare bewysinghe van den oorspronck, voortganck, levens der heylighen, stichtingen, verwoestingen des cloosters en andere veranderinghen van d'Orden der Heyligher Maghet Maria des Berghs Carmeli*, uitgegeven te Antwerpen door Cornelis Woons: 'In 't iaer 1249. heeft den Edelen heer Simon van Haerlem, Ridder een Clooster ghebouwt voor de Religieusen van de Alderheylichste Maghet Maria des berchs Carmeli, als betuyght Ioannes Geerbrand van Leyden lib.23.Cap.3. en Paleanidorus, alwaer oock twee Religieusen gheweest sijn die met den H. Ludovicus uyt den Bergh Carmelus ghecomen waren. In dit Clooster is oock gheweest een van die beelden die de H. Elizabeth aen hare dochter Sophia ghelaten hadde, die altemael seer mirakeleus gheweest sijn, want een is tot Halle by Brussel ghebleven, een tot Vilvorden, in 't Vrouwe Clooster der Carmeliten, en een te Gravesande, en soo soommighe willen gheloooven, is dat beelt van Haerlem te Brussel op de Savel aenghecomen in een schip, dit Clooster is seer schoon en groot gheweest, en heeft veel treffelijcke mannen ghehad' (De Lezana 1666, p. 473).
- 80 Paludanus was rector magnificus in Leuven en pastoor van de St.-Peterskerk aldaar. Hij genoot de eer als bisschop te zijn voorgedragen voor het bisdom van Antwerpen en Den Bosch, iets wat hij volgens Couvrefchef nederig heeft geweigerd.
- 81 Van Herwaarden 1997, p. 379.
- 82 Speet 1998a, p. 397; zie voor een uitgebreide bespreking van de geschiedenis van het beeld te Haarlem: Brandsma 1921/1922c, pp. 193-197, 217-222 en 241-245.
- 83 Caspers 2003a, pp. 265-266.
- 84 Noordegraaf legt een verband tussen de pestjaren en de talrijke voorstellingen van pestheiligen en het verhaal van Mozes en de koperen slang in de beeldende kunst. Zie hiervoor Noordegraaf/Valk 1996, pp. 165-167. Zie verder over de pest in de beeldende kunst: Dequeker 1999, pp. 321-326.
- 85 Couvrefchef 1664, p. 55
- 86 Zie paragraaf 10.3. Hier wordt mogelijk een prent bedoeld, afb. 10.14, die werd uitgegeven door Frederik de Wit (1637-1700). De prent was dan waarschijnlijk al in 1664 bekend en niet gedateerd 1690, zoals vermeld wordt in Staal/Wingens 1997, pp. 105-106.
- 87 Jacob de Wit beschreef in de achttiende eeuw een groot crucifix in de Antwerpse karmelietenkerk, omgeven door engelen die hun wenende ogen naar de *Arma Christi* in hun handen gericht houden; Knipping 1939, dl. 2, p. 277.
- 88 In alle hieronder vermelde artikelen worden de prentjes toegeschreven aan Van Diepenbeeck. Naast deze reeks ontwierp Van Diepenbeeck nog andere prentjes voor de orde, waaronder een prentserie van de ordeheiligen. De hier behandelde mirakelprentjes zijn, gezien de overeenkomstige barokke stijl, uit hetzelfde atelier afkomstig. Deze mirakelprentjes van Van Diepenbeeck zijn evenals overige devotieprentjes van zijn hand, te vinden in het archief van de paters karmelieten te Boxmeer in

- het dossier 'Van Diepenbeke'. Erbij geschreven staat: 'van de meeste van de volgende gravures zijn de koperplaten aanwezig in het Nederl. Carm. Instituut te Merkelbeek. Oorspronkelijk via Boxmeer waarschijnlijk uit de karmel van Antwerpen, in elk geval samen met het provinciaal archief hiernaar overgebracht.'
- 89 *Vita Seraphicae Virginis S. Mariae Magdalena De Pazzis Florentinae Ordinis B.V. Mariae De Monte Carmelo Regularis Observantiae Iconibus Expressa*, zonder jaar. Volgens Brandsma ontving het echtpaar reeds in 1655, drie jaar na de stichting van het klooster, het scapulier ten teken dat zij in de broederschap waren opgenomen; Brandsma 1921/1922a, pp. 74-75.
- 90 In het 'Van Diepenbeke-dossier' te Boxmeer bevindt zich een artikel van pater Guido Schuttenbeld, dat afkomstig is uit een zogenoemd 'braderie-nummer'. De titel ervan luidt: 'De edele kunst van een glasblazer. Glas-in-lood-ramen klooster Boxmeer waarschijnlijk ontworpen door Abraham van Diepenbeke.' Hierin worden de betrekkingen tussen Van Diepenbeek en Boxmeer geschetst, waaronder de banden tussen de schilder en de familie Van den Bergh. Schuttenbeld veronderstelt dat Van Diepenbeek de ontwerper van de ramen is geweest en baseert zich daarbij op diverse bronnen. Zie verder voor de ramen en het verhaal erachter: <http://www.boxmeer.info/karmelietenklooster/>.
- 91 Deze werken naar Van Diepenbeek voor de karmelieten worden niet vermeld in Vlieghe 2000, pp. 53-83. Over het prentenboek van de Maria Magdalena de Pazzi schrijft Schuttenbeld dat het werd vervaardigd in opdracht van Vlaamse karmelieten en werd opgedragen aan Béatrice de Cusance, zuster van gravin Magdaleine de Cusance. Dit feit wordt echter niet gestaafd door de titelpagina van het betreffende werk. In hoeverre er banden bestonden tussen Antwerpen en Boxmeer verdient nadere studie, onder andere om deze gegevens te verifiëren.
- 92 Zie onder meer Brandsma 1921/1922a, pp. 51-54 en 74-81; A.B. 1915/1916, pp. 146-147; zie verder Spaans 2003, pp. 33-34; Knippenberg 1982, dl. 1, pp. 29-34.
- 93 Brandsma 1921/1922a, p. 54.
- 94 A.B. 1915/1916, pp. 226-228.
- 95 Brandsma 1915/1916, pp. 248-250.
- 96 Brandsma 1918/1919, pp. 55-57.
- 97 Idem, pp. 89-91.
- 98 Brandsma 1918/1919, pp. 177-180.
- 99 Zie hiervoor onder meer Weiler 2000, pp. 315-341; Gielis 2004, pp. 87-90.
- 100 Baudouin 1985, pp. 154-155.
- 101 Idem, p. 156.
- 102 Hoppenbrouwers 1996, p. 86.
- 103 Baudouin 1985, pp. 163-164.
- 104 Ook Augustinus Wichmans maakte een onderscheid tussen wat, volgens hem, christelijk is en wat bijgelovig; zie Caspers 2003a, p. 267. Zie verder bijvoorbeeld afb. 6.63, een afbeelding van het wonderdoende brood door Nicolaas van Tolentijn (paragraaf 6.8), als een voorbeeld van volksdevotie bij de augustijnen.
- 105 Thijs 1990a, pp. 208-211.
- 106 Deurloo 1998, pp. 267-279.
- 107 Kronenburg 1904-1914. Welke bronnen hij precies citeert, is niet meer te achterhalen.
- 108 Kronenburg 1904-1914, dl. 8, p. 111.
- 109 Idem, p. 113; Brandsma 1921-1922a, p. 77
- 110 Kronenburg 1904-1914, dl. 8, p. 113.
- 111 Caspers 2003a, p. 271, veronderstelt dat de fixatie op amuletten in de loop van de achttiende eeuw afnam. Wat betreft devotieprenten gaat deze veronderstelling mijns inziens niet op. De bloeitijd van dubieuze devotionalia nam juist een aanvang in de tweede helft van de zeventiende eeuw en nam wellicht iets af in de tweede helft van de achttiende eeuw. Omstreeks 1800 is een algehele breuk zichtbaar die mede ontstond onder invloed van de kloosterpolitiek van de Habsburgers en Napoleon. Het inzetten van devotieprenten bij het verlenen van de sacramenten en bij het sterven, ging in de negentiende eeuw onverminderd voort.
- 112 Deze goedkeuring is opgenomen in de tweede druk op p. 16.
- 113 Noordegraaf/Valk 1996, pp. 43, 54-55 en 233-234.
- IX PRENTEN EN DEVOTIONALIA TER VERERING EN ALS DECORATIE
- 1 Zie hiervoor ook Caspers 2003 en Nissen 2003.
- 2 Utrecht, MCC inv.nr. BMH Warm h92D8. Zeer waarschijnlijk afkomstig uit 'Den Hoeck', f. 140-143.
- 3 Jo Spaans refereert aan een medeklopje Giertgen Dirksdochter die op straat altijd de rozenkrans in de hand had; Spaans 2003, p. 33.
- 4 Zie hiervoor tevens Duval 1988 en Deblon/Janssen 1990.
- 5 Korsten 1736, pp. 9-10.
- 6 Idem, p. 10: 'Men laet ook weten dat de Beeldekens die op het Billet stean gewyt syn, en daerom in Eere gehouden, ook dikmaels gekust sullen worden. Dit billet sal men in doods noot als een Schild tegen den duyvel op de borst van den stervende leggen, ende naer de dood by hem laeten, als eenen Schyn voor God op te wysen. Die syn Billiet verloren heeft, sal sorgen dat hy een ander krygt, dan alle de Broeders en Susters, al konnen sy ook niet lesen ofte ook de Kinderen, moeten tot dien eynde een gewyt Billiet by haer hebben. De Ouders mogen ook haere kleyne kinders laten inschryven, als sy voor alle (soo sy nog niet bidden konnen) de gewoonelycke Roosenkransen, oft een Misse laten lesen.'
- 7 Idem, pp. 19-20: 'Gebedt Om voor het Broederschaps Beeldekens te spreken. Uyt den binnensten grond myns herte kusse ende groet ik UH. geweyt Beeldekens, ô alderliefste Maget *Maria*: en begeere u sulken Trouw Liefde en eer te bewysen, als uwen Soetsten *Jesu* op der Aerden u betoont heeft, en gelyk hy u met syn armkens omhelst, en u met kindelyke liefde en genegentheyd gevleyt, alsoo begeere ik ook uyt trouwhertige liefde u te ontfangen, en naer al myn vermogen uyt grond myns herten te beminnen. O Trouwhertige Moeder, ik bidde u gelieft myne Ziele met u genadige Armen te ontfangen, en aen u Moederlyk Hert en Aengesigt te drucken, gelyk gy op dit Beeldekens van *Jesus* ontfangt, en aen u hert en aengesicht druckt. Ik drage een besondere Aendagt en liefde tot dit u Beeldekens, en verby my dat selve aen te schouwen, en te kusse. Soo lang als ik leven sal, wil ik dat selve als een gewyd Beeld aen myn liefste Moeder *Maria* met Aendagt vereeren,
- en als ik sterve wil dat 't selve op myn hert sal liggen, en naer myn dood met 't selve begraven sal worden. Dit liefste geweyt Beeldekens sal myn Schild syn in mynen laetsten Noot, op dat die vergiftige pylen van Satan myn hert niet bereoeren, noch door dringen en mogen. Ik wil ook dit H. Beeldekens en om die reden met my in 't graf nemen, om daer door te bewysen dat ik in de Liefde van *Maria* geleefd hebbe, en daer in gestorven ben, ende in der Eeuwighyde daer in begeer te verblyven. Jae voor Gods Oordeel verlange ik dit Beeldekens te dragen, en aen mynen Rechter Christo te toonen, op dat hy mag sien dat ik syns liefste Moeders kind ben ende daer door by hem genade mag verwerven. Tot een teeken en bekragting, als ook om dit te verwerven, geef ik voor het leste aen dit myns *Jesus* en *Maria* Beeldekens van Hertent twee kuskens, seggende: O JESU en MARIA u kusse ik en bidde ook ootmoedelyk, bewaerd my nu genaediglyk, Amen.'
- 8 Idem, pp. 21-22: 'EEN LIEFFELYK GEBED *Tot JESUM in de Armen syns Moeders MARIA*. Alderliefsten JESU, ik begroette U in de alderliefsten Armen uws weerdige Moeder ende bewyse met oetmoedige Eerbiedinge myns herten schuldige reverentie. Ik bidde u maect my weerdig dat ik u mynen sondigen mond mag kussen, ende door sulcken kus met myn hert in u liefde ontsteken, als ik aensien u lief Beeldekens, komt my in de gedachten, met wat lieffelykheyd gy u Weerde Moeder hebt in u Kindsheyd omhelst en gevlyt. O dat ik ook weerdig mocht zyn van u soo vriendelyk te ontfangen, ende aen u alderliefste Herte en Aensigt gedrukt te worden. O aldersoetsten JESU om de Liefde van u liefste Moeder, drukt myn sondig Hert aen uw gebenedyd Herteken. Met beyde myn armen der liefde ontfange ik en drucke u niet alleen aen myn Borst, maer ook tot in myn Herte. In dit myn hert gelieft altyd te verblyven, ende daer in als een sagt Roosen-Bedde te rusten. O beminden JESU verblyft daer altyd in, en laet my niet meer van u gescheyde worden. Woont dog besonder in myn hert ende behoed dat voor alle anveenginge des boosen Vyands. Om dit te verwerven wil ik u H. Beeldekens naer myn dood op myn borst liggende behouden; ja als het mogelyk waer, gants myn Hert indrucken, met sekeren troost dat gy myn angstig Hert door de kragt van dit gewyt Beeldekens besondere Siekte verleenen, en my in myne dood een besondere genaede en troost vergunnen sult. Om dit te verwerven kus ik nog eens met hertelyke Affectie uw Beeldekens, beveel myn leven en dood in uwe Goddelyke Protectie, en bewaeringe Amen.'
- 9 Nijmegen, Universiteitsbibliotheek, uitgegeven door Hieronymus Verdussen, Antwerpen 1711.
- 10 De afbeeldingen op de biljetten stemmen niet overeen met de afbeeldingen in de broederschapsboekjes, voorzover deze daarin zijn aangetroffen.
- 11 Beekman deed zijn uitgeverij op 1 mei 1776 over aan F.J. van Tetroode (zie Leuven 1951, p. 65).
- 12 De meeste boekjes bevatten approbaties uit 1699 en 1711.
- 13 Zie voor de diverse soorten van devotionalia: Knippenberg 1985.
- 14 Stam 1982; Knippenberg 1990; Spaans 2003; Toussaint 2005, p. 153.
- 15 Van Vlijmen 1982; Caron 1982; Verheggen

- 1998b, p. 28.
- 16 Ackermans 2003, p. 407.
- 17 Hogenstein 1995, pp. 12-13.
- 18 Koldewij 2000, pp. 233-234; Somers Cocks 1980, pp. 6-9; Lightbown 1992, pp. 526-528; Knippenberg 1980, dl. 1, pp. 11-28 en dl. 2, pp. 107-119; Schulten 1975.
- 19 Schulten 1975, pp. 164-165 en 191 (afb. 32 en 33); Stam 1982, p. 25.
- 20 Verheggen 1998b, p. 23.
- 21 Idem, pp. 28-30.
- 22 De Meijer 1997, afb. 4; met dank aan Robert Schillemans.
- 23 Van der Coelen 1998, pp. 281-282.
- 24 Ainsworth/Martens 1994-1995, p. 55 (afb. 66 en 82) en p. 133.
- 25 Enkele voorbeelden daarvan bevinden zich in Utrecht in het Museum Catharijneconvent.
- 26 Het betreft hier een langdurig bruikleen van het Museum Catharijneconvent te Utrecht. Met dank aan Arno van Os.
- 27 Volgens de beschrijving in Meertens 1943, pp. 107 en 149 (nt. 246) zijn nog steeds wapens aanwezig in het Hof van de handboog te Goes waaronder dat van de Nardusbloem, die hier vanaf 1626 vergaderde. Ze zijn gebeiteld boven de deur. Het wapenschild dat door hem wordt toegeschreven aan de 'Nardusbloem' komt hiermee overeen en wordt als volgt omschreven: 'Dit bestaat uit een ruit, waarvan het schild in twee gelijke delen verdeeld is, de linkerhelft van zilver, de rechter van goud. De rechterzijde heeft drie blauwe, schuins naar de linkerkant afdalende balken, de linkerzijde twee rode dijen boven elkaar. Het schild is gekroond met een groene krans, bestoken met blauwe nardusbloemen' (met dank aan Jos Koldewij).
- 28 Dijkstra/Dirkse/Smits 2002, pp. 59-61.
- 29 Meertens 1943, pp. 107 en 149 (nt. 252): hier noteert Meertens het volgende over het Rekeningboek der kamer dat zich nu zou moeten bevinden in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. 'De eerste blz. is versierd met een afbeelding van de patrones der kamer, gekleed in een wit en hemelsblauw gewaad (de kleuren van het huis van Beieren!), op een veld, bezaaid met nardusbloemen. In de rechterhand houdt zij een gouden drinkschaal met drie nardusbloemen, in de linker het deksel daarvan. Haar hoofd is gekroond met een krans van dezelfde bloemen, en omringd met een aureool. Terzijden, op een uitgerold blad, staan de woorden 'met gantsher (sic) herten'. In de Koninklijke Bibliotheek bevindt zich momenteel echter alleen een afschrift van de statuten van de kamer uit 1577 met de signatuur 78 C 66. Hierin bevindt zich geen afbeelding van Maria Magdalena, wel bevat dit handschrift twee tekeningen, één met het wapen van 'De Nardusbloem' en één van een vaas met nardusbloemen (met dank aan Ed van der Vlist).
- 30 Wüstefeld 1993, p. 79.
- 31 Nicolaas Lauwers leefde van 1600-1652. Voor de afbeelding van Wierix zie: Mauquoy-Hendrickx 1978-1983, dl. II, p. 207, nr. 1149; Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004, dl. 64 (part 6), pp. 154-158, afb. 1283.
- 32 Mededeling van M. Monteiro. Zie verder: Monteiro 1996, pp. 226-228.
- 33 Pijzel-Dommisse 2000, pp. 180-246. Met dank aan Jet Pijzel-Dommisse.
- 34 Idem, pp. 239-241.
- 35 Dreesmann 2002, p. 246. In de catalogus wordt verwezen naar: Hervouët/ Bruneau 1986, fig. 11.34, 11.35, 11.37 en 11.40. Het is ook mogelijk dat de afbeeldingen er pas later zijn opgeschilderd in de Nederlanden.
- 36 Van Heurck 1930, p. 97 beeldt een bord uit dezelfde serie af met de afbeelding van St. Paulus, evenals Knipping 1939, dl. 2, pp. 301.
- 37 Westerink 1992, pp. 44-65; Beijne/Van Dael/Van den Hout 1993, i.h.b. Beijne 1993, pp. 60-64.
- 38 Kootte 1991.
- 39 Een zeldzaam voorbeeld van religieus stucwerk is bijvoorbeeld bewaard in het refugiehuis Mariënhage te 's-Hertogenbosch. Op de schoorsteenboezems van de tuinkamer en een kamer op de eerste verdieping zijn de martelwerktuigen van Christus en een medaillon met vanitassymbolen in de kalk gemodelleerd. De decoraties zijn te dateren in 1842. De woning was toen in gebruik als pastorie. Zie hiervoor: Boekwilt 1993, pp. 57-58.
- 40 Pluis 1998, pp. 359-361; Gierveld 2002 bespreekt enkele tegels met de afbeeldingen van Agnes en Antonius abt.
- 41 Pluis 1998, pp. 594-596; Zijp 1982b, p. 45.
- 42 Zie voor een overzicht: Knippenberg 1980.
- 43 Zie paragraaf 0.6 en 1.1.
- 44 Zie over eet- en slikprentjes: Knippenberg 1980, dl. 1, p. 6, en Goessen 1983, p. 17.
- 45 Zie over zegenformulieren: Knippenberg 1980, dl. 1, pp. 105-120.
- X DEVOTIEPRENTEN UIT DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN
- 1 Thijs 1993, pp. 63-64.
- 2 De correspondentie van Plantijn werd voor het eerst opgenomen in Rooses 1888, pp. 277-288. Deze komt uitvoeriger aan de orde in Wadell 1980, Wadell 1985 en Mauquoy-Hendrickx 1976, pp. 28-64.
- 3 Leeftang/Luijten 2003, pp. 38-39.
- 4 Wadell 1985, p. 16.
- 5 Waarschijnlijk doelde hij hiermee op het merendeel van de Passeri-tekeningen. Slechts veertien hiervan dragen zijn signatuur. De oorspronkelijke modellen worden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel; een aantal bleken te zijn vervangen door ontwerpen van Maarten de Vos. Volgens Wadell (1985) werd Passeri's naam afgeschuurd van latere edities van de koperplaten (pp. 18-19). Zij schrijft de ontwerp tekeningen gedeeltelijk toe aan Giovanni Battista Fiammeri (p. 20). Uiteindelijk zijn de meeste ontwerpen toch gegraveerd naar de voorbeelden van Passeri en slechts enkele vervaardigd naar inventies van Maarten de Vos.
- 6 Zie Rooses 1888, p. 278.
- 7 Ook Jacob Matham vervaardigde een gravure naar dit schilderij. Zie hiervoor: Leeftang/Luijten 2003, pp. 282-283.
- 8 Leeftang/Luyten 2003, p. 21: 'Het Haarlemse prentbedrijf kreeg pas een overwegend katholieke signatuur toen Matham de productie ging leiden; onder Goltzius hadden profane voorstellingen de overhand boven werken met een religieus karakter'.
- 9 Leeftang/Luyten 2003, p. 310, noot 71; zie ook paragraaf 1.1 en 1.6.
- 10 Knipping 1939, dl. 1, pp. 85-85.
- 11 Staal/Wingens 1997, pp. 178-184.
- 12 Idem, pp. 15 en 110. Het is niet duidelijk wie dit prentje heeft gegraveerd, Crispijn de Passe I (1564-1637) of zijn zoon Crispijn de Passe II (1594-1670). Zie voor verdere gegevens: Veldman 2001.
- 13 Dirkse 2001, pp. 167-189.
- 14 Pieter Soutman werd geboren te Haarlem. In 1620 verhuisde hij naar Antwerpen om daar in de leer te gaan bij Rubens. Via Polen, waar hij in 1624 als schilder aan het Poolse hof werkzaam was, keerde hij in 1628 terug naar Haarlem. Daar ging hij werken in het atelier van Jacob Matham.
- 15 Dirkse 2001, pp. 158-166.
- 16 Heynen 1950, pp. 381-400.
- 17 Roethlisberger 1993, dl. 1, pp. 171-184, in het bijzonder pp. 171-172.
- 18 Idem, p. 381 en dl. 2, nr. 866. Zie voor een vrijwel identiek laatmiddeleeuws voorbeeld onder meer De Kreek 1986, p. 27.
- 19 Van der Coelen 1998, p. 173; Leuven 1951, p. 59.
- 20 Wijnman 1929, pp. 233-243; Lehmann-Haupt 1975, pp. 274-306; Van Thiel 1978, pp. 7-42. Het leven en de werken van Christoffel I van Sichem worden behandeld in: Forster 1985. Hollstein/Boon 1983, geeft een goed overzicht van de productie en het (her)gebruik van prenten van Van Sichem I, II en III.
- 21 Van der Coelen 1998, p. 174; Hollstein, dl. 27, p. 51.
- 22 Lehmann-Haupt veronderstelt dat hij ook eigen ontwerpen in 't *Schat der zielen* opnam (Lehmann-Haupt 1975, pp. 291-292). Ik heb daar echter geen aanwijzingen voor gevonden.
- 23 Van der Coelen 1998, pp. 173-177.
- 24 Weitenberg 2001, pp. 136-137, 140-141 en 145. De meeste van deze houtsneden zijn te vinden in de Universiteitsbibliotheek van de UVA in Amsterdam. Van der Coelen 1998, p. 176.
- 25 Van der Coelen 1998, pp. 177 en 245-246.
- 26 Bijvoorbeeld de in het Rijksmuseum Amsterdam bewaarde houtsnede *Ecce Homo*, toegeschreven aan Cornelis Antonisz. (werkzaam 1527-1553), die aan het begin van de zeventiende eeuw opnieuw werd uitgegeven door Cornelis Dircksz. Cool. Zie hiervoor: De Meyer 1962, pp. 34 en 112-113.
- 27 Leiden, Universiteitsbibliotheek, collectie Prentenkabinet, plakboek 2004-P-44. In het MCC bevinden zich 35 schriftjes vol religieuze grafiek waaronder veel ingeplakte devotieprentjes. De schriftjes bevatten gemiddeld 85 pagina's en meten 20,5 x 17 cm; inv.nrs. ABM dp5471 tot en met 5505.
- 28 De Meyer 1962, pp. 71, 124-125, 278-279 en 603-604.
- 29 Zie voor deze kloppes: Leuven 1951, p. 30; Monteiro 1996, pp. 85-86; Van Heel/Knipping 1941, p. 155. Zie ook paragraaf 7.8.
- 30 Leuven 1951, p. 14.
- 31 Staal/Wingens 1997, pp. 105-106; Bertrand 1980, p. 17.
- 32 Zie voor vergelijkbare gravures gesigneerd door Alexander Voet: Hollstein/Schuckman 1993a, pp. 36-42.
- 33 Werner/Herweijer 1994, p. 12. Zie voor een overzicht van het werk dat is uitgegeven door Frederik de Wit: Hollstein/Schuckman 1999.
- 34 Margry 1999, pp. 442-454; Heiloo 1995, pp. 90-100. Zie ook: Staal/Wingens 1997, pp. 103-126.
- 35 Thijs 1990b, p. 108.
- 36 Staal/Wingens 1997, pp. 107-108.

- 37 Thijs 1993, p. 134, noot 171: 'De vrees van Cecilia Wierix was dat Jan Baptist Barbé te veel exemplaren zou afdrukken van de platen die hij van haar had.'
- 38 In 2001 werd deze collectie beschreven door Paul Begheyn SJ (Begheyn 2001, pp. 192-204). Hierin suggereert hij dat de koperplaten wellicht via omzwervingen in de Zuidelijke Nederlanden in de negentiende eeuw zijn beland te Amsterdam via jezuiteten. Zie ook Begheyn/Verheggen 2001, p. 10 en paragraaf 2.16.
- 39 De tijd waarop de prenten werden ingepakt en opgeborgen, rond 1840, valt samen met het einde van de kopergravure-industrie. Met de opkomst van nieuwe druktechnieken als lithografie en staalgravure hadden de koperplaten afgedaan.
- 40 Met dank aan Jan van der Waals, die mij hierop attendeerde. Dorren/Verhoeven 1994, pp. 235-273, i.h.b. pp. 262-271.
- 41 Van Tiggelen 1981, pp. 162-165; Schuur 1982, p. 116.
- 42 De Meyer 1962.
- 43 Rooijakkers 1994, pp. 594-599; Van den Berg/Rooijakkers 1990, pp. 254-309.
- 44 Van den Berg/Rooijakkers 1990, p. 257.
- 45 Rooijakkers 1994, p. 597.
- 46 Van den Berg/Rooijakkers 1990, p. 263.
- 47 Snyders/Van Schoor 1629 (eerste druk 1626); zie ook paragraaf 4.2.
- 48 Thijs 1993, p. 104.
- 49 Hogenstijn 1981, p. 103.
- 50 Idem, p. 104; Van Schaik 2003, p. 48.
- 51 Hogenstijn 1998, p. 27.
- 52 De Lat 1724.
- 53 Deventer 1990, z.p.
- 54 Jacob Keyzer was als jongeman van Amsterdam naar Almelo verhuisd.
- 55 G.A. Deventer, Boedelinventarissen 141-h, ff. 193-204; met dank aan mr. H.J. Nalis, archivaris te Deventer, die mij deze archiefgegevens ter beschikking stelde. Martinus van Doorninck was schepen. Een deel van het jaar 1757 fungeerde hij als burgemeester en was toen onder meer belast met de voluntaire jurisdictie, zodat hij ook boedelinventarissen opmaakte.
- 56 Over zijn eerste huwelijk is verder niets bekend. Hij kreeg met haar drie kinderen: Henrica, geboren 28 oktober 1749, Joannes Franciscus, geboren 19 augustus 1752, en een derde kind dat niet wordt vermeld in het katholieke doopboek maar wel in de boedelscheiding.
- 57 Onder de titel De Graflegging van Christus wordt een gelijkend anoniem schilderij bewaard te Lessines, dat gedateerd is in de zestiende eeuw (Vandenbroeck 1994, pp. 70 en 227). Qua compositie hetzelfde is een schilderij toegeschreven aan Abraham Bloemaert (en atelier), De bewening van Christus, ca. 1625, Utrecht, MCC, inv.nr. RMCC s136; zie Dirkse 2002, p. 196; Dijkstra/Dirkse/Smits 2002, p. 178. Dit schilderij wordt beschouwd als een kopie naar het schilderij in Museum Boijmans Van Beuningen (Dirkse 2002, p. 196).
- 58 Niet alle genoemde heiligen worden heden ten dage nog als bisschop geaccepteerd, bijvoorbeeld Gregorius, Lebuïnus en Marcellinus niet, van sommige bisschoppen wordt het bestaan inmiddels in twijfel getrokken; zie hierover Molenaar/Abbinck 1995, pp. 93-94.
- 59 Hogenstijn 1995.
- 60 Roethlisberger 1993, pp. 281-288; Dirkse 2001, pp. 163 en 237.
- 61 Kiesel 1969.
- 62 Idem, p. 400.
- 63 Idem, p. 251.
- 64 Staal/Wingens 1997, pp. 110-111.
- 65 Deventer, correspondentie Th. Clemens 82 W 290 betr. Katholieke kerkboeken.
- 66 Scheen 1969-1970, dl. 1, p. 672.
- 67 Thijs 1990b; Verheggen 2005b.
- 68 Van Heurck 1930, p. 88.
- 69 Thijs verwijst naar een bedevaartprentje uit Neerkant (Thijs 1993, p. 41). Hierover heb ik echter verder geen gegevens kunnen vinden.
- 70 Lijten 2000, pp. 662-664.
- 71 Zie ook het prentje van de O.L. Vrouwe van Maastricht met de tekst uit het Heilige Land, paragraaf 6.8.
- 72 Verspaandonk 1975, pp. 100 en 265. Hij beschrijft hier een bedrukt prentje uit 1743. In particuliere collecties is echter een aantal oudere overgeleverd, waarvan de oudste dateert van circa 1730.
- 73 Van der Heijden 1947, p. 95.
- 74 Van Heel 1941, p. 194.
- 75 'Op heden den 9 november 1794 heb ik Ytje Annes het H. Sacrament des Vormsels ontvangen, en de naam Maria bekomen, in de kerk van de Eerwaarde Paters Minderbroeders, binnen Bolsward; door sijn Excellentie de Vicaris Caesar Brancadoro, Aards-bisschop & graaf van Nibisi, etc. etc. Presys op dato 62 jaaren oud sijnde.'
- 76 Amsterdam, Universiteitsbibliotheek van de UVA, *Catalogus van boeken die bij Theodorus Crajenschot...*, 1757, nr. O 80-924; zie ook paragraaf 7.8.
- 77 De Meyer 1962, p. 312.
- 78 Zie hiervoor Van der Coelen 1998.
- 79 Verspaandonk 1975, p. 42; Van der Coelen 1998, onder meer pp. 161-163.
- 80 Poortman 1986, dl. 2a, 68. Hij vermeldt slechts vijf door Anna Folkema gegraveerde prentjes (nrs. 73, 74, 75, 79, 80 O.T.). Ook de N.T.-prentjes nrs. 18, 20, 22, 24 zijn gesigneerd door Anna Folkema.
- 81 Poortman 1986, p. 68.
- 82 Visser 1923, pp. 107-108.
- 83 In het voorwoord van *Bijbelschat* schreef Loveringh hierover het volgende: 'Wel is waar, dat het zelve ook is betragt in de Historische school- en huisbijbel, door mij in den jare 1743 uitgegeven, welk werkje dit tegenwoordig werk ten grondslage verstercke heb ik nu gene moeite ontzien tot het verbeteren van den inhoud des werks, niet minder heb ik daar aan vele kosten gespaart, maar mij bevljigtigt om het met nieuwe Kunstplaten, cierlyk in 't koper gegraveert, die doch zowel het oog van Ouden als voornamelijk van de Jeugd bekoren. In tegenstelling van de houtsnede figuren in 't voorgemelde werkje, op te cieren, doordien ik heb bevonden, dat dit veel al begeert wierdt. Maar vermits zulks dit werk onvermijdelijk in prijs bezwaart, en ik, zonder enige aandrang van eigen voordeel, in gemoede overreed ben, dat het te wenschen ware, dat het in alle Protestantische Huisgezinnen, zo wel bij min of meer vermogende, voor een Huisboek wierdt gehouden, zo heb ik tot die dubbele kosten besloten, van twee verschillende drukken te doen vervaardigen, als een zoals deze druk is, verciert met 175 Kunstplaten, en een waar van er 100 geheel verschillende zijn van de 175, zo dat geene die deze tweedly drukken in talrijke huisgezinnen bij den andere nemen, 275 verschillende uitmunten afbeeldingen hebben.'
- 84 Utrecht, MCC, BMH dp1980, Marcus 4:34-44.
- 85 Poortman 1986, dl. 2a, p. 166.
- 86 Een uitzondering vormen de devotieprenten die Jan van de Velde II graveerde voor het kapittel van Haarlem afb. 10.7 (paragraaf 10.2); zie hiervoor Dirkse 2001, pp. 158-159 en 163.
- 87 Bijvoorbeeld Mathams portret van Joannes Putkamer; zie Dirkse 2001, p. 229.
- 88 Rooijakkers geeft hiervan als voorbeeld een afbeelding van de heilige Drievuldigheid als één hoofd met drie gezichten die al in de zestiende eeuw werd verboden (Rooijakkers 1994, pp. 595-596). Ook via devotieprenten werd deze voorstelling tot ver in de achttiende eeuw verspreid.
- 89 Thijs 1990, pp. 108-111.
- NOTEN 'BEELDEN VOOR PASSIE EN HARTSTOCHT'
- 1 Uit het leven van Jannetgen Dirks, BMH Warm h92B14, ff. 259v-295r, i.b.h. ff. 279r-280r. Met dank aan Jo Spaans, die de getranscribeerde tekst ter beschikking stelde.
- 2 Zie hiervoor bijvoorbeeld de biografie van bisschop Johannes Zwijsen: Peijnenburg 1996, pp. 67-84.
- NOTEN 'IMAGES FOR PASSION AND FERVOUR'
- 1 From the life of Jannetgen Dirks, BMH Warm h92B14, ff. 259v-295r, in particular ff. 279r-280r. Many thanks to Jo Spaans, who has made the transcribed text available to me.
- 2 See, for instance, the biography of His Grace, Bishop Johannes Zwijsen: Peijnenburg 1996, pp. 67-84.
- NOTEN 'BILDER MIT PASSION UND LEIDENSCHAFT'
- 1 Aus dem Leben von Jannetgen Dirks, BMH Warm h92B14, ff. 259v-295r, ff. 279r-280r. Einen besonderen Dank gilt Jo Spaans, die den Text transscribiert hat.
- 2 Siehe z.B. die Biografie von Bischof Johannes Zwijsen: Peijnenberg 1996, Seite 67-84.
- NOOT 'BIJLAGE II'
- 1 CD-rom gemeentehuis Aalsmeer. Volgens een notariële acte gedateerd 9 maart 1703 was zij de zuster van Bartholomeüs Pesser, priester.

A 6

A 7

A 8

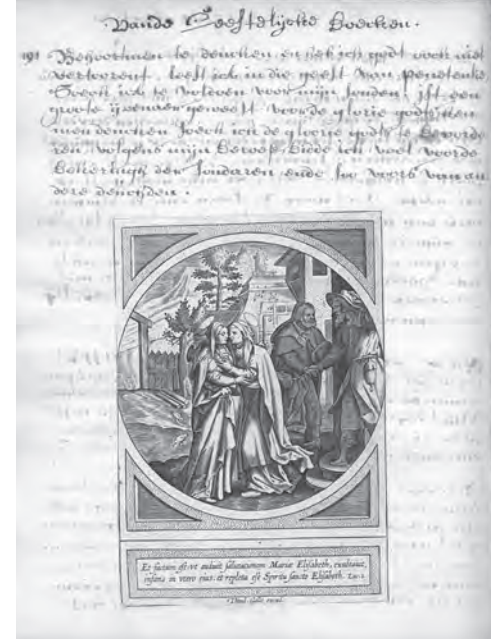
A 9

A 10

A 11

A 12

A 13

A 14

B. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH SJ H103, HAARLEM, 1676

1. De visitatie
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 10,2 x 6,6 cm (f. 2v)
2. Tegendruk van een gekruisigde Christus omringd door deugden
Toegeschreven aan Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), (f. 13r)
3. De geboorte van Christus
Toegeschreven aan Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 8,8 x 6,4 cm (f. 26v)
4. Anima verlaat haar bed om Amor te volgen; voorstelling uit de *Pia desideria* (nr. 26)
Boëtius à Bolswert, gravure, 7,2 x 5,5 cm (f. 32v)
5. Bernardus
Anoniem, ingekleurde gravure, afgesneden, 6,5 x 5,8 cm (f. 41r),
6. Tegendruk van een rozenkransprent uit een reeks met het *Salve Regina*
Toegeschreven aan Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), (f. 51r)

19. Aloysius van Gonzaga
Toegeschreven aan Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 8,9 x 6,4 cm (f. 186v)
20. De presentatie van Maria in de tempel
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 10,1 x 6,5 cm (f. 189v)
21. Christus en Maria verschijnen aan de wijze maagden
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 8,7 x 5,5 cm (f. 199r)
22. Amor noteert de zonden van Anima; voorstelling uit de *Pia desideria* (nr. 10)
Boëtius à Bolswert, gravure, 9,4 x 5,4 cm (f. 208r)
23. De dood van Jozef; prent uit een reeks over het leven van Jozef
Toegeschreven aan Theodoor Galle (uitg.), gravure, 8,7 x 5 cm (f. 215v)

7. Amor leert Anima de getijden te bidden; voorstelling uit *Pia desideria* (nr. 30)
Boëtius à Bolswert, gravure, 9,2 x 5,3 cm (f. 56v)
8. Anastasia
Antoon Wierix (grav.) en Hieronymus Wierix (uitg.), gravure, 8 x 5,7 cm (f. 61v)
9. De annunciatie
Toegeschreven aan Antoon Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9,9 x 6,9 cm (f. 64v)
10. De eerste droom van Jozef; prent uit een reeks over het leven van Jozef
Toegeschreven aan Theodoor Galle (uitg.), gravure, 8,2 x 5 cm (f. 70r)
11. De heilige Familie in de (timmermans-)werkplaats; prent uit een reeks over de kindertijd van Jezus
Toegeschreven aan Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9,3 x 6,3 cm (f. 91v)
12. Het laatste avondmaal
Anoniem, gravure, afgesneden, 13,3 x 8,8 cm (f. 101v)

13. Het offer van Christus
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9,4 x 6,8 cm (f. 112r)
14. De bewening van Christus
Toegeschreven aan Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9,7 x 6,3 cm (f. 125v)
15. Tegendruk van een rozenkransprent uit een reeks met het *Salve Regina*
Toegeschreven aan Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), (f. 134v)
16. Anima praat tegen een gordijn waarachter Amor zich heeft verscholen; voorstelling uit de *Pia desideria* (nr. 42)
Boëtius à Bolswert, gravure, 9,4 x 5,5 cm (f. 154v)
17. De kruisafname
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9,6 x 6,6 cm (f. 162v)
18. Anima rijdt op een hert naar de fontein van Amor; voorstelling uit de *Pia desideria* (nr. 41)
Boëtius à Bolswert, gravure, 9,1 x 5,4 cm (f. 175v)

B 1

B 2

B 3

B 4

B 5

B 15

V. N. T. H. SACRIFICIE
 2. 12. 2
 See sal de Lichtelyck Bedrogen al
 het Leef

2 Corinthe. Ant. 13. De Liefde is Lichtzaam
 Sy wort niet gletoght of verbrant
 Alles Leef alle maer want over
 alle wy de Liefde verrijgen, verdoende
 ende veronderende 2. Leef gelyck, ende
 de Medelidie dat is het keert doet wy
 ander onse brantoffen maect Stroekel
 De 3. d. in mijn Medelidie sal het
 niet ontsteken worden

Maeged dit is gheweten dat alle
 ghelovige maer wy die onse selven
 gelyckel toegevoert hebbe van goet
 Syn doer onse staet ghelovige alle
 onse Leve langhe ten Syn brantoffen
 met Ghelovige onse Selvenker wy
 behoort saghe en sacht besonderghel

B 16

Quando veniam et apparebo ante faciem
 Dei? Fol. 41. 42.

B 17

Deponentes eum de ligno, posuerunt
 in monumento. Act. 13.
 Hieronymus Uerus fecit et excudit. Cum Gratia et Privilegio. Buxflore.

B 18

359 *Contra Tanta hoc de Magd*
 den haar kunnen onderhouden tot
 de Lofde tot Christus in de sacrament

Van Ghen de Sen is van de plant
 die in de herte dat is in de Sacrament
 dat is de herte van de heilige Sacrament
 van de Beginnen van de Sacrament te

B 19

360 *Vande offeringe die een*
 Maegd alle weken bedient
 te doen

Maer niet en oepel gelyck
 die een ende het word dat bewaert
 het doe het sel bringhe worde

B 20

361 *Vande belofte der Beginnen*

Virgo Das proretrata
 Nihil magis Dignitate
 Calliditate Mente
 Gravia tempore Saluatore
 Nihil in vobis Sine qua
 Proprietate Sine qua

B 21

362 *De Begine*

Al die tot nu komen uit over jucke
 en vrede van nomen van de
 op ende volge nu na. Luc. 10

Quaeque gradibus vestitus auspiciis ab
 de velle dei non demeritis mirant
 vobis Spiritu et Spiritu. Luc. 10

Den 7. hofstel van die mit verstellende
 de wort die in de hofstel van de Beestren
 die in de hofstel van de 7. hofstel van
 van de hofstel van de 7. hofstel van
 Een groot hofstel van de 7. hofstel van

B 22

363 *De Offeringe van de heilige Recolentia*
 die met sel vrygheide van de

Non debet de velle non ferre non, qui non
 de hofstel van de 7. hofstel van

ende inde Gese van de vrede van de vrede
 den van de vrede van de vrede van de vrede
 van de vrede van de vrede van de vrede
 van de vrede van de vrede van de vrede
 van de vrede van de vrede van de vrede
 van de vrede van de vrede van de vrede

B 23

SANCTA IOSEPH DORMITIO.

Super cunctos es securus, Quem seruasti, te seruabit;
 Gaude later migraturus, Quod dedisti computabit
 Summo sub iuamete. Immenso cum factore.

C. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH SJ H102, HAARLEM, CA. 1680

1. Maria en het slapende Christuskind
Karel de Mallery, gravure, 8,7 x 5,5 cm (f. 22v)
2. De geboorte van Maria
Hieronymus Wierix (uitg.), gravure, 9,7 x 6,2 cm (f. 27r)
3. Thomas a Kempis
Jacob Matham, gravure, 11,6 x 6,9 cm (f. 36r)
4. Ignatius van Loyola
Hieronymus Wierix (uitg.), gravure, 10 x 7,3 cm (f. 47r)
5. Het Christuskind met martelaren en maagden
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9,5 x 6,5 cm (f. 53r)
6. Het Christuskind, gezeten op een wolk, geeft onderricht aan een paus, een kardinaal, een bisschop, een theoloog en twee jezuïeten
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9,6 x 6,5 cm (f. 58v)
7. Christus verschijnt in een visioen aan Maria

- Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9 x 6,2 cm (f. 62v)
8. De heilige Familie in de (timmermans)-werkplaats; prent uit een reeks over de kindertijd van Jezus
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 10 x 6,2 cm (f. 80v)
9. De heilige Familie in de timmermanswerkplaats
Karel de Mallery, gravure, 9 x 5,5 cm (f. 95v)
10. Gekruisigde Christus omringd door deugden
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), ingebonden gravure, 16 x 10,5 cm (f. 106v)
11. Het offer van Christus
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 10,2 x 6,3 cm (f. 115v)
12. De bespotting van Christus
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 10 x 7 cm (f. 137v)

13. Christus aan het kruis
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 10 x 6,5 cm (f. 144v)
14. Clara
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9 x 5,4 cm (f. 159v)
15. Christus als pelgrim gebukt onder Zijn lijdenswerktuigen
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9 x 6,2 cm (f. 168v)
16. 'Speculum Virginitatis'
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9,5 x 5,5 cm (f. 171v)
17. Christus en Maria verschijnen aan de wijze maagden
Hieronymus Wierix (grav. en uitg.), gravure, 9 x 5,5 cm (f. 181v)

C 1

C 2

C 3

C 4

C 5

C 6

C 7

C 8

C 9

C 10

C 11

C 12

C 13

C 14

C 15

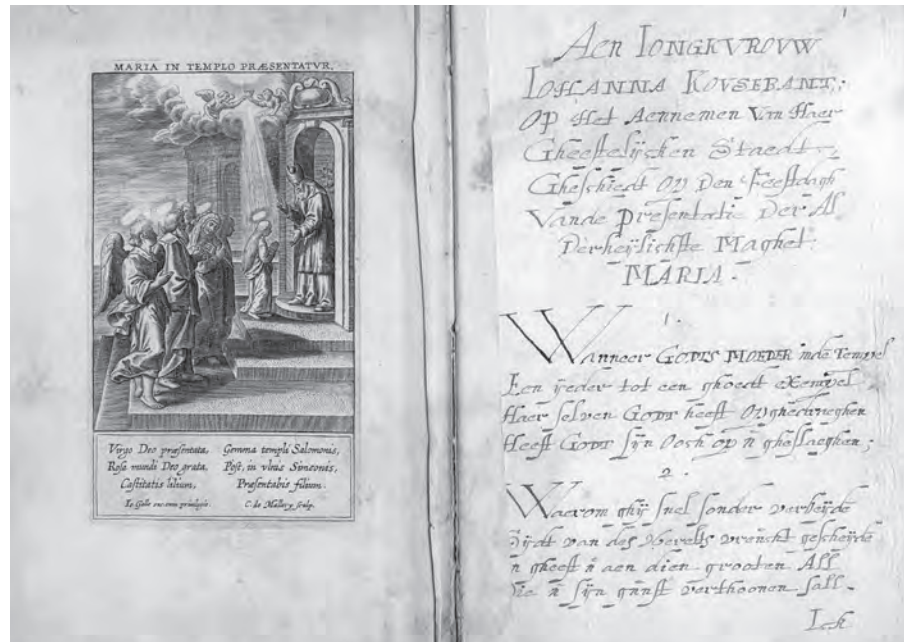

D. HAARLEM, ARCHIEFDIENST VOOR KENNEMERLAND, BISDOM HAARLEM, HET BEGIJNHOF NR. 424, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1662 (D)

1. De presentatie van Maria in de tempel
Karel de Mallery en Johannes Galle (uitg), gravure, 12,2 x 7 cm (t.o. f. I),
2. Maria Magdalena schuift de ijdelheden van zich af
Schelte à Bolswert (grav. en uitg.), gravure, 13,7 x 9,5 cm (t.o. f. II)
3. De aanbidding der herders (met vrouw),
in sierlijst met vogels
Michiel Sniijders (uitg.), gravure, 14,5 x 10 cm (t.o. f. 36)

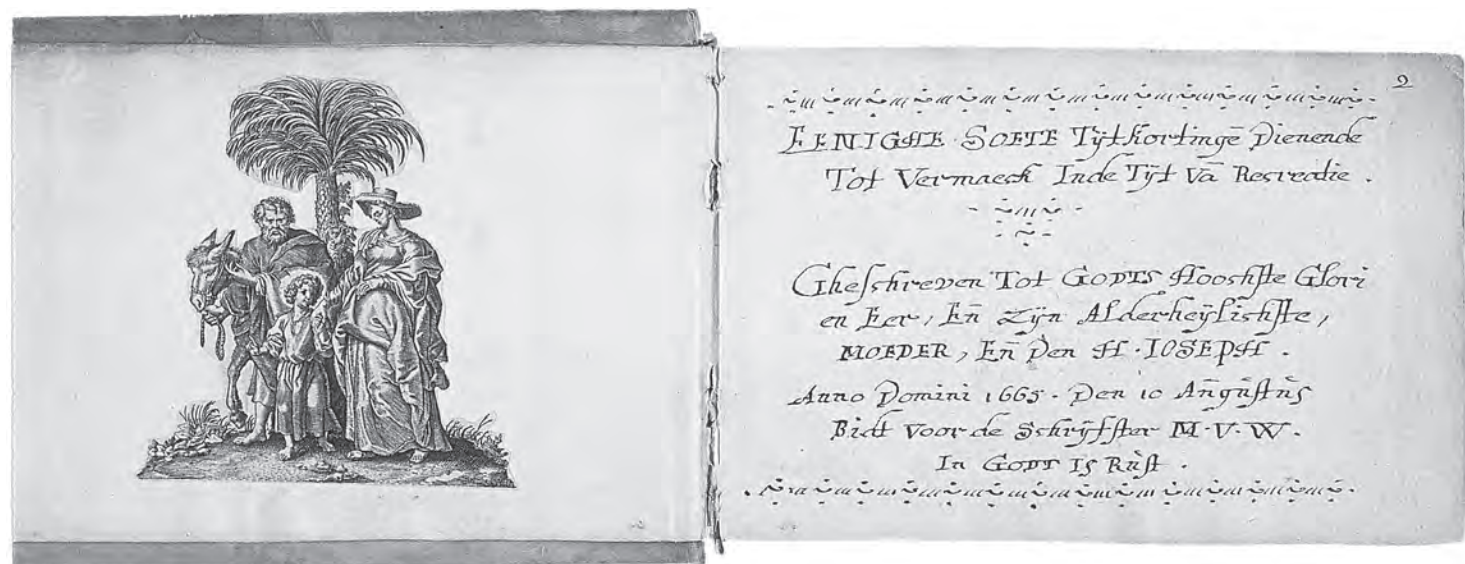
E. NIJMEGEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK,
HS 184, HAARLEM, 1665

1. De vlucht naar Egypte
Anoniem, uitgeknipte gravure, 6,9 x 9,8 cm
2. Het feestmaal van de zonen van Job; prent uit een reeks over het leven van Job (nr. 144), (Job 1:4)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,6 x 9,8 cm (begin, z.p.)
3. Het brandoffer van Job voor zijn kinderen (nr. 146), (Job 1:5)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,8 cm (f. 2v)
4. Christus pakt zijn kleding op na de geseling Johannes Galle (uitg.), gravure, 6 x 9,8 cm (f. 3v)
5. Het ongeluk van Job (nr. 147), (Job 1:14)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,8 cm (f. 35)
6. Job geplaagd door zweren (nr. 148), (Job 2:9)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,8 cm (f. 71)

7. Veronica geeft Christus een zweetdoek na zijn val met het kruis
Anoniem, gravure, 6 x 6 cm (f. 101)
8. Job 's vrienden komen hem vertroosten (nr. 149), (Job 2:11)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,8 cm (f. 117)
9. De aderlating van Anima door Amor
Gravure, 7,4 x 5,2 cm, geïnspireerd op een gravure uit: M. Sniijders en G. van Schoor, *Amoris divini* (...), Antwerpen 1626 (f. 139)
10. De zegening van Job (nr. 150), (Job 42:10)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,8 cm (f. 157)
11. Simson verslaat de Filistijnen (nr. 65), (Rechters 15:15)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,6 cm (f. 173)
12. Delila knipt het haar van Simson (nr. 67), (Rechters 16:19)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,7 cm (f. 179)

13. Naomi wijst haar schoondochters de weg (nr. 69), (Ruth 1:8)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,8 cm (f. 189)
14. Ruth spreekt met Boas (nr. 70), (Ruth 2.8)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,5 cm (f. 237)
15. Ruth gaat slapen aan Boas' voeten (nr. 71), (Ruth 3.7)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,5 x 9,7 cm (f. 305)
16. Christus liggend op zijn grafdoek Johannes Galle (uitg.), gravure, 6,1 x 9,8 cm (f. 369)
17. Boas geeft raad aan Ruth (nr. 72), (Ruth 4.1)
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), ca. 1650, gravure, 6,5 x 9,8 cm (f. 370)
18. Melchisedek biedt Abraham brood en wijn aan (Gen. 18:18).
(Naar?) Pieter Hendricksz. Schut en Claes Jansz. Visscher (uitg.), gravure, 6,7 x 10,1 cm (f. 371)

E 1

E 2

E 3

E 4

E 5

E 6

E 7

E 8

E 9

E 10

E 11

E 12

E 13

E 14

E 15

E 16

E 17

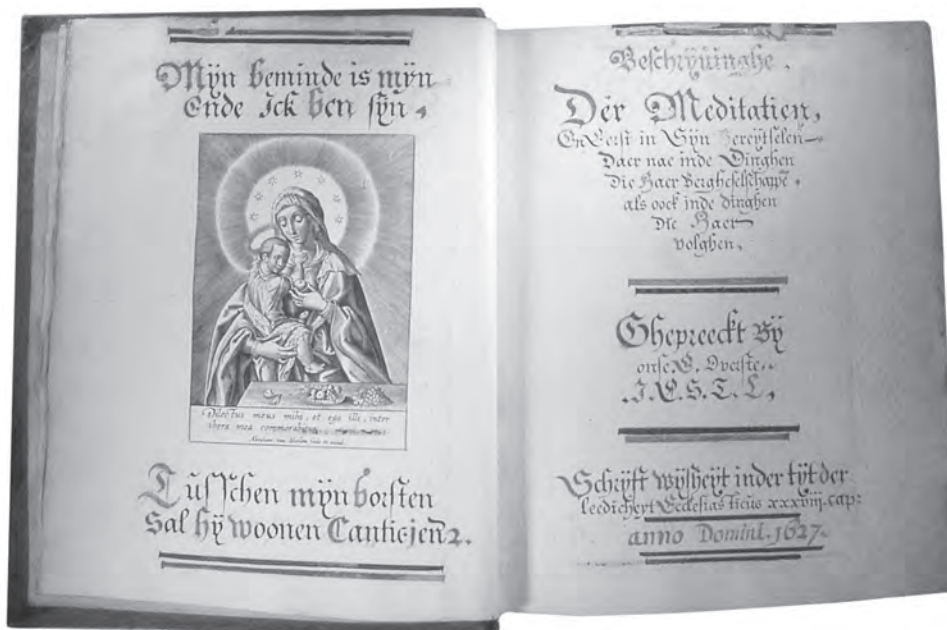

- F. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH H148, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1627
- 1. Maria met het Christuskind
Abraham van Merlen (grav. en uitg.), gravure, 10 x 7 cm (t.o. titelpagina),
- 2. Maria
Schelte à Bolswert (grav. en uitg.), gravure, 13,2 x 9,5 cm (t.o. f. 1)
- 3. Christus als *Salvator Mundi*
Christspijn de Passe (grav. en uitg.), gravure, 11,5 x 9 cm (t.o. f. 4)
- 4. De vertroosting van Christus in de Hof van Olijven
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,2 x 8,2 cm (t.o. f. 135)
- 5. Veronicadoek omgeven door *Arma Christi*
Abraham van Merlen (grav. en uitg.), gravure, 10,5 x 7,4 cm (t.o. f. 136)
- 6. Christus als *Salvator Mundi*
Michiel Sniijders (uitg.), gravure, 13,2 x 7,5 cm (t.o. f. 153)

- 7. Christus als *Salvator Mundi* met Maria
Anoniem, gravure, 10,5 x 7 cm (t.o. f. 254)
- 8. *Ecce Homo*; Veronicadoek
Hendrick Goltzius (ontw.) en Adriaen Matham (grav.), gravure, 9,3 x 6,8 cm (t.o. 'taeffel')
- 9. De vertroosting van Christus in de Hof van Olijven
Anoniem, gravure, 7,3 x 6 cm (einde)

F 1

F 2

F 3

F 4

F 5

F 6

F 7

F 8

F 9

- G. BMH H82, VERMOEDELIIK UIT HAARLEM, 'DEN HOECK', 1610
1. Christus aan het kruis met Maria, Johannes en kinderen
Karel de Mallery, gravure, 11,6 x 7,4 cm (t.o. f. 72r)
  2. De boetvaardige ziel
Karel de Mallery, gravure, 11,9 x 7,1 cm (t.o. 113r)
  3. Het heilige huwelijk van woord en ziel
Karel de Mallery, gravure, 12 x 7,1 cm (t.o. 139r)
  4. 'Rosario Glorioso', rozenkrans met de glorieuze geheimen van Maria Karel de Mallery, gravure, 11,2 x 7,5 cm (t.o. 238r)
  5. De kruisiging
Karel de Mallery, gravure, 11,2 x 7,5 cm (f. 242a)
  6. Christus omringd door engelen met de Arma Christi
Karel de Mallery, gravure, 11 x 7 cm (f. 254a)

G 1

G 2

G 3

G 4

G 5

G 6

- H. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92D6, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1637
1. De verering van de naam 'Jezus' door Petrus en Paulus, omringd door heiligen in de hemel
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 13,5 x 8 cm (t.o. f. 1)
  2. Spiegel van de menselijke natuur
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,5 x 7,7, cm (116v)
  3. De aanbidding der herders (met vrouw)
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 13,5 x 9 cm (169v)
  4. De aanbidding der koningen
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 13,3 x 9 cm (312v)
  5. Maria op de maansikkel met verbeeldingen uit de litanie van Loreto
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,5 x 7,7 cm (507v)

H 1

H 2

H 3

H 4

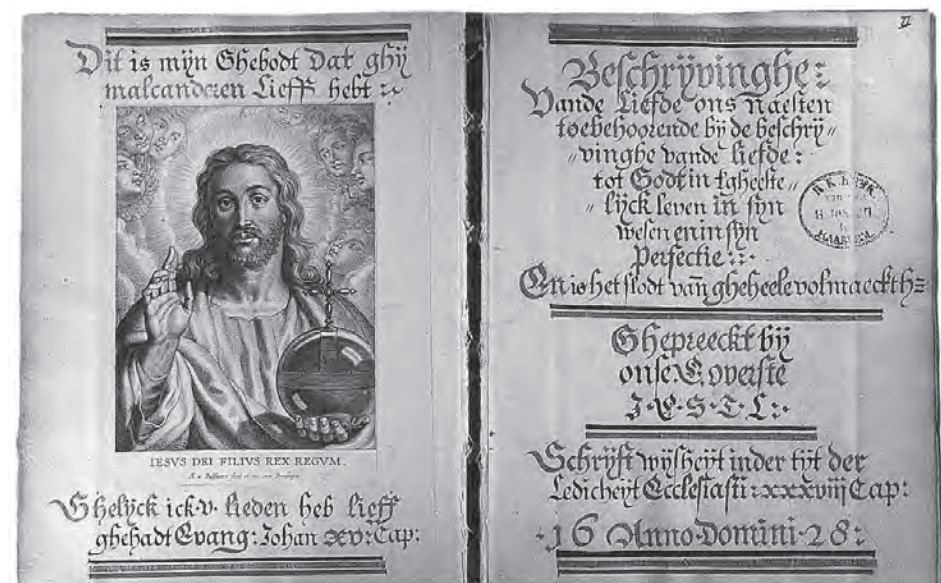

H 5

- I. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH SJ H106, HAARLEM, 'DEN HOECK', NA 1628
1. Christus als *Salvator Mundi*
Schelte à Bolswert (grav. en uitg.), gravure, 13,1 x 9 cm (t.o. titelpagina)
  2. De visitatie
Schelte à Bolswert (grav. en uitg.), gravure, 13 x 9 cm (f. iv)
  3. De poort en de sleutels van de hemel
Michiel Sniijders (uitg.), gravure, 12,1 x 7,3 cm (t.o. f. 4)
  4. Johannes de Doper
Adriaen Matham, gravure, 12,5 x 9,4 cm (t.o. f. 277)

I 1

K. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM
H92D19, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1633

1. Het mystieke huwelijk van Joanna van Valois Anoniem, gravure, 8,7 x 6,3 cm (f. iv)
2. De aanbidding der herders Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 11,5 x 7,2 cm (p. 359)
3. Rozenkrans met de vijftien mysteriën van Maria, Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 12,8 x 8,5 cm (p. 360),
4. Pinksteren Anoniem, gravure, 8,4 x 5,7 cm (p. 621)
5. De mystieke levensweg Anoniem, gravure, 8,7 x 6 cm (p. 624)
6. De bruiloft te Kanaän Anoniem, gravure, 8,1 x 5,4 cm (p. 678)
7. De verzoeking van Christus Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 8,2 x 5,5 cm (p. 679)
8. De kroning van Maria Abraham van Merlen (grav. en uitg.), gravure, 11,1 x 7 cm (p. 684)

K 1

K 2

K 3

K 4

K 5

K 6

K 7

K 8

L. UTRECHT, MCC, INV. NR. BMH WARM H92D18, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1633

1. Kruiswegstatie met Veronica
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,1 x 8,3 cm (f. 2)
2. Christus voor Pilatus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12 x 8,2 cm (f. 6)
3. Christus in de wijnpers
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,6 x 8 cm (f. 11)
4. Christus wordt aan het kruis genageld
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,6 x 8,1 cm (f. 16)
5. Christus aan het kruis met Johannes, Maria en Maria Magdalena
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12 x 8,3 cm (f. 449)

L 1

L 2

L 3

L 4

L 5

M. UTRECHT, MCC, INV. NR. BMH SJ H201, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1631

1. Christus aan het kruis met Maria en Johannes
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 12,6 x 9 cm (f. 217v)
2. Het visioen van Bernardus
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 13 x 8,6 cm (f. 269r)

M 1

M 2

- N-I. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92B13, DL. 1, HAARLEM, 'DEN HOECK', EERSTE HELFT ZEVENTIENDE EEUW
- N-II. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92B14, DL. 2, HAARLEM, 'DEN HOECK' EERSTE HELFT ZEVENTIENDE EEUW
- N-III. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H 92C10, DL. 3, HAARLEM, 'DEN HOECK', T/M 1651

1. De poort en de sleutels van de hemel
Anoniem, gravure, 11,8 x 7,2 cm (dl. I, p. XXXII).
2. Christus als Man van smarten op Zijn graf omringd met de *Arma Christi*
Michiel Sniijders (uitg.), gravure 14,7 x 10 cm (dl. I, t.o. f. 1).
3. Agatha
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 14,4 x 9,4 cm (dl. I, t.o. f. IIII).

N 1

4. Caecilia
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 12,1 x 8,3 cm (dl. I, t.o. f. 147r).
5. Het laatste oordeel
Maarten de Vos (ontw.) en Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 13,3 x 8,4 cm (dl. I, t.o. f. 252v)
6. Catharina van Siena
Michiel Sniijders (uitg.), gravure, 11 x 7,1 cm (dl. I, t.o. f. 314r)
7. Christus als *Salvator Mundi*
Michiel Sniijders (uitg.), gravure, 13,1 x 7,2 cm (dl. I, f. 391v)
8. '*Religio Christiana*' (De personificatie van het christendom)
Karel de Mallery (grav. en uitg.), gravure, 11,3 x 7,1 cm (dl. 2, f. 8r)
9. De aanbedding van het heilig Sacrament door engelen
Michiel Sniijders (uitg.), gravure, 12 x 7 cm (dl. 2, f. 329r)
10. Het Christuskind overwint het kwaad
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11 x 6,8 cm (dl. 3, f. 13v)

N 2

11. Joanna van Valois
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 12,6 x 9 cm (dl. 3, f. 24v)
12. Veronicadoek met *Arma Christi*
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 10,3 x 7,4 cm (dl. 3, f. IIII)
13. Margarita
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 13,5 x 9 cm (dl. 3, f. 182v)
14. Dominicus
Anoniem, gravure, 14,2 x 9,5 cm (dl. 3, f. 311v)
15. Antonius van Padua
Theodoor Galle (uitg.), 13,9 x 7,9 cm (dl. 3, f. 351r)
16. Barbara
Anoniem, gravure, 14 x 9,2 cm (dl. 3, f. 369v)
17. Catharina
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 12,3 x 7,8 cm (dl. 3, f. 420v),
18. Het Christuskind overwint het kwaad
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 12,4 x 7,5 cm (dl. 3, f. 441v)

N 3

N 4

N 5

N 6

N 7

N 8

N 9

N 10

N 11

N 12

N 13

N 14

N 15

N 16

N 17

N 18

O. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM 92B10, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1631

1. Christus in de wijnpers
Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 10,7 x 7,6 cm (f. 128v)
2. Christus als *Pastor Bonus* met Maria, Petrus en Ignatius van Loyola
Michiel van Lochem (uitg.), gravure, 14 x 9,5 cm (f. 131v)

O 1

O 2

P. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH H114, HAARLEM, 'DEN HOECK', CA. 1634-1635

1. Thomas van Aquino
Jasper Isaac (grav. en uitg.), gravure, 12,8 x 12,2 cm (f. 2r)
2. De aanbidding van het heilig Sacrament door engelen
Jasper Isaac (uitg.), gravure, 15,5 x 10,2 cm (f. 2or)

P 1

P 2

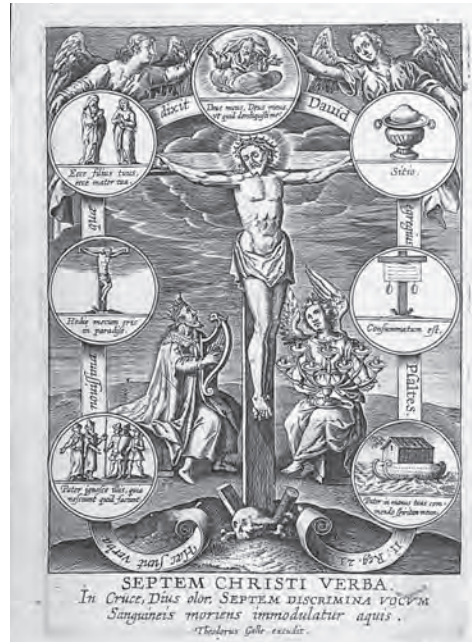

Q. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92D17, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1625

1. Christus aan het kruis met David, een engel en de verbeelding van zijn zeven laatste woorden Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,7 x 8,6 cm (t.o. f. or)
2. De vier uitersten (de dood, het oordeel, de hemel en de hel) Joannes Boel (uitg.), gravure, 13,2 x 7,8 cm (f. 70)
3. Het laatste avondmaal Jasper Isaac (uitg.), gravure, 11 x 6 cm (t.o. f. 153r)

Q 1

Q 2

Q 3

R. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92D4, VERMOEDELijk UIT HAARLEM, 'DEN HOECK', ZEVENTIENDE EEUW

1. Christus als *Salvator Mundi* Schelte à Bolswert (grav. en uitg.), gravure, 13 x 8,9 cm (f. 29v)
2. Het mystieke huwelijk Anoniem, gravure, 9,7 x 7,9 cm (r83v)
3. Christus omringd door engelen met *Arma Christi* Karel de Mallery (grav. en uitg.), gravure, 11,1 x 7,2 cm (f. 295v)
4. Het Christuskind in het hart omringd door de *Arma Christi* Anoniem, gravure, 9,6 x 6,1 cm (f. 296v)

R 1

R 2

R 3

R 4

- S. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH H78, HAARLEM, 'DEN HOECK', CA. 1630
1. Christus wast de voeten van Zijn apostelen na het laatste avondmaal
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,6 x 7,8 cm (f. 3v)
  2. De vertroosting van Christus in de Hof van Olijven
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12 x 7,2 cm (f. 20r)
  3. De vertroosting van Christus in de Hof van Olijven
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,7 x 8,2 cm (f. 37r)
  4. De geseling van Christus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,8 x 8,2 cm (f. 54r)
  5. Christus voor Pilatus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,8 x 8,1 cm (f. 111r)

6. De doornenkroning van Christus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,7 x 8,1 cm (f. 168r)
7. De kruisafname
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,8 x 8,4 cm (f. 193r)
8. De bewening van Christus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 11,9 x 8,2 cm (f. 210r)

S 1

S 2

S 3

S 4

S 5

S 6

S 7

S 8

T. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92C11, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1632

1. Joost Cats als Hieronymus Schelte à Bolswert (grav. en uitg.), gravure, 12,7 x 8,5 cm (f. 2v)
2. Bernardus Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 13,2 x 9,5 cm (f. 4v)
3. Maria met het Christuskind Anoniem, gravure, 6 x 5,3 cm (f. 242v)

T 1

T 2

T 3

U. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92B12, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1631

1. Christus in de wijnpers Abraham van Merlen (uitg.), gravure, 10,6 x 7,5 cm (f. 120v)

U 1

V. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92C4, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1627

1. Maria met het Christuskind Anoniem, gravure, 6 x 4,7 cm (f. 163r)

V 1

- W. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH WARM H92C12, HAARLEM, 'DEN HOECK', 1632
1. Christus voor de hogepriester Caiaphas Toegeschreven aan Theodoor Galle (grav. en uitg.), gravure, 10,3 x 8,2 cm (f. Av)

- X. UTRECHT, MCC, INV.NR. BMH H88, BEGIJNHOF AMSTERDAM, 1637
1. Nicolaus van Agreda
Adriaan Collaert (uitg.), gravure, 11,1 x 7,1 cm (t.o. p. 9)
2. Een man en zijn engelbewaarder tussen hemel en vagevuur
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 13,2 x 7,5 cm (t.o. p. 23)
3. Christus en de schriftgeleerden
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,2 x 8,1 cm (t.o. p. 77)
4. De bewening van Christus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12 x 8,2 cm (t.o. p. 235)
5. Christus aan het kruis met Johannes, Maria en Maria Magdalena
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12 x 8 cm (t.o. p. 329)
6. Kruiswegstatie met Veronica
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,2 x 8,4 cm (t.o. p. 334)

7. Bonifacius
Adriaan Collaert (uitg.), gravure, 9,5 x 7 cm (t.o. p. 351)
8. *Ecce Homo*
Maarten de Vos (ontw.) en Johannes Baptist Vrints (uitg.), gravure, 10,2 x 8,7 cm (t.o. p. 363)
9. Christus aan het kruis met Maria en Johannes
Anoniem, gravure, 8,5 x 6,7 cm (t.o. p. 375)
10. De graflegging van Christus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,2 x 8,4 cm (t.o. p. 407)
11. Maria met het Christuskind
Abraham van Merlen (grav. en uitg.), gravure, 10,1 x 7,5 cm (t.o. p. 426)
12. De besnijdenis van Christus
Anoniem, gravure, 8,6 x 7,6 cm (t.o. p. 456)
13. De besnijdenis van Christus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,2 x 8,3 cm (t.o. f. 2)

14. Het Christuskind met de rijksappel en de heilige Geest
Anoniem, ingekleurde gravure, 8,4 x 5,2 cm (f. 2 v)
15. De vlucht naar Egypte
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12 x 8,2 cm (f. 26v)

X 1

X 2

X 3

X 4

X 5

X 6

X 7

X 8

X 9

X 10

X 11

X 12

X 13

X 14

X 15

Y. AMSTERDAM, UNIVERSITEITSBIBLIOTEEK VAN DE UVA, HS XXXC 79, BEGIJNHOF AMSTERDAM, CA. 1632-1636

1. Christus aan het kruis
Michael Foute (grav.) en Peter Overadt (uitg.), gravure, 19,5 x 15 cm (titelpagina)
2. De lactatio van Bernardus
Thomas de Leu (uitg.), gravure, 19,5 x 15 cm (t.o. f. 25)
3. Bernardus met de Arma Christi
Thomas de Leu (uitg.), gravure, 19,5 x 15 cm (t.o. f. 41)
4. Maria in de tempel
Anoniem, gravure, 19,5 x 15 cm (t.o. f.f. 67)
5. Maria verschijnt aan Jacobus op de zuil in Zaragoza (Caesaragustan)
Thomas de Leu (uitg.), gravure, 19,5 x 15 cm (t.o. f. 95)
6. Marta
Thomas de Leu (uitg.), gravure, 19,5 x 15 cm (t.o. f. 151)
7. Agnes
Harmen Jansz. Muller (grav. en uitg.), gravure, 19,5 x 15 cm (t.o. f. 291)
8. 'Los Sanctissimos Corporales de la ciudad de Daroca'; de heiligen corporalen uit Daroca
Thomas de Leu (uitg.), gravure, 19,5 x 15 cm (t.o. f. 415)

Y 1

Y 2

- Z. AMSTERDAM, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK VAN DE UVA, HS XXVC 75, AMSTERDAM, 1636-1647
1. 'Gebedskransje' met Simeons voorspelling, de dood (als onderdeel van de vier uitersten) en de kroning van Maria in de hemel
De voorstelling van de dood wordt toegeschreven aan Johannes Galle (uitg.), uitgesneden gravures, resp. 5,2 x 4,4 cm, 4,2 x 4,2 cm en 5 x 4,5 cm (f. 16)
  2. Paulus
Schelte à Bolswert (grav. en uitg.), gravure, 12,7 x 9 cm (f. 17)
  3. *Noli me tangere* (Christus als tuinman met Maria Magdalena) en Johannes de evangelist
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 6,7 x 9,6 cm (f. 36)
  4. De verzoeking van Antonius
Theodoor Galle (uitg.), ingekleurde gravure, 13 x 9 cm (f. 49)
  5. Bruno de kartuizer
Anoniem, gravure, 9,7 x 5,8 cm (f. 69)
  6. 'Gebedskransje' met de aanbidding der koningen, Franciscus in aanbidding voor Maria en het Christuskind en het mystieke huwelijk van Catharina van Siena
Anoniem, 5,2 x 4 cm, 4,7 x 3,7 cm en 4,7 x 3,7 cm (f. 87)
  7. Christus met Petrus en Andreas naast de boot aan het meer van Galilea
P.v.W en Johannes Huberti (uitg.), ingekleurde gravure, 13,7 x 9 cm (f. 107)
  8. Personificatie van de Kerk (Maria?)
Johannes Galle (uitg.), gravure, 13,8 x 7,3 cm (f. 159)
  9. Maria omringd door heilige maagden
Johannes Galle (uitg.), gravure, 13,3 x 7,8 cm (f. 173)
  10. Altaar met kruisbeeld, kaarsen en bloemversiering en de aanbidding van het heilig Sacrament door engelen
Johannes Galle (uitg.), gravure, 6,4 x 9,5 cm (f. 191)
  11. Johannes de Doper en Johannes de Evangelist
Johannes Galle (uitg.), gravure, 6,5 x 9,6 cm (f. 191)
  12. '*Anima Cruci Conformis*'; De ziel gelijkend op het kruis
Anoniem, gravure, 7,7 x 5,5 cm (f. 202)
  13. Christus in de wijnpers omringd door de zeven bloedstortingen (De besnijdenis, het heilig Sacrament in Hof van Olijven, de geseling, de doornenkroning, de kruisdraging, de kruisiging en de Calvarieberg)
Johannes Galle (uitg.), gravure, 13,7 x 9 cm (f. 209)
  14. De verzoeking van Antonius
Anna van Bouckel (grav.) en Jean Messenger (uitg.), ingekleurde gravure, 9 x 6,1 cm (f. 219)
  15. Maria van Kevelaar
Toegeschreven aan Frederik Bouttats, ingekleurde gravure, 15,6 x 9,9 cm (f. 221)
  16. Clara
Theodoor Galle (uitg.), ingekleurde gravure, 11,8 x 8,3 cm (f. 226)
  17. Theresia van Avila
Frederik Bouttats, ingekleurde gravure, 15,5 x 9,7 cm (f. 240)
  18. Scholastica
Jasper Isaac (grav. en uitg.), ingekleurde gravure, 14 x 10 cm (f. 248)
  19. Elisabeth
Theodoor Galle (uitg.), ingekleurde gravure, 14,2 x 8,5 cm (f. 271)
  20. Aldegonda van Maubeuge
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12 x 7,7 cm (f. 277)
  21. Barbara
Abraham van Diepenbeeck (ontw.) en Frans van den Ende (uitg.), ingekleurde gravure, 13,6 x 9,5 cm (f. 285),
  22. Catharina van Siena
Theodoor Galle (uitg.), ingekleurde gravure, 13 x 8,2 cm (f. 321)
  23. Agnes
Abraham van Diepenbeeck (ontw.) en Frans van den Ende (uitg.), ingekleurde gravure, 13,5 x 9,6 cm (f. 342)
  24. Ursula
Frederik Bouttats (uitg.), ingekleurde gravure, 9,1 x 6,3 cm (f. 346)
  25. Emerentiana
Toegeschreven aan Frederik Bouttats (grav. en uitg.), ingekleurde gravure, 8,7 x 6,2 cm (f. 346)
  26. Dorothea
Abraham van Diepenbeeck (ontw.) en Frans van den Ende (uitg.), ingekleurde gravure, 13,7 x 9,5 cm (f. 350)
  27. Rosalia
Frederik Bouttats (uitg.), ingekleurde gravure, 9 x 6 cm (f. 377)
  28. Agatha,
Toegeschreven aan Frederik Bouttats (grav. en uitg.), ingekleurde gravure, 8,5 x 6 cm (f. 377)
  29. De litanie van de doden
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 13 x 9,8 cm (f. 413)
  30. De ziel in het vagevuur
Schelte à Bolswert (grav. en uitg.), gravure, 13,2 x 9,2 cm (f. 423)
  31. Vanitas
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 15 x 10 cm (f. 429)
  32. De graflegging van Christus
Maarten de Vos (ontw.), Hieronymus Wierix (grav.) en Hans van Luyck (uitg.), ingekleurde gravure, 13,7 x 10,2 cm (f. 435)
  33. De kruisafneming
Anoniem, gravure, 10,3 x 7,9 cm (f. 445)
  34. De dood van Hieronymus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 13,7 x 8,3 cm (f. 451)
  35. Christus ontvangt het heilig Sacrament in de Hof van Olijven
Maarten de Vos (ontw.), Hieronymus Wierix (grav.) en Hans van Luyck (uitg.), gravure, 13,8 x 10,2 cm (f. 472)
  36. Maria met het Christuskind in het woud, gevat in een uitgeknipte sierlijst met bloemen en vogels
Theodoor Galle (uitg.) en anonieme kunstenaar (lijst), gravures op papier, 10 x 6,3 cm, totaal 17 x 13,4 cm (f. 489)
  37. Versiering van bloemen en vogels
Anoniem, gravure, 7,3 x 8,5 cm (f. 490)
  38. Christus ontvangt het heilig Sacrament in de Hof van Olijven
Maarten de Vos (ontw.), Hieronymus Wierix (grav.) en Hans van Luyck (uitg.), gravure, 13,8 x 10,2 cm (f. 497)
  39. Christus ontvangt het heilig Sacrament in de Hof van Olijven
Maarten de Vos (ontw.), Hieronymus Wierix (grav.) en Hans van Luyck (uitg.), gravure, 13,8 x 10,2 cm (f. 519)
  40. De Judaskus
Maarten de Vos (ontw.), Hieronymus Wierix (grav.) en Hans van Luyck (uitg.), gravure, 13,8 x 10,2 cm (f. 548)
  41. De Judaskus
Maarten de Vos (ontw.), Hieronymus Wierix (grav.) en Hans van Luyck (uitg.), gravure, 13,8 x 10,2 cm (f. 564)
  42. Christus voor Pilatus
Maarten de Vos (ontw.), Hieronymus Wierix (grav.) en Hans van Luyck (uitg.), gravure, 13,7 x 10,2 cm (f. 583)
  43. De bespottung van Christus
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 8 x 6,5 cm (f. 606)
  44. De verloochening van Petrus
Maarten de Vos (ontw.), Antoon Wierix (grav.) en Gerard de Jode (uitg.), gravure, 18,2 x 12,5 cm (f. 622)
  45. Christus aan het kruis
Theodoor Galle (uitg.), gravure, 12,3 x 7,7 cm (f. 654)
  46. Pilatus wast zijn handen in onschuld
Maarten de Vos (ontw.), Antoon Wierix (grav.) en Gerard de Jode (uitg.), gravure, 18,2 x 12,2 cm (f. 698)
  47. *Ecce Homo*
Maarten de Vos (ontw.), Hieronymus Wierix (grav.) en Hans van Luyck (uitg.), gravure, 13,7 x 10,2 cm (f. 706)
  48. De vier uitersten (de dood, het oordeel, het vagevuur en de hemel)
Johannes Galle (uitg.), gravure, 14,1 x 8,2 cm, los ingevoegd

Z 1-2

Z 3

Z 4

Z 5

Z 6

Z 7

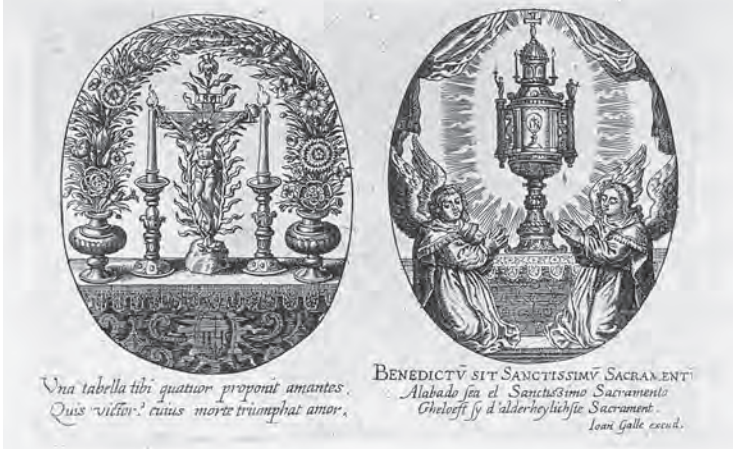
Z 8

Z 9

Z 10

Z 11

Z 12

Z 13

Z 14

Z 15

Z 16

Z 17

Z 18

Z 19

Z 20

Z 21

Z 22

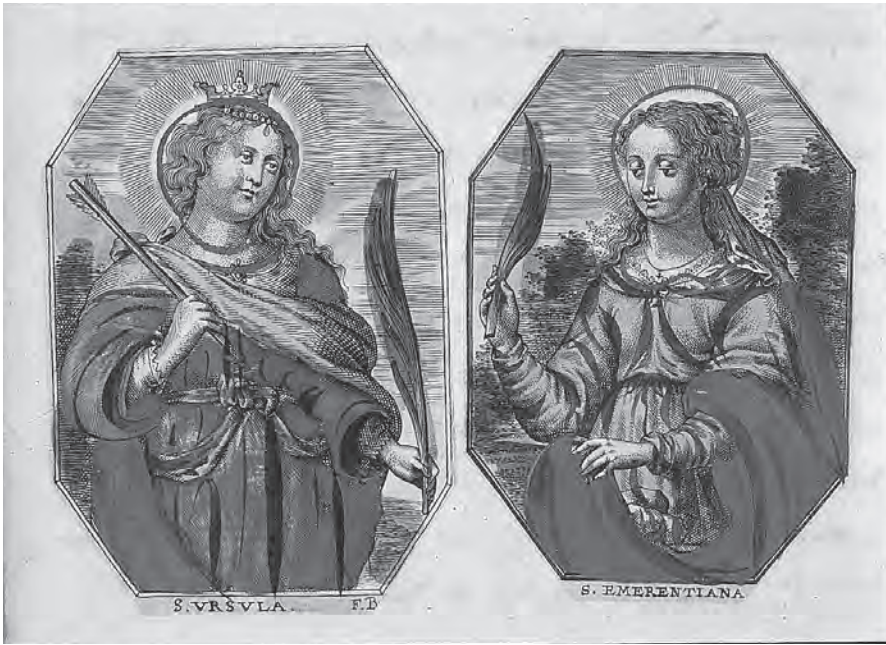

Z 23

Z 24-25

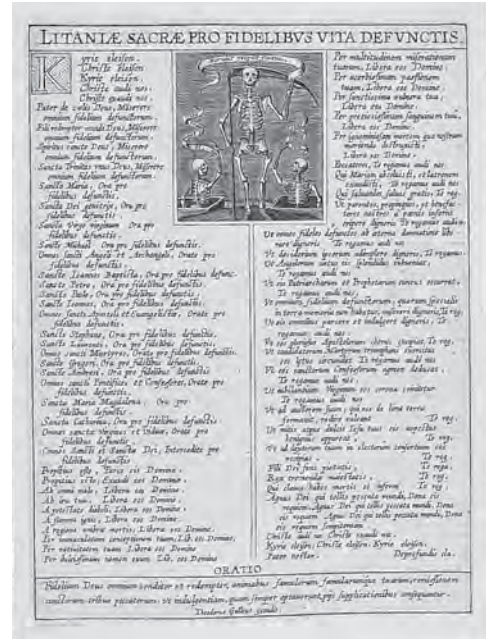
Z 26

Z 27-28

Z 29

Z 30

Z 31

Z 32

Z 33

Z 34

Z 35

Z 36

Z 37

Z 38

Z 39

Z 40

Z 41

Z 42

Z 43

Z 44

Z 45

Z 46

Z 47

Z 48

BIJLAGE I

Concilie van Trente, 25ste sessie
3-4 december 1563

DE INVOCATIONE, VENERATIONE, ET RELIQUIIS SANCTORUM,
ET SACRIS IMAGINIBUS.

[...]

Imagines porro Christi, Deiparæ Virginis et aliorum sanctorum in templis præsertim habendas et retinendas, eisque debitum honorem et venerationem impertiendam; non quod credatur in esse aliqua in iis divinitas vel virtus, propter quam sint colendæ, vel quod ab eis sit aliquid petendum, vel quod fiducia in imaginibus sit figenda veluti olim fiebat a gentibus, quæ in idolis spem suam collocabant; sed quoniam honos, qui eis exhibetur, refertur ad prototypa, quæ illæ repræsentant, ita ut per imagines, quas osculamur et coram quibus caput aperimus et procumbimus, Christum adoremus, et sanctos, quorum illæ similitudinem gerunt, veneremur: id quod conciliorum præsertim vero secundæ, Nicænæ Synodi decretis contra imaginum oppugnatores est sancitum.

Illud vero diligenter doceant episcopi, per historias mysteriorum nostræ redemptionis picturis vel aliis similitudinibus expressas erudiri et confirmari populum in articulis fidei commemorandis et assidue recolendis; tum vero ex omnibus sacris imaginibus magnum fructum percipi, non solum quia admonetur populus beneficiorum et munerum, quæ a Christo sibi collata sunt, sed etiam quia Dei per sanctos miracula et salutaria exempla oculis fidelium subjiciuntur, ut pro iis Deo gratias agant, ad sanctorumque imitationem vitam moresque suos componant, excitenturque ad adorandum ac diligendum Deum et ad pietatem colendam. Si quis autem his decretis contraria docuerit aut senserit: anathema sit.

In has autem sanctas et salutas observas si qui abusus irrepserint, eos prorsus aboleri sancta synodus vehementer cupit; ita ut nullæ falsi dogmatis imagines et rudibus periculosi erroris occasionem præbentes, statuantur. Quod si aliquando historias et narrationes sacræ scripturæ, cum id indoctæ plebi expediet, exprimi et figurari contigerit, doceatur populus, non propterea divinitatem figurari, quasi corporeis oculis conspici vel coloribus, aut figuris exprimi possit.

Omnis porro superstitio in sanctorum invocatione, reliquiarum veneratione et imaginum sacro usu tollatur, omnis turpis quæstus eliminetur, omnis denique lascivia vitetur; ita ut procaci venustate imagines non pingantur nec ornentur, et sanctorum celebratione ac reliquiarum visitatione homines ad commessiones atque ebrietates non abutantur, quasi festi dies in honorem sanctorum per luxum ac lasciviam agantur.

Postremo, tanta circa hæc diligentia et cura ab episcopis adhibeatur, ut nihil inordinatum aut præpostere et tumultuarie accomodatam, nihil profanum nihilque inhonestum appareat, cum domum Dei deceat sanctitudo.

Hæc ut fidelius observentur, statuit sancta synodus, nemini licere ullo in loco vel ecclesia, etiam quomodolibet exempta, ullam insolitam ponere vel ponendam curare imaginem, nisi ab episcopo approbata fuerit.

VERTALING:

En [zij moeten onderwijzen; instruant] dat afbeeldingen van Christus, van de maagd Maria, moeder Gods, en van de andere heiligen vooral in kerken moeten (evt. mogen) worden opgesteld en bewaard, en dat men daaraan gepaste eer en verering verplicht is, niet omdat men gelooft dat deze afbeeldingen enige goddelijkheid of deugd bezitten, waarom ze vereerd moeten worden, of omdat men iets van ze verwacht, of omdat vertrouwen moet worden gesteld in beelden, zoals dat ooit door de heidenen werd gedaan, die hun hoop op idolen hadden gericht: maar omdat de eer die aan hen betoond wordt, wordt overgebracht naar degenen (het origineel) die zij representeren: zo dat wij door middel van de beelden, die wij kussen en ten overstaan waarvan wij ons hoofd ontbloten en knielen, Christus aanbidden en de heiligen vereren, van wie zij de gelijkenis dragen. En dit is besloten door de decreten van concilies tegen de iconoclasten, met name van de tweede synode van Nicea.

Dit moeten de bisschoppen zeer zorgvuldig onderwijzen, [namelijk] dat door de mysteries van onze heilsgeschiedenis, die worden verbeeld in schilderijen of andere gelijkenissen, het volk wordt onderwezen en gesterkt in het blijven gedenken van de artikelen van het geloof en het onophoudelijk herinneren. En [zij moeten onderwijzen] dat dan pas echt van alle heilige beelden grote vrucht kan worden geplukt, niet alleen omdat het volk wordt herinnerd aan de weldaden en geschenken die door Christus aan haar gegeven zijn, maar ook, omdat de wonderen van God door de heiligen en de weldadige voorbeelden voor de ogen van de gelovigen worden geplaatst, zodat zij daarvoor God dank brengen, hun leven en zeden inrichten tot navolging van de heiligen, en worden aangespoord om God te vereren en lief te hebben, en om vroomheid te betrachten. Als iemand echter dingen onderwijst of meent die tegengesteld zijn aan deze decreten: hij zij vervloekt.

Als er echter binnen deze heilige en heilzame geloofspraktijken enig misbruik zal doordringen: dan verlangt de heilige synode hevig dat zij geheel en al worden uitgeroeid, zodat geen afbeeldingen van een valse leer of afbeeldingen die de ongeletterden de mogelijkheid geven tot een gevaarlijke dwaling, worden opgesteld. En als het ooit zal zijn gebeurd dat verhalen en vertellingen van de Heilige Schrift zijn uitgedrukt en vormgegeven, omdat dit het ongeleerde volk ten goede zou komen: laat dan het volk onderwezen zijn, dat het goddelijke niet om die reden vormgegeven is, als zou het gezien kunnen worden met menselijke ogen, of weergegeven in kleuren of vormen.

Verder moet alle bijgeloof worden weggenomen bij het aanroepen van heiligen, de verering van relieken en het heilige gebruik van afbeeldingen, elk schandelijk gewin moet worden uitgebannen, tenslotte moet iedere wellust worden verboden, zodat afbeeldingen niet met begerige (aanstootgevende) charme worden geschilderd of versierd; en de mensen mogen de viering van de heiligen en de bezoeken aan de relieken niet misbruiken om te eten en dronken te worden, als zouden de feestdagen ter ere van de heiligen worden gevierd vanwege de weelde en de wellust.

Tenslotte moet hieromtrent zo grote nauwkeurigheid en zorg betracht worden door de bisschoppen, zodat niets ongeordends, niets dat overdreven (buitensporig) en ongeregeld is ingericht, niets profaans en niets onfatsoenlijks verschijnt, omdat heiligheid past bij het huis van de Heer.

Omdat deze dingen zo getrouw mogelijk worden nagevolgd, heeft de heilige Synode besloten dat het aan niemand is toegestaan op enige plek of in enige kerk, ook al is die exempt, een ongebruikelijke afbeelding te plaatsen, of te zorgen dat die geplaatst wordt, als die niet is goedgekeurd door de bisschop.

BIJLAGE II

Devotieprenten en boekjes afkomstig uit Aalsmeer

NAMEN VAN PERSONEN DIE GEMEMOREERD WORDEN OP DE DEVOTIEPRENTEN EN BOEKJES

(Met het jaartal en daarachter het nummer van het prentje; de geestelijke maagden zijn vet gedrukt).

Aeghie Kornelis Vennek (z.j.-15); (z.j.-33)
Aeghie Klaes (1738-20)
Alida Zegstroo (1812-28)
Anna Benedicta Seli(f) (z.j.-boekje I); (1744-boekje II); (1744-boekje III) (ca1719-†1780)
Anna Maria Maes (z.j.-31)
Antje Ariens (1743-9); (†1745-26); (z.j. 45)
Antje Jong Krelis medezuster (?) (1745-26)
Antje Pieters (aangenomen 1741-21); of **Anna Benedicta** (3de verjaardag staat 1744-40)
Antje Willems (†1716-9)
Beertje Gerrits (1732-boekje IV)
Bernardus Steijne (1794-boekje III)
Cornelia T.v.d. Bergh (1796-55)
Duyfje Ariens (1716-9)
Catharina de Graef (1796-6 dezelfde?); (5de verjaardag 1746-43) of **Catharina Christiana** (3de verjaardag geestelijke staet 1744-40); (5de verjaardag geestelijke staet 1746-41) of **Trijntje Jans(e) de Graef**, (ingetreden 1741-3); (aangenomen 1741-4); (aangenomen 1741-10); (aangenomen 1741-23); (aangenomen 1741-24); (aangenomen 1741-36); (aangenomen 1741-37); (eerste verjaardag van haar staat 1742-38);
Catharina Braverd (†1721-26)
Engeltje Pieters Verlaen (1743-39)
Grietje Franse (1744-1); (1741-24); (1736-34); (1746-41)
H.T.P. (1744-1); (1741-4); (z.j.-8); (1741-10); (1737-11); (z.j.-12); (z.j.-13); (1743-9); (1741-10); (z.j.-15); (z.j.-17); (1732-18); (1732-19); (1738-20); (1741-21); (1741-22); (1741-23); (1741-24); (1745-25); (1745-26); (1745-27); (z.j.-28); (z.j. 29); (1744-30); (z.j.-31); (1744-32); (z.j. 33); (1736-34); (1739-35); (1741-37); (1742-38); (1744-40); (1746-41); (1746-43); (z.j. 45); (z.j. 46); (z.j.-47); (z.j. 50); (z.j. 51); (1732-53); (z.j. boekje I); (1744-boekje II); (1744-boekje III); (1732-boekje IV); (z.j. boekje V)
Grietje Cornelis (50ste jubile van haar staat 1746-42)
Grietje Franse (1744.1), (1741, 24)
Ian Leenderdse Broer (1744-30)
Ioanna Frans (1745-25)
In[Johannes] Baes (1831-2)
I[Johannes]. S[mal] (3); J. Smal (1786-5); J.S. (1796-6); (10); J.S. (23); J.S. (24); (37); (38); (1796-55)
J[ohannes].P[etrus].H[oddé] (1741-3); (pastoor Aalsmeer 1748-1756-z.j.-boekje VI); (1754 (?) -boekje VII)
J. Bon (1799-49)
Kornelia de Groot (1834-boekje II); (1835-boekje III)
Krelisje Willems (1741-10)
Lambertus Jans Rinkel (1831-2); (later handschrift-4);
L. Rinkelszoon (1834-7); (z.j.-8); (later handschrift-8);
Lambertus Lambertz Rinkel (1835-boekje VI)
Leenderd de Graef (1746-43)
Leentje Franse Katt (1739-35)
L. Rinkelzoon (1834-7)
Maritje Aris (1746-42)

Maritje Frans (1745-27)
Maria Paulina Confortia Pietersz Snip (1741-22)
Maritje Jans(e) Goedhert (1744-1); Jans (1741-23); (1745-27); (1744-32); (1736-34); (1739-35)
Maria Anna (z.j.-39)
Maria Ambrosia Goedhert (z.j.[1730-1747] boekje V); of **Maria Goedhert** (z.j.[1748-1756]-boekje VI) (wellicht is zij **Maria Janse Goedhert**)
Maritje Jansz Suiker (1741-36)
Maritje Jongkrelis (1741-4)
Maritje Klaes (1741-21)
Maritje Willems Verlaen (1737-11); (1738-20); M.W.V. (z.j.-31); (†14 april 1743-39)
M.A.C. (?) (1786-5)
M.T.B.V.V. (z.j.-14) (z.j.-54)
Neeltje Fransz. (1737-11)
Neeltje Jakobs (z.j.-29)
Neeltje Klaes (1741-22); (†1744-30)
Niesje Pieters (z.j.-39)
Peter Jacob Lefebere (1712-16)
Petra Anna Pesser oude godsdienstige Maegd (†5 april 1747-44)¹
P.W. Willemsen pr. (z.j.-6)
Trijntje Jacobs, gedoopt 24 april 1737, gevormd 1745, 1754 eerste maal aan de tafel des heren toegelaten-boekje VII)
Trijntje Jans(e) de Graef, zie Catharina de Graef
Trijntje Cornelis († 1715)
Trijntje Klaes (1743-9)
Truitje van der Pol (na 1807-7)
Zyne Hoogwaerde den Heere Aersbisschop van Utrecht (1745-25)/
W[ilhelmus].B[uys] pastoor (†1807-7)

TRIJNTJE JANS DE GRAEF KRIJGT 12 PRENTJES MET DE NAMEN:

Maritje Jongkrelis (intrede, 1741-4)
heilige Familie in bootje
Krelisje Willems (intrede, 1741-10)
Catharina van Bologna
Maritje Janse Goedhert (intrede, 1741-23)
Catharina
Grietje Franse (intrede, 1741-24)
Catharina
Maritje Jansz Suiker (intrede, 1741-36)
Christuskind met Arma Christi
Grietje Cornelis (intrede, 1741-37)
ars moriendi-prent
Johannes Petrus Hoddé pr. (intrede, 1741-3)
Jozef
P.W. Willemsen pr. (vriendschap, z.j.-6)
Catharina
Van **Anna Benedicta** of **Antje Pieters** (3de verj. staat 1744-40)
Maria Magdalena bij kruis
Leenderd de Graef (broer, 5de verj. staat 1746-43)
Catharina
Grietje Franse (5de verj. staat 1746-41)
Heilige Familie
zonder naam (1ste verjaardag staat 1742-38)
Visitatie

PRIESTERS IN AALSMEER VANAF 1700
Pesser, van Velsen, Bartholomeüs 1691-†1730
Poringo, Hermannus Theobaldus 1730-1747 (vertrekt naar de statie St.-Gertrudis te Utrecht)
Hiegaerts, Judocus Theodorus 1747-†1748
Hoddé, Johannes Petrus 1748-1756
Verlem, Johannes Augustinus 1756-1786
Smal, Johannes 1786-1796
Bon, Johannes 1796-1802
Buys, Wilhelmus, 1802-1808
Hesse, Nicolaus van, 1808-1809
Rotteveel, Johannes, 1809-1828
Baas, Johannes 1828-†1872

ASSISTENTEN (voor zover bekend)

Hoddé, Petrus Nicolaas ca. 1750. Hij geeft Trijntje de Graef een prentje in 1741 (nr. 3) en is dan dus al werkzaam
Petrus Willibrordus Willemsen is vanaf 1757 hulppastoor in de St. Anna te Amsterdam. Hij geeft Catharina een prentje en is dus mogelijk ook werkzaam geweest in Aalsmeer (nr. 6)

KUNSTENAARS

onbekend of onleesbaar: 1, 12, 13, 17, 27, 30, 32, 44, 51 (?)
Boudt, Cornelius de, 6, 9, 11, 29
Cabbaeij, Michel, 3, 4, 10, 21, 22, 23, 25, 28, 31, 34, 36, 37, 40, 41, 43, 54
Donck, Gerard 8(?), 49
Geloude, Abraham 55
Hillens, Engelbrecht 42
Huberti, Frans 14, 39, 52, 53, 56
Man, Jacobus de 5, 24, 33, 48(?),
Merlen, Cornelis van 19
Merlen, Theodoor van 18
Sande, Johannes van den 2, 15, 50
Sande, Paulus van den 16, 35
Verbruggen, Suzanna 26, 38, 45
Wael, Johannes de 46, 47
Wit, Jan Baptist de 20

TEKSTEN

Jesus Sirach 1, 5, 13, 37, 46, 47, 51
St. Fulgentius 3
Openbaring 4
Ephesen 6, 25, 34
Psalm 8, 18, 19, 23, 24, 42, 52, 56
Hooglied (intrede) 10, 35, 36, 48
Hebreeën 11, 22
Kolosse 12, 21 (?)
Wijsheid 15, 17, 33
Galaten 20
Matteüs 26, 27, 31, 38
1 Korinte 27, 28
Johannes 27, 30
Filippi 29, 38
Klaagliederen, 31
Leviticus 42
gedichten 32, 38, 40, 41, 43
Spreuken 45, 50, 53
Romeinen 49
Augustinus Belijdenissen 49

FUNCTIES

beloning, 2
 gedenkenis, 1, 34
 intrede, 3, 4, 10, 21, 23, 24, 35, 36, 37
 jubileum intrede, 38, 40, 41, 50, 43
 doodsprentje, 7, 9, 16, 26 (2x), 30, 39 (2x), 44, 55 (2x)
 gebed, 8, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 28, 29, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53
 gebed/vriendschap, 9, 31, 32, 33, 45, 54, 56
 communie, 11, 20
 verjaardag wedergeboorte, 22
 vormsel, 25, 27

MATERIAAL

papier, 13, 44, 46, 47, 53, de overige zijn gedrukt op perkament

PRENTJES UIT EEN PARTICULIERE COLLECTIE

- 1 Margareta, ovale ingekleurde gravure op perkament, versierd met geschilderde bloemen (signatuur niet leesbaar)
 tekst (in Elzevier-drukletter): 'Gedenkenis voor Grietje Franse van haer Pete Maritje Ians Goedhert Geestelyke Maegd 1744 / Luister toe, Dogter, neem wyze vermaeningen aen ... Houd uwe gedagten op Gods geboden: en bevroed zonder ophouden zyne bevelen: dan zal hy u kloekhertigheid geven, en u zal ook een lust tot de wysheidgegeven worden. Eccli.6.24.37. Bid voor H.T.P.'
- 2 Annunciatie, gravure op perkament, met gedrukte bloemversiering, gesigneerd Johannes van den Sande
 tekst (handgeschreven):
 '1831 Den 12 April heeft Lambertus Jans Rinkel Dit Printje gekreegen Ter gedachtenis van het opzeggen van zijn eerste vragen. Van den eerwaarde pastoor In Baes, Aalsmeer'
- 3 *Vir Mariae de qua natus est Jesus*; Jozef met Christuskind, gravure op perkament en geschilderde bloemversiering, gesigneerd Michel Cabbaeij
 tekst (handgeschreven):
 'Trijntje Jans de Graef, Geestelijke Dogter In de geestelijke staet ingetreden op het Feest van de St. Joseph In 't Jaar 1741. Een Maagd die waerlijk aan Christus toebehoort kan niet vereenigt worden met Christus ten zij door de oodmoedigheid: want deze oodmoedige Bruidegom verstoot de hovaardige Maagden, zegt den H. Fulgentius.
 Bid voor I.P.H. (?) En voor J.S.'
- 4 Terugkeer van Egypte, heilige Familie in bootje, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd Michel Cabbaeij
 tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
 'Gedenkenis van Maritje Jongkrelis voor Tryntje Janse De Graef Geestelyke Maegd aengenome op de Feestdag van de H. Joseph 1741
 Doe my Jesus met u vaeren
 Door des werelds woeste baeren
 Naer het Hemelsch Vaderlandt
 Daer is 's levensboom geplant.
 Joseph roey, laet Jesus stueren,
 zoo lang als myn reis zal dueren
 Tot ik met Maria koom

- op de levend-waterstroom
 Openb. 22.1.2. Bid voor H.T.P.' (ander handschrift) 'L.J. Rinkel'
- 5 Presentatie van Maria in de tempel, gravure op perkament, gesigneerd Jacobus de Man
 Tekst (handgeschreven):
 'Als jij tot den dienst Gods begeeft staat dan vast in de gerechtigheid en in de vreeze, en bereid uwe ziel tot de bekooring (Eccli. 2 v 1) M.A.H. 21 dec. 1786 (?) / Bid voor J. Smal'
  - 6 Catharina omgeven met gedrukte versieringen, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Cornelius de Boudt
 Tekst (handgeschreven):
 'Catharina de Graef bid voor P.W. Willemsen pr. Zie toe dat gy den staet waer toe gij geroepen syt waardiglyk bewandelt Ephesen 4-1 Bid voor J.S. 1796'
  - 7 Joannes van het kruis in dialoog met Christus boven het altaar met Latijns onderschrift, ingekleurde gravure op perkament (zonder signatuur)
 Tekst (handgeschreven):
 'Truitje van der Pol heeft dit printje gekreegen van den heer pastoor W.B. tot een gedagtenis. overleeden den 24 september 1807 oud ..6 (?) bid voor de ziel en zaligen heer pastoor W.B. L. Rinkelszoon 1834'
  - 8 Engelbewaarder, ingekleurde ovale gravure op perkament, gesigneerd Gerard Donck (?) met handgeschilderde bloemversiering
 Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
 'Heere, Hoe zal een jong mensch zynen weg verbetereren? Door 't onderhouden uwer geboden. Uit gansch herte heb ik u gezogt, ó Heere, verstoot my niet van uwe geboden. (Psal. 118.9.10) Bid voor H.T.P.' (later bijgeschreven) 'L.J. Rinkel'
  - 9 Christus krijgt de kelk uit de hemel in de Hof van Olijven, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Cornelius de Boudt
 Tekst (voorzijde, handgeschreven in Elzevier-drukletter):
 'Tryntje Klaes gedenk inde gebeden de ziele van Antje Ariens Geestelyke Maegd, overleden den 14 april 1743. En bid voor H.T.P.'
 Tekst (achterzijde handgeschreven in Elzevier-drukletter):
 'Lieve, Soo heeft onse Heer gebeden, Soo heeft hy voor ons geleeden. In het binnenst van syn hert Swaer en doodelyke smert. Om syn liefde te verklaeren, En aen ons te openbaeren, Lyd soo het onnoosel Lam: Dat uyt liefde tot ons kwam. Voor ons heeft hy uytgedronken Den Kelk, die hem was geschonken. Voor hem vol van bitterheid, Voor ons vol van saligheid. Ag hoe vind ik my verleegeen! Wat blyken heb ik gegeeven. Van myn liefd' en dankbaerheid Aen myn Heer, die voor my lyd? Door uw' liefde en uw' smerte Geef dog, JESU, aen myn herte Wederliefde: Dat myn hert Tot uw eer graeg lyde smert: Dat ik soo met u mag lyden, Dat ik koom tot uw verblyden, Op dat alles tot uw' eer Mag gedyen, goede Heer. Edog, myn Heer, wat ben ik teer, Die niet sonder klagen T' minste weet te dragen; Die word verstoord Ook om een woord! Genees my, Heer, Tot uwe eer.' (ander handschrift) 'Gedenk de siel van Antje

Willems oude geestelijke maegd, gerust in Gods bewaring in de goede week 17. April 1716. Duyfje Ariens'

- 10 Catharina (van de orde van St. Clara), ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Michel Cabbaeij
 Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
 'Gedenkenis van Krelisje Willems, jonge maegd voor Tryntje Jansz De Graef Geestelyke maegd aengenome op den Feestdag van den H. Joseph 1741. / Waer is uw Beminde gegaen, ó schoonste der vrouwen? Waer is uw Beminde naer toe gereist? En wy zullen hem met u gaen opzoeken. Mynen beminden is afgegaen naer zynen hof van kuische zielen, naer het beddeken van welriekende kruiden der deugden, om maegdelyke Lelien te plukken. Hooglied 5.17 En 6.1. Bid voor H.T.P.' (ander handschrift) 'en J.S'
- 11 *Per sanguinem Christi liberatur*, Maria vangt Christus' bloed op uit de zijde wond en verdeelt het in het vagevuur, ingekleurde ovale gravure op perkament, gesigneerd door Cornelius de Boudt.
 Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
 'Maritje Willems Verlaen aen Neeltje Fransz. tot gedenkenis van haer Eerste Communie op Paeschdag 1737 /
 Het is onmoogelyk de genen, die eens verligt zyn geweest, die ook de Hemelsche gave gesmaekt hebben en deelagtig geworden zyn van den Heiligen Geest, Mitsgaders ook het goede Woord Gods; en de kragten der toekomende eeuwe gesmaekt hebben, en afgevallen zyn; wederom te vernieuwen tot bekeering. Hebr. 6.4.5.6. Bid voor H.T.P.'
- 12 Bedevaartprent van Scherpenheuvel, klein, gravure op perkament.
 Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
 'Gedenk in de gebeden H.T.P. Al ben ik met het lighaem afweezig, zoo ben ik dog met den geest by u. Kol. 2.5.'
- 13 Johanna, halve gravure, ingekleurd, twee papiertjes, een met afbeelding, een met tekst tegen elkaar geplakt (zonder signatuur)
 Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
 'Die den Heere vreesst, zal het wel hebben in zyn uiterste. Eccl. 1.13. Bid voor H.T.P.'

PRENTJES BEWAARD IN HET MCC, UTRECHT

- 14 Theresia van Avila in visioen voor Christus, ingekleurde gravure op perkament, in achthoek gesigneerd Frans Huberti (OKM 6929)
 Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
 'Lieve
 Heb iver voor de eer.
 O Bruyd, van uwen Heer.
 O Bruydegom en Heer.
 Dien iver my vereer.
Vera velut mea Sponsa meum zelabis honorem.
 Als myne waere Bruyd,
 sult gy voordaen niet liever
 Doen dan voor myne eer
 te stryden met veel iver
 Als myne waere Bruyd,
 Stryd altyd voor de eer
 van uwen Bruydegom,

- en uwen waeren Heer
*Ut mea Sponsa meum
zelabis semper honorem.*
M.T.B.V.V.’
- 15 Judas Thaddaeus, ingekleurde gravure op perkament gesigneerd door Johannes van den Sande. (OKM dp6891)
Tekst (handgeschreven):
‘Geen mijnen vaderen Heere der Barmhertigheid die alles door uw woord geschapen hebt. Geef my de wysheid die by uwen throon staat nog verwerp my niet uit het getal uwer kinderen Want ik ben een swak mensch en van een korte tijd Wijsh. 9.1.4.5. / Aeghie Kornelis Vennek gedenk in u wege beede / H.T.P.’
- 16 Theresia van Avila, met haar bruidegom Christus ingekleurde gravure op perkament gesigneerd door Paulus van den Sande. (OKM dp6926) (Aalsmeer ?)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Geeft my heere Iesu dat ick met de H. Teresa uyter harte seggen kan: of lyden, of sterven of met den H. Aug: brant en kerft myn hier als gy myn maer in der eewighyd spaert’ (in ander handschrift) ‘maer geeft mijn ook u genaden en (...) gedaghtenis van den Heer Peter Jacob Lefebere overleden den 12 december 1712. Bid voor sijn E. Ziel’
- 17 Franciscus, halve ingekleurde gravure op perkament (zonder signatuur) (OKM dp6350)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Verkeerde gedachten scheyden iemand van Godt x Sap 1.3. [Wijsheid] Bid voor H.T.P.’
- 18 Maria Magdalena, ingekleurde gravure op perkament gesigneerd door Theodoor van Merlen (OKM dp713)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Waerom, ô Godt verstoot gy ons zoo ganschelyk? Hoe is uwe toorn dus vergramt op de schaepen uwer weide? Psalm 73.1 / 1732 / Bid voor H.T.P.’
- 19 *S. David rex iudeorum*, ovale gravure op perkament gesigneerd door Cornelis van Merlen (OKM dp1066)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Ik zal de barmhertigheden des Heeren zingen in der eeuwigheid Psalm 88.1 / 1732 / Bid voor H.T.P.’
- 20 Maria Magdalena, eigenaardige iconografie van een mystiek huwelijk, ingekleurde gravure op perkament gesigneerd door Jan Baptist de Wit (OKM dp732)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Maritje Willems Verlaen aen Aeghie Klaes Tot gedenkenis van uwe Eerste Komunie op Paeschdag 1738 / Ik leef, nu niet meer ik, maer Christus leeft in my Gall.2.20 / Bid voor H.T.P.’
- 21 *Videte si est dolor sicut dolor meus*, Calvariescene met Maria en Johannes, ingekleurde gravure op perkament gesigneerd door Michel Cabbaeij (OKM dp2093)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Gedenkenis van Maritje Klaes voor Antje Pieters aengenomen op de Feestdag van de H. Joseph 1741 /
- Gij zijt gestorven en ... leven is met Christus Godt verborgen. Als Christus, die uw leven is verschijnen z... dan zult gij ook met hem verschijnen in heerlijkheid. Kollek (?) 4.3.4. / Bid voor H.T.P.’
- 22 *Sic deus dilexit mundum*, Christus valt onder het kruis, ingekleurde gravure op perkament gesigneerd door Michel Cabbaeij (OKM 2108)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Gedenkenis van Neeltje Klaes voor Maria Paulina Confortia Pietersz Snip op de 24e Veriaerdag van uwe Wedergeboorte Den 22e Junius 1741. / Hebbende de herten gesprengreïnigd van quade zondes Schuld, en de lighaemen afgewasschen met zuiver water, laet ons d’onwikbaere belydenis onzer hope vasthouden: want hy is getrouw die ‘t belooft heeft. En laet ons op elkanderen agtneemen tot aenwakkering van liefde en van goede werken. Want zoo wy allwilens zondigen, naer dat wy de kennis der waarheid ontvangen hebben, zoo is ‘er niet over dan een schrikkelijk oordeel te verwagten enz. Heb. 10.22.23.24.25.26.27. / Bid voor H.T.P.’
- 23 Catharina, ovale gravure versierd met gegraveerde ornamenten, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Michel Cabbaeij. (OKM dp6034)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Gedenkenis van Maritje Janse Goedhert voor Tryntje Jansz. de Graef Geestelyke Maegd aengenome op de Feestdag van de H. Joseph 1741 / De regtvaardige zal zig in den Heere verblyden, en op hem hopen: en zy zullen roemen alle die opregt van herte zyn. Psalm 63.11. / Bid voor H.T.P.’ (in ander handschrift) ‘en J.S.’
- 24 Catharina, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Jacobus de Man (OKM dp6038)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Gedenkenis van Grietje Franse voor Tryntje Janse de Graef Geestelyke Maegd aengenome op de Feestdag van de H. Joseph 1741 / Heere, hoe groot is de meenigvuldigheid uwer zoetigheid, die gy verborgen hebt den genen, die u vreezen: die gy bereid hebt voor die op u hopen, in ‘t aenzien van de kinderen der menschen. Psalm 30.20. / Bid voor http’ (in ander handschrift) ‘en J.S.’
- 25 Johanna, ovale gravure op perkament, met gegraveerde ornamenten, gesigneerd door Michel Cabbaeij (OKM dp226)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Voor Ioanna Frans Jonge Maegd Tot gedenkenis Dat zy den Heiligen Geest ontvangen heeft in ‘t H. Sacrament des Vormsels, door de H. Zalvinge, en het opleggen der handen van zyne Hoogwaerde den Heere Aersbisschop van Utrecht op de Feeste van d’Alderheiligste Drie-eenheid den 13 Junius 1745. / Bedroefd den Heiligen Geest Gods niet, met welken gy bezeegeld zyt tot den dag der verlossinge. Ephes. 4.30 / Bid voor Zyne Hoogwaerde en H.T.P.’
- 26 Jacobus Maior, ingekleurde gravure op perkament gesigneerd door Suzanna Verbruggen (OKM dp339)
- Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Antje Jong Krelis Gedenk in uwe gebeden de ziele van uwe mezuster Antje Ariens Geestelyke Maegd gerust in Gods bewaering den 24 April 1745 (?) / Het Ryk der Hemelen lyt geweld en de geweldigen neemen ‘t met geweld in Matth. 11.12 / Bid voor H.T.P.’ (in ander handschrift): ‘Bidt voor de ziel van Catharina Braverd geestelijcke dogter overleeden den 3 januari 1721 (?)’
- 27 Simeon’s voorspelling, gravure op perkament versierd met handgeschilderde bloemen (zonder signatuur) (OKM dp6797)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Gedenkenis van Maritje Ians Goedhert Geestelyke Maegd Voor Maritje Frans / Als deze het H. Vormsel ontvangen heeft op de Feestdag van d’Alderheiligste Drie-eenheid. Den 13 Junius 1745. / Laet de kinderkens met vrede, en belet ze niet tot my te koomen: want den zoodaenigen koomt het Ryk der Hemelen toe, zeit de Heere.
Gy zyt Gods tempel, en de Geest Gods woont in u. De zalving, die gy van hem ontvangen hebt, blyve in u Matth. 19.14.1 Kor. 3.16 I Johan. 2.27. / Bid voor H.T.P.’
- 28 Hemelvaart van Christus, ingekleurde gegraveerde prent op perkament met gegraveerde versieringen gesigneerd door Michel Cabbaeij (OKM dp2301)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Gedenk in uwe gebeden H.T.P. / Waekt, staet vast in ‘t geloove, houd u mannyk en weest kloek. Dat alle uwe dingen met liefde geschieden. De genade onzes Heere Jesus Christus zy met u. Myne liefde is met u allen in Christus Jesus Amen. I Korint. 16.13.14.23.24’ (in ander handschrift) ‘Alida Zegstroom 1812’
- 29 *Posuerunt Iesum in monumento novo*, Christus wordt in het graf gelegd, ovale ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Cornelius de Boudt (OKM dp2277)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Neeltje Jakobs Godvreezende Vrouw. Gedenk in uwe gebeden H.T.P. / Zie dat gy waerdelyk naer ‘t Evangelie van Christus wandeld. Op dat zoo ik by u kooome, ik dan zien mag, of in myn afwezen van u hooren mag, dat gy eendragtig staet in eenen geest gesamentlyk arbeidende voort geloove van ‘t Evangelie. Philip. 1.27’
- 30 *Laudetur S.S. Sacramentum*, aanbidding van het heilig Sacrament door twee engelen, ingekleurde gravure op perkament (zonder signatuur) (OKM dp1377)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘Ian Leenderse Broer Gedenk in uwe gebeden de ziele van Neeltje Klaes Geestelyke Maegd, in den Heere ontslaepe den 8 april 1744. / Die myn vleesch eet en myn bloed drinkt, heeft het eeuwig leven en ik zal hem verwekken ten jongsten dage. Johan. 6.55. Bid voor H.T.P.’
- 31 Laurentius, gravure op perkament, met gegraveerde ornamenten, gesigneerd door Michiel Cabbaeij (OKM dp523)
Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter):
‘De Heer is goed voor die op hem hopen, voor een ziel die hem zoekt. T’is goed de zaligheid

- des Heeren met stilswygentheid te verbeiden. T'is goed voor den mensch het jok des Heeren van zyne jonkheid af gedragen te hebben. Klaglied 3.25.26.27. / Neem dan myn jok op u want myn jok is zoet, en myne last is ligt zegt den Heer Matth.11.29.30 / Anna Maria Maes, bid voor M[aritje] W[illems] V[erlaen] en H.T.P.'
- 32 *Mater Amabilis*, Maria, ingekleurde ovale gravure op perkament (zonder signatuur) Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter): 'Aen Maritje Jans Goedhert Geestelyke Maegd Voor haere gediensstigheid 1744 (?) / Zie hier uw patrones, en leer van haer een les; Gediensstig zyn en kuis, Zoo in als buiten's huis; Zoet, zedig, naarstig, stil, Nooit doen uw eigen wil. Doe alles tot Gods eer, Als dienstmaegd van den Heer. / Bid voor H.T.P.'
- 33 Agatha, ingekleurde gravure op perkament, gesigeneerd door Jacobus de Man (OKM dp5647) Tekst (handgeschreven Elzevier-drukletter): 'Geen myner vader Heere der barmhertigheid die alles door uw woord geschapen hebt. Geef my de wysheid die by uwen thron staet nog verwerp my niet uit het getal uwer kinderen want ik ben een swak mensch en van een korten tijdt / Wijsh. 9.1.4.5. / Aeghie Kornelis Vennek gedenk in uwe gebeden H.T.P.'
- 34 Maria en Anna, gravure op perkament, gesigeneerd door Michel Cabbaij (OKM dp924) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Gedenkenisse (?) van Maritje Janse Goedhert voor Grietje Franse Jonge Maegd in 't oosteind van Aelsmeer 1736 / Gy kinderen wees uwe ouders gehoorzaam in den Heere, want dat is billyk. Eert uwen vader en uwe moeder: t welk het eerste gebod is met belofte: Op dat het u welgaen en dat gy langer moogt leeven op der aerde. Ephes. 6 v. 23 Bid voor H.T.P.'
- 35 Bruid krijgt bloemen van haar bruidegom in het besloten hof, ingekleurde gravure op perkament, gesigeneerd door Paulus (?) van den Sande (OKM dp1355) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Gedenkenisse van Maritje Janse Goedhert voor Leentje Franse Katt Geestelyke Maegd aengenomen inde katholyke Kerk in 't Oosteind van Aelsmeer op den Feestdag van Alle Heyligen 1739 / Mynen Beminde is de myne, en ik ben de zyne. En hij giet weiden onder de lelien .... Mynen Beminde is de zoetigheid zelf hij is al wat men wenschen kan Hooglied 2.16 en 5.16 Bid voor H.T.P.'
- 36 Christuskind met martelwerktuigen, gravure op perkament, gesigeneerd door Michiel Cabbaij (OKM dp2094) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Gedenkenis van Maritje Jansz Suiker voor Tryntje Jansz De Graef Geestelyke Maegd aengename op de Feeste van den H. Joseph 1741 / Mijnen Beminde is blank en bloozend; onder duizend uitgelezen. Zoodaenig is mynen Beminde, en myn vriend o dogters van Jeruzalem. Hooglied 5.10.16. Bid voor H.T.P.' (in ander handschrift) 'L.J. Rinkel'
- 37 *Ars-moriendi*-prent; Man op sterfbed; met onderschrift 'Heere in uwe handen beveele ik mijnen geest en van alle die in doodsnoot sijn', gravure op perkament, gesigeneerd door Michel Cabbaij (OKM dp8) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Gedenkenis van Grietje Kornelis voor Tryntje Jansz De Graef Geestelyke maegd aengenomen op de Feestdag van de H. Joseph. 1741 / De vreeze des Heeren zal het hert verheugen: en blydschap vrolykheid, en lankheid van dagen geven. Die den Heere vrees, zal het wel hebben in zyn uiterste, en op zynen sterfdag gezegend worden. Eccl.1.12.13. Bidt voor H.T.P.' (in ander handschrift) 'En J.S.'
- 38 Annunciatie afgebeeld in rozenkrans met onderschrift *Egressa es in salutem populi, in salutem cum Christo tuo. Habacuc. 3*, gravure op perkament, gesigeneerd door Suzanna Verbruggen (OKM dp1248) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Voor Tryntje Ians De Graef Geestelyke Maegd op den eersten Verjaerdag van haeren Staet. 1742 / Klopjesleven is vol vreugd, als men onderhoudt de deugd En den Regel wel beleeft, Dien de Heer gegeven heeft. Die ten einde toe volhert, Al gevoelt zij hier wat smert, Zal hierna, verlost van pijn, Bly en eeuwig zalig zijn. Philip. 4.4. Gal.6.16 Matth. 24.13. Bid voor Uw geestelyke vader H.T.P.' (in ander handschrift) 'en J.S.'
- 39 Christus in Hof van Olijven, met onderschrift *Tristis est anima mea usque ad mortem*, ingekleurde gravure op perkament, oorspronkelijk voorzien van (textiele) versieringen, gesigeneerd door Frans Huberti (OKM 1917) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Maria Anna Besie uw Lieven Bruydegom, En sie niet na de wereld om. Vergeet ook Niesje Pieters niet, Die nu den Bruydegom geniet: Of is't dat sy hem nog ontbeerd, Bid voor haar, soo sy heeft begeerd. / Engeltje Pieters Verlaen Bid voor de ziele van uwe Nigte en geestelyke medezuster Maritje Willems Verlaen overleden 14 april 1743'
- 40 Gekruisigde Christus met Maria Magdalena, ingekleurde gravure op perkament, gesigeneerd door Michel Cabbaij. (OKM dp2154) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Gedenkenis van Anna Benedicta. Voor haere zeer lieve Medezuster Catharina Christiana Geestelyke Maegden. Op den 3^e verjaerdag van hunnen Staet, op de Feeste van den H. Joseph 1744 / Ô gekruisten Bruidegom! Geef dat ik wel vat' waarom Gy my zoo zeer hebt bemind: 'K heb dat immers niet verdiend! Zou ik u dan niet beminnen! Iae uit al myn hert en zinnen Zal ik Iesus, zonder rouw, Tot der dood toe zyn getrouw. Gedenk in uwen gebeden H.T.P.'
- 41 Jezus Maria en Jozef, ingekleurde gravure op perkament, gesigeneerd door Michel Cabbaij (OKM dp14) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Vereering van Grietje Franse voor Catharina Christiana Geestelyke Maegd. Op den 5^e verjaerdag dat deze den Maegdelyken Staet onhelst heeft, op de Feeste van den H. Joseph. 1746 / Joseph is van Godt verkooren, Om den Bruidegom te zyn
- Van die, uit wie is gebooren Iesus, zonder smert of pyn Ioseph was ook de Bewaerder Van Marias zuiverheid En gestelt tot Voetstervader Van Gods Zoone in den tyd. Zoude hy dan niet beschermen Die hem kiezen tot Patroon? Hy die Iesus in zyn ermen Heeft gedragen, en tot loon Nu verheven is daer boven? Laet ons volgen zyne deugd, En met hem den Heere loven, Tot wy koomen in de vreugd. Gedenk in uwe gebeden H.T.P.'
- 42 Margaretha, ingekleurde gravure op perkament, gesigeneerd door Engelbrecht Hillens (OKM dp684) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Gedenkenis van Maritje Aris Voor Grietje Kornelis Geestelyke Maegden, Als deze het vyftigjaerig Jubilé van haeren staet geviert heeft den 25 Maert 1746. / Gy zult het vyftigste jaer heilig maeken: want dit is het Jubeljaer: Looft, myne ziel, den Heere, en al wat binnen my is, zynen heiligen naem. Looft, myne ziel, den Heere: en vergeet dog alle zyne weldaden niet. Dat uwe jeugd vernieuwd wort, als die van een arend. Levit. 25.10 Psalm 102.1.2.5. Bid voor H.T.P.'
- 43 Het mystieke huwelijk van Catharina, ingekleurde gravure op perkament met bloemversiering, gesigeneerd door Michel Cabbaij. (OKM dp6067) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Vereering van Leendert de Graef Voor zyne Lieve zuster Catharina De Graef Geestelyke Maegd Op den 5^e verjaerdag van haeren Staet, op de Feeste van den Heiligen Joseph 1746. / Wat is 't leven van een Maegd, Die den bruidegom behaegd? Bidden, vasten naarstig zyn In haer werken groot en klyn: Altyd hebben Godt in d'oog. En gedurig t hert omhoog Naer die haere ziel bemint, Tot wie zy gansch is gezint Heel de wereld agt zy niet, Want die baert dog maer verdriet Al haer vreugd is in den Heer: Naer hem wenscht zy meer en meer / Bid voor H.T.P.'
- 44 Christus, *Pastor Bonus*, Rust in vrede, onder bescherming van den goeden Herder, litho, opgeplakt (?) (OKM dp7061) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Gedenk in de gebeden de ziele van Joffr. Petra Anna Pesser oude godsdienstige Maegd in den Heere onslaepen den 5 April 1747'
- 45 Bespotting van Christus afgebeeld in rozenkrans, ingekleurde gravure op perkament, gesigeneerd door Suzanna Verbruggen (OKM dp1948) Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter): 'Dit zeit de Heere Godt Zoo wie naer my luisterd, die zyn der vreeze rusten, en overvloed hebben, zonder eenig quaed moeten vreezen / Wandel dan op den regten weg der regtvaardigen Spreuk 1.33 Ez. 2.20. Gedenk in

- uwe gebeden Antje Ariens En H.T.P.’
- 46 Jozef, ingekleurde gravure, gesigneerd door Johannes de Wael. (OKM dp426)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Die den Heere vrees, dien zal geen quaed overkoomen. maer Godt zal hem in de bekooringe bewaeren, en van het kwaede behoeden. Eccli. 33.1. Bid voor H.T.P.’
- 47 Rust op vlucht naar Egypte, ingekleurde gravure, gesigneerd door Johannes de Wael (OKM dp10)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Eer uwen vader uit geheel uw herte: nog en vergeet het gezugt van uwe moeder niet. Gedenk dat gy zonder hen niet zoudt gebooren zyn: en doe voor hen, gelyk zy voor u gedaen hebben. Eccli. 7.29.30. Bid voor H.T.P.’
- 48 Maria, in *conceptione tua virgo immaculata fuisti*, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Jacobus (?) de Man. (OKM dp580)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Staet op myn vrindinne, myn alderschoonste, en komt Myn duyve in de hollen der steenrotse in de gaten des muurs; thoont my uw aengesigt. Cant. 2’
- 49 Augustinus, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Gerard Donck (OKM dp5895)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Laet ons als in den dag eerlyk wandelen. Niet in brasserijen en dronkenschappen: niet in slaepkamers en ontugtigheden: niet in twist en afgunstigheid: maer doerden Heere Jesus Christus aen: en bezorgt het vleesch niet tot wellusten. Rom. 13.13.14 / Woorden door welke Augustinus bekeert is. Belyd.B.8.C.12. Bid voor J. Bon 1799’
- 50 Gekruisigde Christus, *Jesus Nazarenu rex iudeorum*, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Johannes van den Sande (OKM dp2088)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Die veel van wyn en vette kost houd, zal niet ryk worden zeit de Heer. Spreuk 21.2. Bid voor H.T.P.’
- 51 Sebastiaen, ingekleurde gravure op perkament (signatuur niet leesbaar) (OKM dp6806)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Alle vleesch zal verdorren als hooy: en als de bladeren die op een groenen boom groeyen. Eccli. 14.18 Bid voor H.T.P.’
- 52 Geboorte van Christus, *Quem genuit adoravit*, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Frans Huberti (OKM dp1643)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Verleen het oor aen myne woorden Heere, let op myn geroep. Luister naer de stemme myns biddens, myn Koning en myn Godt. Ps. 5. 1731’
- 53 Maria vangt het bloed van Christus op, met vagevuur *S. Maria ora pro nobis*, gravure, gesigneerd door Frans Huberti (OKM dp2110)
Tekst (handgeschreven):
‘In veel spreekens zal geen zonde onbreeken: maer, die zijn lippen bedwingen, is ten uiterste voorzigtig. Spreuk. 10.19. / 1732 / Bid voor H.T.P.’
- 54 Teresia van Avila, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Michel Cabbaeij (OKM dp6914)
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Lieve, O wonderbaere wond, die myn siel maekt gesond! O wonderlyke smert, die met vreugd vult myn hert! O Pyl, o heldre schigt, die mynen geest verligt! O vuer, o soete gloed! Die verheugt myn gemoed. O vlam, o lieve brand! Die troost myn ingewand. O JESU, goede Heer, Uw liefde myn verteer: Dat ik tot uwe eer Lyde en Sterve Heer / Niet voor uw, maer myne eer Sult gy ievren, seid de Heer, Die is Heer der heeren: Dan sal ik u eeren. En u houden voor myn Bruyd: Anders is de vriendschap uyt. Geef my dog dien iever, Heer, Dat ik brandig uwe eer Altyd mag begeeren, En U daer door eeren. Koom, geef my dat IESU koom, Blyf altyd myn Bruydegom. M.T.B.V.V.’
- 55 H. Margareta, ingekleurde gravure op perkament, gesigneerd door Abraham Geloude (OKM dp676)
Tekst (handgeschreven):
‘Cornelia T.v.d. Bergh Gedenkt Uwen Lijdsman die u Godswoord verkundigd heeft, en weest in Uwe gebeden zijne ziel gedagtig. J.S. 1796’ (Ander handschrift) ‘Gedenk de siel van Tryntje Kornelis geestelijke Maegd, gerust in Godsbewaring op den dag van den H. Augustinus 1715.’
- PRENTJE UIT EEN PARTICULIERE COLLECTIE
- 56 S. Stephanus, gravure op perkament, in achthoek, gesigneerd door Frans Huberti
Tekst (handgeschreven):
‘ó Godt herstel ons, en vertoon uw aenschijn, zoo zullen wij behouden zijn. psalm 79.4 1732. / Bid voor H.T.P.’
- BOEKJES UIT EEN PARTICULIERE COLLECTIE
- I P.R. Morel benediktynt, *Alleenspraeken met Godt om zig tot de dood te bereiden*, Utrecht, 1743
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Voor Anna Benedicta Seli Geestelyke Maegd van de Katholyke Kerk in ’t Oosteind van Aelsmeer. / Laet u niet belet worden van altyd te bidden, nog schroom niet in regtvaardigheid voord te gaen tot de dood toe: want Gods vergelding duert in der eeuwigheid. Eccl. 18.22. / Bid voor H.T.P.’
- II W. Kemp, *Het geestelyk Manna voor de hongerige zielen: of de Christelyke Waerheden, getrokken door een nauwykeurige opmerkinge uit de Werken der Apostelen, en aen de geloovigen voorgesteld door W.K..... 1. deel*, Utrecht, 1721
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Anna benedicta Selij Geestelyke Maegd van de Rooms-katholyke Kerk in ’t Oosteind van Aelsmeer. 1744. / Die verwint, dien zal ik verborgen Manna geven: en ik zal hem een witten keursteen geeven, en op dien steen een nieuwen naem geschreeven, welken niemand kend, dan die hem ontvangt, zei den Heere.
- Openb. 2.17. Gedenk in uwe gebeden H.T.P.’ (2 pagina’s verder Kornelia de Groot 1834).
- III W. Kemp, *Het geestelyk Manna voor de hongerige zielen: of de Christelyke Waerheden, getrokken door een nauwykeurige opmerkinge uit de Werken der Apostelen, en aen de geloovigen voorgesteld door W.K..... 3. deel*, Utrecht, 1721
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Anna Benedicta Selij Geestelyke Maegd van de Rooms-katholyke Kerk in ’t Oosteind van Aelsmeer. 1744 / Uwe vaders hebben ’t Manna in de woestene gegeeten, en zyn gestorven ... Die dit brood eet, zal in der eeuwigheid leeven ... ’T is de geest die leevend maekt ... de woorden die ik tot u gesproken heb, zyn geest en leven, zeit de Heere Jesus uw hemelsche bruidegom. Joan. 6.49.59.64. / Gedenk in uwe gebeden H.T.P.’ (1 pagina verder Bernardus Steijne, anno 1794. Dit manna des Hemels is de speijse der Zielle); (2 pagina’s verder: Kornelia De Groot komt dit boek toe den 29 April 1835)
- IV W. Kemp (?), *Grondregelen van de Christelyke Zedetugt, getrokken uit de H. Schrifteur en uit de HH. Vaders, verdeilt Voor ieder dag van het Jaer*, Utrecht, 1714
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Beertie Gerrits Jonge maegt in ’t Oosteind van Aelsmeer 1732 / Uwe zeedigheid zy allen menschen bekend. De Heer is naby. Ik vermag alles door hem die my versterkt. Philip. 4v 5.13 / Bid voor H.T.P.’
- V *De geestelyke Zielbestierder, voor de geenene, die ér geen en hebben. Op nieuw uit het Fransch vertaelt.*, Utrecht, 1740
Tekst (handgeschreven in Elzevier-drukletter):
‘Voor Maria Ambrosia Goedhart Geestelyke Maegd
Die geen bestierder heeft,
Wat weet hy of hy leeft
Voor Godt, of voor de hel?
Let op dit boek dan wel:
’T zal uw Bestierder zyn
In alles, groot en klyn:
Opdat gy niets en doed
Tegen het regt gemoed.
Volg noit uw eigen zin;
Maer agt het groot gewin
Te volgen met ér daed
Een anders goeden raed.
Bid voor H.T.P.’
- VI *Het leven van Jesus Christus volgens de Vier Evangelisten.* t’Amsterdam, 1739
Tekst (handgeschreven):
‘Maria Goedhart geestelijke maegt / geloof mij al wat in die heiligen boeken staat, is verheven en goddelijk. daar is eigentlich de waarheid te vinden, en een zedeleer die bequaam is onze gemoederen te verquikken, en te vernieuwen, en wel zodanig toebereid dat er niemand is of hij kan er uit putten, zoo veel hem nodig is, als hij er maar toe naedert met eerbiedigheid en godvrugtigheid gelyk de waere godsdienst vereist. Augustinus. / Bid voor J.[ohannes] P.[etrus] H[oddé]. Maria Goedhard geestelijke maagd. Geloof nu al wat in die heiligen boeken staat is verheven en goddelijk. (andere pagina Lambertus Lambertz Rinkel 33 maart 1835’

VII *Levens der Heiligen voor ideren dag van 't Jaer,
met Een Oeffening en Gebed naer elk Leven.
Getrokken Uyt de voornaemste en nauwkeurigste
Levensbeschrijvingen, te saemen Met eene
Verhandelinghe op de roerende Feest-daegen.*

Gent, 1738

Tekst (handgeschreven):

“Trijntje Jacobs. Gedoopt den 24 april Ao 1737
gevormt den 13 juni ao 1745 En op het feest van
de geboorte van onzen zaligmaker J.C. den 25
december dezes Jaar 1754 tot de H. Tafel des
heeren voor d'eerste mael toegelaten. Zie toe
dat gij de genade gods niet te vergeefs ontvangt
maar altijd toont daar al uwe gedrag en werken
dat gij aan godt dankbaar zijt. Bid voor uwe
zielbestierder J.[ohannes] P.[etrus] H.[oddé]”

BIJLAGE III

Overzicht van heiligen en deugden op de suffragia van Kemp

Uit: Utrecht, MCC ABM od783.

Kort-begrip Van het gedrag der Heiligen: Getrokken uit de Levens-beschryvingen Der Geleerde en Vermaerde schryvers, die het Waere van het valsche, en het zekere van het onzekere hebben onderscheiden. Door W.K uitgegeven te Utrecht, door Theodorus vanden Eynden.

betekenis van de afkortingen:

apost	apostel
bely	belijder
biss(c)	bisschop
mae	maagd
mart	martelaar(es)
wedu	weduwe

januari

[1] 1, besnydenis (geschiede in het jaar 1)
besnijdenisse des herte
Bid voor de onbesneeden van herte
[2] 1, Den naem Iesus (geschiede in het jaar 1)
Gods naem eeren.
Bid voor die den naem Gods eeren
[3] 1, De h. Fulgentius bissc (gestorven in het jaar 533)
Vlugten het bestier over anderen
Bid voor die anderen bestieren
[4] 2, De H. Macarius Alex bely (†405)
Eenzaemheid betragten
Bid voor die d'eenzaamheid betragten
[5] 3, De H. Genoveva, maegd (†512)
Bespottinge verdragen
Bid voor die om de deugdzaamheid bespot worden
[6] 4, De H. Titus bissc († omtrent 66)
Omgaen met de godtvrugtigen
Bid voor de goede gezelschappen
[7] 5, De H. Eduardus, bely (†1066)
Godt boven al dienen
Bid voor die in wereldsche bezigheden zijn
[8] 6, De HH. Drie koningen, bely (in het jaar 1)
Godt aanbidden
Bid voor die den waren Godt niet aen en bidden
[9] 8, De H. Severinius bely (†482)
Leeren met woorden en werken
Bid voor de Leeraren
[10] 9, De H. Petrus bissc (†387)
De Christelijke wijsheid betragten
Bid voor die de Christelijke wijsheid zoeken
[11] 10, De H. Guilielmus bissc. (†1209)
Pligten waernemen
Bid voor die hunne pligten niet waernemen
[12] 11, De H. Theodosius bely. (†529)
Yverig zijn
Bid voor die traeg zijn
[13] 13, De H. Hilarius bissc (†367)
Het H. Geloof verdedigen
Bid voor die wankelbaer zijn in het Geloof
[14] 14, De H. Felix bely († omtrent 260)
Goederen versmaeden
Bid voor die aenhankelijk zijn aen de tijdelijke goederen
[15] 15, De H. Isidorus bely (†404)

Standvastig zijn in 't goed.

Bid voor die volharden in 't goed te doen.
[16] 16, De H. Honoratus bissc. (†429)
Den evenmensch beminnen
Bid voor die hun naesten beminnen
[17] 17, De H. Anthonius bely (†356)
Bekooringen overwinnen
Bid voor die bekeert worden
[18] 19, De H. Germanicus mart. (†166)
Op zig zelve niet steunen
Bid voor die op hunne eige kragten steunen
[19] 20, De H. Euthymius bely (†473)
Voordgang in deugden
Bid voor die traeg zijn in de deugden
[20] 21, De H. Agnes mae en mart († in de vierde eeuw)
Kuysheid
Bid voor die de kuysheid beminnen
[21] 22, De H. Anastasius mart. (†628)
Goede gelegtheden waernemen
Bid voor die de goede gelegtheden verzuimen
[22] 23, De H. Alfonsus bissc (†667)
De H. Maria eeren
Bid voor die Gods moeder behoorlijk eeren.
[23] 24, De H. Timotheus bissc († omtrent 97)
Maetig zijn in spijs en drank
Bid voor die gulzig zijn
[24] 25, Beking van S. Paulus (geschied omtrent het Jaar 34)
Gods roep waernemen
Bid voor die Gods roep getrouwelijk waernemen.
[25] 25, De H. Policarpus bissc. en mart. (†166)
Het quaed met goed beloonen
Bid voor die wraekgierig zijn.
[26] 26, De H. Paula wedu (†404)
Aelmoessen geven
Bid voor die geen aelmoessen geven
[27] 26, De H. Crysostomus bissc. (†407)
De begaeftheden wel gebruyken
Bid voor die hunne begaeftheden misbruyken
[28] 28, De H. Cyrillus bissc (†444)
Deugdzamer worden
Bid voor die niet deugdzaemer worden
[29] 29, De H. Franciscus van Sales bis. (†1622)
De ketteryen vlugten
Bid voor de ketters
[30] 31, De H. Marcella wedu (†410)
De behoeftigen bystaen
Bid voor die onbarmhertig zijn
februari
[31] 1, De H. Ignatius mar (†107)
Velangen na 't lijden
Bid voor die 't lijden vlugten
[32] 1 feb. De H. Ephrem bely († omtrent 381)
Zigzelve klein agten
Bid voor die hen zelve groot agten
[33] 2 feb Suivering van de H. Maria (geschiede in het jaar 1)
Zig aen Godt opdragen
Bid voor die zig aen Godt opdragen
[34] 2, De H. Cornelius (†35)
Gods wil doen
Bid voor die den wil Gods niet en kennen

[35] 2, De H. Laurentius bissc. (†619)
De zeden verbeteren
Bid voor die qualijk leven
[36] 3, De H. Ancharius bissc. (†865)
De onwetende onderregten
Bid voor d'onwetende
[37] 4, De H. Isidorus bely († omtrent 440)
Geen uitnemer zijn van personen
Bid voor d'uitnemers der personen
[38] 5, De H. Agatha mae en mar (251)
Getrouw blijven aen Godt
Bid voor die Godt niet getrouw zijn
[39] 7, De H. Romualdus abt (†1027)
Zijn staet wel belevan
Bid voor die hun staet niet wel belevan
[40] 10, De H. Soter mag en mar (†304)
Lighamelijke schoonheid versmade
Bid voor die de schoonheid agten
[41] 11, De H. Saturninus mar. (†304)
De H. Schriftuer hoog agten
Bid voor die Gods Woord niet agten.
[42] 12, De H. Miletus bissc (†381)
Op Gods schikkinge betrouwen
Bid voor die vyanden hebben
[43] 13, De H. Licinius bissc (†605)
Het werelds versmaden
Bid voor die 't werelds aenkleven
[44] 14, De H. Auxentius abt (†470)
Gods inspraken waernemen
Bid voor die wederspanning aen Godt zijn
[45] 16, De H. Onesimus mar. (†95)
Bekeeringe
Bid voor die in hunne zonden volharden
[46] 17, De H. Theodulus mar (†309)
Christus navolgen
Bid voor die van Christus afwijken
[47] 18, De H. Simion mar (†107)
Vrienden van Jesus zijn.
Bid voor de vrienden van Jesus
[48] 18, De H. Flavianus bissc en mar (†449)
Vervolging kloekmoedig lijden
Bid voor die vervolgt worden
[49] 20, De H. Eucherius bissc. (†743)
Voor de behoeftigen zorg dragen
Bid voor de onbarmhertigen
[50] 20, De H. Sadoth bissc. en mar (†346)
De zonden vlugten
Bid voor de zondaren
[51] 23, De H. Serenus mar (†307)
Ongelijke personen mijden
Bid voor die gevaerlijke omgang hebben
[52] 23, De H. Lazarus bely (867)
De heilige eeren
Bid voor die de Heiligen weinig eeren.
[53] 24, De H. Mathias apos (†33)
In twijfeling zig keeren tot Godt
Bid voor die twijfelagtig zijn
[54] 24, De H. Montanus mar (†259)
Eendragtigheid
Bid voor die in tweedragt leven
[55] 25, De H. Tharadius bissc. (†806)
Aen niemands quaed toestemmen
Bid voor die aen de zonden toestemmen

[56] 25, De H. Cesarius (†369)
 Quaed gezelschap vlugten
 Bid voor de goede gezelschappen

[57] 26, De H. Porphyrius biss (†420)
 De zaligheid betragten
 Bid voor die de zaligheid zoeken

[58] 26, De H. Alexander biss. (†326)
 Niet onverduldig zijn
 Bid voor de onverduldigen

[59] 27, De H. Julianus mar (†250)
 Volharden
 Bid voor die beswijken

[60] 28, De H. Proterus biss en mar (†457)
 De goede Herders niet tegenstaen
 Bid voor de wederspanningen
 maart

[61] 1, De H. Suitbertus biss (†713)
 Vrugt doen met Gods woord
 Bid voor die geen vrugt doen met Gods woord

[62] 2, De H. Simplicius paus (†483)
 Voor de Herders bidden
 Bid voor de geestelijke Herders

[63] 4, De H. Casimirus (†1484)
 Onkuisheid vlugten
 Bid voor die niet kuisch zijn

[64] 5, De H. Gerasimus abt (†475)
 De dwalingen verlaten
 Bid voor die in dwalingen zijn

[65] 7, De H. Thomas van Aquinen Bely (†1274)
 Deugdzaam leven
 Bid voor die niet deugdzaam zijn

[66] 7, De HH Perpetua en Felicitas mar (†203)
 Ouders of Overstens gehoorzamen
 Bid voor die qualijk gehoorzamen

[67] 9, De H. Gregorius nyss bely (†396)
 Naer het Geloof leven
 Bid voor die maer den naem van Gelovigen hebben

[68] 10, De XL martelaren (†320)
 verduldig zijn in 't lijden
 Bid voor d'onverduldigen

[69] 11, De H. Sophronius biss (†639)
 Kloekheid
 Bid voor die niet kloek en zijn

[70] 12, H. Gregorius de Groote paus (†604)
 Oodmoedigheid
 Bid voor die niet oodmoedig zijn

[71] 13, De Euphrasia maeg (†410)
 Godt dienen niet uitstellen
 Bid voor die uitstellen Godt te dienen

[72] 14, De Mathildis wedu (†968)
 Geweld doen om den hemel
 Bid voor de kleinherligen

[73] 16, De H. Heribertus biss. (†1021)
 Godt beminnen
 Bid voor die Godt niet beminnen

[74] 17, De H. Gertrudis maeg (†659)
 Den maegdelijken staet hoog agten
 Bid voor die de Maegden veragten

[75] 18, De H. Alexander mar. (†251)
 Den even-mensch helpen
 Bid voor die hun naesten niet helpen

[76] 18, De H. Cyrillus jero. biss (†386)
 Zig maer ballingen agten
 Bid voor die niet na den hemel tragten

[77] 19, De H. Ioseph (gestorven voor 30)
 Een kind Gods worden
 Bid voor Godts vyanden

[78] 20, De H. Vulfrannus biss (†721)
 Het leven verbeteren
 Bid voor die hun leven niet beteren

[79] 21, De H. Benedictus abt (†543)
 Onkuische gedagten afweeren
 Bid voor die oneerlijke gedagten hebben.

[80] 22, De H. Epafroditus biss (†70)
 Het geld wel besteeden
 Bid voor die hun geld misbruiken

[81] 23, De H. Victorianus mar (†484)
 Een levendig geloof hebben
 Bid voor de slappe gelovigen

[82] 24, De H. Simon mar (†1475)
 Met Christus lijden
 Bid voor die in lijden zijn

[83] 25, De boodschap aen de H. Maria
 Onderdanig zijn aen Godt
 Bid voor die wederspanning aen Godt zijn.

[84] 25, De goede moordenaar (†33)
 Verzoent worden met Godt
 Bid voor de groote zondaren

[85] 26, De H. Ludgerus biss (†809)
 Goed voorbeeld geven
 Bid voor die quade voorbeelden geven

[86] 27, De H. Johannes van Egypten (†394)
 De waerheid spreken
 Bid voor die tegens de waerheid spreken

[87] 28, De H. Sixtus paus (†440)
 Om Gods genade bidden
 Bid voor de bestrijders van Gods genade

[88] 29, De H. Marcus († omtrent 363)
 Geen quad met de quaden doen
 Bid voor die het quaddoen navolgen

[89] 30, De H. Climachus abt (†605)
 Ydele glorie vlugten
 Bid voor de hovaerligen

[90] 31, De H. Acasius biss en belyd († omtrent 251)
 Onderdanig zijn in 't goed
 Bid voor die onderdanig zijn in 't quaed april

[91] 1, De H. Melito biss († omtrent 175)
 Voor de Maegden bidden
 Bid voor die tot den maegdelijken staet geroepen zijn

[92] 2, De H. Franciscus de Paula (†1507)
 Verlocheninge
 Bid voor die zig niet en verlochenen

[93] 3, De H. Nicetas abt en bely (†824)
 De beelden na behooren agten
 Bid voor die de beelden qualijk eeren

[94] 4, De H. Isidorus biss (†636)
 Behulpzaam zijn
 Bid voor die hun naesten niet helpen

[95] 5, De H. Vincentius bely (†1419)
 Gods woord verkondigen
 Bid voor die Gods woord verkondigen

[96] 6, De H. Marcellinus mar (†413)
 Goed oordeel strijken
 Bid voor die verkeerdelijk oordeelen

[97] 7, De H. Hegesippus bely († omtrent 180)
 De heiligen navolgen
 Bid die de Heiligen niet navolgen

[98] 8, De H. Dionisius biss. († omtrent 190)
 Liefde tot de geloof genoten
 Bid voor uwe geloofs-genoten.

[99] 9, De H. Maria Cleopas († omtrent 40)
 Godt aenhangen
 Bid voor die van Godt afwijken

[100] 10, De H. Fulbertus biss. (†1029)
 Voor de Leeraren bidden
 Bid voor de Leeraren van de H. Kerk

[101] 11, De H. Leo de Groote paus (†461)
 Zig voor quade leeringen wagten
 Bid voor die 't met quade leeringen houde

[102] 12, De H. Sabas mar (†372)
 Sterven aen de zonden
 Bid voor die in zonden leven

[103] 13, De H. Iustinus (†186)
 De kennis van Godt betragten

Bid voor die Godt niet en kennen

[104] 14, De H. Lambertus biss (†688)
 Niet baetzugtig zijn
 Bid voor de baedzugtigen

[105] 14, De H. Liduwina mae (†1433)
 Lijdzzaam zijn
 Bid voor die onverduldig zijn.

[106] 16, De H. Fructuosus biss. (†665)
 Maetig zijn
 Bid voor die niet maetig zijn

[107] 17, De H. Stephanus abt (†1134)
 Godt aenbidden
 Bid voor die Godt niet aenbidden

[108] 18, (stond in beide boekjes 13 in allebei met pen gecorrigeerd)
 De H. Apollonius mar. (†167)
 Geen lof der menschen zoeken.
 Bid voor die zoeken geprezen te worden

[109] 19, De H. Elphegus mar (†1012)
 Na Gods vermaningen hooren
 Bid voor die de vermaningen versmaden

[110] 21, De H. Anselmus biss. (†1109)
 Geen uitnemer van persoonen zijn
 Bid voor de uitnemers der persoonen

[111] 22, De H. Nathanael bely (gestorven in de eerste eeuw)
 Opregt zijn
 Bid voor die niet opregt zijn

[112] 22, De H. Opportuna maeg (†770)
 In vriendschap met Godt leven
 Bid voor de vrienden van Godt

[113] 23, De H. Adelbertus mar.(†997)
 Niemand streelen in zijn quaed
 Bid voor die de quaeddoenders blijven

[114] 24, De H. Egbertus bely (†729)
 Eendragtig van gevoelen zijn
 Bid voor die quade gevoelens hebben

[115] 25, De H. Marcus evangel (†68)
 Na het H. Evangelie leven
 Bid voor die 't Evangelie verwaerlozen

[116] 26, De H. Pascasius abt (†865)
 De gevaeren van zonden vlugten
 Bid voor die in 't gevaer van zonden zijn

[117] 27, De H. Anthimius mar (†303)
 Lasteringen verdragen
 Bid voor die gelastert worden

[118] 28, De H. Theodora mae en mar (†364)
 De vrienden beminnen
 Bid voor die hunne vrienden beminnen

[119] 29, De H. Tichycus († omtrent 70)
 Dienstbaer zijn
 Bid voor die anderen dienen

[120] 30, De H. Catharina van Senen (†1380)
 Zig wapenen tegens de bekoringen
 Bid voor die bekoort worden mei

[121] 1, De H. Philippus apos. († omtrent 82)
 Verlangen om Godt te zien
 Bid voor die na Godt niet verlangen.

[122] 1, De H. Jacobus de mind: apos (†62)
 D'Apostolische leeringen beleeven
 Bid voor die qualijk leven

[123] 2, De H. Athanasius biss. (†373)
 Standvastig zijn in de waerheid
 Bid voor die van de waerheid afwijken

[124] 3, H.Kruys vindinge (geschied in het Jaar 326)
 Het Kruys met vreugde dragen
 Bid voor die kruysen hebben

[125] 4, De H. Monica wedu (†387)
 Bidden met betrouwen
 Bid voor die zonder betrouwen bidden

[126] 5, Bekeringe van Augustinus (geschied in het jaar 386)

Bekeeringe
Bid voor die hen niet en bekeeren
[127] 5, De H. Hilarius biss. (†449)
De behoeftigen helpen
Bid voor die de behoeftigen helpen
[128] 6, De martelie van d'H. Johannes (geschi. in het Jaar 95)
Geestelijke Martelaer worden
Bid voor die in lijden zijn
[129] 9, De H. Gregorius nazi.biss (†391)
Ongelijk lijden
Bid voor die verongelijkt worden
[130] 10, De H. Anthonius biss (†1459)
Niet woekeren
Bid voor die woekeren
[131] 11, De H. Mamertus biss (†475)
De tijdelijke plagen afweeren
Bid voor die geplaegt worden
[132] 12, De H. Epiphanius biss. (†403)
Zig voor misleidinge wagten
Bid voor die misleid worden
[133] 12, De H. Rictrudis abdis (†688)
Leven om zalig te worden
Bid voor die de zaligheid niet betragten
[134] 14, De H. Pachomius abt (†349)
Geestelijke strijd
Bid voor die naer den geest strijden
[135] 15, De H. Dionisia.mae en mar (†250)
Van Godt niet afwijken
Bid voor die van Godt afwijken
[136] 16, De H. Ubaldus biss. (†1160)
Vyanden goed doen
Bid voor die hunne vyanden goed doen
[137] 17, De H. Possidius biss. en bely. († omtrent 440)
Vriendschap houden met de goeden
Bid voor de deugdzaemen
[138] 18, De H. Potamon mar. (†342)
Den onnozelen verdedigen
Bid voor die verdrukt worden
[139] 19, De H. Petrus celest. paus. (†1296)
Den nederigen staet zoeken
Bid voor die in aenzien willen zijn
[140] 19, De H. Yves past. en offi. (†1303)
Weduwen en weezen beschermen
Bid voor de weduwen en weezen
[141] 20, De H. Bernardinus van Sen. (1444)
Hemelschen loon zoeken.
Bid voor die maer tijdelijken loon zoeken
[142] 22, De H. Julia mae en mar. (†450)
Gedienstig zijn
Bid voor die ongedienstig zijn
[143] 24, De H. Johanna († omtrent 50)
Den armen bystaen
Bid voor die d'armen niet helpen
[144] 24, De H. Manahan († omtrent 50)
Onbekommert zijn
Bid voor die te veel bekommert zijn
[145] 25, De H. Dionisius biss. en bely. (†355)
Zig wagten voor bedrog
Bid voor die bedrogen worden
[146] 26, De H. Philippus Neri (†1595)
Voor de Priesters bidden
Bid voor de Priesters
[147] 27, De H. Beda bely (†735)
Niet ongestaedig zijn.
Bid voor d'ongestaedige menschen
[148] 28, De H. Germanus biss. (†576)
Vreede met de menschen
Bid voor de tweedragtigen
[149] 29, De H. Maximinus biss. (†349)
De vreemdelingen helpen
Bid voor de vreemdelingen
[150] 31, De H. Hermias mar. († omtrent 166)
Oorlogen tegens de zonden
Bid voor de zondaren
juni
[151] 1, De H. Pamphilus mar. (†309)
Op geen deugden roemen
Bid voor die op hunne deugden roemen
[152] 2, De H. Blandina mae en mar (†177)
Niet qualijk oordeelen
Bid voor die qualijk oordeelen
[153] 3, De H. Clotildis († omtrent 537)
Niet beswijken in 't goed
Bid voor die niet volhardten
[154] 4, De H. Quirinus biss. en mar (†309)
Het lijden niet vlugten
Bid voor die 't lijden vlugten
[155] 5, De H. Bonifacius biss. en mar. (†754)
Bereid zijn ten dienst Gods
Bid voor die Godt niet en dienen
[156] 6, De H. Norbertus biss. (†1134)
Het H. Sacrament eeren
Bid voor die 't H. Sacrament oontereen
[157] 6, De H. Philippus diaken († omtrent 60)
De onderregtingen nakomen
Bid voor die anders doen als zy geleert hebben
[158] 7, De H. Paulus biss. en mar. (†351)
Standvastig zijn
Bid voor d'onstandvastigen
[159] 9, De H. Pelagia mae en mar.(† omtrent 312)
De gevaeren mijden
Bid voor die in gevaer zijn
[160] 10, De H. Margareta (†1093)
Godt voor ooggen houden
Bid voor die Godt vergeeten
[161] 11, De H. Barnabas apos. († omtrent 70)
De waerheid verkondigen
Bid voor die zig de waerheid schamen
[162] 12, De H. Onuphrius († omtrent 370)
Deugdzaam in de wereld leven.
Bid voor die naer de wereld leven
[163] 12, De H. Odulphus bely (†837)
Gods gaeven wel gebruyken
Bid voor die Gods gaven misbruiken
[164] 13, De H. Anthonius de Padua (†1231)
De begeerlijkheden dooden
Bid voor die hunne lusten involgen
[165] 14, De H. Basilius biss (†379)
Niemand benijden
Bid voor die u benijden
[166] 16, De H. Julitta mar. († omtrent 305)
De bloedverwanten beminnen
Bid voor die ongeregeld beminnen
[167] 16, De H. Lutgardis mae (†1246)
De tegenspoed dienstig agten
Bid voor die tegenspoed hebben
[168] 17, De H. Nicander mar. († omtrent 302)
De deugden aenprijzen
Bid voor die niet deugdzaam zijn.
[169] 18, De H. Amandus biss. († omtrent 431)
Zig eerst verbeteren
Bid voor die zig niet en beteren
[170] 21, De H. Eusebius biss. En mar. (†380)
Het quaed met goed belonen
Bid voor de wrekgierigen
[171] 22, De H. Paulinus biss. (†431)
Aelmoessen geven
Bid voor de onbarmhertigen
[172] 24, De geboorte van de H. Johannes (-)
Christus navolgen
Bid voor die Christus niet navolgen
[173] 25, De H. Prosper bely. († omtrent 457)
Voor de ketters bidden
Bid voor de ketters
[174] 25, De H. Guiljelmus bely (†1142)
Het quaedspreken niet agten
Bid voor de quaedsprekers
[175] 26, De H. Vigilius biss. en mar. (†400)
Den evennaesten beminnen
Bid voor die hun naesten niet beminnen
[176] 26, De H. Lambertus biss. (†1154)
Boedvaerdige werken pleegen
Bid voor d'onboedvaerdigen
[177] 28, De Ireneus biss. en mar.(† omtrent 202)
Naer 't Evangelie leven
Bid voor die in zonden leven
[178] 28, De H. Potamiana mae en mar († omtrent 204)
Alle oneerbaerheid vlugten
Bid voor die d'oneerbaerheid vlugten
[179] 29, De H. Petrus apos. († omtrent 66)
Voor de Paus bidden
Bid voor de Paus.
[180] 30, De H. Paulus apos. († omtrent 66)
Dankbaer zijn voor 't Geloof
Bid voor d'ongelovigen
Juli
[181] 1, De H. Rumoldus bis. en mar (†775)
De zonden haeten
Bid voor de zondaren
[182] 2, De H. Maria bezoekt Elisabeth (geen jaar)
Uytgaen om goed te doen
Bid voor die op reis zijn
[183] 3, De H. Heliodorus biss. (†384)
Goed gezelschap zoeken
Bid voor de goede gezelschappen
[184] 4, De H. Udalricus biss. (†973)
De kerkdiensten waernemen
Bid voor die niet traeg zijn.
[185] 5, De H. Sisoës bely (†429)
Oodmoedig zijn
Bid voor de hovaerdigen
[186] 7, De H. Pantenus bely (†212)
Gods woord overdenken
Bid voor die geen werk van Godts Woord maken
[187] 7, De H. Willibaldus biss. (†786)
Eerbiedig in de kerk zijn.
Bid voor die eerbiedig in de kerk zijn.
[188] 8, De H. Elisabeth (†1336)
Vreedelievend zijn
Bid voor de vreedzamen
[189] 9, De martelaren van Gorcum (†1572)
In 't H. Sacrament geloven
Bid voor de kleingelovigen
[190] 10, De H. Felicitas mar (†164)
Liever sterven dan zondigen
Bid voor die ligt zondigen
[191] 10, juli De H. Canatus mar (†1087)
Opregte vriendschap houden
Bid voor de dubbelhertigen
[192] 12, De H. Gualbertus abt (†1073)
Niet wraekzugtig zijn
Bid voor de wraekzugtigen
[193] 13, De H. Silas bely (†53)
Gods glorie vermeederen
Bid voor die Godt niet genoeg eeren
[194] 13, De H. Eugenius biss en bel (†505)
Vervolginge lijden
Bid voor die u vervolgen
[195] typfout 105] 14, De H. Bonaventura (†1274)
De beloften volbrengen
Bid voor die de beloften verzuimen
[196] 15, De H. Henricus keyzer (†1024)
De kuisheid beminnen
Bid voor die de kuisheid liefhebben
[197] 16, De H. Marcellinus bely (†780)
Goed voorbeeld geven

Bid voor die hunne naesten ontstigten
[198] 16, De H. Eustathius biss en bel. (†337)
In de lasteringen verduuldig zijn
Bid voor de lasteraren
[199] 17, De H. Marcellina maegd († omtrent 400)
Vasten
Bid voor die 't vasten verzuimen
[200] 18, De H. Fredericus biss. en mar (†838)
Omgaen met de goeden
Bid voor de quade gezelschappen
[201] 19, De H. Macrina maegd (†379)
Het werelds vlugten
Bid voor de liefhebbers van de wereld
[202] 21, De H. Victor mar (†290)
Gods vyanden niet vrezen
Bid voor die in bekooringen zijn.
[203] 22, De H. Maria Magdelene (geen jaar)
Bekeeringe
Bid voor die zig bekeeren
[204] 23, De H. Liborius biss. († omtrent 397)
Geen pligten verzuimen
Bid voor die nalatig zijn
[205] 25, De H. Jacobus Apos (†44)
Alles verlaten om Godt
Bid voor die aenhankelijk zijn
[206] 28, De H. Innocentius paus (†417)
Verdeeltheit wegnemen
Bid voor die verdeelt zijn
[207] 29, De H. Martha († omtrent 40)
Overtollige spijzen derven
Bid voor d'overdadigen in 't eeten
[208] 29, De H. Maria van Bethanien (†50)
Het beste deel kiezen
Bid voor die verkeerde keus doen
[209] 31, De H. Ignatius (†1556)
Yver der zielen
Bid voor de flauwe Catholijken
[210] 31, De H. Germanus biss. (†448)
De zieken helpen
Bid voor de zieken
augustus
[211] 1, S. Petrus Banden (geschi in het Jaar [niet ingevuld])
Op Gods hulp betrouwen
Bid voor die klein van betrouwen zijn.
[212] 2, Den H. Stephanus paus (†257)
De liefde niet breken
Bid voor die de liefde bewaren
[213] 3, De H. Nicodemus bely († omtrent 50)
Het Geloof belijden
Bid voor de Gelovigen
[214] 4, De H. Dominicus (†1221)
Het beroep waernemen
Bid voor die hunne pligten verzuimen
[215] 5, De H. Nonna (†373)
Eerbiedig zijn voor de priesters
Bid voor die de priester eeren
[216] 6, De H. Hormisdas paus (†523)
In vrede leven
Bid voor de vreedzamigen
[217] 7, De H. Victricius biss. († omtrent 408)
Strijden tegens de zonden
Bid voor die in gevaer van zondigen zijn
[218] 8, De H. Marinus mar († omtrent 290)
Verduuldig zijn
Bid voor die in de beproevinge zijn
[219] 9, De H. Numidicus mar. († omtrent 250)
De bedrukten vertroosten
Bid voor de bedrukten
[220] 10, De H. Laurentius mar (†258)
De goederen wel besteeden
Bid voor die hun goed verquisten
[221] 11, De H. Alexander biss en mar († omtrent 250)

Nederig zijn
Bid voor die zig nederig dragen
[222] 12, De H. Clara maegd (†1253)
D'armoede beminnen
Bid voor d'armen
[223] 13, De H. Cassianus mar († voor 350)
De Leeraren agten
Bid voor die de Leeraren versmaden
[224] 15, Hemelvaart van de H. Maagd Maria (omtrent 46)
Een zalige verrijsenis betragten
Bid voor die op de verrijsenis denken
[225] 15, De H. Alipius biss. († omtrent 435)
Zig nergens op beroemen
Bid voor die zig beroemen
[226] 16, De H. Simplicianus biss. (†400)
De deugden boven alles zoeken
Bid voor de deugdzamen
[227] 16, De H. Arnoldus biss. (†641)
De grootagtinge vlugten
Bid voor die in grootagtinge zijn
[228] 18, De H. Helena Keyserin (†328)
Godt kennen en dienen
Bid voor die Godt dienen
[229] 19, De H. Thecla mar. (†304)
Opregt godtvrugtig zijn
Bid voor de godvrugtigen
[230] 20, De H. Bernardus abt (†1153)
De Heiligen navolgen
Bid voor de navolgers der Heiligen
[231] 21, De H. Thaddeus discipel (†omtrent 60)
Niet begeerlijk zijn
Bid voor de begeerlijke menschen
[232] 22, De H. Hippolitus bis. en mar. († omtrent 235)
Doen 't geen men leert
Bid voor de wederspanningen
[233] 23, De H. Theonilla mar (†285)
Niet hernekkig zijn
Bid voor de hardnekkigen
[234] 24, De H. Bartholomeus apos. (†50)
Godt in 't verborgen dienen
Bid voor die Godt dienen
[235] 25, De H. Ludovicus koning (†1270)
De doodzonden vrezen
Bid voor die in doodzonden zijn
[236] 25, De H. Gregorius biss. (†776)
Gods woord geern hooren
Bid voor die Gods Woord hooren
[237] 27, De H. Cesarius biss. en bely (†542)
De volmaektheid meer betragten
Bid voor d'onvolmaekten
[238] 28, De H. Augustinus biss. (†430)
Naer het H. Geloof leven
Bid voor de Gelovigen
[239] 29, Onthoofdinge van de H. Johannes (†32)
De waarheid onbeschroomt spreke
Bid voor de beminders van de waarheid.
[240] 30, De H. Rosa maegd (†1617)
De leedigheid vlugten
Bid voor die neerstig zijn
september
[241] 7 (!), De H. Johannes mar. (†303)
Yverig zijn om goed te doen
Bid voor die yverig zijn
[242] 2, De H. Stephanus Koning (†1038)
De vyanden quydschelden
Bid voor uwe vyanden
[243] 3, De H. Serapia maagd en mar († omtrent 125)
Godt verheerlijken
Bid voor die Godt eeren
[244] 5, De H. Lautentius Justinianus (†1455)
De lof der menschen vlugten

Bid voor d'eerzugtigen
[245] 5, De 80 martelaren van Constantin (†370)
Niemand bedriegen
Bid voor die niet bedriegen
[246] 6, De H. Letus biss en mar (†484)
De H. Drievuldigheid aenbidden
Bid voor de ware aanbidders
[247] 1 (!), De H. Lupus biss (†623)
Bidden
Bid voor die niet genoeg bidden
[248] 8, De geboorte van de H. Maria
De H. Maegd Maria eeren
Bid voor die de Moeder Gods eeren
[249] 9, De H. Dorotheus mar. (†303)
Getrouw blijven aen Godt
Bid voor die in gevaer zijn.
[250] 10, De H. Pulcheria maegd (†453)
Gods wil altijd doen
Bid voor die Gods wil doen
[251] 11, De H. Paphnucius bis. en bely († omtrent 350)
Zig aen Godt opdragen
Bid voor die van Godt vervreemd zijn.
[252] 12, De H. Theodulus mar. (†362)
Het H. Geloof belijden
Bid voor die 't Geloof belijden
[253] 13, De H. Amatus abt († omtrent 627)
Stigtige reden spreken
Bid voor die stigtig spreken
[254] 14, De H. Cornelius paus en mar. (†252)
De tweedragt wegnemen
Bid voor de vreedzaamigen
[255] 14, De H. Cyprianus bis. en mar (†258)
Boedoefeningen plegen
Bid voor de boedvaardigen
[256] 16, De H. Euphemia mae en mar. (†307)
Vereenigt zijn met Godt
Bid voor de Maegden
[257] 17, De H. Lambertus biss. (†708)
Niet heerschzugtig zijn
Bid voor de heerschzugtigen
[258] 17, De H. Colomba mae en mar (†853)
Ooneerbare verbeeldingen tegenstae
Bid voor die bekoort worden
[259] 18, De H. Thomas van Villanova bis. (†1555)
Aelmoessen geven
Bid voor die aelmoessen geven
[260] 19, De H. Pomposa mae en mar (†853)
Vasten
Bid voor die vasten
[261] 21, De H. Mattheus evang. († omtrent 60)
Gods roep waernemen
Bid voor die van Godt geroepen worden
[262] 21, De H. Maura maegd († omtrent 850)
Gods barmhertigheid aenroepen
Bid voor die quade gedaen hebben
[263] 22, De H. Mauricius mart (†386)
Geestelijk oorlogen
Bid voor de swakken
[264] 22, De H. Salaberga abdisse (†654)
Barmhertig zijn
Bid voor d'onbarmhertigen
[265] 25, De H. Cleophas discipel († omtrent 50)
De liefde Gods
Bid voor de flauwe Catholijken
[266] 26, De H. Justina Maagd en Mar (†304)
Ongelijke persoonen mijden
Bid voor gevaerlijke gezelschappen
[267] 28, De H. Eustochium maagd (†419)
Het werelds niet beminnen
Bid voor de wereldsche menschen
[268] 28, De H. Lioba maagt († omtrent 779)
Onbevlekt leven

Bid voor d'onreinen van herte
[269] 28, De H. Wenceslaus mar (†929)
Vreedzaamig zijn
Bid voor de vreedzaamigen
[270] 30, De H. Hieronymus (†420)
De uiterstens gedenken
Bid voor die van 't vleesch bekoort worde oktober
[271] 1, De H. Remigius biss. (†533)
Gods woord gehoorzamen
Bid voor die Gods woord verkundigen
[272] 1, De H. Bavo († omtrent 653)
De begeerlijkheden intoomen
Bid voor die naer de begeerlijkheden leven
[273] 3, De H. Dionisius biss. († omtrent 95)
Gods woord neerstig hooren
Bid voor de hoorders van Gods woord
[274] 4, De H. Franciscus (†1226)
Goede werken doen
Bid voor die goed doen.
[275] 5, De H. Galla weduwe († omtrent 490)
Zeedig gekleed gaen
Bid voor die zig te veel oppronken
[276] 6, De H. Bruno (†1101)
Voordgang doen in de deugd
Bid voor die verergeren
[277] 8, De H. Brigitta wedu (†1373)
Volharden in het goed
Bid voor die in het goed beswijken
[278] 8, De H. Pelagia († omtrent 450)
Geen veragernis geven
Bid voor die hun naesten verargeren
[279] 9, De H. Dionisius biss en mar († omtrent 280)
Het rijke Gods uitbrijden
Bid voor d'ongelovigen
[280] 10, De H. Franciscus de Borgia (†1572)
Verlochening
Bid voor die aen de schepzelen gehegt zijn
[281] 11, De H. Probus mart (†304)
Niet schamen goed te doen
Bid voor die zig over 't goed schamen
[282] 12, De H. Wilfridus biss. (†709)
Niet twisten
Bid voor die niet twistzugtig zijn
[283] 13, De H. Theophilus biss. († omtrent 188)
Geestelijke wijsheid betragten
Bid voor d'onwetende
[284] 14, De H. Angadrisma abdis († omtrent 698)
Schoonheid versmaden
Bid voor die de schoonheid versmaden
[285] 14, De H. Teresia maegd (†1582)
Niet bezwijken in de beproevinge
Bid voor die beproeft worden
[286] 17, De H. Hedwigis (†1243)
Kuysch zijn
Bid voor die kuysch leven
[287] 17, De H. Austrudis abdis († omtrent 698)
Godt zoeken
Bid voor die Godt zoeken
[288] 18, De H. Lucas Evange († omtrent 70)
Met de godtvrugtigen omgaen
Bid voor de goede gezelschappen
[289] 19, De H. Ptolemeus mar (†166)
Niet liegen
Bid voor die de waarheid spreken
[290] 21, De H. Hilarion abt (†371)
Zig bereiden om te sterven
Bid voor de stervende
[291] 22, De H. Philippes bis. en mar (†304)
Standvastig zijn in de deugd
Bid voor de onstandvastigen
[292] 22, De H. Salome († omtrent 60)

Wel bidden
Bid voor die qualijk bidden
[293] 23, De H. Ignatius patriarch (†877)
De quaeddoenders bestraffen
Bid voor de quaddoenders
[294] 29, De H. Felix bis. en mar (†303)
De H. Schriftuer eeren
Bid voor die Gods Woord lezen
[295] 25, De H. Gaudencius biss en bel († omtrent 415)
De gemeenschap der quaden vlugte
Bid voor de goede gezelschappen
[296] 26, De H. Rusticus biss († omtrent 462)
Zijn beroep wel waernemen
Bid voor die naer hun staet niet leven
[297] 28, De H. Simon apostel († omtrent 60)
d'Evangelische lessen onderhouden
Bid voor de Leeraers van 't Evangelie
[298] 28, De H. Judas Thadeus apos († omtrent 60)
Zig wagten voor dwalingen
Bid voor die in dwalinge zijn
[299] 29, De H. Maria de boedvaerdige († omtrent 375)
Niet steunen op zigzelve
Bid voor de laetdunkende
[300] 31, De H. Wolfgangus biss (†994)
Oodmoedig zijn
Bid voor d'oedmoedigen november
[301] 2, De H. Marcius († omtrent 340)
Dikwils bidden
Bid voor die traeg zijn in 't gebed
[302] 3, De H. Hubertus biss (†727)
Voor uwe Herder bidden
Bid voor uwe Herder
[303] 3, De H. Malachias biss. (†1148)
Godt ernstig dienen
Bid voor Gods dienaren
[304] 4, De H. Carolus Baromeus Bis. (†1584)
d'Overstens gehoorzamen
Bid voor d'ongehoorzamen
[305] 5, De H. Bertila abdis († omtrent 702)
Vrede zoeken
Bid voor die in vyandschap leven
[306] 7, De H. Willebrordus biss. (†739)
Een levend Geloof hebben
Bid voor de Gelovigen
[307] 7, De H. Engelbertus bis. en mar. (†1225)
Volmaekter worden
Bid voor d'onvolmaekten
[308] 8, De H. Godeeridus biss (†1115)
Mildadig zijn
Bid voor die aen de goederen gehegt zijn
[309] 9, De H. Theodorus mar. (†306)
Op Godt betrouwen
Bid voor die geen betrouwen op Godt hebben
[310] staat 210 | 10 nov. De H. Tryphon mar. (†251)
Kloekmoedig lijden
Bid voor die in lijden zijn
[311] 11, De H. Martinus biss. (†397)
Aelmoessen geven
Bid voor d'armen
[312] 12, De H. Lebuinus bely († omtrent 780)
Zedig zijn
Bid voor de zedige menschen
[313] 13, De H. Ennatha maegd en mar (†308)
Christelijk leven
Bid voor alle de Christenen
[314] 14, De H. Laurentius biss. (†1181)
Rijkdommen versmaeden
Bid voor de rijken
[315] 15, De H. Machutus biss. (†565)
Klein gevoelen hebben van zigzelve

Bid voor de hoogmoedigen
[316] 16, De H. Eucherius biss († omtrent 454)
De eidelheden verlochonen
Bid voor die de eidelheden versmaeden
[317] 17, De H. Gregorius Bis. en bel. (†270)
Niet hovaerdig zijn
Bid voor die niet hovaerdig zijn
[318] 17, De H. Deonysius bis. en bel. (†264)
Geduldig lijden
Bid voor die in lijden zijn
[319] 18, De H. Elizabeth (†1231)
Niet leedig zijn
Bid voor die naerstig zijn
[320] 21, De opdracht van de H. Maagt Maria (geen datum)
Het goed doen niet uitstellen
Bid voor die traeg zijn tot het goed
[321] 21, De H. Gelasius paus (†499)
Voor de H. Kerk bidden
Bid voor d'Overstens van de H. Kerk
[322] 22, De H. Philemon bely († omtrent 70)
Liefde tot den evenmenschen
Bid voor die u beminnen
[323] 23, De H. Clemens paus (†100)
Het Geloof vermeerderen
Bid voor die klein van geloof zijn.
[324] 24, De H. Flora maegd en mar. (†851)
Zig verstrerven
Bid voor die naer de begeerlijkheden leven
[325] 25, De H. Moyses, Priester en mar. († omtrent 251)
De bedrukten vertroosten
Bid voor de bedrukten
[326] 26, De H. Petrus biss en mar (†311)
Niet verhard zijn in 't quaed.
Bid voor de verharde menschen
[327] 27, De H. Maximus Biss. († omtrent 460)
Boedoeffeningen plegen
Bid voor die penitentie doen.
[328] 28, De H. Stephanus († omtrent 766)
De lasteringen verdragen
Bid voor de lasteraren
[329] 29, De H. Radbodus biss. (†918)
Godt bedanken
Bid voor d'ondankbaren
[330] 30, De H. Andreas apos. († omtrent 70)
De waerheden leeren
Bid voor d'onwetenden december
[331] 1, De H. Eligius biss. (†659)
Volmaekter leven.
Bid voor d'onvolmaekten
[332] 2, De H. Chromacius biss († omtrent 412)
Yverig zijn
Bid voor de yverige Catholijken
[333] 3, De H. Franciscus Xaverius (†1552)
Oodmoedig van geest zijn.
Bid voor de hoogmoedigen.
[334] 4, De H. Clemens Alexandrinus († omtrent 215)
Alles ter eere Gods doen.
Bid voor die Godt eeren.
[335] 5, De H. Sabas abt. (†531)
Vasten
Bid voor die niet vasten kunnen
[336] 6, De H. Asella maegd (†405)
Stiswijgentheid
Bid voor die te veel spreken
[337] 7, De H. Ambrosius biss: (†397)
Zijn staet wel beleven
Bid voor die naer hun staet niet leven.
[338] 8, De H. Apollo discipel († omtrent 70)
Elkanderen Christelijk vermanen
Bid voor die niet willen onderregt zijn

[339] 9, De H. Gorgonia (omtrent †370)
Overvloeden in goede werken
Bid voor die yverig zijn tot het goed.
[340] 10, De H. Melchiades paus (†314)
De waarheid beminnen
Bid voor die de waarheid voorstaen
[341] 11, De H. Damasus paus (†384)
Verdeelheden mijden
Bid voor die scheuring maken
[342] 12, De H. Alexander mart. (†250)
Bereid zijn voor Godt te sterven
Bid voor die om Christus lijden
[343] 13, De H. Jodocus bely († omtrent 668)
Hoogheid vlugten.
Bid voor die in hoogheid zijn.
[344] 14, De H. Spiridion biss: († omtrent 347)
Voorzigtig, en eenvoudig zijn
Bid voor die eenvoudig zijn
[345] 15, De H. Eusebius bis. en bel. († omtrent 370)
Aen Godt getrouw blijven
Bid voor die aen God niet getrouw zijn
[346] 15, De H. Valerianus bis. en mar. († omtrent
457)
Vast staen in het goed

Bid voor die stantvastig zijn.
[347] 17, De H. Lazarus († omtrent 40)
Opstaen uyt de zonden
Bid voor die in staet van zonden zijn.
[348] 17, De H. Olympiades weduwe († omtrent 410)
Godt voor oogen houden
Bid voor die Godt vergeten
[349] 18, De H. Paulus d'eenvoudige († omtrent 338)
Alles verlaten om Godt.
Bid voor die gehegt zijn aen de wereld.
[350] 20, De H. Philogonius biss († omtrent 322)
Goed voorbeeld geven
Bid voor die hunne naesten verergeren
[351] 21, De H. Thomas apos. († omtrent 66)
Vermeerdering des Geloofs
Bid voor de swakken in 't geloof
[352] 22, De H. Cheremon bis. en mar. († omtrent
251)
Niet steunen op zijn kragten
Bid voor die van hunne kragten mistrouwen
[353] 23, De H. Theodulus mar. (†251)
Vervolging lijden
Bid voor die in u vervolgen
[354] 24, De H. Tharsilla maeg. († omtrent 600)

De wereld vlugten
Bid voor die de wereld versmaden
[355] 25, De geboorte van Jesus Chr. (z.d.)
Zig zelve vernederen
Bid voor die nederig van geest zijn
[356] 26, De H. Stephanus mar. (†33)
Zijne vyanden beminnen
Bid voor die ons lijden aendoen.
[357] 27, De H. Johannes apos. en eva. († omtrent
100)
Opregt beminnen
Bid voor die gene ware liefde hebben.
[358] 28, De H.H. Onnosele Kinderen (†1)
Wezen als kleine kinderen
Bid voor die anders leven, als gelooven.
[359] 29, De H. Thomas biss. en mar. (†1170)
de vyanden der regtv. niet vreezen
Bid voor die om de regtvaardigheid lijden.
[360] 31, De H. Melania wedu († omtrent 444)
Vremdeling wezen op de aerde
Bid voor die op den hemel niet en denken

BIJLAGE IV

Het aflaatbriefje uitgegeven door Jan Mommaert uit Brussel, 1607

Museum Catharijneconvent, inv. nr. BMH Warm h92D8. Zeer waarschijnlijk afkomstig uit 'Den Hoeck', f. 140-143v.

[fol. 140r]

'aflaten gegeven door den alderheijlichsten vader ende heer paulus paus, den vijfdē, aan de croonen, rosenhoijkens, cruijcen, medailien ende gewijde beeldekens, ter begeerten vanden duerluchtichsten ende eerwaerdichsten heer decius karafa nuntius, met machte van legaet, de latere duer den self de paus in dese nederlanden ge sonden –dit is van mijn roosenhoeitgen – tot Brussel bij IJan mommaert, woonende achter stadhuijs 1607

1. Sijn heijlicheijt geeft aen allen per soonen, die geraecken sullen te hebben eenige van dese medaillien, roosenhoijkens, die hun sullen bichten, het heijlich sacrament nutten ende misse hooren, midts naer de biechte ende misse te leesen eenigen pater noster ende ave maria oft wel in wat maniere des soude moegen [fol.140v] weesen godt bidden voor sijn heijlicheijt, verheffinge der heijlijghe kercke, utroyinge der ketterije ende voor de sielen des vagevuers, te verdienen voor elcke reijse vollen aflaat
2. ijtem geeft allen den genen die desgelijcks gebiecht ende met het heylich sacrament vermaectt we sende sullen leesen de croone, oft het derde deel van het roosenhoijkien ofte de getijden, tsij van onse lieve vrouwe, tsij van onsen heere, tsij de seven psalmen, tsij het [heijlich, doorgehaald] officie der overledene, oft de gebeden, oft gemeijne litanien ons heeren oft, van de waerdijge maget maria, te verdienen allen de aflaeten ende graciën, de welcken op dien dach verdient worden in het besoecken van allen de kercken buyten en [141r] de binnen de stadt van roomen
3. ijtem dat soe dickwils ijemanden sal ondersoek doen sijnder consiencie, hebbende berou sijnder sonden, ende een voornemen van hem te biechten, wint sestich daegen aflaat
4. ijtem dat soe diijckwils ijemanden sal leesen vijf pater noster ende vijf ave maria ter eeren des alderheijlichsten naem ijesus, oft sijnder vijf wonden oft oock die der weer

- dige maget maria gedencken sal tsij met dat anthiphone sub tu um presidium dat is onder u be scherminge nemen wij onse toe vlucht tsij met eenig gebet, oft die ijēt anders doen sal hoedaenich dat het soude moegen wesen, ter liefden van haer oft ter devocie van wat sant oft sanctinne des sijn mochte, wint twee hondert ijaren aflaat [fol. 141v]
5. ijtem dat soe dickwils ijemanden hem sal oeffenen in eenich werck der bermherticheijt, oft het heijlich sacrament vergeselschappen, oft besoecken, oft misse oft sermoen hooren, oft die duer ijēt goets te leesen oft ijēt devoots t' overdencken, vercrijgen sal eenige viericheijt des geest, oft een goet voornemen, oft de sielen in tvagevier aen godt sullen bevelen, oft bidden voer die in dootsonden sijn, hondert vijftich iaren aflaat
  6. ijtem geeft twelf mael tsaers aen die telcke reijse vijf missen sal leesen oft doen lesen telcken van de selve reijse bij maniere van hulpe een siel te verlossen uit het vagevier ijtem geeft aen die allen vrijdaegen ter eeren van die passie ons heeren, ende alle saterdagen ter eeren onser lieve vrouwe sullen vasten te verdienen op elcke van de selve dagen [fol. 142r] seven iaren ende seven quarentenen [periode van 40 dagen] ende tgeheel iaer dore des voleijnt hebbende, vollen aflaat inde maniere van eenen ijubile, ende soe verre eijemanden sterve eer hij de selve devocie volbrocht hadde, sal met het goet voornemen tot dien eijnde gestaen
  8. ijtem geeft dat elcke reijse ijemanden lesen sal eenen pater noster ende ave maria, oft den psalme lauda te dominum omnes gentes, oft sullen eenige gedenckenisse houden der weerdijger maget maria met eenige antiphona, oft gebet, oft magnificat die te weten des romen, ende dandere met eenen salve Regina, sullen voldoen voor alle santen diese inde misse oft getijden soudē moegen gedaen hebben
  9. ijtem geeft aen die in dutterste des doots gebiecht wesende, ende het h[eijlich] sacrament ontfangende hebbende [fol. 142v] oft des niet en honen doen tenminsten berou hebbende metter herten sullen mondelingen den naem ijesus oft niet machtich sijnde tenminsten metter herten aenroepen, gevende im

- mers eenich teecken van berou vollen aflaat
10. ijtem sijn heijlicheijt laet toe allen die gebiecht ende gecommunicēert we sende, lesen sullen drij pater noster ende drij ave maria, ter eeren die drij reijisen die chrijstus int hoofken sijn gebet gestort heeft tot lavenisse der dooden, oft der sielen de welcken op dien dach deser werelt overleijden sullen, te winnen allen die aflaeten, die sijnen heijlicheijt gegeven heeft aen alle andere persoonen, hoedaenich die mochten wesen
  11. ijtem geeft aen allen ende hoedani gen persoonen die iemanden een goet exempel oft vermaeninge geven [fol. 143r] oft in wat manieren des mochten sijn, sullen oorsaecken wesen dat ijemanden eenige sonden oft andere quaede faute oft voornemen late vergiffenisse van het derden deel hunder sonden
  12. ijtem geeft aen allen die sullen bidden voor den vrede onder de chrijstelijcke princen, utroeiingē der ketterijen ende tot bewaerēnisse vande staet deser nederlanden hondert dagen aflaat
  13. ijtem sijn heijlicheijt geeft aen allen die overstrate passerende groeten sullen het beelt ons heeren, oft onser lieve vrouwen oft van sancten oft sanctinnen, mids lesende eenen pater noster ende een ave maria hondert dagen aflaat
  14. ijtem sijn heijlicheijt laet toe dat alle de voorgeschreven aflaeten ende elcken van dies mogen toegevoecht wor [fol. 143v] den voor de sielen int vagevier, ende dat om de selven te verdienen, genoch sijn te hebben enige van de voorschreven gewijde dingen. tsij hem eijgen toecomende, oft ontleent oft gegeven ende oft men geraeckte eenige van de selve te breecken oft verliesen, dat men als dan sal mogen een ander ongewijtt wesende stellen inde plaetse des selfs gewijtt dwelck sal hebben deselfste aflaten ende crachten
- looft godt van al dat hij u geeft al die daegen die gij leeft fijnnus (?) al die in dit boeck wil leesen bidt ick om gods wil dat hij die schrijven gedachten in sijn gebet wil wesen bij mijn immetgen claes mol int iaer ons heer 1607 op 16 in die sesten dach van die maent iulijus out wesende 22 iaer.

Maria met Jezus en Johannes
Anoniem (Antwerpen), tweede helft 17de eeuw, ingekleurde Antwerpse gravure op perkament
geplakt op een papieren kader dat is bekleed met bloemen van hooi en stro, 18 x 14 cm
Particuliere collectie

BIBLIOGRAFIE

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AAU	Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht
AGKKN	Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland
BBH	Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom Haarlem / Haarlems(ch)e bijdragen
BCNI	Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa ('s-Gravenhage 1954)
BMH	Bisschoppelijk Museum, Haarlem
LW	Liturgisch Woordenboek (2 dln.; Roermond/Maaseik 1958-1962)
MCC	Museum Catharijneconvent, Utrecht
OGE	Ons Geestelijk Erf
Trajecta	Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden
WNT	Woordenboek der Nederlandsche Taal

OVERZICHT VAN HANDSCHRIFTEN

AMSTERDAM, BIBLIOTHEEK VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

VJ13, *Handschrift van Maria van Blyenburch*, 1582. 15,2 x 11 cm, 212 pag.

Hs XXVC 74, *Sermoenen van Leonardus Marius*, ca. 1646-1647. 23 x 17 cm, 365 pag.

Hs XXVC 75, *Preeken in de Nederlandsche taal van de jaren 1636-1647 en daaromtrent*, preken en sermoenen van Jacob Oleus, Amsterdam 1636-1647. 21 x 16 cm, 721 pag. (Z)

Hs XXVC 78, *Sermoenen van Leonardus Marius*, ca. 1650. 15,4 x 10,5 cm, 194 pag.

Hs XXXC 79, *Sermoenen van Leonardus Marius*, Aeltge Jan van de Poel, ca. 1632-1636. 20,5 x 16 cm, 459 pag. (Y)

HAARLEM, ARCHIEFDIENST VOOR KENNEMERLAND, BISDOM HAARLEM

Het begijnhof nr. 336, *Brief van de infante Isabella aan Jan Albert Ban*, 1626

Het begijnhof nr. 338-341, *Regel van het begijnhof*, opgesteld door Jan Albert Ban, 1631

Het begijnhof nr. 343, *Regel en sermoenen gegeven door Josephus Cousebant*, opgetekend door een (anonieme) begijn, Haarlem, 1668 (A)

Het begijnhof nr. 345, *Handschrift met gebeden en gebruiken bij het aannemen van de begijnenstaat*, 17de eeuw

Het begijnhof nr. 424, *Van jongkvrouw Johanna Kousebant; Op het aennemen van haar gheestelijken staedt, gheschiedt op den feestdag van de presentatie der alderheyligste maghet Maria*, Haarlem 'Den Hoeck', 1662 (D)

Statie St. Joseph nr. 56, *Aflaatbrief van apostolisch vicaris Phillipus Rovenius*, 1639

NIJMEGEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK

Hs 183, *Cor Iesu Amanti Sacrum, met teksten van Binet* (gegraveerd door K. de Mallery en uitgegeven door Th. Galle); *preken in de vorm van zendbrieven en 'enige gesproken reden anno 1550' van een*

onbekende geestelijke. Haarlem, 'Den Hoeck (?)', 1630. 21,5 x 16 cm, 309 fol.

Hs 184, *Handschrift met verzen en gedichten geschreven door Maria van Wieringen voor Maria van Zije ter gelegenheid van haar vormsel*, Haarlem, 1665. 9,5 x 13,5 cm, 371 pag. (E)

Hs 323, *Gebeden aan Heyligen. Dit is een schoen ghebet van der weerdiger glorioser heiliger [...]*, Het gebedenboek van Zuster Truken Collaers, 16de eeuw, illustraties 17de eeuw. 14 x 10,3 cm, 273 pag.

Hs 325, *Het gebedenboek van Maria van Heel*, 1666: met meditaties op de prenten van Boëtius à Bolswert uit de *Pia desideria; Vita S. Joseph* (prentreeks uitgegeven door Th. Galle) en *Het Heylich leven van Sint Joseph Bruydegom der Moeder Godts Maria bedeeft in thien Meditatien*, pp. 227-392. 17 x 10,5 cm, 201 pag. ['Desen Boeck heeft suster Catharina Simons gegeven aan suster Maria van Heel voor een memorie die desen boeck naer ons kright die sal om de liefde Godts voor ons twee bidden, Ben ik Sr. Maria van Heel int clooster gegaen int Jaer 1666 den 29 Augusti ende geprefeset den 30 augusti (...)']

ROTTERDAM, GEMEENTEBIBLIOTHEEK

96E16, *Geestelijke oefeningen en gebeden*, 1577. 10,2 x 15, 6 cm, 304 pag. [Dit boeck hoert toe baertgen sandelin ende dit selue met myn eijghen hant ghescreven / int jaer XVC LXXVII [1577]]

UTRECHT, MCC

BMH SJ h51, *Physica scripta: Dictaten over een aantal werken van Aristoteles*, Henr. Glimbach, professor, geschreven door Joannes Trutius, leerling van het gymnasium, Leuven, 1607-1616. 31,5 x 20,3 cm, 612 fol.

BMH SJ h102, *Regel en sermoenen gegeven door Josephus Cousebant en opgetekend door een (anonieme) begijn*, Haarlem, ca. 1680. 21,2 x 16 cm, 208 fol. (C)

BMH SJ h103, *Regel en sermoenen gegeven door Josephus Cousebant en opgetekend door een (anonieme) begijn*, Haarlem, 1676. 21,7 x 16,5 cm, 221 fol. (B)

BMH SJ h104, Jan Albert Ban, *Statuten en ordonantiën van drie begijnhoven te Leuven*, Haarlem, 1630-1631. 20,4 x 14,2 cm, 83 fol.

BMH SJ h105, *Sermoenen, geestelijke punten en een uiteenzetting over het hooglied*, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 19,2 x 15,1 cm, 393 fol.

BMH SJ h106, *Beschrijvinghe: Vande Liefde ons naesten toebehoorende by de beschrijvinghe vande liefde: tot Godt in t'gheestelijck leven in sijn wesen en in sijn perfectie: En is Godt van gheheel volmaeckthz. Ghepreect bij onse E. Overste I.C.S.T.L. Schrijft wijlheit inder tijt der Ledicheijt Ecclesiasti xxxviii Cap:16 Anno Domini 28*, Haarlem, 'Den Hoeck' [na] 1628. 19,7 x 15,4 cm, 282 pag. ['van de E moeder geerft aan Joanna Maria Cousebant'] (I)

BMH SJ h121, *Physica Aristotelis, dictata a Doctissimo Domino Mas, professore primario et doctissimo Domino Ralen professore secundario, ambo professores porcenses, 1690 Scriebat Nicolaus van Sweringhen harlemensis pedagogii porcensis alumnus*, Leuven, 1690. 20,3 x 15,7 cm, ca. 600 fol.

BMH SJ h122, *Dialecta dictata ab admodum Reverendo (...) Domino Petro van Tijghem Scripta a me Hermanno Snijers Harlemiensi Lovanii in Collegio SS. Trinitatis*, Leuven, 1711. 20,1 x 16 cm, 322 pag.

BMH SJ h123, *Gedeelte van een dictaat over de Physica (van Aristoteles?)*. 19,1 x 14,4 cm, 70 fol. [met eigendomsnotitie van Jacobus van Cooghen, 1669]

BMH SJ h201, *Beschrijvinge hoe Godt de minnende siel tot hem treckt in sijn wijnkelder des beschouwende van sijn eeuwige Godheijt en de aenghemooenen menscheijdt (...)*, [Joost Cats], Haarlem, 'Den Hoeck', 1631. 14,8 x 9,8 cm, 274 fol. (M)

BMH h67, *Commentaria in 11. I et II Sententiarum. Tractatus theologici*, Leuven, 17de eeuw. 20,8 x 16,8 cm, 232 pag.

BMH h68, *Commentaria in 1. IV Sententiarum*, Leuven, na 1685. 21,2 x 16,4 cm, 96 pag.

BMH h69, *Observationes in summam theologicam S. Thomae Aquinatis*, Leuven, na 1685. 21 x 16,3 cm, 464 pag.

BMH h70, *Quaestiones theologicae*, Leuven, na 1685. 21 x 16,3 cm, 120 pag.

BMH h78, *Sermoenen van Cornelius Arnoldi* [Arentsz.], Haarlem 'Den Hoeck', ca. 1630. 18,8 x 10,2 cm, 227 pag. (S)

- BMH h79, *Beschrijvinghe van het gheestelijck leven*, door Joost Cats, Haarlem, 17de eeuw. 19,5 x 15 cm, 240 pag.
- BMH h80, *Beschrijvinghe van de mortificatie des inwendighen mensch – Beschrijvinghe vande liefde ons naesten*, door Joost Cats, Haarlem, 1635. 20,3 x 16,5 cm, 271 pag.
- BMH h81, *Regel en sermoenen gegeven door Josephus Cousebant en opgetekend door een (anonieme) beginj*, Haarlem, ca. 1680. 21,7 x 18 cm, 175 fol. (D)
- BMH h82, *Sermoenen en Geestelijke puntjes*, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 1610. 22,6 x 15,5 cm, 294 fol. [Kruitwagen 1913: 'op den band het jaartal 1610, doch het schrift schijnt jonger'] (G)
- BMH h83, *Oeffeninghen en sermoenen*, Haarlem, begin 17de eeuw. 20,2 x 15,5 cm, 424 pag. ['dit is ghepredickt op nieweiaers dach anno 1596']
- BMH h84, *Sermoenen van Cornelis Arnoldi* [Arentz.], *winterstuk*, Haarlem, begin 17de eeuw. 20,3 x 16,4 cm, 408 pag.
- BMH h85, *Sermoenen en puntgens van Cornelis Arnoldi* [Arentz.], Haarlem, 1606. 20,3 x 15,4 cm, 426 pag. ['dit boeck hoort toe aan Elisabeth vander Hulst, daaronder Johanna Maria Cousebant']
- BMH h86, *Verborgen schat, sermoenen van Nicolaas Wiggers Cousebant*, Keulen, zuster Geertgen Gijsbers, Arme Clarissen Maria Tempelklooster, 1629. 30,5 x 20 cm, 315 pag.
- BMH h87, 39 *Sermoenenboekjes en schriftjes van Josephus Cousebant*, Haarlem, [39 schriftjes]
- BMH h88, *Sermoenen van Leonardus Marius*, Begijnhof Amsterdam, 1637 (?). 15 x 9,4 cm, 44 pag. [ingebonden in convoluut met onder meer Rovenius 1636] (X)
- BMH h114, *Eenighe oeffeninghe om t sacrisie des misse devotelijk te hoorne ghetrocken. Uit de Beschrijvinghe van t heyligh sacrificie des misse's ghepreeckt By onse E.L. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats.] oeffeningen om de H. Mis te hooren*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1634-1635 (P)
- BMH h126, *Levens der Heiligen of Vitae Sanctorum*, Jacoba van Briemen, ca. 1700. 16,4 x 10 cm, 117 fol.
- BMH h148, *Beschrijvinghe Der Meditatie, en Eerst in Sijn Bereijtselen daer nae inde Dinghen die haer vergheselschappe als oock inde dinghen die haer volghen ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der leedicheijt Ecclesiasti XXXVIII Anno Domini 1627*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 19 x 15,2 cm, 353 fol. (F)
- BMH Warm h92A19, *Devote practijken*, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), na 1628. 15,8 x 10 cm, 132 fol. [met 'een schone brief van onse salige E w vader pater niclaes wiggersen van Haerlem' [Nicolaas Wiggersz. Cousebant (†1628)]]
- BMH Warm h92B1, *Beschrijvinge van 't gheeselijck leven in sijn wesen (...), in sijn perfectie. – Met voorrede en leringen door Joost Cats*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627-1628. 20,2 x 15,6 cm, 285 fol.
- BMH Warm h92B2, *Beschrijvinge van 't gheeselijck leven in sijn wesen (...), in sijn perfectie. – Met voorrede en leringen door Joost Cats*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 19,4 x 15,3 cm, 294 fol.
- BMH Warm h92B3, *Beschrijvinge van 't gheeselijck leven in sijn wesen (...), in sijn perfectie. – Met voorrede en leringen door Joost Cats*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 19,5 x 14,8 cm, 267 fol.
- BMH Warm h92B4, *Beschrijvinge der goddelijke visitatiën hoe de ziel inwendich aen den gheest van Godt wirt gevisiteert door sijn goddelijke inspraecken en inlichtinghe. Ghepreekt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats], schrijft wijsheijt (...) anno Domini 1627*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 19,2 x 15,2 cm, 145 fol.
- BMH Warm h92B5, *Beschrijvinge der goddelijke visitatiën en der wijnkelderen*, Haarlem, 'Den Hoeck', ca. 1630. 19,9 x 15, cm, 505 fol.
- BMH Warm h92B6, *Beschrijvinge der goddelijke visitatiën*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 15 x 9,9 cm, 195 fol.
- BMH Warm h92B7, *Geestelicke punten. – Gebeden op kerkelijke uren, voor het ontvangen van het H. Sacrament, van Maria Magdalena. – Geestelijk ABC en de vertaling van 'De perfectione Vitae ad sorores' van Bonaventura enz., Haarlem (?), 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 15,3 x 9,9 cm, 258 fol. [eigendomsnotitie van Maria Cortoors]*
- BMH Warm h92B8, *Geestelijke punten. – Aansporing tot een waardighe maagd en zeer beminde dochter in Christo tot volmaakte liefde voor de goddelijke bruidegom. – Geestelijke punten. – Otto van Passau, Boek des gulden troons ofder 24 ouden enz., Haarlem (?), 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 19,6 x 15 cm, 492 fol.*
- BMH Warm h92B9, *Beschrijvinge van de natuer des affectijs ghebedt ende voortbrenginghe der affectiën op de meditatie van pr. Ludovicus de Ponte aenghaende droefheijt Christi int hofken. Ghepreeckt bij onse E. overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheyt. Anno Domini 1631*. Haarlem, 'Den Hoeck', 1631, 18,1 x 13,8 cm, 649 pag.
- BMH Warm h92B10, *Beschrijvinge van de natuer des affectijs ghebedt ende voortbrenginghe der affectiën op de meditatie van pr. Ludovicus de Ponte aenghaende droefheijt Christi int hofken. Ghepreeckt bij onse E. overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheyt. Anno Domini 1631*. Haarlem, 'Den Hoeck', 1631. 18,1 x 13,8 cm, 649 pag. ['dit boeck behoort toe Clementie Jans, Hoeck'] (O)
- BMH Warm h92B11, *Beschrijvinge van 't gheeselijck leven in sijn wesen (...), in sijn perfectie. – Met voorrede en leringen door Joost Cats*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 20 x 15,4 cm, 290 fol.
- BMH Warm h92B12, *Van de natuer der affectien ghebedt op de meditatie van pr Ludovicus de Ponte (...), Haarlem, 'Den Hoeck', 1631. 21,5 x 16,5 cm, 677 fol. (U)*
- BMH Warm h92B13, *Levens der maegden*, Trijn Jans Oly, dl. I, Haarlem, 'Den Hoeck', eerste helft 17de eeuw. 21 x 16,5 cm, 391 fol. (N1)
- BMH Warm h92B14, *Levens der maegden*, Trijn Jans Oly, dl. II, Haarlem, 'Den Hoeck', eerste helft 17de eeuw. 21,5 x 17,8 cm, 445 fol. (N2)
- BMH Warm h92C1, *Beschrijvinghe des Ghebets: Eerst int Gheneraell; daerna in sijn deelen. Gepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheyt. Anno Domini 1627*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1628. 20,5 x 16 cm, 452 fol.
- BMH Warm h92C2, *Beschrijvinghe des Ghebets: Eerst int Gheneraell; daerna in sijn deelen. Gepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheyt. Anno Domini 1627*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 20 x 16 cm, 360 fol. ['Trijn Jans Oly dochter. Dit boeck hoort nu toe Maria Jans Ban, hetwelcke mijn tot een testament ghegheven is van Trijn Jans Oli, dewelcke in den Heer ghrust is Anno Domini 1651 den 29 maert. Bidt voor haer siel. En hoort nu toe Maria van Wieringhen Het Welcke Mijn tot een testament ghegheven is van Maria Jans Ban Dewelcke in den Heer gherust is: Anno Domini 1661. Den 18 november. Bidt voor haer ziel']
- BMH Warm h92C3, *Beschrijvinghe des Ghebets: Eerst int Gheneraell; daerna in sijn deelen. Gepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheyt. Anno Domini 1627*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 20 x 15,5 cm, 840 pag.
- BMH Warm h92C4, *Beschrijvinge der meditatie en eerst in Sijn bereijtselen, daer nae inde dinghen, die haer vergheselschappen als oock inde dinghen, die Haer volghen. Ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheyt. Ecclesiasti XXXVIII cap. Anno Domini 1627*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1627. 15,4 x 19,9 cm, 386 fol. ['Dit boeck hoort toe Clementie Ians Roest; Dit boeck hoort den Hoeck'] (V)
- BMH Warm h92C5, *Beschrijvinge van de volmaeckete begeerte tot de volmaecktheyt daer bij gevende eenighe generale middelen en manieren: om tot de volmaecktheyt te gheraecken, Ghepreeckt bij onse E.Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheyt. Ecclesiasti XXXVIII capittel. Anno Domini 1632*. Haarlem, 'Den Hoeck', 1632. 19,6 x 15,8 cm, 582 fol. ['Dit boeck hoort den Hoeck']
- BMH Warm h92C6, *Beschrijvinghe vande drie Goddelijcke deuchden, geloof, hoop en liefde met de vier cardinale deuchden wijsheijt, rechtveerdicheijt, sterckheijt en maticheijt, ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheyt. Ecclesiasti XXXVIII capittel. Anno Domino 1627*, Haarlem, 'Den Hoeck' 1627. 20,9 x 17 cm, 264 fol. ['Een zuiver herte scheidt in mijn O Godt ende een oprechten geest vernieuwt in mijnen binnenste. Ps 90. Trijn Ians Oly']
- BMH Warm h92C7, *Beschrijvinghe vande drie Goddelijcke deuchden, geloof, hoop en liefde met de vier cardinale deuchden wijsheijt, rechtveerdicheijt, sterckheijt en maticheijt, ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats], Haarlem, 'Den Hoeck', ca. 1627. 21,5 x 16,5 cm, 292 fol. ['Dit boeck hoort: houdrijck Janson van Mierlo; Dit boeck hoort den Hoeck'], (Het titelblad ontbreekt. Het handschrift is echter identiek aan BMH Warm h92C6) (J)*

BMH Warm h92C8, *Den wech der mortificatien ofte eenighe leeringhe vant verstervende leven ghepreeckt sijnde bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] in vier deelen (...); Eenighe leeringhen om hem wel te bereyden tot de toeghanck des heylighen Sacraments. Ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. Anno Domini 1627, Haarlem, 'Den Hoeck', 1625-1627. 18,4 x 14,5 cm, 161 fol.*

BMH Warm h92C9, *Beschrijvinghe van de mortificatie des inwendighem mensch ofte eenighe leeringhe vant verstervende leven ghepreeckt sijnde bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats], Haarlem, 'Den Hoeck', 1629. 21,8 x 7 cm, 144 fol.*

BMH Warm h92C10, *Levens der maegden*, dl. III, Haarlem, 'Den Hoeck', Trijn Jans Oly en Maria van Wieringen, tot en met 1651. 21 x 17,5 cm, 427 fol. [met opgave van de tussen 1590 en 1650 gestorven maagden] (N3)

BMH Warm h92C11, *Beschrijvinghe van de volmaeckete begeerte tot de volmaecktheyt daer bij ghevende Eenighe Generale middelen en manieren om tot de volmaecktheyt te Gheraecken, Ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheijt Ecclesiast. XXXVIII Cap. Anno Domini 1632, Haarlem, 'Den Hoeck', 1632. 20,3 x 15,8 cm, 357 fol. ['Dit boeck is ghescreven uut de mont van onsen E. Vader [Joost] C[ats] S[acrae] T[heologiae] L[icentiatius] door M.v.G. sijnde correct, waer teghen men corrigeren moet alle Boecken die hiernaes ghescreven worden'] (T)*

BMH Warm h92C12, *Het derde boeck van de meditatie en voortbrenginghe der affectien op de meditatie van pr. Ludovicus de Ponte tracterend voort vant lijden Christi beginnend van 't gheene hij geleden heeft int huys van Caijphas totdat hij van Pilatus aen de Joden is wederom overgelevert om ghecruijst te worden. Ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats], schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheijt Ecclesiastici XXXVIII Cap. Anno Domini 1632. Haarlem, 'Den Hoeck', 1632, 19,7 x 13,7 cm, 415 fol. ['Dit boeck hoort toe die drie gesusters van Nerden; Dit boeck hoort Barbara van Naerden; Dit boeck hoort aen den Hoeck'] (W)*

BMH Warm h92D1, *Sermoenenboek: preken op het lijden van Christus; op St. Bavo; op het H. Sacrament enz., Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 16,3 x 11,2 cm, 259 fol.*

BMH Warm h92D2, *Sermoenenboek; Dit Boecxken vol schoone punten ende leeringhen is ghescreven int Jaer ons Heeren 1606. Ende dat ter Eeren Jesus Maria ende Anna. In Haerlem is dit Bheschreven, Haarlem, 'Den Hoeck', 1606. 16,5 x 12,2 cm, 340 fol. ['Dit boeck hoort aen den Hoeck']*

BMH Warm h92D3, *Eenighe Gheestelycke Sermoenen Tracterende Van Het Lijden van onsen Ghebenedijden Salichmaecker Beghinnende Daer Christus Met Sijn Discipulen Is Uitgheghaen Nae den Hoff: Ende Voleyndende Daer Is verghelecken met Barrabam. Ghepreeckt bij onse E. Overste Mr. Cornelis Arentz. schrijft wijsheijt inder tijt der ledicheijt Ecclesiast. XXXVIII Cap. Anno Domini 1644; Het vierde boeck van de meditatie en voortbrenginghe der affectien op de mediatien van p. Ludovicus de Ponte tracterende voort vant lijden christi beghinnende van daer Christus ut gheleijt is om ghecruijst te worden tot dat hij ghecruijst sijnde*

alle bespottinghe aenden cruijce geleden Heeft soo vande Joden als oock van moordenaers die met Hem gecruijst waren ghepreeckt by onse E.W. overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder Tijt der leedicheijt. Ecclesiastici XXXVIII cap. Anno Domini 1633, Haarlem, 'Den Hoeck', 1633-1644. 16,5 x 11 cm, 637 pag. ['Dit Boeck Hoort Toe Maria van Wieringen. In Godt is rust. Anno Domini 1645 den 18 meert; dit boeck en mach uit de hoeck niet vervremde Beatrix van aelst. 1690']

BMH Warm h92D4, *Geestelijke oefeningen over het H. Sacrament enz., Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 16,8 x 11,5 cm, 321 pag. ['Dorothea van Schendel'] (R)*

BMH Warm h92D5, *Geestelijke Punten, voornamelijk van Pelgrom Pullen en Hendrick Herp, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 15,5 x 10 cm, 728 pag. ['dit boeck hoort claesien van aerden toe; B. van Aelst']*

BMH Warm h92D6, *Eenighe Gheestelicke Leeringhen En Zermoenen Die Ghepreeckt sijn op Eenighe Hooghe feestdaeghen oock meede op De feesten Van Sommighe Heijlighen En In Verscheijden octaven Ghepreeckt By onse EW overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt in den tijt Der leedigheijt Ecclesiast XXXVIII Capittel Anno Domini 1637, Haarlem, 'Den Hoeck', 1637. 17 x 11,5 cm, 619 fol. ['Dit boeck hoort toe Maria van Wieringen anno 1638 den 2 Ianuarius'] (H)*

BMH Warm h92D7, *Geestelijke Punten, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 17 x 11,5 cm, 181 fol.*

BMH Warm h92D8, *Geestelijke punten en meditatie, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 1607. 15,5 x 10 cm, 261 fol. ['looft Godt van al dat hij u geeft aldie daegen die gij left aldie in dit boeck wil leesen bidt ick om Gods wil dat hij die schrijven gedachten in sijn gebet wil wesen bij mijn Immetgen Claes Mol int iaer ons heer X 1607 op die sesten dach van die meant iulijus out wesende 22 iaer'] (Diverse teksten waaronder de aflaten bij Jan Mommaert, 1607)*

BMH Warm h92D9, *Gheestelijke sermoenen waaronder enkele over St. Bavo, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 16,5 x 11,5 cm, 335 pag.*

BMH Warm h92D10, *Oefeningen en gebedenboek, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 15,5 x 10,2 cm, 163 fol.*

BMH Warm h92D11, *Geestelijke punten en sermoenen, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 15,5 x 10 cm, 329 fol. ['Susanna Jans hoort dijt boeck toe']*

BMH Warm h92D12, *Regels voor de volmaecktheid; eenighe capittels van Pelgrom priester, kort onderwijs om tot de volmaecktheid te komen ondermeer aan de hand van het Hooglied, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 15,5 x 10 cm, 265 fol.*

BMH Warm h92D13, *Vertrouwing in lijden, sermoenen, geestelijke punten, Haarlem, 'Den Hoeck'. 15,5 x 10 cm, 324 pag. ['Dit boeck hoort toe Belitagen Claes Docker selden tijt sonder Crijst'; p. 2, 'Dit boeck sal hebben Trijntgen Heindewicht tot een testament Bidt voor haer seltge'; p. 4: 'Dit boeck hoort toe Sytich en Tryntgen Hendricks, der wormen aes Bidt voor die siel, een vrolicken gever heeft Godt*

lief en die soethartigen keert hij sijnen weegen'; p. 6: Annictic Bonten']

BMH Warm h92D14, *Geestelijk tractaat tot de toeghanck des hylighen sacrament; Van de Goddelicke visitatien Ghepreeckt By onse E. Overste, Haarlem, 'Den Hoeck', 1625. 15,5 x 10 cm, 172 fol.*

BMH Warm h92D15, *Ascetisch leerboek (...); Een gheestelick tractaetgen om hem wel te bereijden tot den toeghanck des H. Sacraments seer dienslich soo wel voor beghinnenden als voortghaende en oock volmaecte Persoonen. ghepreeckt by onse E.W. overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder Tijt der leedicheijt. Eccle XXXVIII cap. Anno Domini 1625, Haarlem, 'Den Hoeck', 1625. 15,5 x 10 cm, 224 fol. ['Agatha Jans van op Hemert Godt is mijn Deel']*

BMH Warm h92D16, *Gebeden, ascetische bemerkingen en sermoenen, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 15,8 x 10,3 cm, 308 fol. [p. 253: 'bidt om Godts wil voor de schriever']*

BMH Warm h92D17, *Een Gheestelijke Uitlegginghe; op het pater noster ende ave Maria ghepreeckt by onse E overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wysheijt in der tijt der Ledicheijt. Ecclesiastens XXXVIII Cap.; Een gheestelick tractaetgen om hem wel te bereijden tot den toeghanck des H. Sacraments seer dienslich soo wel voor beghinnende als voortghaende en oock volmaecte Persoonen. ghepreeckt by onse E.W. overste I.C.S.T.L. schrijft wijsheijt inder tijt der leedicheijt. Eccle XXXVIII cap. Anno Domini 1625, Haarlem, 'Den Hoeck' 1625. 15,5 x 10 cm, 224 fol. (Q)*

BMH Warm h92D18, *Het vierde boeck van de meditatie en voortbrenginghe der affectien op de meditatie van p. Ludovicus de Ponte tracterende voort vant lijden Christi beghinnende van daer Christus ut gheleijt is om ghecruijst te worden tot dat hij ghecruijst sijnde alle bespottinghe aenden cruijce geleden Heeft soo vande Joden als oock van moordenaers die met Hem gecruijst waren ghepreeckt by onse E.W. overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder Tijt der leedicheijt. Ecclesiastici XXXVIII cap. Anno Domini 1633, Haarlem, 'Den Hoeck', 1633. 15,3 x 9,6 cm, 590 pag. (L)*

BMH Warm h92D19, *Corte Beschrijvinghe vande Weghen des ewicheijts ghepreeckt bij onse E. overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheijt inder Tijt der leedicheijt. Ecclesiast XXXVIII capittel. Anno Domini 1633, Haarlem, 'Den Hoeck', 1633. 15 x 9,5 cm, 379 fol. ['Maria Teresa van Baern; Johanna van Naerden heeft een bock te leen gehaet genamt Ruijsbroec, dat vermist is. Soo het weer quam, soo moet het Grietjen Helrant weer om hebben ende soo het niet gevonden wort, moet sij dit bock behouden der voor tot voldoening'] (K)*

BMH Warm h92D20, *Sermoenen en geestelijke punten, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 15 x 10 cm, 264 fol. ['Marijtte Jans Ban bidt om godts wil voor patroon elke van camp']*

BMH Warm h92D21, *Manier om devotelijk het H. Sacrafie der misse te hooren: en eerst hoe men hem sal bereijden terwijl den priester hem kleedt. [Joost Cats] Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 15 x 9,5 cm, 91 fol. BMH Warm h92E1, *Geestelijke sermoenen en punten, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw.**

20 x 15,5 cm, 328 fol. ['Maritge Jans Ban; Ende hoort nu toe aan Maria van Wieringen, Het welcke mijn tot een testament ghegheven is van Maria Jans Ban, Die inder Heere gerust is Anno Domini 1661 Den 18 november. Bidt voor haer ziel']

BMH Warm h92E2, *Geestelijke sermoenen, punten en overdenkingen*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 19,5 x 15,5 cm, 268 fol.

BMH Warm h92E3, *Sermoenboek inhoudende veel ende diversche sermoenen ghepreeckt sijnde bijden gheleerden Mr. Cornelis Arentz. biechtvaeder ende gheestelike overste vande gheestelike maechden binnen Haerlem. Schrijft wijsheyt inder tijt der ledicheyt Ecclesiasticus XXXVIII gheschreven int iaer 1612 tot Haerlem*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1612. 19,9 x 12,6 cm, 288 fol. ['Dit boek hoort den Hoeck']

BMH Warm h92E4, *Sermoenen*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 19,5 x 16 cm, 298 fol.

BMH Warm h92E5, *Gheestelijke sermoenen*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 20,3 x 16 cm, 437 fol.

BMH Warm h92E6, *Gheestelijke sermoenen en tractaten gepreeckt door onse E. Overste*, [Joost Cats], Haarlem, 'Den Hoeck', 1620. 15,5 x 10 cm, 616 fol.

BMH Warm h92E7, *Gheestelijke sermoenen*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 16 x 10 cm, 567 fol. ['Maria Jans Hauwaert']

BMH Warm h92E10, *Gheestelijke sermoenen*, [Joost Cats], Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 20,5 x 15,5 cm, 561 fol.

BMH Warm h92E11, *Gheestelijke sermoenen*, [Joost Cats], Haarlem, 'Den Hoeck', 1623. 20,5 x 15,5 cm, 248 fol.

BMH Warm h92E12, *Sermoenboek ghepreeckt bijden gheleerden Mr. Cornelis Arentz. overste over de vergaderinghe der maechden binnen Haerlem*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 20 x 16 cm, 270 fol. ['Guert IJccus']

BMH Warm h92E13, *Sermoenboek inhoudende veel ende diversche gheestelike sermoenen ghepredickt bijden gheleerden Mr. Cornelis Arentz. overste over de vergaderinghe der maechden binnen Haerlem*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1613. 20 x 16 cm, 365 fol.

BMH Warm h92E14, *Sermoenboek, homelien op evangelieverhalen, sermoenen en geestelijke punten*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 20,5 x 15 cm, 392 fol.

BMH Warm h92E15, *Sermoenboek*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 20 x 15,5 cm, 361 fol.

BMH Warm h92F4, *Gheestelijke sermoenen en punten*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 20 x 16 cm, 224 fol.

BMH Warm h92F5, *Gheestelijke sermoenen*, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 20 x 15 cm, 139 fol.

BMH Warm h92F6, *Beschrijvinghe van de volmaeckete begeerte tot de volmaecktheyt daer bij gevende eenighe generale middelen en manieren: om tot de volmaecktheyt te gheraecken*, Ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheyt inder tijt der ledicheyt. *Ecclesiasti XXXVIII capittel. Anno Domini 1632*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1632. 21,5 x 16 cm, 266 fol.

BMH Warm h92F17, *Eenighe beschrijvinghe van 't heijlich sacrificie des misse en daer bij ghevoeght eenighe schoone oeffeninghe om 't sacrifici devotelick te hooren Ghepreeckt bij onse E. Overste I.C.S.T.L. [Joost Cats] schrijft wijsheyt inder tijt der ledicheyt. Ecclesiasti XXXVIII capittel. Anno Domini 1634*, Haarlem, 'Den Hoeck', 1634. 19 x 15 cm, 206 fol. ['Clementie Jans Roest']

BMH Warm h92G10, *Gheestelijke sermoenen*, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 20,3 x 15,5 cm, 193 fol.

BMH Warm h92G40, *Aen die bruijt Christi. – Dat men Christum nae moet volghen die comen wil tot dat leven Christi, eenighe capittels van Pelgrom Pullen priester*, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), 17de eeuw. 15,5 x 9,5 cm, 381 fol.

BMH Warm h92G44, *Gebeden voor iedere morgen en voor iedere avond; korte puntigens op het rozencransken; gebeden uit St. Bernardus enz.*, Haarlem, 'Den Hoeck', 17de eeuw. 10,2 x 6,6 cm, 243 pag.

BMH Warm h93A4, *Aen die bruijt Christi [...] van Pelgrom Pullen priester [...] of: Duytse schrijft van de volmaechtheit*, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), ca. 1630. 15,5 x 9,5 cm

BMH Warm h93A5, *Geestelijke onderrichtingen 'aen de bruydt Christi'*, Haarlem, 'Den Hoeck' (?), ca. 1630. 20,3 x 15 cm

ABM od93D35, *Gebeden en meditatie tot diverse heiligen (jan.- okt.)*, reeks bijeengebonden devotieprentjes van Wierix met handgeschreven gedichtjes en opschriften, ca. 1680. 18,5 x 15 cm

ABM dp5471 - 5505, *35 Albums met religieuze grafiek door diverse kunstenaars*, gemiddeld 85 pagina's, 20,5 x 17 cm

LITERATUUR VAN VOOR 1800

Augustinus 1636

A. Augustinus, *De belydenisse van S. Augustyn*, dl. IX,II,3, Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssen, 1636 (BCNI 8907)

Augustinus 1645

A. Augustinus, *S. Augustinus Vierige meditatie ofte aendachten. Ende de alleen-spraecken der zielen tot Godt. Ende oock dat handt-boeckken van der aenschouwinghe Christi. Item noch Sinte Bernardus devoote aendachten. Ende een boeckken van S. Anselmus, genaemt de Strale der Goddelijcker liefden, met sommige van sijne gebeden*, Antwerpen: herdrukt voor P.I. Paets, 1645 (BCNI 9838)

Beekman 1745

De kleyne Geestelyke Wyn-persse, Amsterdam: uitgegeven door Hendrik Beekman, 1745

Biblia 1637

Biblia Dat is: De gantsche H. Schrifture, vervattende alle de canonijcke Boecken des Ouden en des Nieuwen Testaments [Statenbijbel], Leiden: gedrukt door Aertz. van Ravensteyn, 1637

Biel 1524

Gabriel Biel, *Sacri canonis misse tum mystica tum literalis expositio*, Lyon: uitgegeven door Jean Crespin, 1524

Binet 1626

Etienne Binet S.J., *Heylighe ionsten van den liefelijcken Jesus tot een herte het welck Hy bemint, ende dat Hem bemint*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssens, 1626 (BCNI 7631)

Binet 1632

E. Binet, *Méditations affectueuses sur la vie de la Tressainte Vierge Mère de Dieu*, met gravures over het leven van Maria gegraveerd door C. de Mallery en uitgegeven door Th. Galle, Antwerpen: uitgegeven door Martin Nutius, 1632 (BCNI 8439)

Bisschop 1625

Valentinus Bisschop S.J., *Lof der Suyverheyt*, Antwerpen: uitgegeven door Hieronymus I Verdussen, 1625 (BCNI 7464)

Bleyswijck 1667

Dirck van Bleyswijck, *Beschryvinge der Stadt Delft, betreffende des selfs Situatie, Oorsprong en Ouderdom, Opkomst en Voortgangh, vermeerderinge van Vryheydt en Jurisdictione, Domeynen en Heerlijkheden, mitsgaders de stichtingen van alle hare publijcke Gebouwen, ende wel insonderheyt de so menigvuldige Kercken, Kapellen, Kloosteren, en andere Kerkelijcke Gestichten van outs aldaer geweest (...)*, 2 dln., Delft: uitgegeven door Arnold Bon, 1667

De Boeye 1688

Andreas de Boeye S.J., *Het Roomsche Martelaren-boeck*, Ieperen: uitgegeven door Martinus de Backer, 1688

Bolswert 1627

Boëtius à Bolswert, *Duyfkens en Willemijnkens pelgrimage tot haren beminden binnen Jeruzalem, haer-lieder teghenspoet belet ende eynde*, Antwerpen: uitgegeven door Hieronymus I Verdussen, 1627 (BCNI 7777)

Bossuet 1796

J.B. Bossuet, *Uitlegging van de leering der Catholyke kerk*, Amsterdam: uitgegeven door F.J. van Tetroode, 1796

Bottens, 1682

[F. Bottens OFM] (toeschr. door Stracke), *Geestelijke HOROLOGIE van XXIV uren om hem te oeffenen dag ende nacht in de passie ons Heeren*, Brussel, 1682 (BCNI 14109)

Bottens 1710

F. Bottens OFM, *Het Goddelick Herte*, Brugge: uitgegeven door Pieter Vande Cappelle, 1710 (eerste druk 1685) (BCNI 16823)

Bourgeois/Bolswert 1622/1623

J. Bourgeois S.J. en Boëtius à Bolswert, *Vitae passionis et mortis Jesu Christi Domini nostri mysteria piis meditationibus et aspirationibus exposita*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrick I Aertssens, 1622 (BCNI 7030); (vertaald door H. Rosweyde: *Leven lyden ende doot ons Heeren Jesu Christi in virige meditatie ende vydstorting des geests begrepen*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrick I Aertssens, 1623 (BCNI 7176))

Canisius 1556

P. Canisius S.J., *Summa doctrinae christianae per quaestiones tradita, et in usum christianae pueritiae*, Leuven: uitgegeven door De Winghe, 1556 (BCNI 2560)

Charles 1712

[A.J. Charles], *Het leven van de seer Edele Doorluchtigste en H. Begga hertoginne van Brabant, Stighteresse der Beggynnen*, Antwerpen: uitgegeven door Petrus Jacobs, 1712 (BCNI 17021) (Heruitgave van boek uit 1698)

Van St. Clara 1737

Abraham van St. Clara, *De welvoorziene wynekelder, in welken meenige dorstige ziel zich geestelyker wyze laven en verquikken kan*, Amsterdam, uitgegeven door Jan Roman en Jan Roman de Jonge, 1737

Costerus 1590

Franciscus Costerus S.J., *Vijftich meditatie van het leven ende lof der Moeder Godts ende Maghet Maria*, Antwerpen: uitgegeven door wed. Christoffel Plantijn, 1590 (BCNI 4072)

Couvrechef 1655

C. Couvrechef, *De broederschap van den Heyligen Carolus Boromaeus Cardinael en Aertsbisschop van Milanen bysonderen Patroon tegens de pest*, Antwerpen: uitgegeven door wed. Jan Cnobbaert, 1655 (BCNI 11127)

Couvrechef 1664

C. Couvrechef, *De broederschap van den Heyligen Carolus Boromaeus Cardinael en Aertsbisschop van Milanen bysonderen Patroon tegens de pest*, Antwerpen: uitgegeven door wed. Jan Cnobbaert 1664, voor Symon Opmeer te Amsterdam (BCNI 12049)

David 1607

J. David S.J., *Toets-steen tot beproevinghe, ende oeffeninge der gheender, die haer tot de volmaecktheyt des Christen levens begeiren te begheren*, Antwerpen: uitgegeven door Martinus Nutius, 1607 (BCNI 5240)

David 1618

J. David, *Paradisus sponsi et sponsae: in quo messis myrrhae et aromatum, ex instrumentis ac mysterijs Passionis Christi colligenda, ut ei commoriamur, et Pancarpium Marianum, septemplici titulorum serie distinctum: ut in B. Virginis odorum curramus et Christus formetur in nobis*, 2 dln., Antwerpen: uitgegeven door Officina Plantiniana apud Balthasarem en Ioannem Moretos fraters, 1618 (BCNI 6514)

Van Diepenbeeck 1670

Vita Seraphicae Virginis S. Mariae Magdalenae De Pazzis Florentinae Ordinis B.V. Mariae De Monte Carmelo Regularis Observantiae Iconibus Expressa, reeks gravures naar ontwerp van Abraham van Diepenbeeck gegraveerd door Adriaan Lommelin, Frederik Bouttats, Gaspar Bouttats, Peter van Lisbetten, Martin Bouché en Davidt Clouwet, Antwerpen, 1670 (BCNI 12773)

Foppens 1668

W. Foppens, *Den Roomschen catechismus, ofte het kort begrip van het Christen en Catholijck gheloof*, Amsterdam: uitgegeven door Joachim van Metelen, 1668

Gerardi 1646

A. Gerardi S.J., *Den Spiegel van Philotea, ende der Godtvruchtighen zielen*, Antwerpen: uitgegeven door Jan Cnobbaert, 1646 (BCNI 10002)

Van Gorcum 1619

[J. van Gorcum], Abraham Bloemaert en Boëtius à Bolswert, *'t Bosch der eremyten ende eremytinnen, van Aegypten ende Palestinen, met figuren van Abraham Blommaert, in copier ghesneden door Boëtius à Bolswert; met kort verhael van eens yders leven, getrocken uyt het Vaders-boeck* (bewerking van H. Rosweyde, *Vitae patrum: de vita et verbis seniorum libri X: historiam eremiticam complectentes* (...), Antwerpen, 1619) (BCNI 6646)

Van Gorcum 1644

J. van Gorcum, *'t Bosch der eremyten ende eremytinnen, van Aegypten ende Palestinen*, herdruk door P.I. Paets, Amsterdam, 1644, met illustraties van Christoffel van Sichem naar voorbeeld van Abraham Bloemaert en Boëtius à Bolswert (BCNI 9767)

De Groot 1687

J. de Groot, *Het collegie-boek*, Haarlem: uitgegeven door Nicolaas Braau, 1687 (exemplaar in het MCC)

De Groot 1693

Jan de Groot, *De sermoenen, van den zeer eerwaardigen heer mr. Jan de Groot, gedaan door verscheide predicatie, rakende, 't geloof, 't Onze vader, d'Engelse groetenisse, en de Thien Geboden*, Haarlem: uitgegeven door Nicolaas Braau, 1693 (BCNI 15219)

Van Haeften/Bolswert 1629

B. van Haeften en Boëtius à Bolswert, *Schola Cordis siue aversi à Deo cordis ad eumdem reductio, et instructio*, Antwerpen: uitgegeven door Hieronymus I Verdussen, 1629 (BCNI 8093)

Hawkins 1634

H. Hawkins *The Devout hart or royal throne of the pacifical Salomon*, Rouen: uitgegeven door John Cousturier, 1634

Hazart 1661

C. Hazart S.J., *Ceremonien vanden heylighen dienst der misse*, Antwerpen: uitgegeven door wed. Jan Cnobbaert, 1661 (exemplaar in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen)

Hensbergh 1617

V. Hensbergh, *Den gheestelycken rooselaer der alderweerdichtse Moeder Godts: verciert met schoone roosen der meditatie, ghebeden en mirakelen van 't Roosenkransken*, Antwerpen: uitgegeven door Cornelis Verschuren, 1617 (BCNI 6386)

Hensbergh 1626

V. Hensbergh O.P., *Den gheesteliicken dormter*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssens, 1626 (BCNI 7820)

Van Heumen 1662-1666

J. van Heumen, *Het Clooster van Sion, leerende een volmaeckt Geestelijck leven, verdeylt in Ses Deelen*, 6 dln., Antwerpen: voor Hendrick de Bruyn [Rotterdam], 1662-1668 (BCNI 11858)

Van Heussen 1715-1716

H.F. van Heussen, *Batavia sacra, of kerkelyke historie en oudheden van Batavia: behelzende de levens van onze eerste geloofsverkondigers; mitsgaders van de Utrechtsche bisschoppen*, Antwerpen: uitgegeven door Christianus Vermey [Leiden], 1715-1716

Hugo 1626

Herman Hugo, *Obsidio Bredana Armis Phillipi IIII auspiciis Isabellae ductu Ambr. Spinolae perfecta*, Antwerpen: uitgegeven door officina Plantiniana/Moretus, 1626

Hugo/Bolswert 1624

H. Hugo en Boëtius à Bolswert, *Pia Desideria emblematis elegiis & affectibus SS. Patrum illustrata*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrick I Aertssens 1624 (vertaald door Justus de Harduyn: *Goddelycke wenschen verlicht met sinnebeelden en vierige uytspaken der oudvaders*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssens, 1628 (BCNI 7372 en 7955))

Hugo/Bolswert/Van Sichem 1645

H. Hugo, *Goddelycke wenschen verlicht met sinnebeelden en vierige uytspaken der out-vaders*, met houtsneden van Christoffel van Sichem naar ontwerp van Boëtius à Bolswert, Amsterdam: uitgegeven door Pieter Jacobsz. Paets, 1645 (BCNI 9888)

Kemp 1710

W. Kemp, *Zedelessen voor Maegden, die, haer zelve aen Godt opgedragenhebbende, trachten volgens de plichten van de maegdelijke staet te leven: vergadert uit Gods Woord, en uit de Schriften der heilige Vaderen; En tot een t'zamspraek tusschen Christus en een Maegd, opgesteld door W.K.*, Utrecht: uitgegeven door Theodorus van den Eynden, 1710 (BCNI 16856)

Kemp 1717a

W. Kemp, *Kort-begrip Van het gedrag der Heiligen: Getrokken uit de Levens-beschryvingen Der Geleerde en Vermaerde schryvers, die het Waere van het valsche, en het zekere van het onzekere hebben onderscheiden*, Utrecht: uitgegeven door Theodorus vanden Eynden, 1717

Kemp 1717b

W. Kemp, *Het Godtvrugtig gebruik der maendelijke Patroonbrieffens: ofte onderregtingen, Hoe dat in de Broederschappen Godt gedient, de Heiligen geëert, en de eige zaligheid bevordert kan worden*, Utrecht: uitgegeven door Theodorus vanden Eynden, 1717

A Kempis 1628

Thomas a Kempis, *De naevolghinghe Christi*, vertaald door H. Rosweyde, Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssens, 1628 (BCNI 8021)

Kiliaen 1623

C. Kiliaen, *Etymologicum Teutonicae linguae sive dictionarium Teutonico-Latinum, praecipuas Teutonica linguae dictiones et phrases Latine redditas, & cum alijs nonnullis linguis obiter collatas, complectens*, Utrecht: uitgegeven door Herman Borculo, 1623 (eerste druk 1599)

Korsten 1736

Broederschap, oft Gemeynsaemheyte van Devotie tot de H. Maget ende Moeder Godts, Maria, Gelder: uitgegeven door Henricus Korsten [1736]

Van der Kruyssen 1651

A. van der Kruyssen, *Misse, Haare korte Uytlegginge, en Godvrugtige oefeningen*, Amsterdam, 1651 (BCNI 10784); In 1788 verscheen nog een druk bij wed. C. Stichter in Amsterdam en in 1789 bij wed. H. Bontamps te Venlo

De Lat 1724

Wegwijzer door de provincie van Overijssel ende daerom leggende grenzen, Deventer: uitgegeven door Jan de Lat, 1724

De Lezana 1666

J.B. de Lezana, *Chronycke en clare bewysinghe van den oorspronck, voortganck, levens der heylighen, stichtingen, verwoestinghen des cloosters en andere veranderinghen van d'Orden der Heyligher Maghet Maria des Berghs Carmeli*, Antwerpen: uitgegeven door Cornelis Woons, 1666 (BCNI 12321)

Lindeborn 1670

J. Lindeborn, de *Leeder Jacobs. De Maegden, die Godt met opzet van eeuwige Reinigheit in de Werelt dienen, toegepast*, Antwerpen: uitgegeven door Michiel Cnobbaert voor Joachim van Metelen [Amsterdam], 1670 (BCNI 12727) (oorspronkelijk verschenen in 1666 in het Latijn; vertaald door Adrianus Terlou)

Lipsius 1604

Justus Lipsius, *Diva Virgo Hallensis. Beneficio eius et miracula fide atque ordine descripta*, Antwerpen: uitgegeven door Joannes Moretus, 1604 (BCNI 5029)

De Locre 1608

F. de Locre [Ferolus Locrius], *Maria augusta virgo deipara in septum libros tribute; chronico & notis ad calcem illustrata*, uitgegeven door Maudhuy, Robert Arras, 1608

De Loyola 1673

Ignatius de Loyola, *Geestelijcke oeffeninghen van den H. Vader Ignatius van Loyola*, Antwerpen: uitgegeven door Michiel Cnobbaert, 1673 (BCNI 13049)

Luyken 1736

J. Luyken, *Goddelyke liefde-vlammen of Vervolg van Jesu en de ziele, handelende van een boetvaardige, geheiligde, liefhebbende, en haar zelfstervende ziele*, Amsterdam: uitgegeven door De Verheydens, 1736 (eerste druk 1691)

Luzvic 1627

E. Luzvic, *Le Coeur dévot, throsne royal de Iésus Pacifique Salomon*, Parijs, 1626, *Het Godtvruchrichtige Herte. Den Koninghlijcken Throon van Jesus den vreedsamighen Salomon* (vertaald door Gerardus Zoes S.J.), Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssens, 1627 (BCNI 7837)

Luzvic/Binet 1628

E. Binet S.J. en E. Luzvic, *Cor Deo Devotum Iesu pacifici Salomonis Thronus Regius*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssens, 1628 (BCNI 7969)

De Mallery 1600

K. de Mallery (grav.), *Het leven van Maria*, reeks van 33 devotieprenten uitgegeven door Johannes Galle, Antwerpen, ca. 1600 (ingezien exemplaar MCC BMH 0d3800)

Marius 1639

L. Marius, *Getyden van het H. ende Hooghwaerdigh Sacrament des Altaers soo in 't gemeyn, als voor de stad van Amsterdam: Met een aenwysingh om met devoti de H. Misse te hooren*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssens, 1639 (BCNI 9238)

Marius/Bolswert 1639

L. Marius en Boëtius à Bolswert, *Amstelredams eer ende opcomen, door de denckwaardighe mirakelen aldaer geschied, aen ende door het H. Sacrament des Altaers anno 1345*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrik Aertssens, 1639 (BCNI 9238)

Makeblijde 1611

L. Makeblijde, *Konste om sekerlick de volmaecktheyt der deughden te verkryghen*. Antwerpen: uitgegeven door J. Trognesium, 1611 (BCNI 5716)

Makeblijde 1635

Ludovicus Makeblijde, *Den Lusthof der Gheestelicke Oefeningen*, Antwerpen: uitgegeven door Hieronymus Verdussen 1635 (eerste druk 1613) (BCNI 8853)

Molanus 1595

J. Molanus, *Natales sanctorum Belgi, eorundem chronica recapitulatio*, Leuven: uitgegeven door Joannes Masius en Petrus I Zangrius, 1595 (BCNI 4280)

Nabben 1744

P. Nabben, *Horologium passionis Domini nostri Jesu Christi, sive XXIV meditationes, ac totidem orationes de passione domini nostri Jesu Christi, pro singulis diei naturalis horis*, Geldern: uitgegeven door H.F. Korsten, 1744

Nadal 1593

Géronimo Nadal S.J., *Evangelicae historiae imagines, ex ordine evangeliorum, quae toto anno in Missae sacrificio recitantur, ... / auctore Hieronymo Natali Societatis Jesu theologo*, Antwerpen, 1593

Peri 1765 (1869)

F. Peri, *Regel van het Derde Orden genaamd van Penitentie, ingesteld door den seraphienschen vader Franciscus*, Mechelen: uitgegeven door Dessain, 1869 (eerste druk 1765)

Petzold 1701-1702

Esopus in Europa, Amsterdam: uitgegeven door Sabastiaan Petzold, 1701-1702

Poirters 1660

A. Poirters S.J., *Het heylig herte vereert aen alle godt-vruchtighe herten voor een niev-iaer*, Antwerpen: uitgegeven door Cornelis Woons, 1660 (BCNI 11680)

Poirters 1715

A. Poirters S.J., *Christi bloedighe passie, verbeeldt in het on-bloedigh sacraficie der H. Misse*, Antwerpen: uitgegeven door Jacobus Woons, ca. 1715 (exemplaar in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen) (BCNI 17802, gedateerd 1721)

De Ponte 1629

Ludovicus de Ponte, *Der zielen Ivst-hof: inhoudende I. Het leven ende lijden onses Heeren Iesv Christi, met meditatie daer op, uyt Ludovico de Ponte ... II. De wercken der Apostelen. III. De openbaringe van St. Ian, met corte verclaringhen uyt de H. Out-vaders ende treffelijcke Catholijcke leeraren by een ghestelt. Alles in drie hondert schoone figuren*, Leuven: uitgegeven door Isbrandt Jacobsz voor P.I. Paets [Amsterdam], 1629 (exemplaar in de Universiteitsbibliotheek van Nijmegen)

De Ponte 1632

Ludovicus de Ponte, *Meditatie van P. Ludov. de Ponte S.J.: in 't cort begrepen door een priester der selver societeyt in Oostenryck. Ende verduyscht door Turano Vekiti (...)*, Antwerpen: uitgegeven door Jan Cnobbaert, 1632 (BCNI 8525)

De Ponte 1650

Ludovicus de Ponte, *Den gheestelycken leydsman waer in ghehandelt wort van het ghebedt, meditatie, ende contemplatie, van de goddelycke besoeckinghen, ende extraordinarisse gratien, van de mortificatien ende princelijcke wercken, die de selve vergheleschappen : ende is een cort begryp van al t'gheen het gheestelijck leven aengaet, voortgaende door de dry wegghen: den suyverenden, den verlichtenden ende vereenighenden wech / ghemaect in't Spaensch door r.p. Ludovicus de la Pvente; verdvytst door Andreas de Boeye*, Antwerpen: uitgegeven door Cornelis Woons, 1650 (BCNI 10480)

Van Rijckel 1631

J. Geldolph van Rijckel, *Vita S. Beggae ducissae Brabantiae Andetennensium, begginarum, et beggardorum fundatricis; vetus hectenus non edita, & commentario illustrata (Adjuncta est: Historia begginasiorum Belgii)*, Leuven: uitgegeven door Cornelis Coenesteyn, 1631

Ribadineira/Rosweyde 1619

P. Ribadineira S.J. en H. Rosweyde S.J., *Generale Legende der Heylighen met het leven Iesu Christi ende Marie: vergadert wt de H. Schrifteure, Oude Vaders ende Registers der H. Kercke*, Antwerpen: uitgegeven door Hieronymus Verdussen, 1619 (BCNI 6685)

Rodrigues 1683

Alphonsus Rodrigues S.J., *Oeffeninge der Volmaecktheyt Ende religieuser deugden, Door den Eerwaerdigen Vader Alphonsus Rodrigues Priester der Societeyt Jesu. Overgeset door Jacobus Susius, oock Priester der selver Societeyt*, Antwerpen [Amsterdam]: uitgegeven voor Frederik van Metelen, 1683 (BCNI 14272)

Rosweyduus 1617

H. Rosweyduus, 't *Vader boeck; 't Leven ende spreucken der Vaderen beschreven door den H. Hieronymus priester ende andere verscheyde autheuren*, Antwerpen: uitgegeven door Hieronymus Verdussen, 1617 (Eerder verschenen als *Vitae Patrum* van Heribertus Rosweyduus, Antwerpen: uitgegeven door officina Plantiniana/Moretus, 1615) (BCNI 6387)

Rosweyduus 1620

H. Rosweyduus S.J., *Het leven vande heyighe Maghet ende Moeder Godts Maria, prinsesse der Maeghden. Met een cort tractaet vanden Maeghdelijcken Staet*, Leuven: uitgegeven door Francois Fabri voor Pieter Jacobsz. Paets [Amsterdam], 1629 [1620] (BCNI 6821)

Rosweyduus 1626

H. Rosweyduus S.J., *Het leven der H.H. maeghden die van Christus tyden tot dese eeuw in den salighen staet der Suyverhey in de werelt gheleeft hebben, met een cort tractaet vanden maeghdelijcken staet*, Antwerpen: uitgegeven door Jan Cnobbaert, 1626 (BCNI 7729)

Rovenius 1636

Ph. Rovenius, *Het gulden wierooock-vat, eenen ieghelycken nut ende oorbaer om syn gebeden Godt op te dragen. Van nieuws vermeerdert ende verbeterd bij den Autheur*, Antwerpen: uitgegeven door Jan Cnobbaert, 1636 (BCNI 8975)

Van Sales 1644

F. van Sales, *Aen-leydinghe oft onderwijs tot een devoot Godtvruchtigh leven*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrick I Aertssens, 1644 (eerste druk 1616) (BCNI 9766)

Schoonebeek 1691

Nette afbeeldingen der eyge dragten van alle geestelyke orders; nevens een korte aantekening van haar begin, instelders, en bevestiging. Tweede deel: Van alle Geestelyke vrouwen en nonnen orders, Amsterdam: uitgegeven en gegraveerd door Adriaan Schoonebeek, 1691 (eerste deel 1688) (BCNI 14845)

Schouvaerts 1624

De gheestelycke vryagie waer Christus de ziele is vryende, Brussel: uitgegeven door D. Schouvaerts, 1624 (BCNI 7438)

Serrarius 1653

Petrus Serrarius, *Goddelycke aandachten ofte vlammeende begeerten eens boetvaerdige geheijligd en lief-rijcke ziele*, Amsterdam: uitgegeven door Salomon Savry, 1653

Van Sichem 1648

Ch. van Sichem, 't *Schat der zielen, dat is: het geheele leven ons Heeren Iesu Christi: naer de vyer evangelisten*, met houtsneden van Christoffel van Sichem naar ontwerp van verscheidene kunstenaars, Amsterdam: uitgegeven door Pieter Jacobsz Paets, 1648 (BCNI 10256)

Van Sichem 1657

Biblia Sacra dat is De geheele heylyghe Schrifture: bedeylt in 't Out en Nieu Testament. Oversien en verbeterd na de lesten Roomschen text, eerst 't Antwerpen bij Jan van Moerentorf, herdruckt bij P.J. Paets, Amsterdam, 1657, met illustraties van Christoffel van Sichem

Snijders/Van Schoor 1629

M. Snijders en G. van Schoor, *Amoris divini et humani antipathia sive effectus varij e varijs Sacrea Scripturae locis deprompti, emblematis suis expressi SS.PP. autoritatibus, nec non Gallicis, Hispanicis et Flandricis versibus illustrati*, Antwerpen, 1629 (Eerder verschenen onder de titel: *Amoris divini et humani, effectus varii, Sacrea Scripturae sanctorumque PP. sententiis, ac Gallicis versibus illustrati*, Antwerpen 1626)

Soggaert 1626

A. 't Soggaert, *Den gulden SONNENWYSER oft gheestelijcke horologie van XXIV uren om dach ende nacht hem te oeffenen in de passie ons Heeren*, Brussel: uitgegeven door J. Pepermans, 1626 (BCNI 7737)

Steegius 1647

P. Ioannes Guilielmus Steegius S.J., *De Christelycke leeringhe verstaenelycker uyt-geleyt door eene beelden-sprake noodigh soo voor kinders, als groote die niet kunnen lesen, gherieygh voor een ieder om beter te vatten ende 'onthouden*, Antwerpen: uitgegeven door wed. Jan Cnobbaert, 1647 (BCNI 10148) (In 1839 verscheen bij C.A.E. Kühn te Groningen een hernieuwde editie bewerkt door de aartspriester en pastoor B. Meddens)

Sucquet/Bolswert 1620

A. Sucquet S.J. en Boëtius à Bolswert, *Via Vitae Aeternae / iconibus illustrata per Boëtium à Bolswert*, Antwerpen: uitgegeven door Martinus II Nutius, 1620 (BCNI 6837) (in hetzelfde jaar vertaald door G. Zoes, *Den wech des eeuwich levens*, Antwerpen: uitgegeven door Hendrick I Aertssens, 1620) (BCNI 6838)

Suderman 1749

J. Suderman, *De Godlievende ziel verthoont in zinnebeelden door Herman Hugo en Otto van Veen met dichtkunstige verklaringen van Jan Suderman*, Utrecht: uitgegeven door Hermanus en Johannes Besseling, 1749

Teresa de Jesús 1613

Teresa de Jesús, *Den wech der volmaecktheyt*, Brussel: uitgegeven door Rutger Velpius en Huybrecht Anthoon, 1613

Treuvé 1740

S.M. Treuvé, *De geestelyke zielbestierder, voor de geenen, die er geen en hebben*, Utrecht: uitgegeven door Corneille Guillaume Le Febvre, 1740

Wichmans 1626

F. Wichmans, *Apotheca spiritualium pharmacorum contra ivem contagiosam aliosque morbos (...)*, Antwerpen: uitgegeven door Hieronymus Verdussen, 1626 (BCNI 7754)

Wichmans 1632

A.F. Wichmans, *Brabantia Mariana tripartite*, Antwerpen: uitgegeven door Jan Cnobbaert, 1632 (BCNI 8553)

Wils 1628

J.B. Wils, *Het gheestelyck palays der Begghynhoven*, Antwerpen: uitgegeven door Hieronymus Verdussen, 1631

LITERATUUR VAN NA 1800

A.B. 1915/1916

A.B., 'Het H. Scapulier en de zielen des vagevuurs', in: *Carmelrozen*, dl. 4 (1915/16), pp. 146-147

Ackermans 2003

J.E.A. Ackermans, *Herders en huurlingen: bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705)*, Amsterdam 2003

Ainsworth/Martens 1994-1995

M.W. Ainsworth en M.P.J. Martens, *Petrus Christus*, cat. tent. The Metropolitan Museum of Art, New York/Gent 1994-1995

Aka 1993

C. Aka, *Tot und vergessen, Sterbebilder als Zeugnis katholischen Totengedenkens*, Münster 1993

Alberdingk Thijm 1857

J.A. Alberdingk Thijm, 'Op het Hof', in: *Volksalmanak voor Nederlandsche Katholieken*, Amsterdam 1857, pp. 225-237

Alberigo/Jedin 1973

J. Alberigo en H. Jedin e.a., *Conciliarum Oecumenicorum Decreta*, Bologna 1973. In 1990 in het Engels uitgegeven door N.P. Tanner S.J., *Decrees of the Ecumenical Councils*, Georgetown 1990

Allen 1874-1888

F. Allen e.a., *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, 4 dln., Haarlem 1874-1888

Ampe 1981

A. Ampe e.a., *Jan van Ruusbroec, 1293-1381*, cat. tent. Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel 1981

Appuhn/Heusinger 1965

H. Appuhn en C. von Heusinger, 'Der Fund kleiner Andachtsbilder des 13. bis 17. Jahrhunderts in Kloster Wienhausen', in: *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte*, dl. 4, Berlin 1965, pp. 157-238

Ariès 2003

P. Ariès, *Het beeld van de dood*, Amsterdam 2003

As-Vijvers 1999

A.M.W. As-Vijvers, *Miniaturen en Monnikenwerk: Middeleeuwse manuscripten uit een Brabantse collectie*, Tilburg 1999

Baart 1995

J.M. Baart, 'Pelgrimeren: mobiliteit en economie', in: A.M. Koldewij en A. Willemsen, *Heilig en Profaan*, Amsterdam 1995

De Backer-Sommervogel 1890-1932

A. De Backer C. Sommervogel e.a., *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, 11 dln., Brussel/Parijs 1890-1932

Bange 1995

P. Bange (red.), *Geloof, moraal en intellect in de Middeleeuwen*, Nijmegen 1995

Barten 1968

J. Barten S.J., 'Helden en slachtoffers van naastenliefde', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 10 (1968), pp. 149-175

Baudouin 1985

F. Baudouin, 'Godsdienst en kunst in de Zuidelijke Nederlanden 1500-1700', in: *Luister van Spanje en de Belgische steden 1500-1700*, 2 dln., cat. tent. Paleis voor Schone Kunsten, Brussel 1985, pp. 137-170

Bauwens/Peeters 1974

J. Bauwens en K. Peeters, *Het oeuvre van L.J. Fruytiers*, Brussel 1974

Begheyn 2001

P. Begheyn, 'The collection of copperplates by members of the Wierix family in the Jesuit church "De Krijtberg" in Amsterdam', in: *Quaerendo* 31 (2001), pp. 192-204

Begheyn/Verheggen 2001

P. Begeyn S.J. en E. Verheggen, *Een teruggevonden kerkschat. Kopergravures van Wierix*, cat. tent. Museum het Rembrandthuis, Amsterdam 2001

Beijne 1993

G. Beijne, 'Een miskelk uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Herkomst, versiering en symboliek, techniek', in: G. Beijne, P. van Dael en G. van den Hout, *Kerkzilver uit de gouden eeuw*, cat. tent. Museum Amstelkring, Amsterdam 1993, pp. 59-65

Beijne 1995

G. Beijne, 'Mirakel van Amsterdam: 650 jaar traditie en verbeelding', in: A.H.P.J. van den Hout, P.J. Margry en R. Schillemans, *Het Mirakel. 650 jaar Mirakel van Amsterdam 1345-1995*, cat. tent. Museum Amstelkring, Amsterdam 1995, pp. 6-19

Beijne/Van Dael/Van den Hout 1993

G. Beijne, P. van Dael en G. van den Hout, *Kerkzilver uit de gouden eeuw*, cat. tent. Museum Amstelkring, Amsterdam 1993

Beissel 1910

S. Beissel S.J., *Geschichte der Verehrung Marias im 16. und 17. Jahrhundert*, Freiburg 1910

Beissel 1913

[S. Beissel S.J.], 'Monatsheilige', in: *Stimmen aus Maria-Laach. Katholische Blätter* 84 (1913), pp. 241-244

Van den Bergh 1975

K. van den Bergh, *Bidprentjes in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel 1975

Van den Berg/Rooijackers 1990

A. van den Berg en G. Rooijackers, 'Een prentenmaker zonder pers. De houtsneden van Philippus J. Lecuyer te Uden en 's-Hertogenbosch, 1772-1774', in: *Volkskundig Bulletin* 16 (1990), pp. 254-309

Bertrand 1980

J. Bertrand, *De Runxputte en Onze Lieve Vrouw ter Nood. een bekend bedevaartsoord te Heiloo*, Schoorl 1980

Van Beukering 2003

J. van Beukering e.a., *80 Jaar KU Nijmegen – 80 objecten*, Nijmegen 2003

Black 1971

Hester M. Black, 'Note', in: *Herman Hugo, Pia Desideria 1624*, facsimile-uitgave Scholar Press, Menston (Yorkshire) 1971, z.p.

Blankert 2000

A. Blankert e.a., *Jezus in de Gouden Eeuw*, cat. tent. Kunsthall Rotterdam, Zwolle 2000

Bleyerveld 2000

Y. Bleyerveld, *Hoe bedriefflijk dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650*, Leiden 2000

Boekwijt 1993

H.W. Boekwijt, *Van woning tot pastorie. Vijf eeuwen refugiehuis Mariënhage te 's-Hertogenbosch*, 's-Hertogenbosch 1993

Boeren 1962

P.C. Boeren, *Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten*, Maastricht 1962

Boerner 1991

C.G. Boerner, *Neue Lagerliste nr. 97 (1991)*, dl. 1, Düsseldorf 1991

Boespflug/Christin/Tassel 1996

F. Boespflug, O. Christin en B. Tassel, *Molanus, traité des saintes images*, Parijs 1996

Van Boheemen 1986

P. van Boheemen e.a., *Het boek in Nederland in de 16e eeuw*, cat. tent. Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum, Den Haag 1986

Van Boheemen/Dirkse 1994

P. van Boheemen en P. Dirkse, *Duivels en demonen. De duivel in de Nederlandse beeldcultuur*, cat. tent. Museum Catharijneconvent, Utrecht 1994

Bok 1996

M.J. Bok, 'Het leven van Jan Steen', in: H.P. Chapman, W. Kloek, A. Wheelock e.a., *Jan Steen: schilder en verteller*, cat. tent. Rijksmuseum Amsterdam 1996, pp. 24-37

Bonn/Essen 2005

Krone und Schleier. Kunst aus mittelalterlichen Frauenklöstern, cat. tent. Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn und dem Ruhrlandmuseum Essen, München/Bonn/Essen 2005

De Bont 1891

B.J.M. de Bont, 'Naamlijst van R.C. priesters te Amsterdam in bediening en aldaar overleden', in: *BBH* 17 (1891), pp. 57-94

De Bont 1988

M. De Bont, 'Het ontstaan en de verspreiding van bidprentjes', in: M. De Bont (red.), *Ter zalige nagedachtenis*, cat. tent. Sint-Dimpnha-Gasthuismuseum, Geel 1988, pp. 13-22

Bos 1992

H. Bos, 'De Oud-katholieke kerk aan het Oosteinde', in: M.J. 't Hart (red.), *Aalsmeer. Beknopte geschiedenis van een opmerkelijk dorp*, Aalsmeer 1992, pp. 109-116

Vanden Bosch 1991

G. vanden Bosch, *Hemel, hel en vagevuur: Preken over het hiernamaals in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven 1991

Vanden Bosch 1997

G. vanden Bosch, 'Over de doden niets dan goeds?', in: *Trajecta* 6 (1997), pp. 334-345

Boxmeer 1953

300 Jaar Carmel in Boxmeer, Boxmeer 1953

Brandsma 1915/1916

T. Brandsma, 'De leeuw van Brussel', in: *Carmelrozen*, dl. 4 (1915/16), pp. 248-250

Brandsma 1918/1919

T. Brandsma, 'Uit het water gered', pp. 55-57; 'Onkwetsbaar', pp. 89-91; 'Het wonder van Cremona', pp. 177-180, in: *Carmelrozen*, dl. 7 (1918/19)

Brandsma 1921/1922a

T. Brandsma, 'De verspreiding van het H. Scapulier in Nederland', in: *Carmelrozen*, dl. 10 (1921/1922), pp. 51-54

Brandsma 1921/1922b

T. Brandsma, 'Twee wonderbare scapulieren', *Carmelrozen*, dl. 10 (1921/1922), pp. 55-57

Brandsma 1921/1922c

T. Brandsma, 'De Lieve Vrouw van Carmel te Haarlem', in: *Carmelrozen* dl. 10 (1921/22), pp. 193-197, 217-222, 241-245

Brandsma 1922/1923

T. Brandsma, 'Het zaterdagsch privilege', in: *Carmelrozen*, dl. 11 (1922/1923), pp. 58-61

Brandsma 1939

T. Brandsma, O.Carm., 'Vondels Vriend de Carmeliet pater Karel Couvrechef', in: *Studies over Vondel en zijn tijd. Liber Amicorum van B.H. Molkenboer O.P.*, Amsterdam 1939, pp. 42-67

Bredero 1987

A.H. Bredero, 'De Delftse begijn Gertrui van Oosten (ca. 1320-1358) en haar niet-erkende heiligheid', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late Middeleeuwen*, Utrecht 1987, pp. 83-97

Breidenbach 1971

H. Breidenbach, *Der Emblematischer Jeremias Drexel S.J. (1581-1683), mit einer Einführung in die Jesuitenemblematisik und einer Bibliographie der Jesuitenemblembücher*, diss. Urbana (Illinois) 1970, Ann Arbor (Mich.) 1971

Brinkhoff 1965-1968

L. Brinkhoff e.a., *Liturgisch woordenboek*, 2 dln., Roermond 1965-1968

Budde/Krischel 2001

R. Budde, R. Krischel e.a., *Genie ohne Namen. Der Meister des Bartholomäus-Altars*, cat. tent. Wallraf Richartz Museum, Keulen 2001

Van Bueren 1993

T. van Bueren, *Tot lof van Haarlem*, Hilversum 1993

Van Bueren 1999

T. van Bueren, m.m.v. W.C. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, cat. tent. Museum Catharijneconvent, Utrecht/Turnhout 1999

Van Buuren 1988

A.M.J. van Buuren, 'Geertruy van Oosten and "het daghet in den Oosten"', in: M. Wintle (red.), *Modern Dutch Studies. Essays in honour of Peter King*, Londen 1988, pp. 75-87

Brüning/Schmidt 1986

K. Brüning en H. Schmidt, 'Niedersachsen und Bremen', in: *Handbuch der historischen Stätten Deutschlands*, dl. 2, Stuttgart 1986

Carasso-Kok 1997

M. Carasso-Kok, 'Een goed geordend verhaal. Jacobus de Voragine en de Legenda aurea', in: A. Mulder Bakker en M. Carasso-Kok, *Gouden Legendes. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, pp. 27-48

Caron 1982

M. Caron, 'Pijpaarden beeldjes, individuele devotie en massacultuur', in: *Vroomheid per dozijn*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1982, pp. 17-21

Caron 1984

M. Caron, 'Ansien doet gedencken. De religieuze voorstellingswereld van de Moderne Devotie', in: *Geert Grote en de Moderne Devotie*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1984, pp. 25-43

Caron 1987

M.L. Caron, 'Van de geest ende meeningh daar een maaght haer hantwerck behoort te doen', in: *Schilderen met gouddraad en zijde*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1987, pp. 22-31 (ook verschenen in: *Haerlems jaarboek* 1987, Haarlem 1988, pp. 8-23

Caspers 1992

C.M.A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen*, Leuven 1992

Caspers 1997

C.M.A. Caspers, "'Een stroom van getuigen". Heiligenlevens en heiligenverering in katholiek Nederland circa 1500-circa 2000', in: A.B. Mulder-Bakker en M. Carasso-Kok (red.), *Gouden Legendes; heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum 1997, pp. 165-179

Caspers 2002

C.M.A. Caspers, 'Sint Agnes als katalysator. Een jonge Romeinse martelares vertelt over de spiritualiteit van de zusters van Diepenveen', in: *Trajecta* 11 (2002), pp. 18-40

Caspers 2003a

C.M.A. Caspers, 'Tegen de pest en tegen de ketters. Amuletten en hun werking volgens de Brabantse norbertijn Augustinus Wichmans in zijn Apotheca spiritualium pharmacorum (1626)', in: A.L. Molendijk (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, pp. 249-272

Caspers 2003b

C.M.A. Caspers, 'Thomas van Kempen en de communie. Een situering van het vierde (oorspronkelijk derde) boek van de *Imitatio Christi* in de geschiedenis van de vroomheid', in: *OGE* 77 (2003), pp. 93-124

Chaix 1981

G. Chaix, *Réforme et contre-réforme catholiques: recherches sur la Chartreuse de Cologne au XVIe siècle*, 3 dln., Salzburg 1981

Chapman/Kloek/Wheelock

H.P. Chapman, W. Kloek, A. Wheelock e.a., *Jan Steen: schilder en verteller*, cat. tent. Rijksmuseum Amsterdam, Amsterdam 1996

Clemens 1988a

Th. Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken 1680-1840*, 2 dln., Tilburg 1988

Clemens 1988b

Th. Clemens, 'Een verkennend onderzoek naar de waardering voor de *Imitatio Christi* in de Nederlanden tussen 1600-1800, in het bijzonder onder de katholieken', in: P. Bange (red.) e.a., *De doorwerking van de Moderne Devotie*, Hilversum 1988, pp. 217-231

Clemens 1990

Th. Clemens, 'Liturgy and piety in the Netherlands during the seventeenth and eighteenth century', in: C. Caspers en M. Schneiders, *Omnes circumadstantas. Contributions toward a history of the role of the people in the liturgy*, Kampen 1990, pp. 197-217

Clemens 1992

Th. Clemens, 'The trade in catholic books from the Northern to the Southern Netherlands, 1650-1795', in: C. Berkvens-Stevelinck e.a., *Le Magasin de l'Univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade*, Leiden/New York/Kopenhagen/Keulen 1992, pp. 85-94

Van der Coelen 1998

P. van der Coelen, *De Schrift verbeeld. Oudtestamentische prenten uit renaissance en barok*, Nijmegen 1998

Corstanje/Vaux 1982

Ch. van Corstanje en P. de Vaux, *Vita sanctae Coletae (1381-1447)*, facsimile-uitgave, Leiden 1982

Van Dael 1991

P. van Dael, 'Geïllustreerde boeken van jezuiteten uit de 16de en 17de eeuw: de verhouding tussen woord en beeld', in: P. Dirkse, A. Haverkamp P. Begheyn, *Jezuiteten in Nederland*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1991, pp. 30-40

Van Dael 2003

P. van Dael, *De verbeelding van het Woord: een iconografische studie *2* De Middeleeuwen (600-1500)*, Kampen 2003

Deblon/Janssen 1990

A. Deblon en A.M.P.P. Janssen, 'Broederschapen in de zeventiende en achttiende eeuw in het bisdom Luik en in de omgeving van Sittard in het bijzonder', in: J.C.P.A. van Laarhoven (red.) e.a., *Munire Ecclesiam*.

Opstellen over 'gewone gelovigen': aangeboden aan prof. dr W.A.J. Munier ss.cc., Maastricht 1990, pp. 153-174

Dekeyzer 2003

B. Dekeyzer, 'Typologische creativiteit in de late Middeleeuwen: de dialoog tussen Oud en Nieuw Testament in de Gents-Brugse boekverluchting', in: *Millenium* 17 (2003), pp. 121-144

Denslagen 1978

W.F. Denslagen, 'Begijnhoven in Noord-Nederlandse steden', in: *Bulletin van de Koninklijke Oudheidkundige Bond* 77 (1978), pp. 205-225

Dequeker 1999

J. Dequeker, 'Pest en schilderkunst: enkele voorbeelden', *De pest in de Nederlanden*, Brussel 1999, pp. 321-326

Deventer 1990

Geschiedenis van het boek in het bijzonder te Deventer, catalogus Stad en Atheneumbibliotheek, [Deventer] 1990

Dhanens 1980

E. Dhanens, *Hubert en Jan van Eyck*, Antwerpen 1980

Dijkstra/Dirkse/Smits

J. Dijkstra, P. Dirkse en A. Smits, *De schilderijen van het Museum Catharijneconvent*, Zwolle 2002

Dinzelbacher 1989

P. Dinzelbacher, *Wörterbuch der Mystik*, Stuttgart 1989

Dirkse 1989

P. Dirkse, 'Kunst uit Oud-Katholieke kerken', in: P. Dirkse (red.), *Kunst uit Oud-Katholieke Kerken*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1989, pp. 6-33.

Dirkse 2001

P. Dirkse, *Begijnen, pastoors en predikanten. Religie en kunst in de Gouden Eeuw*, Leiden 2001

Donovan 1991

C. Donovan, *The de Brailles Hours. Shaping the Book of Hours in Thirteenth-Century Oxford*, Londen 1991

Dorren/Verhoeven 1994

G. Dorren en G. Verhoeven, 'De twee gezichten van Claes Braau (circa 1636-1707). Een katholieke drukker en boekverkoper in Haarlem', *Historisch Tijdschrift Holland* 26 (1994), pp. 235-273

Dreesmann 2002

Veilingcatalogus Christie's London, *The Dr Anton C.R. Dreesmann Collection*, woensdag 10 april 2002

Drijvers 1998

H.J.W. Drijvers, 'The Image of Edessa in the Syriac Tradition', in: H.L. Kessler en G. Wolf (intr.), *The holy face and the paradox of representation*, Bologna 1998, pp. 13-31

Dröge 1985

K. Dröge, *Sprüche zur Konfirmation. Bilder zur Erstkommunion*, Detmold 1985

Van Duinkerken 1948

A. van Duinkerken (bewerking), *Beati patris Bernardi primi quondam abbatis Clarevallensis coenobii Rhythmica Oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentis of Godtvrughtighe oeffeninghe van den H. Bernardus tot de lidmaeten vanden ghekruysten Jesus*, Haarlem 1948

Van Duinkerken 1956

A. van Duinkerken, *Zeven eeuwen katholieke poëzie*, Utrecht 1956

Dünninger 1982

H. Dünninger, 'Kleine Andachtsbilder als Indikatoren für Wallfahrt', in: W. Brückner (red.), *Wallfahrt · Pilgerzeichen · Andachtsbild. Aus der Arbeit am Corpuswerk der Wallfahrtsstätten Deutschlands: Probleme, Erfahrungen, Anregungen*, Würzburg 1982

Duval 1988

A. Duval, 'Rosaire', in: *Dictionnaire de Spiritualité Ascétique et Mystique*, dl. 13 (1988), pp. 937-980

Duverger 1984-2002

E. Duverger, *Antwerpse kunstinventarissen uit de zeventiende eeuw*, 12 dln., Brussel 1984-2002

Van Eck 1994

A. van Eck, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795*, Amsterdam 1994

Van Eeghen 1957

I. van Eeghen 'De eigendom van de Katholieke kerken in Amsterdam ten tijde van de Republiek', in: *BBH* 64 (1957), pp. 217-277

Van Eeghen 1965

I.H. Van Eeghen, *De Gilden. Theorie en praktijk*, Bussum 1965

Engelbrecht 1973

E.A. Engelbrecht, *Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam*, Rotterdam 1973

Engels 1983

M.T. Engels, *Das kleine Andachtsbild. Prägedruckte und Stanzspitzenbilder des 19. Jahrhunderts*, Recklinghausen 1983

Ettes 1988

B.J.C. Ettes, 'De 'vleeselijke becoming' van Antonius de kluisenaar. Naar aanleiding van een drieliuk van Jan Wellens de Cock', in: *Helse en hemelse vrouwen. Schrikbeelden en voorbeelden van de vrouw in de christelijke cultuur*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1988

Filedt Kok/Hinterding/Van der Waals 1994

J.P. Filedt Kok, E. Hinterding en J. van der Waals, 'Jan Harmensz. Muller as Printmaker - II', *Print Quarterly* XI (1994), pp. 351-378

Finaldi 2000

G. Finaldi e.a., *The Image of Christ*, cat. tent. The National Gallery, Londen 2000

Flament 1891

A.J. Flament, *Catalogus der Bibliotheek van het rectoraat des Beggijnhofs te Amsterdam*, Amsterdam 1891

Forster 1985

L. Forster, *Christoffel van Sichem in Basel und der frühe deutsche Alexandriner*, Amsterdam/Oxford/New York 1985

Freedberg 1989

David Freedberg, *The power of image*, Chicago 1989

Frenay 1875-1878

J.D. Frenay, 'Aantekeningen betreffende de Leydsche pastoors sedert "der hervorming" tot aan "de herstelling"', *BBH* 3 (1875), pp. 173-198; *BBH* 4 (1876), pp. 161-244; *BBH* 6 (1878), pp. 210-292

Frijhoff 1991

W. Frijhoff, 'Gods Gave afgewezen. Op zoek naar genezing van de pest: Nijmegen, 1635-1636', in: *Volkskundig Bulletin*, 17 (1991), pp. 143-170

Frijhoff /Spies 1999

W. Frijhoff en M. Spies, *1650: bevochten eendracht*, Den Haag 1999

Fruytier 1927

J. Fruytier, 'Heumen (Johannes van)', in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 7 (1927), kk. 581-582

Van Gerwen 1994

A. van Gerwen (red.), *Merkwaardige vrouwen*, cat. tent. Museum Van Gerwen-Lemmens, Valkenswaard 1994

Gessler 1942

J. Gessler, *De mystieke wijnpers te Aarschot en elders*, Leuven 1942

Gieben 1980

S. Gieben, *Christian Sacrament and devotion*, Leiden 1980

Gielis 2004

M. Gielis, 'Erasmus, Luther en de theologen van Leuven', in: P. Nissen, *Geloven in de Lage Landen. Scharniermomenten in de geschiedenis van het christendom*, Leuven 2004, pp. 83-98

Gierveld 2002

A.J. Gierveld, 'Twee heiligen en twee "paapse duivelsjagers"', in: *Tegel* 30 (2002), pp. 11-14

De Gloppe-Zuiderland 1999

C.C. de Gloppe-Zuiderland, *In tijd gemeten. Inleiding tot de chronologie*, Den Haag 1999

Goessen 1983

J. Goessen, *Maastricht en zijn Santjes*, Maastricht 1983

Gonnet 1877

C.J. Gonnet, 'Het beggijnhof', in: F. Allen e.a., *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op onze dagen*, dl. 2, Haarlem 1877, pp. 495-668

Gonnet 1882

C.J. Gonnet, 'Het archief van het beggijnhof te Haarlem', in: *BBH* 10 (1882), pp. 116-169

Gonnet 1926

C.J. Gonnet, 'De 'Vergaderinghe van de Maeghden uit den Hoeck' te Haarlem', *BBH* 42 (1926), pp. 34-57

Goossens/Sprangers 1992

L.A.M. Goossens en J.J.A.M. Sprangers, *Kunst voor de ziel*, Haarlem 1992

Graaf 1873-1891

J.J. Graaf, 'Uit de levens der "Maechden van den Hoeck" te Haarlem', in: *BBH* 17 (1891), pp. 231-302; *BBH* 18 (1893), pp. 61-149, 197-257, 428-446; *BBH* 19 (1894), pp. 140-159, 287-313; *BBH* 20 (1895), pp. 110-159, 321-402

Graaf 1905-1915

J.J. Graaf, 'De "Vergaderinghe der maegden van Den Hoek" te Haarlem', in: *BBH* 29 (1905), pp. 128-159, 272-325; *BBH* 30 (1906), pp. 290-330; *BBH* 31 (1908), pp. 106-125; *BBH* 32 (1909), pp. 292-310; *BBH* 34 (1912), pp. 231-387; *BBH* 35 (1913), pp. 283-318, 385-464; *BBH* 36 (1915), pp. 1-24

Graaf 1918

J.J. Graaf, 'Het archief van het Oud-Kapittel van Haarlem. Hoe bijeengekomen en hoe bewaard?', *BBH* 38 (1918), pp. 263-316

Grenade 1862-1868

Louis de Grenade, *Oeuvres complètes de Louis de Grenade. Trad. intégralement pour la première fois en français par M. l'abbé Bareille*, 22 dln., Parijs 1862-1868

Grieten 1994

S. Grieten, 'Een heilige verbeeld. Iconografie en ideologische recuperatie van de heilige Begga', in: *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten*, Antwerpen 1994, pp. 89-186

Gruys/Wolf 1989

J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800, Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers*, Nieuwkoop 1989

Günther 1987

Ignaz Günther Gesellschaft, *Klosterfrauenarbeiten. Kunsthandwerk aus bayerischen Frauenklöstern*, cat. tent. Münchner Stadtmuseum, Regensburg en Eichstätt, München 1987

Hall 1992

J. Hall, *Hall's Iconografisch Handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, Leiden 1992

Hamburger 1997

J.F. Hamburger, *Nuns as artists. The visual Culture of a Medieval Convent*, Berkeley/Los Angeles/Londen 1997

Hamburger 1998

J. Hamburger, *The Visual and the Visionary. Art and Female Spirituality in Late Medieval Germany*, New York 1998

Haneveld 1991

G. Haneveld, *Het mirakel van het hart*, Baarn 1991

Harms/Heß/Pail 1999

W. Harms, G. Heß en D. Pail, *SinnBilderWelten: emblematische Medien in der Frühen Neuzeit*, cat. tent. Bayerische Staatsbibliothek, München 1999

't Hart 1982

M.J. 't Hart, 'Het smartelijk verhaal achter een merklap', in: *Oud nuus* 13, nr. 1 (dec. 1982), pp. 18-21

Harthan 1977

J. Harthan, *Books of hours and their owners*, Londen 1977.

Van Heel 1903-1931

D. van Heel, 'Nicolaas Wiggers Cousebant', in: *BBH* 27 (1903), pp. 70-103; *BBH* 30 (1906), pp. 1-25; *BBH* 47 (1931), pp. 91-126

Van Heel/Knippling 1941

D. van Heel O.F.M. en J.B. Knipping O.F.M., *Van schuilkerk tot zuilkerk. De geschiedenis van de Mozes en Aäronkerk te Amsterdam*, Amsterdam 1941

Van Heel 1948

D. van Heel O.F.M., *Middeleeuwse Handschriften op godsdienstig gebied*, Rotterdam 1948

Van der Heijden 1947

M.J.M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken*, Nijmegen 1947

Henkel 1918

M.D. Henkel, *Holzschritte, Metallschnitte, Kupferstiche in Hölländischen Sammlungen: Amsterdam, Kupferstichkabinet des Rijksmuseums; Den Haag, Museum Meermannno-Westreenianum und Kgl. Bibliothek; Haarlem, Frans Hals-Museum und Sammlung Enschedé, Straatsburg* 1918

Henkel 1924

M.D. Henkel, 'Nog een Nederlandsche houtsnede van ca. 1500 in een Hollandsche collectie', in: *Het Boek* 13 (1924), pp. 63-65

Henkel/Schöne 1978

A. Henkel en A. Schöne, *Emblemata. Handbuch zur sinnbildkunst des XVI und XVII Jahrhunderts*, Stuttgart 1978

Hensen 1931

A. Hensen, 'Hubrecht en Bernard Hoogewerff', in: *BBH* 47 (1931), pp. 329-344

Hervouët/Bruneau 1986

F. en N. Hervouët en Y. Bruneau, *La Porcelaine des Compagnies des Indes à Décor Occidental*, Parijs 1986

Van Herwaarden 1997

J. van Herwaarden, 's-Gravensande', in: P.J. Margry en C. Caspers (red.), *Bedeveartplaatsen in Nederland*, dl. 1, Hilversum 1997, pp. 378-383

Van Heurck 1930

E.H. van Heurck, *Les images de dévotion Anversoises du XVIe au XIXe siècle. Sanctjes, Bidprentje en Suffragiën*, Antwerpen 1930

Heynen 1950

E. Heynen, 'Jan van Gorcum. Leven en werken', in: *OGE* 24 (1950), pp. 381-400

Hezemans 1895

J.C.A. Hezemans, 'De kerstnacht van 1653 in Den Bosch', in: *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantse geschiedenis en volkskunde* 2 (1895), pp. 3-7

Hirsch 1921

R.J. Hirsch, *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*, Amsterdam 1921

Van Hoeck 1940

F. van Hoeck, *Schets van de geschiedenis der jezuiteten in Nederland*, Nijmegen 1940

Hoffman 2000

Godehard Hoffmann, 'Der Crucifixus dolorosus in St. Maria im Kapitol zu Köln. Neue Erkenntnisse anlässlich seiner Restaurierung', in: *Kunstchronik* 53 (2000), pp. 241-246

Hogenstijn 1981

C.M. Hogenstijn, *De broederenkerk in de geschiedenis van Deventer*, Deventer 1981

Hogenstijn 1995

C.M. Hogenstijn, 'Een lieve vriend uit Deventer: Lebuïnus patroon van het nieuwe dekenaat Salland', in: *Op tocht* 6 (1995), nr. 8, pp. 12-13

Hogenstijn 1998

C.M. Hogenstijn, *Van Rosmolen tot chemische specialiteiten. De geschiedenis van Noury & Van der Lande en de beide betrokken families*, Deventer 1998

Hollstein 1949-

Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700, Amsterdam (etc.) 1949-

Hollstein 1949

F.W.H. Hollstein, 'Willem vander Laegh', in: *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, dl. 10, Amsterdam 1949

Hollstein/Boon 1983

K.G. Boon (red.). 'Christoffel van Sichem I, II en III', in: *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, dl. 27, Amsterdam 1983, pp. 1-55

Hollstein/Filedt Kok 1999

J.P. Filedt Kok, 'The Muller dynasty', *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, 3 dln., Amsterdam/Rotterdam 1999

Hollstein/Filedt Kok 2000

J.P. Filedt Kok en M. Leesberg, 'The de Gheyn family', *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, 2 dln., Amsterdam/Rotterdam 2000

Hollstein/Van Ruyven-Zeman 2003-2004

Z. van Ruyven-Zeman, 'The Wierix Family', in: *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, 10 dln., dl. 59-69, Rotterdam 2003-2004

Hollstein/Schuckman 1993a

C. Schuckman, 'Alexander Voet', *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, dl. 42, pp. 7-76, Amsterdam/Roosendaal 1993

Hollstein/Schuckman 1993b

C. Schuckman, 'Lucas Vorsterman', *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, dl. 43, Amsterdam/Roosendaal 1993

Hollstein/Schuckman 1996

C. Schuckman, 'Maarten de Vos', *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, 3 dln., Amsterdam/Rotterdam 1996

Hollstein/Schuckman 1999

C. Schuckman e.a., 'Frederic de Wit', *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, dl. 53, Amsterdam/Rotterdam 1999

Hollstein/Sellink 2001

M. Sellink en M. Leesberg, 'Philip Galle', *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, 4 dln., Amsterdam/Rotterdam 2001

Hollstein/Veldman 1993

I.M. Veldman, 'Maarten van Heemskerck', *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts, 1450-1700*, 2 dln., Amsterdam/Rosendaal 1993

Höltgen 1975

H. Hawkins met inleiding van K. Höltingen, *The devout Hart 1634*, facsimile-uitgave, Londen 1975

Honée 1994

E. Honée, 'Beeld en verbeelding in de middeleeuwse gebedscultuur. Een kerkhistorische beschouwing', in: H. van Os, *Gebed in Schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*, cat. tent. Rijksmuseum Amsterdam 1994, pp. 157-174

Hoppenbrouwers 1996

F.J.M. Hoppenbrouwers, *Oefening in volmaaktheid. De zeventiende-eeuwse rooms-katholieke spiritualiteit in de Republiek*, Den Haag 1996

Van der Horst 1988

P.W. van der Horst, *De woestijnvaders. Levensverhalen van kluizenaars uit het vroege christendom*, Amsterdam 1988

Van den Hout/Margry/Schillemans 1995

A.H.P.J. van den Hout, P.J. Margry en R. Schillemans, *Het Mirakel. 650 jaar Mirakel van Amsterdam 1345-1995*, cat. tent. Museum Amstelkring, Amsterdam 1995

Van den Hout/Schillemans 1993

G. van den Hout en R. Schillemans, 'De schenkingen van Johanna Blesen aan het kerkje op het begijnhof', in: G. Beijne, P. van Dael en G. van den Hout, *Kerkzilver uit de gouden eeuw*, cat. tent. Museum Amstelkring, Amsterdam 1993, pp. 67-75

Van den Hoven van Genderen 2004

B. van den Hoven van Genderen, 'Een ordinarius uit 1576 voor de votiefmissen op de dagen van de week in het kapittel van Sint-Marie te Utrecht', in: R.E.V. Stuij (red.), *Meer dan muziek alleen*, Hilversum 2004, pp. 143-170

Huisman 1997

C. Huisman, *Catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek Nijmegen*, Leuven 1997

Ibañez/Mendoza/Rovira 1993

J. Ibañez, F. Mendoza en G. Rovira, 'Pilar', in: R. Bäumer en L. Scheffczyk (red.), *Marienlexikon herausgegeben in Auftrag des Institutum Marianum Regensburg E.V.*, dl. 5, St. Ottilien 1993, pp. 225-226

Ieper 1899

Leven & wonderen van den roemrijken H. Anastasius, martelaar, kloosterling der Karmelusorde, Ieper 1899

Insolera/Insolera 1996

M. Insolera en L. Salviucci Insolera, *La spiritualité en images aux Pays-Bas Méridionaux dans les livres imprimés des XVIe et XVIIe siècles*, Leuven 1996

Jacobs 1990

J.H.M. Jacobs, 'Vroomheid in prenten. De prentjesverzameling in het Museum voor Religieuze Kunst te Uden', in: L.C.B.M. van Liebergen (red.), *Volksdevotie, beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, cat. tent. Museum voor Religieuze Kunst, Uden 1990, pp. 112-128

De Jongh/Luijten 1997

E. de Jongh en G. Luijten, *Spiegel van alledag. Nederlandse genreprenten 1550-1700*, cat. tent. Rijksmuseum Amsterdam 1997

Jungmann 1966

J.A. Jungmann, *Missarum sollemnia*, 2 dln., Kasterlee 1966

Kamerick 2002

K. Kamerick, *Popular piety and art in the late middle ages. Image worship and idolatry in England 1350-1500*, New York 2002.

Kanters 1929a

G. Kanters, *De Godsvrucht tot het Heilig Hart van Jesus in de vroegere Staten der Nederlanden (XIIe-XVIIe eeuw)*, Den Bosch 1929

Kanters 1929b

G. Kanters, *Het Hart van Jesus beschouwd in de Katholieke Overlevering*, 2 dln., Den Bosch 1929

Kaspersen/Haastrup 2004

S. Kaspersen en U. Haastrup (red.), *Images of Cult and Devotion. Function and Reception of Christian Images in Medieval and Post-Medieval Europe*, Kopenhagen 2004

Kemper 2000

M.E. Kemper, 'Das Mandylion von Edessa', in: *Christus – gestern, heute, in Ewigkeit: Für eine menschenwürdige Entwicklung in Frieden und Gerechtigkeit*, Regensburg 2000, pp. 22-31

Van Kersbergen 1908

F.M.K. van Kersbergen, 'Nog eenige bijzonderheden omtrent de beeltenis van Onze Lieve Vrouw van Haarlem', in: *BBH* 31 (1908), pp. 435-436

Kerssens 1987

D. Kerssens, *Van Vleethuis tot parochiekerk. De geschiedenis van de parochie van de H. Maria Magdalena te Zaandam 't Kalf*, Zaandam 1987

Kessler/Wolf 1998

H. Kessler en G. Wolf, *The holy Face and the Paradox of Representation*, Rome 1998
Kiesel 1969
G. Kiesel, *Der Heilige Willibrord im Zeugnis der bildende Kunst*, Luxemburg 1969

Kienhorst 2005

H. Kienhorst e.a., *Rijkdom in eenvoud. Laatmiddeleeuwse handschriften uit klooster Soeterbeeck*, Rotterdam-Nijmegen 2005 (Nijmeegse Kunsthistorische Cahiers, 11)

Kirschbaum/Braunfels 1994

E. Kirschbaum en W. Braunfels, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 8 dln., Rome/Freiburg/Bazel/Wenen 1994

Klaversma/Hannema 1999

N. Klaversma en K. Hannema, *Jan en Caspar Luyken te boek gesteld: catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in 't Amsterdams Historisch Museum*, Hilversum 1999

Klinckaert 2004

J. Klinckaert, 'Sursum corda. Het hart in de christelijke religie', in: P. Allegaert (red.) e.a., *Het Hart*, cat. tent. Teylers Museum Haarlem / Dr. Guislain Museum Gent, Gent 2004, pp. 42-57

Knippenberg 1962

W.H.Th. Knippenberg, 'Oude nieuwjaarswensen', *Brabantia* 11 (1962), pp. 3-13

Knippenberg 1982

W.H.Th. Knippenberg, 'De brede en de smalle weg', *Brabants Heem* 33 (1981), pp. 106-114

Knippenberg 1985

W.H.Th. Knippenberg, *Devotionalia. Religieuze voorwerpen uit het katholieke leven*, 2 dln., Eindhoven 1985

Knippenberg 1990

W.H.Th. Knippenberg, 'Rozenkransen en Rozenhoedjes', in: L.C.B.M. van Liebergen (red.), *Volksdevotie, beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, cat. tent. Museum voor Religieuze Kunst, Uden 1990, p. 76-81

Knipping 1939

J.B. Knipping, *De iconographie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*, 2 dln., Hilversum 1939-1940 [ook uitgegeven als: *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. Heaven on earth*, 2 dln., Nieuwkoop/Leiden 1974]

Knuttel 1892

W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek*, 's-Gravenhage 1892

Kok 1970

H.L. Kok, *De geschiedenis van de laatste eer in Nederland*, Lochum 1970

Koldewey 1986

A.M. Koldewey, 'Wanneer de soete luyt heeft welgestelde snaren', in: *Tijdschrift voor Oude Muziek* 1 (1986), pp. 68-75

Koldewey 1995

A.M. Koldewey, 'Een vrome verzameling van een welgestelde reiziger: een Vlaams getijdenboek met 23 ingenaaide zilveren pelgrimstekens', in: P. Bange (red.), *Geloof, Moraal en intellect in de Middeleeuwen*, Nijmegen 1995, pp. 25-37

Koldewey 2000

A.M. Koldewey, 'Lijfelijke en geestelijke pelgrimage: materiële "souvenirs" van de spirituele pelgrimage', in: K. Veelturf (red.), *Geen povere schoonheid. Laat middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen 2000, pp. 222-252

Koldewey/Vandenbroeck/Vermet 2001

J. Koldewey, P. Vandenbroeck en B. Vermet, *Jheronimus Bosch alle schilderijen en tekeningen*, cat. tent. Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam/Gent 2001

Koorn 1981

F.W.J. Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de Middeleeuwen*, Assen 1981

Koorn/Van der Eycken 1987

F. Koorn en M. van der Eycken, *Begijnen in Brabant. De begijnhoven in Breda en Diest*, Breda/Antwerpen 1987

Kootte 1991

T.G. Kootte (red.), *De bijbel in huis. Bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht/Zwolle 1991

De Kreek 1986

M.L. de Kreek, "Geprent te Mariënwater". Onderzoek naar – en voorlopige inventarisatie van – mogelijke "Marienwater-prentjes", in: L.C.B.M. van Liebergen, *Birgitta van Zweden 1303-1373: 600 jaar kunst en cultuur van haar kloosterorde*, cat. tent. Museum voor Religieuze Kunst, Uden 1986, pp. 17-30

Kronenburg 1904-1931

J.A.F. Kronenburg, *Maria's Heerlijkheid in Nederland*, 9 dln., Amsterdam 1904-1931

Kruitwagen 1913

B. Kruitwagen, *Catalogus van de handschriften en boeken van het Bisschoppelijk Museum te Haarlem*, Amsterdam 1913

Kruitwagen 1923-1924

B. Kruitwagen O.F.M., 'Nederlandsche prenten uit de 15^e-16^e eeuw', in: *Het Boek 12* (1923), pp. 193-206 en *Het Boek 13* (1924), pp. 39-62

Lamberigts 2004

M. Lamberigts, 'Het Jansenisme als poging tot katholieke hervorming in de Nederlanden', in: P. Nissen, *Geloven in de Lage Landen. Scharniermomenten in de geschiedenis van het christendom*, Leuven 2004, pp. 133-140

Landau/Parshall 1994

D. Landau en P. Parshall, *The Renaissance Print, 1470-1550*, New Haven/Londen 1994

Larène 1991

A.F. Larène, 'Canivets – Dentelles ... et savoir faire', in: *Bulletin du vieux papier 32* (1991), pp. 365-374

Lechner 1974

G.M. Lechner O.S.B., *Barocke Spitzenbilder*, cat. tent. Graphisches Kabinett-Stift, Göttweig 1974

Leefflang/Luijten 2003

H. Leefflang en G. Luijten, *Hendrick Goltzius (1558-1617). Tekeningen, prenten en schilderijen*, cat. tent. Rijksmuseum Amsterdam 2003

Van Leeuwen 2001

C.J. van Leeuwen, *Hemelse voorbeelden. De heiligenlieders van Joannes Stalpart van der Wiele 1579-1630*, Nijmegen 2001

Legner 1989

A. Legner, *Reliquien. Verehrung und Verklärung. Skizzen und Noten zur Thematik und Katalog zur Ausstellung der Kölner Sammlung Louis Peters*, cat. tent. Schnütgen-Museum, Keulen 1989

Lehrmann-Haupt 1975

Hellmut Lehmann-Haupt, 'Christoffel van Sichem. A Family of Dutch 17th Century Woodcut Artists', in: *Gutenberg Jahrbuch 51* (1975), pp. 274-306

Lejeune/Neuberg 1990

L. Lejeune en A. Neuberg, *Imagiers de paradis: images de piété populaire du XVe au XXe siècle*, Brussel 1990

Lennartz 1998

M. Lennartz, 'Barocke Klosterarbeiten', in: R. Plötz en M. Lennartz (red.), *Paramente und Klosterarbeiten. Wir haben seine Herrlichkeit gesehen (JO 1,14)*, Kevelaar 1998, pp. 23-55

Leupen 1998

S. Leupen, 'De kloosters van de celebriërs en zusters in het graafschap Holland en Zeeland', in: *Historisch Tijdschrift Holland 30* (1998), pp. 63-93

Leuven 1951

L. Leuven, *De boekhandel te Amsterdam door katholieken gedreven tijdens de Republiek*, Epe 1951

Lightbown 1992

R.W. Lightbown, *Mediaeval European jewellery, with a catalogue of the collection in the Victorian & Albert Museum*, Londen 1992

Lijten 2000

J. Lijten, 'Oirschot', in: P.J. Margry en C. Caspers, *Bedevertplaatsen in Nederland*, dl. 2, Hilversum 2000, pp. 662-664

Van Lommel 1891

A. van Lommel, 'Het priester-personeel aanwezig op het Hollandsch grondgebied van het tegenwoordige Bisdome van Haarlem', *BBH 17* (1891), pp. 187-230

Van der Loos 1932

J.C. van der Loos, 'Bouwstoffen voor onze Vaderlandsche kerkgeschiedenis VIII. Gouda', *BBH 49* (1932), pp. 412-482

Loosen 1964

L.P.M. Loosen S.J., *Lodewijk Makebljide (1565-1630). Hymnen en gezangen*, Zwolle 1964

De Loyac 1932

[J.J. de Loyac], *De heilige non van Oirschot. Leven van moeder Maria Margaretha der engelen van de Ongeschoeide Carmeliten. 1605-1658, 's-Hertogenbosch [1932]* (naar de oorspronkelijke Franse uitgave uit 1661)

Manuth 2004

V. Manuth, *Heren en huisvaders als heiligen en helden. Het portret historiek in de 17de-eeuwse Nederlandse schilderkunst*, oratie aan de Radbouduniversiteit Nijmegen 24 september 2004

Margry 1995

P.J. Margry, 'Heiloo's heilige plaatsen: oude devoties, revitalisatie en cultusfiliaties', in: C. Streefkerk e.a., *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*, Heiloo 1995, pp. 89-100

Margry 1997a

P.J. Margry, 'Heiloo', in: P.J. Margry en Ch. Caspers (red.), *Bedevertplaatsen in Nederland*, dl. 1, Hilversum 1997, pp. 442-454

Margry 1997b

P.J. Margry, 'Amsterdam, Heilige stede of Nieuwe Zijdschapel', in: P. Margry en Ch. Caspers (red.), *Bedevertplaatsen in Nederland*, dl. 1, Hilversum 1997, pp. 134-150

Margry/Caspers 1997-2004

P.J. Margry en Ch. Caspers (red.), *Bedevertplaatsen in Nederland*, 4 dln., Hilversum 1997-2004

Marijnissen 1972

R.H. Marijnissen e.a., *Hieronymus Bosch*, Brussel 1972

Marinus 1995

M.J. Marinus, *De Contrareformatie te Antwerpen (1585-1676). Kerkelijk leven in een grootstad*, Brussel 1995

Mauquoy-Hendrickx 1976

M. Mauquoy-Hendrickx, 'Les Wierix illustrateurs de la Bible dite de Natalis', in: *Quaerendo 6* (1976), pp. 28-64

Mauquoy-Hendrickx 1978-1983

M. Mauquoy-Hendrickx, *Les estampes des Wierix conservés au cabinet des Estampes de la Bibliothèque Royale Albert 1er. Catalogue raisonné*, 4 dln., Brussel 1978-1983

McQueen 1972

W.A. McQueen, 'Introduction', in: *A selection of Emblems from Herman Hugo Pia Desideria (1624). Francis Quarles Emblemes (1635). Edmund Arwaker Pia Desideria (1686)*, Los Angeles 1972

Meertens 1931

M. Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden: naar handschriften van gebedenboeken der XVde eeuw*, 4 dln., Antwerpen/Nijmegen 1930-1934

Meertens 1943

P.J. Meertens, *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en in de eerste helft der zeventiende eeuw*, Amsterdam 1943

De Meijer 1997

A.K. de Meijer, 'Augustinian Filiae Spirituales in Amsterdam during the Seventeenth Century', in: *Analecta Augustiana*, 60 (1997), pp. 49-80

De Meijer 1999

A.K. de Meijer, 'Adrianus de Appeltern the only Augustinian suffragan of Utrecht 1502-ca. 1507', in: *Analecta Augustiana* 49 (1999), pp. 287-321

Meischke 1980

R. Meischke, *Amsterdam. Het R.C. Maagdenhuis, het huizenbezit van deze instelling en het St. Elisabeth-gesticht*, Den Haag 1980

Metken 1978

S. Metken, *Geschnittenen Papier. Eine Geschichte des Ausschneidens in Europa von 1500 bis heute*, München 1978

Meulenbelt-Nieuwburg 1977

A. Meulenbelt-Nieuwburg, *Merklappen uit Aalsmeers bezit*, Aalsmeer 1977

De Meyer 1962

M. de Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15^e tot de 20^e eeuw*, Antwerpen/Amsterdam 1962

De Meyer 1970

M. de Meyer, *Volksprenten in de Nederlanden, 1400-1900: religieuze, allegorische, satirische en verhalende prenten, speelkaarten, ganzen-, en wilenborden, driekoningenbriefjes, nieuwjaarsprenten*, Amsterdam 1970

Molenaar/Abbink 1995

M.C. Molenaar en G.A.M. Abbink, *Dertienhonderd jaar bisdom Utrecht*, Baarn 1995

Monteiro 1996

M.E. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw*, Hilversum 1996

Van Moorsel 1957-1958

P.P.V. van Moorsel, 'De devotie tot de H. Willibrord in Nederland van ongeveer 1580 tot ongeveer 1750. Met bijzondere aandacht voor de 'Hollandse Zending'', in: *OGE* 31 (1957), pp. 337-369 en *OGE* 32 (1958), pp. 129-170 en 289-302

Morgan 1998

D. Morgan, *Visual piety: a history and theory of popular religious images*, Berkeley 1998

Nissen 2000

P. Nissen, 'Percepties van sacraliteit. Over religieuze volkscultuur', in: T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijackers, *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie*, Nijmegen 2000

Nissen 2003

P. Nissen, 'Accepteren, creëren en disciplineren', in: A.L. Molendijk (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, pp. 235-248

Nissen 2004

P. Nissen, *Geloven in de Lage Landen. Scharniermomenten in de geschiedenis van het christendom*, Leuven 2004

Noordegraaf/Valk 1988

L. Noordegraaf en G. Valk, *De gave Gods. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen*, Amsterdam 1996

Nuchelmans 2001

J.C.F. Nuchelmans, 'Het prekenboek van het preekvademeem van Vranck Verburch, pastoor te Poeldijk 1647-1708', in: *Trajecta* 10 (2001), pp. 62-76.

Nuchelmans/Hagen 1997

J. Nuchelmans en M. Hagen, *Pastoor Verburch preekt*, Poeldijk 1997

Obbema 1975

P.F.J. Obbema, *Die gheestelike melody. Ms Leiden, University Library. Ltk. 2058, with an introduction*, Leiden 1975

Van Os 1994

H. van Os, *Gebed in Schoonheid. Schatten van privé-devotie in Europa 1300-1500*, cat. tent. Rijksmuseum, Amsterdam 1994

Van Os 2001

H. van Os, *De Weg naar de Hemel. Reliekverering in de Middeleeuwen*, cat. tent. Museum Catharijneconvent, Utrecht/Nieuwe Kerk, Amsterdam, Baarn 2001

Paulissen 1959

J. Paulissen O.F.M., *Het leven en de werken van Fulgentius Bottens O.F.M.*, Utrecht/Nijmegen 1959

Van Peer 1936

A. van Peer, 'Gerechtigd onderzoek naar aanleiding van de wegvoering van pastoor Outhoorn te Nootdorp', in: *BBH* 53 (1936), pp. 305-328

Peeters/Hemelryck 1981

J. Peeters en J. Hemelryck, *Antwerpse devotieprenten vanaf de Contrareformatie tot aan de Franse Revolutie*, Leuven 1981

Peeters/Van Hemelryck 1992

J. Peeters en J. van Hemelryck, 'De devotieprent vanaf de 16de tot en met de 17de eeuw', in: *De hemel op aarde. Vlaamse devotieprenten uit de 17de en 18de eeuw*, cat. tent. Stad Oudenburg, pp. 156-166 [tevens gepubliceerd in *Vlaanderen* 41 (1992)]

Peijnenburg 1996

J.W.M. Peijnenburg, *Joannes Zwijsen, bisschop 1794-1877*, Tilburg 1996

Pey 1986

E.B.F. Pey, 'De manuscripten van Trijn Jans Oly als bron voor prosopografisch onderzoek naar de klopjes van "de hoek" te Haarlem van 1583-1651', in: *AGKKN* 28 (1986), pp. 138-160

Pijzel-Dommisse 2000

J. Pijzel-Dommisse, *Het Hollandse pronkpoppenhuis. Interieur en huishouden in de 17de en 18de eeuw*, Amsterdam 2000

Pirotte 1987

J. Pirotte, *Images vivants et morts la vision du monde propagee par l'imagerie de devotion dans le Namurois*, Louvain-La Neuve 1987

Pirotte 2005

J. Pirotte, 'Devotieprentjes, "media" van een religieuze volkscultuur', in: A. Morelli (red.), *Devotie en godsdienstbeoefening in de verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek*, cat. tent. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel 2005, pp. 169-186

Plotzek 1987

J. Plotzek, *Andachtsbücher des mittelalters aus privatbesitz*, cat. tent. Schnütgen-Museum, Keulen 1987

Pluijmaekers/Spauwen

F. Pluijmaekers en V. Spauwen, *Gedachtenisprentjes. Geschiedenis, vormgeving, functies*, Heeswijk 2004

Pluis 1998

J. Pluis, *De Nederlandse tegel - decors en benamingen 1570-1930*, Leiden 1998

Polman 1946

P. Polman, 'Het geestelijk leven der katholieken in Nederland onder de apostolische vikarissen', in: *OGE* 3 (1946), pp. 215-234

Polman 1968

P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, 3 dln., Hilversum 1968

Poortman 1986

W.C. Poortman, *Bijbel en Prent*, 2 dln., Den Haag 1986

Porteman 1975

K. Porteman, 'Nieuwe gegevens over de drukgeschiedenis, de bronnen en de auteur van de emblembundel *Amoris divini et humani antipathia*', in: *OGE* 49 (1975), pp. 193-213

Porteman 1977

K. Porteman, *Inleiding tot de Nederlandse emblemataliteratuur*, Groningen 1977

Porteman 1996

K. Porteman e.a., *Emblematic exhibitions (affixiones) at the Brussels Jesuit College (1630-1685): a study of the commemorative manuscripts*, cat. tent. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel/Turnhout 1996

Post 1997

P.G.J. Post, 'Dokkum', in: P.J. Margry en C. Caspers (red.), *Bedevoertplaatsen in Nederland*, dl. 1, Hilversum 1997, pp. 290-306

Post 1990

P.G.J. Post e.a., *Verbeelding van vroomheid, de devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron*, Amsterdam 1990

Post/Lukken/Wegman 1986

P.G.J. Post, G.M. Lukken en H.A.J. Wegman, 'Bidprentjes als liturgische bron', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, dl. 2 (1986), pp. 1-31

Prins 1995

W. Prins, 'Tussen hemelse bevalligheid en helse taferelen. Antonius de kleine en de grote in de beeldende kunst', in: *Antonius 'De kleine en de grote'*, cat. tent. Museum voor Religieuze Kunst, Uden 1995, pp. 59-65

Reniers/Spies 1998

T. Reniers en W. Spies, 'Over het kistje bidden. Een interview met de heer L.W. Trompenaars over bidprentjes', in: *Gens Nostra* 53 (1998), nr. 6, pp. 313-324

Reypens 1929

L. Reypens, 'Pelgrom Pullen (1550-1608)', in: *OGE* 3 (1929), pp. 245-277

Richter Sherman/Lukehart 2000

C. Richter Sherman en P. Lukehart, *Writing on Hands: Memory and Knowledge in Early Modern Europe*, Washington 2000

Van Rijckevorsel 1887

T.C.M.H. van Rijckevorsel, *Geschiedenis van het R.C. Maagdenhuis*, Amsterdam 1887

Rischpler 2001

S. Rischpler, *Biblia Sacra figuris expressa. Mnemotechnische Bilderbibeln des 15. Jahrhunderts*, Wiesbaden 2001

Rödter 1992

G.D. Rödter, *Via piae animae. Grundlagenuntersuchung zur emblematischen Verknüpfung von Bild und Wort in den "Pia Desideria" (1624) des Herman Hugo S.J. (1588-1629)*, Frankfurt am Main 1992

Roethlisberger

M. Roethlisberger, *Abraham Bloemaert and his sons: paintings and prints*, 2 dln., Doornspijk 1993

Rogier 1947

L.J. Rogier, *Geschiedenis van het catholicisme in Noord-Nederland in de 16^e en 17^e eeuw*, Amsterdam 1947

Rooijackers 1994

G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant*, Nijmegen 1994

Rooses 1888

M. Rooses, 'De plaatsnijders der Evangelicae Historiae Imagines', in: *Oud Holland* 6 (1888), pp. 277-288

Roscam Abbing 1993

M. Roscam Abbing, *De schilder en schrijver Samuel van Hoogstraten 1627-1678*, Leiden 1993

Rosier 1950

S. Rosier, *Biographisch en bibliographisch overzicht van de vroomheid in de Nederlandse Carmel van 1235 tot het midden der achttiende eeuw*, Tielt 1950

Roth 1964

E. Roth, *Zum steten Angedenken*, München 1964

Rudy 2000

K. Rudy, 'Laat-middeleeuwse devotie tot de lichaamsdelen en bloedstortingen van Christus', in: K. Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen 2000, pp. 111-133

Saur 2003-

G. Meißner, A. Klimt e.a., *Saur allgemeines Künstlerlexikon, biobibliographischer Index nach Berufen*, München 2003-

Van Schaik 2003

T.H.M. van Schaik, *Een mooi geloof. Katholieken in Salland vanaf de Reformatie tot 2000*, [Kampen] 2003

Scheen 1969-1970

P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars: 1750-1950*, 2 dln., Den Haag 1969-1970

Scheepsma 1997

W. Scheepsma, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*, Amsterdam 1997

Schilstra 1985

J.J. Schilstra, *Prenten in hout. Speculaas-, taai- en dragantvormen in Nederland*, Lochem 1985

Schmidt 1986

A. Schmidt, *Zusätze als Problem des monastischen Stundengebets im Mittelalter*, Münster 1986

Schulte van Kessel 1980

E. Schulte van Kessel, *Geest en vlees in godsdienst en wetenschap. Vijf opstellen over gezagsconflicten in de 17de eeuw*, 's-Gravenhage 1980

Schulten 1975

W. Schulten, *500 Jahre Rosenkranz, 1475 Köln 1975*, cat. tent. Erzbischöfliches Diözesan-Museum Köln, Keulen 1975

Schuppisser 1993

F.O. Schuppisser, 'Schauen mit den Augen des Herzens: zur Methodik der spätmittelalterlichen Passionsmeditationen, insbesondere in der Devotio Moderna und bei den Augustinern', in: W. Haug en B. Wachinger (uitg.), *Die Passion Christi in Literatur und Kunst des Spätmittelalters*, Tübingen 1993, pp. 169-210

Schuur 1982

T. Schuur, 'Drukkers en uitgevers 1660-1815', in: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*, cat. tent. Museum het Prinsenhof, Delft 1982

Sellink 1997

M. Sellink, *Philips Galle (1537-1612): Engraver and Print Publisher in Haarlem and Antwerp*, 3 dln., diss. Amsterdam 1997

Smeyers 1998

M. Smeyers, *Dirk Bouts (ca. 1410-1475): een Vlaams primitief te Leuven*, Leuven 1998

Smit 1973

F. Smit, 'Het Collegium pastorum Ultrajectensium en het aartspriesterschap Utrecht', in: *AGKKN* 15 (1973), pp. 161-200

Smit 1992

F. Smit, 'Klopjes en klopbroeders binnen de Clerezie', in: F. Smit, *Batavia Sacra*, Amersfoort 1992, pp. 39-62

Somers Cocks 1980

A. Somers Cocks, *An introduction to courtly jewellery*, cat. tent. Victoria & Albert Museum, Londen 1980

Spaans 1989

J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620*, Den Haag 1989 (Hollandse historische reeks, II)

Spaans 2002

J. Spaans, 'Time for Prayer and Time for Work. Rule and Practice among Catholic Lay Sisters in the Dutch Republic', in: R.N. Swanson (red.), *The Use and Abuse of Time in Christian History*, Woodbridge 2002 [*Studies in Church History* 37], pp. 161-172

Spaans 2003

J. Spaans, 'De democratisering van het religieus accessoire. Van rozenkrans tot Christelijke tatoeage', in: A.L. Molendijk (red.), *Materieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, pp. 29-50

Spamer 1930

A. Spamer, *Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*, München 1930

Speet 1998a

B. Speet, 'Haarlem, O.L. Vrouwebroeders- of carmelietenklooster', in: P.J. Margry en C. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 1, Hilversum 1998, pp. 397-398

Speet 1998b

B. Speet, 'Haarlem, Mariakapel in de St.-Joseph', in: P.J. Margry en C. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 1, Hilversum 1998, pp. 398-403

Spiertz 1991

M.G. Spiertz, 'Pastorale praktijk in de Hollandse Zending. Jezuiten in de Republiek der Zeven Provinciën (1592-1773)', in: E. Put en M. Wynants (red.), *De jezuiten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773)*, Brussel 1991, pp. 87-99

Spiertz 1993

M.G. Spiertz, 'De katholieke geestelijke leiders en de wereldlijke overheid in de Republiek der Zeven Provinciën', in: *Trajecta* 2 (1993), pp. 3-20

Sprangers/Goossens 1992

J.J.A.M. Sprangers en L.A.M. Goossens O.F.M., *Kunst voor de Ziel*, Haarlem 1992

Staal 1992

C.H. Staal, 'De garderobe van kardinalen, aartsbisschoppen en bisschoppen', in: *De kleren van de kardinaal*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1992, pp. 10-35

Staal/Wingens 1997

C. Staal en M. Wingens, *Bedevaarten in Nederland*, Utrecht 1997

Stam 1982

T. Stam, 'De rozenkrans, rechtsnoer bij het gebed', in: *Vroomheid per dozijn*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1982, pp. 22-27

Stam 2001a

T. Stam, 'De handvaardigheid der Haarlemse maagden', in: *Catharijnebrief* nr. 74 (juni 2001), pp. 10-12

Stam 2001b

T. Stam, 'Barokke rijkdom. Kerkgewaden uit de Gouden Eeuw', in: *Spiegel Historiae* 36 (2001), pp. 256-262

Sterck 1925

J.F.M. Sterck, 'Het boekje "Amstelredams eer en opcomen, door de denckwaerdighe miraklen aldaer geschied ao 1345" en zijn schrijver (bibliografische aantekeningen)', in: *BBH* 43 (1925), pp. 122-186

Sterck 1932

J.F.M. Sterck, 'Portretten van Haarlemse R.K. priesters', *BBH* 49 (1932), pp. 161-169

Sterck 1938

J.F.M. Sterck, 'De geestelijken uit zijn diocees in Vondel's gedichten', in: *BBH* 55 (1938), pp. 323-328

Stijnman 1992

A. Stijnman, 'Om bucke te prenten op papier'; *het boekdrukprocédé in Europa tussen 1550 en 1800*, Amsterdam 1992

Van der Stock 1998

J. van der Stock, *Printing images in Antwerp: the introduction of printmaking in a City: fifteenth Century to 1585*, Rotterdam 1998

Van der Stock 2002

J. van der Stock, *Early prints; The print collection of the Royal Library of Belgium*, Londen/Turnhout 2002

Storme/Bostyn 1982

H. Storme en N. Bostyn, *Repertorium en inleidende studie van uitgegeven predikatieboeken uit de 17de en de 18de eeuw (bisdommen Antwerpen, Brugge, Gent, Ieper en Mechelen)*, 4 dln., Leuven 1982

Stracke 1944-1945

D.J. Stracke, 'De XXIV uren der Passie ons Heeren', in: *OGE* 18 (1944), pp. 66-168; *OGE* 19 (1945), pp. 7-54

Stracke 1950

D.J. Stracke, 'Arnulf van Leuven O. Cist. Versus Gelukz. Hermann Jozef, O. Praem.', in: *OGE* 24 (1950), pp. 27-51 en 409-419

Streefkerk 1995

C. Streefkerk e.a., *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo*, Heiloo 1995

Sturkenboom 1991

D. Sturkenboom, 'In memoriam-teksten op bidprentjes', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 33 (1991), pp. 11-34

Teeuwen/Dekesel 1946

N. Teeuwen O.E.S.A. en G. Dekesel, *Sint Nicolaas van Tolentino. Een volkseilige in Vlaanderen*, Gent 1946

Theissing 1935

E. Theissing, *Over klopjes en kwezels*, Utrecht/Nijmegen 1935

Van Thiel 1978

P.J.J. van Thiel, 'Houtsneden van Werner van den Valckert en Mozes van Uyttenbroeck. De Hollandse houtsnede in het eerste kwart van de zeventiende eeuw', in: *Oud Holland* 92 (1978), pp. 7-42

Thieme / Becker 1907-1950

F. Becker en U. Thieme, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, 37 dln., Leipzig 1907-1950

Thijs 1983-1985

A.K.L. Thijs, 'Notities voor een studie van de Antwerpse 17de-eeuwse suffragia', in: *De Gulden Passer* 61-63 (1983-1985), pp. 561-594

Thijs 1990a

A.K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot katholiek bolwerk*, Antwerpen 1990

Thijs 1990b

A.K.L. Thijs, 'Antwerpse "sanctjes": heiligenprentjes voor Noordbrabantse bedevaartplaatsen (17e-18e eeuw)', in: L.C.B.M. van Liebergen en G.W.J. Rooijackers (red.), *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant*, cat. tent. Museum voor Religieuze Kunst, Uden 1990, pp. 108-111

Thijs 1991

A.K.L. Thijs, 'Geneeskunst en magie in seksuele en medische aangelegenheden tijdens de zeventiende eeuw', in: *Volkskunde* 92 (1991), pp. 285-316

Thijs 1992

A.K.L. Thijs, 'Devotieprenten en het contrareformatorische herkersteningsoffensief in de Zuidelijke Nederlanden', in: *De hemel op aarde. Vlaamse devotieprenten uit de 17de en 18de eeuw*, cat. tent. Stad Oudenburg, pp. 148-156 [tevens gepubliceerd in *Vlaanderen* 41 (1992)]

Thijs 1993

A.K.L. Thijs, *Antwerpen, internationaal uitgeverscentrum van devotieprenten 17de en 18de eeuw*, Leuven 1993

Thijs 1995

A.K.L. Thijs, 'Beeld, tekst en context: Gedachtenisprenten voor eerste communicanten uit Vlaanderen en Nederland (18e-19e eeuw)', in: *Volkskunde* 96 (1995), pp. 263-322

Thijs/Lemmens 1997

A.K.L. Thijs en F. Lemmens, 'Niet Christus maar Joannes de evangelist, geen religieuze vrouw maar de H. Maagd: een iconografische rechtzetting', in: *Volkskunde* 98 (1997), pp. 192-196

Thijs/Lemmens 2001

A.K.L. Thijs en F. Lemmens, 'De iconografische collectie van het Ruusbroecgenootschap', in: *OGE* 75 (2001), pp. 270-292

Thomas/Duerloo

W. Thomas en L. Duerloo, *Albert & Isabella, 1598-1621: essays*, cat. tent. Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Turnhout 1998

Tielt 1992

De hemel op aarde. Themanummer van het tijdschrift *Vlaanderen* 41, over devotieprenten, Tielt 1992 (tevens cat. tent. Stad Oudenburg)

Van Tiggelen 1981

J. van Tiggelen, 'Boekdrukkers 1572-1667', in: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572-1667*, cat. tent. Museum het Prinsenhof, Delft 1981, pp. 162-165

Timmers 1978

J. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, Haarlem 1978

Toussaint 2005

J. Toussaint, 'Medailles en devotie. De voorbeelden van de H. Hubertus en de H. Benedictus', in: A. Morelli (red.), *Devotie en godsdienstbeoefening in de verzamelingen van de Koninklijke Bibliotheek*, cat. tent. Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel 2005, pp. 151-168

Vandenbroeck 1994

P. Vandenbroeck, *Hooglied. De Beeldwereld van Religieuze Vrouwen in de Zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw*, cat. tent. Paleis voor Schone Kunsten, Brussel 1994

Van 't Veld 2000

H. van 't Veld, *Bemide broeder die ik vand op 's werelts pelgrims wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)*, Utrecht 2000

Vaske 1988

B.A.M. Vaske, 'De handschriften van het Haarlemse begijnhof', in: *OGE* 62 (1988), pp. 311-348

Vaske 1993

B.A.M. Vaske, 'Het boekenlijstje van de Haarlemse begijnen', in: *OGE* 67 (1993), pp. 131-146

Veelenturf 2000

K. Veelenturf (red.), *Geen povere schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen 2000

Veldman 2001

I. Veldman, *Crispijn de Passe and his progeny (1564-1670). A century of Print Production*, Rotterdam 2001

Verhave 1983

J. Verhave en P. Verhave, *Schaarkunst. Ontwikkeling van de papierknipkunst in Nederland*, cat. tent. Rijksmuseum voor volkskunde 'Het Nederlands Openluchtmuseum', Arnhem 1983

Verheggen 1995

E. Verheggen, 'Een devotieprentje uit 1634', in: *Catharijebrief* nr. 50 (juni 1995), pp. 15-16

Verheggen 1996a

E. Verheggen, 'Devote klopjes', in: *Breda's Museum Post* 5 (maart 1996), pp. 6-8

Verheggen 1996b

E. Verheggen, 'Prentjes met een verhaal', in: *Kerktijd, contactblad van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 8 (april 1996), pp. 3-9

Verheggen 1997

E. Verheggen, 'Antwerpse devotieprenten met handgeschreven teksten uit de 17de eeuw in de Republiek', in: *Volkskunde* 98 (1997), pp. 41-51

Verheggen 1998a

E. Verheggen, 'Het bidprentje: een Nederlandse traditie', in: *OPBOUW* 92 (1998), pp. 22-23

Verheggen 1998b

E. Verheggen, 'Particulier of openbaar. De verering van relieken in het bisdom Breda in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Brabants Heem* 50 (1998), pp. 22-33

Verheggen 1999

E. Verheggen, "'Geloven, dat kunt ge niet zonder spullekes". Reliekenbewaarders in Achel en Eindhoven', in: *Brabants Heem* 51 (1999), pp. 117-128 [ook verschenen in: A.J.A. Bijsterveld en J.-M. Goris (red.), *Heiligen in de Kempen*, Turnhout 2001, pp. 67-85]

Verheggen 2001

E. Verheggen, 'Bidden met behulp van devotieprenten in de zeventiende eeuw', in: P. Begheyn S.J. en E. Verheggen: *Een terugggevonden kerkschat*, Amsterdam 2001, pp. 15-22

Verheggen 2002a

E. Verheggen, "'Laat, Lijdt, Leert en Mint". Minnemystiek op devotieprenten in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: *Historica*, themanummer *Materiële cultuur & sekse* 25 (2002), pp. 9-12

Verheggen 2002b

E. Verheggen, 'Bidden voor een goede gesteltenis van de ziel. Suffragia in de Noordelijke Nederlanden', in: N. Bartelings (red.), 'Beelden in veelvoud. De vermenigvuldiging van het beeld in de prentkunst en fotografie', *Leids Kunsthistorisch Jaarboek* 12, Leiden 2002, pp. 177-204

Verheggen 2002c

E. Verheggen, 'De reliekenschat uit de Munsterkerk te Roermond; een eerste verkenning', in: *De Maasgouw* 121 (2002), pp. 39-52

Verheggen 2003

E. Verheggen, 'Het gebruik en de verspreiding van de prenten uit de *Pia Desideria* van Boëtius à Bolswert in de Noordelijke Nederlanden', in: A. Molendijk (red.), *Materieel Christendom Religie en materiële cultuur in West-Europa*, Hilversum 2003, pp. 295-317

Verheggen 2004a

E. Verheggen, 'Praying with images' / 'Bidden met beelden', in: P. Gentenaar (red.), *Geest van papier / Spirit of paper*, cat. tent. Holland Papier Biënnale 2004, Museum Rijswijk/Apeldoorns museum CODA, Leiden 2004, pp. 246-297

Verheggen 2004b

E. Verheggen, 'Het hart als huis van de ziel in de religieuze kunst en cultuur', in: P. Allegaert (red.) e.a., *Het Hart*, cat. tent. Teylers Museum Haarlem / Dr. Guislain Museum Gent, Gent 2004, pp. 66-79

Verheggen 2005a

E. Verheggen, 'Ijdelheid en maagdendansen. De vanitasverbeelding en beschrijving op devotieprenten in de vroegmoderne tijd.', in: C. Caspers, F. Korsten & P. Nissen, *Wegen van kerstening. Normen en vormen van christelijke cultuur in Europa (1300-1900)*, Budel 2005 (ter perse)

Verheggen 2005b

E. Verheggen, "'Coopmanschap van beldekens". In Antwerpen vervaardigde devotieprenten voor de Noordelijke Nederlanden', in: B. Blondé, B. de Munck en F. Vermeylen (red.), *Van Werkwinkel tot Poesjenel. Doodgewone mensen in de geschiedenis. Liber Amicorum Alfons K.L. Thijs*, Antwerpen 2005 (ter perse)

Verheij 1979

H.J.W. Verheij, *Naamlijst der pastoors van de oud-katholieke kerk in Nederland*, Amersfoort 1979

Verschuieren 1954

L. Verschuieren e.a., *Bibliotheca Catholica Neerlandica Impressa 1500-1700* [BCNI], Den Haag 1954

Verspaandonk 1975

J.A.J.M. Verspaandonk, *Het Hemels Prentenboek*, Hilversum 1975

Verspaandonk 1982a

J.A.J.M. Verspaandonk, 'Een boekje open over de bibliotheek', in: *Geschreven, gedrukt, versierd, verzameld*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1982

Verspaandonk 1982b

J.A.J.M. Verspaandonk, 'Devotie- en bidprentjes', in: *Vroomheid per dozijn*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1982, pp. 28-34

Verwey 1937

A. Verwey, *Vondel - volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*, Amsterdam 1937

Verwijs/Verdam 1885-1971

E. Verwijs, J. Verdam e.a., *Middelnederlandsch woordenboek*, 11 dln., Den Haag 1885-1971

Visser 1923

P. Visser, 'Iets over 18^e - eeuwse bijbelprentjes', in: *Het Boek* 12 (1923), pp. 107-108

Visser 1961

J. Visser, *Rovenius und seine Werke. Beitrag zur Geschichte der nordniederländischen katholischen Frömmigkeit in der erste Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Assen 1961

Visser 1988

J. Visser, 'De mogelijke invloed van de Moderne Devotie op de spiritualiteit van de Nederlandse seculiere clerus aan het begin van de zeventiende eeuw', in: P. Bange e.a., *De Doorwerking van de Moderne Devotie 1387-1987*, Hilversum 1988, pp. 209-216

Vlieghe 2000

H. Vlieghe, 'Abraham van Diepenbeeck ('s-Hertogenbosch 1596-1675 Antwerpen)', in: P. Huys Janssen e.a., *Meesters van het Zuiden. Baroschilders rondom Rubens*, cat. tent. Noordbrabants Museum 2000, pp. 53-83

Van Vlijmen 1982

P.M.L. van Vlijmen, 'Pijpaarden plastic, vervaardiging en verspreiding', in: *Vroomheid per dozijn*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1982, pp. 12-16

De Vroede 1994

M. de Vroede, 'Kwezels' en 'zusters': de geestelijke dochters in de Zuidelijke Nederlanden, 17de en 18de eeuw, Brussel 1994

De Waal 1893

A. de Waal, 'Die antiken Reliquiare der Peterskirche', in: *Römische Quartalschrift* 7 (1893), pp. 245-262

Wachters- van der Grinten 1996

A.M. Wachters-van der Grinten, *Gij zult geen gesneden beeld maken. Het beeldverbod in jodendom, christendom en islam*, Kampen 1996

Wadell 1969

M.B. Wadell, *Fons Pietatis. Eine ikonographische Studie*, Göteborg 1969

Wadell 1980

M.B. Wadell, 'The Evangelicae Historiae Imagines: the designs and their artists', *Querendo* 10 (1980), pp. 279-291

Wadell 1985

M.B. Wadell, *Evangelicae historiae imagines: Entstehungsgeschichte und Vorlagen*, Göteborg 1985

Walker Bynum 1987

C. Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast. The religious significance of food to medieval women*, Berkeley/Los Angeles/Londen 1987

Van der Wall 1987

E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld*, Dordrecht 1987

Warner 1990

M. Warner, *De enige onder de vrouwen. De maagd Maria: mythe en cultus*, Amsterdam 1990

Weekhout 1998

I. Weekhout, *Boekcensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, Den Haag 1998

Wegener Sleeswijk 1970

C. Wegener Sleeswijk, *Vijftien jaar restauratie in de Oude Kerk te Amsterdam. Vondsten en rekonstrukties*, Amsterdam 1970

Wegman 1990

H.A.J. Wegman, 'De gedachtenisprentjes van de Eerste Communie: beschrijving en interpretatie', in: P.G.J. Post (red.), *Verbeelding van vroomheid, de devotieprent als cultuurwetenschappelijke bron*, Amsterdam 1990, pp. 379-400

Weijns 1973

Vriendenboek Dr. Jozef Weijns, z.pl. 1973, pp. 54-58

Weiler 2000

A.G. Weiler, 'Erasmus als kunstcriticus in de geest van de Moderne Devotie', in: K. Veelenturf (red.), *Geen Povere Schoonheid. Laat-middeleeuwse kunst in verband met de Moderne Devotie*, Nijmegen 2000, pp. 315-341

Weitenberg 2001

J. J. S. Weitenberg (red.), *Armenië: middeleeuwse miniaturen uit het Christelijke Oosten*, cat. tent. Museum Catharijneconvent, Zwolle 2001

Werner/Herweijer 1994

J. Werner en P. Herweijer, *Inde Witte Pascaert: kaarten en atlassen van Fredrick de Wit, uitgever te Amsterdam (circa 1630-1706)*, cat. tent. Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Amsterdam 1994

Westerink 1992

C.M. Westerink, 'De Amsterdamse zilversmeden Thomas (1597-1653) en Joannes Boogaert (1626-1673): hun nagelaten oeuvre', in: P.M. le Blanc (red.), *Kerkelijk zilver. Negen opstellen over kerkelijke zilversmeedkunst*, Den Haag 1992, pp. 44-65

Westfeling 1982

U. Westfeling, *Die Messe Gregors des Grossen: Vision, Kunst, Realität: Katalog und Führer zu einer Ausstellung im Schütgen-Museum der Stadt Köln*, cat. tent. Schnütgen-Museum Keulen, Keulen 1982

Widerkehr 1993

L. Widerkehr, 'Le graveur Jacob Matham et les chambres de rhétorique à Haarlem', in: *Histoire de l'art* 24 (1993), pp. 39-51

Wijnman 1929

H.F. Wijnman, 'De Van Sichempuzzle. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse grafische kunst', in: *Oud Holland* 46 (1929), pp. 233-243

De Wilt 1953

A. de Wilt S.J., 'De verspreiding van Sint Franciscus van Sales' "Introduction" in de Nederlanden tijdens de zeventiende eeuw', in: *OGE* 27 (1953), pp. 62-88

Wingens 1994

M. Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen 1994

Wingens 1998

M. Wingens, 'Oirschot-Maria Margaretha der Engelen', in: P.J. Margry en C. Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, dl. 2, Hilversum 1998, pp. 669-676

WNT 1882-1998

Woordenboek der Nederlandsche Taal [WNT], 29 dln., Den Haag 1882-1998

De Wolf 1970

H.C. de Wolf, *De kerk en het Maagdenhuis*, Utrecht/Antwerpen 1970

Wüstefeld 1990

W.C.M. Wüstefeld (red.), *Rondom kerst. Prentkunst uit eigen bezit*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1990

Wüstefeld 1993

W.C.M. Wüstefeld, *Middeleeuwse boeken van het Catharijneconvent*, cat. tent. Museum Catharijneconvent, Utrecht/Zwolle 1993

Yates 1966

F.A. Yates, *The art of memory*, Londen 1966 (vertaald in het Nederlands als *De geheugenkunst*, Amsterdam 1988)

Zaal 1998

W. Zaal, *Alle heiligen. Heiligenkalender voor Nederland en Vlaanderen*, Rijswijk 1998

Van der Zeijden 1989

A. van der Zeijden, 'Bidprentjes en doodsbeleving', in: *Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen Volkscultuur* 1 (1989), pp. 37-69

Van der Zeijden 1994

A. van der Zeijden, 'Gevoelsuitingen op Brabantse bidprentjes 1840-1986', in: *Brabants Heem* 45 (1993), pp. 138-149

Zijp 1982a

R.P. Zijp, 'De brede en smalle weg, een alternatief door de eeuwen heen', in: *Vroomheid per dozijn*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1982, pp. 34-42

Zijp 1982b

R.P. Zijp, 'Bijbeltegels', in: *Vroomheid per dozijn*, cat. tent. Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1982, pp. 43-46

INDEX

REGISTER OP KUNSTENAARS, BOEK- EN PRENTUITGEVERS

- AC, monogrammist. Zie Amsterdam, Alardt Claesz. van
Aegidius, Meester 220, 222
Aertssens, Hendrik 41, 77-79, 194, 277, 281
Agresti, Livio 272
Alciato 82
Aldegrevier, Heinrich 240
Amsterdam, Alardt Claesz. of Claessens van (monogram-
mist AC) 20
Antonisz., Cornelis 291
Bael, Cornelis van 157
Baes, Martin 76
Barbé, Jan Baptist 244, 292
Beek, Jacob ter 258
Beekman, Cornelis 215, 291
Beekman, Hendrik 191, 194, 215, 291
Beham, Hans Sebald 240
Blaeu, Joan 259
Bloemaert, Abraham 22, 52, 77, 100, 189, 236, 237, 240,
249, 251, 258, 262, 266, 269, 292, 347
Bloemaert, Cornelis 249, 258
Bloemaert, Frederik 237, 249, 258
Bloemen, Gerardus van 215
Bloemen, Willem van 244
Boel, Johannes 76, 93
Bolswert, gebroeders à 20, 24, 106, 237
Bolswert, Boëtius à 33, 34, 36, 37, 41, 52, 62, 73, 76-83, 108,
120, 180, 185, 236, 237, 240, 262, 266, 269, 277, 280,
282, 295, 343, 347
Bolswert, Schelte à 77, 87, 90, 93, 100, 101, 106, 113, 117,
118, 120, 237, 248, 249, 262, 266, 269, 300, 304, 307,
308, 314, 316, 321
Bontamps, wed. H., 275
Borch junior, Gerard ter 173
Borch senior, Gerard ter 173
Borch, Gesina ter 173
Bosch, Hieronymus 56, 115, 283
Bosscher, Joos de 231
Bouché, Martin 156, 347
Bouckel, Anna van 113, 115, 283, 321
Boudt, Cornelius de 151, 176, 211, 252, 286, 329-331
Bouttats, Frederik 113, 118, 122, 153, 154, 156, 283, 321, 347
Bouttats, Gaspar 156, 347
Bouttats, Peter 158
Bouttats, Philip 124, 253
Braau, Nicolaas 242, 244, 272, 287
Brandis, W. 16
Bunel, Anna Maria 138, 278
Buuren, Pieter van 253, 255-257
Cabbaeij (Cabbaij), Michiel 41, 80, 176, 253, 278, 286,
329-333
Christus, Petrus 220
Clouwet, David 156, 285, 347
Clouwet, Peter 76, 124, 126, 129, 130, 139, 158, 161, 168, 176,
199, 201, 207, 208, 253
Cnobbaert, Jan (Joannes) 32, 135, 198, 288
Cnobbaert, wed. Jan (Joannes), 135, 165, 288
Cnobbaert, Jan 165
Cnobbaert, Michiel 87, 189, 194, 195, 282, 287
Collaert, Adriaan 20, 111, 231, 253, 271, 317
Collaert, Jan (Joannes) 231, 271
Collaert, Willem (Guillaume) 173, 175, 253, 286
Cools, Michiel 131, 161
Crajenscot, Bartholomeus Josephus 255, 256
Crajenscot, Jacobus Adrianus 255
Crajenscot, Theodoor 194, 215, 245, 254, 255, 287
Cramer, Caspar de 157
Danckerts, Cornelis 256, 257
Danckerts, Danckert 257
Danckerts, Justus 257, 258
Diepenbeeck, Abraham van 113, 156, 157, 199, 201, 208-210,
241, 283, 289, 290, 321, 347
Donck, Gerard 80, 136, 152, 166, 278, 286, 329, 330, 333
Dürer, Albrecht 30, 189, 240
Durllet, Aletta Maria van. Zie Tetroode, wed. Fredericus
Johannes van,
201, 253, 286, 329-333
Mander, Carel van 22
Matham, Adriaen 93, 101, 107, 120, 235, 258, 304, 307
Matham, Jacob 22, 24, 25, 49, 87, 120, 231, 233, 235, 258,
261, 265, 268, 271, 291, 298
Matham, Theodoor 112, 154, 258, 259, 292
Mechelen, Johannes van 34, 36
Merian, Mattheus 257, 258
Merlen, Abraham van 48, 94, 93, 101-104, 106-109, 111, 119,
280, 281, 293, 304, 309, 310, 311, 313, 316, 317
Merlen, Cornelis van 126, 158, 252, 278, 286, 329, 331
Merlen, Theodoor Jonas van 121, 154, 216, 219
Merlen, Theodoor van 80, 81, 124, 125, 127, 158, 159, 278,
286, 329, 331
Messenger, Jean 113, 115, 283, 321
Metelen, Frederik van 185, 187, 189, 194, 287
Metelen, Joachim van 287
Moeyaert, Claes Cornelisz., 111, 112
Mommaert, Jan 213, 341, 345
Muller, familie 24, 112, 261, 265, 268
Muller, Harmen Jansz. 22, 112, 194, 120, 258, 319
Muller, Jan Harmensz. 194, 235, 258
Neuberg, André 23
Ottens, Joachim 278
Overadt, Peter 112, 120, 319
Paets, Pieter Jacobsz. 32, 51, 52, 79, 80, 180, 237, 240, 262,
266, 269, 275, 277, 278, 347
Passe, Crispijn de 22, 93, 101, 120, 233, 235, 240, 258, 261,
265, 268, 280, 291, 304
Passeri, Bernardino 229, 271, 291
Pencz, Georg 240
Petzold, Sebastiaan 278
Philips, J.C. 258
Plantijn, Christoffel 62, 229, 231, 272, 291
Prins, Johannes Huibert 86, 278
Rijn, Rembrandt Harmensz. van 22, 237, 238
Ripa, Cesare 22
Robijns, Jan Willem 213, 215, 252
Rubens, Peter Paul(us) 77, 78, 87, 175, 186, 241, 248, 249,
273, 278, 284, 291
Sadeler, familie De 240
Sadeler, Jan de 229
Sande, familie Van den 252
Sande, Jo(h)annes van den 76, 91, 92, 128, 131, 133, 134, 137,
146, 159, 161, 163, 164, 167, 176, 179, 200, 245, 278, 286,
329-331, 333
Sande, Joannes Baptist van den 244
Sande, Paulus van den 152, 242, 244, 286, 329, 331, 332
Sande, Petrus van den 178
Schagen, Marten 257
Schoonebeek, Adriaan 85, 86
Schoor, Gillis van 89, 96, 245, 301
Schouvaerts, D. 123, 135, 284, 285
Schurman, Anna Maria van 173
Schut, Pieter Hendricksz. 89, 93, 120, 278, 301
Seghers, Gerard 157
Sichem, familie Van 237
Sichem, Christoffel van 32, 51, 79, 80, 180, 237, 239, 240,
244, 262, 266, 269, 275, 277, 280, 291, 347, 349
Snijders, Michiel 32, 34, 65-68, 73, 76, 80, 87, 89, 93, 96,
97, 102, 105, 106, 108, 109, 119, 122, 154, 164, 245, 277,
293, 300, 301, 304, 307, 311
Soutman, Pieter 87, 90, 235, 249, 258, 291
Steen, Jan 49, 273, 278
Stichter, familie 194
Stichter, Cornelis 215
Stichter, wed. Cornelis, 192, 275
Stradanus, Johannes 240
Strunck, W.J. 254
Tetroode, Fredericus Johannes van 17, 193, 194, 215, 253,
255, 256, 258, 291
Tetroode, wed. Fredericus Johannes van, (Aletta Maria van
Durllet) 17, 195, 213-215, 256
Thomas, Joannes 118, 119, 284
Thompson, firma 257, 287
Thompson, Jacobus 194, 257, 287
Thulden, Theodoor van 241
Tiel, Jan Jansen van 190

Tielenburg, Gerrit 194
 Vasari, Giorgio 22
 Veen, Aechtjen Cornelis van 92
 Veen, Cornelis Arentsz. van 163
 Veen, Geertje Jans van 285
 Veen, Gijssbert van 92
 Veen, Otto van 73, 78, 79, 82, 83, 92, 262, 266, 269, 277, 278
 Veen, Pieter van 92
 Velde, Jan van de 22, 234, 235, 258, 261, 265, 268, 292
 Velijn, Phillippus 256
 Verbruggen, Suzanna 80, 150, 253, 278, 286, 329, 331, 332
 Verdussen, Hieronymus 52, 78, 215, 347
 Verdussen, Jan Baptist 287
 Verhulst, Godt-gaf, 215
 Visscher, Claes Jansz. 89, 117, 120, 284, 301
 Visscher, Cornelis 235, 258
 Voet, familie 162
 Voet, Alexander 24, 70, 122, 132, 155, 162, 170, 292
 Volders, Maria 134, 164, 253
 Vorsterman, Lucas 87, 278
 Vos, Maarten de 20, 24, 29, 103, 109, 111, 113, 117, 120, 189, 229, 240, 271, 280, 283, 291, 311, 317, 321
 Vrints, Johannes Baptist 111, 317
 Wael, Johannes de 286, 329, 333
 Wierix, familie 20, 23, 24, 93, 101, 117, 120, 176, 189, 229, 231, 237, 240, 244, 259, 271, 275, 346
 Wierix, Antoon 32, 54, 73, 74, 76, 97, 98, 101, 113, 117, 157, 189, 229, 262, 266, 269, 271, 277, 295, 321
 Wierix, Hieronymus 15, 29, 32, 45, 46, 50, 51, 54-56, 62, 65, 66, 73, 87, 99, 100-102, 104, 108, 113-115, 117, 130, 161, 189, 221, 229, 271, 272, 283, 284, 291, 293, 295, 298, 321
 Wierix, Johannes 189, 231, 271
 Wit, Frederik de 241, 242, 244, 286, 289, 291, 329, 331
 Wit, Jacob de 289
 Woons, Cornelis 272, 289
 Zwaanen, Anthoni van 194, 215, 287

REGISTER VAN TOPOGRAFISCHE NAMEN, KERKEN EN STRATEN

Aalsmeer 167, 176, 178-180, 191, 285-287, 292, 329-333
 - Oosteinde 176
 - Petrus en Pauluskerk 176
 Aarschot 104, 105
 - Onze-Lieve-Vrouwekerk 104, 105
 Afflighem 282
 Alkemade 206
 Alkmaar 190, 206, 244, 256, 288, 289
 Almelo 245, 292
 Alverna (berg in Italië) 171, 288
 Amstel 197
 Amstelveen 256
 Amsterdam 15, 17, 20, 22-24, 29, 30, 32, 43, 55, 63, 73, 77-79, 82, 85, 86, 89, 96, 99, 100, 105, 111, 112, 118, 119, 155, 158, 160, 166, 169, 173, 175, 176, 185, 190-192, 194, 195, 197-199, 202, 203, 205, 207, 213, 215, 219, 220, 224, 225, 231, 236, 237, 239-242, 244, 245, 248, 252, 253, 255-259, 261, 263, 265-271, 275-278, 280, 286-289, 291, 292, 329, 333
 - Begijnhof 78, 100, 111, 112, 160, 176, 283
 - Brouwersgracht 198
 - Jodenbreestraat 241
 - Kalverstraat 17, 117, 241, 244, 256
 - Kalverstraat nr. 37 17, 256
 - Kloveniersburgwal 288
 - Krijtberg, pastorie en kerk van De 15, 63, 64, 73, 99, 100, 244, 275
 - Maagdenhuis 203-205
 - Mozes en Aäronkerk 241
 - Nieuwe Kerk 198
 - Nieuwezijds Voorburgwal 111, 112
 - Noorderkerk 206
 - Oude Kerk 166, 289
 - Raamgracht 288
 - Rokin 199
 - Schuld-boeck 199
 - Singel 244
 - Spui 112
 - St. Annakerk 286, 329
 - Val-brug 199
 - Zandstraat 198, 206, 208, 288
 Andenne aan de Maas 61, 66
 - Klooster 68
 Antwerpen 17, 20-23, 27, 30, 32, 34, 41, 42, 73, 76-78, 82, 85, 104, 112, 115, 119, 120, 147, 148, 153, 154, 157, 159, 163, 166, 167, 170, 173, 180, 185, 189, 194, 197, 198, 201-203, 205, 206, 208, 216, 218, 229, 231, 237, 241, 244, 248,

249, 252, 256, 259, 261-263, 265-269, 272, 274, 276, 277, 287-291, 301, 360
 - Huidevetterstraat 197
 - Karmelietenkerk 205, 289
 - Onze-Lieve-Vrouwbroederkerk 198, 208
 Arcele 163
 Arezzo 171
 Arnhem 173, 175, 252, 287
 Assendelft 156-158
 - Sint-Odulphuskerk 158
 Attenhoven 288
 Auderghem 41, 104
 Augsburg 176, 259, 285
 Bazel 30, 79, 237
 Beieren 96, 213, 214, 289, 291
 Bergen op Zoom 195, 198, 216, 219, 287
 Berkel 163
 Berlijn 95
 Bethanië 16, 271
 Bethlehem 16, 34, 45, 48, 49, 87, 168, 274
 Beverwijk 167
 Bolsward 77, 255, 292
 - Minderbroederskerk 292
 Bonn 24
 Boston 24
 Bourges 94
 Boxmeer 150, 156, 176, 195, 197, 199, 202, 203, 205, 208-210, 215, 252, 253, 285, 288-290
 Brabant 66, 68, 85, 158, 194, 206, 272, 276
 Breda 21, 23, 66, 67, 76, 91, 92, 123, 128, 135, 138, 139, 142, 144, 146, 153, 156, 157, 159, 165, 167, 168, 171, 172, 200, 209, 211, 216, 218, 219, 271, 277, 285, 288
 Brielle 158
 Brugge 17, 85, 198, 277, 288
 Brussel 16, 23, 24, 76, 118, 123, 135, 201, 206, 209, 210, 213, 249, 253, 271, 272, 276, 284, 285, 289, 291, 341
 - Begijnhof 68
 - Stadhuis 341
 - Zavel 289
 Caesaraugustan. Zie Zaragoza
 Carthago 283
 Celle 17
 China 225
 Cluny 183
 - Mariakerk 183
 Constans 39
 Cremona 209, 210
 Culemborg 158, 190
 Dantzig 78
 Daroca 112, 319
 - Mariakerk 112
 Delfland 154
 Delft 38, 85, 100, 163, 164, 244
 - Begijnhof 67
 Den Bosch. Zie 's-Hertogenbosch
 Den Haag 90, 252, 291
 Den Helder 286
 - St. Nicolaaskerk 286
 Dendermonde 16
 Denemarken 283
 Deventer 158, 173, 213, 215, 245, 248, 252, 263, 267, 270, 292
 - Bagijnenstraat 245
 - Brink 245
 - Burssesteeg 245
 - Grote Kerk 245
 - Nieuwstraat 245, 248, 252
 - Pennickshuis 245
 Diemerbrug 256
 Diepenveen 277
 Dokkum 111, 215, 253, 282
 Dordrecht 92, 258
 Drachten 287
 Duitsland 22, 30, 68, 111, 120, 147, 149, 180, 285
 Ebro 112
 Egmond aan den Hoef 287
 Eichstätt 37, 95-98, 100
 Emmerich 161, 163
 Engeland 39, 78, 209, 249, 272
 Enkhuizen 167, 216, 256
 Essen 24
 Europa 23, 27, 39, 78, 80, 82, 205, 214, 225, 237, 262, 264, 266, 267, 269, 270, 272
 Florence 156, 202
 Frankfurt 30, 78
 Frankrijk 21, 43, 68, 71, 94, 120, 205, 285
 Friesland 85, 111, 206, 282
 Fulda 111
 Galilea, meer van 118, 321
 Geel 133

Gelre 158
 Gemert 253
 Genève 27
 Gent 17, 70, 85, 92, 198, 276, 284, 334
 - Groot Begijnhof 70
 Goes 220, 221, 291
 Gorcum 167
 Göttweig 286
 Gouda 16, 85, 154, 158, 169, 189, 190, 194, 285, 287
 - Hoge Gouwe 169
 - Klooster Maria Sterre 16
 's-Gravenhage. Zie Den Haag
 's-Gravenzande 207, 289
 Groningen 37, 190, 256, 272
 Haarlem 21, 22, 30, 43, 49, 55, 67, 68, 70, 71, 85, 87, 89, 91, 93, 94, 98-100, 111-114, 116, 119, 153, 163, 175, 176, 183, 185, 198, 201, 205-207, 213, 229, 231, 235, 240, 244, 252, 256, 258, 261, 265, 268, 272, 275-279, 286, 288, 289, 291, 292, 344
 - Bakenessergracht 43, 85, 261, 265, 268
 - Begijnenkerk (Waalse Kerk) 43
 - Begijnhof 43, 49, 64-68, 71, 85, 87, 100, 176, 261, 276
 - Grote Houtstraat 207
 - Grote of St. Bavokerk 43
 - Jansstraat 43
 - Karmelietenklooster 197, 202, 206, 207, 209, 285, 290
 - St. Bernarduskerk 87, 175
 - St. Jozefkerk 43, 70, 276, 278
 - Station van de Spoorwegen 43
 Haastrecht 163
 Halle 207, 289
 Handel 253
 Hannover 288
 Hazerswoude 163, 164, 285
 Hazerswoude; Hoge Rijndijk 163
 Heiloo 206, 207, 241, 242, 244, 252, 253, 259
 - Mariakapel 206
 - OLV Runxput 206, 207, 241, 242, 244, 252
 - OLV ter Nood 241, 244, 252
 - Willibrordusput 252
 's-Hertogenbosch 21, 45, 52, 85, 215, 237, 289, 291
 - Mariënhage 291
 Heulaar 207
 Holland 21, 85, 180, 202, 206, 229, 244
 Hoorn 256
 Horn 11
 Hulst 287
 Huybergen 287
 Ieper 283
 IJlst 288
 Isfahan 240
 - Kathedraal van Nieuw Julfa 240
 Italië 24, 68, 171, 229, 272
 Japan 183, 225
 Jeruzalem 33, 56, 66, 108, 115, 168, 203, 205, 244, 272, 275, 276, 332
 Jullily 43
 Keulen 27, 91, 94, 112, 118, 155, 163, 171, 197, 206, 214, 229, 279, 285
 Kevelaer 118, 161
 Kleef 161
 Konstantinopel 205
 Kopenhagen 205
 Kortrijk 167
 Langeraar 162
 Leiden 11, 20, 21, 30, 115, 189, 190, 194, 206, 237, 240, 249, 251, 256, 258, 264, 266, 267, 269, 270, 277, 283, 287, 289
 Lessines 292
 Leuven 24, 42, 55, 68, 70, 76, 79, 112, 118, 154, 155, 191, 276, 289
 - Begijnhof 68, 276
 - St. Peterskerk 289
 Lier 76
 Limburg 85, 158
 Lisse 256
 Londen 23, 220, 227
 Lotharingen 66
 Lourdes 264, 267, 270
 Luik 67, 85, 276
 Lutjebroek 216, 217
 Lyon 30
 Maastricht 139, 168, 253, 259, 274, 292
 - OLV Sterre der Zee 139, 168, 253, 292
 Mainz 111, 229
 Malta 202
 Mariënboom 161, 162
 Mariënwater 23, 271, 280
 Marseille 278

Meaux 43
 Mechelen 16, 206, 207, 276, 278
 - Koestraat 207
 - St. Janskerk 278
 Meerveldhoven 253
 Megen 245
 Meierij 186, 195
 Merkelbeek 290
 Mexico III, 282
 Milaan 198, 201, 283
 Monnikendam 112
 München 95, 213
 - St. Petrusparochiekerk 213
 Naarden 288
 Namen 61
 Napels 107, 201, 202
 - OLV van de berg Karmel (van Napels) 197, 199, 201, 209, 215, 285, 289, 290
 Nazareth 168, 172
 Nederland(en) 21, 23, 24, 39, 68, 78, 153, 162, 167, 176, 189, 194, 195, 197, 207, 209, 211, 244, 249, 253, 255, 257, 259, 262-264, 267-270, 276, 291, 341
 - Noordelijke Nederlanden I, 15, 21, 22, 27, 30, 37, 38, 42, 55, 64, 77, 83, 85, 89, 93, 95, 119, 153, 166-168, 176, 180, 183, 197, 207, 213, 216, 225, 227, 229, 235, 244, 253, 255, 257-259, 262-272, 277, 288
 - Zuidelijke Nederlanden 21-24, 42, 55, 58, 153, 166, 173, 190, 198, 209, 211, 213, 263, 266, 269, 292
 - Zuid-Nederland 24, 220, 222
 Neerkant 292
 Neurenberg 17
 Nicaea (Tienen) 205, 289, 328
 Nieuwe Niedorp 185, 278, 283
 Nieuwendijk: 237
 Nijmegen 15, 31-34, 36, 37, 58, 63, 73, 74, 76, 77, 82, 83, 85, 99, 104, 155, 183, 190, 214, 263, 267, 270, 274, 277, 279, 287
 Noord-Afrika 209
 Noord-Holland 156, 185, 207
 Nootdorp 162, 163
 Nursia 17
 Oirschot 185, 186, 195, 253, 287
 Ommel 253
 Oostenrijk 286
 Oostzaandam 280
 Oudegem 79
 Oudewater 206
 Oudorp 288
 Padua 106, 107, 199, 282, 311, 337
 Paray-le-Monial 171
 Parijs 21, 30, 43, 80, 103, 107, 112, 175, 264, 270, 277, 278, 283
 - Sorbonne 43
 Patmos 52, 283
 Poeldijk 163
 Polen 291
 Ravenstein 245
 Republiek II, 20-22, 24, 30, 43, 52, 55, 71, 78, 80, 83, 85, 97, 99, 106, 107, 112, 117, 119, 153, 158-164, 166, 167, 173, 180, 184, 190, 191, 194, 197, 199, 201-203, 207, 211, 214, 244, 245, 253, 255-257, 261-263, 265, 266, 268, 269, 280, 284, 285, 287
 Rheinberg 76
 Rijnsaterwoude 256
 Roelofarendsveen 159, 256
 Roermond II, 55, 85, 221, 287
 Rome 39, 167, 183, 186, 191, 203-205, 211, 229, 231, 276, 289, 341
 - Redemptoris Mater-kapel (Vaticaan paleis) 204, 288
 - San Silvestro kerk 203
 - Vaticaan 203, 288
 - Vaticaan paleis 204
 Rosmalen 16
 Rotterdam 18, 22, 24, 37, 56, 85, 154, 190, 194, 215, 252, 256, 257, 287, 288
 Salland 216
 Schelde 197
 Scherpenheuvel 179, 330
 - OLV van Scherpenheuvel 179
 Schiedam 68, 171, 252
 Schieland 154
 Schoonhoven 158, 206, 288
 Sint-Truiden 16
 Sion 39, 97, 184, 280
 Sneek 158
 Spanje 68, 73, 76, 77, 112, 189, 272
 Spiers 282
 St. Walburg, klooster 37, 95-98, 100
 Straatsburg 257, 279
 Straubing 289

Suriname 170
 Tienen. Zie Nicaea
 Tienen 288
 Tilburg 252
 Tongerlo 207, 289
 Toscane 171
 Tours 202
 Trente 22, 27, 29, 30, 40, 42, 45, 49, 54, 56, 58, 70, 102, 103, 105, 115, 191, 198, 227, 262, 263, 265, 267, 268, 270, 271, 328
 Trier 202
 Uden 21, 153, 194, 245, 253
 - Mariënwater 23, 281
 - OLV van Uden 253
 Utrecht II, 17, 21, 25, 29, 32, 35, 36, 39, 41, 43, 44, 64, 66, 68, 70, 79, 81, 85, 87, 89, 90, 92, 93, 98, 99, 111, 112, 114, 118, 119, 121-142, 145-154, 156, 158, 160, 162, 167, 168, 171, 175, 179, 185-187, 190, 193, 195, 200, 201, 204, 205, 213, 216, 220, 222, 223, 229, 233-238, 241, 242, 244, 246-249, 252-258, 261, 263, 265, 267, 268, 270, 271, 276, 282, 284, 286, 288, 291, 329, 331, 333, 335
 - Dom 39
 - Mariahoek 186
 - St.-Gertrudiskerk 179, 186
 Vadstena 16
 Venlo 275
 Vianen 158
 Vilvoorde 16, 198, 206, 207, 289
 - Kapel van Nicolaas 207
 - Peutick 206
 Vlaanderen 76, 100, 112, 167, 168, 180, 183, 190, 191, 199, 206, 252, 259, 287
 Vlissingen 288
 Walburg, St. Klooster 37, 95-98, 100
 Warmond 92, 93, 278
 Wateringen 220, 221
 - St. Jan de Doperkerk 220, 221
 Weert 253
 Weesp 221, 223, 256
 Wenen 213-215
 - St.-Michaëlkerk 214
 West-Europa 16, 27, 71, 83, 120, 272
 Westfalen 76, 285
 West-Friesland 85
 Westland 161, 163
 Westzaandam 169
 Wienhausen 16, 17, 286
 Windesheim 49
 Woudsend 288
 Wyck 253
 Zaandam 169
 Zaragoza (Caesaragustan) 112, 319
 - Basilica de Nuestra Señora del Pilar 112
 Zeeland 206, 220-222
 Zeeuws-Vlaanderen 85
 Zenderen 289
 Zuid-Holland 162, 163
 Zweden 16, 171
 Zwolle 49, 216, 245, 255, 256
 - Agnietenberg 49

REGISTER VAN HEILIGEN EN BIJBELSE PERSONEN

Abraham 60, 89, 104, 105, 262, 301
 Acasius 336
 Adam 38, 47, 48, 59, 102, 115
 Adelbertus 336, 247, 248, 251
 Adrianus 202
 Agatha 106, 116, 124, 130, 158, 161, 186, 283, 311, 321, 332, 335
 Agnes 112, 116, 283, 291, 319, 321, 335
 Albertus de Grote 52
 Albertus de Karmeliet 202
 Aldegonda van Maubeuge 321
 Aldegondis 116, 283
 Alexander 336, 338, 340
 Alfons 278, 335
 Alipius 338
 Aloysius van Gonzaga 56, 295
 Amandus 337
 Amatus 338
 Ambrosius 45, 91, 113, 116, 162, 277, 283, 339
 Amor (Divinus). Zie Christuskind
 Anastasia 52, 295
 Anastasius 201, 205, 289, 335
 Anastasius Persa 205, 207
 Ancharius 335
 Andreas 19, 118, 272, 321, 339
 Angadrisma 339
 Anima (de menselijke ziel) 46, 73, 78, 80-83, 89, 96, 116, 134, 164, 245, 262, 266, 269, 277, 279, 295, 301, 321, 332
 Anna 70, 87, 129, 142, 161, 170, 274, 289, 332
 Anna van St. Bartolomé 216
 Annas 47, 261, 265, 268
 Anselmus 336
 Anthimius 336
 Antonius van Padua 53, 106, 114, 115, 199, 202, 215, 216, 282, 283, 291, 311, 321, 335, 337
 Apollo 339
 Apollonia 116, 202
 Apollonius 336
 Arnoldus 338
 Asella 339
 Athanasius 115, 336
 Augustinus van Hippo, Aurelius 16, 30, 49, 54, 59, 76, 79, 91, 152, 153, 170, 171, 179, 183, 221, 223, 274, 276, 277, 329, 331, 333, 336, 338
 Austrudis 339
 Auxentius 335
 Barbara 19, 106, 116, 125, 158, 283, 311, 321
 Barnabas 337
 Bartholomeus 167, 284, 338
 Basilius 53, 236, 277, 337
 Bavo 98-100, 339
 Beda 337
 Begga 55, 61, 65-68, 70, 276, 293
 Benedictus 17, 173, 336
 Berchmans S.J., Johannes 286
 Bergh, Cornelia T.v.d. 177, 329, 333
 Bernardus 30, 85, 87, 91, 102, 106, 112, 113, 116, 171, 172, 278, 282, 283, 295, 310, 316, 319, 337, 338
 Bernardus van Clairvaux 39, 48, 49, 71, 79, 82, 107, 113, 171, 183, 277
 Bernardus van Siena 202
 Bertila 339
 Blandina 337
 Boas 301
 Bonaventura 30, 91, 186, 277, 337
 Bonifatius III, 158, 187, 191, 248-250, 252, 263, 266, 282, 269, 317, 337
 Brigitta 105, 161, 162, 171, 339
 Bruno 118, 283, 321, 339
 Caiaphas 47, 57, 103, 261, 265, 268, 281, 317
 Canatus 337
 Carolus Borromeus 48, 161, 197-199, 201-203, 205-208, 288, 289, 339
 Casimirus 336
 Cassianus 338
 Catharina van Alexandrië 283
 Catharina van Bologna 179, 329
 Catharina van Siena 48, 68, 94, 97, 106, 116, 118, 127, 159, 171, 177, 178, 216, 219, 220, 246, 248, 274, 283, 293, 321, 330-332, 336
 Cecilia 106, 283, 311
 Cesarius 336, 338
 Cheremon 340
 Christina 225
 Christus II, 15, 16, 18-25, 27, 29, 30, 32-35, 38, 39, 41-67, 70, 71, 73, 74, 76-78, 80-82, 86, 87, 89, 92-109, 111-118, 121-124, 126, 127, 129, 139, 141, 142, 144, 146, 148, 149, 151, 153, 154, 156-158, 160-173, 175, 177-179, 183, 191, 200, 202, 203, 205, 207-209, 213, 214, 216, 220, 221, 229, 231, 237, 240, 245, 246, 248, 255, 256, 261-275, 277-284, 289-293, 295, 298, 301, 304, 306-311, 313-317, 319, 321, 328-333, 335-337, 340, 341, 360
 - als Cupido. Zie Christuskind
 - als de Goede Herder (Pastor Bonus) 102, 313, 332
 - als tuinman 118, 221, 283, 321 90-94, 101, 102, 106, 107, 112, 119, 153, 155-157, 166, 184, 261, 265, 268, 278, 284, 344
 - Bruidegom II, 21, 24, 43, 44, 46-48, 51, 58, 61, 62, 64-66, 70, 82, 85, 87, 89, 93-95, 97, 98, 100, 101, 104-106, 116, 117, 135, 156, 159-161, 165, 166, 177, 178, 261, 265, 268, 273, 279, 293, 330, 332, 333
 - in de Hof van Olijven (op de Olijfberg, in de tuin van Getsemane) 38, 57, 58, 62, 101, 102, 113, 117, 127, 151, 159, 168, 177, 256, 261, 265, 268, 281, 293, 304, 315, 321, 330, 332
 - in de wijnpers 103, 105, 106, 116, 281, 283, 310, 313, 316, 321
 - Koning. Zie Salvator Mundi
 - Lam Gods (Agnus Dei) 60, 62, 146, 148, 161, 166, 175, 177, 194, 330
 - op de bruiloft van Kanaän, 108, 180, 309
 - op de Calvaribergh 34, 48, 57, 58, 60, 66, 92, 103, 111, 118, 168, 216, 217, 244, 256, 261, 265, 268, 279, 281, 321, 331
 - op de koude steen 102, 261

- Pastor Bonus. Zie Christus als De Goede Herder
- Salvator Mundi (Koning) 100-102, 108, 166, 231, 244, 265, 275, 284, 304, 307, 308, 311, 314
- Christuskind (Amor Divinus, Cupido) 21, 23, 24, 45, 46, 51, 54, 55, 70, 73, 76, 78, 80-83, 89, 94-96, 97, 100-102, 107, 111, 117, 118, 125, 134, 136, 154, 158, 164, 166, 167, 169, 177, 244, 245, 248, 262, 266, 267, 269, 270, 273, 274, 278, 280, 281, 283, 293, 295, 298, 301, 304, 311, 314, 316, 317, 321, 329, 330, 332
- Chromacius 339
- Chrysostomus 277, 335
- Clara 20, 63, 68, 104, 105, 116, 171, 283, 298, 321, 330, 338
- Clemens Alexandrinus 339
- Clemens, paus 339
- Cleophas 338
- Climachus 336
- Clotildis 337
- Coleta 156, 284, 285
- Colomba 338
- Constantin, de tachtig martelaren van 338
- Cornelis, Neeltgen 116
- Cornelius 216, 217, 335
- Cornelius, paus 338
- Cunera 137, 158, 167
- Cupido. Zie Christuskind
- Cyprianus 113, 116, 283, 338
- Cyrellus 202, 335, 336
- Damasus, paus 340
- David 47, 48, 76, 77, 103, 115, 116, 203, 314, 331
- Delila 301
- Dionisia 337
- Dionisius 336, 337, 339
- Dionysius de Karthuizer 171, 281
- Dominicus 41, 48, 106, 211, 287, 311, 338
- Dorothea 116, 208, 283, 321
- Dorotheus 338
- Drie Koningen, De 52, 107, 138, 167, 168, 229, 335
- Eduardus 335
- Egbertus 336
- Elias 47
- Eligius 339
- Elisabeth 65, 66, 70, 106, 116, 122, 154, 276, 283, 321, 337, 339
- Elisabeth van Hoey Nyvel. Zie Isabella van Hoey
- Elphegus 336
- Emanuel 167
- Emerentiana 116, 138, 168, 283, 321
- Engelbertus 339
- Engelmundus 248, 251, 252
- Ennatha 339
- Epafroditus 336
- Ephrem 335
- Epiphanius 337
- Etchmiadzin 239
- Eucherius 335, 339
- Eugenia 236
- Eugenius 337
- Eulogius 189
- Euphemia 338
- Euphrasia 336
- Eusebius 288, 337, 340
- Eustathius 338
- Eustochium 338
- Euthymius 335
- Eva 38, 47, 48, 54, 59, 115
- Ezechiël 171
- Felicitas 336, 337
- Felix 335, 339
- Flavianus 335
- Flora 339
- Franciscus van Assisi 86, 94, 112, 116, 118, 171, 209, 220, 274, 283, 321, 331, 336, 339
- Franciscus van Borgia 339
- Franciscus van Paula 132, 162, 336
- Franciscus van Sales 27, 30, 41, 49-51, 71, 117, 183, 274, 282, 335
- Franciscus Xaverius 221, 339
- Franz, Neeltje 179
- Fredericus 247, 248, 250, 338
- Fructuosus 336
- Fullbertus 336
- Fulgentius 329, 330, 335
- Gabriel, aartsengel 54
- Galla, wed. 339
- Gaudencius 339
- Geertruyd van Oosten 66-68, 70, 171, 276, 293
- Gelasius, paus 339
- Genoveva 335
- Gerasimus 336
- Germanicus 335
- Germanus 337, 338
- Gertrudis van Nijvel 336
- Godeeridus 339
- Goossens OFM, L.A.M. 23, 285
- Gorcum, Martelaren van 126, 158, 233, 235, 337
- Gorgonia 340
- Gregorius 15, 18, 32, 91, 102, 248, 250, 252, 261, 265, 268, 292, 336-339
- Gregorius Nisenus (van Nyssa) 59, 336
- Gregorius van Nazianzena 277
- Gualbertus 337
- Guido 202
- Guilielmus 335, 337
- Hedwigis 339
- Hegeppus 336
- Heilige Familie, De 54, 225, 249, 295, 298, 329, 330
- Helena 131, 161, 338
- Heliodoros 337
- Hendrik, Duits keizer 337
- Heribertus 336
- Hermias 337
- Herodes 38, 47, 53, 57, 58
- Hieronimus 55, 90, 91, 116, 117, 122, 155, 274, 277, 283, 316, 321, 339
- Hilarion 339
- Hilarius 335, 337
- Hippolitus 338
- Honoratus 335
- Hormisdas, paus 338
- Hubertus 339
- Ida van Leuven 68
- Ignatius martelaar 335
- Ignatius van Loyola 27, 29, 30, 50, 102, 161, 216, 217, 219, 221, 229, 272, 274, 282, 298, 313, 335, 338, 339
- Innocentius, paus 338
- Ireneus 337
- Isaac 60, 203
- Isabella van Hoey (Elisabeth van Hoey Nyvel) 66-68, 70, 275, 276, 293
- Isidorus 335, 336
- Jacob(us) 112, 184, 203, 319, 331, 336, 338
- Jeremia 77
- Jesaja 62
- Joachim 87
- Job 301
- Jodocus 340
- Johanna 126, 138, 158, 330, 331, 337
- Jo(h)anna van Valois 94, 97, 106-108, 113, 279, 309, 311
- Johannes 48, 168, 283, 337, 338
- Johannes de Doper (Jan met kelk) 18, 52, 53, 65, 115, 118, 225, 256, 257, 283, 307, 321, 338
- Johannes de Evangelist 16, 19, 52, 53, 60, 103, 107, 118, 139, 157, 216, 261, 265, 268, 281, 283, 306, 317, 321, 331, 340, 360
- Johannes van Egypte 336
- Johannes van het Kruis 179
- Jozef 43, 45, 46, 48, 54, 55, 65, 66, 82, 87, 89, 125, 147, 158, 175-178, 225, 246, 248, 258, 288, 295, 329-333, 336
- Judas 57, 102, 113, 117, 283, 321, 339
- Judas Thaddeus 331, 339
- Julia 337
- Juliana van Luik, Mont-Cornillon of Nijvel 67, 68, 70, 276
- Julianus 336
- Julitta 337
- Justina 338
- Justinus 336
- Karel de Grote 68
- Lambertus 336-338
- Laurentius 154, 331, 335, 338, 339
- Laurentius Justinianus 338
- Lazarus 57, 335, 340
- Lebuïnus 216, 245, 248, 251, 292, 339
- Leo de Grote, paus 336
- Letus 338
- Liborius 338
- Licinius 335
- Lidwina 34, 158, 187, 336
- Lidwina van Schiedam 68, 171
- Lioba 338
- Loreto 66, 106, 107, 275, 307
- Lucas 62, 65, 154, 159, 241, 339
- Lucia 116, 242
- Ludgerus 336
- Ludovicus, koning (zie ook in het Register op persoonsnamen: Lodewijk IX de heilige, koning van Frankrijk) 202, 272, 289, 338
- Lupus 338
- Lutgardis van Tongeren 171, 274, 337
- Macarius Alex 335
- Machutus 339
- Macrina 338
- Magdalena Clarissa 153
- Malachias 339
- Mamertus 337
- Manahen 337
- Marcella 335
- Marcellina 338
- Marcellinus 248, 249, 251, 252, 292, 336, 337
- Marcianus 339
- Marcus 168, 336
- Margareta (Margarita) 106, 107, 124, 158, 248, 282, 311, 330, 332, 333, 337
- Marguerite Maria Alacoque 171
- Maria 11, 16, 19, 21, 29, 30, 38, 41-48, 50-52, 54-57, 62, 63, 65, 66, 70, 71, 87, 89, 92-94, 101-103, 105-108, 111-113, 115-118, 123, 125, 129, 131, 132, 140, 142, 144, 149, 151, 155-158, 160-162, 165, 168, 169, 172, 173, 175, 178, 183, 190, 191, 197, 199-203, 206-209, 211, 213-216, 220, 221, 223-225, 227, 231, 237-240, 242, 244, 255-257, 262-264, 266, 267, 269, 270, 273-276, 278-285, 288-290, 292, 293, 295, 298, 300, 304, 306-310, 313, 316, 317, 319, 321, 328-333, 335-339, 341, 343-347, 360
- OLV Runxput. Zie Heiloo: OLV Runxput
- OLV Sterre der Zee. Zie Maastricht: OLV Sterre der Zee
- OLV ter Nood. Zie Heiloo; OLV ter Nood
- OLV van de berg Karmel (van Napels) 197, 199, 201, 209, 215, 285, 289, 290
- OLV van Scherpenheuvel. Zie Scherpenheuvel: OLV van Scherpenheuvel
- OLV van Uden. Zie Uden; OLV van Uden
- Maria Aegyptiaca. Zie Maria Magdalena
- Maria Magdalena 11, 19, 49, 57, 62, 87, 103, 111, 117, 118, 131, 157, 162, 177, 179, 216, 221, 222, 236, 248, 272, 291, 300, 310, 317, 321, 329, 331, 332, 338
- Maria Magdalena de Pazzi 156, 157, 209, 285, 290
- Maria Margaretha der Engelen (Maria Margaretha van Valckenisse) 185, 186
- Maria van Kevelaar 283, 321
- Maria van Klopas (Cleopas) 111, 336
- Marinus 338
- Marta 112, 319, 338
- Martinus 107, 127, 159, 202, 339
- Mathias 202, 335
- Mathildis 336
- Matteüs 225, 227, 338
- Maura 338
- Mauricius 338
- Maximinus 337
- Maximus 339
- Melania 340
- Melchisedek, paus 340
- Melchisedek 60, 89, 301
- Melito 336
- Michael 141, 169
- Miletus 335
- Monica 336
- Montanus 335
- Moyses, priester en martelaar 339
- Mozes 40, 52, 53, 77, 115, 207, 289
- Naomi 301
- Nathanael 336
- Nicander 337
- Nicetas 336
- Nicodemus 338
- Nicolaas 278
- Nicolaas van Agreda 111, 282, 317
- Nicolaas van Tolentijn 140, 169, 290
- Nicolas-du-Chardonnet 285
- Nonna 338
- Norbertus 337
- Numidicus 338
- Odulphus 247, 248, 251, 337
- Olympiades 340
- Onesimus 335
- Onnozele Kinderen, De 340
- Onuphrius 337
- Opportuna 336
- Origines 277
- Pachomius 337
- Pamphilus 337
- Pantenus 337
- Paphnucius 338
- Pascasius 336
- Paula 335
- Paulinus 337
- Paulus 48, 49, 53, 56, 59, 60, 65, 71, 108, 114, 118, 141, 170, 244, 245, 248, 249, 275, 283, 284, 291, 307, 321, 335, 337, 340
- Pelagia 337, 339

Perpetua en Felicitas 336
 Petrus 62, 77, 102, 108, 118, 141, 170, 206, 225, 227, 283,
 307, 313, 321, 335, 337-339
 Philemon 339
 Philippus 225, 227, 336, 337, 339
 Philogonius 340
 Pilatus, Pontius 34, 57, 58, 60, 66, 102, 103, 111, 113, 117, 161,
 168, 281-284, 310, 315, 321
 Policarpus 335
 Pomposa 338
 Porphyrius 336
 Possidius 337
 Potamiana 337
 Potamon 337
 Probus 339
 Prosper 337
 Proterus 336
 Psyche. Zie Anima
 Ptolemeus 339
 Pulcheria 338
 Quirinus 337
 Radboud 247-250, 339
 Rafael 47
 Remigius 339
 Rictudis 337
 Rochus 202
 Romualdus 335
 Rosa(lia) 116, 283, 321, 338
 Rumoldus 337
 Rusticus 339
 Ruth 301
 Sabas 336, 339
 Sadoth 335
 Salaberga 338
 Salome 339
 Salomo(n) 97, 276, 277
 Sargis 239
 Saturninus 335
 Sebastiaan 66, 202, 333
 Serapia 338
 Serenus 335
 Severinius 335
 Silas 337
 Simon (Simeon, Simion) 66, 117, 179, 225, 227, 276, 283,
 321, 331, 335, 336, 339
 Simon de Farizeeër 221
 Simplicianus 338
 Simplicius, paus 336
 Simson 258, 301
 Sisoës 337
 Sixtus, paus 336
 Sophronius 336
 Soter 335
 Spiridion 340
 Stephanus 107, 333, 336, 338-340
 Stephanus, paus 338
 Switbertus (Suitbertus) 336, 247, 248, 250, 252
 Thaddeus 195, 338
 Tharasius 335
 Tharsilla 340
 Thecla 338
 Theodora 336
 Theodoretus 59
 Theodorus 339
 Theodosius 335
 Theodulus 335, 338, 340
 Theonilla 338
 Theophilus 339
 Theresia van Avila 65, 71, 113, 116, 177, 179, 218, 283, 321,
 330, 331, 333, 339
 Thomas (de ongelovige) 46, 97, 340
 Thomas van Aquino 15, 30, 45, 52, 60, 91, 107, 274, 313, 336
 Thomas van Villanova 338
 Tichycus 336
 Timotheus 335
 Titus 335
 Tobias 47
 Tryphon 339
 Ubaldus 337
 Udalricus 337
 Ursula 116, 149, 175, 283, 321
 Valerianus 340
 Veertig martelaren 336
 Veronica 89, 101, 102, 124, 158, 203, 205, 240, 281, 301, 304,
 310, 311, 317
 Victor 338
 Victorianus 336
 Victricius 338
 Vigilius 337
 Vincentius 187, 336

Vulfrannus 336
 Wenceslaus 339
 Werenfridus 248, 251
 Wilfridus 339
 Willibaldus 337
 Willibrord 39, 158, 191, 233, 235, 247-252, 263, 266, 269,
 339
 Wolfgangus 339
 Yves 337
 Zacharias 65, 66

REGISTER OP PERSOONSNAMEN

Abgar, koning van Edessa 101, 203, 205, 288
 Adriaens, Maritgen 92
 Aecken, Anna van 161, 162
 Aelst, Beatrix van 279, 345
 Aerden, Claesien van 345
 Aerschot, hertog van 76
 Agreda, Nicolaas de 111, 282, 317
 Ainsworth, M.J. 220
 Aka, Christine 23
 Aken, Hugo François van 163
 Alberdingk Thijm, J.A. 287
 Albert, graaf van den Bergh, heer van Boxmeer 209, 285
 Alberts, Aaltje 215
 Alberts, Angeniet 116, 283
 Albrecht van Oostenrijk, landvoogd van de Nederlanden 21,
 68, 211
 Alcantara, Petrus de 37
 Amsterdam, Clara Francoise van 158
 Anna van Bretagne, koningin van Frankrijk 94
 Anna, echtgenote van Charles van Bouckel 283
 Anna, Maria 329
 Annes, Ytje 255, 292
 Ansegysus, hertog van Austrasië 68
 Anslø, Reinier 257, 258
 Appeltern OESA, Adriaan van 276
 Aquino, Thomas van 15, 30, 45, 52, 60, 91, 107, 274, 313, 336
 Ariens, Antje 177, 329-331, 333
 Ariens, Duyfje 177, 329, 330
 Aris, Marijke 329, 332
 Arnoldi, Cornelius Arentsz. Zie Lighthart, Cornelius Arentsz
 Arsonius, Constantius 214, 215
 Arwaker, Edmund 277
 Baas, Jo(h)annes 179, 329, 330
 Backx, Wilhelmus 206
 Baern, Maria Teresa van 345
 Baillet, Mr. 287
 Bakx, pastoor 288
 Balk, Maria 167, 168
 Balman, pastoor 198
 Ban, Jan Albert 44, 66, 67, 68, 70, 273, 276, 279
 Ban, Maria Jans 90, 156, 278, 284, 344-346
 Barten, J. 289
 Bauwens, J. 23
 Beatrice, Lady 284
 Begheyn S.J., Paul 64, 275, 276, 292
 Beijer, Willem (Guilielmus) Corneliszoon 158
 Bekkers, Aurelia 168
 Benedicta, Anna 177, 329, 332
 Benedictus XIV, paus 255
 Bergh, familie Van den 290
 Bergh, Karel van den 23, 153
 Bertius, Abraham (Petrus a Matre Dei) 289
 Bertius, Petrus 206, 289
 Berveling, J. 168
 Beverweert, D. van 154
 Biel, Gabriel 58
 Bijle, Cornelis de 163
 Binet S.J., Etienne 73, 76, 98, 277
 Bisschop S.J., Valentinus 37, 42, 272
 Bisthoven, P. 206
 Blendeff, Lambert 118
 Bleyerveld, Y. 37
 Bleyswijk, Dirck van 100
 Blyenburch, Maria van 271
 Boel, Joannes 314
 Bollandus, J. 287
 Bon, Johannes 179, 329, 333
 Bonaventura, Pseudo- 42, 277
 Bont, B. de 198
 Bonten, Annictic 284, 345
 Bontenos, Machteltge Jacobs 106, 282
 Boon, Josepha 161
 Boon, K.G. 277
 Borgia, Franciscus de 183, 339
 Borgonie, Maria van 161
 Bosch, Ambrosius vanden 58, 275
 Bosio, Joannes 209
 Bottens S.J., Fulgentius 42, 277, 285
 Bouckel, Charles van 283
 Bourdoise, Adrien 285
 Bourgeois S.J., Joannes 33, 34, 41
 Boyfot, de heer 207
 Brabander, Carel. Zie Couvrechef, Karel
 Brancadoro, Caesare 253, 255, 292
 Brandsma, Titus 197, 198, 202, 209, 273, 287-290
 Braverd, Catharina 177, 329, 331
 Breevliet, Claertje Pieters 155
 Breidenbach, H. 277
 Bremmers, Grietie 169
 Briemen, Jacoba van 185, 186, 287
 Brienens, Abraham van (Abraham van der Matt) 22, 39, 272
 Brixienensis, Conradinus 202
 Broek, G. van 160
 Broek, Pieter van der 285
 Broer, Ian Leenderdse 329, 331
 Bruijn, Abraham de 229
 Bruins, Cl. 257
 Bugge(us), Joannes 235, 288
 Buys, Wilhelmus 329
 Camp, Elke van 284
 Canisius, Livius 198
 Canisius, Petrus 40
 Capua, Raymundus van 171
 Carafa, Decius 213, 341
 Carolus a S. Theresia OCarm. Zie Couvrechef, Karel
 Caspers, Charles 277, 288
 Catharina Christiana. Zie Graef, Catharina de
 Cats, Cornelis 43
 Cats, Gerardus 43
 Cats, Jacob 160
 Cats, Joost (Judocus) 22, 30, 39, 85, 90-92, 97, 99, 101, 102,
 104, 105, 107-109, 272, 278, 279, 281, 316, 345
 Cerne, De La 205
 Charles, A.J. 70, 275
 Charlotte, koningin van Frankrijk 94
 Chigi, Fabio 197, 288
 Chosroas II, Perzisch koning 205
 Clemens, prins van Beieren 214
 Clemens, Th. 58, 287
 Clomp, Anna Garbrants 91
 Cloppenburg, Hillegonda Maria 161
 Clumper, Cornelia 175
 Codde, Petrus 85, 186, 211
 Coelen, Peter van der 79, 82, 240, 278
 Coker, Egidius 206, 288
 Collaers, Truken 343
 Compaygnon, Iacobus 289
 Coö, Jacques de 285
 Cool, Cornelis Dircksz. 291
 Cornelis, Grietje 177, 329, 332
 Cornelis, Hillgen 160, 161
 Cornelis, Marietje 157
 Cornelis, Neeltje 116, 283
 Cornelis, Trijntje 177, 329, 333
 Cortoors, Maria 344
 Coster, Hendrik 194, 287
 Costerus, Franciscus 30, 155
 Cousebant, Johanna 87, 91, 107, 278, 344
 Cousebant, Josephus 22, 39, 43-65, 67, 70, 71, 80, 82, 87,
 92, 97, 98, 100, 113, 163, 274-276, 281, 286
 Cousebant, Nicolaas Wiggersz. (Niclaes Wiggersen van
 Haerlem) 87, 91, 94, 279, 344
 Couverselius, Carolus. Zie Couvrechef, Karel
 Couvrechef, Karel (Carolus Couverselius, Carolus a S.
 Theresia OCarm., Carel Brabander) 197-199, 201-203,
 205-208, 211, 241, 287-289
 Couwael, Margareta 154, 155, 284
 Couwael, Simon Hubrechtsz. 154, 155, 284
 Couwael(s), Simon Pieterz. 154, 155
 Couwael, Willempje 155
 Cowper, William 277
 Crabben, P. 206
 Craenhals, Maria Bastiaens van 91-93, 279
 Crajenschot, Johannes 255
 Cuisance, Béatrice de 290
 Cuisance, Maria Magdalena de, gravin van den Bergh 156,
 285, 290
 Damascenus, Johannes 203
 David, Joannes (Jan) 42, 64, 65
 Demetrias 55
 Deutz, Rupert van 277
 Digulleville, Guillaume de 275
 Dirks, Jannetgen 92, 261, 265, 268, 292
 Dirks, Machteld 282
 Dirks, Trijntje (Catharina) 106

Dirksdochter, Giertgen 290
Dirksdochter, Machteld 106
Dirkse, Paul 70
Docker, Belitagen Claes 284, 345
Doorninck, Martinus van 245, 292
Dorpe, Barbara van den 271
Dras, Annetie van 116, 283
Dras, Neeltje van 283
Dünninger, Hans 83
Dunois, Petronella 224, 225
Egbertus, Engels abt 39
Egmond, Maria Dirksdochter van 49
Eijgemans, Johanna Helena 161, 162
Elisabeth van Hongarije, van Thüringen 154, 206, 289
Elst, Johannes van der (Joannes Verelst) 158
Engel, Cornelia Cornelis den 162
Erasmus, Desiderius 209
Erckel, Lambertus van 159
Erckel, Nicolaas van 164, 165
Eva, gravin van Nassau 284
Eva, vriendin van Juliana van Mont-Cornillon 276
Everaets, Alexander-Josephus 215
Flament, A.J. 112, 283
Fleury, Mr. 287
Floris IV, graaf van Holland en Zeeland 206, 289
Foppens, W. 40
Frans, Joanna 179, 329, 331
Frans, Maritje 329, 331
Franse, Grietje 176, 178, 329-332
Fransz., Neeltje 179, 329, 330
Frijhoff, Willem 83
Gaultier, L. 280
Gent, Matteken van 70, 276
Gent, Thomas 277
Gerardi, Aegidius 66
Gerets, Trijn 116, 283
Gerrets, Reinou 91
Gerrits, Beertie 329, 333
Gessler, J. 105
Gewets, Machtelt 106
Gieben OFM, S. 281, 286
Gijsbers, Geertgen 91
Gillemans, Joannes 289
Glimbach, Henr. 343
Goedhart, Maria Janse (Ambrosia) 176, 178, 179, 329-333
Gonnet, C.J. 43, 44, 278
Gorcum, Jan van 52, 114, 274, 236, 237, 273, 337
Govers, Reijmerich 115, 283
Graaf, J.J. 90, 92, 279
Graef, Catharina Janse de (Catharina Christiana, Trijntje Janse de Graef) 176-178, 329-332
Graef, Leenderd Janse de 176, 178, 329, 332
Graef, Mayken de 90, 91, 98, 101, 103, 104, 106, 109, 279
Graef, Trijntje Janse de. Zie Graef, Catharina de
Granada, Luis de 37 39, 272, 284
Granatensis, Lodovicus. Zie Granada, Luis de
Grauerts, Grietgen 91
Grieten, Stefaan 68
Grijp, Jeremias van der 285
Groot, Jan de 22, 39, 40, 183, 286
Groot, Kornelia de 329, 333
Guyon, Jeanne Marie Bouvier de La Motte (Madame) 78, 277
H.T.P. Zie Poringo, Hermannus Theodorus
Haarlem, Simon van 206, 289
Hadewijch 171
Haeften, Benedictus van 78, 80, 82, 83, 280
Haerlem, Nicolaes Wiggersen van. Zie Cousebant, Nicolaas Wiggersz.
Hallemans, Nicolaas Joannes 169
Hamburger, Jeffrey F. 24, 37, 95-98
Hanewinkel, Stephanus 195
Harduyn, Justus van 79
Hartman, Catharina 219, 220
Hasecam, Lysbeth 205
Hauwaert, Maria Jans 346
Hazard S.J., Cornelius 58
Heel, Maria van 55, 82, 83, 99, 100, 278, 284, 343
Hees, Simon van 168
Heindewicht, Trijntgen 284, 345
Helran, Grietjen 345
Hemony, Petrus 159
Hendrichs, Annichge 160, 161
Hendricks, Sytich 284, 345
Hendricks, Tryntgen 284, 345
Hendrik II, hertog van Brabant 206
Hendrik, Duits keizer 337
Hendriks, Teuntje 186
Hensbergh, Vincent(ius) 41, 42, 104, 105, 272, 280
Henschenius, G. 287
Hermans, Anna 286
Hesse, Nicolaus van 329
Heumen, Jo(h)annes van 22, 39, 40, 154, 184, 186
Heurck, Emile van 22, 253, 277
Heussen, H.F. van 249
Heydriksdochter, Claertgen 92
Heyningen, Joannes van 167
Hezelaar, Jacobus 245
Hiegaerts, Judocus Theodorus 329
Hijmenberch, Cornelia van 158
Himelinus, predikheer 202
Hoddé, Johannes Petrus 179, 329, 333, 334
Hoddé, Petrus Nicolaas 329
Hoogewerff, Bernardus 154, 155
Hoogewerff, Huybrecht Barentsz. 155
Houbraken, Arnold 49
Houwaert, Lijsbeth Pauwels 92
Hugo, Herman 30, 73, 76-83, 262, 266, 269, 277, 278
Hulst, Elisabeth vander 344
Ijccus, Guert 346
Ijsseling, J.M.F. 285
Innocentius XI, paus 213
Isabella van Spanje, landvoogdes van de Nederlanden 21, 55, 68, 70, 73, 211
Isbrants, Maritges 92
Jacobs, A. 289
Jacobs, Trijntje 329, 334
Jager, Johannes de 280
Jakobs, Neeltje 329, 331
Jans, Duijfe 157
Jans, Elisabeth 167
Jans, Eteffien 167
Jans, Maria 92, 284
Jans, Susanna 345
Janse, Neeltie Jacob 280
Jansenius, Cornelius 91, 186, 191
Janson RP, C.J. 215
Jansonius, Jacobus 91
Joannes XXII, paus 201
Johanna, gravin van Vlaanderen 206
Johannes XII, paus 173
Jongkrelis, Antje 329, 331
Jongkrelis, Maritje 329, 330
Kanters, J. 199
Karel de Grote 68
Karel Martel 68
Karel Philip keurvorst van Neuburg-Palts, heer van het land van Ravenstein 245
Karel V, keizer van het Duitse Rijk 209, 221
Karel VIII, koning van Frankrijk 94
Katt, Leentje Franse 178, 329, 332
Kemp, Willibrordus 179, 186, 187, 189-191, 194, 195, 211, 287, 333, 335
Kempis, Thomas a 16, 22, 29, 30, 39, 44, 49, 51, 64, 79, 96, 171, 172, 271, 274, 276, 298
Keyser, Anna 241
Kienhorst, Hans 24
Kiesel, Georges 249, 252
Kiliaen, C. 95
Klaes, Neeltje 329, 331
Klaes, Aeghie 179, 329, 331
Klaes, Maritje 329, 331
Klaes, Trijntje 177, 329, 330
Kleinau, gravin Maria Francisca Teresia Catharina, baronesse Kökin 289
Kloes, Jacobus van der 194, 287
Knipping, Bonfilus (John Baptist) 24, 73, 100, 105, 157, 235, 271, 272, 277, 278
Koendering, Jan 169
Koldewej, Jos 291
Kool, Hendrikje 194, 241
Kronenburg, J.A.F. 211
Kruyssen, Andreas van der 58
Kühn, C.A.E. 272
Lalande, Charles de 199, 288
Lalande, François de 199
Lat, Henrica de 292
Leeuw, Petrus de 170
Leeuwen, Charles J. van 23, 276
Lefebere, Peter Jacob 329, 331
Lefebvre, Maria Agnes Felicitas 175
Lehmann-Haupt, Hellmut 291
Lemmens, Filip 23, 157
Leta 55
Leuven, Arnulphus van 171
Leuven, Ida van 171
Leuven, Lienke 241
Leyden, Ioannes Geerbrand van 289
Lezana, Joannes Baptist de 206, 207, 289
Liefriing, Alida 241
Lighthart, Cornelis Arentsz. 90-92, 103, 278, 279, 281
Ligny, P. de 211
Lindeborn, Joannes 105, 184, 186, 191
Lintermans, Silvester 186
Lipsius, Justus 207, 289
Locre, F. de (Ferolus Locrius) 289
Lodewijk IX de heilige, koning van Frankrijk (zie ook in het Register van heiligen en bijbelse personen de heilige Ludovicus, koning) 68
Lodewijk XI, koning van Frankrijk 94
Lodewijk XII, koning van Frankrijk 94
Lodewijk XVI, koning van Frankrijk 254, 255
Lodewijk, landgraaf van Thüringen 206
Loyola, Ignatius van 27, 29, 30, 50, 102, 161, 216, 217, 219, 221, 229, 272, 274, 282, 298, 313, 335, 338, 339
Lubberdinks, Catharina 245
Luther, Maarten 30
Luzvic S.J., Etienne 73, 74, 277
Machtild, gravin van Holland en Zeeland 206, 289
Madderius, Ioannes 206
Maerlant, Jacob van 171
Maes, Anna Maria 329, 332
Makeblidje S.J., Lodewijk 38, 39, 42
Malderus, Ioannes 274
Malsenburg 163
Margareta, klopje uit Aalsmeer 177
Margaretha van York 284
Margry, Peter Jan 206
Maria de boedvaardige 339
Maria Theresia, keizerin van het Duitse Rijk 105
Maria van Nassau 285
Marie Antoinette, koningin van Frankrijk 254, 255
Marie, Adriana de 175
Marius, Leonardus 22, 39, 78, 83, 93, 111, 112, 197, 277, 281
Martens, M.P.J. 220
Mastwijk, Johanna 175
Matre Dei, Petrus a. Zie Bertius, Abraham
Matt, Abraham van der. Zie Brienen, Abraham van
Mauquoy-Hendrickx, M. 24
Maximiliaan I, Duits keizer 68, 276
Meddens, B. 272
Meertens, M. 105, 171
Meertens, P.J. 221, 291
Mende, Durandes van 15
Merx S.J., Ad 275
Metken, S. 23
Metz, Amalaricus van 58
Meyer, Maurits de 17, 244
Michilsz., Marijtte 169
Michilsz., Piter 169
Mierlo, Houdrijck Janson van 344
Moerentorf, Jan van 79
Mol, Immetgen Claes 213, 341, 345
Molanus, Jo(h)annes 29, 115, 202, 276
Molkenboer O.P., B.H. 197
Monteiro, Marit E. 51, 66, 71, 85, 95, 272, 274
Moretus, Johannes 272
Nabben, Petrus 42
Nadal S.J., Geronimo 29, 30, 32, 37, 229, 240, 272
Naerden, Johanna van 345
Nalis, H.J. 292
Napoleon Bonaparte, keizer van Frankrijk 195, 290
Nayer, De. Zie Sancto Petro, Constantius a
Neercassel, Johannes van 191, 211
Nevius, Cornelius 206
Nicolas OFM, Gilbert 94
Nieuckercken, Cornelis 216
Nieuckercken, Wilhelmus 216, 217
Noordegraaf, Leo 202, 289
Oleus (Oly), Jacob(us) 22, 39, 93, 111-113, 115, 117, 118, 283, 343
Oly, Jacob(us). Zie Oleus, Jacob(us)
Oly, Trijn (Catharina) Jans
Ommeren, Hendriccken van 155, 156
Ophemert, Agatha Jans van 345
Opmeer, Symon 199
Os, A. van 291
Otheusde, Maria van 159
Outreman S.J., d' 288
Outshoorn, Nicolaas van 133, 162-165
Paleanidorus 289
Paludanus, Joannes 206, 289
Papenbroeck S.J., Daniël van 194, 287
Pass, P. Jo[hann]es Jacobus 170
Paulus V, paus 173, 201, 213, 341
Peeters, K. 23
Pepijn de Korte 68
Pepijn I van Landen, hertog van Brabant 68
Pepijn van Herstal 68
Pesser, Bartholomeüs, van Velsen 292, 329

Pesser, Petra Anna 329, 332
 Pey, Ineke 92
 Philips III, koning van Spanje 76
 Philips IV, koning van Spanje 76
 Philothea 273, 274
 Piermans 87
 Pieters, Antje 329, 331
 Pieters, Emerencia 166
 Pieters, Jacopgen 91
 Pieters, Niesje 177, 329, 332
 Pieters, Stijntje 116, 283
 Pinus, Daniel 209
 Pirotte, Jean 23
 Pius X, paus 195
 Poel, Aeltge Jans van de III, 112
 Poirters S.J., Adria(an)us 58, 73, 76, 275, 287
 Pol, Truijtte van der 329, 330
 Polman, P. 287
 Ponte S.J., Ludovicus de (Luis de Puente S.J.) 30, 32-34, 37, 51, 56, 71, 102, 104, 108, 157, 272, 281
 Poortman, W.C. 257
 Poringo, Hermannus Theodorus (H.T.P.) 176-178, 329-333
 Porteman, K. 82
 Post, Paul 23
 Puente S.J., Luis de. Zie Ludovicus de Ponte S.J.
 Putk be..., Kathrinne van 284
 Putkamer, Joannes 292
 Quarles, Francis 277
 Randenraadt, Johanna van 221
 Ribadeneira S.J., Petrus 31, 32, 67
 Richelieu, Kardinaal 21
 Rijckel Joseph Geldolphus van 55, 68, 70
 Rinkel(s)zoon, L., 329, 330
 Rinkel, Lambertus 179
 Rinkel, Lambertus Jans 329, 330, 332
 Rinkel, Lambertus Lambertz. 329, 333
 Rodrigues S.J., Alphonsus 185
 Rödter, Gabriele 76, 77, 83
 Roest, Clementie Jans 344, 346
 Rogier, L.J. 203, 288
 Rooijakkars, Gerard 244, 245, 292
 Rosier, S. 288
 Roskam, Maria 161
 Roskam, Paulus 161
 Rosweydydus S.J., Heribertus 31, 32, 34-37, 67, 115, 237, 276
 Rotte, François de, heer van Malsenburg en Arckele 163
 Rotte, Gerardus de 133, 163-165
 Rotteveel, Johannes 329
 Rovenius (van Rouveen), Philippus 37-39, 41, 47, 56, 66, 95, 96, 100, 111, 190, 191, 197, 252, 272, 281
 Rovenius, Nicolaas van 202
 Rumoldus, predikheer 202, 337
 Ruusbroec, Johannes van 42, 91, 171, 273, 279
 Ruynart, T. 287
 Ruyven-Zeman, Zsuzsanna van 24
 Saluthius, Bartholomeus 37
 Sancto Petro, Constantius a (alias De Nayer) 197
 Sandelin, Baertgen 18, 20, 93, 343
 Santen, P.L. van 215
 Santen, Stijntjen van 170
 Sassenheim, Arend van 43
 Schaeps, Jef 277
 Schellingwouw, Antonius 198, 205
 Schendel, Dorothea van 345
 Schep, Willem 155
 Schillemans, Robert 291
 Schilstra, J. 160
 Schruijder, Lijsbet Willems 169
 Schulte van Kessel, E. 71, 95
 Schuttenbeld, Guido 290
 Schuyt, Cornelis 175
 Schuyt, J.B. 175
 Scribani, Carolus 30
 Secquet, Anthonie 185
 Seli(j), Anna Benedicta 179, 329, 333
 Sergius, paus 39
 Serrarius, Petrus 78, 79
 Simons, Catharina 82, 278, 343
 Sloel, Johanna van 186
 Smal, Johannes 177, 329, 330
 Smeyers, M. 272
 Smit, F. 85
 Smit, I. 79
 Smits, J.H. 215
 Snip, Maria Paulina Confortia Pietersz. 329, 331
 Soggaert, A. 't 42
 Sophia, hertogin van Brabant 206, 289
 Spaans, Jo 92, 290, 292
 Spamer, Adolf 22, 83, 95, 96, 98, 278
 Spei, Franciscus Bonae 202
 Spies, M. 83
 Spinola, Ambrogio 76, 198, 209
 Sprangers, J. 23
 Staal, Casper 284
 Staats, Henrico 175
 Stalpaert van der Wiele, Jo(h)annes 23, 67, 281
 Stalpaert van der Wiele, Petrus 206
 Stalpaert van der Wiele, Vincentius 206, 289
 Stans, Leonardus Johannes 169, 170, 285
 Steegius, Johannes 29, 30
 Steen, Catharina 49
 Steijne, Bernardus 329, 333
 Stella, Adrianus. Zie Sterre, Adrianus van der 158
 Sterre, familie Van der 285
 Sterre, Adrianus van der 158
 Stevens, Elisabeth 162
 Stier, Margareta 158
 Stock, Jan van der 24
 Stock, Simon 200, 201, 205, 209, 288
 Stracke S.J., Desiderius 24, 41, 42, 272, 273
 Straten, Mathijs van der 220
 Strouven, Elisabeth 220
 Sucquet S.J, Antonie 36, 37, 76, 108
 Suderman, Jan 79, 83
 Suiker, Maritje Jansz. 329, 332
 Suso, Hendrik 16, 171
 Swaen, Willem de 154
 Swanington, Peter 209
 Swüste S.J., C. 287
 Symons, Lysbeth 159
 Tauler, Jo(h)annes (zie ook in het Register van heiligen en bijbelse personen de heilige Thaulerus) 91, 171, 279
 Tertullianus 55
 Theissing, Eugenie 71, 92, 95
 Theresia OCarm., Carolus a S. Zie Couvrechef, Karel
 Thijs, Alfons 23, 83, 157, 167, 229, 289, 292
 Thomas, Aeltgen 91
 Tiers, Anna 245
 Tijse, Adriaentie 159
 Tillemont, De, Mr. 287
 Timmers, J. 73
 Tol, Pieter van 198
 Torre, Jacobus de la 95, 155, 197, 211, 288
 Tovardus S.J., Ludovico 229
 Trutius, Joannes 343
 Urbanus IV, paus 276
 Urbanus VIII, paus 91, 277
 Valckenisse, Maria Margaretha van. Zie in het Register van heiligen en bijbelse personen de heilige Maria Margaretha der Engelen
 Valk, Gerrit 202
 Vandenbroeck, Paul 24, 166
 Vaske, B.A.M. 279
 Venne, Martinus van der 197, 288
 Vennek, Aeghie Kornelis 329, 331, 332
 Venrooij, Helena 169, 170
 Verburgh, Franciscus 133, 163-165, 285
 Verdussen, Cornelia 287
 Verelst, Joannes. Zie Elst, Johannes van der
 Verhave, J. en P. 23
 Verheul, Willemtijntje 186
 Verhoef, B. 285
 Verlaen, Engeltje Pieters 177, 329, 332
 Verlaen, Maritje Willems 177, 179, 329-332
 Verlem, Johannes Augustinus 329
 Verspaandonk, Jan 23, 252, 257
 Victor, Hugo van St. 277
 Victor, Richard van St. 30
 Vivarius, Jacobus 197, 288
 Vlierden, M. van 285
 Vlinder, Cornelia Willems 160, 167
 Vlist, Ed van der 291
 Vondel, Joost van den 27, 166, 197, 198, 202, 205, 274, 285, 287
 Voragine, Jacobus de 30
 Vos, P. Corn. 168
 Vosmeer, Sasbout 163, 191, 252, 263, 266, 269
 Vries, Maria de 241
 Waal, Anton de 203, 289
 Waals, Jan van der 287, 292
 Wadell, M.B. 271, 291
 Wammers, Petrus. Zie Wemmers, Petrus
 Wellekis, Joanna 166
 Wemmers, Jacobus 197, 203, 288
 Wemmers, Petrus 205, 289
 Wichmans, Augustinus 207, 287-290
 Wieringen, Maria van 87, 89-91, 93, 95, 97, 98, 101, 103, 105, 107, 156, 278, 279, 284, 344-346
 Wierix, Cecilia 244, 292
 Wij, Trijntje Dirks 278
 Willem Huygensz 163
 Willem van Oranje 285
 Willem, graaf van Holland 206
 Willems, Antje 177, 329, 330
 Willems, Fransie 162
 Willems, Krelisje 329, 330
 Willems, Maria 158
 Willemsen, Petrus Willibrordus 176, 329, 330
 Wils, Johannes 68
 Winkelius, Joannes 206
 Wulfers, Marijtje 158
 Wuytiers, Banningh 205
 Ximenez S.J., Jacobus 229
 Ysbrants, Elysabeth 184
 Zee, Cunera van 255
 Zegstroom, Alida 329, 331
 Zetzner, L. 257
 Zije, Maria van 87, 89
 Zwijsen, Johannes 292

Curriculum Vitae

Evelyne Verheggen (1960) deed in 1980 eindexamen Atheneum B aan de Scholengemeenschap St. Ursula te Horn. In 1981 begon zij met de studie kunstgeschiedenis en archeologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden. In 1989 studeerde zij af in de richting kunstnijverheid. Daarna was zij onder andere verbonden aan het Museum Catherijneconvent te Utrecht en Breda's Museum. In het kader van het interfacultaire profileringsprogramma Christelijk Cultureel Erfgoed (CCE) kreeg zij in 1999 een aanstelling aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Bijna vier jaar was zij werkzaam bij de faculteit kunstgeschiedenis ten behoeve van de voorliggende studie. Behalve over bid- en devotieprenten publiceerde zij over relieken en reliekverering.